ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

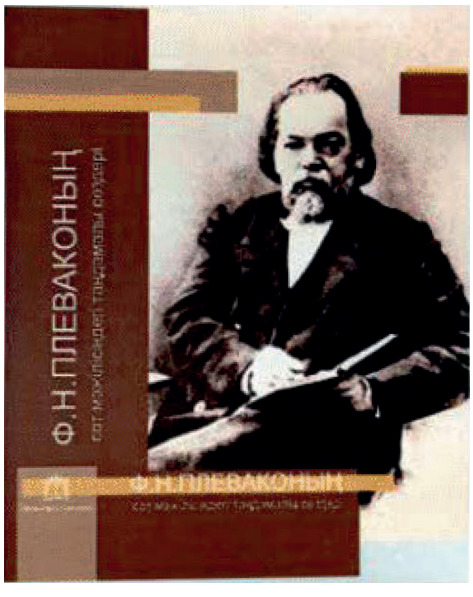
№6/4 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

ДОМБЫРА ЕСКЕРТКІШІ
КӨКШЕТАУ ҚАЛАСЫ

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

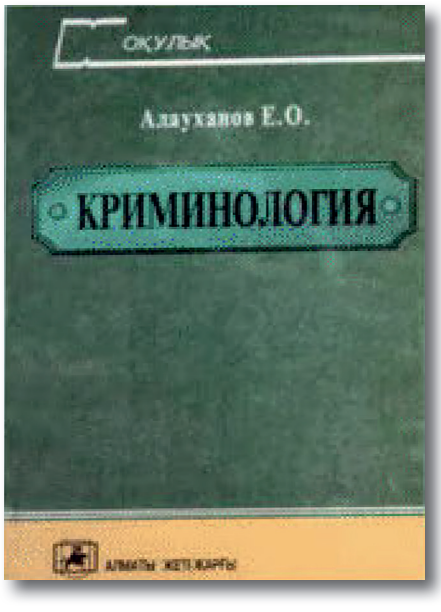
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубуның шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуроының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

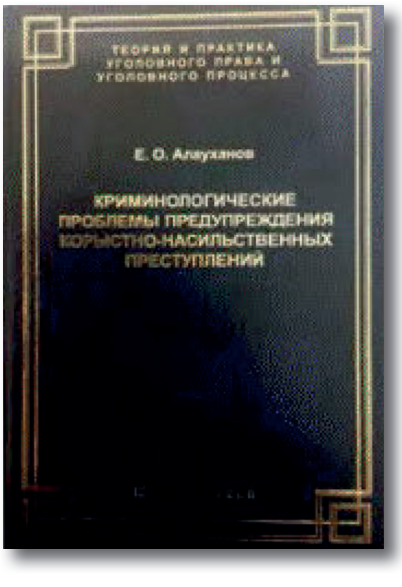
Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға аранлады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№6/4
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
8. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
43. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болма- уы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

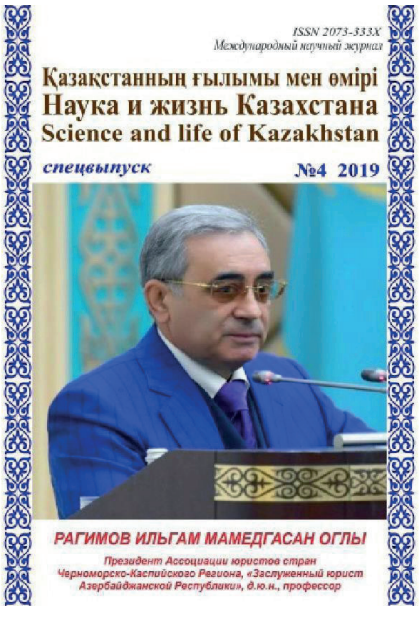
Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Асаров А.А., Отаралиева Г.Е.
О НЕКОТОРЫХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ 20
Исибаева Е.И., Тукешова А.С.
ОТАНДЫҚ ТЕОРИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ҚОҒАМНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕ ҰҒЫМЫ 25
Калаганов Б., Апахаев Н.Ж.
РОЛЬ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ФИНАНСОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ 32
Колесников Ю.Ю.
ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОВД ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА И ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 35
Колесников Ю.Ю.
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОВДПО ОРГАНИЗАЦИИ БОРЬБЫ С АДМИНИСТРАТИВНЫМИ ПРАВОНАРУШЕНИЯМИ И ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ 41
Құрманбаева Д.П., Махамбетов А.Б.
«IT» ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТОПТЫҚ ЖӘНЕ ТІКЕЛЕЙ ОБЪЕКТІСІН АНЫҚТАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ... 45
Молдалиев М.С., Иманбекова М.М.
ОСНОВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЮРИДИЧЕСКОГО СТАТУСА ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА В ЧАСТИ РАССМОТРЕНИЯ ИХ С ПОЗИЦИИ КОМПЛЕКСА НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ 49
Мырзатаев Н.Д.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭНДАУМЕНТ ҚОРЛАРЫ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 55
Паридинова А.Е., Алимбаева А.А.
КҮДІКТІНІҢ, АЙЫПТАЛУШЫНЫҢ ҚОРҒАЛУ ҚҰҚЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 63
Садртдинов А.В.
ЗАКЛЮЧЕНИЕ ДОГОВОРА ЗАЙМА В РЕЖИМЕ ОНЛАЙН 67
Сарыбаев К.Е.
К ВОПРОСУ О КОНТРОЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ИНСТИТУТА ПОЛИЦЕЙСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 74
Сман А, Елубекова А.К.
О ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫХ ОСНОВАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН 79
Татаринова Л.Ф., Ихсанова Д.Т.
ЗАЩИТА УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА ОТ НЕПРАВОМЕРНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ 84
Турдалиев А.О., Нысанова С.К.
ПОРЯДОК И УСЛОВИЯ ОТЧУЖДЕНИЯ ДОЛИ УЧАСТНИКА ТОВАРИЩЕСТВА С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ 89

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдураев Ж.Е., Абдураева Г.Е.
БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ МҮМКІНДІКТЕРІ ТУРАЛЫ .. 93
Аутаева А.Н., Сейтімбетова С.
ЕСТІУІНДЕ АУЫТҚУЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕҢГЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 98
Байтурсын Н., Байкадамова Л.
БІЛІМДІ БАҚЫЛАУ МЕН БАҒАЛАУДЫҢ ТЕСТІК ӘДІСІ 104
Бисембаева Т.Ж.
БАЛАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН АНЫҚТАЙТЫН ФАКТОРЛАР 108
Bulatbayeva K.N., Takuova Z.S.
COGNITIVE AND COMMUNICATIVE TECHNOLOGY FORMATION OF FOREIGN-LANGUAGE SPEECH OF ECO-VOLUNTEERS IN KAZAKHSTAN 111
Елтаев А.Ж., Ережепова Д.Т.
ОТБАСЫНДАҒЫ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕ ЖАРАСЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 115
Жубайкулова Д.Ж., Мухтарова С.К.
ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА КЕЙС-ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 119
Yermekbayev M., Narkulova B.
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS 122
Каженбаева А. Е., Карабаева Н.Б.
ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 125

Қалдыбекова Т.Т., Абаділдаева Ш.К.
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ КОММУНИКАТИВТІ СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУ 128
Маликова А.М., Бисенова Г.М.
ОҚУ ПРОЦЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ РӨЛДІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 131
Молдабаева А.К., Бутабаева Л.А.
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДАҒЫ БИЛИНГВИЗМ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТТЕРІ 134
Омар Е.О., Кыпшакбаева С.А.
ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРДЫҢ ОРНЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУГЕ АТА-АНАЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 141
Омар Е.О., Мирхаликова Б.С.
МЕНШІК ФОРМАСЫНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ 144
Омар Е.О., Елтаев А.Ж.
ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ ФОРМАЛАРЫ КЫЗМЕТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ЖІКТЕЛІМІ 147
Оразбаева Ф.Ш.
ЛАТЫН ӘЛІПБИЛІ ЖАЗУ: ПІКІРЛЕР МЕН ТҮЙІНДЕР 151
Оралбекова А.К., Ортаева А.С.
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ БАРЫСЫНДА АКТ-ДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ 157
Пиримжаров М.Х., Моменов Б.М., Аймагамбетов М.Н.
МЕТОДЫ ВЫПОЛНЕНИЯ ПРОЕКТОВ ПО ГРАФИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЕ ARCHICAD В СОВРЕМЕННОМ АРХИТЕКТУРНОМ ДИЗАЙНЕ 163
Садвакасова А.К., Пак Т.В.
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ РИСКОВ ИГРОВОЙ АДДИКЦИИ У МОЛОДЕЖИ 166
Сәдірбекова Ж.Ә., Абаділдаева Ш.К.
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУ ТӘСІЛДЕРІ 172
Сейтметова А.М., Амангелді А.Ж.
БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА АЛҚА ТҰҚЫМДАСТАРДЫ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ 175
Сембаева А.М.
ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ 180
Сугуралиева А.М., Рахмет Ү.Р.
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ 186
Суюндикова М.К., Жуматаева Е.
ҚАЗІРГІ ЗАМАНДА КРЕАТИВТІК ОЙЛАУДЫ ДАМЫТУҒА БӨГЕТ БОЛАТЫН КЕДЕРГІЛЕР 187
Saltanova G., Shin V.
ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL LEARNING SYSTEMS 191
Токкулова Г.Т., Шалабаева Ж.С.
ОРГАНИЗАЦИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ 194
Түлендина Ә.Ә., Кенжебек Л.
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ 197
Tuleshova K.T., Yanakieva E.K.
DIGITAL TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF THE LAW STUDENTS' PROFESSIONAL DISCOURSE 201
Tishkinbayev A.T.
SOME PROBLEMS IN THE INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN 207
Умурзаков Е.А.
ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ 212
Утебаева А., Байтурсын Н.
НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЯ 215
Шаймаханова М.К., Садықова Р.К.
ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ТРИЗ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ 219
Шора Ә.
ЖОББ МЕКТЕБІНІҢ ОРТА БУЫН СЫНЫПТАРЫНДА МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АКТ ҚОЛДАНУ 226
Шуиншина Ш.М., Альпеисов Е.А.
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРЫ БОЙЫНША БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІ ДАЯРЛАУ САПАСЫН АРТТЫРУ ТУРАЛЫ 229

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Айтуғанова С.Ш., Даулетова А.
АҢЫЗДАУЛАРДА ҚАһАРМАН ӘЙЕЛ ТҰЛҒАСЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ....233
Даутова С.Б., Оспанова Б.Р.
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ МЕН СЕМАНТИКАСЫН ЮНЕСКО ҚАҒИДАТТАРЫМЕН СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ТҮРДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ЛАНДШАФТТЫҚ ОРТА АРАСЫНДАҒЫБАЙЛАНЫСЫ....237
Жақсылықбаева Р.С., Сағи Ә.Ә.
ЖУРНАЛИСТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ МЕН ӘДЕП НОРМАЛАРЫ....243
Жумашева А.Ш., Саметова Ф.Т.
УЧЕБНИК РУССКОГО ЯЗЫКА НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА....248
Zhardimagliyeva Zh.K., Ospanova M.B.
EFFECTIVENESS OF USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING THE CATEGORY OF ASPECT IN ENGLISH....253
Матыжанов К.І.
ФОЛЬКЛОРДЫҢ ҒҰРЫПТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ҚАЗАҚТЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА....257
Мешимбаева Б., Нурланова А.Н.
ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХ....261
Мухатаева Қ.
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРДЕЛЕУДЕ-ҒАЛЫМ ЫСҚАҚ ТӘКІМҰЛЫ ДҮЙСЕНБАЕВ....265
Орынханова Г.А., Саметова Ф.Т.
ИЗУЧЕНИЕ РАССКАЗА «СТАРУХА ИЗЕРГИЛЬ» В ВУЗЕ....270
Рамазан А., Қуантаев Н.
ҚАЗІРГІ КІТАП ШЫҒАРУ ІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ПРОБЛЕМАСЫ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ....279
Раджабов А.Р.
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СМИ ТАДЖИКИСТАНА....287
Сабиева Е.В., Васильева О.В.
ЭТНОТОПОНИМЫ И АНТРОПОТОПОНИМЫ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ....294
Сәбитбекова М.М., Қожабекова Ж.Қ.
МЕДИЦИНАДА ТІЛДІК МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАР....298
Садырбаева Б.А., Беркутбаева М.З.
АҒЫЛШЫН ЕСІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ....302
Сайлаукенова Ә.Е., Белялова А.Е.
«КӨҢІЛ-КҮЙ,СЕЗІМ» ТАҚЫРЫБЫНА ҚАТЫСТЫ КОРЕЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ МЕН ПАРЕМИЯЛАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ....308
Сейдеханов С.А., Досанова А.М.
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОПИРАЙТИНГА И РЕРАЙТИНГА В СФЕРЕ ТЕКСТОВОГО КОНТЕНТА ДЛЯ КОРПОРАТИВНЫХ САЙТОВ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ....313
Сейдеханов С.А., Досанова А.М.
ТИПОЛОГИЯ ТЕКСТОВОГО КОНТЕНТА ДЛЯ КОРПОРАТИВНЫХ САЙТОВ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ....320
Сейсенбаева Ж.А.
БАҚҚОЖА МҰҚАЙДЫҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ....326
Сейсенбаева Ж.А.
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ....331
Ташимбаева С.Ж.
ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПОЭЗИЯ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ СЫН-ПІКІРЛЕРІ....335
Тымболова А.О., Дәрменқұлова Р.Н.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕҢГЕРУ АМАЛЫМЕН ҚҰРЫЛҒАН ЕТІСТІКТІ СӨЗ ТІРКЕСТЕР НОРМАСЫ....338
Tazhitova G.Z., Sagimbayeva J.E., Kussainova R.E.
REALIZATION OF REGIONAL APPROACHIN TEACHING ENGLISH AT UNIVERSITIES....344
Хамитова Н.Е.
ЦЕНТРАЛЬНО АЗИАТСКАЯ ПАРАДИГМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА....348
Шыныбекова А.С., Тұрабай Г.К.
СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНДЕГІ ТІЛДІК ҚАТЫНАСТАР....353
Shameyeva Sh.
COGNITIVE FEATURES OF ENGLISH-LANGUAGE ECONOMIC MEDIA DISCOURSE....359

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Жақан Д.С.
ЖАСАМПАЗ ӨНЕР ЖАЙЫНДА 363
Ералин Қ.Е., Ералина А.Қ.
СТУДЕНТТЕРДІ ЭТНОСЦЕНОГРАФИЯ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ДАЯРЛАУ 368
Кунжигитова Г.Б., Рсмаханбетова Ш.Е.
СИЛЬНЫЕ ДУХОМ И НЕЗАВИСИМЫЕ. КАЗАХСКИЕ БАТЫРЫ В ЖИВОПИСНЫХ ПОЛОТНАХ ДАУРЕНА КАСТЕЕВА 373
Кусанова А.Е.
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕЖИССЕРСКОГО ИСКУССТВА В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ 376
Матеева М.А.
БЕЙНЕЛЕУ ШЫҒАРМАЛАРЫН ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 379
Момынжанов Б.
ҚАЗАҚ ҚУЫРШАҚ ТЕАТРЫНДАҒЫ ЕРЕСЕКТЕРГЕ АРНАЛҒАН СПЕКТАКЛЬДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ҚАРҚЫНЫ 381
Муканов М.Ф., Нурбекова А.М.
ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ БОГИНИ УМАЙ В СОВРЕМЕННОЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХСТАНА 386
Мукышев Т.К.
СЫБЫЗҒЫ КҮЙЛЕРІНДЕГІ ЖАНРЛЫҚ СИПАТТАР 391
Мукышев Т.К.
СЫБЫЗҒЫ КҮЙЛЕРІНІҢ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ 394
Мусапирова Ж.Т., Амирова Д.Ж.
«КОНЦЕРТМЕЙСТЕР И МУЗЫКАНТ: РАБОТА С ИСПОЛНИТЕЛЯМИ НА КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТАХ» 398
Орманбетова К.Б.
АНАЛИЗ ОБРАЗОВ КИНОГЕРОЕВ, ИХ ПЛАСТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ФИЛЬМОВ 404
Төлегенов М.М., Еркебай А.С.
БҰҚАРАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН ТАРИХТЫҢ КӨРІНІСІ 407
Ястремский Е.П., Бегалинова Г.А.
ЗАРОЖДЕНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ КЛАССИЧЕСКОЙ ГИТАРНОЙ ШКОЛЫ В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ Г.АЛМАТЫ) 412

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIOLOGICAL SCIENCE

Омарова А.Н., Кенжакимова Г.А.
БАҚЫТ ИНДЕКСТЕРІ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ, ТЕОРИЛЫҚ ШОЛУ 417
Чалгынбаева А. Т., Бурханова Д.К.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ–ҚОН МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ИММИГРАНТТАРДЫҢ БЕЙІМДЕУ ЖАҒДАЙЛАРЫ 424

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ – ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА – ECONOMIC SCIENCE

Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т.
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СТРАН ЕАЭС и ЕС В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ 432

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ – INFORMATION TECHNOLOGIES SCIENCE

Есқалиев М. Е., Нұрғали Д.Ә.
ҚАРАПАЙЫМ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДА КОМПЬЮТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 438
Шукенова Ғ.А., Назарбек Т.С.
ЭЛЕКТР ТІЗБЕКТЕРІНДЕГІ ӨТПЕЛІ ПРОЦЕСТЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ 442
Shynassyl A., Akylbekov O.
CUSTOMER CHURN RATE PREDICTION AT BANK 446

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –INFORMATION ABOUT AUTHORS 450

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

УДК 37

АСАРОВ АЗИМБАЙ АСАРОВИЧ
доктор философских наук, профессор
Кафедра «Право и общеобразовательные дисциплины»
Баишев Университет

ОТАРАЛИЕВА ГҮЛШАТ ЕҢСЕПҚЫЗЫ
магистр гуманитарных наук, старший преподаватель
Кафедры «Право и общеобразовательные дисциплины»
Баишев Университет

О НЕКОТОРЫХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ В СИСТЕМЕОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Бұл мақалада білім берудің іргелі мәселелерін талқылай отырып, біз, шын мәнінде, біздің болашағымыздың мәселелерін талқылаймыз, өйткені білім беру жүйесін жаңғырту қазіргі таңда дәуірдің сын-қатерлеріне сәйкес, бүкіл қоғамның рухани жаңғыруының негізі мен негізі бар.

Түйінді сөздер: білім, қоғам, сыбайлас жемқорлық, оқыту, мемлекет, білім беру сапасы қызметтері**.**

Резюме. В этой статье, обсуждая фундаментальные проблемы образования, мы фактически обсуждаем наше будущее, поскольку модернизация системы образования является основой и основой для духовной модернизации всего общества в соответствии с вызовами эпохи.

Ключевые слова: образование, общество, коррупция, образование, правительство, качество образовательных услуг.

Summary. Discussing the fundamental problems of education in this article, we are actually discussing the problems of our future, since the modernization of the education system currently has the basis and basis for the spiritual modernization of the entire society in accordance with the challenges of our time.

Keywords: education, society, corruption, education, States, quality, educational services.

СИМПТОМЫ ИЛИ ПРИЗНАКИ КРИЗИСА В ОБРАЗОВАНИИ.

В огромном количестве публикаций, среди авторов которых много крупных ученых-педагогов, философов, других специалистов, глубоко озабоченныхдеградационным состоянием современной системы образования, обсуждаются такие проблемы, как: резкое падение качества на всех уровнях образования; снижение творческой мотивации и социального статуса педагогов, так сказать, порча имиджа; постыдно низкий уровень зарплаты; чрезмерная бюрократизация и доведенная до абсурда заформализованность учебного процесса; суета и имитация бурной деятельности, прикрывающая пустоту непрерывными разговорами о модернизации, инновации, информатизации и т.д.. (По этому поводу хорошо сказал президент одного из крупнейших японских университетов, что «...в современных университетах царит образовательный коммунизм: студенты делают вид, что учатся, а преподаватели делают вид, что преподают!». Тревожным и опасным является и то, что буквально во все поры всей системы образования глубоко проникла зараза коррупции – от детского сада до университетов, включая высшие уровни – ма-

гистратуру и докторантуру.

Многие авторы акцентируют внимание на разрушительный характер т.н. реформ в сфере образования вообще, и на потенциально опасный социальный разрыв между различными социальными группами общества, в частности, разрыв, который в определенных общественных ситуациях может перерасти в специфический социальный антагонизм.

Всоответствующей литературе обсуждаются и многие другие проблемы, но, думаю, что и сказанного достаточно чтобы понять: нужно спасать систему образования, которая посылает сигнал SOS!

ПРЕДПОСЫЛКИ И ПРИЧИНЫ КРИЗИСА.

То, что в системе образования явно наметился кризис, на Западе было замечено уже в конце 50-х годов прошлого столетия. Заметным толчком к пониманию этого, несомненно, был запуск первого спутника Земли Советским Союзом, после которого и началось интенсивное исследования и действия в данном направлении. Одной из первых крупных работ на данную тему была работа Ч.П.Сноу «Две культуры и научные революции», вышедшая в 1959 году и ставшая бестселлером.

А в нашей стране, да и вообще в постсоветском пространстве кризис в образовании, в первую очередь, связан с т.н. «переходом к рыночной экономике», который привел к тотальной замене и подмене базовых, смыслообразующих ценностей прежнего общества псевдоценностями, суррогатами и симулякрами. Но все же этот кризис в системе образования, по нашему глубокому убеждению, не был фатально неизбежным. Непосредственной же причиной, т. с., спусковым крючком и точкой невозврата было введение в конце 90-х годов требований и принципов Болонской системы в сферу образования, которое и запустило метастазу.

Возникает вполне закономерный вопрос: почему у нас это привело к поистине разрушительным последствиям?

Во-первых, мы в перестроечном азарте скопировали систему, уже глубоко пораженную кризисоми тем самым как бы автоматически перенесли все ее пороки и болячки на нашу почву. (Кстати, Болонская конвенция и была в свое время одной из попыток, если не полностью, то хотя бы частично, нивелировать явно обнаружившиеся негативные явления западной системы образования). И вот в результате такого совершенно необдуманного, механического переносапроизошло следующее. Представим себе, что вполне здоровому человеку по ошибке перелили кровь заведомо инфицированногоопасной болезнью человека. Результат, очевидно, будет печальным. Лицо, ответственное за подобную процедуру, безусловно, понесет наказание, и весьма суровое. А есть ли судья, который вынесет приговор за сознательное «переливание зараженной крови» в организм важнейшей социальной системы как образование? Думаю, что такой судья есть – это Будущее страны!

Во-вторых, удар, т.е. присоединение нашего государства к Болонской конвенции был неожиданным, да и вначале не совсем понятным, а у нас не оказалось иммунитета против заразы. Здесь произошло примерно так: как давно доказано специалистами, люди, у которых в организме по тем или причинам отсутствуют особые ферменты, частично нейтрализующие и выводящие алкоголь из организма, очень быстро приобретают т.н. синдром привыкания, проще говоря, становятся алкоголиками. Поскольку в нашем образовательном пространстве и сообществе не оказалось соответствующих «ферментов», мы и стали болоноголиками. (А всякий «голизм» - это патология и нуждается в лечении.)

«ДАНАЙСКИЕ ДАРЫ» БОЛОНСКОЙ СИСТЕМЫ.

Как гласит древнегреческая мифология, данайцы, не сумев взять осадой Трою, сделали вид, что уходят и оставили у ворот Трои огромного деревянного коня как бы в подарок. Троянцы, воодушевленные победой и обрадованные подарком, закатили коня внутрь городских стен. Результат известен: ночью, воины данайцы вылезли из коня, открыли ворота, вернувшиеся под покровом ночи данайцы вошли в спящий город и Троя была разрушена. Так вот, Запад, кроме прочего, подарил нам «троянского коня» в виде т.н. Болонской системы, конечно, по-современному изготовленного и упакованного в якобы прогрессивно-демократическую мишуру. По вскрытии оказалось, что внутри самые что ни на есть «данайские дары». Мы остановимся только на двух самых вредоносных вирусах, вылезших из этого «троянского коня».

Во-первых. Казалось бы, на первый взгляд вполне безобидно звучащее в русле рыночной психологии понятие «образовательные услуги», которое уже давно вошло и в официальные документы, и в повседневный обиход в системе образовательных учреждений.

Самым очевидным следствием применения рыночных критериев к образованию является его коммерциализация, превращение его в сферу услуг. В свою очередь, коммерциализация с неизбежностью породила коррумпизацию системы, которая по своему высокому смыслу и почти сакральной сути и предназначению должна нести, как раньше говорили, вечное, доброе, разумное. Ведь уже много лет подряд по официальным рейтингам система образования занимает одно из лидирующих, если это можно так назвать, мест по масштабам коррупции. Уже только этот факт, казалось бы, должен заставить

нас объявить чрезвычайное положение. Но мы настолько свыклись с этим и уже многие считают такое положение вполне обычным, даже как бы само собой разумеющимся.

На самом деле, это понятие «образовательные услуг**и» неверно по сути, поскольку образование - это не услуга, а долг общества и государства по отношению к подрастающему поколению. Образование – это одна из фундаментальных ценностей, обеспечивающих само существование общества и его развитие в любую историческую эпоху.**

Думаю, что всем понятна разница между ними: услуга – это то, что может быть оказана, а может быть и не оказана и то, что требует оплаты; а долг – это моральная обязанность, которая должна быть исполнена и не требует оплаты в непосредственном материально-финансовом смысле.

Например, когда родители передают своим детям понимание добра и зла, долга и чести, стыда и совести, представления о том, что такое хорошо и что такое плохо, что любить и что ненавидеть, чем гордиться и чего стыдиться, за что нужно наказывать, а за что поощрять и т.д., неужели мы можем говорить, что родители оказывают детям воспитательные услуги? А называть искреннюю, бескорыстную дружескую помощь – партнерскими услугами? Или всевозможные отношения между супругами – супружескими услугами? Неужели солдаты, защищающие свою страну, тоже оказывают государству, Родине всего лишь оборонительную услугу?

А ведь понятие образовательных услуг в будущем может обернуться бумерангом уже со стороны новых поколений по отношению к стране, государству...

Создается стойкое ощущение, что мы до сих пор не совсем поняли, насколько вредоносным и разлагающим всю духовную, ценностную сущность образования оказалось словосочетание «образовательные услуги».

Вторым по зловредности «данайским даром» Болонской системы является т.н. тестовый контроль знаний обучающихся.

Само по себе тестирование как инструмент промежуточного контроля уровня и объема знаний в строго определенных границах не вызывает особых возражений, но именно как инструмент локального значения. Но когда мы его превращаем в главный и основной метод проверки знаний, скажем, в виде злополучного ЕНТ, тестовый контроль становится контрольным выстрелом в самое сердце образования.

Этот тезис требует пояснения и для этого необходимо дать определение самого понятия «образование». Прежде, чем дать свое понимание, чтобы не быть голословным, приведем определения образования, данные в совершенно разных источниках. 1. «Образование – обучение, просвещение. Совокупность знаний, полученных специальным обучением» (С.И.Ожегов. Словарь русского языка. М., 1988. С.349). 2. «Образование - как формально организованный, так и неформальный процесс приобретения знаний и навыков» (Т.Лоусен, Д.Гэррод. Социология А-Я. Словарь-справочник. Пер. с английского. М., 2000. С.269). 3.»Образование – процесс официальный или неофициальный, приобретения знаний и мастерства, ведущий к развитию понимания, отношений к жизни и качеств личности» (Большой иллюстрированный энциклопедический словарь. Пер. с английского. М.2004. С.620.) 4. «Образование, процесс и результат усвоения систематизированных знаний, умений и навыков» (БСЭ. Т.18.С.218).

Как видим, доминантно-ключевыми словами во всех этих определениях, несмотря на некоторые нюансы, являются «обучение, знания, умения и навыки». Я думаю, что именно подобное сведение образования к «обучению, знаниям, умениям и навыкам» и является врожденным пороком всей современной системы, поскольку обученными, т.е. имеющими те или иные навыки, иногда на очень высоком уровне, могут быть и животные, а образованными могут быть только люди.

Наиболее точным определением, на наш взгляд, является следующее: **образование – это процесс, направленный на формирование у обучающихся целостного образа мира, природы, общества, человека и его места в этом мире.** Главным в данном определении является понятие целостного образа. Отсюда вытекает и наше утверждение о том, что «тестовый контроль – это контрольный выстрел в сердце образования», поскольку тестирование по определению разбивает более или менее целостно-системные знания учащихся на тысячи кусков, другими словами, атомизирует все знания, полученные в учебном заведении.

В результате получаем следующее. Всем известна головоломка – пазл. Для того, чтобы сложить из многих кусков-фрагментов пазл, очевидно, требуется знать общую картину того, что должно в результате получиться. Без такой общей картины даже достаточно легкий пазл сложить не всегда удается.А если перед нами тысячи, а то и десятки тысяч фрагментов, но не дана общая картина, т.е. мы не знаем, что нужно сложить, вероятность путем случайного перебора сложить пазлпрактически будет равна нулю. Точно такая вещь и происходит у нас в системе образования, в силу того, что все то, что узнали учащиеся в процессе обучения, разбивается на тысячи кусков тестов, совершенно не связанных между собой, и по знанию каждого отдельного куска мы и хотим проверить общий уровень знаний учеников. Это, мягко выражаясь, недоразумение. Потому что в результате тестирования

мы, в лучшем случае, проверяем память, а не образованность.

ГДЕ ВЫХОД ИЗ КРИЗИСА?

По моему глубокому убеждению, и начало кризиса, и выход из него находятся в школе, поскольку именно из школы дети выходят образованными, т.е. имеющими определенный целостный образ мира, общества и своего места в мире, либо, в лучшем случае натасканными, и, по нашим наблюдениям, такими и остаются надолго, а то и на всю жизнь.

Причем образ, к которому мы должны стремиться, не может быть объективистски нейтральным.Он должен нести в себе и быть загружен базовыми ценностями общества – политическими, экономическими, морально-этическими, национальными, наполнен осознанными чувствами патриота и гражданина.Говорят, что Отто Бисмарк после победы в войне с французами сказал: «В войне немецкий учитель победил французского учителя!». Мы думаем,, что он имел в виду мировоззренческо- патриотический уклон в школьном образовании тогдашней Германии. Замечательные слова, имеющие глубокий смысл.

Прежде всегонам нужно четко и недвусмысленно ответить на самый важный и первичный вопрос: какова фундаментальная и конечная цель образования и обучения, говоря просто, зачем мы вообще учим наше молодое поколение?

Ибо без такой осознанно-целевой установки весь процесс обучения и образования превращается в набор алогичных и хаотичных метаний из одной крайности в другую. Именно из ответа на данный вопрос вытекают и другие производные вопросы и проблемы, например, чему учить (предметно-тематическая наполненность учебного процесса); как учить, т.е. вопросы методики; кому учить, т.е. вопросы педагогических кадров; сколько учить т.е. продолжительность обучения в разных образовательных учреждениях; за сколько учить, т.е. финансовая обеспеченность учебного процесса; кого учить, т.е. проблемы формирования контингента обучающихся на разных ступенях образования; где учить, т.е. какова должны быть оптимальная система и структура обучающих учреждений и т.д.

Другими словами, одной из важнейших проблем на сегодня является создание ясной и четкой концепции образования, которая и должна стать исходной направляющей базой для всевозможных преобразований в системе, которая ныне подобна кораблю без руля и ветрил.

Современная школа не может достичь образованности в подлинном смысле этого понятия своих питомцев в принципе, хотя бы в силу того, что с самого начала имеет дело с атомизированным знанием, если не говорить о других болячках системы образования, о которых говорилось выше. Считаю, что настала острая необходимость радикальной переформатизации и переструктуризации в предметном и тематическом планах всего школьного обучения.

Концептуальная схема такой перестройки у авторов данной статьи имеется, однако ее необходимо изложить в другом месте.

В данном вопросе наша идея **– необходимо давать детям оптимум знаний и максимум целостности.** Я утверждаю, что из преподаваемых сегодня в школе предметов можно и нужно абсолютно безболезненно, наоборот, с огромной пользой убрать от 50 до 90% материала, на бессмысленное зазубривание которых уходит огромная часть времени как у учащихся, так и преподавателей, которым нужно все это «вкручивать» в головы учеников. Другими словами, из школьной программы нужно убрать все то, что абсолютно, априори не понадобится ни при каких реально допустимых жизненных обстоятельствах, и оставить только то, что способствует у молодых людей формированию целостного образа мира, общества и человека. Ведь в реальной жизни подавляющее большинство людей никогда не пользуется большей частью того, на запоминание которого было потрачено столько времени и сил. Например, пусть кто-нибудь из читателей, кроме узких специалистов по тем или иным предметам, скажет, кому из нас, в нашей профессиональной деятельности или повседневной жизни приходилось решать квадратные уравнения или бином Ньютона? Кому из нас, когда мы готовим пищу, приходилось вспоминать валентности атомов? Какой водитель, выбирая правильный режим езды на автомобиле, вспоминает формулы и законы механики? Или кто из нас извлекает квадратный корень числа, когда мы ходим в магазин за покупками и т.д. до бесконечности?

О ВСТУПИТЕЛЬНЫХ ЭКЗАМЕНАХ В ВУЗЫ.

Со сказанным тесно связана и проблема вступительных экзаменов в вузы и другие послешкольные образовательные учреждения.

Суть наших идей в следующем. Как написано выше, т.н. тестовый контроль – это видимость и имитация проверки уровня знаний, а в действительности – смерть образования. Поэтому я, как и полвека тому назад, считаю, что вступительные экзамены в вузы должны проходить по билетной системе, но в письменной форме. При этом, в билетах должно быть по несколько вопросов, скажем, по пять, по каждому предмету, положенному для поступления в тот или иной вуз, или специальность. Что это даст?

Во-первых, учитывая, что вопросы должны быть из разных разделов предмета и разными по важности и трудности, можно легко понять,

насколько абитуриент разбирается в предмете в целом.

Во-вторых, само письменное изложение ответов автоматически делает ненужными всякие диктанты, изложения и сочинения, так как будет наглядно видна грамотность отвечающего, уровень знания им языка сдачи экзаменов.

В-третьих, письменный (от руки!) ответ практически исключает плагиат и шпаргалки.

И, наконец, письменный ответ позволяет абитуриенту показать свое знание не просто конкретных дат, фактов, формул, правил,и определений.и т.д., а еще и умение формулировать и лаконично выражать свою мысль.

А как оценить ответ в целом, т.е., процедурная сторона – это вопрос техники и для этого у нас, думаю, имеется достаточно грамотных профессиональных методистов.

Другими словами, хорошо построенные письменные ответы на корректно поставленные вопросы дают возможность адекватно оценить и обученность, и память, и грамотность, и образованность, и в определенной степени мировоззренческий кругозор абитуриента.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В настоящее время широко известно, что основным фактором социального прогресса признается, скажем, не природные богатства, не объем золото-валютного резерва, не ВВП и т.п., а образование, причем оно признается не как один из важных и основных факторов, а именно как основной фактор. Следовательно, обсуждая фундаментальные проблемы образования, мы, по сути, обсуждаем проблемы нашего будущего, поскольку модернизация системы образования в соответствии, как сейчас принято говорить, с вызовами эпохи, есть ядро и основа духовной модернизации всего общества.

ВЫВОДЫ

С научной точки зрения острые проблемы и пороки всей современной системы образования хорошо изучены и раскрыты. Но тем не менее министерством образования проводятся более четверти века бесконечные реформы, позитивных результатов которых трудно увидеть.

В шахматах есть понятие цугцванга, которое обозначает ситуацию, когда любой ход игрока только ухудшает положение и приводит к поражению. Вот в нашей системе образования, на наш взгляд, и наблюдается самый что ни на есть цугцванг.

Дело же заключается в том, что нужно как можно скорее сделать следующее. Во-первых, создать четкую, научно обоснованную концепцию образования, в которой должны быть поставлены цели, задачи и пути и решения всех важнейших проблем в данной области. Во-вторых незамедлительно отказаться от ЕНТ и заменить его другой формой экзаменов,более адеватно показывающей действительный уровень знаний экзаменующихся. В-третьих,начать работу по радикальной переформатизации и переструктуризации в первую очередь школьного образования.

Иначе велика вероятность,что мы окажемся на руинах образования, как в свое время на руинах оказалась великая Троя!

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абасов З. А. Методологические функции философии образования в условиях глобализации // Философия образования. № 3.
2. Запесоцкий А. С. Философия образования и проблемы современных реформ //Вопросы философии. 2013. № 1.
3. Коноплёв Н. С., Колесников В. А. Философия образования в XXI веке: новые ориентиры. Иркутск: Изд-во «Оттиск», 2013.
4. Скачков Н. В. Перспективы изменения образовательной среды в контексте постиндустриальных трансформаций //Философия образования». 2013.

ОӘЖ 340

ИСИБАЕВА ЕЛИЗАВЕТА ИМАНҒАЛИ ҚЫЗЫ
доцент, тарих ғылымдарының кандидаты
Құқықтану кафедрасы
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ТУКЕШОВА АЙНУР САТИБЕКОВНА
заң ғылымдарының магистрі
Құқықтану кафедрасы
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ОТАНДЫҚ ТЕОРИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ҚОҒАМНЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕ ҰҒЫМЫ

Түйін. Мақалада қазіргі кездегі құқықтану ғылымындағы саяси жүйе ұғымы туралы баяндалған. Саяси жүйе бұл билікті жүргізуші әлеуметтік топтар, таптар, ұйымдар мен мемлекеттер арасындағы өзара қатынастарды реттейтін, қоғамда тұрақтылық пен тәртіпті қамтамасыз ететін ұйымдар, мекемелер мен институттар жиынтығы. Оның негізгі элементтеріне мемлекет, саяси партиялар, дін орындары, қоғамдық-саяси ұйымдар және т.б. жатады. Саяси жүйе билік пен саяси қарым-қатынастардың үйлесімі ретінде қоғамда қалыптасады.Сондықтан саяси жүйе - мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынастың негізгі сипатты белгісі.

Түйінді сөздер: саяси жүйе, мемлекет, қоғамдық шара, заң,нарықтық экономика, қоғамдық саяси ұйым.

Резюме. В статье описывается понятие политической системы в современной юридической науке. Политическая система представляет собой совокупность организаций, учреждений и институтов, которые регулируют отношения между правящими социальными группами, классами, организациями и государствами, обеспечивая стабильность и порядок в обществе. Его основными элементами являются государство, политические партии, религиозные учреждения, общественно-политические организации и другие. Политическая система формируется в обществе как сочетание власти и политических отношений. Поэтому политическая система является ключевой особенностью взаимоотношений государства и общества.

Ключевые слова: политическая система, государство, общественное мероприятие, закон, рыночная экономика, Общественно-политическая организация.

Summary. The article reveals the concept of the political system in modern jurisprudence. The political system is a set of organizations, institutions and institutions that ensure stability and order in society, regulate relations between social groups, structures, organizations and States that exercise power. Its main elements include the state, political parties, places of religion, socio-political organizations, etc. The political system is formed in society as a combination of power and political relations. Therefore, the political system is the main character of relations between the state and society.

Keywords: political system, state, public event, law, market economy, Socio-political organization.

КІРІСПЕ

Отандық теория ғылымында ең алдымен жүйе ұғымын XX ғасырдың 20 жылдары ғылымға енгізген Л. Фон Борталанфи еді. Бұл өзара байланысты болатын элементтердің біртұтас жиынтығы, оның бір элементі өзгеріске ұшыраса, онда барлық тұтастық өзгереді. Соңғы жылдары компания елеулі өзгерістерге ұшырады, олар әлемдік үрдістер контексінде қарастырылуы керек. Елде түбегейлі жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-адамгершілік жағдай қалыптасқан (Хангелдин С., Түркістан №50 (544) 2004, 4 б).

Халық арасында саяси құрылымдардың, радикалды әлеуметтік өзгерістердің, жаңа саяси сана мен саяси мәдениеттің қалыптасуы, жаңа саяси қатынастардың қалыптасуы қазіргі заманғы саяси процестің ең әсерлі ерекшеліктері болып табылады, ол тарихта елеусіз прецедент жоқ.

Қазіргіжүйе элементтердің, құрылымдардың, нормалардың, дәстүрлердің, ұлттық-тарихи, әлеуметтік-психологиялық табиғаттың ең күрделі жиынтығы болып табылады, кең мағынада бұл өз өмірін ұйымдастыру, көздер, архитекторлар және болашаққа ие бүкіл әлем. Қазіргі жүйе бірдей әрекеттер мен институттарда бір-біріне қарама-қайшы келетін түрлі идеяларды, дәуірлерді, үрдістерді, әртүрлі және әртүрлі реформаларды және өзгерістерді, сондай-ақ кумулятивтік әсері көп жағдайда оны бірегей дәм береді және бір мезгілде айырады оның логикалық байланы-

сы мен мәдени концептуалдылығы.

Қазіргі уақытта саяси жүйе келесі процестермен анықталған өтпелі жағдайды бастан кешуде:

- саяси жүйедегі элементтердің қатынасы өзгереді;
- азаматтық қоғам дамып келеді;
- мемлекеттің, партиялардың, қысым топтарының әлеуметтік рөлі өзгереді;
- «жаңа» іздестіріліп, қоғамдық қатынастардың ескі реттеушілері қайта құрылды;

Еліміздің саяси ой демократияның әртүрлі формалары мен түрлеріне ие екенін түсінді. Көптеген мемлекеттерде демократия идеясы халық пен үкіметтің қарым-қатынасы, әділеттілік қағидаттары, жақсылық пен зұлымдықты түсіну сияқты демократиялық сыртқы пішіндерде қалыптасқан тарихи белгілері бар ұлттық сипаттамаларға ие болды.

Тоталитарлық режимнен демократияға өту жолдарының мәселесі әлі де өзекті. Бірқатар ғалымдар социалистік түрдегі тоталитаризмнің эволюциясы авторитарлық немесе әскери-авторитарлық режимдер арқылы ғана мүмкін екенін және Ресейдегі демократияға өту мүмкін емес деген қауіп бар деген пікірді білдірді.Бұл жағдайлар диссертациялық зерттеу тақырыбы, оның өзектілігі, мазмұны және фокусы ретінде проблеманы таңдауды анықтайды.

Осы ғылыми тақырыпты анықтау барысында Қазақстанның заң саласының білікті мамандарының мемлекет мәртебесі, құзіреті және республикамыздың саяси жүйесінің жайлы жазған жұмыстарымен таныстық. Олар: Ғ. Сапарғалиев, И.Рогов, Е. Кубеев, В. Мамонов, М. Самалдықов, Қ. Мами, З. Аюпова, А.Черняков. Кез келген жүйені толықтай ашып көрсету мақсатында міндетті түрде шетел ғалымдарының жұмыстарымен танысқан абзал.

Саяси жүйе ұғымын саяси ғылымдаржиырмасыншы ғасырдың орта шенінен қолдана бастады. Саяси жүйелер теориясының негізін қалағандар американ саясаттанушылары Д.Истон мен Г.Алмонд. Д.Истон өзінің «Саяси жүйе», «Саяси өмірді жүйелік талдау» атты еңбектерінде саяси жүйені сырттан келетін импульске жауап беретін дамып және өзін-өзі реттеп отыратын организм ретінде қарастырады. Г.Алмондтың «Салыстырмалы саяси жүйелер» деген мақалаларында саяси жүйе институттар мен мәдениеттің бірлігі деген тұжырымға басты назар аударған. Марксизм позициясынан қарағанда сол жүйе процесстер мен субъектілер арасындағы әлеуметтік топтардың мүдделерін бейнелейтін қоғамдық қондырманың негізгі элементі ретінде талданады. Бұл мүдделер процесстер арқылы, шешімдерді қабыддау мен іске асыру арқылы құрылымдардың көмегімен жүзеге асырылады. Мұндай тәсіл бойынша жүйе ең алдымен институттар жүйесі бола алады автор институционалданған жүйені басқа жүйелермен қатар тұратын жүйеше ретінде қарастырады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қоғамның саяси жүйесі — біртұтас, тәртіптелген жиынтығы саяси институттардың, саяси рөлдердің, қатынастардың, процестердің, саяси принциптерін ұйымдастыру, қоғамның бағыныста кодексіне саяси, әлеуметтік, заңды, идеологиялық, мәдени нормалар, тарихи дәстүр мен қондырғыларға саяси режим нақты қоғам. Сол жүйені ұйымдастыруды билік арасындағы қарым-қатынас қоғам мен мемлекет сипаттайды ағуы саяси процестерді институционализацию билік жағдайы, саяси қызметі, деңгейі, саяси шығармашылығы, қоғамдағы сипаты, саяси қатысу, институтиционалды емес саяси қарым-қатынастар. Өкінішке орай, біздің саяси мекемеде болжау көкжиегі аз, бірақ тәжірибе сабақтастық моделінің тұрғысынан жеткілікті берік болды. Және бұл, белгілі бір дәрежеде, ұзақ жылдар бойы саяси режимнің тұрақтылығын және авторитаризмін түсіндіре алады. Билік бұл мәселеге ұзақ уақыт бойы алаңдап келіп, «өздерінің жабық шеңберлерінде», қайта бөлу күштері мен әсер ету топтарының түрлі нұсқалары мен конфигурацияларын сынап жатыр. Егемен Қазақстанның ішкі саяси өмірі де елдің саяси кеңістігін қайта құру әрекеттерімен толықтырылады (Айтхожин К.,Заң газеті, 2002, №4,4 б.). Мысалға, осы сериядағы модельдердің бірі ұлттық саяси жаңалықты «Елбасы - Қазақстанның көшбасшысы» феномені ретінде Қазақстанның саяси тәжірибесіне енгізу болып табылады. Бір қызығы, бұл құбылыс бізбен бірге болды. Сегрализацияның және Мемлекеттің саяси жүйесі - элементтер мен шағын жүйелердің жинақтылығынан тұратын қиын иерархиялық құрылым. Ойшылдардың пайымдауынша саяси қоғам үш кең ауқымы ретінде бөлінді:

1) заңдық және атқарушылық органдар немесе бюрократия сияқты нақты рөлдер мен құрылымдар;

2) жеке монархтар, заң шығарушылар және әкімшілер сияқты рөлдік тасымалдаушылар;

3) нақты қоғамдық шаралар, шешімдер қабылдау немесе шешімдерді орындау. Осындай құрылымдар, тасымалдаушылар және шешімдер, саяси процестің немесе әкімшілік процестің құрамына кіретініне сәйкес жіктеледі. Сонымен қатар, ішкі жүйесінің жағдайын талдай отырып, олардың арасындағы байланыстың құрылымы емес, жүйеде олардың рөлі процесінде туындайтын қатынастар үлкен мәнге ие. Біртұтас білім ретінде, саяси жүйе оның барлық бөліктерінің бірлігін анықтайды. Құрылымы әдетте бірнеше салыстырмалы түрде тәуелсіз кіші жүйелерді қарастырады: институционалды, нормативтік, функционалды, коммуникативтік, мәдени-идеологиялық.

Саяси жүйенің біршама сипаттамаларының түпкі себебі болып табылатын халықтың осы жүйедегі мәдени санасы оның жұмысына үлкен

әсерін тигізеді. Қазіргі заманғы жүйе өзгеру жағдайында, динамиканың артуы, оның жұмыс істеуі және қоршаған ортаның талаптары мен талаптарына жауап беруде елеулі қиындықтар бар. Біздің елімізде кездесетін өзгерістер саяси және экономикалық жүйелерді қамтиды. Бір жағынан, нарықтық экономикадағы салыстырмалы түрде дамыған қоғам ғана бәсекелестікке негізделген демократияны тиімдірек етеді, ол мүдделер мен мемлекет ішіндегі бейтараптық теңдестіру үдерістеріне бағытталған. Екінші жағынан, демократияландыру - экономикалық ырықтандырудың алғышарты.

Қазіргі уақытта қоғам мен мемлекеттің дамуының күрделі сәттерінде революциялық жарылыстар мен әлеуметтік апаттардың алдын алудың жолдары мен тетіктерін, қолданыстағы мемлекеттік-саяси режимдердің күрт өзгеруін, қоғам дамуындағы жағымсыз үрдістерді бейтараптандыратындығын білу үшін саяси жүйе мен мемлекеттің өзара ықпалының заңдылықтарын білу қажет. Көптеген ғылымның өкілдері - философия, әлеуметтану, саясаттану, юриспруденция, экономика ғылымы және психология - мемлекет пен саяси жүйенің өзара әрекеттесуін зерттеуде. Қоғам дамуының арқасында саяси жүйе мен мемлекеттің дамуы оның ажырамас бөлігі болып табылады.

Саяси жүйенің тағы бір теориясы марксисттік болып табылады, оған сәйкес саяси жүйе заң, мемлекет және басқа да саяси құбылыстар мен институттар объективті құбылыс. Оның болуы классикалық қоғамның бар болуымен және жұмысымен тығыз байланысты. Ол қоғамның сыныпқа бөлінуіне және сыныптағы қайшылықтардың пайда болуына байланысты қалыптасып, өзгерді. Сыныптық қоғамның дамуы мен оның сыныптассыз саяси жүйеге көшуімен марксисттік көзқарастар бойынша, ол өліп кетеді. Саяси жүйе өзінің өмір бойы басқарушы сыныптың мүдделері мен ерік-жігерін үнемі білдіруде және қорғайды, ал социалистік қоғамда ол халықтың еркі мен мүдделерін білдіруі керек (тәжірибе бұл әңгіме емес - автордың түсініктемесі).Саяси жүйе идеологияның, заңның және моралдың құбылыстарынан әсер ету үшін дами бастады, олар үнемі кері әсер етеді. Осындай екі жақты байланыстар қоғамның және экономиканың саяси жүйесі, қоғамның барлық материалдық базасы, өндірістік қарым-қатынастардың белгілі бір жүйесін қалыптастырады.

Саяси жүйелердің пайда болатын әлеуметтік ортасының сипатына қарай мынадай түрлері болады: тоталитарлық, либералдық- демократиялық және аралас жүйелер; ал өзара байланасу сипатына қарай ашық және жабық саяси жүйелер болады. Сол жүйенің даму процесіне қарай бірнеше түрі бар. Социалистік типті мемлекеттерде сталиндік жүйе қалыптасты. Оның мазмұны: жеке адамға табнушылық, бір партияның үстемдігінің орнауы, әкімшілік-әміршілік, тоталитарлық басқару жүйенің қалыптасуы, демократияның, бостандықтың, әділеттіктің арасының зор шектеулі.

Осы теорияларды негізге ала отырып, саяси жүйе саяси билікті, азаматтар мен мемлекеттің өзара әрекеттестігін ұйымдастыратын өзара байланысты нормалар, идеялар мен саяси институттардың, институттар мен әрекеттердің жиынтығы болып табылады деп айтуға болады. Бұл көп қырлы білім берудің басты мақсаты - адамдардың саясатта тұтастығын, бірлігін қамтамасыз ету.Сол жүйенің екінші түрі - дамыған елдерде XX ғасырдың 60-90 жж. қалыптасқан нарықтық экономика мен либерал-демократиялық мемлекеттердің, ұйымдардың, одақтардың өзара қатынасы мемлекеттің Конституциясына сәйкес дамуы. Бұл елдерде де толық бостандық әділеттік, теңдік жоқ. Мысалы, таптардың, топтардың әлеуметтік теңдігінің жоқтығы. Үшінші түрі - XX ғасырда қалыптасқан аралас мемлекеттік құрылыс-конвергенция теориясы. Капитализм мен социализм қоғамының экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуының, жақсы тәжірибелерін біріктіру.

Адам қоғамының тарихында ұлтшылдық, шовинистік, расистік, фашистік жүйелері қалыптасқан, аз болса да өмір сүрген. Қазіргі заманда мемлекеттердің жағдайлары дүниежүзілік бірлікке, одаққа бет бұруда. Бұл объективтік прогрестік құбылыс. Ахуалды проблемаларды шешуге қолайлы жағдай қалыптасуы да мүмкін. Сонымен, қоғамның саяси жүйесі- мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, еңбек ұжымдарының бірігіп, елдің саяси өміріне кірісіп, қоғамды дамытуға, нығай Сол жүйенің төрт бағыты болады. - институционалдық- мемлекет, партиялар, қоғамдық ұйымдар бірігіп қоғамның жүйесін құрайды: - реттеуші- құқық, ережелер, әдет- ғұрып, мораль т.б.; - қызметтік – әрекеттің тәсілдері, жүйе ол идеологиялық сана, қоғамдағы үстемдік идеология. Сол жүйенің негізгі элементтері: құқықтық нормалар, іс-әрекет, сана және мәдениет. Қоғамның мүдде-мақсаты объективтік тұрғыдан қалыптасады. Ол мүдде-мақсатты іске асыратын, орындайтын күштер субъективтік жолмен қалыптасып, жұмысқа кіріседі. Олардың ішінде ең негізгі басқарушы, ұйымдастырушы, реттеуші, шешуші күш- сол жүйе, одан кейін мемлекет. Субъективтік күштердің дамуының негізгі шешуші себептері сол күштердің (мемлекет, қоғамдық ұйымдар, бірлестіктер, одақтар, еңбек ұжымдары, саяси ағымдар, партиялар т.б.) арасындағы үзілссіз дамып жататын қайшылықтар. Қоғамның даму процесінде бұл қайшылықтар өмір тәжірибесінен өтіп, шыңдалып дұрыс саяси жүйесін қалыптастыруға, дамытуға зор үлес қосып отырады. Бұл субъективтік қайшылықта екі жақты субъектілер болады. Оларда қоғамның мүдде-мақсатын іске асыру страге-

гиясы бірдей, ал тактикасы әр түрлі болады. Осы әр түрлі тактикалардың арасындағы үзіліссіз қайшылықтар субъективтік күштерге нәр беріп, сол жүйені дұрыс қалыптастыруға, дамытуға шешуші ықпал жасап отырады. Соның нәтижесінде қоғамда демократиялық бағытта әділетті жүйе қалыптасқан, оның негізгі мазмұны Қ.Р-ның конституциясына, құқық ережелеріне кіріп, сол жүйенің даму заңдылықтарына айналады, оның түрлері: таптық, топтық, ұлттық, әлеуметтік, нәсілдік, халықаралық, мемлекетаралық т.б. қайшылықтар. Ол қайшылықтарды бейбітшілік жолмен реттеп, бір келісімге келіп сол жүйенің, дұрыс дамуына мүмкіншілік жасалып отырады. Қоғам жүйесіндегі мемлекеттің алатын орны өте зор, өте жауапты. Мемлекет партиялармен бірігіп қоғамның барлық саласының дұрыс, жағымды дамуына жауапты және сол жауапты жұмыстың басым ауыртпалығын мемлекет өз мойынына алады. Әрине, бұл тоталитарлық мемлекеттің түсінігі емес, демократиялық мемлекеттің сипаттамасы, мазмұны. Қоғам ұйымы саяси жүйенің негізін қалайды. Ол сол жүйенің құрамды бөлігі, қоғамға, оны басқаруға әсер ететін басты құрал болып табылады. Сол жүйенің құрылымы аса күрделісі болып келеді. Оның мынадай негізгі құрылымдық топтық элементтерін бөліп қарауға болады: институционалдық, коммунитивтік, нормативтік, саналық және мәдениеттік, қызметтік. Оның ішінде институционалдық құрылымдық элементке, әрқайсысы өз кезегінде жүйе құратын арнаулы институттар ол мемлекет, партия, қоғамдық ұйымдар т.б. кіреді.

Әрбір институттың салыстырмалы дербестілігі, қоғам жүйесінің құрамында атқаратын өздерінің мақсаттары, міндеттері, қызметтері бар. Коммуникативтік - құрылымдық элемент, әр түрлі мүмкін болатын келісіп әрекет жасаудың түрлерін қамтиды. Ол сол жүйенің ішкі, мысалы партиялар мен мемлекеттердің, сондай-ақ экономикалық жүйелерді, сонымен бірге бір елдің басқа елдердің жүйесі арасындағы қатынастарды қамтып отырады. Нормативтік құрылымдық элементін реттейтін – құқықтық (праволық) және адамгершіліктік (моральдық), дәстүрлер және т.б. әртүрлі нормалар кіреді. Осылардың барлығы сол жүйенің нормативтік негізін құрайды.

Осылайша, саяси жүйе - мемлекет пен қоғам арасындағы қарым-қатынастың сипаты. Белгілі бір қоғамның саяси жүйесі оның сыныптық сипаты, әлеуметтік жүйесі, мемлекеттік басқару түрі (парламент, президенттік және т.б.), мемлекеттің түрі (монархия, республика), саяси режимнің сипаты (демократиялық, тоталитарлық, деспотичный және т.б.), әлеуметтік-саяси саяси немесе құқықтық мәртебесі (конституциялық, дамыған немесе дамымаған құқықтық құрылымдар), саяси және идеологиялық сипатта болуы тиіс. қоғамдағы мәдени қатынастар (салыстырмалы түрде ашық немесе жабық), мемлекеттің тарихи түрі (бейтараптық, иерархиялық бюрократиялық құрылымдар және т.б.), саяси өмірдің тарихи және ұлттық дәстүрлері (қанмен байланысқан немесе онсыз саяси белсенді немесе пассивті халық) , дамыған немесе дамымаған азаматтық қатынастар және т.б.)(Ағдарбеков Т., 2003)

Сол жүйенің маңызды құрылымдық элементі сана мен мәдениет. Ал, сана нақтылы әлеуметтік және тәжірбиелік әсері арқылы қалыптасады. Функционалдық құрылымдық элемент ол сол қызметтің, іс-әрекеттің формаларында және бағыттарында, түрлі процесстерде, билікті іске асырудың тәсілдері мен әдістерінде (методтарында) көрінісін табады. Мұның жалпы қорытындысы «саяси режим» деген ұғымда табылатыны сөзсіз. Сол жүйе құрылымын әлеуметтік тұрғыдан да талдауға келеді. Оған тікелей билік дүниесіне (әлеміне) жатпайтын адамдарды біріктіретін саяси әрекеттестік кіреді. Әрбір азамат еңбек бөлінудің түрлі қағидаларға сәйкес түрліше рөлдерде болады. Олардың ішінде тұрақты мысалы, салық төлеуші және сондай-ақ, ауыспалы рольдегілер сайлаушы, әскери қызметші, ұйымның белсенділері де бар. Сол жүйенің әлеуметтік құрылымдық элементіне билікті атқаруда қатынасушы басқарушы және басқарушы емес құрамына кіреді. Бұл қабаттар элиталық қабаттар әдетте бағынушылықпен сатыларға бөлінеді. (иерархиалы), ол салыстырмалы тұрақты құрылымды қамтиды, сондай-ақ өзінің өкілділік негізіндегі қалыптасу құрамы ауыспалы.(Кашепов В. П. Государство и право 2005, №2 с. 66-67.) Құрылымдық элементтердің барлығы бір-бірінен бөлектелінбейді. Олар өзара тығыз байланысты, бір-біріне көмектеседі өзара әсер етеді, соның арқасында сол жүйені біріктірген, біртұтас механизмін құрады. Қоғамды басқаратын саяси жүйе басқа жүйелердің бәсеңдеуі мен әлсіреуінен (саяси жүйенің деспоттық және тоталитарлық түрі) және қоғамның басқа жүйелерінің жұмыс істеуіне кедергі келтіретін ұзақ уақытқа созылған дағдарыс жағдайына түспеу үшін жеткілікті түрде өміршең болуына байланысты оған үстемдік етпеуі керек. Саяси жүйе қоғамның саяси кеңістігінде әртүрлі деңгейдегі саяси жүйе мен оның құрамдас бөліктерімен анықталған аумақтық өлшемі (ел шекаралары арқылы анықталған) және функционалдық бар қоғамның саяси кеңістігінде бар. Әрбір нақты қоғамда оның саяси жүйесі және оның тиісті саяси идеялары, идеялары, саяси сана-сезімі сырттан бөлінген бір нәрсе ретінде оқшауланууда жоқ. Белгілі саяси идеялар негізінде туындайтын және жұмыс істейтін маңызды саяси институттардың жиынтығы ретінде, қоғамның саяси жүйесі мен оған сәйкес келетін идеялар бір-бірімен үнемі өзара әрекеттеседі, үнемі ықпал етеді, бір-бірін ойлайды.

Сол жүйе теориясының тәжірбие тұрғысынан шешетін міндеттері олар:

1) Жүйенің құрылымын жетілдіруге бағытталған нұсқаулар жасауға көмектесу;

2)Бұқара арасындағы тірегінен айырылып бара жатқан жүйенің экономикалық, әлеуметтік негіздерін нығайтуға, кеңейтуге жәрдем беру;

3) Сол жүйе теориясы қоғамдық институттар, атқарушы-жарлық беруші органдар, қоғамдық бірлестіктер, партиялар, т.с.с. мемлекеттік органдарды оқып-білуге, оларды жетілдіруге кеңінен қолдануға мүмкіндігін береді;

4)Сол жүйе тұжырымдамасы «қысылшаң» (стрессовый), әлеуметтік шиеленістерді айқындауға және оларды жоюға қолданылатын теориялық құрал негізде санайды;

5) Қай елде болмасын тұрақтылықтың деңгейін айқындайды. Сол жүйенің негізгі қызметтерін атап өтсек:

1. Белгілі бір әлеуметтік топтың немесс көпшілік халық билігін камтамасыз ету. Ол биліктің тәртіпке келтірілген, ережелерде, калыптарда бекітілген, яғни институционалданған түрі. Сондықтан ол конституцияға негізделген жалпыға міндетті зандар шығарады. Сол арқылы қоғамда тәртіп орнайды. Егер оны бұзушылар болса, оларға тиісті құқық қорғау органдары тарапынан тиісті шара қолданылады.

2. Қоғамдық қатынастарды реттейді, яғни жекелеген әлеуметтік топтар немесе көпшілік халықтың максат-мүддесіне сәйкес адамдардың тіршілік әрекетінін әр түрлі салаларын басқарып отырады. Ол әлеуметтік институттар қызметінің мақсаттарарын айкындап, солардың негізінде оларды орындаудың саяси жобаларын жасайды.

3.Қоғамда жинактаушылык, топтастырушылық кызметті атқарады. Ол ортақ әлеуметтік-саяси мақсаттар мен құндылыктардынң айналасында барлық әлеуметтік топтар, таптар, жіктердің белгілі бір бірлестігін қамтамасыз етуге әрекет жасайды.

4. Экономиканың калыпты жұмыс істеп, прогрессті дамуына қажетті саяси жағдай жасау. Мәселен, сол жүйе өндіріс құралдарына меншік түрлерін құқықтық тұрғыдан бекітеді, каржы жүйесін реттейді, салық саясатын жүргізеді.

5. Коғамды, оның мүшелерін ішкі және сырткы зиянды әрекеттерден корғау қызметі. Мысалы, ұйымдасқан қылмыс, сырткы агрессиядан (әскери. экономикалык, информациялык) және т.с.с.Сонымен, қоғам жүйесі ол билік жүргізіп, коғамда тұрақтылык пен тәртіпті қамтамасыз ететін, әлеуметтік топтар, таптар, ұлттар, мемлекеттер арасындағы өзара катынастарды реттейтін ұйымдар мен мекемелердің жиынтығы. Мемлекеттік істер алға қойған максатты, амал-әдістерді, оларға жету жолдарын қамтитын арнайы жеке зерттелінетін шаралар мен бағыт бағдар арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар оны да жүйе деп атауға болады. Өйткені, оған мемлекеттен басқа мсмлекеттік билікке ықпал ету үшін басқалармен бәсекеге түсетін, одақтарға кіретін, мәмілеге келетін мемлекеттік емес көптеген ұйымдар да кіріп отырады. Бұл катынастардың күрделі көрінісі ретінде жүйелілікті, тұтастықты білдіреді. Отандық құқық теориясында зерттеушілер саяси жүйенің мынадай негізгі төрт болігін атайды:

1) Саяси институттар;
2) Саяси катынастар;
3) Саяси ережелер;
4) Саяси мәдениет.

Соларға кысқаша сипаттама берелік.Саяси институттар дегеніміз ол (ұйымдар, мекемслер) мемлекет, саяси партиялар, кәсіподақтар, кооперативтік, жастар, әйелдер, т.б. ұйымдар мен бірлестіктер жатады. Бұл ұйымдардың бәрі таптық, топтық, ұлттық, жыныстық, кәсіби, жас мөлшеріне қарай және т.с.с. байланысты пайда болатын көптеген әлеуметтік мақсат-мүдделерді білдіріп, корғау үшін құрылады. Солардың ішіндегі ең негізгісі — мемлекет. Ол қоғамда белгілі бір тәртіпті орнатады, оны басқарады, экономикалық және әлеуметтік құрылымын корғауға мүмкіндік береді. Ол үшін мемлекеттің арнайы аппараты, еріксіз көндіретін күштеу, зорлау органдары (әскер, сот, полиция т.б) болады. Солардың көмегімен ол адамдардың жүріс-тұрыс, іс-әрекетін реттеп отырады. Мемлекет коғам атынан оның ішкі және сыртқы саясатын аралсады. Мемлекеттік емес ұйымдардың арасында қазіргі қоғамның саяси өмірінде ең үлкен рөл атқаратындар — саяси партиялар. Олар мемлекеттік билікті жүзег еасыруға, саяси жүйені, идеологиялар мен доктриналарды, қоғамдық пікірді, саяси сана мен мәдениетті қалыптастыруға ат салысады. Сонымен қатар қоғамдық ұйымдар мен қоғамдық қозғалыстарды атап өтпеске болмас. Сол қоғамдық ұйымдарға халықтың белгілі бір тобының мүддесін білдіріп, қорғайтын алдына қойған әлеуметтік мақсатқа жету үшін ерікті түрде мүшелікке кірген, және оған материалдық көмек көрсететін өзін –өзі басқаратын адамдардың бірлестігі. Қозғалыстар сияқты қоғамдық ұйымдарда қоғамның өміріне қатысушы адамдардың мақсаттары мен қарым қатынастарының әр алуандылығы да кездеседі. Осы жерде қозғалыстың қызметі мен белгілерін атап өткім келеді. Сол қозғалыс билік үшін күрес арқылы қазіргі жағдайды өзгертуге немесе үкіметке ықпал жасай отырып оны нығайтуға тырысқан қоғамдық күштер. Жалпы алғанда, қозғалыстың негізгі ерекшелігі ол үкімет үшін немесе үкіметті жүзеге асыру тәсіліне ықпал ету үшін ыңғайлы. Қоғамдағы жағдайлардың пайда болуына қозғалыстардың рөлі де ерекше. Әр адам өз ойын, көзқарасын тиесілі құзырет орындарына тікелей жеткізбейді. Бұған экономикалық және әлеуметтік қайшылықтар өз септігін тигізеді. Осыған мысал ретінде: Жаңаөзендегі жағдайы төмен адамдардың наразылығынан онда «Бірлік» деген ұйым құрылған. Ұлттық мәселелердің шешілмеуі «Азат», «Желтоқсан». Сол қозғалыстар көпшілік партияны құру жолында-

ғы алғашқы саты. Сол қозғалыстардың партияға тән ұйымы жұмысының бірыңғай бағдарламасы, басқаруда нақты айқын қағидалары болмайды. Мәселен, Қазақстанның азаматтық «Азат» қозғалысы қоғамдық-саяси ұйым ретінде 1990 жылдын 1 шілдесінде құрылған еді. Басты мақсатын «Халықаралық Одақтық шартпен біріккен ерікті де тәуелсіз жаңа қоғамдастық шеңберінде Қазақстанның шынайы мемлекеттік егемендігіне қол жеткізу» деп біледі. Бұл саяси қозғалыс Қазақстанды қазақ халқын отаршылдық пен тоталитаризм зардаптарын арылту үшін қажетті заңдардың қабылдануы олардың дұрыс орындалуы жөнінде халыққа үндеулер таратып, үкіметке осы жөнінде өз ұсыныстарын жасады, «Желтоқсан» , «Алаш» партияларымен бірге сепаристік пиғылдағы ұйымдарға (славяндық «Лад», Русская община, казактар бірлестіктері) олардың осы тұрғыдағы іс әрекеттеріне бірнеше рет тойтарыс беруге белсене кірісті.

Саяси қозғалыстар көпшілік партияны құру жолында алғашқы саты болуы мүмкін еді. Қозғалыстың партияға тән ұйымы жұмысының бағдарламасы басқаруда айқын қағидалары болмайды. Әдетте оның әділеттілік бостандық қарусыздандыру бейбітшілік үшін күрес ұлттың жаңарып өрлеуі айналадағы ортаны қорғау жалпы халықтық адамзаттық талаптарға негізделген басты мақсаты ретінде саналады. Бұл ұрандар көпшіліктің көңілінен шығып бастарын қосады, тіпті өзара айтарлықтай айырмашылықтары бар қоғамдық таптарды біріктіреді. Барлық қозғалыстар стихиялы түрде пайда болуын айқындайды. Қозғалыстар қоғамдық құрылыс қатынасына қарай консервативтік, реформистік революциялық және контреволюциялық болып бөлінеді. Олардың негізгі қағидалары саяси партиялардың қағидалары сияқты. Ол қозғалыс бір қалыпты түрде жұмыс жасамайды. Үнемі дамып өзгеріп отырады және мынадай саты бойынша өз қызметін жүзеге асырады: қозғалысқа қажеттілік және оның пайда болуы;үгіт насихат әрекет ету сатысы, дамыған жұмыс кезеңі, саяси қозғалыстың өз қызметінің аяқталу сәті. Қоғамдық ұйымдарға халықтың белгілі бір тобының мүддесін білдіріп қорғайтын алдына қойған әлеуметтік мақсатқа жету үшін ерікті түрде мүшелікке кірген оған материалдық көмек көрсететін өзін өзі басқаратын адамдардың бірлескен тобы жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ел егемендігінің жариялануы және мемлекеттің тәуелсіздік алуы, бірпартиялық өктемдіктің және социологиляық жүйенің ыдырауы демократиялық қағидалар негізінде қызмет жасайтын сан алуан партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің қызметіне жол ашты. Көппартиялылық жүйеге өтумен республика халықтарының мақсат-мүдделерін, талап-тілектерін жүзеге асыру жолында қызмет жасаған партиялар қалыптасты. Жаңадан құрылған қоғамдық бірлестіктер мен партиялар қоғамдық-саяси өмірді демократияландыру, әр алуандық, халықтың әр түрлі әлеуметтік топтардың мүдделері мен құқықтарын қорғау, тұрақты әлеуметтік экономикалық дамуға қол жеткізу мақсатында кеңінен қызмет жасады. 1990 жылғы 1 наурызға қарай республикада 100-ге жуық қоғамдық ұйым қызмет істеп тұрды. Олардың қатарында: "Достастық" азаматтық қозғалысы, "Форум" қоғамы, "Инициатива" әлеум.-саяси бірлестігі, "Қазақ тілі" қоғамы, Қазақ ұлттық мәдениеті Ассамблеясы, Ұлттық мәдени орталықтар ассоциациясы, "Бірлесу" тәуелсіз кәсіподағы, "Желтоқсан" "Бірлестік" азаматтық қозғалысы, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктердің ірі экологиялық ұйымдары – ядролық жарылысқа қарсы "Невада-Семей" халықаралық қозғалысы, "Арал-Азия-Қазақстан" білім қоры, Республикалық "XX ғасыр экологиясы", "Жасыл майдан" экологиялық ассоциациялары, т.б. болды. Қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар республикада экологияны қорғау, тәуелсіздікке қол жеткізу жолында күресу мақсатында саяси сахнаға шығып, қоғам өміріндегі маңызды мәселелердің шешілуіне септігін тигізді. 90-жылдары құрылып, қызмет жасаған құқық қорғау ұйымдары қатарында адам құқықтарын қорғау ісінде өзінің белсенділігімен Адам құқықтары жөніндегі Қазақстан-америка бюросы, "Қ.Р.-ның құқықтық дамуы", қуғын-сүргін құрбандары ассоциациясы, Адам құқықтары жөніндегі демокр. к-т, т.б. болды. Қазақстанда әр түрлі одақтар мен қорлар да белсенді қызмет жасады, ал 2001 жылдың аяғына қарай елде 1700-ден астам ресми тіркеуден өткен қоғамдық бірлестік қызмет жасады. Қазақстандағы партиялар мен қоғамдық бірлестіктерді құқықтық жағынан реттеу ҚР-ның Конституциясында, "Қоғамдық бірлестіктер туралы", Саяси партиялар туралы заңдарында қамтамасыз етілген. Қ.Р-дағы партиялар мен қоғамдық бірлестіктер әлеуметтік, әділдік, жариялылық құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам, ұлтаралық және азаматтық келісім орнатуға жәрдемдесіп, Қазақстанның тұрақты дамуына, өзекті қоғамдық мәселелердің шешілуіне үлесін қосып келеді (Жоламан К.Д., Право и государство, 2001, №4,42 б)

Қоғамның жүйесіне қозғалыстардан басқа қоғамдық ұйымдарда адамдардың мүдделерін іске асырудың құралы ретінде пайда болатынын атап өтуге болады. Жоғарыда айтылғандардың бәрінен саяси жүйе қоғамның әмбебап басқару жүйесі болып табылады, оның компоненттері саяси қарым-қатынастармен байланысы бар және сайып келгенде әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарды реттейді, қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етеді және мемлекеттік билікті пайдалану негізінде белгілі бір әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз етеді.Оларға жалпы қоғамға қатысы бар әлеуметтік таптардың барлығының немесе көпшілігінің мүддесін қамтитын мәселелерді ше-

шуге бағытталған бірлестіктер де бар. Олар жалпы демократиялық қағидалары негізінде құралады және өз қызметтік жұмысын жасайды. Қазақстанда саяси партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың құрылуы қоғамның әр түрлі топтарының мүдделеріне бірдей назар аудара отырып, нақты әлеуметтік құрылымды құрудың шеруін байқатты. Қоғамдағы маргиналды топтардың басым болуы құрылымдардың сараланған салаға саралану процесін енгізеді. Көптеген партиялар мен қозғалыстар осы ұйымдардың көшбасшылығын қоспағанда, шын мәнінде ешкімді көрсете алмайды, сондықтан еліміздегі саяси өміріндегі олардың салмағы өте шектеулі. Әлеуметтік топтар мен топтардың нақты мүдделерін білдіретін дербес саяси институттарды қалыптастыру процесі жылдам болуы мүмкін емес, бірақ табиғи мөлшерде болуы керек. Саяси үдерістің табыстылығы үшін барлық саяси күштердің, қоғам мен үкіметтің өзара әрекет етуінің тиімді өзара әрекеті қажет. Бірақ саяси жүйенің айтарлықтай ерекшелігі саяси партиялардың салыстырмалы салмағы, олардың қоғамға және тұтастай билікке шамалы әсері болды. Бұл ерекшеліктер саяси құрылым мен мәдениет негіздерінің арасындағы қайшылықтардың болуын көрсетеді

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хангелдин С. Біз айтсақ, жанашырлықпен айтамыз. // Түркістан №50 (544) 16 желтоқсан, 2004 ж. 4 б
2. Айтхожин К. Конституция бекіткен мемлекеттік биліктің біртұтастығы// Заң газеті, 2002, №4,4 бет.
3. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясы. Окулық. Алматы: «HAS» баспа компаниясы, 2003
4. Кашепов В. П. Институт судебной защиты прав и свобод граждан и средства её реализации / Государство и право. 2005. №2. С. 66-67.
5. Жоламан К.Д. Заңның үстемдігі - құқық жүйесін құрудың негізгі қағидасы// Право и государство, 2001, №4,42 б.

УДК 343

КАЛАГАНОВ БАХЫТБЕК
кандидат юридических наук, профессор, академик Каз НАЕН и Европейский АЕН
Кафедры юридических дисциплин
Академии Кайнар

АПАХАЕВ НУРЛАН ЖЫЛКАЙДАРОВИЧ
кандидат юридических наук, профессор
Кафедры юридических дисциплин
Академии Кайнар

РОЛЬ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ФИНАНСОВОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. АвторҚазақстан Республикасының 2017 жылғы 30 маусымдағы №81-VI «Прокуратура туралы» заңнамасына қысқаша талдау жасап, қаржылық қылмыстық істер бойынша прокурорлық қадағалаудың маңыздылығына тоқталады.

Түйінді сөздер: Конституция, Прокурорлық қадағалау, бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік, қаржылық қылмыстар.

Резюме. В статье автор обращает внимание на усиление прокурорского надзора по предупреждению финансовой преступности и приводит краткий анализ Закона Республики Казахстан «О Прокуратуре» от 30 июня 2017 года № 81–VI.

Ключевые слова: Конституция, Прокурорский надзор, финансовая преступность, бухгалтерский учет и финансовая отчетность.

Summary. In the article, the author draws attention to the strengthening of prosecutorial supervision for the prevention of financial crime and provides a brief analysis of the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Prosecutor's Office» dated June 30, 2017 No. 81 - VI.

Keywords: Constitution, Prosecutorial supervision, financial crime, accounting and financial reporting.

Прокуратура Казахстана относится к государственным органам, непосредственно подчиненным главе государства и не входящим в структуру правительственных учреждений.

Слово «прокуратура» произошло от латинского **«procure»,** что означает «забочусь, обеспечиваю, предотвращаю».

Общеизвестно, что гарантией точного и единообразного применения законов служат деятельность органов прокуратуры, принципы ее построения и функционирования [*Бегалиев К.А., 1980,с.13*]. Для более успешного выполнения возложенных на нее обязанностей прокуратура организована как самостоятельная, единая и централизованная в масштабе Республики Казахстан система, действующая в соответствии с Законом Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 81-VI«О прокуратуре», где были определены и несколько расширены организационно-правовые полномочия органов прокуратуры.

В ст.83 Конституции Республики Казахстан указано, что Прокуратура Республики Казахстан подотчетна Президенту Республики Казахстан, государственный орган, осуществляющий в пределах своей компетенции высший надзор за точным и единообразным применением законов, указов Президента Республики Казахстан и иных нормативных актов на территории Республики Казахстан, за законностью оперативно-розыскной деятельности, дознания и следствия, административного и исполнительного производства. В своей деятельности органы прокуратуры принимает меры по выявлению и устранению любых нарушений законности, опротестовывают законы и другие правовые акты, противоречащие Конституции и законом Республики, представляют интересы государства в суде, а также в случаях, порядке и пределах, установленных законом, осуществляют уголовное преследование [*КонституцияРК, 2008, с.46*].

Правовые основы деятельности органов прокуратуры определены в ст.2 Закона «О прокуратуре», где указано, что организация, порядок деятельности прокуратуры Республики Казахстан и полномочия прокуроров определяются Конституцией Республики Казахстан, Указом Президента Республики, законами, международными договорами Республики Казахстан, а также приказами Генерального Прокурора Республики.

В этом законодательном акте определены принципы организации и деятельности органов прокуратуры, основные направления и содержание деятельности органов прокуратуры.

К правовым средствам, направленным на устранение нарушений законов и обстоятельств, им способствующих, относятся: принесение протестов на противоречащие закону акты или действия должностных лиц; внесение представ-

лений об устранении нарушений закона, причин нарушений и способствующих им условий; предписание об устранении нарушения закона; отмена незаконных и необоснованных постановлений следователей и лиц, производящие дознание; принесение протестов на незаконные и необоснованные решения, приговоры, определения и постановления суда, постановление судей; вынесение постановлений и внесение предложений относительно соблюдения установленных законом порядка и условий содержания задержанных, арестованных, осужденных к лишению свободы и иным мерам наказания.

Органы прокуратуры в борьбе с преступностью и нарушением законности должны активно взаимодействовать с представленными местными органами. Прокуроры информируют представительные местные органы о состоянии законности и правопорядка на определенной территории и в трудовых коллективах, о недостатках в работе правоохранительных органов.

Функции органов прокуратуры в области предупреждения финансовой преступности отражаются, главным образом, в их общенадзорной деятельности.

Профилактика преступлений как бы пронизывает все функции прокуратуры, выступает в качестве задачи, подлежащей решению на каждом направлении ее деятельности. Вместе с тем, профилактика преступлений отнюдь не «растворяется» в многогранной работе органов прокуратуры, но неизменно сохраняет значение их самостоятельной функции. Об этом свидетельствует тот факт, что действующее законодательство содержит ряд норм, специально регламентирующих обязанности и права прокуратуры по предупреждению преступлений [*Алауханов Е.О.,Зарипов З.С., 2008, с.138*].

В процессе осуществления такого надзора (планового и внепланового) органы прокуратуры выявляют различные нарушения правил ведения финансово-хозяйственных операций, нарушения законодательства Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности по оформлению таких операций и при наличии состава преступления принимают решения о привлечении виновных лиц к уголовной ответственности.

Профилактическая деятельность общего надзора представляет систему разноуровневых, но, тем не менее, последовательных, взаимосвязанных, объединенных единой целью элементов [Шаршеналиев А.Ш., 1998, с.172].

Важно отметить тот факт, что органы прокуратуры призваны осуществлять анализ причин и условий, способствующих совершению преступлений, в том числе в области финансово-хозяйственной деятельности предприятий, организаций и учреждений. По результатам таких анализов и обобщений эти органы вправе выносить определенные предписания и представления руководителям предприятий или ведомств об устранении причин и условий, способствующих совершению различных преступлений финансового законодательства в целом, в том числе нарушений правил бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

Прокурор участвует в процессе предварительного расследования преступлений. Дает санкцию на арест подозреваемого в совершении преступления, предусмотренного статьей 241 УК РК, при наличии на то оснований.

Он же проверяет все материалы предварительного следствия по конкретному уголовному делу, дает свое одобрение и утверждает обвинительное заключение по статье 241 УК РК, либо отказывает при соответствующих основаниях в утверждении обвинительного заключения, дает дополнительные указания следователю о необходимости проведения определенных следственных действий.

Заменить прокуратуру в уголовном судопроизводстве (введением институтов судебного контроля, парламентского уполномоченного по правамчеловека и др.) не может ни один государственный орган. Лишь прокуратура способна эффективно и профессионально обеспечить постоянное слежение за исполнением законов на всех стадиях уголовного процесса, что реально дает возможность выполнять назначение уголовного судопроизводства, своевременно и быстро выявлять, устранять и предупреждать как следственные, так и судебные ошибки.

В соответствии с Законом Республики Казахстан от 30 июня 2017 года №81-VI «О прокуратуре» и от 4 июля 2014 года №231-V «Уголовно - процессуальный Кодекс Республики Казахстан» прокурор использует следующие средства прокурорского надзора по выявлению, устранению и предупреждению нарушений законодательства Республики Казахстан о бухгалтерском учете и финансовой отчетности:

1. Надзор за ходом расследования по поступившим от следователей копиям основных процессуальных документов, сосредоточивающихся в надзорном производстве прокурора (копии постановлении о возбуждении уголовного дела, принятии его к производству, соединении и выделении уголовных дел, о возбуждении ходатайств о продлении сроков следствия, содержания под стражей, об избрании меры пресечения, о привлечении в качестве обвиняемого о приостановлении, прекращении уголовного дела, сообщения о задержании по подозрению в совершении преступления, копии обвинительных заключении и актов и др.).

2. Надзорные действия прокурора при заключении под стражу подозреваемого, обвиняемого, применении домашнего ареста и залога в качестве меры пресечения, отстранении об-

виняемого от должности, помещении подозреваемого, обвиняемого в медицинский или психиатрический стационар, при наложении ареста на имущество, при контроле записи телефонных переговоров.

3. При поступлении от следователя постановлений с ходатайством о продлении срока содержания обвиняемого под стражей прокурор вновь имеет возможность изучить материалы дела, выслушать доклад следователя,задать ему вопросы, при необходимости дать свои рекомендации или письменные указания по ходу расследования дела, а при обнаружении волокита в расследовании дела, грубых следственных ошибок - возбудить дисциплинарное производство в отношении недобросовестного следователя, изъять у него дело из производства и передать его для расследования другому следователю.

4. На основании поступающих в прокуратуру жалоб на действия или бездействия следователя, дознавателя, нижестоящего прокурора по результатам проверки уголовных дел прокурор при обнаружении незаконного и необоснованно вынесенных постановлений указанных лиц, отменяет их и принимает собственное решение о ходе дальнейшего расследования уголовного дела.

5. Прокурор может по своей инициативе возбудить уголовное дело (или отказать в его возбуждении), поручить его расследование дознавателю, следователю, нижестоящему прокурору, прекратить либо приостановить производство по уголовным делам, провести личное расследование любого дела в полном объеме, вплоть до составления обвинительного заключения и направления дела в суд, принять личное участие в производстве любого следственного действия по делам, находящимся в производстве у следователя (или в качестве присутствующего лица при производстве данных действий, или в качестве активного участвующего в их проведении, или провести их лично от начала до окончания) дать отдельное поручение органу дознания о производстве каких-либо следственных, процессуальных, оперативно-розыскных действий.

6. Истребование прокурором для проверки любых материалов, уголовных дел, находящихся в производстве следователей.

7. Дача прокурором письменных указаний органам дознания, дознавателям, следователям по расследуемым или уголовным делам.

8. Заслушивание прокурором докладов следователей, дознавателей по расследуемым ими делам.

9. Разрешение прокурором жалоб и заявлений участников процесса.

10. Изъятие прокурором уголовного дела от донного следователя и передача его для расследования другому следователю, от одного органа предварительного расследования-другому, от органа дознания и передача его для производства предварительного следствия следователю.

11. Возбуждение прокурором дисциплинарного производства в отношении следователей.

12. Надзор прокурора за условиями содержания лиц в изоляторах (СИЗО).

13. Дача прокурором согласия на прекращение уголовного дела следователям, дознавателям в тех случаях, когда это предусмотрено УПК РК.

14. Возвращение прокурором уголовного дела для производства

дополнительного расследования.

15. Утверждение прокурором обвинительного заключения, обвинительного акта и направление уголовного дела в суд.

16. Осуществление прокурором координации деятельности по борьбе спреступностью органов внутренних дел, национальной службы безопасности, финансовой полиции, таможенной службы и других правоохранительных органов.

17. Надзор прокурора за исполнением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность.

Важно отметить тот факт, что органы прокуратуры призваны осуществлять анализ причин и условий, способствующих совершению преступлений, в том числе в области финансово-хозяйственной деятельности предприятий, организаций и учреждений. По результатам таких анализов и обобщений эти органы вправе выносить определенные предписания и представления руководителям предприятий и ведомств об устранении причин и условий, способствующих совершению различных преступлений финансового законодательства в целом, в том числе нарушений правил бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

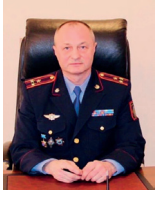
1. Бегалиев К.А. Предупреждение безопасности правонарушений несовершеннолетних. – Алматы: Казахстан, 1980. – 264с.

2. Конституция Республики Казахстан – Астана: Елорда, 2008. -56с.

3. Алауханов Е.О., Зарипов З.С. Профилактика преступлений. Учебник. – Алматы: Заңәдебиеті, 2008. – 376с.

4. Шаршеналиев А.Ш. Проблемы борьбы с экономической преступностью в условиях перехода к рынку. -Бишкек, 1998. -С.290.

УДК 351/354 (075)

КОЛЕСНИКОВ ЮРИЙ ЮРЬЕВИЧ
кандидат юридичкеских наук, полковник полиции, заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОВД ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА И ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Түйін. Қоғамдық тәртіпті және азаматтардың жеке қауіпсіздігін табысты қорғау Ішкі істер органдарының әр түрлі қызметтері мен бөлімшелерінің мақсатты, келісілген және тиімді қызметін талап етеді. Бұл көбінесе қылмысқа қарсы күресте, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде күш пен құралдарды жедел басқару және пайдалану орталықтары болып табылатын ішкі істер органдарының кезекші бөлімдерінің қызметін дұрыс ұйымдастыруға байланысты. Ішкі істер органының кезекші бөлімі мәні бойынша тиісті ІІО-ның ағымдағы жедел жағдайының жай-күйі туралы ақпараттандырудың негізгі субъектісі болып табылады.

Түйінді сөздер: кезекші бөлім, қызмет, қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік, полиция нарядтары.

Резюме. Успешная охрана общественного порядка и личной безопасности граждан требует целенаправленной, согласованной и эффективной деятельности различных служб и подразделений органов внутренних дел. Во многом это зависит от правильной организации деятельности дежурных частей органов внутренних дел, являющихся центрами оперативного управления и использования сил и средств в борьбе с преступностью, обеспечении общественного порядка и общественной безопасности. Дежурная часть органа внутренних дел является по существу основным субъектом информирования о состоянии текущей оперативной обстановки соответствующего ОВД.

Ключевые слова: дежурная часть, деятельность, общественный порядок, общественная безопасность, наряды полиции.

Summary. Successful protection of public order and personal safety of citizens requires targeted, coordinated and effective activities of various services and divisions of internal Affairs bodies. In many respects, this depends on the correct organization of the activities of the duty units of the internal Affairs bodies, which are the centers of operational management and the use of forces and means in the fight against crime, ensuring public order and public security. The duty part of the internal Affairs body is essentially the main subject of informing about the state of the current operational situation of the corresponding ATS.

Keywords: duty station, activity, public order, public security, police squads.

Обеспечение защиты прав и свобод граждан закреплено Законом Республики Казахстан «О правоохранительной службе» в качестве первоочередной задачи органов внутренних дел[*URL:* https:// *online.zakon.kz/Document/?doc*]. Кроме того, Конституция Республики Казахстан устанавливает обязанность государства признавать, соблюдать и защищать права и свободы человека [*URL:https://online.zakon.kz*]. Как известно, одним из субъектов защиты прав и свобод граждан являются органы внутренних дел. В структуре последних лишь дежурные части являются общедоступным, круглосуточно действующим подразделением, куда за помощью для восстановления нарушенных прав обращается большинство потерпевших. Первейшее предназначение полиции в целом и дежурных частей ОВД в частности — выполнение этой обязанности.

Следовательно, деятельность дежурных частей органов внутренних дел по обеспечению личной безопасности граждан может быть представлена как система разрабатываемых и реализуемых их личным составом мероприятий в рамках предоставленных полномочий, направленных на предотвращение угрозы жизни, здоровью, достоинству и чести, жилищу и личному имуществу граждан, возникающих вследствие чьих-либо противоправных действий или бездействия*[Колесников Ю. Ю., 2007, с.14*].

Органы внутренних дел и их дежурные части нередко вынуждены обеспечивать общественный порядок на обслуживаемой территории в особых (либо экстремальных) условиях. При этом одной из задач ОВД является безотлагательное реагирование на сообщения о стихийных бедствиях, массовых беспорядках и других чрезвычайных происшествиях.

Если в обычных условиях нарушения общественного порядка затрагивают личные и имущественные интересы отдельных граждан или

небольших их групп, то вследствие наступления различных экстремальных условий социальная опасность неизмеримо возрастает, угрозе подвергается жизнь и здоровье многих людей, их личное имущество, материально-культурные ценности государственных и общественных предприятий, учреждений, организаций, городов, районов и областей. Следовательно, последствия чрезвычайных ситуаций (ЧС) и чрезвычайных происшествий (ЧП) криминального характера резко влияют на оперативную обстановку в зоне их возникновения (распространения) [*Колесников Ю. Ю., 2002, с. 31*].

К тому же, чрезвычайные обстоятельстваи ЧС создают условия для совершения различных правонарушений, как правило, нарушают привычные связи и отношения в экономической, социальной и других сферах общества. Сопровождаясь спектром негативных последствий, эти отношения, с одной стороны, характеризуются потребностью в нормальном безопасном функционировании общества, а с другой — наличием опасности для жизни, здоровья, чести и достоинства людей, культурных и материальных ценностей, а иногда и окружающей среды.

Одно из основных признаков наступления особых условий функционирования ОВД — нарушение нормальной жизнедеятельности общества, требующее, в свою очередь, усиленных мер охраны общественного порядка. Несмотря на то что, в отличие от кризисных ситуаций, проведение различных массовых мероприятий (демонстраций, митингов, шествий и т. п.) носит организованный характер, их проведение связано с изменением дорожного движения, режима работы некоторых зрелищных, торговых, коммунальных и других предприятий, т. е. они на некоторое время также изменяют обычное течение жизни. К тому же, подготовка и проведение данных мероприятий тоже требуют усиленных мер охраны порядка, которые выражаются в сосредоточении имеющихся, а в соответствующих случаях и приданных сил и средств на определенной территории и в определенное время. Деятельность ОВД по обеспечению общественной безопасности и охране общественного порядка при проведении массовых мероприятий следует рассматривать как деятельность в особых условиях, при которых общественный порядок (в отличие от его обычного понимания) приобретает новые качества. Здесь он представляет собой явление, имеющее в своей основе совокупность общественных отношений, административно-правовое регулирование которых существенно меняется. Иными словами, устанавливается специфическая система прав и обязанностей субъектов общественных отношений. Так, при наступлении особых условий жизнедеятельности общества оперативный дежурный по органу внутренних дел наделяется дополнительными правами и обязанностями[*Колесников Ю. Ю., Логвиненко Е. С., Логвиненко О. А., 2007, с. 8*].

Таким образом, при деятельности дежурных частей ОВД в особых условиях новые черты общественного порядка могут быть обусловлены двумя обстоятельствами: самими последствиями экстремальных условий для общества и необходимостью осуществления специальных мероприятий по усилению общественного порядка.

Деятельность дежурных частей ОВД по охране общественного порядка, обеспечению личной безопасности граждан и общественной безопасности, с одной стороны, представляет собой выполнение комплекса управленческих функций — организацию обеспечения общественного порядка и безопасности, а с другой — осуществление непосредственной охраны порядка и безопасности от преступных и иных противоправных посягательств — тактику охраны общественного порядка и безопасности.

Суть функции оперативного управления нарядом дежурной части ОВД, в значительной степени, заключается в непрерывном управлении силами и средствами соответствующего ОВД по обеспечению общественного порядка и безопасности на обслуживаемой территории. В то же время в соответствии с ведомственными нормативными актами это направление деятельности дежурная смена обязана осуществлять как в обычных, так и в особых условиях жизнедеятельности общества. Поэтому содержание деятельности дежурных частей ОВД по организации обеспечения общественного порядка и безопасности представляет собой комплекс управленческих функций, направленных на обеспечение целенаправленной, согласованной и эффективной деятельности служб и подразделений соответствующего ОВД по непосредственной охране порядка и безопасности, защите жизни, здоровья, прав и свобод граждан, интересов общества и государства от вредных последствий ЧС природного, экологического и техногенного характера, преступных и иных противоправных посягательств на обслуживаемой территории.

Большое значение в управлении нарядами полиции, обеспечивающими общественный порядок и общественную безопасность на обслуживаемой территории, имеет организация постоянной и устойчивой связи. Обязанность ее организации возлагается на начальника органов внутренних дел и командира строевого подразделения полиции. Структура системы и схема ее организации обусловливаются структурой конкретного ОВД, характером выполняемых подразделениями задач и необходимостью их взаимодействия между собой, со службами других ведомств[*Кутушев В. Г., 1985, с. 38*].

Своевременный обмен информацией по схеме «дежурная часть — наряды полиции», «наряды полиции — дежурная часть» в оперативном управлении силами и средствами ОВД, задействованными на обеспечение охраны общественного порядка (далее – ООП) и общественной безопасности (далее – ОБ), имеет первостепенное значение.

Одним из важных условий успешного выполнения принятого решения об обеспечении ООП и ОБ является организация и поддержание непрерывного взаимодействия между нарядами всех служб и подразделений. Ответственность за обеспечение взаимодействия возлагается на начальников органов внутренних дел, начальников подразделений общественной безопасности, руководителей служб, командиров строевых подразделений и специальных воинских частей внутренних войск МВД РК. Вместе с тем в процессе обеспечения ООП и ОБна обслуживаемой территории организация взаимодействия между различными силами ОВД осуществляется дежурной частью, что обусловлено рядом обстоятельств. Во-первых, обеспечение безотлагательного реагирования на изменения оперативной обстановки — одна из задач дежурной части органов внутренних дел, успешное решение которой без надлежащего взаимодействия различных служб и подразделений ОВД зачастую немыслимо. Во-вторых, дежурная смена — один из субъектов оперативного управления силами и средствами, задействованными на обеспечение ООП и ОБ. В-третьих, в соответствии со своим административно-правовым статусом старшийдежурной смены имеет право отдавать обязательные к исполнению распоряжения дежурным подразделениям, служебным нарядам, а в отсутствие руководителей органов внутренних дел — всему личному составу ОВД[*Лебедев А. П., 1992, с. 51*].

Основными формами взаимодействия являются:

- своевременное доведение до нарядов информации об оперативной обстановке;
- постановка общих и индивидуальных задач каждому подразделению или конкретному наряду;
- проведение совместных инструктажей;
- определение порядка связи и системы обмена информацией о складывающейся на территории обслуживания обстановке;
- оказание взаимной помощи и поддержки нарядами при выполнении повседневных задач и наступлении особых условий функционирования;
- осуществление скоординированных совместных мероприятий по реагированию на изменения оперативной обстановки;
- комплексное совместное подведение итогов работы нарядов всех служб и подразделений, участвующих в обеспечении ООП и ОБ.

Выполнение задач по надлежащему обеспечению ООП и ОБв ряде случаев предполагает осуществление маневра (изменения установленной дислокации) нарядами для организованного и своевременного сосредоточения сил и средств полиции в местах, где сложилась наиболее напряженная оперативная обстановка[*Петрова И. Я. , Сухова П. К., 1995, с. 89*]. Так, при резком осложнении оперативной обстановки старший дежурный смены наделен полномочиями производства изменения в расстановке сил и средств на территории обслуживания, с последующим докладом начальнику органов внутренних дел.

Перестановка нарядов при маневре отражается в постовой ведомости. В зависимости от состояния оперативной обстановки маневр может осуществляться на период смены, дежурных суток или на более длительное время.

В процессе оперативного управления дежурный по ОВД обеспечивает непрерывный контроль за деятельностью нарядов полиции, который является не только одним из важных элементов укрепления служебной дисциплины и обеспечения высокой активности личного состава в обеспечении ООП и ОБ, но и средством обучения работников полиции непосредственно на месте службы[*Пахомов Г. А., 1996, с. 41*]. Наряды полиции, задействованные на обеспечение ООП и ОБ, по плану единой дислокации дежурной смены проверяются посредством средств связи ежедневно в различное время суток по специально разработанным графикам. Результаты проверки службы фиксируются в постовой ведомости.

Наиболее частой причиной осложнения оперативной обстановки в процессе обеспечения ООП и ОБ является совершение преступлений на территории обслуживания. Организация их раскрытия «по горячим следам» — прямая обязанность дежурной смены. В зависимости от тяжести и последствий преступного деяния на его раскрытие (помимо нарядов различных служб и подразделений соответствующего ОВД) дежурный задействует группу быстрого реагирования, следственно-оперативную группу, приданные силы, а иногда (через дежурного вышестоящего органа внутренних дел) и силы соседних органов внутренних дел.

Как уже отмечалось, наступление особых условий функционирования ОВД возлагает на дежурную смену дополнительные обязанности, в том числе и по обеспечению ООП и ОБ. Деятельность наряда дежурной части органов внутренних дел в экстремальных условиях требует четких, своевременных действий по сбору личного состава соответствующего ОВД по сигналу «Тревога», подготовке сил и средств для выполнения поставленных задач в особых условиях,

эффективной организации проведения первоначального этапа специальной операции.

По окончании работы смены оперативным дежурным совместно с командиром подразделения подводятся итоги работы каждого сотрудника полиции, участвовавшего в обеспечении ООП и ОБ[Петров С. В., 1989., с. 73]. Общий результат работы нарядов полиции оперативным дежурным по органу внутренних дел отражается в постовой ведомости и анализируется с учетом оперативной обстановки.

Вместе с тем из всего многообразия проходящей через дежурную часть информации дежурная смена обязана собрать, обработать, обобщить и вы-дать руководителю органа внутренних дел следующие виды информации:

- о силах и средствах (сведения о составе суточного наряда дежурной части, следственно-оперативной группы и группы быстрого реагирования; количестве и видах служебных нарядов, задействованных на обеспечение ООП и ОБ, их фактическом наличии и режиме работы; порядке контроля за ними; задействованных на период дежурства силах общественности; количестве и состоянии средств связи, транспорта, вооружения и т. д.; состоянии дисциплины, фактах нарушения законности; межрегиональных мероприятиях и ходе реализации мероприятий органа и его служб и подразделений);

- о состоянии преступности, общественного порядка и безопасности на обслуживаемой территории (сведения о раскрытых преступлениях, чрезвычайных происшествиях и выявленных административных право-нарушениях; нераскрытых преступлениях, их видах и количестве; о количественных и качественных характеристиках правонарушителей, разыскиваемых преступников, лиц, без вести пропавших; о дорожно-транспортных происшествиях, пожарах и иных данных, характеризующих состояние обеспечения ООП и ОБ на обслуживаемой территории);

- о факторах среды функционирования, осложняющих оперативную обстановку или требующих усиления охраны общественного порядка и обеспечения общественной безопасности (сведения о предстоящих массовых мероприятиях: демонстрациях, митингах, забастовках, пикетированиях, шествиях; состоянии дорог и водоемов, санитарно-эпидемиологической обстановки, пожарной безопасности на объектах и в отдельных местностях (лесные и степные массивы, торфяники) обслуживаемой территории; о дислокации избирательных участков в дни подготовки и проведения выборов, маршрутах и времени инкассации отдельных объектов, дислокации банков и пунктов обмена валюты; о судебных процессах, проводах на военную службу; времени и месте отправления религиозных культов и отношении к ним населения; о порядке работы и репертуаре зрелищных учреждений и других необходимых данных).

Помимо этого, дежурная часть ОВД должна осуществлять сбор информации о мерах, принимаемых по конкретным заявлениям и сообщениям; результатах работы по раскрытию преступлений «по горячим следам»; оперативности реагирования служб, подразделений и отдельных сотрудников органов внутренних дел на чрезвычайные происшествия; предстоящих мероприятиях органа внутренних дел в целом или отдельных его служб и подразделений (например об операциях по профилактике и пресечению отдельных видов преступлений, ликвидации устойчивых преступных групп, задержанию опасных преступников) и т. п.[*Сидоров В. Е., 1979, с. 84*].

В процессе сбора информации дежурная смена осуществляет ее обработку (выделение из всего потока информации сведений, заслуживающих внимания, их фиксация и документирование в соответствующих книгах, журналах или других накопителях), систематизирует, обобщает и докладывает руководству в виде печатных документов (рапорта, служебные записки).

Дежурная часть органа внутренних дел является по существу основным субъектом информирования о состоянии текущей оперативной обстановки соответствующего ОВД.

Ежесуточное решение об организации обеспечения ООП и ОБ на последующие сутки начальником органа внутренних дел или его заместителем — начальником подразделения общественной безопасности принимается на основе тщательного анализа текущей оперативной обстановки на обслуживаемой территории и должно нацеливать наряды полиции на активную профилактическую и поисковую работу по своевременному пресечению на улицах и в других общественных местах административных правонарушений, предупреждению и раскрытию преступлений «по горячим следам», обеспечению сохранности различных форм собственности. В этих целях в нем предусматриваются:

- обязательные нормы выставления личного состава и выделения технических средств;

- состав, расстановка и задачи подразделений местной полицейской службы, особенности несения службы, организация взаимодействия между ними, с участковыми инспекторами полиции, другими сотрудниками полиции, представителями общественных объединений;

- возможность и форма маневра силами и средствами при изменении обстановки;

- система связи с нарядами, сроки представления информации, сигналы и условные знаки;

- порядок контроля за несением местной полицейской службы.

Данное решение оформляется постовой ведомостью. При этом виды нарядов и их состав

определяются исходя из особенностей территории и сложившейся оперативной обстановки. Поэтому маршруты патрулирования и расположение постов, установленные планом единой дислокации, субъектом принятия решения по организации обеспечения ООП и ОБ могут быть изменены. Принятие решения по организации обеспечения ООП и ОБ заканчивается утверждением начальником ОВД расстановки нарядов в постовой ведомости. После этого названный документ принимает форму приказа по организации обеспечения ООП и ОБ и передается в дежурную часть ОВД для контроля за ходом его исполнения[*Сухарев В. Ф., 1989, с. 92*].

При оперативном управлении успех управленческого решения находится в прямой зависимости от времени его выработки и реализации, в связи с чем на практике широко применяются алгоритмы неотложных действий дежурного наряда органов внутренних дел по реагированию на различные виды преступлений.

Успех реагирования на конкретное изменение обстановки во многом определяется глубоким знанием оперативными дежурными по ОВД всех элементов оперативной обстановки на обслуживаемой территории и владением определенными навыками в работе.

Следующим этапом оперативного управления силами и средствами по обеспечению ООП и ОБ является контроль за работой и учет результатов управления в сфере обеспечения общественного порядка и безопасности.

Контроль и учет, представляя собой самостоятельный элемент управленческого цикла, одновременно являются и составной частью такого элемента, как организаторская работа. Решения, как известно, принимаются для того, чтобы их выполняли. Традиционные формы контроля требуют много времени и больших расходов сил и средств. Поэтому комплексность единой дислокации по обеспечению ООП и ОБ предполагает и комплексность контроля за несением службы. Суть его выражается, во-первых, в том, что в нем участвуют руководители всех служб органов внутренних дел, занятых в обеспечении ООП и ОБ; во-вторых, каждый проверяющий контролирует не только своих подчиненных, но и силы других служб.

Основной субъект контроля — должностное лицо, принявшее решение об организации обеспечения общественного порядка и безопасности, т. е. начальник органа внутренних дел или его заместитель по службе. Каждый руководитель должен контролировать выполнение отданных им распоряжений получившими их лицами. Стало быть, все остальные субъекты, в том числе оперативный дежурный по ОВД, в данном случае выступают в роли субъекта контроля не управления как такового, а одного из его элементов — организации исполнения управленческого решения по обеспечению ООП и ОБ[*Сухарев В. Ф., 1988, с. 46*].

Таким образом, роль оперативного дежурного по органу внутренних дел и на этапе управления силами и средствами ОВД по обеспечению ООП и ОБ, несомненно, значительна. Это обуславливается рядом обстоятельств.

Во-первых, контроль за деятельностью служебных нарядов является не только функциональной обязанностью оперативных дежурных по ОВД, но и непременным условием их успешной работы, поскольку контроль как функция управления и как элемент организованной работы — это система наблюдения и проверки соответствия процесса функционирования объекта принимаемым управленческим решениям (законам, планам, нормам, стандартам, правилам, приказам и т. д.); выявление результатов воздействия субъекта на объект, допущенных отклонений от требований управленческих решений, принятых принципов организации и регулирования. Поэтому в рассматриваемом аспекте контроль — это не только наблюдение с целью фиксации результатов деятельности нарядов полиции, но и одна из форм оказания на них управленческих воздействий. Более того, в работе оперативного дежурного по ОВД по руководству служебными нарядами, являющимися непосредственными исполнителями обеспечения ООП и ОБ, вряд ли вообще возможно разграничить контроль и управление, ибо, осуществляя контроль, он одновременно осуществляет и управление. К тому же, как показывает практика, контроль и проверка несения службы нередко нужны для оказания помощи постовым и патрульным сотрудникам полиции. Следовательно, контроль за деятельностью служебных нарядов полиции оперативный дежурный по ОВД вынужден осуществлять на всем протяжении непосредственного управления ими.

Во-вторых, контроль опирается на учет результатов работы исполнителей и неразрывно связан с ним. Старший дежурный смены является, по существу, основным субъектом учета результатов работы служебных нарядов. Ведь именно он по окончании службы принимает ото всех задействованных на обеспечение ООП и ОБнарядов полиции рапорта о выполнении поставленных задач. Затем результаты работы всех служебных нарядов полиции обобщаются им по подразделениям и видам правонарушений, после чего фиксируются в постовой ведомости, а при сдаче дежурства докладываются начальнику органа внутренних дел.

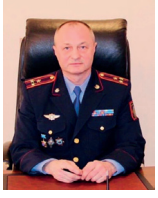
В-третьих, оперативный дежурный по ОВД обязан осуществлять контроль за самими субъектами проверок организации обеспечения ООП и ОБ в соответствии с принятым решением. Так, в решении об организации обеспечения общественного порядка и безопасности,

наряду с другими направлениями деятельности, необходимыми для выполнения поставленной задачи, определяется система контроля за несением службы нарядами полиции. В частности, субъектом выработки и принятия указанного управленческого решения разрабатывается график ежедневных проверок, определяются проверяющие. Поскольку должностные лица, осуществляющие эти проверки, отметки об их результатах делают как в служебных книжках полицейских, так и впостовой ведомости, находящейся в дежурной части, выполнение графиков проверок служебных нарядов контролируется старшим дежурной смены ОВД. Иными словами, старший дежурного наряда по органу внутренних дел выступает здесь как бы «контролером над контролерами».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. URL: https:// online.zakon.kz/Document/?doc_id=30916594.
2. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029.
3. Колесников Ю. Ю. Организационно-тактические проблемы в раскрытии преступлений дежурными частями ОВД «по горячим следам». — Павлодар, 2007. – 197 с.
4. Колесников Ю. Ю. Правовые и организационно-тактические проблемы совершенствования управления органов внутренних дел. — Алматы, 2002. – 152 с.
5. Колесников Ю. Ю., Логвиненко Е. С., Логвиненко О. А. Центр оперативного управления: новая методика в раскрытии преступлений. — Павлодар, 2007. – 70 с.
6. Кутушев В. Г. Теория и практика взаимодействия органов внутренних дел с государственными органами и общественностью в охране общественного порядка. — М., 1985. – 163 с.
7. Лебедев А. П. Совершенствование информационного обеспечения дежурной части МВД, УВД, ГОРОВД на основе внедрения АРМ дежурного // Тр. Академии МИД РФ: Интенсификация информационного обеспечения управления органов внутренних дел. — М., 1992. – 305 с.
8. Организация работы дежурных частей органов внутренних дел: Учеб.пос. / Под общ. ред. И. Я. Петрова, П. К. Сухова. — М., 1995. – 107 с.
9. Пахомов Г. А. Организация работы дежурных частей органов внутренних дел: Учеб.пос. / Под ред. д-ра юрид. наук проф. В. Д. Малкова, В. С. Довгого. — М., 1996. – 235 с.
10. Петров С. В. Организационная работа дежурных частей органов внутренних дел: Учеб.пос. — М., 1989. – 264 с.
11. Сидоров В. Е. Раскрытие преступлений по горячим следам: Учеб.пос. — М., 1979. – 218 с.
12. Сухарев В. Ф. Актуальные проблемы охраны общественного порядка и общественной безопасности в условиях перестройки. — М., 1989. – 186 с.
13. Сухарев В. Ф. Проблемы совершенствования организационных структур органов внутренних дел. — М., 1988. – 142 с.

УДК 351/354 (075)

КОЛЕСНИКОВ ЮРИЙ ЮРЬЕВИЧ
кандидат юридичкеских наук, полковник полиции, заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕЖУРНЫХ ЧАСТЕЙ ОВДПО ОРГАНИЗАЦИИ БОРЬБЫ С АДМИНИСТРАТИВНЫМ И ПРАВОНАРУШЕНИЯМИ И ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ

Түйін. Мақалада полиция қызметінің басты бағыттарының бірі болып табылатын әкімшілік құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы күресті ұйымдастыру бойынша ІІО кезекші бөлімдерінің рөлі қарастырылады. ІІО кезекші бөлімдерінің қызметкерлерінен жедел түрде қажетті күштер мен құралдарды тартуды, қысқа мерзімде олардың біріккен келісілген күш-жігерін қамтамасыз етуді талап етеді. Жедел басқару функциялары көп қырлы және күрделі, оларды орындау қылмыспен күресте кәсіби даярлықтың жоғары деңгейін, тәжірибе мен жедел реакция талап етеді.

Түйінді сөздер: кезекші бөлім, күштер мен құралдар, ашу, әкімшілік құқық бұзушылық, қылмыс, «ізін суытпай».

Резюме. В статье рассматривается роль дежурных частей ОВД по организации борьбы с административными правонарушениями и преступлениями, которые являются одним из главных направлений деятельности полиции. От работников дежурных частей ОВД требуют немедленного привлечения необходимых сил и средств, обеспечения их объединенных согласованных усилий в сжатые сроки. Функции оперативного управления многоплановы и сложны, их исполнение требует высокого уровня профессиональной подготовки, опыта и мгновенной реакции в борьбе с преступностью.

Ключевые слова: дежурная часть, силы и средства, раскрытие, административные правонарушения, преступление, «по горячим следам».

Summary This article discusses the role of the duty units of the police Department in the organization of the fight against administrative offenses and crimes, which are one of the main areas of police activity. Employees of the duty units of the police Department are required to immediately attract the necessary forces and resources, to ensure their combined coordinated efforts in a short time. The functions of operational management are multi-faceted and complex, and their execution requires a high level of professional training, experience and instant response in the fight against crime.

Keywords: duty unit, forces and means, disclosure, administrative offenses, crime, “hot on the trail”.

Борьба с административными правонарушениями и преступлениями — одно из главных направлений деятельности полиции, что, собственно, и характеризует ее в качестве правоохранительного органа государства[*Миндагулов А. Х., 2001., с. 4*].

Значительная роль в организации борьбы с административными правонарушениями и преступлениями отводитсядежурным частям ОВД. Они являются подразделениями оперативного реагирования, центрами управления силами и средствами ОВД, организаторами взаимодействия служб и отдельных подразделений, что обеспечивает согласованность и целеустремленность их действий по обеспечению общественного порядка и общественной безопасности, раскрытию преступлений, особенно «по горячим следам».

Вместе с тем дежурная часть ОВД не всегда, что особенно характерно для борьбы с административными правонарушениями, выступает в качестве организатора этой деятельности, потому что, как уже отмечалось, выполняя поставленные задачи, выступает одновременно и как элемент системы управления, и как аппарат непосредственного исполнения. Бесспорно, что осуществляя разбирательство с правонарушителями, доставленными в дежурную часть, суточный наряд вносит реальный вклад в борьбу с преступностью, и в еще большей степени — с административными право-нарушениями. В то же время не вызывает сомнения и тот факт, что данная деятельность реализуется дежурной сменой по ОВД путем непосредственного исполнения.

Каждый факт совершения правонарушения требует от суточного наряда дежурной части ОВД адекватного реагирования, но в каждом отдельно взятом случае это реагирование для достижения поставленной цели требует различного объема мероприятий и количества сил и средств, необходимых для их проведения. Для предотвращения или пресечения административного правонарушения, в большинстве слу-

чаев, достаточно одного служебного наряда или даже отдельно взятого сотрудника ОВД, например участкового инспектора полиции. Для документирования данного противоправного деяния, совершаемого, как правило, в условиях очевидности, достаточно получения и соответствующего оформления видеозаписи Центр оперативного управления (далее – ЦОУ) или показаний нескольких свидетелей и сбора небольшого количества тех или иных документов, подтверждающих наличие состава правонарушения. Иное дело, когда перед оперативным дежурным стоит задача организации раскрытия преступления «погорячим следам», совершенного в условиях неочевидности, а тем более, если оно совершено группой лиц, представляет повышенную опасность для общества и требует проведения специальных мероприятий.

Участвуя в раскрытии преступления «по горячим следам», суточный наряд дежурной части органа внутренних дел обеспечивает осуществление мероприятий по:

- первичной проверке поступающих заявлений и сообщений о преступлениях;
- охране места происшествия;
- организации незамедлительного выезда к месту происшествия нарядов полиции, группы быстрого реагирования (далее – ГБР), следственно-оперативной группы (далее – СОГ), а в случае необходимости и сотрудников других служб (миграционной, ювенальной, ДЧС) и гражданских специалистов (переводчиков);
- организации проведения первоначальных оперативно-розыскных мероприятий по пресечению преступления, преследованию и задержанию преступников;
- руководству служебными нарядами, ведущими оперативный поиск преступников;
- введению в действие первоначального этапа проведения специальной операции по реагированию на ЧП криминального характера, предусмотренной типовым планом (при необходимости);
- проведению других неотложных мер[*Останов С. Д., 1999., с. 9*].

Иными словами, наряд дежурной части выступает организатором конкретных действий, создающих необходимые условия для раскрытия преступлений «по горячим следам». Ситуации, в которых осуществляется эта деятельность, возникают, как правило, внезапно. Они обычно характеризуются сложностью, своеобразием, определяемыми временем суток, сезонными периодами, скоротечностью событий, недостаточностью сведений о преступнике, а иногда и о самом факте преступления. Такие обстоятельства требуют от работников дежурной части ОВД немедленного привлечения необходимых сил и средств, обеспечения их объединенных согласованных усилий в сжатые сроки. Функции оперативного управления многоплановы и сложны, их исполнение требует высокого уровня профессиональной подготовки, опыта и мгновенной реакции.

Раскрытие преступлений, представляя собой частную задачу, которую нередко ставят перед органами внутренних дел, в то же время является одним из важнейших оценочных показателей практической деятельности ОВД, в том числе и подразделений дежурных частей[*Поташков С. В., 2002., с. 29*].

Если преступление не обнаружено и не расследуется в ближайшее время после его совершения, то впоследствии правоохранительным органам приходится затрачивать значительно больше сил и средств для установления истины по делу и задержания преступников. Поэтому необходимым условием раскрытия преступлений «по горячим следам» является организация исполнения дежурной частью ОВД управленческого решения, при котором выделяются три наиболее значимых элемента:

- направление к месту правонарушения ГБР, сил и средств, обеспечивающих общественный порядок и общественную безопасность недалеко от места событий, и организация их взаимодействия;
- оснащение членов СОГ, выезжающих на место происшествия, необходимым вооружением, специальными и техническими средствами и обеспечение ее выезда в максимально короткие сроки;
- с учетом характера совершенного преступления или ряда преступлений, по согласованию со старшим оперативным начальником, незамедлительное введение в действие типовых оперативных планов на проведение специальной операции по реагированию на чрезвычайные происшествия криминального характера.

Одна из отличительных особенностей раскрытия и расследования преступлений «по горячим следам» состоит в том, что с момента поступления сообщения (информации) о происшедшем до установления виновного лица следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия проводятся инициативно, непрерывно и интенсивно. По существу, они носят характер преследования преступника по следам, фиксирующим свойства его личности [*Алексеев А. И., 1988., с. 37*].

Своевременность и полнота учета поступающих заявлений, сообщений о преступлениях и происшествиях являются одними из основных критериев при оценке работы суточного наряда дежурной части в целом и каждого ее сотрудника в частности. Именно дежурными частями органов внутренних дел принимается от 80 до 90 %, а по некоторым данным и свыше 90 % всех заявлений и сообщений о преступлениях.

Бесспорно, на любом этапе организации

раскрытия преступления «по горячим следам» чрезвычайно важную роль играет фактор времени. Вместе с тем информация о правонарушениях и происшествиях не всегда изначально попадает непосредственно в дежурную часть ОВД. Поэтому уже на стадии ее получения перед органами внутренних дел в целом, их дежурными частями в частности, возникает проблема сокращения времени прохождения информации от лица, первым узнавшего о правонарушении, до дежурной части ОВД. В этой связи исключительное значение имеет быстрота прохождения информации до дежурной части как непосредственно от граждан, так и от сотрудников полиции.

Решение данной проблемы, во-первых, предусматривает расширение источников информации на обслуживаемой территории и, во-вторых, предполагает внедрение в деятельность полиции современных технических средств электронной связи, объединенных в комплексы, сети, систему.

Кроме того, одним из способов, позволяющих в некоторой степени компенсировать недостаток сил, является их рациональное использование. Поэтому важно, чтобы оперативный дежурный по органу внутренних дел правильно проанализировал, оценил полученную информацию и определил состав СОГ, выезжающей на место совершения конкретного преступления.

Учитывая анализ исходной информации о происшествии, оперативный дежурный по ОВД должен определить признаки преступления и обстоятельства, при наступлении которых необходимы:

1) выезд на место происшествия:

- нарядов местной полицейской службы и других служб полиции, обеспечивающих общественный порядок и безопасность по плану единой дислокации, а также ГБР;

- СОГ в полном ее составе;

- руководителя органа внутренних дел или замещающего его лица;

2) по согласованию со старшим оперативным начальником введение в действие типовых оперативных планов по проведению специальной операции по реагированию на чрезвычайные происшествия криминального характера (специальные планы)[*Бажанов С. В., 1992., с. 11*].

В зависимости от вида реагирования и значимости общий поток сообщений о правонарушениях и иных происшествиях можно разбить, как минимум, на 4 группы:

1. Правонарушения или ряд правонарушений, представляющих для общества повышенную опасность, пресечение и раскрытие которых требуют проведения специальных мероприятий с привлечением значительных сил и средств органа внутренних дел.

2. Наиболее опасные виды правонарушения: убийства, изнасилования, разбои, грабежи, крупные кражи, кражисо взломом, тяжкие телесные повреждения, требующие выезда СОГ в полном составе, включая следователя, оперуполномоченного, эксперта-криминалиста, кинолога, участкового инспектора полиции, при необходимости — специалистов различного профиля (судмедэксперта, взрывотехника, переводчика и т. п.).

3. Менее тяжкие правонарушения: кражи (не вошедшие в первую группу), хулиганство, требующие выезда СОГ в неполном составе, включая только оперуполномоченного и участкового инспектора полиции.

4. Правонарушения небольшой тяжести: телесные повреждения, обман покупателей, дорожно-транспортные происшествия, не повлекшие серьезных последствий, и иные преступления, а также административные правонарушения. Реагирование на заявления и сообщения данного типа требует иногда присутствия на месте происшествия только следователя и работника местной полицейской службы, оперуполномоченного и участкового инспектора полиции.

Изложенное свидетельствует о том, что правильное распознавание характера происшедшего события, четкое определение сил и средств, необходимых для эффективного реагирования на него, позволяют оперативному дежурному по ОВД соблюсти принцип рационального использования сил и средств. Это, в какой-то степени, позволит решить столь актуальную в настоящее время проблему нехватки сил и средств. Особенно значимым это обстоятельство представляется для ОВД, обслуживающих сельскую местность, ибо там, как правило, нет местной полицейской службы и ГБР, а в распоряжении оперативного дежурного по органу внутренних дел находится лишь одна СОГ.

Помня о принципе «время работает на нас», оперативный дежурный по ОВД должен как можно быстрее передать принятое решение исполнителям и организовать его исполнение. Успех в данном деле предопределяется не только оперативностью проводимых мероприятий, но и комплексностью использования сил и средств путем их поэтапного развертывания в целях раскрытия преступления «по горячим следам»[Ипакян А. П., 1971., с. 8]. Комплексность использования сил и средств ОВД предполагает создание таких организационных форм руководства ими, при которых их совместное применение, а также использование оперативной и криминалистической техники, средств транспорта и связи осуществилось бы с наибольшим эффектом при минимальных затратах времени, материальных и финансовых ресурсов.

Если преступление по истечении дежурных суток оказывается нераскрытым, то полная и объективная информация о ходе его раскрытия

и участвующих в этом силах и средствах докладывается руководству ОВД и вновь заступающему на дежурство суточному наряду. Известно, что одним из принципов деятельности дежурных частей органов внутренних дел является преемственность в работе. На практике по окончании дежурной смены работа ОВД по раскрытию преступления «по горячим следам» обычно не заканчивается. Поэтому оперативный дежурный по органу внутренних дел при сдаче смены вновь заступающему наряду и докладе об итогах дежурства руководству ОВД должен дать объективную и исчерпывающую информацию о зарегистрированных, но не раскрытых за истекшие сутки преступлениях, задействованных по их раскрытию силах и средствах, проведенных с этой целью мероприятиях в течение дежурных суток и других данных, необходимых для раскрытия преступлений «по горячим следам».

Таким образом подводя итог можно прийти к выводу о том, что описанное выше позволит руководству органа внутренних дел и вновь заступившей на дежурство по ОВД дежурной смене быстро проанализировать складывающуюся оперативную обстановку на территории обслуживания, со-блюсти преемственность при обработке и анализе информации, своевременно взять на себя дальнейшее управление силами и средствами, задействованными в раскрытии преступлений, избежать дублирования в проведении дальнейших мероприятий по раскрытию конкретного преступления, что, в свою очередь, позволит значительно сэкономить время и раскрыть преступление «по горячим следам».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Миндагулов А. Х. О доктрине правоохранительной деятельностив сфере борьбы с преступностью // Правовое развитие Казахстана за десять лет государтсвенной независимости. – Алматы, 2001. – 243 с.
2. Оспанов С. Д. Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Алматы, 1999. – 87 с.
3. Поташков С. В., Чокин Ж. М., Каймульдинов Е. Е. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебное пособие. – Алматы: 2002. – 159 с.
4. Алексеев А. И. Развитие концепции профилактики преступлений органами внутренних дел. – М., 1988. – 257 с.
5. Бажанов С. В. Работа следственно-оперативной группы на месте преступления. – М., 1992. – 61 с.
6. Ипакян А. П. Организация системы информации и аналитическая работа в органах внутренних дел: Лекция. – М.: ВШ МВД СССР, 1971. – 33 с.

ӘОЖ 71.512.122

ҚҰРМАНБАЕВА ДАМИРА ПАРМЕНҚЫЗЫ
аға оқытушы, құқық магистрі
«Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы ТарМУ

МАХАМБЕТОВ АСҚАР БОЛАТОВИЧ
аға оқытушы, құқық магистрі
«Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы ТарМУ

«IT» ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТОПТЫҚ ЖӘНЕ ТІКЕЛЕЙ ОБЪЕКТІСІН АНЫҚТАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Қазіргі әлемде ғылыми және техникалық прогрестің жетістіктері қоғамдық өмірдің барлық құбылыстарына әсер етеді. Аса қауіпті үрдістердің бірі-криминалдық қатерлердің ақпараттық-телекоммуникациялық ортаға, соның ішінде Интернет желісіне енуі. Аталған мақалада авторлар ақпарат жүйесіндегі қылмыстық құқықбұзушылықтардың алдын-алумен жеке құрамдардың, қылмыс құрамының тікелей объектісін анықтаудағы өзекті мәселелерді қарастырып, нақты ұсыныстар берген.

Түйінді сөздер: қылмыс, киберқылмыстар, ақпарат, компьютерлік қылмыстар, технология.

Резюме. В современном мире достижения научно-технического прогресса затрагивают все явления общественной жизни. Одной из самых опасных тенденций является проникновение криминальных угроз в информационно-телекоммуникационную среду, в том числе в Интернет. В данной статье авторы рассматривают актуальные вопросы предотвращения уголовных преступлений в информационной системе и выявления непосредственного объекта состава преступления, а также дают конкретные рекомендации.

Ключевые слова: преступность, киберпреступность, информация, компьютерные преступления, технология

Summary. In the modern world, the achievements of scientific and technological progress affect all phenomena of public life. One of the most dangerous trends is the penetration of criminal threats into the information and telecommunications environment, including the Internet. In this article, the authors consider current issues of preventing criminal offenses in the information system and identifying the immediate object of corpus delicti, as well as provide specific recommendations.

Keywords: crime, cybercrime, information, computer crime, technology

XX ғасырда жаһандық қылмыстылықтың бір түріне айналған жоғары технология саласындағы қылмыстылық жылдан жылға өзінің өрісін жайып келеді. Оның ішіндегі ең көп таралған қылмыс түрі болып ақпараттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар жатады. Кейде мұндай қылмыстарды компьютерлік, немесе киберқылмыстар, деп те атайды. Мемлекеттер қылмыстылықтың бұл түрімен күресу үшін өз заңнамаларында тиісті санкциялар енгізіп, жазалар қолданып, күресу шараларын одан әрі жетілдіруден бас көтермей отыр. Біздің еліміз де соңында қалмай, дамыған елдердің қатарына кіруге ұмтыла отырып, компьютерлік қылмыстармен күрес жолын нығайтып келеді. Күшін жойған ескі Қылмыстық кодексте компьютерлік қылмыс үшін қылмыстық жауаптылық көзделген болатын. Компьютерлік қылмыстардың санының күрт өсуіне, ашылу деңгейінің төмендеуіне, латенттігіне байланысты заңнама тұрғысынан көптеген өзгерістер енгізуге тура келді.

Жылдан жылға аталмыш қылмыс түрінің саны өсіп келе жатқанын байқауға болады: 2009 ж. — 3, 2010 ж. — 4, 2011 ж. — 14, 2012 ж. — 29, 2013 ж. — 27, 2014 ж. 87 қылмыс фактісі тіркелді.

2015 жылдың 6 айы бойынша: ҚР ҚК-нің 205-б. — 51, 206-б. — 12, 207-б. — 6, 208-б. — 11, 210-б. — 21, 211-б. — 15, 212-б. — 2, 213-б. 3 дерек тіркелген [www.adilet.zan.kz].

Техникалық сипаттың белгілі бір түріне ие болған қылмыстық қолсұғушылық заттың күрделілігіне байланысты ғылыми әдебиеттерде компьютерлік ақпараттың анықтамасы бойынша бірыңғай көзқарас әлі жоқ.

Бір зерттеушілер компьютерлік ақпаратты желі арқылы кез келген ақпарат пен есептеуіш жүйенің жадысындағы орналасқан мәліметтер ретінде түсіндіреді. Келесілері компьютерлік ақпаратты электронды (сандық) түрде берілген мағлұматтар деп анықтама береді. Үшіншілер компьютерлік ақпарат түсінігіне тек машиналық тасымалдағыштағы ақпаратты ғана емес, сонымен қатар құқықтық қорғау объектісіне жатпайтын ақпаратты (зиянды бағдарламалар) және дәстүрлі тасымалдағыштағы (қағазды тасымалдағышта қалдырылған компьютерлік ақпарат-

тың көшірмелері) ақпаратты да жатқызу керек екендігін жорамалдайды [articlekz.com].

Сонымен қатар, киберқылмысқа қарсы күрес ұйымдастырылатын Интерпол сияқты бірыңғай халықаралық ұйым құру қажеттілігі туды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Интернет-агрессияларына қарсы бағытталған «Киберпол» қызметін атқаратын арнайы Шанхай ынтымақтастық ұйымы органын құруды ойлауға болатын еді» деп атап өтті [«Айқын» Республикалық қоғамдық-саяси газет, 2015, 8 б].

Кейбір елдер бұл бағытта өздерінің күшін біріктіріп үлгерді, бірақ бұл ынтымақтастық кеңейтуді және тереңдетуді қажет етеді.

С.П. Кушниренконың пікірінше: «компьютерлік ақпарат» терминінің жалпылама түсіндірмесіне байланысты«сандық ақпарат» деген түсінікті қолдануды ұсынады. Себебі қылмыстық қолсұғушылықтың заты машиналық тасымалдағыштағы ақпарат ретінде айқындалуымен заңшығарушы осы норманы қолдануды тар құқықтық қатынаспен ғана шектеп қойған [Кушниренко С.П.,2006,№ 2 (18) 43–47 б.]. Алайда, біздің пікірімізше, «сандық ақпарат» түсінігі нақты айқындалмағандықтан, тәжірибеде әлі қолданылмайды.

Ұсынылған көзқарастарды талдай келе, біз келесідей шешімдерге келеміз: компьютерлік ақпарат үшін маңыздысы, ол адамның қатысуынсыз компьютерді басқаруға жарамды түрде ұсынылғаны болып табылады. Компьютерлік ақпараттың екі түрі компьютердің бір ғана жадында және түрінде сақталады. Компьютердің процессоры үшін кез келген бағдарламада бар командалар да мәлімет болып табылады және олар біркелкі өңделеді. Сондықтан, біздің ойымызша, компьютерлік ақпарат түрлерін анықтауда санаудың қажеті жоқ.

Жоғары технология саласында қылмыстылықпен күресу туралы Еуропалық конвенциясында жоғарыда берілген тенденцияның пайда болуы көрініс табады. Бұл жерде компьютерлік мәліметтер ретінде «компьютерлік жүйеде өңделуге жарамды түрдегі фактілердің, ақпараттың немесе идеялардың кез келген көрінісі» түсіндіріледі [www.pravo.vuzib.orq/ book_z246_paqe_34_html, 2016].

Аталғандарды сараптай келе, біздің елімізде бұл қылмыстылық түрі болашақта мемлекеттік деңгейде келесі он жылдықта көкейкесті мәселе болады деген гипотеза бар. Жаман айтпай- жақсы жоқ дегендей, біз бұл қылмыстылық түріне құқықтық иммунитетті қалыптастыру жолдарын қарастыруымыз керек. Ол үшін заңнама тұрғысында арнайы нормалар мен күресудің жүйелі түрін ұйымдастыруымыз шарт. Жоғарыдағы ақпараттарға сүйенсек, қазіргі таңда ол қылмыс түрлері тіркеліп жатқандығын байқауға болады. Қаншасы латентті қылмыстар қатарын толықтырып жатыр. Сол үшін біз, болашақтың дидарын болжай келе, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне толықтыру енгізуді күн тәртібіне қоюымыз керек.

Қазіргі жаңартылған Қылмыстық кодексте компьютерлік қылмыстарға қатысты бір емес, бірнеше баптар қарастырылған. Осы баптарда көзделген қолсұғылатын қылмыс объектілерінің түрлілігіне байланысты жекелеген қылмыс құрамын құрайды.

Еліміздің Қылмыстық кодексінің 205-бабында қылмыстық қол сұғушылықтың заты ретінде осы Кодекстің 3-бабының 41-тармақшасында көрсетілген электронды тасымалдағыштағы ақпаратты атайды. Яғни ол машиналық тасымалдағыштағы немесе есептеуіш техниканың қабылдауына қолжетімді нысандағы телекоммуникациялық арналар бойынша берілетін ақпарат болып табылады [ҚР Қылмыстық Кодексі 2014, № 226-V ҚРЗ "Егемен Қазақстан" 2014, № 132; "Казахстанская правда" 2014, № 132; Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2014, № 13-I, 83-құжат].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 205-бабы дефиниясынан бөлек ақпарат немесе түсінікті болатындай, Қылмыстық кодексінің түсіндірмесінен басқа, компьютерлік ақпараттың өзге заңнамалық анықтамасы жоқ, тіпті Қазақстан Республикасының Жоғары Сотының Пленумымен де заңның ресми түсіндірмесі жоқ. Шет мемлекеттерде мұндай сұрақтарды шешу процесі көп жылдар бойы жүзеге асып келе жатыр: АҚШ «компьютерлік қылмыстар» туралы федералды заң 1984 жылдан, Канада мен Данияда 1985 жылдан, Португалияда 1982 жылдан, Германияда 1986 жылдан бері бар [УКФРГ А.В.Серебренникова.,208 с., УК Голландии Б.В.Волженкина, 510 с.].

ТМД елдері IT саладағы қылмыстармен бірлесіп күреседі. Тиісті құжатты Мәжіліс депутаттары мақұлдады. Естеріңізге сала кетейік, ТМД елдерінің ынтымақтастығы туралы келісімге Мемлекет басшылары өткен жылдың қыркүйек айында Душанбеде қол қойған болатын. Құжатта киберқауіпсіздікке байланысты қылмыстар бойынша құқық қорғау органдары арасында ақпарат алмасу қарастырылған. Сондай-ақ қаржы құрылымдарындағы бірқатар кедергілер алынып тасталады, сұрау салу тәртібі де жеңілдетіледі. СІМ-нің ақпараты бойынша, бүгінде келісім тек Өзбекстанда және Беларусь елінде ғана ратификацияланды, ал қалған мемлекеттерде тиісті мемлекетішілік процедуралар жүргізуде [https://kazakh-tv.kz/kz/view/hi-tech/page_205873_tmd-elderi-it-saladahy-kylmystarmen-birlesip-kyresedi].

Негізінен, қылмыстық құқық ғылымы теориясында қылмыс құрамының элементтері үлкен рөл атқарады. Оның ішінде қылмыс объектісін анықтау маңызды міндеттердің бірі. Дей тұра,

қылмыстардың объектісін анықтаудың теориялық маңызы зор. Өйткені, заң ғылымының теориясы объектіге баса назар аударып зерттеуді талап етеді. Қылмыстық құқық объектісі - Қылмыстық Заң тікелей қорғайтын, қылмыстық құқықбұзушылық бағытталған қоғамдық қатынастар болып табылады. Айтылған түсінікпен қоса, оның ғылыми-теориялық анықтамасы төмендегідей көрініс тапқан.

Қылмыс объектісі **–**бұл қылмыстық заңмен реттелетін және қорғалатын, қылмыстың нәтижесінде елеулі зиян келтірілетін немесе келтірілуі мүмкін қоғамдық қатынастардың аумағы. Қылмыстық-құқықтық қорғаудың аса маңызды объектілерінің тізбесі, яғни ҚР ҚК-нің 2-бабының 1-бөлігінде көзделген адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу. Қылмыс объектісінің ҚК-тің Ерекше бөлімінің жүйесін құру үшін анықтаушы мәні бар.

Тектік объект, өз кезегінде көптеген тікелей объектілерден тұрады. Тікелей объект – бұл тікелей қылмыстық қолсұғушылық жасалатын, соның нәтижесінде оған зиян келтірілетін немесе осындай зиян келтіру мүмкіндігі жасалатын, қылмыстық заңмен қорғалатын нақты қоғамдық қатынас, сол немесе өзге де мүдде немесе игілік. Тікелей объект бойынша Ерекше бөлім баптарға бөлінеді. Мәселен, тектік объект – жеке тұлға, текелей объектілер – жеке тұлғаның өмірі, денсаулығы, ар-намысы мен қадір-қасиеті және т.б [Нұрманбетов Қ.Е., Сағынбеков Қ.С., Ернишев Қ.А., Алимбетов А.В., Газаев А.И. ҚР Қылмыстық Құқығы«Тараз университеті» 2013, 321 -147 б].

Аталғандарды басшылыққа ала отырып, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 7-ші тарауы«Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар»-ға байланысты келесідей бірнеше баптар берілген, олар:

-205-бап. «*Ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне құқыққа сыйымсыз қол жеткізу*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - ақпараттық жүйедегі немесе телекоммуникациялар желісіндегі заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар... -206-бап. «*Ақпаратты құқыққа сыйымсыз жою немесе түрлендіру*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі – ақпараттық құқықты реттейтін қоғамдық қатынастар...

-207-бап. «*Ақпараттық жүйенің немесе телекоммуникациялар желісінің жұмысын бұзу*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - ақпараттық жүйедегі немесе телекоммуникациялар желісінің қалыпты жұмысын реттейтін қоғамдық қатынастар...

- 208-бап. «*Ақпаратты құқыққа сыйымсыз иеленіп алу*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - ақпараттық құқыққа деген меншікті реттейтін қоғамдық қатынастар...

- 209-бап. «*Ақпаратты беруге мәжбүрлеу*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі – ақпаратқа деген бостандық құқығын реттейтін қоғамдық қатынастар...

-210-бап. «*Зиян келтіретін компьютерлік бағдарламалар мен бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану немесе тарату*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - компьютерлік бағдарламалар мен бағдарламалық өнімдерге зиян келтіруден, пайдалану немесе тарату қауіпсіздігін қорғайтын қоғамдық қатынастар...

-211-бап. «Қолжетімділігі шектелген электрондық ақпараттық ресурстарды құқыққа сыйымсыз тарату»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - электрондық ақпараттық ресурстардың қолжетімділігін қорғайтын қоғамдық қатынастар...

-212-бап. «*Құқыққа қайшы мақсаттарды көздейтін интернет-ресурстарды орналастыру үшін қызметтер ұсыну*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - интернет-ресурстарды орналастырудың заңмен қорғалған тәртібі мен құқығын реттейтін қоғамдық қатынастар...

-213-бап. «*Ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру кодын, абонентті сәйкестендіру құрылғысын құқыққа сыйымсыз өзгерту, сондай-ақ абоненттік құрылғының сәйкестендіру кодын өзгертуге арналған бағдарламаларды жасау, пайдалану, тарату*»

- бұл қылмыстың тікелей объектісі - ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының сәйкестендіру кодын, абонентті сәйкестендіру құрылғысын пайдаланудың, қалыпты заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастары [Комментарий к УК РК (Особенная часть) Борчашвили И.Ш., 2007, 360б., 282 б], ал осы аталған тараудағы баптардың топтық объектісі - ақпараттандыру және байланыс саласындағы заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар -деп жорамалданады...Дегенмен, тікелей объектілерді сараптауда бір жүйелілік пен тұрақтылықтың жоқтығы байқалады.

Аталған қылмыстарға арнайы тарау болғанымен топтық және тікелей обьектілерді толыққанды ашылмағанын байқаймыз. «Заманың түлкі болса, тазысы боп шал»,- қағидасын басшылыққа алып, бір қадам алда жүру қазіргі таңда заман талабына айналып бара жатқан секілді. Аталған тараудың топтық және тікелей обьектілерінің аражігін ажырату мәселесі әрине оңай шаруа емес бір-ақ, онсыз тағы болмайтыны бар. Ол

үшін аталмыш тараудағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға теория бойынша топтық объект белгілі болғанымен, әр баптыңтікелей объектілеріне түсініктемелерді толық беру керек. Қазір аталған тараудың қылмыстарының тікелей объектілері сипаттамаларының жүйеленбегендігін байқауға болады. Оның себебін бір сөзбен түсіндіргенде қылмыстық құқықтық қатынастар арнайы заңның шеңберінен шығып бара жатқандығын айтуға болады. Сол үшін біздің ұсынатынымыз «Электронды және желілік қылмыстар» атты тарауға аталған қылмыстарды жинақтау қажеттілі туындап отыр. Бұл тараудағы қылмыстардың топтық объектісі «Ақпараттық қауіпсіздікті реттейтін қоғамдық қатынастар болып табылады», ал бұл тарауда жинақталған жеке құрамдардың жаңаша тікелей объектісін ұсынғымыз келеді ал ол, *«Қаржының немесе басқа да игіліктерді-ңэлектронды-қалыпты қозғалысын реттейтін қоғамдық қатынастар»,*- деп, ұмыт қалып тұрған қылмыстық заңмен қорғалатын тікелей объектісінталдау, бір ғана болжамды гипотеза ретінде ұсыну құқығын, ғылыми мақаламыздағы негізгі ұсыныстарымыздың бірі ретінде қолдануды жөн көрдік.

Бізбен беріліп отырған жаңа Қылмыстық кодексте енгізілген ақпараттық технологиялар қауіпсіздігіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды қылмыс санатына енгізу қажеттілігі туралы ұсынысымыз компьютерлік қылмыстардың дамуына тойтарыс беруіне әсерін тигізуі мүкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті мемлекеттік мекемесінің 07.2015 ж. — № 2-20034-15-0503 ресми хаты. —ЭР. Қолжетімділік тәртібі: www.adilet.zan.kz.
2. articlekz.com.
3. «Айқын» Республикалық қоғамдық-саяси газет 14.10.2015 ж.
4. Кушниренко С.П. Цифровая информация как самостоятельный объект криминалистического исследования // Вестн. криминалистики. — 2006. — № 2 (18). — С. 43–47.
5. Правовые вопросы применения Минской Конвенции. —ЭР. Режим доступа: www.pravo.vuzib.orq/book_z246_paqe_34_html. (дата обращения 01.2016).
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ «Егемен Қазақстан» 09.07.2014 ж. № 132 (28356); «Казахстанская правда» от 09.07.2014 г. № 132 (27753); Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2014 ж., № 13-I, 83-құжат.
7. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. А.В.Серебренникова. — М.: Зерцало, — 208 с., Уголовный кодекс Голландии / Под науч. ред. Б.В.Волженкина. — СПб.: Юрид. центр «Пресс», — 510 с.
8. https://kazakh-tv.kz/kz/view/hi-tech/page_205873_tmd-elderi-it-saladahy-kylmystarmen-birlesip-kyresedi.
9. Нұрманбетов Қ.Е., Сағынбеков Қ.С., Ернишев Қ.А., Алимбетов А.В., Газаев А.И. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Құқығы. Жалпы бөлім. Оқу құралы «Тараз университеті» 2013 ж. – 321
10. Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Казахстан (Особенная часть) Борчашвили И.Ш., доктор юридических наук, профессор, академик Академии естественных наук Республики Казахстан, заслуженный работник МВД Республики Казахстан.Издание 2. - Алматы, 2007. – 360 стр.

УДК: 347.34

МОЛДАЛИЕВ МАКСАТ СУЙИНДИКОВИЧ
старший преподаватель
Кафедра юриспруденции
Факультет социальных наук
Международный казахско-турецкий Университет имени Х.А.Ясави

ИМАНБЕКОВА МАНШУК МАЖИТОВНА
старший преподаватель
Кафедра юриспруденции
Факультет социальных наук
Международный казахско-турецкий Университет имени Х.А.Ясави

ОСНОВНЫЕ ПАРАМЕТРЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЮРИДИЧЕСКОГО СТАТУСА ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА В ЧАСТИ РАССМОТРЕНИЯ ИХ С ПОЗИЦИИ КОМПЛЕКСА НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ

Түйін. Бұл мақалада жеке тұлғаның заңды мәртебесін анықтаудың негізгі параметрлерін заңдық реттеудің ерекшеліктері мүліктік емес құқықтар тұрғысынан қарастырылады. Бұл тұрғыда жеке тұлғаның заңды мртебесі тек азаматтық құқық тұрғысынан ғана емес, қылмыстық және әкімшілік құқық тұрғысынан жеке-жеке талданады.Бұл мүліктік баламада зиян келтіруді талдау мен болжаудың белгілі бір жүйесін жасауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: ар-намыс, абырой, бедел, жақсы атау, авторлық, сурет.

Резюме. Суть настоящей статьи признаются исключительные особенности правового регулирования основных параметров определения юридического статуса физического лица в части рассмотрения их с позиции комплекса неимущественных прав, что предполагает анализ подобного с позиции не только гражданского, но и уголовного и административного права, на предмет анализа каждого из компонентов по отдельности. Настоящее позволит выработать определенную систематику анализа и прогнозирования причинения вреда в имущественном эквиваленте.

Ключевые слова: честь, достоинство, репутация, доброе имя, авторство, изображение.

Summary. The essence of this article recognizes the exceptional features of legal regulation of the main parameters of determining the legal status of an individual in terms of considering them from the perspective of a set of non-property rights, which involves the analysis of such from the perspective of not only civil, but also criminal and administrative law, for the analysis of each of the components separately. This will allow us to develop a certain systematics for analyzing and predicting damage in the property equivalent.

Keywords: honor, dignity, reputation, good name, the authorship of the image.

ВВЕДЕНИЕ

В капиталистическую эпоху рыночных отношений юридический статус физического лица представляет весьма сложный эквивалент прав и обязательств субъекта. Так, говоря о статусе физического лица, физическим лицом признается гражданин государственной территориальной единицы, которому характерно быть катализатором юридических правоотношений. В любом государстве гражданином признается человек, которому присуща своя дееспособность и правоспособность. Именно эти его свойства и катализируют гражданские, уголовные и административные правоотношения в демократическом обществе. Следовательно, в уголовных правоотношениях совершая определенные действия противоправного характера, человек принимает на себя определенную ответственность, осознавая уголовную ответственность, которая может наступить в качестве результата таковых противоправных деяний.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Так физическое лицо, при полном состоянии совершает противоправное деяние, принимает преступность совершенного и предвидит последствия противоправного характера. При отсутствии либо ограничении дееспособности, либо правоспособности гражданин не может адекватно осознавать совершенные им противоправные деяния. При этом противоправные деяния совершаются как правило против общества. Именно в уголовном законодательстве учитывается таковой фактор преступного деяния как «общественно опасное деяние». Так, как упоминалось выше, совершая противоправное об-

ственно опасное деяние лицо, наносит определенного рода вред обществу [Арсланов К.М., 1999, с.211]. При этом, помимо непосредственного уголовного воздействия лицо может нанести ущерб и неимущественным активам других лиц – чести, достоинства и деловой репутации. Однако по сравнению с честью и достоинством в настоящий момент прогрессирует защита деловой репутации юридических лиц, придавая интересам граждан вторичный приоритет. Административное законодательство иначе классифицирует вред причиненный физическим лицом предполагая государство и общество в качестве стороны, прилучившей таковой вред. При этом таковые неимущественные активы не рассматриваются. Гражданское же законодательство делает больший акцент на неимущественные активы. Потому при исследовании такового вопроса оно более актуально для изучения. Другим добавляющим приоритет свойством рассмотрения личных неимущественных свойств физического лица является его конституционное начало. То есть в качестве одного из главных объектов физического лица гражданское законодательство рассматривает такие неимущественные свойства гражданина как честь, достоинство и деловая репутация, которые в свою очередь централизованы по приоритетности в самой конституции. Если же конституция дает общие начала концепции, что честь, достоинство и деловая репутация неприкосновенны, то именно гражданское законодательство предоставляет конкретные механизмы по защите и самое главное по идентификации таковых свойств. Таковое в принципе идентично с германской системой защиты чести, достоинства и деловой репутации в комплексе прав, возмещаемого моральным ущербом [Гаскарова М.Л., 1999, с.151]. Так, рассматривая таковой комплекс неимущественных прав по отдельности можно предположить, что в качестве чести можно признать конкретную характеристику физического лица, вред которому может причинить противоправное деяние, направленное на искажение благоприятных сведений физического лица. Достоинство так же является идентичным чести, так как они оба являются объектами, которые могут быть характерны только для физических лиц. Деловая репутация носит иной характер, так как по природе своей предполагает свойство трудящегося гражданина либо организации. В настоящее время деловая репутация является неотъемлемым компонентом предпринимательского сектора. Следовательно, многие маркетинговые инструменты так же способны воздействовать на субъект принося прибыль или наоборот. Соответственно понятие деловой репутации является более широким ежели честь и достоинство, так как если честь и достоинство присуще в основе своей физическому лицу, то деловая репутация может применяться как физическими, так и юридическими лицами. Разворачивая статус физического лица нельзя не упомянуть и некоторые объективные и субъективные свойства как правоспособность и дееспособность гражданина [Власов А.А., 2000, с.385]. Правоспособность физического лица предполагает возможность гражданина иметь и распоряжаться некоторыми свойствами своего положения и статуса в обществе. Так, говоря о главном свойстве гражданина можно выделять ряд конституционно закрепленных прав каждого гражданина. Среди ключевых прав помимо права на жизнь и здоровье можно выделить право на защиту чести, достоинства и деловой репутации. Располагая таковым правовым конституционным началом элементы исполнения и классификации можно найти в гражданском законодательстве [Шмарион В.И., 2000, с.228].

Упоминая правоспособность гражданина необходимо учитывать и теоретические основы классификации общей правоспособности, в соответствие с которым правоспособность гражданина начинается в момент его рождения и заканчивается после смерти. Следовательно, промежуток времени между рождением и смертью и признается в качестве одной единственной фазы активного и пассивного состояния правоспособности. Содержание правоспособности можно классифицировать наличием определенных прав при взаимоотношении с обществом. Так в число такового объема входит возможность иметь на праве собственности определенного рода имущество, право наследовать и завещать, право заниматься любой не запрещенной законодательно предпринимательской деятельностью, право создавать юридические лица и право на сделки. Так же в число этих же прав входит право определять место жительства и регистрации, авторские права и иные имущественные и личные неимущественные права [Черкасова Т.В., 2001, с.230]. Разбивая соответствующие права на нормативные элементы можно начать с возможности иметь на праве собственности какое-либоимущество. Так, в качестве первоисточника права может выступить и основной закон, в соответствие с которым любой гражданин может иметь на праве собственности как недвижимое, так и движимое имущество, которое может быть цельным или раздельным. При этом право изменять свойство такового имущества так же принадлежит гражданину и входит в объем правоспособности гражданина. Соответственно, при помощи своей правоспособности гражданин, руководствуясь нормами современного права, принятого на государственной территориальной единице, способен своим существованием влиять на приобретенное имущество. Таковым свойством признается способность воздействовать на делимое и неделимое имущество [Рудный Н.К., 2002, с.177]. Так располагая

на праве собственности какие-либовещи, гражданин может признать настоящее имущество как неделимым, так и делимым. Настоящее предполагает совершение физическим лицом ряда действий, в результате которых он может изменить юридическое свойство собственного имущества. При этом если таковая возможность предусмотрена законодательно, а иные лица способствуют установлению каких-либо барьеров в осуществлении этим гражданином его законных прав на воздействие они автоматически переводять правоотношения в раздел неимущественных причиняя помимо имущественного вреда неимущественный вред [Сидоров В.А., 2003, с.183]. Такой смене противоположностей во многом способствует резонанс неимущественных прав, связанный с имущественными правами. Настоящее объясняет связь, при помощи которой нарушение имущественных прав гражданина ведет прямо пропорционально к нарушению неимущественных прав. Так, во многих прецедентах истец требует помимо возмещения реально причинённого материального ущерба, принятого посредством документально зафиксированных методов доказательств и морального, которое проявляется в ущемлении неимущественных и личных неимущественных прав. Таковое возмещается в контексте морального ущерба. В соответствие с гражданским законодательством моральный ущерб возмещается строго в финансовом эквиваленте, что предполагает определенную доказательную базу гаммы чувств. Следующим компонентом объема прав может считаться право наследования и завещания. В соответствие с составом настоящего компонента любое правоспособное физическое лицо может физически определять судьбу своего имущества после окончания своей правоспособности – после смерти. Другое физическое лицо в свою очередь в силу равномерной правоспособности способно принять таковое наследство от умершего гражданина. Государство в качестве определенного рода гаранта гарантирует таковую последовательность через основной закон – конституцию. Право занятия предпринимательской деятельностью так же является одним из обязательных компонентов правоспособности физического лица. Таковой компонент предоставляет правоспособному гражданину заниматься определенного рода деятельностью, приносящей ему реальную прибыль. При этом таковая прибыль документально признается сделкой и декларируется в доходах гражданина. Нарушение такового компонента правоспособности может быть только посредством уголовного или административного законодательства в соответствие с которыми после совершения гражданином определенного правонарушения либо проступка суд может ограничить или запретить ему заниматься каким-либо конкретным предпринимательским делом. Иное же запрещение без судебного решения недействительно, и так же, как и первое влечет за собой нарушение неимущественных прав гражданина. Некоторые граждане для извлечения предпринимательской выгоды и роста на рынке оказания услуг и продажи товаров или для иных целей имеют так же право на создание юридических лиц, что так же входит в обязательный компонент их правоспособности. Лишение либо незаконное воспрепятствование их деятельности может стоить нарушителям не только обязательство по возмещению нематериального ущерба, связанного с материальным для физического лица, но и возмещения нематериального ущерба для юридического лица так как деловая репутация на сегодняшний день является особенно развитым компонентом корпоративного законодательства государственной территориальной единицы. Другим закономерным физическим компонентом правоспособности физического лица является право на определение места жительства и законная регистрация. Настоящий компонент обязателен для граждан и любое незаконное вмешательство иных лиц в осуществлении этому праву преследуется в соответствие с уголовным законодательством государственной территориальной единицы [Рогов Д.И., 2003, с.198]. Однако и гражданско-правовые механизмы в противоборстве таковому тоже не бесполезны. Другое дело гражданско-правовые механизмы в отличие от административных или уголовных оставляют прерогативу самому гражданину в качестве истца отстаивать свои неимущественные интересы по имущественному возмещению причиненного ущерба. Защита авторских прав так же входит в число обязательных компонентов правоспособности гражданина. Так, лицо создавшее что-либо в результате научной или творческой деятельности вполне правоспособно защитить результат своей творческой деятельности от использования другими лицами этого объекта без его разрешения. В соответствие с настоящим результат своей творческой или научной деятельности официально зарегистрированный в органах юстиции государственной территориальной единицы, являющийся объектом авторского права может быть использован только по разрешению самого автора, в случае если автор один или большего количества авторов, если количество авторов двое и больше. Так правоспособность физического лица имеет определенную структуру, состоящую из ряда определенных прав, принадлежащие гражданину с рождения и до самой смерти, а также имеющую определенные свойства, нарушение которых влечет нарушителю возмещение материального ущерба и связанного с ним морального ущерба. Настоящее и показывает насколько имущественные права гражданина госу-

дарственной территориальной единицы тесно связаны с неимущественными правами. При этом, честь, достоинство и деловая репутация есть элементы неимущественных прав, иногда отражающиеся в материальных активах. Следовательно, каждый гражданин может распоряжаться с таковыми неимущественными активами по своему распоряжению, начиная с рождения и до самой смерти. Соответственно, можно гипотетически предположить, что начала потенциального маневра таковыми неимущественными активами правоспособности как честь, достоинство и деловая репутация гражданина начинается с рождения и длится до самой смерти. Именно этот период и относится к активной фазе распоряжения физическим лицом этими правами. На этот период и приходится активная фаза пользования таковыми нематериальными активами физического лица, предусмотренные и гарантированные основным законом – Конституцией [Поезжалов В.Б., 2003, с.189]. Другой позицией рассмотрения таковых нормативных компонентов как честь, достоинство, деловая репутация и доброе имя является их рассмотрения с позиции дееспособности гражданина. Если правоспособность гражданина концентрирует больший упор на правах, которые не отражены в конкретной проекции, то дееспособность концентрируется на действиях, при помощи которых граждане создают и вступают в правоотношения, в соответствие с которыми они приобретают определенные права и исполняют определенные обязательства в уже существующей системе прав и обязательств государственной территориальной единицы. При этом, необходимо отметить, что в зависимости от правоспособности гражданина, дееспособность физического лица начинается в двух случаях: по достижению лицом совершеннолетия и по вступлению в брак до совершеннолетия. При этом лицо, не достигшее восемнадцатилетнего возраста, вступившее в брак при разводе не теряет дееспособность, приобретенную вследствие брака. Однако если брак признан судом недействительным, то дееспособность лица, чей брак был признан недействительным, теряется частично до достижения им возраста совершеннолетия. Так, физические лица в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет рассматриваются в качестве ограниченно дееспособных и могут своими действиями или бездействиями устанавливать, изменять, прекращать гражданские права и обязательства только с письменного согласия, оформленного в надлежащей форме их законными представителями: усыновителями, попечителями или же родителями. Любое действие или бездействие такового гражданина, направленного на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей так же может считаться действительным с последующего письменного одобрения его законного представителя. Тем не менее, для лиц в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет существует и ряд действий, которые таковые несовершеннолетние граждане способны осуществлять без согласия их законных представителей. В их число можно отнести распоряжение собственно заработанными доходами, в число которых может быть стипендия, подработки, чаевые и другие [Гусева О.А., 2004, с.152]. Распоряжение любыми авторскими правами и их прибылью от произведений науки, литературы, искусства, изобретения, творчества или иного охраняемого авторским законом объекта так же входит в число действий, для которых разрешение законных представителей не требуется. Так же они могут вносить вклады в кредитные учреждения и микро кредитные организации и распоряжаться накопившимся единолично. Другие мелкие бытовые сделки так же могут осуществляться этой категорией лиц без согласия их законных попечителей. Гражданин, достигший шестнадцатилетнего возраста, может быть объявлен полностью дееспособным. В случаях, когда он осуществляет свою трудовую деятельность по контракту или по трудовому договору, а также когда с согласия его законных представителей занимается предпринимательской деятельностью, таковой гражданин так же может быть признан полностью дееспособным. Таковое объявление несовершеннолетнего полностью дееспособным носит зарегистрированный термин, называемый эмансипацией, и выносится в форме решения органом государственной территориальной единицы по опеке и попечительству с согласия обоих законных представителей если они родители или одного из них если попечитель или усыновитель. В случае если таковое невозможно из-за некоторых обстоятельств, то по решению суда. Однако таковое применимо только с четырнадцатилетнего возраста. До четырнадцати лет любые действия или бездействия лиц, не достигших четырнадцатилетнего возраста направленные на установление, изменений, прекращение гражданских прав и обязательств осуществляется от их имени только законными представителями: родителями, усыновителями и опекунами. Лица, не достигшие четырнадцатилетнего возраста в период времени от шести до четырнадцати лет могут осуществлять мелкие бытовые сделки, направленные на безвозмездное получение выгоды, которые не требуют нотариального удостоверения или же государственной регистрации. Помимо указанных возрастных категорий законодательством государственной территориальной единицы предусматривается и другая категория лиц, которые могут быть признаны судом временно недееспособными, частично недееспособными или полностью недееспособными. За таких лиц дейст-

вия или бездействия, направленные на установление, изменение, прекращение гражданских прав и обязательств совершают их опекуны. Решением суда лица могут быть признаны временно недееспособными, частично недееспособными или полностью недееспособными вследствие определенных физических либо психологических травм, в результате которого они не могут понимать значения своих действий. Для таковых лиц органы государственной территориальной единицы по опеке и попечительству устанавливают опеку, в соответствие с которой любые действия от их имени совершает его официальный опекун. По определенным основаниям, которые могут отпасть суд так же может снова признать его дееспособным, вследствие чего опека над ним прекращается, и он снова сможет от своего имени совершать любые не запрещенные законодательно действия или бездействия направленные на установление, изменение, прекращение гражданских прав и обязательств. На практике в отношении феномена дееспособности была установлена определенная последовательность, в соответствие с которой законодатель предусмотрел ограничение в дееспособности лиц, которые посредством злоупотребления алкоголем и наркотическими средствами приводит свою семью в затруднительное материальное состояние. Таковые лица могут быть признаны недееспособными либо ограниченно или полностью недееспособными по решению суда. Как правило, они могут совершать мелкие сделки. Совершать другие же действия, направленные на установление, изменение, прекращение гражданских прав и обязательств они могут только с письменного разрешения, выполненного в установленной форме их законных попечителей. К числу таковых действия приравнивается получение дохода и распоряжение им. Тем не менее, что касается ответственности, гражданин, признанный судом ограниченно или полностью недееспособным вследствие причинения тяжелого финансового материального урона семье вследствие злоупотребления наркотическими средствами или спиртными напитками в случае совершения им определенных административных или уголовных проступков несет самостоятельную имущественную ответственность перед обществом. Так же при свидетельствовании о том, что оснований, по которым таковой гражданин был признан недееспособным, больше нет, суд может вернуть ему дееспособность по своему решению. На основании этого же решения попечительство над ним прекращается [Добриева М.Д., 2004, с.197]. Теоретически все достаточно логично и последовательно. Однако на практике возникает большое количество прецедентов, когда некоторые апеллируют факт признания лиц ограниченно или полностью недееспособными. Так, в некоторых случаях нередки прецеденты, когда на почве эмоциональных стрессов некоторые лица с злонамеренным умыслом добиваются признания конкурентов недееспособными с целью извлечения материальной выгоды. Другие наоборот пытаются быть признанными по решению суда временно, полностью или частично недееспособными с целью избежать определенной уголовной, административной или гражданской ответственности. В настоящее время количество прецедентов по таковым делам увеличивается в арифметической прогрессии. И конечно же в таковых правоотношениях присутствует элемент нанесения материального ущерба, сопряженного с личными неимущественными активами. Такие элементы как честь, достоинство и деловая репутация являются обязательным компонентом такового спора по неимущественным активам. В странах Западной Европы и Соединенных Штатах набирает обороты практика применения судебными органами услуг психологов и психотерапевтов, так как именно такие специалисты могут быть полезными для дела в вопросах определения степени ущемления чести, достоинства и деловой репутации для физических лиц и должностных лиц организаций. Ведь, по сути, все личные неимущественные активы, подлежащие возмещению в финансовом эквиваленте упираются в состоянии душевного покоя пострадавшего в результате определенных действия незаконного или противозаконного характера. Говоря о таковых прецедентах практика показывает, что в развитых странах с совершенствующейся системой юриспруденции защита чести, достоинства и деловой репутации все больше и больше переходит в русло гражданско-правового направления современной практической и теоретической юриспруденции. Рассматривая гражданско-правовое разрешение споров по защите чести, достоинства и деловой репутации нельзя оставить без внимания и концепцию гражданско-правовой ответственности граждан при осуществлении ими своих законных прав, свобод и обязательств. Вопрос правовой ответственности возникает из определенных действий, совершаемых гражданами с какой-либо целью. Так, в соответствие с общими принципами юриспруденции любое действие или бездействие, как правило, бывает направленным либо на установление, либо на изменение, либо на прекращение гражданских прав или обязательств. Об этом свидетельствует общее положение о сделке государственной территориальной единицы. Соответственно, настоящее ставит в качестве обязательного условия наличие законности такового действия или бездействия. То есть в случае если сделка преследует преступный умысел она имеет определенные последствия, начиная с признания сделки недействительной с лишением всех имущественных и неиму-

щественных благ полученных по сделке, продолжая штрафными мерами и мерами конфискации, предусмотренными административным законодательством государственной территориальной единицы и заканчивая уголовными последствиями, выраженными в лишении или ограничении свободы, конфискации имущества и запретом заниматься определенной деятельностью или занимать какие либо ответственные посты. Говоря об общей гражданско-правовой ответственности необходимо, прежде всего, отметить три общих принципа гражданско-правовой ответственности. Первым принципом гражданско-правовой ответственности является неотвратимость последствия, в соответствие с которым какое-либо правонарушение неотвратимо. Однако этот принцип по природе своей является бездействующим, в силу диспозитивного характера и сроков давности. Вторым принципом является индивидуализация. В качестве индивидуализации может быть признана степень опасности деликта в зависимости от формы вины правонарушителя и других факторов, имеющих кардинальное значение в гражданском деле. Третий принцип гражданско-правовой ответственности идентифицируется как принцип полного возмещения вреда. Именно этот принцип и является ключевым при совершении одним лицом противоправных активных или пассивных действий, вследствие чего был нанесен ущерб чести, достоинству или деловой репутации пострадавшего лица.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, можно обозначить, что нормативно в Республике Казахстан личные неимущественные права более или менее детализованы в Конституции Республики Казахстан, в которой были обозначены честь, достоинство и деловая репутация. Именно указанные положения по мнению большинства авторов являются основными для точки отталкивания при изучении детальных компонентов спектра неимущественных прав каждого гражданина вне зависимости от его возраста, дееспособности, правоспособности и других параметров присущи гражданам. Ведь в первую очередь гражданин - это человек. Закон не может пойти против человека, защищая гражданина, а не человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арсланов Камиль Маратович. Функции правового института возмещения морального вреда при посягательстве на честь, достоинство, деловую репутацию и сферу частной жизни гражданина по законодательству России и Германии: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. – Казань. 1999 – С.211.
2. Гаскарова Маргарита Левиновна. Правовая защита чести и достоинства личности: Вопросы теории: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.01. – Москва., 1999 – С.151.
3. Власов Анатолий Александрович. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации: дис. ...докт.юрид.наук: 12.00.03. – Москва. 2000. – С.385.
4. Шмарион Виталий Игоревич. Ответственность за преступления против чести и достоинства личности по российскому уголовному законодательству: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.08. – Ростов-на-Дону., 2000 – С.228.
5. Черкасова Татьяна Викторовна. Гражданско-правовая защита чести, достоинства и деловой репутации как форма социально-правовой защищенности граждан: По материалам судебной практики Северо-Кавказского региона: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. – Махачкала., 2001. – С.230.
6. Рудый Наталья Кирилловна. Уголовно-правовая охране чести, достоинства и деловой репутации: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.08. – Москва. 2002 – С.177.
7. Сидоров Вадим Александрович. Право на защиту чести и достоинства: соотношение права и морали: дис. ...канд.юрид.наук:12.00.01. – Москва. 2003. – С.183.
8. Рогов Денис Иванович. Механизм гражданско-правового регулирования отношений, возникающих по поводу чести, деловой репутации и доброго имени граждан: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. – Екатеринбург, 2003 – С.198.
9. Поезжалов Владимир Борисович. Уголовно-правовая защита чести и достоинства личности: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.08. – Рязань, 2003 – С.189.
10. Гусева Оксана Анатольевна. Уголовно-процессуальные аспекты обеспечения уважении чести и достоинства личности в стадии предварительного расследования: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.09. – Воронеж., 2004 – С.152.
11. ДобриеваМадинаДжамалдиновна. Честь, достоинство и деловая репутация как объект защиты в гражданском праве и процессе: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03, 12.00.15. – Москва, 2004. – С.197.

УДК378.4

МЫРЗАТАЕВ НУРМУХАМЕД ДАУЛЕТКЕЛДІҰЛЫ
PhD, аға оқытушы
Мемлекеттік және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасы Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭНДАУМЕНТ ҚОРЛАРЫ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада Қазақстандағы жоғары оқу орындарындағы эндаумент қордың қызметі туралы айтылады. Еліміздің стратегиялық бағдарламасына сәйкес университеттерге дербестік беру бойынша реформалар жүргізіліп келе жатыр. Жоғары оқу орнының қаржыдық дербестік берумен қатар эндаумент қордың қызметін құқықтық реттеу қарастырылады. Осы реформалардың қалай жүргізіліп отыр және эндаумент қордың тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар берілген.

Түйінді сөздер: Жоғары оқу орны, университет, эндаументқор, заң, қайырымдылық.

Резюме. В статье говорится о деятельности фонда эндаумента в вузах Казахстана. В соответствии со стратегической программой страны проводятся реформы по предоставлению автономии университетам. Наряду с передачей высшего учебного заведения финансовой самостоятельности предусматривается правовое регулирование деятельности фонда эндаумента. Как проводятся эти реформы и даны рекомендации по повышению эффективности фонда эндаумента.

Ключевые слова: Высшее учебное заведение, университет, Фонд эндаумент, закон, благотворительность.

Summary. The article describes the activities of the endowment Fund in universities in Kazakhstan. In accordance with the country's strategic program, reforms are being implemented to grant autonomy to universities. Along with the transfer of financial independence to higher education institutions, legal regulation of the activities of the endowment Fund is provided. How these reforms are being implemented and recommendations are made to improve the effectiveness of the endowment Fund.

Keywords: Higher education institution, University, endowment Fund, law, charity.

КІРІСПЕ

Отадық эндаумент қорлардың қалыптасуы мен даму жолдары тарихи тұрғыдан қарастырылатын терең зерттеуді қажет ететін мәселе. Себебі оның терең тарихы туралы біздің елде ғылыми құқықтық-тарихи зерттеулер мен мұрағаттық ақпараттар жоқ.Мысалы, Современные концепции образования : монография Р.Ж. Аубакирова, Н.Ю. Фоминых, Д. В. Еныгин, Ш.М. Майгельдиева, Павлодар, Кереку, 2018, 259 с., Особенности индустриально-инновационного развития Республики Казахстан: монография Л.Л. Божко., Рудный: Изд–во Руднен. индустриальный ин-т, 2017, 105 с., Кашкин С.Ю., Четвериков А.О.,Международная образовательная интеграция: содержание и правовое регулирование. Монография - Проспект 2019, 293 с. Отандық ғалымдардың Матаева М.Х.Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық саласындағы конституциялық тәжірибесі. Монография, жауапты ред.М.Х.Матаева, Семей: «Интеллект», 2018, 207 б., ISBN 978-601-7915-47-6. Авторлар ұжымы. З.К.Аюпова,М.Б.Бақытбеков,Дм.А.Жампеісов, Др.А.Жампеісов, Н.И.Ибрагимов, М.Д.Қаражанов, Д.У.Құсайнов, Э.С.Майшекина, М.Х.Матаева, Қ.Қ.Тастекеев, Н.Д.Мырзатаев «Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті» БМ -Семей, 2018ж. тағы басқа отандық ғалымдардың құқықтық тұрғыдан аталған мәселені бойынша монографиялық зерттеудің жоқтығы.

Эндаумент қор шет елдің жоғары оқу орындарына қаржы тартудың бір аспектісі болғандықтан біздерге жаңа бағыт жаңа әлем. Дегенмен, Қазақстан әлемдік жоғары білім беру жүйесінің интеграциялануына кірмес бұрын оны жаң-жақты зерттеп зерделеуден өткізгенді. Жеке меншік нысандағы жоғары оқу орындарының сан ғасырлар өмір сүру құпиясын да қарастырған болатын. Кез-келген жоба немесе қызмет көрсету ол қаржы мәселесіне тәуелді болатыны мәлім. Демек, шетелдік жоғары білім беру мекемелерінің де ұзақ уақыт халыққа қызмет етіп келуі осы қаржы мәселесінің түбегейлі шешілуіне баланысты. Өйтпегенде қаржы дағдарысына ұшырап жабылып жатқан жоғары оқу орындары мен білім беру ошақтары қаншама. Тарихқа көз жүгіртер болсақ, Кеңестік дәуірде білім берудің барлық деңгейі тегін және оны 100 пайыз мемлекет қаржыландырып отырған. Сондықтан да, ол кезеңдегі білім беру саласын қаржыландыру тек мемлекеттің әл-ауқатына байланысты болды. Бірақ әлемде өзгеде саяси режимдегі басқару нысаны бойынша мемлекеттерде жоғары білім беру саласын бір қалыпты ұстап тұру оның ішін-

де, капиталистік елдерде тек қаражат мәселесіне байланысты болып келді. Сондықтан да, жоғары білім беру жүйесін бір қалыпты ұстап тұру және оның дамуына жағдай жасау үшін әрине ең бірінші оның қаржылық мәселесі түбегейлі шешілуі тиіс. Сондықтан да, капиталистік елдерде жоғары білім беру саласын қаржыландырудың бір қалыптасқан жолы ретінде осы эндаумент қорларын құру идеясы өз жемісін әлі күнге жоғалтпай отыр деп ойлаймыз. Аталған идея өте жемісті және табысты болып көрініп отыр.

Жаңашыл жасампаз елімізде де, жоғары білім беру саласын басқаруды автономды жүйеде дербестік беру арқылы қоғам өзін-өзі басқаруға қөшу идеясын жүзеге асырып келеміз. Дегенмен, дербестік алу ол өте оңай шаруа болғанымен оны ұстап тұру, аяққа тұрып кету, елдің болашағына ұзақ уақыт қызмет ету әрине оңай емес. Оның ең басты факторы қаржылық дербестігі. Жоғары оқу орындарының қаржылық дербестігі оның өмір сүруіне қаражатты өзі табуы деген мағына білдіреді. Қазіргі қоғамдағы нарықтық бәсекелес жағдайға тіпті, әлемнің 17 мың университеттерімен бәсекелес болуға тура келіп отыр. Еліміздің жоғары оқу орыны үшін тұрақты қаржы тарту мен табу ол үлкен зерттеуді қажет ететін мәселе.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Елімізде ең алғаш жеке меншік университеттердің ашылуына негіз болған құжат ол ҚР Конституциясын. 1995 жылғы Конституцияның 30-шы бабының 3 тармағына сәйкес: «жеке меншік оқу орындары ақылы білім алу заңмен белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша жүзеге асырылады»[*ҚР Конституциясы, 1995*]– делінген. Елімізде тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдергеді жоғары оқу орындары жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақ секілді көптеп ашылғаны белгілі. Жекеменшік нысандағы университетердің саны көбейіп өз ара бәсеке мен сынға алынып келді. Олардың көпшілігі Қазіргі таңда банкрот болып немесе өзге унверситеттерге бірігу арқылы қайта жабдықталып отыр. Оның себебі, бастапқыда жекеменшік нысандағы университеттердің қаржылық қор тек студентердің оқу ақысына төлейтін қаражатынан құралып келді. Жоғары оқу орындарының басшылары білімалушылардың санына ғана қанағат тұтып тек университеттің партасы мен аудиториясын және ұстаздарды жалақымен қамтамасыз етуден әріге аса алмады. Оның себебі университетердің қаржыдық дербестігі болмауы, қаражатыинвестициялық дамыту үшін реформанфң жеткіліксіз болуында еді. Осы жоғарыдағы аталған себептермен жоғары оқу орындарындағы білімнің сапасы, оның ғылыми бағыттарды дамытуы түлектердің еңбек нарығында сұранысқа ие болуы т.б. мәселелер университетің тікелей өз мәселесі ретінде қарастырылмай келуінен, олар қаржылық тоқырауға ұшырады және кейбірі болашақта ұшырайды. Әлемдік тәжірибе бойынша жоғары оқу орынның өміршең болуы оның осы қоғамдағы саяси әлеуметтік экономикалық мәселені ұштастырып отыратын күрделі басқару тетігі бар жүйе ретінде қарастырғанымыз жөн. Бұлар өзара байланысы өте күшті. Бірі біріне әсері де өте мықты табиғи заңдылық.

Егеменді еліміздің жоғары оқу орындарының алдына әлемдік жаһандануының салдарынан жоғары білім жүйесінің интеграциялануы тағы бір мәселені туындатып отыр. Ол университеттің дербес қаржы мәселесі, қаражаттытабуы мен оны еселеп арттыру жолдарын дамытудың қажеттігі байқалды. Сонда ғана жоғары оқу орындары автономды бола алады, сонда ғана олар ғылым мен білімнің қоғамға еңбек нарығына ең қажеттілігі бойынша жұмыс беруші мен қоғамның сұранысын қанағаттандыруға әл ауқаты мен шама шарқы жететін болады. Сондықтан да, жекеменшік нысандағы барлық жоғары оқу орындары ең бірінші өздерінің қаржылық мәселесін елдегі саяси экономикалық жағдайға байлап қоюға болмайтындығын айтқымыз келеді. Олар еліміздегі сыртқы және ішкі саяси жағдайлардан дербес болу үшін мемлекет қаржысына жалтақтамай өздерінің жеке қаражаттарын жинап қана қоймай өз болашақтарын өздері құруы абзал. Ол үшін эндаумент сынды атаулы қорға өз қаражаттарын жинау арқылы және оны еселеп арттыру тетіктерін тездетіп ойластырып оны заңдастыру қажет. Сонда ғана қаржылық тәуелсіздікке ие болып оның ішінде академиялық тәуелсіздік өздігімен келері сөзсіз.

Жоғары оқу орындарындағы жеке қаражат игерудің құқықтық негізі болып «Қазақстан – 2050» стратегиясы, Елбасының Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдаулары, Бес институционалдық реформа 100 қадам Ұлт Жоспары негізінде жүзеге асыру жоспарланды [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100].

Бағдарламаның жоғары оқу орнына қатысты негізгі мақсатының бірі: «Назарбаев Университетінің тәжірибесін негізге алып, мемлекеттік университетерге дербестік беру мәселесін халықаралық тәжірибеге сәйкес шешу болып отыр» [*http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988*].

ҚР Үкіметі жоғарыда аталған міндеттерді орындау бойынша қолданыстағы бірқатар білім саласын реттейтін заңнамаларға тиісінше өзгертулер енгізді. Білім туралы ҚР заңындағы аталған толықтырулар ең маңызды заңдық негіз болып отыр. Сонмен қатар, заңнамадағы толықтырулар 2020-2025 жылғы білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасындағы басымдықтарды толығымен қамтамасыз етіп отыр. Дегенмен, жаңа енгізілген толықтырулар университеттердің толықтай қаржылық дербестігі үшін қажетті құқықтық негіздер барлық мәселені толық енгізілмегендігіне назар аударуды қажет етеді.

Осы орайда еліміздің бірқатар университетері эндаумент қорды құрып оның құқықтық негіз-

деріне жол ашқандай болды.

Алғаш рет Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті қабырғасында эндаумент қор құру қолға алынған болатын. Бұл университеттің арнаулы жинақталған инвестициясы болып отыр. Осы университеттің түлектері мен әріптестерінің қауымдастығы есебінен құралып отырған қаржат. Дегенмен, аталған университетке толық дербестік беріп мемлекеттік қаражатты бөлуді доғарсақ оның да өміршеңдігі алысқа бармайтындағына куә болатынымыз айқын. Себебі оның эндаумент қорындағы қаражаты жылына әр бір кафедраға шаққанда кемінде 1 милион ақш доллары көлемінде пайда табатын эндаумент қоры болғанда ғана мүмкіндігі бар.

Эндаумент қор Еуропа мен АҚШ-да ондаған ғасырлар бойы университет қабырғасында қызмет етіп келген болса, ал көрші Ресей мемлекетінде ондаған жылдық тәжірибесі бар.

Эндаумент қорларын енгізу идеясы Ресейде алғаш рет 2010 жылы университеттің ғылыми кеңесінде талқыға салынған болатын. Осыдан кейін 2014 жылы отандық жоғары оқу орындарына енгізу үшін ҚР Парламент қатырғасында талқылаудан өткен болатын.

Эндаумент қор негізінен бұл капиталистік елдерге тән. Қордың енуі мемлекеттік және жеке сектордағы ЖОО-ның әлемдік дамыған университеттер қатарына қосылуға мүмкіндік беріп отыр.

Қазақстандағы алғашқы эндаумент қор бойынша жарналық келісім жасау қызығарлық жағдай. Мысалы, №1 келісім бойынша 1 пайыз тапқан табысын осы қорға аудару туралы келісілген. Ол осы университеттің бұрынғы түлегі атақты ғалым өзінің тапқан жаңалығын паттентеп осы патенттен түскен табысының 1 пайызын осы эндаумент қорға беріп отыр. Сондықтан да, осы алғашқы келісім маңызы мен мәні жағынан өте өзекті келісім деп атауға болады. Себебі бұл эндаумент қорға бір рет қана емес өмір бойы үздіксіз қаражаттың түсіп отыруы болып отыр. Шетелдік тәжірибе бойынша демеушінің ұзақ уақыт бойы қалыпты қаржы салып тұруы әлемдік стандартқа сайкес ең маңызды стратегия болып табылады.

Еліміздегі эндаумент қорлардың алдына қойған негізгі мақсаттары университеттердің әлемдік топ университеттердің қатарына енгізу. Сонымен қатар, осы университеттің білімі мен ғылымын, оның рейтингін көтеру. Инновациялық ғылыми жобалар бойынша зерттеу орталықтары ашу, ғылым саласына өздерінің үлестерін қосу мен ғылымға барынша қолдау көрсетуді нысанаға алып отыр. Аталған эндаумент қорларға егер тұрақты қаржы көздерін тарта білсе оның болашағы ұзағынан болып алдына қойған мақсатқа жетуге болатынына сеніміміз мол.

Аталған эндаумент қорлардың қызметі Азаматтық кодекс аясындағы келісім шарт негізінде қаражат тарту бойынша жүзеге асырылып отыр. Ал егер бір реттік салымшы болса онда, келіміс шарт жасалмай-ақ тек ақша қаражатын эндаумент қорына аудару арқылы жүзеге асырылып келеді. Қайырымдылық көрсетудің бұл түрі біздіңше болашаққа оның жоғары білімі мен ғылым жүйесіне айтарлықтай үлесін қосу деп қарастыруға болады. Дегенмен, отандық жоғары оқу орындарының басшылығына әлі де болса халықтың, кәсіпкерлер мен жұмысберушілердің сенімділігіне ие болуға, салған қаражатты құқықтық қорғау жеткіліксіз болып отыр. Оның себебі жоқ та емес. Ол еліміздегі сыбайлас жемқорлықтың түп тамырымен жойылмай отыруы. Сыбайластық етек алған университеттерде оның ішінде жекеменшік университеттердің эндаумент қорлары халықтың сеніміне кіре алмай отыр. Екіншіден, жоғары оқу орындарының қызметі оның ішінде ректорлардың қызметі мен құзыретінің заңмен нақты эндаумент қаражатын игеруге байланысты айқындалмауы. Барлық билік тек осы ректордың қолында болуы жеке адамның мүддесіне орай өзгеріп кетуі әбден мүмкін болғандықтан, ол да сенімге кіршік ұялатып отыр. Одан әрі жоғары білім беру жүйесін реттейтін және оны эндаумент қордың оның ішінде жоғары оқу орындарындағы эндаумент туралы нақты нормативтік құқықтық актінің шамадан тыс көптігі. Көп заңнамалармен реттелген жаңа жүйе бойынша да көптеген түсінбеушіліктер бар. Мемлекет тарапынан қатаң қадағалаудан әлі де болса шыға алмай отыруы, ол қаржылық және академиялық жалтақтығы. Мемлекеттік стандарт бір жағынан қарағанда қажет секілді, енді бір жағынан ол нақты нарықтық қатынастағы сұранысты қанағаттандыратындай маман даярлау үшін де, өз кедергілерін тигізіп отыр. Бұл жоғары оқу орындарындағы басқарудың дұрыс құқықтық ұйымдастырылмауы. Ескі қағидамен әлі де болса жоғары оқу орындары қағазбастылықтан өтірік шыны аралас есептер беруден әрігі аса алмай отыруы, ең басты себеп болып отыр. Жоғары білім беру ошақтарындағы оқытушы құрамының тек аталған пән бойынша жан жақты сапалы білім берумен қоса толып жатқан қоғамдық ұйымдастырушылық, тәртіптік, қағазбастылық, саяси және мәдени шараларды ұйымдастыру мен оны өздері жасауы және оған қатысу міндеттілігі, сапалы білім беруге кедергі болып отыр. Ол ОПҚ уақытын болмашы нәрселермен толып жатқан жиын мен жиналыстардан босату туралы, түрлі жыйындарға адам санын толтыру үшін ғана жинап отырғызып кою кең таралған. Сонда қай уақытта ол білім мен ғылыми жұмыс жасауы қажет?Оны, одан әрі дамытуға уақыт бермеуі бірінші себеп. Өзінің жеке басына, отбасына арналған немесе тынығуға арналған уақытын ол өз білімін шыңдау мен ғылымға бөлу арқылы ғана жүзеге асыруға мүмкіндігі бар. Аталған жағдай барлық білім беру деңгейінде болғандықтан халық отандық білім беру жүйесінің оның қызмет көрсетуіне қанағаттанбай

отырғаны да осы себептерден. Сондықтан да, қаржысын осы жоғары оқу орнына құятын кәсіпкер немесе жұмыс беруші немесе кез келген тұлға оның тектен текке емес немесе ректордың жеке басының пайдасы үшін салып отырмын ба? деген ойды теріске шығаратын, ашық жария заңды жүйені ұсыну арқылы ғана шешуге болады. Халықтың басым бөлігінің әлеуметтік жағдайы мәз болмаса да, қайырымдылық жасауға бәрі дайын, тек құқықтық тұрғыдан эндаумент қордың мақсатына сай қаржы дәл көздеген жеріне түсіп, оның пайдасын ұрпақтың нақты білімі мен ғылымының шыңдалуына жұмысалатындай кепілдендірілген норма болғанда ғана сенім артып, эндаумент қорлардың белсенді жұмыс жасауына қолайлы жағдай жасалынуы мүмкін [http://av.kaznu.kz/kz/18857/].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 07 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында»[*«Казахстанская правда», 2009, N 205*] экономиканың индустриялық – инновациялық даму сұраныстарына сәйкес білім жүйесін жаңғырту қажеттігі туралы өз ойын айтумен ғана шектелмей оны мемлекеттік бағдарламаларға да енгізу қажеттіліктен туындаған деп білеміз. Жоғары оқу орындарының алдына қойып отырған міндеті жан-жақты дамыған, озық ойлы, шебер, әмбебап, шағармашыл жаңа тұлға дайындап шығару. Қазіргі қоғамға осындай маман қажет. Осылар ғана бәсекелестікке түсе алады.

Осы аталған мемлекеттік бағдарлама аясында Л.Л.Божко өзінің монорграфиялық зерттеуінде кеңінен қарастыры отырып экономикалық индустриялық-инновациялық даму үшін университетердің алдына жаңа міндеттер қойылғанын баяндап кетті, дегенмен автор университетік дербестік қаржыландуру оның ішінде эноаумент қор туралы мәселе қозғаған жоқ [*Л.Л. Божко, 2017, 105 б*].

Жоғарғы білім беру саласын құқықтық жетілдірудің тетігі ретінде эндаумент қорларын құрудың перспективасы өте жоғары деп бағаланып отыр. Қазақстандық жоғары оқу орындарына Назабраев университетінің тәжірибесіне сүйене отырып дербестік беру тетіктері қарастырылды. Аталған бағытта Елбасы өз жолдауларында тиісті мемлекеттік мекемелер мен органдарға тапсырмалар берген болатын. Университеттерге автономия беру заң аясында өз тәжірибемізге сүйене отырып жүзеге асырылмақ. «Қазақстан ЖОО корпоративтік басқару» атты монографияда аталған мәселені басқару аспектісінде қарастыруға тырысқаны байқалады. Дегенмен осы еңбекте негізі алып зерделеуге болады [*А.К. Сагинтаева, Д.М. Хартли, П.Д. Экель, Ф.Н. Жакыпова, М.К. Орунханов, Д.С. Гюнгёр, Д.Н. Билялов, Р.С. Апергенова*, Д.А. *Абен. 2018, 216 б*].Осы автономия беру арқылы университеттер қаржылық дербестік алып эндаумент қорларын құруға мүмкіндік алмақ. Эндаумент қор ол мемлекеттік және ұлттық университеттің негізгі қаражат көзі ретінде қарауға болмайды. Себебі қаражаттың тек қайырымдылық көрсетуден түсуіне ғана қарап отыруы әлбетте дұрыс емес. Сондықан да, эндаумент қорлар ол университеттің өмір сүруі үшін емес, керісінше өзінің жаңа ғылыми жобалар мен білім беру бағыттарын ашуға оқытушылар мен студенттердің сұраныстарын қанағаттарнырдатындай соңғы үлгідегі керек жарақтармен қосыша қаржыландырудың көзі ретінде ғана қарастырған абзал. Сонда ғана оның өз мақсатына жетуге мүмкіндігі молаймақ. Өйтпегенде ол құрдымға кететін идеялардың бірі ғана болып, ұстағанның қолында кетіп, талан таражға салынып кетпесіне кім кепіл бола алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Аталған бағытта жоғары оқу орындары тиімді жұмыс жүргізу үшін қолданыстағы бірқатар заңнамаларды тиісінше қайта қарасырған дұрыс деп ойлаймыз. Әрине ол ең алғашқы заң ҚР Конституциясы. Ата заңның 30-шы бабында жоғары білім беру ұйымдарын қаржыландыру қайнар көздері тура эндаумент қорлардың қызмет етуіне жол ашатын тармақша енгізген абзал. Еліміздің ең жоғарғы заңнамасы болғандықтан барлық толықтырулар осы Конституциядан бастау алуды жөн деп санап отырмыз. Сонда ғана өзге кодестер мен тиісінге нормативтік құқықтық актілерге толықтыулар Конституциядағы карастырылған мерзім мен тәртіпте енгізілуіге автоматты түрде міндетті болып, құқықтық реформалау жедел түрде, айтарлықтай шығынсыз жүзеге асыруға болатын төте жол болмақ.

Екіншіден, құқықты даму перспективасы ретінде әр кодекске жеке дара баптар енгізу арқылы жүзеге асыруды бастау. Мысалыға, ҚР Азаматтық кодексі, Бюджет, Салық, Қылмыстық, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстеріне тиісінше толықтыру енгізу қажет етеді.

Үшінші кезекте, қолданыстағы заңдардан бастау. Олар: ҚР Білім туралы заңы, ҚР Ғылым туралы заңы, Мемлекеттік мүлік туралы заңы, Коммерциялық емес ұйымдар туралы, Акционерлік қоғам туралы, Қор туралы, Ұлттық әл-ауқат қоры туралы заңы және тағы басқа заңдарға тиісінше толықтырулар мен өзгертулер енгізу арқылы жетілдіруге болмақ.

Төртіншіден, ҚР Үкіметінің нормативтік құқықтық актілері, ҚР Білім және ғылым министірлігінің шығарған нормативтік құқықтық актісі ретінде де реттеуге болады.

Алайда, халықаралық әріптестік пен халықаралық ынтымақтастықты да ұмытпаған жөн. Халықаралық келісім шарттар арқылы еліміздің білім саласын өзінің міндеттемелерін де ұмытпаған жөн. Сондықтан да, әр сатыдағы заңнамаларда-

ғы ұсыныстар мен өзгерістер бойынша көптеген сұрақтар туындауы мүмкін. Эндаумент қорларының қызмет көрсету аясы бойынша. Мысалы, ол тек әкімшілік аумақтық бөліністер туралы заң аясында да қарастыру кажеттігі туындауы мүмкін. Сонымен қатар, Ұлттық банк пен екінші дәрежелі банктың қызмет көрсетуіне орай осы саланы реттейтін заңнамаларды тиісінше толықтыру қажеттігі туындайды. Құқықтық негізде теориялық тұрғыдан тереңірек қарастыратын болсақ, эндаумент қорларының тиімді жұмыс жасауы үшін қоғамның барлық секторына кешенді түрде реттейтін заңдарды және нормативтік құқықтық актілерді өзгертуімізге тура келеді екен. Ал ол үлекен көлемдегі жұмыс. Ол өз кезегінде көп уақыт пен көптеген қаражатты талап етеді.

Біздіңше, уақытпен қаражатты үнемдейтін тағы да бір жолы ретінде арнайы заң қабылдау арқылы мәселені шешуге болады. Эндаумент қор туралы арнайы заң қабылдау. Аталған заң аясында тек салықтық жеңілдіктер беру арқылы бизнес өкілдерін, кәсіпкерлік сектордан қаражатты білім мен ғылымға тартуға болады. Сонымен қатар, эндаумент қорға қаржы бөлушілерге арнайы мисанат мәртебесін беру немесе қоғамдағы құрметті азамат атағын беру арқылы, көпшілікке жариялап отыру тағы басқа, университеттер қаражатты жайдан-жай алып тымпиып отыру емес, керісінше демеу көрсетушілерге, қаражат бөлушілерге барынша моральдық қолдау көрсету мен қолпаштап отырудың әр түрлі жолдарын ұйымдастыру арқылы қайырымдылық көрсетушілерді қызықтыру тетігін заңдастыруға тиістіміз.

Жоғарыда айтылғандай ұлттық заңнамаларға тиісінше өзгерістер енгізу арқылы ғана құқықтық тұрғыдан негіздеуге болады. Эндаумент қорлардың жұмыс жасау негізі тек заңға негізделуі қажет. Ондағы қаражаттың пайдалануы мен игерілуі туралы есеп немесе ақпарат осы университеттің сайтында тұруға міндеттейтін норманы да арнайы заңнамаға енгізу қажет. Сонда тек қаржылай көмек көрсетіп отырған тұлғалар ғана ақпарат алып отырмайды сонымен қатар, жаңадан қаражысын салғысы келетін тұлғалар да ақпаратқа және жарнамаға тегін ие болады деген сөз. Екінші жағынан, университеттің дербестігі де толығымен сақталады. Ректорлар өз кезегінде ешкімге тікелей есеп бермейді. Сондықтан да, олардың дербестігіне ешкім күмән келтірмейді. Екіншіден, интернет ресурстағы ақпараттың дұрыс бұрыстығы туралы тиісті мемлекеттік қадағалау және бақылаушы арнайы қаржы органдырының ғана құзыретіндегі мәселе болмақ. Бұндай бақылау ешбір университеттің автономды басқарылуына кедергі келтірмейтіндігі белгілі.

Біздің ойымызша, еліміздің жоғары оқу орындары әлемнің көптеген университеттеріндегі эндаумент қорлардың қызмет ету аясын, жүйесін зерттеп, зерделеу жұмыстары кеңінен жүргізілуі керек. Біздің ойымызша, осылардың ішіндегі ең тиімдісі ол АҚШ эндаумент корлардың қызмет көрсетуі жүйесі.Бірінші кезекте тек эндаумент қорлардың құқықтық негізін тек жоғары білім саласын реттейтін нормативтік құқықтық актілерді және тек осы жоғары білім берумен байланысты болатын өзге де нормативтік құқықтық актілерді тиісінше өзгерістер енгізу арқылы жүзеге асырған абзал.

Қорыта келе, жоғары білім беру жүйесінің жаһандануы білім беру саласына жаңаша даму қажеттігін көрсетіп отыр. Болондық жүйеге мүше болған еліміз өзінің жоғары білім беру саласын әлемнің алдыңғы қатарлы елдерімен терезесі тең етуді мақсат етіп отыр. Осы орайда тек мемлекеттің ғана қаражатына және студентердің оқу ақысымен ғана күн көріп отырған қазіргі Қазақстандық жоғары оқу орындарының алдана жаңа бағыттағы қаржылық дербестікке мүмкіндік ашылып отыр. Ол мемлекет қаражатынан тыс өзге де қаржы секторларынан жоғары білім саласына қаражат тарту тетігі. Жұмыс берушінің ұсынысына сайкес маман даярлау үшін сол жұмыс берушінің өзін жоғары білімге қаржы бөлуге тарту. Жеке және бизнес өкілдерінен білім мен ғылымның дамуына қаражат тарту. Осылай жиналатын қаражатты басқару мен оны бөлу тетігін жүзеге асыратын эндаумент сынды қорлар қажет. Жоғары оқу орындарында ғылым мен білімге барынша қолайлы жағдай жасау үшін оның алдағы болашағына бағытталған қаржыландыру саясатын тиімді және заңмен негіздеп жүргізуді талап етіп отыр. Әлемдік университетердің ұзақ әрі бай тәжіриебесіне сүйене отырып олардың қолданылған қаржыландыру құралдарының кең ауқымдылығы, оны іске асыру барысында мол тәжірибесі отындық эндаумент қорлардың құқықтық негізін қалауға септігін тигізеді және тиімді жүзеге асыруына оң ықпалын тиігіп отыр. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай ұзақ уақытқа тұрақты қаржыландыру көзі болып отырған эндаумент қорлар біздің де қызығушылығымызды туғызып отыр. Көрші Ресей елінің «сенімгерлік қоры» деп аталатын заңнамасы эндаумент қорларының қызмет көрсетуін енгізуге құқықтық негіз болған еді. АҚШ пен батыс елдерінде эндаумент қорлардың қызмет көрсету аясы өте кең. Олар жоғары оқу орындарының көптеген мәселелерін шешуге көметкесіп отыр. Аталған сала терең құқықтық зерттеуді қажет етеді. Ұзақ уақытқа созылған энаумент қорлардың даму жолын қарастырсақ онда, Ұлыбритания мен АҚШ-ның тәжірибесінен үлгі алуға болады. Қор арқылы жоғару оқу орындары өздерінің стратегиялық дамуына бағытталған капитал қажет ететін жобаларға, мұғалімдер мен студенттерге материалдық қолдау жасауға жұмсап отырғаны мәлім. Ал Ресей заңнамаларында инновациялық жоғары білім беруді қаржыландыру үшін бағалы қағаздар мен несиелерді пайдаланудың құқықтық негізі қаланған. Егер мақсатты капитал уни-

верситеттің тұрақты жұмыс жасауын қамтамасыз етсе, ал қарыз беру стратегиялық даму құралы болып отыр. Осы екі құралды дұрыс және тиімді үйлестіре білгенде ғана ЖОО-ның ағымдағы және болашақтағы мақсаттарын тиімді шешуге болатын қаржылық құрал ретінде қарастыруға болады. Қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесінің шетелдік және ағылшын-саксондық тәжірибесі бойынша қаржыландырудың дәстүрлі құралдары сияқты жаңа қаржы құралы ол әлеуметтік облигациялар. Бұл бүкіл әлемдегі қайырымдылық іс-әрекеттің бұрынғы түсінігі, тек ол қайтарымсыз қайырымдылық деп қарастырып келеді. Бұл қайырымдылықтың бір мағынасы эндаумент қор іс-әрекетінің баламасы. БарлыққайырымдылықтардыАҚШ-та эндаумент қорларға салу арқылы жүзеге асырып отыр. Бұл әсіресе жоғары оқу орындары мен корпорациялармен әріптестік ұзақ мерзімге негізделіп, университетпен әріптестік ынтымақтастықта мамандар даярлау, ғылыми - зерттеулер жүргізу барысында осы эндаумент қорлардың қаражатымен жүзеге асырылып келеді. Сондықтан да, эндаумент қорлардың мақсатына қарасақ қаржыландырудың тиімді құралы ол қайырымдылық болып отыр.

Эндаумент фондттардың жоғарғы оқу орындарында қолданудың құқықтық негіздерін жанжақты қарастырылды. Жоғары оқу орындарына қосымша қаражат тартудың қайнар көздері мен тетіктерін құқықтық тұрғыдан реттеу мүмкіндігі де қарастырылды.

Жоғарыдағы айтылғандарды қорта келіп:

- Біздің елдегі құрылып отырған эндаумент қорлардың қызметі дәл осы әлемдік тәжірибеге сәйкес болып отырған жоқ. Оның мақсаты мен құқықтық негізі де тиісінше құқықтық негізі қаланып және ол ашық және жария түрде болуы заңмен міндеттелмеген. Сондықтан да, заңнамалық тұрғыда тиімді, дұрыс ұйымдастырылған құқықтық негізі қаланбаған деуге негіз болып отыр. Жоғары оқу орындарындағы эндаумент фондттардың тек қарапайым халық пен кәсіпорлердің қаржыларын жымқырушы бір айла болмауына кім кепіл. Қолданыстағы заңнамаларда ол туралы ашық бап жоқ, жауапкершілікке тарту мен қаражаттың толық қорғалуына кепілдік беретін механизім заңнамаларда нақтыланбаған. Заңнамалардағы толықтыруларды жоғары оқу орындарының басшыларының және эндаумент қаражаттарын иелену мен пайдалану нәтижесінде жымқыру, сыбайлас жемқорлыққа жол беру т.б. қол сұғылылықтан қорғайтын арнайы жауапкершілік қарастырылмаған. Арнайы жауапкершілік ол жеке персоналды материалдық жауапкершілік пен қоса корпоративтік жауапкершілік заңмен нақты бекітілмеген. Бұл осы жоғары оқу орнын басқарып отырған адамның жеке басына оның адамгершілік қасиеттеріне ғана негізделіп ақша қаражаты эндаумент қорға тиісінше жиналмайтындығы баршаға мәлім. Жәнеде ол жиналған қаражат тұрақты түрде болмағандықтан және эндаумент қордың қызметі өміршең де болмайды. Сондықтан да, біздіңше құқықтық негізді осы әлемде мол тәжірибесі бар АҚШ-тың эндаумент қорларының жоғары оқу орындарында қызмет етіп отырған үлгісін алып енгізу қажет деп ойлаймыз. Сонда ғана қазіргі кездегі ректорлардың халық алдында есеп беруімен шектелген жауапкершілігі күшейген болар еді. Олардың тікелей материалдық жауапкершілігі заңнамада жоқ, сондықтан да, жоғары оқу орындарындағы көлеңкелі, ешкімге беймәлім қаржылық басқарудың ашық та жариялы болуы, оның ішінде нағыз демократиялық қағидаларға негізделген дербес басқару деп есептеуге құқықтық негіз болар еді.

Жоғарыда аталған нормативтік құқықтық актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізілгеннен кейін, Қазақстандық жоғары оқу орындары ұзақ мерзімді қаржыландырудың сенімді қосымша көзі бола алатын эндаумент қорларын заңды түрде белгілеуге мүмкіндік алады. Тек осы ұйымдардың дамуына ғана емес, сонымен қатар, біздің елімізде ғылыми зерттеулерді, оқытуды және қайырымдылық дәстүрлерін қалыптастырудыынталандыратын болады. Кейіннен жоғары емес, сонымен қатар, арнайы кәсіби білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамтамасыз ету және т.б. салаларында қаржылық ұйымдардың қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілер тиісінше өзгерістер енгізілуі мүмкін. Қоғамның барлық әлеуметтік салаларына енгізу үрдісі орын алуы да ықтимал. Бұл процесті теориялық тұрғыдан екі жақты қарастыруға болады. Біріншіден, барлық әлеуметтік қордаланған мәселелерді мемлекеттің қаражаты жетпей жатқан бөлігін қамтуға көмектеседі. Ал екінші жағынан, бұл құбылыс сыбайлас жемқорлықты дамытудың бір жолы болып кетпесіне ешкім кепіл бола алмай отыр. Сондықтан да, біздің ойымызша, эндаумент қорлардың құқықтық негізін тек жоғары білім саласын реттейтін нормативтік құқықтық актілерді және тек осы жоғары білім берумен байланысты болатын өзге де нормативтік құқықтық актілерді тиісінше өзгерістер енгізген абзал.

Жоғарыда аталған Ағылшын елінің жоғары білім беру мектептерінде мемлекеттік қаржыландыру, эндаумент қорлардың қаржылары, және тағы басқа қаражат көздерін тартудың да, тиімді әдістері ойластырылып құқықтық тұрғыдан бекітілген. Сондықтан да, жоғары білім беру саласында қаржы мәселесінің жеткіліксіздігі немесе оқытушы профессорлық құрамның әлеуметтік-қаржылық мәселелері мен ғылыми зертеу жұмыстарын тәжирибелерін жасауға байланысы қаржы тапшылығы бұл елдерде жоқ. Ол мәселе алдын ала ұйымдастырылып құқықтық тұрғыдан негізделіп және бекітіліп қойылған. Сондықтан да, Ұлыбританияның жоғары оқу орындары жеке меншік нысанда болғанымен ғасырлар бойын өз құндылықтарын, беделі мен мәртебесін

жоймай осы күнге дейін жетіп отыр. Өз кезегінде ол университеттер елдің ішкі экономикалық жағдайына да тиісінше жағымды әсер етіп отыр. Өз елін барынша байыта түсу үшін бизнестің өзге сеторларының да дамуына өз үлестерін қосып отыр. Мәселен, қаржы мәселесіне орай банк жүйесінің, эндаумент қорларының, биржалық т.б. қаржылық секторды дамыту шет елден инвестиция жан-жақты тартылуда. Сонымен қатар, осы елдің туризмі де білімалушылардың, ізденушілердің көптеп келуіне орай дамып отыр. Ондағы транспорт саласы, қонақ үй мен қызмет көрсетудің барлық саласы бір-бірімен ұштаса келе елдің экономикасын кешенді түрде дамуына өз әсерін тигізіп отыр. Өзге елдердің жоғары білім беру жүйесі мен ондағы эндаумент қорлар мен қаржы институттары біріге отырып, инвестицияны тартымды тарта білу жолдарын зерттеу мен зерделеуге осы бір ғана монографиялық жұмыстың аясында қарастыру мүмкін емес. Аталған тақырып өте кең және ауқымды болғандықтан біздің ойымызша, тек алдыңғы қатарлы дамыған біреген елдердің тәжірибесіне ғана тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз.

Еліміздегі эндаумент фондттардың қызметін реттейтін нормативтік- құқықтық актілерге қарайтын болсақ көптеген қордаланған мәселелер туындап отырғаны белгілі. Оның себебі де жоқ емес. Бұл сала жаңадан еніп отырғандықтан еліміздің жоғары оқу орындарында тәжирбе де өте аз. Әлемдік деңгейдегі эндаумент қорлардың қызмет жасау әдіс тәсілдерінің әрқилы екенін көріп отырмыз. Сондықтан да, заңнамаларымыздағы осындай алшақтықтар болып отыр деп те ойлаймыз. Еліміздегі нормативтік құқықтық актілердің әлемдік деңгейде жоғары оқу орнындарындағы қаржы тартудың тиімді жолдарын енгізу тетігі бойынша тәжірибесінің аздығы осы саланы реттейтін арнайы заң нормасы болмауынан деп ойлаймыз. Мысалы, ҚР Ұлттық әл-ауқат қоры туралы заңына (16) сәйкес бірқатар нормативтік құқықтық актілер көрсетілген болатын. Осы заңның 2-ші бабында ҚР қор туралы заңнамалар айтылған болатын. Онда, ҚР-ның Қор туралы заңнамасы, ҚР-ның Конституциясына негізделеді, ҚР-ның акционерлік қоғамдар туралы заңнамасы және ҚР-ның мемлекеттік мүлік туралы заңнамасы, ҚР-ның инвестициялық қорлар туралы заңнамасы және басқалары көрсетілген. Ал 2004 жылғы қабылданған ҚР Инвестициялық қорлар туралы заңында сәл өзгеше көрсетілген. Инвестициялық қорлар туралы заңның 2-ші бабында: «ҚР-ның инвестициялық қорлар туралы заңдары, ҚР-ның Конституциясына негізделеді және ҚР-ның Азаматтық кодексінен, ҚР-ның бағалы қағаздар рыногы туралы және акционерлік қоғамдар туралы заңдары инвестициялық қорларға қолданылады» (30) - деп көрсетілген болатын. Жоғарыда аталған осы екі заңнама аясындағы өзгешеліктер эндаумент қорларын елімізде енгізу бойынша бірқатар мәселелер бар екендігіне дәлел болса керек. Осы заңнамалардағы айырмашылықтар көптеген қолданыстағы заңнамаларды қайта қарауға тура келеді.

- Біздіңше, уақытпен қаражатты үнемдейтін тағы да бір жолы ретінде арнайы заң қабылдау арқылы мәселені шешуге болады. «Жоғары оқу орындарындағы эндаумент қор туралы» арнайы заң қабылдау. Аталған заң аясында тек салықтық жеңілдіктер беру арқылы бизнес өкілдерін, кәсіпкерлік сектордан қаражатты жоғары білім мен ғылымға тартуға болады.

Жоғарыда айтылғандай ұлттық заңнамаларға тиісінше өзгерістер енгізу арқылы ғана құқықтық тұрғыдан негіздеуге болады. Эндаумент қорларының жұмыс жасау негізі тек заңға негізделуі қажет. Ондағы қаражаттың пайдалануы мен игеру туралы есеп немесе ақпарат осы университеттің сайтында тұруға міндеттейтін норманы да арнайы заңнамаға енгізу қажет. Сонда тек қаржылай көмек көрсетіп отырған тұлғалар ғана ақпарат алып отырмайды сонымен қатар, жаңадан қаражат салғысы келетін тұлғалар да ақпаратқа және жарнамаға тегін ие болады деген сөз. Екінші жағынан университеттік автономдығы да сақталады. Ректорлар өз кезегінде ешкімге тікелей есеп бермейді. Сондықтан да, олардың автономдығына ешкім күмән келтірмейді. Екіншіден, интернет ресурстағы ақпараттың дұрыс бұрыстығы туралы тиісті мемлекеттік қадағалаушы, бақылаушы қаржы органдырының ғана құзыретіндегі мәселе болмақ. Бұндай бақылау ешбір университеттің автономды басқарылуына кедергі келтірмейтіндігі белгілі. Біздің ойымызша, еліміздің жоғары оқу орындары әлемнің көптеген университеттеріндегі эндаумент қорлардың қызмет ету аясын, жүйесін зерттеп, зерделеу жұмыстары кеңінен жүргізілуі керек. Осылардың ішіндегі ең тиімдісі ол Ұлыбритания мен АҚШ эндаумент корлардың қызмет көрсетуі жүйесі. Бірінші кезекте тек эндаумент қорлардың құқықтық негізін, тек жоғары білім саласын реттейтін нормативтік құқықтық актілерді және тек осы жоғары білім берумен байланысты болатын өзге де нормативтік құқықтық актілерді тиісінше өзгерістер енгізу арқылы жүзеге асырған абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029
2 100 нақты қадам Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100

3 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988
4 Түлектер қауымдастығы Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. Рұқсат режимі: http://av.kaznu.kz/kz/18857/
5 ҚР-ның 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы. ҚР Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы. ҚР-ның ПҮАЖ-ы, 2009 ж., N 35, 331-құжат; «Егемен Қазақстан» 2009 жыл, 28 тамыз, N 281-283 (25680); «Казахстанская правда» от 27.08.2009 г., N 205 (25949).
6 Особенности индустриально-инновационного развития Республики Казахстан: монография / Л.Л. Божко. – Рудный: Изд–во Руднен. индустриальный ин-т, 2017. - 105 с.
7 Корпоративное управление: вузы Казахстана. Научная моногра-фия / А.К. Сагинтаева, Д.М. Хартли, П.Д. Экель, Ф.Н. Жакыпова, М.К. Орунханов, Д.С. Гюнгёр, Д.Н. Билялов, Р.С. Апергенова, Д.А. Абен – Астана: Nazarbayev University Graduate School of Education, 2018. – 216 с.

УДК: 343.34

ПАРИДИНОВА АЙГҮЛ ЕСІРКЕПҚЫЗЫ
аға оқытушысы
«Құқықтану» кафедрасы
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университеті

АЛИМБАЕВА АҚТОЛКЫН АЛМАСХАНОВНА
аға оқытушысы
«Құқықтану» кафедрасы
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

КҮДІКТІНІҢ, АЙЫПТАЛУШЫНЫҢ ҚОРҒАЛУ ҚҰҚЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада қылмыстық қудалау процесінде күдіктінің және айыпталушының конституциялық құқықтарын қорғауды қамтамасыз етудің өзекті мәселелері туралы баяндалады. Бұл мәселе қазіргі уақытта қазіргі заманғы қылмыстық құқық, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізу құқығы саласында ерекше өзекті болып табылады, өйткені өзара қарым-қатынастың осы сипаты қылмыстық істі жүргізу нәтижесін анықтайды. Демек, осы бағыттағы қылмыстық құқық пен процестің тиісті дамуы мен серпіні үшін қылмыстық қудалау процесінде күдікті мен айыпталушының конституциялық құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуді зерделеу ұлттық деңгейде де, халықаралық деңгейде де ерекше маңызға ие.

Түйінді сөздер:ізге түсу, анықтау, тану, бехейвиоролистика, жеке тұлғаның портреті, қысым жасау**.**

Резюме. В научной работе речь идет об актуальных вопросах обеспечения защиты конституционных прав подозреваемого и обвиняемого в процессе уголовного преследования. Настоящее на данный момент является особенно актуальным в области современного уголовного права а так же уголовно процессуального права так как именно данный характер взаимоотношений определяет результат ведения уголовного дела. Следовательно, для соответствующего развития и динамики уголовного права и процесса в данном направлении, изучение обеспечения защиты конституционных прав подозреваемого и обвиняемого в процессе уголовного преследования имеет особенную важность как на национальном уровне, так и международном.

Ключевые слова: преследование, дознание, дознавание, бехейвиоролистика, портрет личности, ущемление.

Summary. The scientific work deals with topical issues of ensuring the protection of the constitutional rights of the suspect and the accused in the course of criminal prosecution. The present is currently particularly relevant in the field of modern criminal law as well as criminal procedure law since it is this type of relationship that determines the result of conducting a criminal case. Therefore, for the appropriate development and dynamics of criminal law and process in this direction, the study of ensuring the protection of the constitutional rights of suspects and accused in the criminal prosecution process is of particular importance both at the national and international level.

Key words: prosecution, inquiry, zaznavanje, behavioralistic, a portrait of a person, infringement.

КІРІСПЕ

Қазақстан үшін батыл мақсатты айқындау – 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына ену – адам, қоғам өмірінің сапасын арттыру және мемлекеттілікті нығайту үшін елдің жүргізіп отырған бағытын тиімді қамтамасыз етуге тиіс. Бүгінгі күнгі адам құқығын қорғау басты мәселеге айналып отыр. Себебі, заң негізсіз қамауға алып, ұстауға тыйым салады, бірақ бұл мәселе әлі күнге дейін орын алып отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстан Республикасының Конституциясының 13 бабына сәйкес: Әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғаныста қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы – делінген [ҚР Конституциясы, 1995].Ал қылмыстық процестік кодекске сәйкес, бұл құқықты күдікті мен айыпталушы пайдалана алады. Себебі, қорғану құқығы күдікті мен айыпталушыға күдіктен немесе айыптаудан сақтауға, өзінің қылмысқа қатысты еместігіне, жауаптылықтан жеңілдетуге мүмкіндік береді. Қылмыстық ісжүргізуде күдікті өздерінің қорғану құқығын ҚР ҚПК-ң 26 бабына сәйкес, жеке өзі немесе қорғаушының, заңды өкілдің көмегі арқылы жүзеге асыра алады. Күдікті мен айыпталушы жеке қорғану үшін заңға қайшы келмейтін барлық құралдар мен тәсілдерді өзінің

құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға және қорғануға дайындалу үшін жеткілікті уақыты мен мүмкіндігі болуға, өзінің не үшін айыпталғандығын білуге және өзін айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы қаулының көшірмесін ала алады. Ол туралы қылмыстық процестік кодексінде қылмыстық процесті жүргізетін орган күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруге және олардың күдіктен, айыптаудан заңда тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке бас құқықтары мен мүліктік құқықтарын қорғауға шаралар қолдануға міндетті деп көрсетілген [ҚР Қылмыстық-процестік кодексі, 2014].Ұстау хаттамасында да, ұстау негіздері мен себептері, бұлтартпау шарасын қолдану туралы қаулыда да оның негіздері мен себептері нақты көрсетіледі, құжаттар күдіктіге міндетті түрде таныстырылуы тиіс. Атап айтқанда, нақты ұстау сәтінен бастап үш сағаттан аспайтын мерзімде тергеуші немесе анықтаушы ұстаудың негізі мен дәлелдері, жері мен уақыты минутына дайін дәл көрсетіліп, тінтудің нәтижесі, уақыты көрсетілуі керек. Егер, ұсталған азаматтың қылмысқа қатысы бары расталмаса, қамауға алу туралы бұлтыртпау шарасын қолануға негіз болмаса, ұстау тәртіп-талаптары бұзушылық арқылы жүргізілсе, ол бірден босатылуы қажет. Күдіктінің полиция мекемесіндегі қанша уақыт болғанын анықтайтын электрондық жүйе қолға алынып, азамат үш сағаттан артық отырса, прокурорға белгі түсіп, тиісті шаралар қолданылуы тиіс. Олар бұл құқығын Қылмыстық процестік кодексінде белгіленген тәртіппен жеке өзі де, қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де жүзеге асыра алады. Дегенмен, күдіктінің қорғануға құқығын қамтамасыз ету принципінің өзіндік маңызы және оны қылмыстық процестік басқа принциптерінен ерекшелендіріліп тұратын нақты белгісі бар. Олардың ішіндегі ең бастысы, ол күдіктінің қорғануға құқығын қамтамасыз ету принципі қылмыстық процестің маңызды бір функциясын сипаттайды, яғни қорғау функциясы. Қылмыстық іс жүргізуде қорғау функциясы алдымен айыпты жоққа шығару мен оны жеңілдетуге бағытталады. Егер айыптау функциясы тұлғаның кінәлілігін көрсететін дәлелдерге негізделсе, онда қорғау функциясы айыпты жоққа шығаруға немесе оны жеңілдетуге бағытталған материалдарға негізделеді. Сондықтан, біз былай айталамыз, айыптаушы мен қорғаушының қызметтері бір мақсатты орындауға бағытталады – ол қылмыстық іс бойынша шындықты, ақиқатты анықтау болып табылады. Яғни, күдіктінің құқықтарымен мен бостандықтарын қорғау кепілдіктерінің ішінде, қорғаушының көмегін алу құқығы ерекше орында тұратындығын көреміз. Біздіңше, күдіктінің қорғану құқығын қамтамасыз ететінпринципі, ең алдымен қылмыс жасаған тұлғаға қатысты әділ жаза тағайындалуына қызмет жасайды. Кінәсіз тұлғаны соттау, тек өрескел заң бұзушылық қана емес. Сондай – ақ ол әшкереленбеген қылмыскер жазасыз қалып отырғандығын да білдіреді. Сондықтан, мемлекет барлық қылмыстардың ашылғанына және барлық кінәлі тұлғалар әшкереленіп, әділ жаза алуына және бірде – бір кінәсіз тұлға қылмыстық жауапқа тартылмауына әрқашанда мүдделі болады. Күдіктінің қорғануға құқығын қамтамасыз ету принципі арқылы біз қылмыстық істің мән – жайларын жан – жақты, толық және обьективті зерттей аламыз. Олар бұл құқығын Қылмыстық процестік кодексінде белгіленген тәртіппен жеке өзі де, қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де жүзеге асыра алады. Дегенмен, күдіктінің қорғануға құқығын қамтамасыз ету принципінің өзіндік маңызы және оны қылмыстық процестік басқа принциптерінен ерекшелендіріліп тұратын нақты белгісі бар. Олардың ішіндегі ең бастысы, ол күдіктінің қорғануға құқығын қамтамасыз ету принципі қылмыстық процестің маңызды бір функциясын сипаттайды, яғни қорғау функциясы. Қылмыстық іс жүргізуде қорғау функциясы алдымен айыпты жоққа шығару мен оны жеңілдетуге бағытталады. Егер айыптау функциясы тұлғаның кінәлілігін көрсететін дәлелдерге негізделсе, онда қорғау функциясы айыпты жоққа шығаруға немесе оны жеңілдетуге бағытталған материалдарға негізделеді. Сондықтан, біз былай айталамыз, айыптаушы мен қорғаушының қызметтері бір мақсатты орындауға бағытталады – ол қылмыстық іс бойынша шындықты, ақиқатты анықтау болып табылады. Яғни, күдіктінің құқықтарымен мен бостандықтарын қорғау кепілдіктерінің ішінде, қорғаушының көмегін алу құқығы ерекше орында тұратындығын көреміз. Біздіңше, күдіктінің қорғану құқығын қамтамасыз ететінпринципі, ең алдымен қылмыс жасаған тұлғаға қатысты әділ жаза тағайындалуына қызмет жасайды. Кінәсіз тұлғаны соттау, тек өрескел заң бұзушылық қана емес. Сондай – ақ ол әшкереленбеген қылмыскер жазасыз қалып отырғандығын да білдіреді. Сондықтан, мемлекет барлық қылмыстардың ашылғанына және барлық кінәлі тұлғалар әшкереленіп, әділ жаза алуына және бірде – бір кінәсіз тұлға қылмыстық жауапқа тартылмауына әрқашанда мүдделі болады. Күдіктінің қорғануға құқығын қамтамасыз ету принципі арқылы біз қылмыстық істің мән – жайларын жан – жақты, толық және обьективті зерттей аламыз.

Қорғау құқығын дұрыс бағаламау бізді ойландыратын құбылыс. Бұл келеңсіз жағдайды жою үшін күдіктіге айыпталушыға қорғаушы алу құқығын ұсынып қоймай, тиісінше оны тиімді қолданудың нақты мүмкіндігін қамтамасыз етіп отырылуы қажет.Осыны ескере отырып, біз былай айта аламыз, қорғаушының қызметі – күдіктіге заң көмектерін көрсету, оларды ақтайтын не олардың, жауапкершілігін жеңілдететін дәлелдер ұсыну әрі заңда рұқсат етілген әдістер мен құралдарды пайдалана отырып, олардың тағдырла-

рын жеңілдетуге барлық шаралар жасау. Яғни, қорғаушының қызметін көріп отырсақ, сот төрелігіне қайшы келмейді. Демек, қорғаушының қылмыстық процестегі алатын орны туралы, адвокат азаматтарға заң көмегін көрсетіп қана қоймай, сондай – ақ Конституцияның негізін қорғауды жүзеге асырады, яғни азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі болып табылады деп айтуымызға толық негіз бар.Сонымен бірге, бұл принципті қатаң сақтау арқылы қылмыстық іс жүргізуде заң бұзушылыққа жол бермеуге, кінәсіз тұлғаны жазықсыз соттатпауға қол жеткізуге болады.Сонымен күдікті өзінің конституцияда көрсетілген қорғану құқығын дұрыс іске асыра алады. Күдікті, айыпталушы алдын-ала тергеу стадиясында анықтаушының, тергеушінің, прокурордың іс-әрекеттеріне шағымдана алады. Бұл құқықтар айыптың дұрыс тағылуына және айыпталушының жауапкершілігін жеңілдетуге және ұстау, бұлтартпау шараларының дұрыс қолдануына өз әсерін тигізеді.ҚР КПК-ң 66 бапта қорғаушы болып заңда белгіленген тәртіппен күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын және оларға заң көмегін көрсететін адам саналады. Көрсетілген 66 баптың 2-тармағында, адвокат қорғаушы ретінде қатысады.Адвокат қылмыстық процеске қорғаушы ретінде қатысқан кезде қорғалуға құқығы бар куәнің, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның жазбаша арызы бойынша оларды адвокатпен қатар қорғауды мына адамдардың біреуі: жұбайы (зайыбы) н/е жақын туысы, қорғаншысы, қамқоршысы, не қорғалатын адамды қорғаншылыққа не асырауына алған ұйымның өкілі жүзеге асыра алады. Шетелдік адвокаттардың іске қорғаушылар ретінде қатысуына, егер бұл ҚР тиісті мемлекетпен жасасқан халықаралық шартында өзара түсіністік негізде көзделсе, заңнамада белгіленген тәртіппен жол беріледі.Адвокаттың өзі мойнына алған қорғалуға құқығы бар куәні, күдіктіні немесе айыпталушыны, сотталушыны, сотталған адамды, ақталған адамды қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ.Қорғаушы іске күдікті және айыпталушының өтінішімен ғана қарастырылады. Алкүдікті, айыпталушы, сотталушы кәмелет жасқа толмаған болса; күдікті, айыпталушы, сотталушы дене немесе психологиялық кемістігінен өзінің қорғану құқығын өз бетінше жүзеге асыра алмаса; күдікті, айыпталушы, сотталушы сот ісі жүргізілетін тілді білмесе. Адам жазалау шарасы ретінде он жылдан астам мерзімге бас бостанғынан айырылу; өмір бойы бас бостандығынан айырылу не өлім жазасы тағайындалуы мүмкін болатын қылмысты жасағаны үшін айыпталса; айыпталушыға, сотталушыға бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу қолданылса немесе ол мәжбүрлі түрде стационарлық сот-психатриялық сараптамаға жіберілсе қорғаушының іске қатысуы міндетті болып табылады. Заңда көрсетілген реттерде кәсіби заң көмегі тегін көрсетіледі. Тергеуші істі қаншалықты обьективті тұрғыдан қарағанымен, айыпталушының кінәсін жеңілдететін мән-жайларға көп көңіл бөлінбейді. Осындай жағдайларда, күдікті өзіне берілген құқықтарын алдын ала тергеу стадиясында туындаған әртүрлі жағдайларға байланысты, толық пайдалана алмайды, ол тек заң қорғаушы арқылы ғана жүзеге асырылады. Қорғаушы қылмыстық іске, тұлғаға айып тағылған уақыттан бастап немесе күдікті ретінде танылған уақыттан бастап жіберіледі. Қорғаушы іске қатысуға рұқсат етілген сәттен бастап: күдіктімен және айыпталушымен олардың саны мен ұзақтығы шектелместен оңаша және құпия жолығуға; айып тағылған кезде қатысуға, күдіктіден немесе айыпталушыдан жауап алу кезінде, сондай-ақ қорғаушының өз өтініші бойынша жүргізілетін тергеу іс-әрекеттеріне қатысуға құқылы. Бірақ,-қылмыстық іс қозғалғанға дейін тергеуші арқылы сараптама және тексеру тәрізді тергеу іс-әрекеттерін жүргізуге қатысады. Бұдан бөлек, тәжірибеде қорғаушы ретінде іске күдіктінің жақын туыстарының жіберілуі өте тиімсіз жерлері бар. Оның себебі туралы Р.Н.Юрченко: ҚР ҚПК 66 баптың 2-тармағында көрсетілген тұлғалардың (айыпталушының жұбайы, жақын туыстары, заңды өкілдері) қорғаушы ретінде жіберілуі тиімсіз-деп айтқан [Юрченко В.И., 2003, 122 б.]. Бұлар заң көмегін толық түрде көрсете алмайды. Себебі көп жағдайда біріншіден бұл тұлғалардың кәсіби заң білімі жоқ, екіншіден бұл тұлғалардың білімі аз, кейбірі тіптен сауатсыз болып келеді. Заңда көрсетілген кемшіліктерді көптеген құқық қорғау органдары қызметкері өз мақсаттарына пайдалануы мүмкін. Сондықтан да, күдіктінің, айыпталушының құқықтары жиі бұзылып отыр, соттан қосымша тергеу жүргізуге кері қайтқан қылмыстық істердің саны артуда. Осыдан, қылмыстық іс жүргізу барысында міндетті түрде кәсіби қорғаушының қатысуы туындап отыр. Бірақ күдіктінің, айыпталушының қалауымен кәсіби заң білімі бар туыстарының қылмыстық іске қатысуының тиімді тұстары да бар. Адвокаттың іс жүргізу барысында қатысуының алар орны үлкен. Еуропа елдерінде де қылмыстық іс жүргізу барысында, күдікті мен айыпталушының құқықтарын қорғау үшін, тек кәсіби білімі бар мамандар н/е адвокаттар қатыстырылады. Бұл құқықтың сақталуына өз әсерін тигізеді. Біздің пікірімізше, кәсіби емес қорғаушылардың адвокаттармен қылмыстық істерге қатысуының өзі кейбір жағдайларда тергеуге үлкен көлемді өзекті мәселелерді туғызады. Сондықтан да, күдікті мен айыпталушының құқықтарын кәсіби тұрғыдан қорғауды алдын ала тергеу стадиясында адвокат жүзеге асырғаны дұрыс, сонымен қатар ол тергеудің құпиялылығын толық сақтай алады. Заңға сәйкес, адвокаттардан, күдікті мен айыпталушының кез келген уақытта бас тартуына құқығы бар.

Қаражаттың жоқтығы қорғаушыдан бас тартуға негізгі себеп болып табылмауы тиіс. Бірақ тәжірибе барысында, тергеушілер, адвокаттың қатысуынсыз күдікті мен айыпталушының өз қолдарымен жазылған,қорғаушыдан бас тарту туралы арыздарды алғандығы туралы жайттар жиі кездесіп отыр. Сондықтан да, заң бұзушылықтарды болдырмау үшін қорғаушыдан бас тарту туралы жазбалар нақты жауап алу барысында бекітілінуі ж/е күдікті мен айыпталушының материялдық жағдайына үлкен мән берген дұрыс. ҚР ҚПК-ң 27-бабына сәйкес, күдіктіге немесе айыпталушыға тегін заң көмегін пайдалана алатындығы туралы нақты түсіндіру шарт. Осы құқықтың түсіндірілгені жайлы жауап алу хаттамасында тіркеледі. Себебі, адвокаттар арқылы көрсетілген заң көмегіне, қорғаумен байланысты шығындардың орнын толтыруда, республикалық бюджеттен бөлінген қаражат мөлшері өте төмен. Бұл адвокаттардың өз міндеттерін толық орындауына мүмкіндік бермейді. Тіпті қолданыстағы ҚР "Бюджет туралы" заңында қылмыстық сот ісін жүргізуде, алдын ала тергеу органдарының, прокурордың, соттың қорғаушы ретінде тартылған адвокаттарға төленетін қаржы туралы қаралмаған. Ал, бұл қолданыстағы ҚР "Адвокатура және адвокаттық қызмет туралы" заңға қарама-қайшы болып табылады. Бүгінгі таңда, Беларусия Республикасы және Ресей Федерацияларында осы мәселелерден шығу үшін: Муниципальдық адвокатура құру туралы заң жобалары жасалып және қорғауды жүзеге асыру үшін мемлекеттен бөлінетін қаржының көлемін ұлғайтуда. ҚР аумағында да кәсіби заң көмегін жақсарту мақсатында заңгерлер арасында бірқатар пікірлер айтылуда. Мысалы, ол туралы С.Қараманов: Мемлекет аумағында муниципалдық адвокаттық кеңселер құру. Осы мекемелердегі адвокаттар жергілікті бюджеттен қамтамасыз етілуі қажет. Бұл мекеменің негізгі міндеті жергілікті халыққа кәсіби заң көмегін көрсету болып табылады- деп көрсетеді [Рыжаков А.П., 2008]. Біздіңше бұл пікірмен келісуге болады. Өйткені ҚР азаматтарын, оның ішінде қылмыстық іс жүргізу барысында күдікті мен айыпталушыны кәсіби заң көмегімен тегін қамтамасыз ету басты міндет болып табылады. Бұл дамыған демократиялық елдерге тән қасиет және ҚР Президентінің негізгі сардарлы саясаты деп есептейміз. Сондықтан да, Республика аумағында муниципалдық адвокатурасын құру қажет. Оған бүгінгі таңдағы ҚР экономикалық жағдайы толық түрде сәйкес келеді. Мемлекеттік адвокатура құру арқылы біз оның мемлекеттік-ведомстволық органдарға тәуелділігін жоя аламыз. Оған мүмкіндік болмаған жағдайларда, адвокаттардың атқарған қызметіне қарай бюджеттен төленген қаражаттың көлемін ұлғайту шарт.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қылмыстық іс жүргізу аясына түскен адамдардың, оның ішінде күдікті мен айыпталушының (сотталушы, сотталған адам, ақталған адам) құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуде қылмыстық процесті жүргізуші органның орны ерекше, себебі заң нақты міндеттер жүктей отырып, қымбат қазынаның құқықтары мен бостандықтарының қорғалуына қатаң талап қояды. Қылмыстық іс жүргізуде күдіктінің, айыпталушының (сотталушының, сотталған адамның, ақталған адамның) қорғалу құқығын қамтамасыз ету жолдарын күшейтуде айтылған ұсыныстар өз септігін тигізеді деген пікірдеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған
2. ҚР Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедеі қабылданған.
3. Юрченко В.И. // Проблемыусилениягарантий прав участниковуголовногопроцесса. Материалы МНПК. – Алматы: Киік, 2003. – 122 с.
4. Караманов С.Право на защиту о проблемных вопросах в обеспечении защиты конституционных прав граждан в уголовном процессе // Мир закона №8, 2005.
5. Рыжаков А.П. Допуск в качестве защитника подозреваемого (обвиняемого) и участие в уголовном процессе лица, не являющегося адвокатом [Электронный ресурс] — Челябинск: Южно-Уральский Государственный университет, 2008. Режим доступа: http://www.iprbookshop.ru/4666.— ЭБС «IPRbooks».

УДК347.455.045

САДРТДИНОВ АРТУР ВЛАДИМИРОВИЧ
магистрант 1-го курса
Факультет: юриспруденция
Университет: КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ДОГОВОРА ЗАЙМА В РЕЖИМЕ ОНЛАЙН

Түйін. Қазіргі таңда онлайн-қарыз кең тараған ұғымы қоғам арасында Қазақстан. 2020 жылдың соңына қарай бұл сан 1 миллионға жетуі мүмкін. Бұл мақалада онлайн-қарыз шартын жасау процесі және оның ерекшеліктері көрсетілген. Онлайн-қарыз шартының мәні, онлайн-қарыз шартына енгізілуі мүмкін комиссия түрлері қаралды. Осы істер санаты бойынша сот тәжірибесіз зерделенді. Онлайн қарыз шартын жасаған кезде қарыз алушыға банк картасының мәліметтерін, сондай-ақ жеке куәлікті ұсыну жеткілікті және өтінімде көрсетілген сома жақын арада банк картасына аударылады.

Микро қаржыландыру институты Қазақстанда жаңа, жыл сайын өзгерістер мен толықтырулар шығарады және осы институт өте белсенді дамып келеді. Осыған байланысты микро қаржы ұйымдары қоғамға сенім білдіру үшін интернет кеңістігінде, такси есіктерінде, автобустарда, радиода жарнаманың үлкен көлемін таратумен айналысады.

Материалды қәл-ауқатының төмен болуына байланысты азаматтар қарыз алу үшін микро қаржы ұйымдарына жүгінуге мәжбүр.

Түйінді сөздер: шарт, онлайн-қарыз, төрелік ескертпе, жылдық тиімді сыйақы мөлшерлемесі, онлайн-займ түрлері, комиссиялар мен өзге төлемдер, микроқаржы ұйымы, кепілдік, қарыз алушы, қарыз беруші.

Резюме. На сегодняшний день онлайн-займ распространенное понятие среди общества в Республике Казахстан. К декабрю 2018 года заемщиками онлайн-займов являлись 318 тысяч человек, к концу 2020 году эта цифра может достичь 1 миллиона. В данной статье отражённпроцесс заключения договора онлайн-займа и его особенности. Рассмотрена сущность договора онлайн-займа, виды комиссий, которые могут быть включены в договор онлайн-займа. Была изучена судебная практика по категории данных дел.При заключении договора онлайн займа, заёмщику достаточно предоставить данные банковской карты, а также удостоверения личности и указанная в заявке сумма будет перечислена на банковскую карту в ближайшее время.

Институт микрофинансирования довольно новый в Казахстане, ежегодно терпит изменения и дополнения и развивается данный институт очень активно. В связи с этим микрофинансовые организации занимаются распространением большого объема рекламы на просторах интернета, дверях такси, автобусов, по радио для внушения доверия обществу.

Ввиду низкого материального благосостояния граждане вынуждены обращаться к микрофинансовым организациям для получения займа.

Ключевые слова: договор онлайн-займа, арбитражная оговорка, годовая эффективная ставка вознаграждения, онлайн-займ, виды комиссий и иных платежей, микрофинансовая организация, гарант, заемщик, займодатель

Summary. Today, online loan is a common concept among society in the Republic of Kazakhstan. By December 2018, 318 thousand people were borrowers of online loans, by the end of 2020 this figure could reach 1 million. This article reflects the process of concluding an online loan agreement and its features. The essence of the online loan agreement, the types of fees that can be included in the online loan agreement are considered. Judicial practice was studied in the category of these cases. When concluding an online loan agreement, it is enough for the borrower to provide the bank card details, as well as the identity cards and the amount indicated in the application will be transferred to the bank card in the near future.

The microfinance institution is quite new in Kazakhstan; it undergoes changes and additions every year and this institution is developing very actively. In this regard, microfinance organizations distribute a large amount of advertising on the Internet, the doors of taxis, buses, and on the radio to inspire public confidence.

Due to the low material well-being, citizens are forced to turn to microfinance organizations for a loan.

Keywords: online loan agreement, arbitration clause, annual effective interest rate, online loan, types of commissions and other payments, microfinance organization, guarantor, borrower, lender.

ВВЕДЕНИЕ

Онлайн-займ это довольно новое понятие, но оно уже обрело широкую известность в обществе.

Онлайн-кредитование пришло в Казахстан в 2014 году, а первый онлайн- кредит выдан в феврале 2014 года. В настоящее время на рынке

работают уже 16 компаний (15 из которых входят в Ассоциацию КазФинТех), еще восемь компаний хотят выйти на рынок[М.Шибутов, 2018].

Для того чтобы получить необходимую сумму заёмщику достаточно перейти на интернет-сайт любой организации, которая выдаёт микрокредиты, заполнить данные указанные в заявке на получение микрокредита, а именно указать сумму и срок займа, далее указать индивидуальный идентификационный номер (далее – ИИН), адрес электронной почты, заполнить данные с документа удостоверяющего личность, указать свой номер мобильного телефона, номер банковской карты и придумать пароль. После выполнения указанной выше процедуры на ваш мобильный телефон будет отправлен смс-код, и договор онлайн-займа считается заключенным.

Важным фактом является то, что заемщик может ознакомиться с договором займа только после проведения всех действий данной процедуры и после получения займа, фактически, это присоединение заемщика к ранее определенным микрофинансовой организацией (далее – МФО) условиям. В основном у большинства заемщиков основной целью является не получение договора займа, а получения необходимой суммы, но когда срок займа подходит к концу и заемщику нужно выплатить сумму займа и вознаграждения, то заемщик в этом случае оказывается в неблагоприятной ситуации, так как сумма возврата, которая указана в заявке не совпадает с фактической суммой возврата. В таких случаях заемщики выходят на просрочку и это ухудшает материальное положение и благосостояние заемщиков.

Цель исследования – изучение и выявление нарушений законодательства в деятельности микрофинансовых организаций и организаций выдающий онлайн-займы, предложить пути их решения.

Результаты/обсуждение. По договору займа одна сторона (заимодатель) осуществляет передачу (обязуется передать) в собственность (хозяйственное управление, оперативное управление) другой стороне (заемщику) деньги либо вещи, которые определяются родовыми признаками, а заемщик обязуется своевременно возвратить кредитору такую же сумму денег или равное количество вещей того же типа и т.д.

С основными особенностями договора займа заключаемым с заемщиком – физическим лицом можно ознакомиться в статье 725-1 Гражданского кодекса Республики Казахстан, именно пункт 5 данной статьи регулирует размер годовой эффективной ставки вознаграждения (далее – ГЭСВ) «годовая эффективная ставка вознаграждения по договору займа не может превышать ста процентов, в том числе в случае изменения срока возврата займа» (ГК), следовательно если ставка вознаграждения по договору онлайн-займа будет превышать 100%, данной договор может быть признан недействительным[https://online.zakon.kz].

Проблемным аспектом является тот факт, что для получения онлайн-займа достаточно подтверждения посредством смс. Проблема заключается в том, что акцепт оферты фактически наступает с момента отправки смс-кода, и это означает, что заемщик соглашается со всеми условиями договора займа, но на мой взгляд этого недостаточно, так как займодателю неизвестно, на самом ли деле данный номер принадлежит заемщику. Помнению Автора, акцепт посредством смс-кода может повлечь множество проблем среди населения, так как уже зафиксированы случаи мошенничества в данной сфере. Примером этому является случай, где гражданка оформила 269 онлайн-займов на продавцов рынка в Алматы.

По данным следственного отдела Управления полиции Медеуского района, подозреваемой, 1987 года рождения, обманным путем удалось оформить на третьих лиц 269 онлайн-займов.

«Действовала женщина преимущественно на рынках города. Под предлогом покупки какого-либо товара и вещей, она входила в доверие продавцов и обманным путем оформляла на них онлайн кредиты. Вышеуказанная преступная схема работала следующим образом: гр.Н., в данном случае потенциальный покупатель, утверждает, что у нее якобы нет с собой наличных денег и оплату за приобретенную вещь ей отправит на карту родственник. Для этого она просит реквизиты карточки и данные удостоверения личности продавца, спустя некоторое время поступают деньги на карту. А гр.Н. просит продавца снять наличность в банкомате. Необходимую сумму она отдает за товар, а остальное забирает себе. Через нескольких дней продавцам приходит уведомление о необходимости оплаты суммы долга для погашения онлайн кредита. Гражданка Н., получив данные о банковской карте и удостоверении личности потерпевших, получала от их имени займ в микрокредитных организациях, оказывающих онлайн услуги по выдаче кредита», - сообщил начальник УП Медеуского района майор полиции БолатТотыбаев[https://www.zakon.kz].

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что простота получения онлайн-займа может привести к серьезным проблемам любого гражданина Республики Казахстан, ведь никто не застрахован от того, что на него будет оформлен онлайн-заем без его волеизъявления, т.к. для этого достаточно фотографии удостоверения личности и банковской карты, а такие данные большинство граждан отправляют не задумываясь о таких неблагоприятных последствиях.

В связи с этим, по мнению Автора нужно обезопасить общество и дополнить новым пунктом

получения онлайн-займа подписание посредством электронно цифровой подписи (далее – ЭЦП), ведь общество понимает, что ЭЦП является документом, который содержит больше конфиденциальной информации нежели удостоверение личности, в связи с этим не будет отправлять свою ЭЦП незнакомым лицам. Тем самым, нужно обязать все микро финансовые организации дополнить данный пункт для получения онлайн-займа.

В Республике Казахстан существует 11 видов комиссий и иных платежей, которые связаны с обслуживанием и банковского займа и микро кредита:

1) за рассмотрение заявления и документов на получение займа, микрокредита;

2) за организацию займа, микрокредита;

3) за выдачу микрокредита;

4) исключен постановлением Правления Национального Банка РК от 30.03.2019 № 45 (вводится в действие по истечении десяти календарных дней после дня его первого официального опубликования);

5) комиссии за изменение условий предоставленных займа, микрокредита:

графика погашения;

валюты займа;

ставки вознаграждения;

методов погашения займа, микрокредита;

6) комиссии за рассмотрение вопросов по:

изменению условий, связанных с заемщиком (созаемщиком), гарантом (поручителем) по инициативе заемщика (созаемщика), гаранта (поручителя);

изменению условий обременения предмета залога по займу, микрокредиту, а также при замене предмета залога;

замене залогодателя;

выдаче по заявлению клиента правоустанавливающих документов на предмет залога, содержащихся в кредитном досье клиента;

выдаче по заявлению клиента справки о согласии на регистрацию (снятие с регистрации) по месту жительства физического лица, на узаконение перепланировок, построек, пристроек, произведенных на территории залогового обеспечения;

оказанию услуг по оформлению права собственности и (или) права залога на имущество, введенное в эксплуатацию при смене залогодателя;

оказанию услуг по изменению целевого назначения недвижимого имущества, разделению земельных участков на доли;

выдаче по заявлению клиента справки о разрешении на замену регистрационного номера транспортного средства, являющегося залоговым обеспечением, на переоформление свидетельства о регистрации транспортного средства, на восстановление утерянных документов по транспортному средству;

7) платежи клиента в пользу страховой организации, если выгодоприобретателем по договору страхования в случае наступления страхового случая выступают банк второго уровня, организация, осуществляющая отдельные виды банковских операций (далее - банк), микрофинансовая организация, за исключением платежей клиента в пользу страховой организации при страховании предмета залога по договору залога, обеспечивающего обязательства клиента по договору банковского займа, договору о предоставлении микрокредита и находящегося в пользовании залогодателя;

8) платежи клиента гаранту (поручителю) за получение гарантии (поручительства), оценщику за оценку передаваемого в залог имущества;

9) платежи клиента в пользу организаций (посредников), оказывающих услуги банку, микрофинансовой организации по привлечению клиентов, осуществлению проверки документов, предоставляемых клиентами, на соответствие условиям выдачи займа, микрокредита, передаче документов клиентов банку, микрофинансовой организации, приему платежей и переводов от клиентов банка, микрофинансовой организации в счет погашения займов, микрокредитов;

10) за выдачу по заявлению клиента справки о ссудной задолженности по займу, микрокредиту;

11) за частичное (полное) досрочное погашение займа[Вестник №3 НацБанка РК, 2017].

У большинства микрофинансовых организаций применение данных комиссий является основополагающим фактором дохода, так как согласно статье 725-1, пункту 7 ГК РК все платежи заемщика по договору займа, включая сумму вознаграждения, неустойки (штрафа, пени), комиссий и иных платежей, предусмотренных договором займа, за исключением предмета займа, в совокупности не могут превышать сумму выданного займа за весь период действия договора займа[Гражданский Кодекс РК, 2020].

То есть, МФО согласно данной норме вправе требовать с заемщика сумму комиссии равную сумме основного долга.

Примером тому, может послужить договор гарантиипредоставляемый компанией ТОО «AventusKazakhstan», где говорится гарант обязуется отвечать перед Кредитором за исполнение Заемщиком своих обязательства по Договору займа перед Кредитором.За данный вид услуги заемщик оплачивает 1.73 % за 1 календарный день пользования займом. Но, важным моментом является пункт 1.2 данного договора Гарант отвечает перед Кредитором по Договору займа в части выплаты основного долга на время действия Договора займа, в случае смерти Заемщика (наступление Обстоятельств). То есть гарант оказывает услугу только при наступлении

смерти заемщика и за данный вид услуг заемщик обязан оплачивать 1.73% в день от суммы займа. При сумме займа 100 000 тенге, сроком 30 календарных дней заемщик будет обязан выплатить за данную услугу 51 900 тенге, что недопустимо так как это превышает ГЭСВ. При таких условиях использование гарантии по существу призвано прикрыть повышение ставки по займу, а также санкций за нарушение обязательства по возврату займа в обход требованиям ГК РК статьи 725 – 1 [Гражданский Кодекс РК, 2020].

Займодатель пытается различными методами извлечь прибыль из заведомо невыгодного положения заемщиков, ведь заемщик не вправе отказаться от данного договора, и данная услуга является навязанной.

Предоставление данных услуг прямо нарушают Закон Республики Казахстан «О защите прав потребителей», исходящий пункта 3 из **статьи 8-1 настоящего закона [**Закон РК, 2010**]. Одним существенных условий, нарушающих права потребителей при заключении договора, является «**установление обязанностей потребителя по навязанным дополнительно продавцом(исполнителем, изготовителем) возмездным товарам (работам, услугам)». Продавец (исполнитель, изготовитель), в данном случае Займодатель, не должен включать в договор с потребителем, Заемщиком, условия, которые нарушают и (или) ущемляют права потребителя**.**

Навязанность данных услуг доказывается тем, что согласно пункту 6 **Правил расчета годовой эффективной ставки вознаграждения по договору займа** от 27 августа 2018 года №197, утвержденных постановлением Правления Национального Банка Республики Казахстан, в расчет годовой эффективной ставки вознаграждениядо договору займа уже включаются все платежи заемщика по основному долгу и вознаграждению, а также комиссии и иные платежи за весь период действия договоразайма, и поэтому, не совсем понятно, для чего в данном договоре включены дополнительные схожие услуги[Постановление Правления Нац.Банка РК, 2018].

По мнению Автора, данные организации включают такого рода услуги в договор займа намерено, и могу предположить, существует отработанная**схема незаконного взимания денежных средств** у заемщиков через введение в условия договора займа такого рода услуг**. Из названия услуги и ее цены следует, что услуга не предусматривает ограничений, лимитов; неограниченность на протяжении всего срока действия займа указывает на ее возможность неоднократности.**

Так, например в правилах предоставления микрокредитов ТОО «Микрофинансовая организация «SofiFinance» в парагафе 4, пункте 13 указано:

Предельное значение вознаграждения по Договору о предоставлении микрокредита, заключенному с физическим лицом, устанавливается в размере 30 % от суммы выданного Микрокредита. Подробнее на сайте [https://www.tengo.kz/pages].

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что МФО вправе начислить вознаграждение в размере 30% от суммы займа. То есть, при сумме 100 000 тенге, вознаграждение будет составлять 30 000 тенге (1000 тенге в день) при сроке 30 календарных дней. Данное вознаграждение будет превышать ГЭСВ, так как возможный процент – 0.27% в день. При сумме 100 000 тенге ГЭСВ должен не превышать 270 тенге в день, 8 100 тенге за 30 календарных дней. То есть правила данной МФО нарушают законодательство РК, что недопустимо, и должно регулироваться государством.

Также при получении займа многие МФО практикуют 2ой договор на оказание услуг, предметом которого является

Внедрение ЭЦП для подписания договора онлайн-займа значительно снизит риски как для заемщика так и для займодателя, так как подписание ЭЦП равнозначно собственноручной подписи подписывающего лица и влечет одинаковые юридические последствия. То есть при подписании договора займа посредством ЭЦП у займодателя не возникнет сомнений в волеизъявлении со стороны заемщика. Подтверждение посредством СМС не даёт никаких гарантий того, что заемщиком является именно то лицо,чьи данные указываются в заявке.

Организациявыдающая онлайн-займы Kviku работает на территории Республики Казахстан, зарегистрирована KvikuHoldingLtd в Республике Кипр как компания с ограниченной ответственностью с регистрационным знаком номер НЕ 382807 головной офис находится в Республике Кипр, 124 Gladstonos, Limassol 3032. Все споры связанные с договором займа рассматриваются по место нахождению Займодателя, однако данная организация зарегистрирована на территории Республики Кипр, что де-факто лишает заемщика возможности разрешить данный спор в судебном порядке [https://www.kviku.com/kz/cash].

Годовая Эффективная ставка вознаграждения – ГЭСВ

Договор банковского или онлайн займа а также микро кредита в обязательном порядке должен содержать ГЭСВ.

Годовая эффективная ставка вознаграждения — это общая сумма всех платежей, уплачиваемых заемщиком по кредитному договору. Указанная ставка вознаграждения включает в свой состав размер ежемесячных платежей, все взимаемые комиссии, сборы за выпуск карты (если она нужна), страховые платежи или плату за обс-

луживание счета, выдачу справок и прочее.

ГЭСВ утверждается нормативным постановлением уполномоченного органа. В Республике Казахстан уполномоченный орган в сфере регулирования является Национальный Банк Республики Казахстан.

Республика Казахстан имеет двухуровневую банковскую систему. Национальный Банк Республики Казахстан (далее - Национальный Банк) является центральным банком Республики Казахстан и представляет собой верхний (первый) уровень банковской системы Республики Казахстан. Все иные банки представляют собой нижний (второй) уровень банковской системы за исключением Банка Развития Казахстана, имеющего особый правовой статус.

Национальный Банк подотчетен Президенту Республики Казахстан, но в пределах предоставленных ему законодательством полномочий независим в своей деятельности.

Национальный Банк координирует свою деятельность с Правительством Республики Казахстан, учитывает в своей деятельности экономическую политику Правительства и содействует ее реализации, если это не противоречит выполнению его основных функций и осуществлению денежно-кредитной политики.

Основной целью Национального Банка является обеспечение стабильности цен в Республике Казахстан.

При предоставление займов нерегулируемые субъекты будут руководствоваться действующим требованием законодательства:[Постановление Правления Нац. Банка РК, 2019].

1) Кредитные товарищества – общие нормы ГК, нормы закона о кредитных товариществах, ГЭСВ – 56% (установлено НПА НБРК)

2) Ломбарды и онлайн кредиторы – общие нормы ГК, ГЭСВ 100% (статья 725-1 ГК)

Постановление разработано в реализацию Закона Республики Казахстан от 3 июля 2019 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования и развития финансового рынка, микрофинансовой деятельности и налогообложения» и направлен на повышение уровня защиты интересов заемщиков-физических лиц.

Согласно действующей редакции Правил расчета годовой эффективной ставки вознаграждения по договору займа, в расчет годовой эффективной ставки вознаграждения (далее - ГЭСВ), помимо неустойки (штрафа, пени) за нарушение обязательства по возврату суммы займа и вознаграждения, не включаются платежи заемщика в пользу третьих лиц. Это позволяет кредиторам устанавливать в условиях договора займа требование по оплате заемщиком комиссии в пользу третьего лица, что увеличивает долговую нагрузку заемщика.

В целях ограничения долговой нагрузки граждан с 2020 года, согласно новой редакции Правил расчета ГЭСВ, в расчет будут включаться все платежи заемщика, в том числе адресованные третьим лицам, кроме неустойки (штрафа, пени) за нарушение обязательства по возврату суммы займа и вознаграждения[https://www.zakon.kz/].

Хотелось бы отметить что Национальном Банком Республики Казахстан утверждаются предельные размеры ГЭСВ но субъекты онлайн кредитования зачастую не соблюдают установленные законом размеры и всячески нарушают данное постановление а также нормы действующего законодательства вводя скрытые комиссии а также навязанные услуги, что вопиюще не соответствует действующему ограничению.

Автором был проведен анализ судебной практики Республики Казахстан и Российской Федерации, предметом рассмотрения являлся рынок онлайн-кредитования. Судебная практика неоднозначна, так например с ТОО «Деньги населению» имеется около 50 судебных решений, где исковые требования Истца о признании договора займа удовлетворены номер дел №7520-19-00-2/10077, №2-6849/19 №7520-19-00-2/9508 №7520-19-00-2/10658№6310-19-00-2/9766№6310-19-00-2/9766№7520-19-00-2/14683№7520-19-00-2/13638 Данные решения вынесены Алматинскими, Усть-Каменогорскими, Кызылординскими судами.

Также имеется около 50 судебных решений где Истцу было отказано в удовлетворении требований №7111-19-00-2/10722№ 1110-19-00-2/7320 № 3512-19-00-2/9912 №3512-19-00-2/9101№1110-19-00-2/6908 № 3512-19-00-2/10142 дело № 2-8911/19 Вышеуказанные решения вынесены судами города Нур-Султан,Караганда, Кокшетау.

Исходя из данного анализа можно сделать вывод, что практика не однозначна, Заемщику может быть отказано в удовлетворениисковых требований, хотя договоры займа содержат заведомо кабальные и ухудшающие положения заемщика условия и такие договоры должны быть признаны судом недействительными.

Так же в Республики Казахстан помимо государственных судов имеются Арбитражные суды.

Для начала хотелось бы рассмотреть понятие арбитражного суда и для какой цели созданы арбитражные суды в Республике Казахстан.

Арбитраж - это место разрешения спора по согласию сторон, избираемый самими сторонами, для разрешения имущественных споров. Как средство разрешения экономических споров, он уже достаточно давно известен мировой судебной практике. Именно в подобных судах сегодня разрешаются большинство экономических споров. Арбитраж, как правило, рассматривают споры между коммерческими организациями. В Казахстане они получили распространение

с начала 90-х годов, после перехода страны к рыночной экономике. Согласно гражданскому законодательству РК, защита гражданских прав осуществляется судом и арбитражом.

Арбитражный суд создан для снижения нагрузки на государственные суды Республики. Хотелось бы отметить что Арбитражные суды в различных странах проявили положительное явление способствующие развитие судебной системы.

Однако на территории Республики Казахстан данный факт субъектам онлайн кредитования позволил внести арбитражную оговорку в договор займа, что так же негативно сказывается на заемщиках.

Арбитражная оговорка данное понятие широко распространено на рынке онлайн кредитования. Понятие арбитражной оговорки раскрыто в ЗРК от 8 апреля 2016 года № 488-V «Об арбитраже» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.) а именно пункт 4 статьи 2 гласит письменное соглашение сторон о передаче возникшего или могущего возникнуть из гражданско-правовых отношений спора на рассмотрение в арбитраж [закон РК/Об арбитраже/ 2019].Поскольку большинство заемщиков в сфере онлайн кредитования малограмотные и присоединяются к условиям арбитражной оговорки. И данный факт имеет место вынесения незаконных решений так на примере, 03 декабря 2019 года в статье интернет-портала zakon.kz рассказывалось «О гражданке А., создавшей Арбитражный суд, самовольно присвоив звание представителя власти, она выносила решения от имени Республики Казахстан по административным, уголовным и гражданским делам (решения выносила на фирменном бланке с Государственным гербом и другими реквизитами).Этими незаконными судебными актами лишала граждан водительских прав, взыскивала суммы, пыталась освободить лиц со следственного изолятора и др. полное товарищество «Международный Арбитражный суд «Әділет», незаконно осуществляла правосудие»[В Алматы работал лже-суд, 2020].

Хотелось бы дополнительно отметить, что на данный момент также отсутствует какой-либо регулятор деятельности арбитражных судов. Поскольку решение арбитража не пересматривается по существу вынесенного судебного акта, а также чаще всего не обжалуемое и нет никаких ограничений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение Автор отмечает, что на данный период времени имеется большой пробел в действующем законодательстве, который требует доработки а также согласование со всеми государственными органами для того, что бы при получении онлайн займа часть рисков была исключена.

Нужно доработать закон РК «об арбитраже», установить для всего рынка онлайн кредитования в обязательном порядке подписание договоров по средством ЭЦП.

Ужесточить контроль за рынком онлайн кредитования и за малейшие нарушения привлекать к ответственности в плоть до лишения лицензии уполномоченного органа. Также проверять на несоответствие договор займа с действующим законодательством.

Ввести бесплатные онлайн курсы для населения в целях повышения финансовой и юридической грамотности. Так как некоторые термины специфичны и не каждый заемщик может понимает их значение.

На самом деле данный рынок столь обширно распространен на всей территории Республики Казахстан и малоизучен. Для полного раскрытия данной сферы требуется провести огромную работу по изучению всего действующего законодательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Оценка регуляторного воздействия на рынок онлайн-кредитования в РК // М.Шибутов, (стр. 3) 2018 г.
2. ГРАЖДАНСКИЙ КОДЕКС РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880#pos=5;-155(Дата обращения: 05.03.2020)
3. 269 онлайн-займов оформила женщина на продавцов в Алматы. (Интернет ресурс) // https://www.zakon.kz/4993687-269-onlayn-zaymov-oformila-zhenshchina.html (Дата обращения: 05.03.2020)
4. Вестник №3 Национального Банка Республики Казахстан, 1-31 марта 2017 года. Страница 137, Перечень комиссий и иных платежей, связанных с выдачей и обслуживанием банковского займа и микрокредита, выданных физическому лицу, учитываемых при расчете годовой эффективной ставки вознаграждения. //http://nationalbank.kz/cont/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%203_2017.pdf (Дата обращения: 05.03.2020) (стр. 136)
5. Закон Республики Казахстан от 4 мая 2010 года № 274-IV «О защите прав потребителей» (с изме-

нениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2019 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30661723(Дата обращения: 05.03.2020)
6. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 27 августа 2018 года № 197 «Об утверждении Правил расчета годовой эффективной ставки вознаграждения по договору займа» (с изменениями от 11.11.2019 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39220084#pos=5;155&sdoc_params=text%3D%25D0%25B2%25D1%2581%25D0%25B5%2520%25D0%25BF%25D0%25BB%25D0%25B0%25D1%2582%25D0%25B5%25D0%25B6%25D0%25B8%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D39220084%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1%26useAPI%3Df
7. Правила предоставлениямикрокредитов Товарищество с ограниченной ответственностью «Микрофинансовая организация «Sofifinance» (Софи финанс)// https://www.tengo.kz/pages/dokumenty
8. https://www.kviku.com/kz/cash/create(Дата обращения: 05.03.2020).
9. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 11 ноября 2019 года № 184 «О внесении изменений в постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 27 августа 2018 года № 197 «Об утверждении Правил расчета годовой эффективной ставки вознаграждения по договору займа // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39061064&show_di=1(Дата обращения: 05.03.2020)
10. «Внесены изменения в Правила расчета годовой эффективной ставки вознаграждения по договору займа» - https://www.zakon.kz/4996814-s-1-yanvarya-2020-goda-neustoyka-ne.html (Дата обращения: 01.03.2020)
11. Закон Республики Казахстан от 8 апреля 2016 года № 488-V «Об арбитраже» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.) //https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35110250 (Дата обращения: 05.03.2020)
12. «В Алматы работал лже-суд» //https://www.zakon.kz/4997375-v-almaty-rabotal-lzhe-sud.html(Дата обращения: 01.03.2020)

УДК 342.59

САРЫБАЕВ КУАН ЕРТАЙЕВИЧ
начальник отдела планирования и контроля
Алматинской академии МВД
Республики Казахстан им. М. Есбулатова

К ВОПРОСУ О КОНТРОЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ИНСТИТУТА ПОЛИЦЕЙСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВД РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада ішкі істер органдарының басқару қызметінің басты компонентінің бірі ретінде полиция құрылымы институтының тәрбиелік-идеологиялық жұмыстары аясындағы қалыптасу орны мен ролі қарастырылған. Тәрбие-идеологиялық жұмыс жүйесінде аталған әріптестіктің полицияны қалыптастыруда жүзеге асыратын нақты мақсаттары мен міндеттеріне бақылау функциясының барлығы көрсетілген. Тәрбие жұмысын ұйымдастыру бағытында ішкі істер органдары жүйесінде оң өзгерістерді жүргізуге әрекет ету барысында басқару субъектілерінің бақылау-қадағалау жұмыстары ғылыми тәсілдік жүйені қолдана отырып қалыптасады деген қорытындыға келеміз.

Түйінді сөздер: бақылау функциясы, полиция құрылымы, тәрбиелік-идеологиялық жұмыс, әріптестік орган,бақылау қызметтінің функциялары, басқару нысандары, тәртіп.

Резюме. В статье рассмотрена роль и место института полицейских формирований в рамках воспитательно-идеологической работы как одного из основных компонентов управленческой деятельности органов внутренних дел. Указано о наличии контрольной функции полицейских формирований реализующей определенные цели и задачи данного коллегиального органа в системе воспитательно-идеологической работы. Формулируется вывод о том, что контрольно-надзорная функция субъектов управления должна содействовать проведению дальнейших положительных реформ в системе органов внутренних дел в части организации воспитательной работы с применением системности научного подхода.

Ключевые слова: контрольная функция, полицейские формирования, воспитательно-идеологическая работа, коллегиальный орган, функции контрольной деятельности, формы управления, дисциплина.

Summary. The article considers the role and place of the institution of police assemblies in the framework of educational and ideological work as one of the main components of the management of the internal affairs agencies. Indicated on the presence of the control function of the police assemblies in the realization of aims and tasks of the given governing collegial body in the system of educational and ideological work. It is formulated that the control and supervision function of the subjects of management must facilitate further positive reform in the system of law enforcement agencies with regard to educational work by being grounded on systematic scientifically based approaches.

Key words: control function, police assemblies, educational and ideological work, governing collegial body, functions of controlling activities, management forms,discipline.

В современных условиях реализация реформы правоохранительной системы, ее поступательная модернизация в целях соответствия международным стандартам демократического государства, немыслима без стратегических установок, продиктованных концепцией идеологической и воспитательной работы. Целесообразно иметь в виду, что концепция идеологической и воспитательной работы выражается как целенаправленный и динамичный вектор практико-ориентированной активности субъектов управленческой деятельности органов внутренних дел.

К сожалению, согласно последним выводам итоговых коллегий МВД Республики Казахстан, организационные и практические меры по укреплению дисциплины и законности в ОВД признаются недостаточными. Складывающаяся ситуация свидетельствует, что принимаемые меры по укреплению дисциплины и законности не приносят положительных результатов.

Так, выступая в ходе прошедшего в сентябре 2019 года селекторного совещания с участием руководителей территориальных департаментов полиции, чрезвычайных ситуаций и уголовно-исполнительской ситуаций, Министр внутренних дел генерал-лейтенант полиции Е.З. Тургумбаев подчеркнул, что «мы все служим народу. Терпение наших граждан исчерпано. Время уговоров и обсуждений закончилось. В рядах полиции нет места тем, кто злоупотребляет доверием и властью. Нет места тем, кто позорит честь мундира. Я требую от всех - от рядового до генерала честной службы во благо своего народа!» [«На страже»2019- №75 (4528), с. 5]. Вместе с тем, согласно проведенного анализа дисциплинарной

практики, руководством МВД отмечено, что в основном рост взысканий происходит за счет тривиальных дисциплинарных проступков. Указанная тенденция свидетельствует об отсутствии работы института наставничества, офицерских и полицейских собраний, которые могли бы оказать руководителям существенную помощь в воспитательном воздействии на сотрудников. Все вышеперечисленное, по нашему мнению, обусловливает актуальность дальнейшего совершенствования форм воспитательной работы в системе ОВД, и в значительной мере требует повышения роли института полицейских формирований в организационно-управленческой деятельности органов внутренних дел в целях повышения имиджа полиции в глазах государства и общества.

Институт полицейских формирований является коллегиальным органом, нацеленным на укрепление законности, правопорядка, морально-психологической устойчивости, духовно-нравственных основ службы в органах внутренних дел, воспитание личного состава в духе патриотизма, гражданственности, дисциплинированности во всех органах и подразделениях внутренних дел и закреплен в ведомственном Положении о полицейских формированиях в ОВД Республики Казахстан. К полицейским формированиям относятся: совет наставников, офицерское собрание, полицейское собрание, женский совет [Приказ МВД РК, 2014. № 44]. Отметим, что данный институт, будучи органом (коллегиальным), в системе структурных подразделений ОВД, имеет определенные функции, т.е. направляет вектор деятельности на поддержание и реализацию намеченных целей и задач в процессе управления по дальнейшему совершенствованию форм и видов воспитательной работы, в т.ч. и коллективного воспитания. Солидарны с мнением П. Друкера, отразившего в одном из своих трудов, что познание и определение содержания любого органа может быть осуществлено только через призму их функций [Peter F. Drucker. 1900, с.6].

Из отечественных ученых необходимо отметить труды Академика Баймаханова М.Т., который полагает, что при рассмотрении институтов управления или институтов власти следует рассматривать их функциональное назначение [Баймаханов М.Т., 2005, с.16].

Одними из основных задачам и функций полицейских формирований являются:

1) формирование у сотрудников морально-психологической устойчивости, сознательности, чувства ответственности, соблюдения норм служебной этики и культуры;

2) повышение результатов служебной деятельности и обеспечение соблюдения дисциплины и законности сотрудниками;

3) оказание моральной и психологической поддержки сотрудникам впервые и вновь принятым на службу;

4) рассмотрение на собраниях писем, заявлений, предложений, поступающих в адрес полицейских формирований;

5) осуществление контроля за выполнением решений собраний полицейских формирований [Приказ МВД РК, 2014. № 44].

Рассматривая задачи и функции коллегиального органа в структуре органов внутренних дел, необходимо отметить, что взаимодействие принципа единоначалия с коллегиальной формой управления играет действенную роль в сохранении баланса прав и интересов полицейского, как человека и гражданина в монолитном единстве с приоритетными интересами государственной службы.

Более того, служебный коллектив, будучи отраслевым видом социального института, основан на организационной структуре категорий «взаимодействия» и «коммуникации». Так, в процессе взаимодействия в любом социуме закреплено, что поведение каждой личности либо индивида находится в рамках предписанных норм, правил и ценностей. В этой связи, государственным, общественным и их отраслевым институтам присущи контрольно-надзорные функции в целях регулирования и корректировки ценностных установок и поведения индивидов.

Стремление решать задачу коллегиально, не деля на «свое» и «чужое», стремись к общему успеху, инициативно помогать другим и т.п. должно неукоснительно воспитываться в каждом сотруднике, в коллективе каждого подразделения. Наблюдения руководителя за ходом действий содержат богатые возможности для воспитания всех участвующих в них [Столяренко А.М., 2000, с. 276].

Рассматривая вопрос о наличии контрольной функции в институте полицейских формирований представляется возможным согласиться с научной точкой зрения В.Г. Афанасьева, которая отражена в монографии Е.А. Богославского, о том, что: «Контроль - это труд по наблюдению и проверке соответствия процесса функционирования объекта принятым управленческим решениям, выявлению результатов воздействия субъектов на объекты, допущенных отклонений от требований управленческих решений, от принятых принципов организации и регулирования. Выявляя отклонения и их причины, работники контроля определяют пути коррегирования организации объекта управления, способов воздействия на объект с целью преодоления отклонений, устранения препятствий на пути оптимального функционирования системы» [Е.А. Богославский, 2015, с.63].

На данный момент общепризнано что, контроль является динамичной и универсальной категорией, без которой эффективная органи-

зационно-управленческая деятельность в разветвленной системе институтов государства и общества не возможна.

Так, согласно выводам Т.Серебряковой, отсутствие контроля делает бессмысленным управленческую деятельность, поскольку контроль дает возможность отслеживать итог управленческих решений и действий. В силу этого контроль всегда сопутствует управлению, они нераздельны. Можно даже сказать, что контроль является информационным источником управления или способом его обеспечения [Серебрякова Т.Ю., 2012, с.12].

К контрольной функции института полицейских формирований можно отнести определенные правовые средства, используемые ими в орбите рассматриваемых организационно-управленческих вопросах. К ним относится издание и составление приказов, протоколов, решений, отчетной документации, журналов и планов.

Как правило, специфической характеристикой сути данного контроля на этом уровне является обеспечение положительного, соответствующего правовым нормам и морали поведения коллектива и личности, ибо в системе институтов социального контроля нормативные предписания играют весьма важную роль.

При этом отметим, что только эффективная, объективная, социально-полезная и, что особенно важно, гласная деятельность полицейских формирований имеющих атрибут контрольной функции, несомненно, оказывает как предупредительное, так и воспитательное воздействие на каждого сотрудника того или иного коллектива.

К примеру, считаем, что порицание или критика; либо же ходатайство руководству о применении мер дисциплинарного характера; принесение перед заседанием полицейского формирования публичного извинения; предупреждение; выражение недоверия сотруднику, как меры воздействия института полицейских формирований являются сдерживающим фактором негативного поведения сотрудника, не смотря на то, что они носят рекомендательный характер.

Следовательно, с помощью указанного веера морально-нравственных мер коллегиального органа, имеется определенная возможность эффективного управления, в т.ч. и правильной организации контроля над должным поведением, осуществлением обязанностей и соблюдением дисциплиной сотрудников вверенного подразделения.

Так, Павленко К.А. пишет, что во многом соблюдение служебной дисциплины детерминируется уровнем нравственного воспитания кадрового состава органа государственной власти, что сказывается и на показателях эффективности. Поэтому в процесс формирования этических основ профессиональной деятельности лиц, замещающих должности правоохранительной службы, необходимо внести большую системность [К.А. Павленко., 2012, с. 63].

Данная точка зрения, о системности, вполне разумная. Идентичной точки зрения придерживается и Н.Т. Хромовских, который утверждает, что принцип системности определяет комплексно-системный подход к воспитательной работе. Подразумевая, что в ходе проведения воспитательной работы необходимо отбирать такие методы и приемы, которые бы позволяли задействовать совокупность материальных, социальных, духовных и других средств, активно влияющих на социальную и трудовую активность персонала [Хромовских Н.Т., 2003, с.73].

В Казахстане вопросам нравственного воспитания сотрудников органов внутренних дел уделяется большое внимание в трудах известных ученых. Отметим научные исследования академика С. Сабикенова, Ибраевой А.С., Сулейманова А.Ф., Утегенова Ч.К. и др.

Так, профессор Ибраева А.С. полагает, что при подборе кадров в системе органов внутренних дел в первую очередь необходимо ориентироваться на нравственные качества личности, на его развитое правовое сознание, на его уровень правовой культуры. Соблюдение служебной дисциплины зависит от уровня нравственного воспитания кадрового состава органа государственной власти [Ибраева А.С., 2006, с.67].

Вышеупомянутое говорит нам о том, что улучшение дисциплины являющееся одним из краеугольных камней в системе правоохранительных органов, не должно ограничиваться только лишь беспрекословным применением правовых предписаний и санкций.

В рамках данной статьи уместно отразить тезис А.М. Яковлева, который подчеркнул, что социальный контроль в виде действительных, реальных нравственных категорий, влияющих на этическую оценку, обладает колоссальной значимостью и сильным воздействием на поведение людей [А.М. Яковлев, 1967, с. 56].

Отсюда следует, что реализация мер по улучшению дисциплины может быть достигнута сквозь призму морально-этического компонента при сочетании принципа единоначалия с коллегиальной формой управления, а также применения эффективного внешнего и внутреннего контроля как одного из основных критериев оценки деятельности сотрудников органов внутренних дел.

Более того, в одном из своих научных трудов В.Я. Кикоть сформулировал, что сотрудник может обладать обширными этическими знаниями и в то же время жить и служить, «добру и злу внимая равнодушию», совершать безнравственные поступки. Это свидетельствует о том, что знания для сотрудника не стали его убеждениями, что процесс обучения не сопровождался воспитанием [В.Я. Кикотя.. 2009, с.158].

К сожалению, ныне действующая система воспитательной работы с личным составом органов внутренних дел стала приобретать оттенки формального подхода в работе с личным составом.

Так, в большинстве подразделений ОВД потенциал офицерских и полицейских собраний, института наставничества хромает на обе ноги. Хотя они и призваны оказывать руководителям существенную помощь в воспитательном воздействии на сотрудников, формировании у них патриотического сознания и чувства ответственности.

Здесь необходимо признать, что помимо отсутствия должного контроля, к провальной работе воспитательной системы относятся также недостатки и упущения в реализации кадровой политики, уровне материально-технической базы, уровне социальной защищенности, степени культуры и образования, а также многих других причин и явлений которые широко отражены в научных трудах отечественных и зарубежных ученых.

Таким образом, предлагаем в целях полномасштабного применения полицейских формирований в подразделениях ОВД:

- регламентировать деятельность данного института не ведомственными, а государственными нормативными и правовыми актами;

- в целях укрепления преемственности необходимо возродить профессиональные школы подготовки офицеров – воспитателей;

- учитывать протоколируемые решения института полицейских формирований как один из критериев выдвижения сотрудника по службе в соответствии с этапами должностного перемещения и профессионального развития, а также дальнейшего карьерного роста полицейского.

Отметим, что данный коллегиальный орган в своей ценностно-ориентационной деятельности реализует ряд определенных контрольных функций и задач в форме таких основных разновидностей социального контроля как поддерживающий, директивный, психологический, поведенческий, правовой, учетно-оценочный, педагогический, воспитательный и идеологический контроль.

Особенно ярко выражены указанные разновидности контроля в институте наставничества, офицерском и полицейском собраниях.

В целях более глубокого осмысления сущности и роли контроля в реализации основных направлений указанных субъектов воспитательно-идеологической системы необходимо рассмотреть функции характерные любой контрольно-надзорной деятельности.

Можно признать, что функции контроля и надзора:

а) это категории наиболее общего порядка, необходимые для любого

проявления контрольной и надзорной деятельности;

б) они вытекают из целей контроля и надзора и лежат в основе их

содержания;

в) они характеризуют функциональную структуру контроля и надзора;

г) они присущи любым видам контроля и надзора;

д) посредством них реализуются цели контроля и надзора [Е.А. Богославский, 2015, с.62].

В этой связи в рамках субъектов воспитательно-идеологической системы в качестве центральных направлений контрольной деятельности полицейских формирований можно выделить превентивную, корректирующую, диагностическую, информационную, сравнительную, обучающую, воспитательную, мотивирующую и прогностическую функции.

Все эти функции необходимо рассматривать в их единстве. Поэтому неверным было бы как преувеличение, так и игнорирование одной из них.

Каждая из указанных функций контроля представляет собой генеральные направления субъектов воспитательной системы. Они ориентированы на получение и анализ информации о состоянии объектов, установление нарушений и отклонений, а также выдвижение объективных требований, предложений об устранении выявленных нарушений и дальнейшего совершенствования методов организации воспитательной работы в управленческой деятельности органов внутренних дел.

Резюмируя, можно утверждать, что даже краткое рассмотрение вопроса о контрольном механизме воспитательной системы, в т.ч. полицейских формирований в управленческом процессе ОВД показывает что, через этот коллегиальный орган протекает поток правовой, воспитательно-идеологической, социальной, морально-нравственной деятельности. Так, отсутствие контрольной деятельности, либо наличие строгого или слабого контроля, влечет за собой провальную оценку деятельности соответствующих институтов и ослабляет действие правовых и морально-нравственных санкций.

Все это в совокупности направляет нас к мысли, что контрольная функция полицейских формирований дает возможность систематизировать формы и методы взаимодействия субъекта и объекта в процессе управления, которые направлены на сохранение баланса прав и интересов полицейского, как человека и гражданина с приоритетными интересами государственной службы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пресс служба МВД Республики Казахстан. Бескомпромиссная борьба с коррупцией // Республиканская правовая, общественно-политическая газета «На страже». – 2019. – 9 октября. - №75 (4528), с. 5
2. Об утверждении Положения о полицейских формированиях органов внутренних дел Республики Казахстан // Приказ МВД Республики Казахстан. – 2014. – 28 января. – № 44.
3. Peter F. Drucker. The Practice of Management. – Printed by ELSEVIER. – Oxford, 1990. - p. 399.
4. Баймаханов М.Т. Функции государства в условиях современного мира. Монография. – Алматы, 2005. – 344 с.
5. Столяренко А.М. Юридическая педагогика: Курс лекций. - М., 2000.- 451 с.
6. Контроль и надзор как форма реализации правовой политики: монография /Е.А. Богославский. – М.: НИИ ИЭП, 2015. – 122 с.
7. Серебрякова Т.Ю. Теория и методология сквозного внутреннего контроля: Монография. — М.: ИНФРА-М, 2012. – 328 с.
8. Служебная дисциплина в системе правоохранительной службы Российской Федерации: Монография/ К.А. Павленко. - Воронеж: Издательство «Научная книга», 2012. - 174 с.
9. Хромовских Н.Т. Основы кадрового менеджмента: Учеб. материал./2-е изд. дополн. и перераб.- Владивосток: ДВГАЭУ, 2003. 208 с.
10. Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики. – Алматы, 2006. – 344 с.
11. А.М. Яковлев. Социальная эффективность уголовного закона// Советское государство и право.- 1967.- №10.
12. Воспитательная работа с личным составом в системе Министерства внутренних дел Российской Федерации: Учебник / Под общ. ред. докт. педаг. наук, докт. юрид. наук, проф. В.Я. Кикотя - М.: ЦОКР МВД РФ, 2009. - 480 с.

СМАН АЙСАНА
доктор юридических наук, профессор
Университета «Туран Астана»

ЕЛУБЕКОВА АККУ КАБДЫЛСАДЫКОВНА
магистр юридических наук, старший преподаватель
Университета «Туран Астана»

О ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫХ ОСНОВАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН

Түйін. Бұл мақалада азаматтардың саяси құқықтарының теориялық және құқықтық аспектілері қарастырылады. Мақала авторлары ғылыми пікірлерді ескере отырып, азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтарын жіктейді және осы ғылыми мәселеге өзіндік көзқарасын анықтайды.
Түйінді сөздер: азаматтың саяси құқықтары мен бостандықтары; мемлекет; Қазақстан Республикасының Конституциясы; ғылыми жіктелуі.
Резюме. в данной статье рассматриваются теоретико-правовые аспекты политических прав граждан. Авторы статьи с учетом научных мнений классифицируют политические права и свободы граждан и определяют собственный подход к данному научному вопросу.
Ключевые слова: политические права и свободы гражданина; государство; Конституция Республики Казахстан; научная классификация.
Summary. This article discusses the theoretical and legal aspects of the political rights of citizens. The authors of the article, taking into account scientific opinions, classify the political rights and freedoms of citizens and determine their own approach to this scientific issue.
Keywords: political rights and freedoms of a citizen; state; Constitution of the Republic of Kazakhstan; scientific classification.

Что же сегодня включается в систему политических прав и свобод граждан? Ситуация в данной сфере характеризовалась до последнего времени тем обстоятельством, что юридическая наука зачастую носила комментаторский характер по отношению к действующему законодательству, особенно конституционному. Поэтому, подчиняясь "воле законодателя", ученые-исследователи практически не выдвигали сколько-нибудь спорных позиций по данному вопросу. Большинство авторов включает в систему рассматриваемой категории субъективных прав, следующие права и свободы граждан: право на участие в управлении государственными и общественными делами; право вносить в государственные органы и общественные организации предложения об улучшении их деятельности, критиковать недостатки в работе; право на объединение в общественные организации; свободу слова и печати; свободу собраний, митингов, уличных шествий и демонстраций [Витрук Н.В., 1985, 195 с].

Ряд исследователей дополняли приведенный перечень политических прав и свобод. Многие отдельно выделяют активное и пассивное избирательное право[Фарбер И.Е.,1974, 190с]. Другие относят к политическим правам и свободам право обжаловать неправомерные действия должностных лиц, государственных и общественных органов[Поляков В.Л.. 1977, 154с]. Третьи определяют в качестве самостоятельных политических прав граждан право на референдум,[Хоменок Ф.А., 1965, 176с] свободу совести, [Михалева Н.А.. 1973, 67 с] а также равноправие граждан [Аскеров А.А., Дурманов Н.Д., Карева М.П., Коток В.Ф., Левин И.Д., Трайнин И.П., 1948, 221 с].

Для анализа содержания категории политических прав и свобод, нужно взять за основу отраслевую классификацию с учетом взаимоотношений между гражданином и государством.

В связи с этим, ряд ученых, придерживаясь вышеприведенной классификации, подразделяют политические права и свободы на: права на участие в общественно-политической и государственной жизни страны; на участие в управлении производством; права, обеспечивающие свободу мнений[Витрук Н.В., Карташкин В.А., Ледях И.А., Мальцев Г.В., Масленников В.А., Патюлин В.А., Строгович М.С.,Кудрявцев В.Н., 1981, 79 с].

И.Е.Фарбер относит к политическим правам граждан активное и пассивное избирательное право, право на свободу объединения граждан в союзы, на свободу слова, печати, собраний и демонстраций[Фарбер И.Е.,1974, 190 с].

С. Журсимбаев относит к политическим правам и свободам граждан право на получение и распространение информации, право на свободу объединений, право на проведение мирных собраний, митингов, демонстраций, шествия и пикетирования, право на участие в управлении делами государства непосредственно и через своих представителей[Журсимбаев С., 1998, 79 с].

К политическим правам и свободам граждан Г.К.Искакова относит право на свободу объеди-

нений, свободу собраний и свободу шествий, право участвовать в управлении делами государства [Искакова Г.К., 1999, 190 с].

Текст действующей Конституции Республики Казахстан также содержит определенный перечень политических прав и свобод. Этот перечень тоже можно рассматривать как самостоятельную научную классификацию политических прав и свобод[Баймаханов М.Т., Сапаргалиев Г.С., Зиманов С.З, Сартаев С.С., 1998, 290 с]. Система политических прав и свобод граждан состоит из двух взаимосвязанных подсистем. Первая из них включает в себя права граждан, содержащие правомочия по участию в организации и деятельности государства и его органов посредством различных форм представительной и непосредственной демократии, т.е. "права на участие". Н.М.Коркунов в своем труде "Русское государственное право" выделял следующие виды политических прав, которые мы рассматриваем как права на участие: права непосредственного участия в распоряжении государственной властью; права избрания представителей; пассивные права, имея в виду поступление на государственную службу и право избираемости (быть избранным) в органы власти[Коркунов Н.М., 1911, 243 с].

Вторую группу составляют права, содержащие правомочия по активному участию в жизни общества.

Н.С. Колесова в первую группу прав включает избирательные права, право петиций, а во вторую свободу слова и печати, свободу собраний и манифестаций, право на объединение[Права человека,Под ред.Лукашева Е.А.. 1999]

Мы же в предложенную категорию политических прав включаем избирательное право, право на референдум, право петиций. Можно согласиться с вышеуказанным автором, что во вторую категорию прав входят права по активному участию индивида в жизни общества. На наш взгляд, сюда относятся свобода слова и печати, свобода союзов, свобода собраний.

Почему именно отмеченные права были включены в эту систему.

В отличие, к примеру, от личных, политические права и свободы направлены не на обеспечение автономии человека, а на его проявление в качестве активного участника политического процесса. Ценность этой категории прав состоит в том, что они создают условия для укрепления связей между гражданином, обществом, государством. Политическая свобода, по существу, является одной из граней личной свободы: человек как разумное существо, носитель политического сознания и политической воли вправе действовать в качестве самостоятельного и свободного участника политического процесса. Одной из главных особенностей тоталитарных государств – стремление к ограничению, а то и полной ликвидации политических прав и свобод – носит отнюдь не случайный характер. Чем в большей мере удается тоталитарному режиму ограничить политическую свободу человека, освободить себя от демократических форм контроля, тем большее место занимают фактическое всевластие государства и применяемые им насильственные методы, направленные на отчуждение гражданина от реальной политической власти.

Политические права и свободы, провозглашенные изначально в рамках буржуазного конституционализма, впоследствии получили развернутый конституционно-правовой статус и утвердились сначала в качестве важнейшего института национального, а позднее и международного права. Многие современные международно-правовые документы о правах человека универсального и регионального характера, устанавливая объем неотчуждаемых прав и свобод человека, содержат такие политические права, как свобода слова и убеждений, свобода мирных собраний и ассоциаций, право принимать участие в управлении государством.

Важно подчеркнуть, что фактическое осуществление основных политических прав и свобод гражданина возможно лишь при помощи и посредством норм национального права, которые должны предусматривать эффективные механизмы и процедуры их реализации. Существование демократического общества немыслимо вне формирования политического плюрализма и его ценностей, активного и сознательного участия граждан в общественно-политической жизни. Поэтому в демократическом государстве политические права и свободы воспринимаются массовым общественным сознанием не как нечто второстепенное, а как одна из базовых гуманистических ценностей.

Вместе с тем, если обратиться к истории, то история развития человеческого общества знает определенные формы и методы участия граждан в управлении делами государства и общества (Афины, ранняя Русь, Тюркский каганат, Казахское ханство). Оно начиналось как непосредственное управление и заканчивалось зачастую, режимами абсолютной монархии, когда это управление сводилось к нулю. Современная правовая наука рассматривает их как конкретные формы проявления непосредственной (прямой) и представительной демократии. Право же выступает по отношению как право субъективное, закрепляет в качестве общеобязательных норм его поведения различные возможности по участию в организации и деятельности государства, обеспечивая их исполнение принудительной силой государства. Практика взаимодействия гражданина и демократического государства выработала наиболее эффективные способы и формы как опосредованного, так и прямого участия

в организации и деятельности государства.

В частности, в связи с невозможностью выработать какие-либо правила с участием всех участников общества, появился институт избирательного права. Он представляет систему правовых норм, регулирующих порядок организации и проведения выборов в представительные органы государства и обеспеченную законом возможность индивида непосредственно принимать участие в формировании представительных органов, т.е. избирать и быть избранным.

Далее одним из основных способов прямого участия граждан в решении политических вопросов является референдум. Референдум включает в себя не только право участия во всенародном голосовании, но и право требовать выставления любого вопроса на голосование, а также требовать, чтобы результаты голосования учитывались при принятии окончательного решения по данному вопросу. Но у референдума есть ограниченные возможности применения данного субъективного права.

Если же какой-либо вопрос не подлежит разрешению путем референдума и он не набрал необходимого количества голосов или у индивида, группы индивидов возникло желание выразить свое мнение, то граждане могут воспользоваться правом петиций.

В перечне политических прав и свобод отсутствует субъективное право граждан на участие в управлении государственными и общественными делами. По мнению ученых, он является центральным политическим правом граждан[Чхиквадзе В.М., 1987, 135 с].

На наш взгляд, рассматривать право на участие в управлении государственными и общественными делами в качестве отдельного субъективного права граждан не представляется возможным, так как существующие правомочия являются самостоятельными и они практически входят в данную категорию субъективных прав.

Следующее положение заключается в том, что трудно представить современное государство с давними демократическими традициями, так и недавно вступившее на путь демократических преобразований, где бы граждане в той или иной форме не участвовали в управлении делами государства и общества. Такое участие есть один из основополагающих принципов во взаимоотношениях государства и гражданина.

Таким образом, право на участие в управлении государственными и общественными делами является принципом взаимоотношений между демократическим государством и его гражданином и реализуется посредством осуществления политических прав и свобод граждан[Демократия и правовой статус личности в социалистическом, ред.Чхиквадзе В.М., 1987].

Что же касается субъективных прав, которые мы именуем в настоящем исследовании политическими свободами, то здесь возникает два вопроса. Во-первых, почему совокупность правомочий в данной области мы относим к политическим правам? Во-вторых, почему данная категория, как элемент системы политических прав и свобод, включает эти, а не иные субъективные права? На первый вопрос мы ответили исходя из исторической тенденции расширения "положительного" содержания последних, а также вспомогательного характера политических свобод по отношению к правам на участие. Что касается второго вопроса, то ответ на него состоит из двух частей. Следует выяснить, с одной стороны, почему именно свободу слова и печати, свободу союзов и свободу собраний мы отнесли к категории политических свобод, с другой стороны, к данной категории не отнесены свобода совести, свобода получения информации, право на забастовку, а также право обжаловать в судебном порядке действия должностных лиц, государственных органов и общественных организаций. Правомерность рассмотрения перечисленных прав и свобод в качестве политических основывается как на теоретической, научной так и на практической базе, подкрепленной историческим опытом развития человеческого общества в новейший период.

Закрепленное Конституцией Республики Казахстан право на занятие должностей в государственных органах отсутствует в предложенной выше системе политических прав и свобод. Для правильного понимания отсутствия этого права, обратимся к содержательной стороне данного субъективного права. Должности, как известно, бывают двух видов: избираемые и назначаемые. Право занимать избираемые должности есть не что иное как составная часть пассивного избирательного права. Право же на равный доступ к назначаемым должностям одно из проявлений равноправия граждан и основополагающий принцип взаимоотношений индивида и государства.

Рассмотрим теперь важнейшее право как право на информацию. Если обратиться к статье 19 Всеобщей Декларации прав человека, в котором закреплено положение: "Каждый человек имеет право на свободу убеждений и на свободное выражение их; это право включает свободу беспрепятственно придерживаться своих убеждений и свободу искать, получать и распространять информацию и идеи любыми средствами и независимо от государственных границ" [Основные международные документы по правам человека, Сарсембаев М.А.. 1998]. Аналогичное положение, дополненное лишь конкретными формами выражения мнения, закреплено в статье 19 Международного пакта о гражданских и политических правах [Сарсембаев М.А..1998, 172с]. В усеченном виде со ссылкой на несуществующий пока закон, это право закреплено

действующей Конституцией Республики Казахстан (статья 20) [Конституция РК Научно-правовой комментарий, Баймаханов М.Т., Сапаргалиев Г.С., Зиманов С.З., Сартаев С.С.. 1998] .

Действительно, любое устное или печатное выступление, любое выраженное, материализованное мнение состоит из определенной информации, содержание которой становится известным неопределенному кругу лиц. Но ведь существует и такая информация, разглашение которой ведет к посягательству на личную свободу. И государство как субъект общественных отношений имеет определенную информацию, которая не подлежит разглашению, т.е. информация, содержащая сведения, составляющая государственную или военную тайну. В данном случае информация (личная или государственная), охраняемая законом от незаконного распространения или право на нераспространение такой информации выступают в качестве пределов реализации свободы мнений. Подобная ситуация с некоторыми видами коммерческой и научно-технической информации. Сложнее обстоит дело с соотношением содержательных сторон свободы информации и свободы слова и печати. Дело в том, что свобода слова и печати включает возможность беспрепятственно получать информацию. Согласно же сложившемуся пониманию свободы слова и печати, последнее состоит преимущественно из правомочий, охватывающих различные формы распространения мнений и информации. Здесь имеются два пути. Первый – раздвинуть традиционные рамки правового содержания свободы слова и печати за счет правомочия на получение полной и достоверной информации. Второй – рассматривать все же право на информацию в качестве самостоятельного субъективного права. Первый путь наиболее логичен.

Таким образом, право на информацию, по нашему мнению, включается в понятие свободы слова и печати.

И следующее субъективное право, место которого предстоит определить – это право обжаловать в суд действия и решения, нарушающие права граждан. Некоторые авторы относят данное право к числу политических[Мицкевич А.В..1962, 167с]. Так, в книге "Права личности в социалистическом обществе" предусмотрено, что "следует, на наш взгляд поддержать мнение ученых, которые относят к числу политических группу прав, реализация которых имеет целью защиту общественных интересов, благ личности, ее прав и законных интересов. Это право на судебную защиту от посягательства на честь и достоинство, жизнь и здоровье, на личную свободу и имущество, право обжаловать действия должностных лиц, государственных и общественных органов, включающее обжалование в суд, право на возмещение вреда, причиненного незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей, право обвиняемого на защиту и другие"[ВиткрукН.В., Карташкин В.А., Ледях И.А., Мальцев Г.В., Масленников В.А., Патюлин В.А., Строгович М.С., Кудрявцев В.Н., 1981, 123с].

Иные, например Л.Д.Воеводин выносят такую правовую возможность вообще за рамки основных элементов системы конституционных прав и свобод граждан. Думается, что эта точка зрения более логичная. Дело в том, что в рамки классификации основных прав и свобод, произведенной в соответствии с основными сферами деятельности человека, данное конституционное право не вписывается, хотя, по своей природе, в данной классификационной системе ближе всего стоит к личным (индивидуальным) правам.

Итак, мы определили систему и содержание политических прав и свобод граждан, затронув некоторые основополагающие моменты. Теперь следует перейти к исследованию сущности политических прав и свобод, дать их понятие.

В юридической науке, где бы исследовались политические права и свободы граждан, в связи с их "непопулярностью" в практике общественной жизни в советский период времени, тем не менее существуют достаточно разнообразные мнения на их сущность. В.Л.Поляков определяет политические свободы как "политические отношения между гражданином и народом в связи с осуществлением власти, которое неизбежно имеет классовое содержание, с одной стороны, или же, как способ привлечения народа к управлению государством, то есть форму проявления и осуществления демократии на деле, с другой стороны"[Поляков В.Л., 1977, 154 с].

В свою очередь Ф.А.Хоменок рассматривает данную категорию через совокупность юридических и фактических возможностей для участия граждан в общественно-политической и государственной деятельности, развития их инициативы и самодеятельности[Хоменок Ф.А., 1965, 176 с].

Другие оценивают политические права и свободы как важную категорию субъективных прав и свобод гражданина. Их рассматривают как обеспеченную человеку законом и публичной властью возможность участия (как индивидуально, так и коллективно) в общественно-политической жизни государства и осуществлении государственной власти[Права человека.Ред. Лукашева Е.А.. 1999]. Бесспорно, одним из определяющих для данной категории субъективных прав является характер и природа взаимоотношений между человеком и государством. Таким образом, сущность политических прав и свобод во многом зависит от специфики указанных взаимоотношений. Политические права и свободы включают две основные системы связей

между государством и его гражданами. Во-первых, права на участие, предоставляющие гражданину возможность формировать не только государственные органы, но и волю государства, во-вторых, это свободы, сущность которых определяется существованием в "сфере невмешательства", а, следовательно, и возможности для индивида воздействовать на общественные отношения, находясь под "защитой" этой сферы.

Если исследовать нашу категорию, то с точки зрения происходящих процессов общественной жизни и места в ней политических прав и свобод, то данные правомочия можно определить как правомочия по участию в организации и деятельности государства и его органов посредством различных форм представительной и непосредственной демократии и жизни общества.

Если рассматривать данное явление в рамках субъективного права, то определить политические права и свободы необходимо через категорию "возможности" или право-поведение, право на положительные действия.

Эта категория обладает рядом некоторых черт. Прежде всего, возможность некоторого действия (бездействия), где существует область, указание на пределы реализации этого субъективного права.

Таким образом, политические права и свободы можно рассматривать в качестве принадлежащих гражданину от рождения и обеспеченных законом возможностей, позволяющих гражданину в установленных пределах участвовать в организации и деятельности государства и его органов посредством различных форм представительной и непосредственной демократии и жизни общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. - М., 1985. – 195 с.
2. Фарбер И.Е. Свобода и права человека в советском государстве. - М., 1974. – 190 с.
3. Поляков В.Л. Конституционное право советских граждан на свободу слова. – Саратов, 1977. – 154 с.
4. Хоменок Ф.А. Политические свободы граждан СССР. - Ленинград, 1965. – 176 с.
5. Михалева Н.А. Общественно-политические права и свободы граждан. - М., 1973. – 67 с.
6. Аскеров А.А., Дурманов Н.Д., Карева М.П., Коток В.Ф., Левин И.Д., Трайнин И.П.: Советское государственное право. - М., 1948. – 221 с.
7. Права личности в социалистическом обществе. Витрук Н.В., Карташкин В.А., Ледях И.А., Мальцев Г.В., Масленников В.А., Патюлин В.А., Строгович М.С., Отв. ред.: Кудрявцев В.Н., Строгович М.С.:- М., 1981. – 89 с.
8. Фарбер И.Е. Свобода и права человека в советском государстве. - М., 1974. – 190 с.
9. Журсимбаев С. Права человека в международно-правовых актах и Конституции Казахстана. - Астана, 1998. – 79 с.
10. Искакова Г.К. Права человека в Республике Казахстан. - Алматы, 1999. – 190 с.
11. Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий. Ответ.редакторыБаймаханов М.Т., Сапаргалиев Г.С., Зиманов С.З, Сартаев С.С. - Алматы, 1998. – 290 с.
12. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Общая часть.- М., 1911. – 343 с.
13 Права человека. Учебник для вузов. М., 1999. Отв.редактор Лукашева Е.А. - раздел 5. глава 6.- 338 с.
14 Демократия и правовой статус личности в социалистическом обществе. Отв. ред.: Чхиквадзе В.М.- М., 1987. – 135 с.
15Демократия и правовой статус личности в социалистическом обществе. Отв. ред.: Чхиквадзе В.М.- М., 1987. 135 с.
16 Основные международные документы по правам человека. Отв. ред.: Сарсембаев М.А. - Алматы, 1998. – 122 с.
17 Основные международные документы по правам человека. Отв. ред.: Сарсембаев М.А.- Алматы, 1998. - 122 с.
18 Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий. Ответ.редакторы Баймаханов М.Т., Сапаргалиев Г.С., Зиманов С.З., Сартаев С.С. - Алматы, 1998. – 290 с.
19 Мицкевич А.В. Субъекты советского права. - М. 1962. – 167 с.; Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека: ленинские идеи и современность. - М., 1978. – 304 с.
20 Права личности в социалистическом обществе.Витрук Н.В., Карташкин В.А., Ледях И.А., Мальцев Г.В., Масленников В.А., Патюлин В.А., Строгович М.С., Отв. ред.: Кудрявцев В.Н., Строгович М.С.: - М., 1981. – 123 с.
21 Поляков В.Л. Конституционное право советских граждан на свободу слова. - Саратов, 1977. – 154 с.
22. Хоменок Ф.А. Политические свободы граждан СССР. - Ленинград, 1965. – 176 с.
23. Права человека. Учебник для вузов.Отв. редактор Лукашева Е.А. - М., 1999. – 338 с.

ТАТАРИНОВА ЛОЛА ФУРКАТОВНА
кандидат юридических наук, доцент
Кафедры «Социально-гуманитарные науки»
Университет международного бизнеса

ИХСАНОВАДИЛЯРАТАЛГАТОВНА
кандидат психологических наук, доцент
Кафедры «Социально-гуманитарные науки»
Университет международного бизнеса

ЗАЩИТА УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА ОТ НЕПРАВОМЕРНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

Түйін. Бұл мақала қылмыстық процеске қатысушыларды анықтау органдарының қызметкерлері тарапынан заңсыз психологиялық әсерден қорғау мәселелеріне арналған. Авторлар білімнің аралас салаларын, яғни психология мен юриспруденцияны талдау негізінде психологиялық әсер ету әдістерін құқықтық тұрғыдан жіктеуге әрекет жасады.

Түйінді сөздер: қорғаныс, қатысушы, қылмыстық процесс, әсерету, психология, заңсыз, қысым.

Резюме. Данная статья посвящена проблемам защиты участников уголовного процесса от неправомерного психологического воздействия на них со стороны сотрудников органов дознания. Авторы предприняли попытку, на основе проведенного анализа смежных областей знания, то есть психологии и юриспруденции, мы предприняли попытку классифицировать методы психологическое воздействия, с точки зрения правомерности.

Ключевые слова: защита, участник, уголовный процесс, воздействие, психология, неправомерное, давление.

Summary. This article is devoted to the problems of protecting participants in criminal proceedings from unlawful psychological impact on them by the employees of the bodies of inquiry. The authors made an attempt, based on the analysis of related areas of knowledge, that is, psychology and jurisprudence, we attempted to classify the methods of psychological impact, in terms of legitimacy.

Keywords: defense, participant, criminal process, impact, psychology, unlawful, pressure.

Участники уголовного процесса испытывают на себе серьезное психологическое воздействие, как в категории сознательного, так и в категории бессознательного. В этой связи особо остро возникает вопрос о защитите участников уголовно-процессуальных отношений от неправомерного психологического на них воздействия.

С правовой точки зрения запрет на использование любого нецивилизованного воздействия на участников уголовного судопроизводства закреплен в Международных принципах и нормах, в нормах Конституции Республики Казахстан, соответственно, действующим законодательством установлено абсолютное уважение к достоинству личности, что выражается в ее охране государством. Так, в ст. 5 Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948г. закрепляет положение о том что «никто не должен подвергаться пыткам или жестоким, бесчеловечным или унижающим его достоинство обращению и наказанию»[conv/declarations/declhr.shtml].

10 декабря 1984 года ГА ООН приняла и открыла для подписания, ратификации и присоединения «Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания». Данная Конвенция, участницей которой также является и Республика Казахстан, закрепляет положение, в соответствии с которым, пытки, как и любое действие, преднамеренно причиняющее серьезную боль или страдания (физические и/или психологические) лицу, с целью получения информации или показаний от него или третьей стороны о какой-либо противоправном деянии. При этом, такая информация может касаться и причастности конкретного лица к соответствующему преступлению, в отношении которого ведутся следственные действия, и о которых может быть получена информация с применением недопустимых мер психологического воздействия.

Положение закрепляющее, что никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому или унижающему человеческое достоинство обращению или наказанию, также содержится и в Конституции РК [Конституция РК, 1995].

При проведении следственных действий, и в принципе всего уголовного процесса запрещено принимать меры и решения, которые подрывают уважение участников уголовного процесса и любое обращение, унижающее человеческое достоинство или угрожающее вашей жизни и здоровью. Ни один участник уголовного процесса не должен подвергаться насилию, пыткам или другому жестокому, или унижающему достоинство обращению (ч.3 ст.15 УПК РК) [Уголов-

но-процессуальный кодекс РК, 2014].

Отдельно стоит подчеркнуть, что диспозиция ст. 415 Уголовного кодекса РК, также закрепляет положение, в соответствии с которым, у лиц, принуждающих участников уголовного процесса давать показания, будет возникать уголовная ответственность [4].

Как справедливо отмечается в специальной литературе, под принуждением можно понимать «...понимается любое психическое или физическое воздействие на обвиняемого, которое, ограничивая свободу его выбора, предопределяет конкретные действия и (или) решения. В юридической литературе отмечалось, что под принуждением следует иметь в виду вынуждение не только к даче показаний, когда обвиняемый вообще не хочет давать их, но и к даче определенных показаний, которые хочет получить следователь, но не желает давать обвиняемый, не отказываясь от показаний вообще» [Васильев А.М., Васильева Н.А., 2012,с.23].

Аналогичная точка зрения поддерживалась неоднократно в научной литературе [Зарипов В.Г., 2007,с.18; ДжинджолияР.С., 2004, с.94; Толеубекова Б.Х., 1998, с.106].

Психическое насилие категорически недопустимо в уголовном процессе: вымогательство, угрозы, обман, необоснованные обещания, использование религиозных предрассудков, низкая культура допросов, знание ваших прав и прочее. В то же время средства воздействия имеют как моральные, так и психологические ограничения, то есть пределы средств воздействия. Насмешки, которые кроме всего прочего могу обострить уже имеющееся тяжелое психическое состояние, а также любой другой психический садизм недопустимы [ЕникеевМ.И., ОбразцовВ.А., ЭминовВ.Е., 2011, с.5].

Воздействие, являющееся правомерным, отличается от психического насилия, которое выступает неправомерным воздействием, тем, что в первом случае у подвергающегося воздействию лица имеется свобода выбора той или иной позиции.

Психологическое воздействие, оказываемое в рамках норм международного и национального права само по себе, не диктует конкретное действие, не направлено на вымогательство показаний той или иной смысловой нагрузки. Подобное правомерное вмешательство в происходящие внутренние психические процессы индивида, направлено на формирование правильной позиции человека по отношению к своим гражданским обязанностям. Более того, как подчёркивают некоторые авторы, специализирующиеся на исследуемой нами теме, «подобное воздействие лишь опосредствованно приводит его к выбору определенной линии поведения (добровольность выбора отличает, например, допрос, направленный на получение правдивых показаний, от домогательства признания). При насилии же человек существенно ограничен или вовсе лишен возможности выбирать для себя линию поведения» [Черепанов В.А.,2011, с.27].

Более того, психологическое воздействие, представляет собой одну из разновидностей влияния, которое по своей природе, в частности в психологии, представляет собой процесс и результат, который образуется впосредством изменений, вносимых индивидом илигруппой лиц, их мнений, установок, ценностей, оценочных категорий и других субъективных критериев в ходе взаимодействия с ними.

В данном контексте представляет интерес мнение, высказанное В. П. Шейновым, указывающим, что «...влияние в процессе психологического воздействия — результат деятельностисубъекта воздействия, приводящий к изменению каких-либо особенностейличности объекта, его сознания, подсознания и поведения» [ШейновВ. П., 2015,с.11].

Профессиональные психологи рассматривают психологическое воздействие (влияние) в качестве процесса, осуществляющего регуляцию (саморегуляцию) активности равноупорядоченных систем определенного психологического содержания, взаимодействующих между собой, и в результате которого возникает поддержка функционального состояния таких систем либо изменения их состояния (как минимум в одной из них) [Джозеф О' Коннор, 2007, с.16].

Учитывая вышеизложенное целесообразно подчеркнуть, что такие понятия, как «психологическое воздействие» и «психическое воздействие» в большинстве случаев рассматриваются как тождественные понятия, которые кроме всего прочего имеют тесную между собой связь.

Но стоит подчеркнуть, что на наш взгляд, психическое воздействие имеет тесную и непосредственную связь с изменением психического состояния, посредством использования деструктивных средств. Учитывая, что при психологическом воздействии, могут использоваться как деструктивные средств, так и техника, направленная на убеждение.

Таким образом, лицо, подпадающее под категорию «участник уголовного процесса» может быть подвергнуто как правомерным, так и неправомерным воздействиям на психику со стороны правоохранительных органов, ведущих досудебное расследование [Чернышева Е.В., Злоказов К.В., 2019].

Наша точка зрения подтверждается исследованиями на данную тему, в частности исследованием, проведенным Степаненко Д.А., в результате которого было сформулировано следующее: «защищенность такого лица, от возможного неправомерного воздействия гарантируется не только законом, соответствием тактических приемов, психологических методов влияния

принципу законности, но и сформированной устойчивой морально-этической основой следственной деятельности, и в частности производства отдельных следственных действий. Этические основы производства следственного действия - это совокупность нравственных заповедей, обязательных для следователя, практическая реализация которых обеспечивает успешное проведение следственного действия, это непосредственные, реальные нравственные начала, на которых конструируется и практически осуществляется вся работа следователя» [Степаненко Д.А., 2014,с. 52].

Однако, ввиду того, смысловая нагрузка понятия «психологическое воздействие» и его признаки, закрепленные на законодательном уровне, не нашли своего определения, и тем более закрепления, возникают конфликты между субъектом, выступающим отправителем психологического воздействия, и субъектом, который выступает адресатом такого воздействия.

В этой связи, считаем целесообразным рассмотреть методы психологического влияния на лицо, используемые при осуществлении следственных действий.

Так, сущностью воздействия является побуждениесубъекта - адресата принимать идею, которая ему навязывается субъектом – отправителем, и в последующем изменить свое поведение по той траектории, которая нужнаправоохранительным органам, ведущим следственные действия [ЧуфаровскийЮ.В., 2013, с.109].

Если обратиться к трудам специалистов из области психологии и психиатрии, то можно определить, что они указывают на следующие виды психологического воздействия:

- информационно-психологическое воздействие, осуществляемое словом, информацией;

- психоаналитическое воздействие, направленное на подсознание человека посредством терапевтических средств, в частности при состоянии гипноза или глубокого сна;

- нейролингвистическое воздействие (нейролингвистическое программирование), направленное на изменяющиеся мотивации людей за счет внесения в их сознание специальных лингвистических программ;

- психотронное воздействие (парапсихологическое, экстрасенсорное), осуществление влияния на других людей, посредством передачи информации через внечувственное (неосознаваемое) восприятие;

- психогенное воздействие, являющееся последствием травмголовного мозга, шокового воздействия окружающих условий или каких-тособытий [Бодров М.А.,2017, с.209; Журавлев А. Л., Павлова Н.Д., 2012, с.184].

Современная литература содержит огромное количество методов, используемых при психологическом воздействии, а также споры и дискуссии о их правомерности и возможности их применения.

Проанализировав доктринальные источники, мы пришли к выводу о том, что этот вопрос, по большому счету, связан с проблемой информационной безопасности в сфере правомерного использования методов психологического воздействия. Проблему осложняет отсутствие в юридической психологии современности единой классификации методов психологического воздействия. Естественно имеются общие подходы к такой классификации по видам, делающие акцент на таких видах психологического воздействия, как [Кроз М.В., Ратинова Н.А., Онищенко О.Р., 2008,с.20]: произвольное, непроизвольное; непосредственное, опосредованное; индивидуальное, социально-психологическое-;явное, скрытое;длительное, краткосрочное.

Таким образом, на основе проведенного анализа смежных областей знания, то есть психологии и юриспруденции, мы предприняли попытку классифицировать методы психологическое воздействия, с точки зрения правомерности.

Мы полагаем, что к правомерным методам психологического воздействия можно отнести действия, не ограничивающие свободу воли и не являющиеся противозаконными, которые бы не нарушали право человека на неприкосновенность, в частности психологическую неприкосновенность, выступающая неотъемлемой частью права на личную неприкосновенность, закрепленную как в национальном законодательстве [Ведомости Парламента РК, 1996], так и в нормах международного права [conv/declarations/declhr.shtml;20]. И на этом мы уже останавливались выше.

Среди приемлемых мер психологического воздействия можно выделить: метод примера, эмоционального воздействия и убеждения.

Метод примера может быть использован в виде сообщения о действиях других лиц или собственного примера. Эмоциональное воздействие, как правомерный метод, возможно при обнаружении степени заинтересованности допрашиваемого лица, либо знания или незнания конкретного факта. Использование метода убеждения возможно при наличии заинтересованности восприятия у допрашиваемого. Таким образом, описанные методы правомерного воздействия предполагают не только общение, но и взаимное влияние друг на друга. Подобные техники убеждающего воздействия способствуют коррекции мотивационной направленности допрашиваемого лица и не ограничивают свободу воли.

К неправомерным методам психологического воздействия, по нашему мнению, можно отнести такие как: метод изобличения, угроз и психологического внушения. Метод изобличе-

ния включает в себя активное воздействие на психику допрашиваемого лица, для чего может быть использована ложная информация. Однако,не исключается использование и нейтральной информации по мнению А.В. Дулова [Дулов А.В., Рубис А.С., 2004, с. 93].

Метод угроз, относится к деструктивным вербальным методам, способствует изменению эмоционального состояния, в виде стресса или фрустрации. Метод психологического внушения снижает сопротивление допрашиваемого и изменяет эмоциональное состояние. То есть описанные методы неправомерного психологического воздействия, выражаются в возникновении негативно окрашенных эмоциональных реакций и отсутствии свободы воли.

Анализ различных источников показал, что существует большое количество методов психологического воздействия. Среди методов, оказывающих негативное или деструктивное воздействие на психику можно выделить метод угроз, изобличения и психологического внушения.

В связи с вышесказанным, по нашему мнению наиболее приемлемыми методами психологического воздействия являются метод примера, эмоционального воздействия и убеждения. Данные методы позволяют получить необходимую информацию без нанесения психологического вреда.

Грамотное применение следователем правомерных методов психологического воздействия на допрашиваемое лицо, приводит не только к рефлексии, и изменению мотивационной сферы, но и к получению правдивых данных.

Несмотря на огромное значение указанных международных актов в решении проблемы предупреждения пыток и других видов физического и психического насилия, многие сформулированные в них положения предполагают расширительное толкование, что создает трудности в оценке и квалификации тех или иных действий. Анализ литературы, показал необходимость разделения понятий психическое воздействие и психологическое воздействие. Не менее важным, представляется использование в работе следственных органов (или следователя?) правомерных техник воздействия через процесс убеждения, примера и эмоционального воздействия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Всеобщая декларация прав человека: принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года // Сайт ООН https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
2. Конституция Республики Казахстан принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. В редакции Закона РК от 23.03.2019 № 238-VI // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1996 г. - № 4. - Ст. 217.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК. В редакции Закона РК от 11.07.2017 № 91-VI // Казахстанская правда. - 10.07.2014. - № 133 (27754).
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V. В редакции Закона от 27 декабря 2019 года № 292-VI // Казахстанская правда. – 2017. – 14 июля (№ 126 (28505)).
5. Васильев А.М., Васильева Н.А. Признание вины под принуждением // Администратор суда. -2012. - N 2.- С.23 - 26.
6. Зарипов В.Г. Физическое и психическое принуждение в уголовном праве: понятие, виды, ответственность: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.08. – М., 2007. – 240 с.
7. Джинджолия Р.С. Унификация оценочных признаков при квалификации преступлений против личности. / Под.ред. проф. А.А. Магомедова. -М., 2004. - 271 с.
8. Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Учебник.- Алматы: «Баспа», 1998.- 432 с.
9. Развитие независимого механизма по расследованию случаев пыток в Казахстане. Экспертное заключение (Сванидзе Эрик, ведущий консультант совместного регионального проекта Европейского Союза и Совета Европы «Усиление борьбы с жестоким обращением и безнаказанностью», эксперт (бывший член) Европейского комитета по предотвращению пыток и других форм бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания) // ИПС «Параграф» https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31968769
10. Следственные действия: психология, тактика, технология: учебное пособие/ М.И. Еникеев, В.А. Образцов, В.Е Эминов. - М.: Проспект, 2011. – 216 с.
11. Черепанов В.А. Психологические приемы общения в юридической деятельности // Юрист. - 2011. - N 19.– С. 23 - 31.
12. Манипулирование сознанием / В. П. Шейнов. — Минск: Харвест, 2015.- 768 с.
13. НЛП: Практическое руководство для достижения желаемых результатов / Джозеф О' Коннор.- М.: «Изд. ФАИР», 2007. – 448 с.

14. Чернышева Е.В., Злоказов К.В. Полицейская психология // Информационно-аналитический сайт «Юридическая психология» http://yurpsy.com/files/ucheb/police/03.htm
15. Степаненко Д.А. Психологическое воздействие в уголовном судопроизводстве: понятие и критерии допустимости // Российский следователь. - 2014. - N 9.- С. 52 – 56.
16. Психология оперативно-розыскной и следственной деятельности: учеб.пособие/ Ю. В. Чуфаровский - М.: Изд-во Проспект,2013. -С. 109
17. Бодров М.А. Психологическое воздействие на личность: учебно-методическое пособие. – М., 2017. – 400 с.
18.Психологическое воздействие. Механизмы, стратегии, возможности противодействия // Под общ ред. Журавлев А. Л., Павлова Н.Д. – М., 2012. – 368 с.
19. Криминальное психологическое воздействие/ Кроз М.В., Ратинова Н.А., Онищенко О.Р. - М.: Юрлитинформ, 2008. – 200 с.
20. Международный пакт о гражданских и политических правах 16 декабря 1966 г. Ратифицирован Законом Республики Казахстан от 28 ноября 2005 года № 91 «О ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах» // Бюллетень международных договоров РК. – 2006. – № 4. – Ст. 30.
21. Дулов А.В., Рубис А.С. Основы формирования криминалистической теории доказывания. - Мн.: БГУ, 2004. - 263с.

ТУРДАЛИЕВ АДИЛЬБЕК ОЛЖАБАЕВИЧ
кандидат исторических наук, старший преподаватель
Кафедры уголовно-правовых дисциплин
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

НЫСАНОВА САНЖАН КУАНДЫКОВНА
кандидат исторических наук, старший преподаватель
Кафедры уголовно-правовых дисциплин
Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

ПОРЯДОК И УСЛОВИЯ ОТЧУЖДЕНИЯ ДОЛИ УЧАСТНИКА ТОВАРИЩЕСТВА С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ

Түйін. Мақаланы қорыта келгенде, жауапкершілігі шектеулі серіктістік бұл Қазақстан Республикасында заңды тұлғылардың арасында ең көп тараған құқықтық ұйымдастырудың түрі болғандықтан, заң шығарушы жауапкершілігі шектеулі серіктістігіне қатысушылар үлесінің ерешелігін және сол үлесін иеліктен алудың шарт пен ретін жан-жақты зерттеп, Қазақстан Республикасының заңды актілеріне тиісті өзгерістер мен қосымшаларды енгізу қажет.

Түйінді сөздер: жауапкершілігі шектеулі серіктестік, акция, құқық, иеліктен шығару, заңнама.

Резюме. Резюмируя изложенное в настоящей статье, хотелось бы особо отметить, что поскольку такая организационно – правовая форма, как товарищество с ограниченной ответственностью является наиболее распространенной организационно-правовой формой юридического лица на территории Республики Казахстан, то законодателю следует рассмотреть и изучить более подробно особенности доли участника товарищества с ограниченной ответственностью, а также порядок и условия отчуждения доли участника и внести соответствующие дополнения и изменения в законодательные акты Республики Казахстан.

Ключевые слова: товарищество с ограниченной ответственностью, доля, права, отчуждение, законодательство.

Summary. Such organizational legal form as the limited liability company is the most widespread organizational legal form of the legal person in Republic of Kazakhstan, therefore the legislator should consider and study in more details features of share of participant of the limited liability company, and also an order and conditions of alienation of a share of participant and to make corresponding additions and changes in Acts of Republic of Kazakhstan.

Keywords: limited liability partnership, share, rights, alienation, legislation.

Права на долю в уставном капитале товарищества с ограниченной ответственностью подтверждается выпиской из реестра участников, в случае заключения договора на ведение реестра участников товарищества с профессиональным участником рынка ценных бумаг (регистратором), имеющим соответствующую лицензию.

Участнику товарищества, полностью внесшему свой вклад, выдается свидетельство, удостоверяющее его участие в товариществе. Такое свидетельство выдается по требованию участника. Согласно действующему законодательству такое свидетельство не относиться к категории ценных бумаг. Вместе с тем, это является юридическим документом, подтверждающим факт внесения конкретным участником своей доли в уставный капитал товарищества и при необходимости может служить письменным доказательством [*Нам Г.М., Нам И.Г., 2006, 235 с*].

А.А. Алпатов видит «смысл существования долей в имуществе ТОО в осуществлении участниками своих прав, включая право на управление, часть дохода, ликвидационную квоту, получение действительной стоимости доли, а также обязанностей, включая обязанность по внесению вклада в объеме, определенном размером принадлежащей доли участия в уставном капитале. Доля участия есть своеобразное встречное представление, эквивалент, представляемый в обязательстве в обмен на вклад участника» *[Алпатов А.А., 1998, с. 32]*.

Правовая характеристика долей в имуществе ТОО невозможна без их сравнения с акциями в акционерном обществе. Основными отличиями АО от ТОО, касающимися характеристики долей участия, являются следующие:

а) В АО доли участия (акции) равны, и количество долей может быть больше числа акционеров. Что касается ТОО, законодательство Казахстана, как и большинства других стран, придерживается позиции «единой доли», то есть одному лицу не может принадлежать несколько долей;

б) Доля участия в товариществе, в отличие от АО, не выражена в ценной бумаге или ином документе. Могут существовать документы, лишь доказывающие наличие доли и ее размер (например, свидетельство о праве на долю), и пере-

дача подобных документов не означает передачи доли участия. В АО доли участия выражены в ценной бумаге - акции.

в) Акция не может передаваться по частям. В товариществе возможна передача части доли.

Понятие доли в имуществе ТОО как юридической категории в настоящее время действующим законодательством не определено. Решение данного вопроса носит не только теоретический, но и огромный практический смысл.

С.Д. Могилевский относит долю участника к объектам гражданских прав, т. е. к материальным и нематериальным благам, по поводу которых возникают гражданские правоотношения. Учитывая, что уставный капитал товарищества представляет условную величину и складывается из стоимости вкладов участников, «доля» в таком капитале тоже является условной величиной, определяющей объем требований участника к обществу, т.е. объем его обязательственных прав. Исходя из вышесказанного, по мнению С.Д. Могилевского, «доля (часть доли) участника в уставном капитале, будучи объектом гражданских прав, является не чем иным, как разновидностью имущественных прав» *[Могилевский С.Д., 2000. С.36]*.

При нарушении участником ТОО своих обязанностей перед товариществом, установленные законодательными актами или учредительными документами, товарищество, в соответствии с решением общего собрания, вправе по суду требовать принудительного выкупа доли такого участника по цене, определенной соглашением товарищества с участником. При недостижении соглашения цена принудительно выкупаемой доли устанавливается судом (ст. 82). Принудительная продажа доли может возникнуть и при возникновении личных долгов участника *[Колупаев И.А., 2003, с. 16]*.

В настоящее время выражение «доля в уставном капитале» уже ни у кого не ассоциируется с выражением «доля в общей собственности».

Участник ТОО вправе продать или иным образом уступить свою долю в имуществе или ее часть одному или нескольким участникам данного товарищества по своему выбору. Равным образом участник вправе заложить долю в обеспечение своего обязательства перед другим участником. Согласия товарищества или других участников на совершение этих сделок не требуется.

Иная ситуации складывается, если участник намерен уступить долю третьему лицу или заложить ее по обязательствам перед третьим лицом. Так, например, такие сделки могут быть ограничены или вообще запрещены учредительными документами.

Если же подобные ограничения отсутствуют, то участник при отчуждении доли третьим лицам обязан соблюсти предусмотренные законом формальности. При этом статья 31 Закона достаточно подробно раскрывает смысл этого права и регламентирует процедуру такого отчуждения.

Участник ТОО, желающий продать свою долю или ее часть третьему лицу, обязан письменно известить о своем намерении исполнительный орган товарищества с указанием предполагаемой цены продажи. Исполнительный орган в течение недели обязан известить об этом всех участников товарищества. В свою очередь, участник, желающий приобрести долю или ее часть на предложенных условиях, должен, соответственно, уведомить исполнительный орган. При этом, если участников, желающих воспользоваться преимущественным правом, несколько и совокупная величина поступивших предложений превышает размер продаваемой доли (например, несколько участников согласились приобрести всю долю), при отсутствии иного соглашения между ними или положений учредительных документов, это право осуществляется ими пропорционально размерам их долей в уставном капитале.

Если же величина предложений участников не превышает размера продаваемой доли (например, все участники пожелали приобрести лишь незначительные части доли), каждый из них приобретает ту ее часть, которую он указал в своем уведомлении.

Если в течение месяца со дня направления исполнительному органу извещения о предложении доли к продаже, она или ее часть не будет выкуплена участниками, участник вправе продать ее или ее невыкупленную часть по цене не ниже той, какая была указана в извещении. В противном случае, участники вправе в судебном порядке потребовать признания заключенного с третьим лицом договора купли-продажи доли недействительным или в течение трех месяцев перевода на себя прав и обязанностей покупателя.

Право преимущественной покупки участников действует и в случаях продажи доли с торгов, и при ее отчуждении по договору мены.

Это правило должно применяться во всех случаях возмездного отчуждения доли, за исключением лишь тех, когда исполнение встречного предоставления связано с личностью контрагента (например, взамен отчуждаемой доли известный художник обязуется нарисовать портрет продавца доли). Поэтому в науке предлагалось заменить в этом словосочетании слово «покупки» на «приобретения».

Когда на участника возлагается обязанность предложить сначала другим участникам выкупить его долю, то такая ситуация представляет собой не право преимущественной покупки, а так называемое право первого отказа.

Согласно статье 216 ГК при продаже доли в праве общей долевой собственности посторон-

нему лицу остальные участники долевой собственности имеют преимущественное право покупки продаваемой доли по цене, за которую она продается, и на прочих равных условиях. Продавец доли обязан известить в письменной форме остальных участников долевой собственности о намерении продать свою долю постороннему лицу с указанием цены и других условий, на которых продает ее *[Сулейменов М.К., Басин Ю.Г., 2000, с.77]*.

Как утверждает С.И. Климкин, отличия в этих конструкциях по вышеуказанным позициям очевидны. Если Закон упоминает лишь о паритете цен, ГК говорит и о равенстве «прочих условий» *[Климкин С.И., 2002, с.51]*.

Закон также определяет основания принудительного выкупа доли у участника. Этому вопросу посвящена статья 34 Закона, устанавливающая судебный порядок этой процедуры. В соответствии с пунктом 2 указанной статьи при причинении существенного вреда товариществу с ограниченной ответственностью, помимо требования о возмещении вреда и постановки вопроса о принудительном выкупе товариществом доли виновного участника, причинившего вред, вправе также потребовать выбытия его из числа участников.

Закон определяет (п. 2 ст. 28), что утрата права на долю по любым основаниям влечет выбытие участника из ТОО. Поэтому принудительный выкуп доли влечет безусловное выбытие участника из товарищества. Возможность принудительного выкупа доли участника при причинении им существенного вреда грозит возможными злоупотреблениями со стороны других участников.

Решение суда о принудительном выкупе доли участника товарищества одновременно будет означать то, что этот участник автоматически выбыл из состава участников товарищества.

Учредительные документы товарищества считаются измененными в той части, в какой это вытекает из условий договора о присоединении. Новый участник присоединяется к учредительным документам товарищества с учетом изменений в них, вытекающих из договора о присоединений.

В соответствии с учредительными документами каждый участник товарищества имеет количество голосов пропорционально доле в уставном капитале. Договором о присоединении предусмотрено, что каждый участник при голосовании в высшем органе имеет один голос вне зависимости от размера доли в уставном капитале. Благодаря использованию института договора о присоединении устраняется возможность возникновения противоречий между уставом и учредительным договором по некоторым вопросам. Так, если решение вопроса о вступлении в товарищество нового участника в порядке покупки им доли у самого товарищества (п. 4 ст. 33 Закона) не было принято единогласно всеми участниками, когда в соответствии с уставом единогласия не требовалось, могут возникнуть противоречия между уставом (изменение которого в связи с изменением участников не требует единогласия) и учредительным договором (новая редакция которого требует его подписания всеми участниками). Поскольку договор о присоединении подписывается не всеми участниками, а уполномоченным должностным лицом на основании решения общего собрания, то такая проблема устраняется.

Право на долю в имуществе товарищества участника товарищества - наследодателя не является вещным правом. Это обязательственное право может переходить к наследникам как по закону, так и к наследникам по завещанию.

В связи с выбытием участника товарищества его доля подлежит выкупу товариществом по аналогии с положениями, когда участник товарищества желает продать свою долю третьему лицу (статья 31 Закона).

Если оставшиеся участники товарищества не воспользуются своим правом на преимущественную покупку доли умершего участника товарищества, то она может быть выставлена на торги. Если названные выше условия не выполнены, то наследники становятся участниками товарищества путем подписания договора присоединения. В то же время у наследников умершего участника товарищества отсутствует право требовать принудительного принятия их в состав участников товарищества.

Только после соблюдения этих процедур и отказа других участников товарищества от права преимущественной покупки, может быть заключен договор мены.

Следует учитывать особенность, связанную с отчуждением доли участника товарищества, когда это влечет изменение состава участников товарищества. Это особенность выражается в том, что приобретатель доли становится участником товарищества (приобретает весь комплекс прав и обязанностей по управлению делами общества) с момента государственной регистрации и внесение изменений в учредительных документах.

Таким образом, в законодательном порядке необходимо закрепить механизм исчисления размера доли в имуществе товарищества при ее отчуждении по любому снованию. Такой механизм мог бы предусматривать определение размера доли в имуществе, исходя из баланса товарищества. При отчуждении доли или ее части по любому основанию размер доли следует исчислять по состоянию на день подачи участником уведомления исполнительному органу товарищества о намерении произвести такое отчуждение. В случае смерти участника размер доли следует определять на день смерти. Если това-

риществом принято решение о принудительном выкупе доли участника, то размер этой доли следует исчислять на день общего собрания участников товарищества, принявшим такое решение. Поскольку законодательно не установлен механизм исчисления стоимости доля участника в имуществе товарищества, то на сегодняшний день фактически происходит отчуждение прав участника по управлению делами товарищества, а также других прав и обязанностей.

Необходимо в законодательном порядке предусмотреть возможность принятия в состав товарищества новых участников только в случае отказа других участников товарищества от реализации преимущественного права покупки доли, отчуждаемой участником.

В заключение, резюмируя изложенное в настоящей статье, хочу особо отметить, что поскольку такая организационно – правовая форма, как товарищество с ограниченной ответственностью является наиболее распространенной организационно-правовой формой юридического лица на территории Республики Казахстан, то законодателю следует рассмотреть и изучить более подробно особенности доли участника товарищества с ограниченной ответственностью, а также порядок и условия отчуждения доли участника и внести соответствующие дополнения и изменения в законодательные акты Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Нам Г.М., Нам И.Г. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О товариществах с ограниченной и дополнительной ответственностью». - Алматы: Баспа, 2006. - 235 с.
2 Алпатов А.А. Правовое положение товарищества с ограниченной ответственностью. - М., 1998. - 320 с.
3 Могилевский С.Д. Общество с ограниченной ответственностью: Учеб.-практическое пособие. М., 2000. - 368 с.
4 Колупаев И.А. Правовое положение товарищества с ограниченной ответственностью в Республике Казахстан: автореф... к.ю.н. диссертации: 12.00.03 - Алматы, 2003. - 25 с.
5 Гражданское право / Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. Т.1. – Алматы, 2000. - 704 с.
6 Климкин С.И. Хозяйственные товарищества по законодательству Республики Казахстан. – Алматы, «Жеті жарғы», 2002. - 88 с.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

МРНТИ 378.1

АБДУРАЕВ ЖАНҒАЛИ ЕРАЛИЕВИЧ
аға оқытушы
«Мұнай және құрылыс өндірісі» кафедрасы
Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университеті

АБДУРАЕВА ГУЛШИРИН ЕРАЛИЕВНА
тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
физика-техникалық факультеті
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ МҮМКІНДІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Түйін. Мақалада елдегі жоғары білім беру нарығындағы сұраныс пен ұсыныстарды басқаруға әсер ететін негізгі факторлар, жоғары кәсіби білімі бар мамандарды даярлаудың қазіргі жағдайы қарастырылған.

Мақалада жоғары кәсіби білімді мамандарды даярлаудың еліміздегі қалыптасқан дәстүрлі механизмі аталған мәселелерді ұтымды шеше алатын жағдайда емес. Көріп отырғанымыздай оның ЖОО бітірушілердің сапасына кері әсері, сонымен бірге еңбек нарығындағы мамандарға деген талаптың қанағаттандырылмауы «дипломды жұмыссыздар» көрсеткішінің артуына әкеп соқты.

Еліміздегі жаңаша экономикалық және әлеуметтік жағдайларға сәйкес жоғары білімді дамыту бойынша жүргізіліп жатқан шаралар мамандар даярлау сапасын арттыруды, қарқынды ғылыми-зерттеу қызметімен үйлесімді білімді дамытуды, жоғары оқу орындардағы зерттеулердің әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктермен тығыз байланысын орнатуды, білім беру мен ақпараттық технологияларды жетілдіруді, бірыңғай ақпараттық білім ортасын қалыптастыруды, білім беру процесін оқу-әдістемелік және ғылыми тұрғыдан қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл көліктік-коммуникациялық кешен мамандықтары бойынша студенттердің кәсіби дайындығына жоғары талаптар қойып, оларды жаңа ғылыми идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқытудың жаңа технологияларын игерген және қазіргі заманғы технологиялық процесті басқара алатын маман ретінде қалыптастыру мәселесін тудырады. Сондықтан жоғары оқу орындарында ақпараттық технологиялар арқылы білім беруді дамыту, студенттердің кәсіби және технологиялық даярлығын үнемі жетілдіріп отыру аса маңызды мәселе.

Түйінді сөздер: білім беру, қызмет көрсету, еңбек нарығы, мамандық, біліктілік, талапкер, жоғары кәсіби білім, жоғары мектеп, теңгерімсіздік, мамандар даярлау.

Резюме. В статье рассмотрены основные факторы, влияющие на управление спросами и предложениями на рынке высшего образования в стране, современное состояние подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием.

В статье сформированный в стране традиционный механизм подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием не в состоянии эффективно решать эти проблемы. Как видим, его негативное влияние на качество выпускников вузов, а также неудовлетворение требований к специалистам на рынке труда привели к увеличению показателя «дипломные безработные».

Проводимые меры по развитию высшего образования в соответствии с современными экономическими и социальными условиями страны требуют повышения качества подготовки специалистов, развития знаний, гармоничного с интенсивной научно-исследовательской деятельностью, установ-

ления тесной связи исследований в высших учебных заведениях с социальными и экономическими потребностями, совершенствования образования и информационных технологий, формирования единой информационной образовательной среды, учебно-методического и научного обеспечения образовательного процесса.Это ставит высокие требования к профессиональной подготовке студентов по специальностям транспортно-коммуникационного комплекса, создает проблемы формирования их как специалиста, способного творчески воспринимать новые научные идеи, осваивать новые технологии обучения и управлять современным технологическим процессом. Поэтому важно развивать образование в высших учебных заведениях через информационные технологии, постоянно совершенствовать профессиональную и технологическую подготовку студентов.

Ключевые слова: образование, услуги, рынок труда, специальность, квалификация, абитуриент, высшее профессиональное образование, высшая школа, дисбаланс, подготовка специалистов.

Summary. The article deals with the main factors affecting the management of supply and demand in the market of higher education in the country, the current state of training of specialists with higher education.

In the article, the traditional mechanism of training specialists with higher professional education formed in the country is not able to effectively solve these problems. As we can see, its negative impact on the quality of University graduates, as well as unsatisfactory requirements for specialists in the labor market led to an increase in the indicator "diploma unemployed".

The measures taken to develop higher education in accordance with the modern economic and social conditions of the country require improving the quality of training of specialists, developing knowledge in harmony with intensive research activities, establishing a close connection of research in higher education institutions with social and economic needs, improving education and information technology, creating a unified information educational environment, teaching and scientific support for the educational process.. This puts high demands on the professional training of students in the transport and communication complex, creates problems of forming them as a specialist who can creatively perceive new scientific ideas, master new learning technologies and manage the modern technological process. Therefore, it is important to develop education in higher education institutions through information technology, and constantly improve the professional and technological training of students

Keywords: education, services, labor market, specialty, qualification, applicant, higher professional education, higher school, imbalance, training of specialists.

Заманауи білім беру үдерісін оқу электронды материалдарымен сапалы қамтамасыз етпей елестету қиын. Соңғы уақытта олардың түрлік құрамы электрондық оқу құралдары, компьютерлік модельдеу құралдары, интернет-сайттар, тренажерлер, оқыту бағдарламалары және басқа да білім беру ресурстары сияқты жаңа педагогикалық бағдарламалық құралдармен толықтырылды. Ең тиімді және заманауи жазбалар сандық ресурстар деп аталады, оларды сандық құрылғылар арқылы бейнелеуге болады. Оқулықтар мен электрондық білім ресурстары арасындағы басты айырмашылығы - оларды денсаулығында проблемалары бар (инклюзивті білім беру) оқушыларды қашықтықтан оқыту үшін ыңғайлы нұсқа. Мәселен, кәдімгі оқулықты көзі нашар мектеп оқушылары пайдалана алмайды. Оның үстіне кітаптар ауыр, соның салдарынан мектеп оқушылары жиі «ұмытып» үйлерінде қалдырып кетеді.

Қазіргі уақытта сандық білім беру ресурстары ұғымының көптеген анықтамалары бар, олардың кейбірін қарастырып көрейік.

1. Сандық білім беру ресурстары (СБР) деп сандық тасығыштарда сақталған білім беру сипатындағы кез келген ақпарат түсініледі.[Закон «О некоммерческих организациях» 2001, № 142-11 [Электронный ресурс http://online.zakon.kz/document/]

Анықтама сандық білім беру ресурстарын қысқаша сипаттайды, осы ұғымның мағынасын толық көрсетпейді].

2. СБР «Сандық білім беру ресурсы», яғни білім беру мақсаттарына арналған және сандық, электрондық, «компьютерлік» нысанда ұсынылған мазмұнды оқшауланған объект болып табылады [Кодекс РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет,2001, №209-11].

3. Анықтама объект мазмұнының алдыңғы оқшауланған болуымен ерекшеленеді, бұл осы ұғымның мағынасын толық көрсетеді.

4. СБР - бұл оқу процесінде қолдану үшін қолданылатын сандық түрдегі деректер жиынтығы[Мамонтов С.А., 2003, 242 б]

Анықтама толық емес, сандық білім беру ресурсының терең мағынасын ашпайды.

5. Электрондық білім беру ресурстары (ЭОР) Оқу материалдары деп аталады, оларды қайта шығару үшін электрондық құрылғылар қолданылады. Жалпы жағдайда Эр-ға оқу бейнефильмдері мен дыбыс жазбалары жатады, оларды шығаруға тұрмыстық магнитофон немесе CD-плейер жеткілікті. Білім беру үшін ең заманауи және тиімді ЭОР компьютерде ойнатылады. Кейде ЭОР ішкі жинағын бөліп алу үшін, оларды сандық білім беру ресурстары деп атайды.

Бұл анықтама электрондық білім беру ресурстарын (ЭОР) анықтаудан туындайды, ЦБР туралы толық түсінік бермейді, бірақ сонымен бірге СБР-ды ЭОР жиыны ретінде анықтайды.

Сандық білім беру ресурстары - бұл сандық формада ұсынылған фотосуреттер, бейнефрагменттер, статикалық және динамикалық үлгілер, виртуалды шынайы және интерактивті үлгілеу объектілері, картографиялық материалдар, дыбыс жазбалары, символдық объектілер және іскерлік графика, мәтіндік құжаттар және оқу процесін ұйымдастыру үшін қажетті өзге де оқу материалдары.

Анықтама СБР мазмұнын көрсетеді, сондай-ақ түсіну үшін қол жетімді, есте сақтау оңай, сондықтан басқалардың фонында сапалы бөлінеді.

Қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық технологиялар білім беру үдерісі үшін дәстүрлі құралдарды тиімді толықтыратын жаңа технологияларды ұсынады, көптеген педагогтар өздерінің әдістемелік жүйесіне барынша дайындықпен кіреді. СБР-ны пайдалану оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін түбегейлі жаңа мүмкіндіктер береді. СБР-оқудағы көрнекіліктің жедел құралы, оқушылардың практикалық іскерліктерін пысықтауда, оқушыларға сұрау мен бақылауды ұйымдастыру мен өткізуде, сондай-ақ үй тапсырмаларын бақылау мен бағалауда, сызбалармен, кестелермен, кестелермен, шартты белгілермен және т. б. жұмыста, оқушылардың шығармашылық жұмыстарындағы мәтіндерді редакциялау мен қателерді түзетуде көмекшінің көмекшісі.

Бағдарламалық оқытудың ерекшелігі оқу процесін белсендіруге ықпал ететін оқушылардың өзіндік іс-әрекетінің қадамдылығы, сондай-ақ оқытудың дараланууы мен сараланууы мүмкін шұғыл кері байланыстың болуы.

Білім беру саласындағы СБР-ны пайдалану педагогтарға оқытудың мазмұнын, әдістері мен ұйымдастыру нысандарын сапалы өзгертуге мүмкіндік береді. Педагогикалық қызмет құралдары жетілдірілуде, оқытудың сапасы мен тиімділігі артады. СБР-ның дәстүрлі оқыту құралдарымен салыстырғанда көптеген артықшылықтары бар:

Сандық білім беру ресурстарының мақсаты оқушылардың ақпараттық қоғамда зияткерлік мүмкіндіктерін күшейту, сондай-ақ білім беру жүйесінің барлық сатыларында оқыту сапасын арттыру болып табылады.

Білім беруді ақпараттандыру білім беру саласын ақпараттандыру ұғымының мәнін ашатын келесі бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді:

- кәсіби-педагогикалық қызметтің теориялық негіздерін түсіну;
- оқыту философиясы мен әдіснамасын білу;
- оның әдістері мен іскерліктерін меңгеру; түрлі педагогикалық мәселелерді шешу кезінде теория мен тәжірибені ұштастыру қабілеті;
- кәсіби педагогикалық қызметті жүзеге асыру;
- білім беру қызметінде заманауи ақпараттық ағымдарды тиімді қолдана білу.

Қазіргі уақытта бірқатар негізгі ұғымдар мен анықтамаларды ресмилендіру мәселелері ашық күйінде қалып отыр. Атап айтқанда, бұл білім беру электрондық басылымының, электрондық оқулықтың, білім беру электрондық ресурсының ұғымына қатысты.

6. Электрондық басылым - графикалық, мәтіндік, сандық, сөйлеу, музыкалық, бейне, фото және басқа да ақпараттың, сондай-ақ Пайдаланушының баспа құжаттамасының жиынтығы. Электрондық басылым кез келген электронды тасығышта - магнитті, оптикалық, сондай-ақ электрондық компьютерлік желіде жариялануы мүмкін [С.А. Абдыманапов, М. Жамбек, Ш.А. Искакова, С.М. Омирбаев, С.В. Селиверстов, С.Ф Ударцев., 2002, 80 с.].

Оқулық - мемлекеттік стандартқа және оқу бағдарламасына сәйкес келетін және басылымның осы түрі ретінде ресми бекітілген оқу пәнінің немесе оның бөлімінің жүйелі түрде баяндалуын қамтитын оқу басылымы. Электрондық оқулық-жоғары ғылыми және әдістемелік деңгейде құрылған, стандарттың дидактикалық бірлігімен және бағдарламамен анықталатын мамандықтар мен бағыттардың мемлекеттік білім беру стандартының пәннің федералды құрамына толық сәйкес келетін негізгі оқу электрондық басылымы.

Кейбір мамандар электрондық оқыту құралдарына электрондық оқулықтар мен оқу құралдары, гипермедиа-сайттар, ақпараттық толтырылуы бар педагогикалық бағдарламалық құралдар және ақпараттық-есептеу техникасының көмегімен телекоммуникация құралдарында, магниттік, оптикалық және басқа да ақпараттық тасымалдаушыларда құрылатын және орналастырылатын педагогикалық бағыттағы басқа да жарияланымдар жатады деп санайды.

7. Электрондық басылымдардың айтарлықтай айырмашылығы - олар білім берудің барлық үш компонентін қолдай алауы: ақпарат алу, практикалық сабақтар және аттестаттау. Электрондық басылым мектеп үшін оқулық бере алмайтын қамтамасыз ете алады. Мысалы, ол оқу қызметінде көмектеседі виртуалды зертханаларды құру арқылы практикумдарды қолдайды. Сондай-ақ, қарапайым тестілер мен бақылау тапсырмаларынан бастап білім мен іскерлікті кешенді тексеруге дейін аттестациялауды өткізу айқын артықшылығы болып табылады[Мамонтов С.А.,2003, 242 б].

Білім берудің электрондық басылымы студенттердің және оқушылардың осы саладағы білімін, іскерлігі мен дағдыларын шығармашылық және белсенді меңгеруін қамтамасыз ететін, тиісті ғылыми-практикалық білім саласы бойынша жүйелендірілген материалды қамтитын электрондық құрал. Білім беру электрондық басылы-

мы орындалуы мен көркемдік безендірудің жоғары деңгейімен, толық ақпараттың, әдістемелік құралдардың сапасымен, техникалық орындау жағдайымен, көрнекілігімен, қисындылығымен және мазмұндаудың дәйектілігімен ерекшеленуі тиіс. Білім беру электрондық басылымы дидактикалық қасиеттерін жоғалтпай, қағаз нұсқасына редуцияланауы мүмкін емес.

Білім беру электрондық басылымының, электрондық оқулықтың, білім беру электрондық ресурсының ұғымдарын анықтаудың бірнеше тәсілдері белгілі. Мысалы, анықтама ұғымның сипаттарын аудару арқылы немесе керісінше, қандай да бір қасиеттерді теріске шығару арқылы құруға болады. Білім беру электрондық құралдарын анықтай отырып, авторлардың көпшілігі бірінші тәсілге ие. Бірақ кейбір мамандар ақпараттық технологиялардың тез өзгеруін және дамуын, ақпаратты ұсынудың жаңа тәсілдерінің пайда болуын болжаудың мүмкін еместігін ескере отырып, екінші жолмен пайдаланады.

Білім беру электрондық басылымы тиісті ғылыми-практикалық білім саласы бойынша жүйеленген материалды қамтуы, студенттер мен оқушылардың осы саладағы білімді, іскерлікті және дағдыларды шығармашылық және белсенді меңгеруін қамтамасыз етуі тиіс. Ол орындалу мен көркемдік безендірудің жоғары деңгейімен, ақпараттың толықтығымен, әдістемелік құралдардың сапасымен, техникалық орындау сапасымен, көрнекілігімен, қисындылығымен және мазмұндаудың жүйелілігімен ерекшеленуі тиіс.

Электрондық оқулық - жоғары ғылыми және әдістемелік деңгейде құрылған, стандарттың дидактикалық бірлігімен және бағдарламамен анықталатын мамандықтар мен бағыттардың мемлекеттік білім беру стандартының пәннің федералды құрамына толық сәйкес келетін негізгі білім беру электрондық басылымы.

Білім беру электрондық ресурстары-берілген әдістемелік оқыту жүйесі шеңберінде оқу процесін толық қамтамасыз ету үшін қажетті электрондық басылымдар жиынтығы [6].

Елімізде білім берудің модернизациясына байланысты педагогтар оқытудың дәстүрлі түрлерін ғана емес, сонымен қатар инновациялық әдістемелерді да енгізуде. Электрондық білім беру ресурстары (ЭБР) дегеніміз - электрондық құрылғылар арқылы бейнеленетін оқу материалдары. Жалпы жағдайда дыбыс жазбалары мен бейнефильмдер электрондық білім ресурстары теңестіріледі, оларды ойнатқыш плеер немесе магнитофон арқылы көрсетуге болады.

Электрондық білім беру ресурстарының белгілі бір жіктелуі бар. Олар бірнеше топқа бөлінеді:

1. Текстографиялық Материал қағазда емес, компьютер мониторында иллюстрация немесе мәтін түрінде пайда болады. Қаласаңыз, кез келген уақытта қажетті мақаланы немесе суретті басып шығаруға болады.

2. Материал бойынша навигациясы бар мәтіндік ЭБР. Бұл жағдайда электронды білім беру ресурстарына қажетті бетке кез келген уақытта ауысып, ДК-де оқуға болатын кітаптар жатады. Қажетті терминді көрсете отырып, қосымша шағын терезеде оның сипаттамасын (анықтамасын) оқуға немесе фразаны (негізгі фразаны) көрсете отырып, экранның мазмұнын бірден өзгертуге болады. Мәтін бойынша Навигация сызықсыз жүреді, ал мәтіндік өнім гипермәтін деп аталады.

3. Білім беру электрондық ресурсы - визуалды немесе дыбыстық фрагмент. Анимация, дыбыс оқыту процесін оқушылар үшін қызықты және қызықты етеді.

ЭБР мультимедиасын қолдану, ағылшын тілінен аударғанда «мультимедиа» сөзі «көптеген тәсілдер» дегенді білдіреді. Осындай білім беру электрондық ресурсы – бұл оқытылатын нысандарды графика, дыбыс, бейне, фото, анимация көмегімен таныстыру. Басқаша айтқанда, білім беру электрондық ресурсы - бұл адамның есту және көру органдарының көмегімен қабылдайтын барлық нәрсе. Қазіргі уақытта «мультимедиа» термині өте кең қолданылады, осыған байланысты ол неге жататынын түсіну керек. Мысалы, электрондық білім беру ресурстарына оқу сипатындағы тақырыптық бейнефильмдер жатады, оларды проектор мен дербес компьютерді пайдалана отырып көруге болады. Ал мультимедиа ЭОР дегеніміз компьютерлік экранда әр түрлі тәсілдермен ұсынылған нысандар жиынтығын бір уақытта ойнату мүмкіндігі. Әрине, бұл ретте өзара байланысы жоқ заттардың мағынасыз араласуы емес, белгілі бір дидактикалық тақырыпқа бағынышты нысандарды таңдау дегенді білдіреді. Олар бір-бірімен қисынды байланысты болуы, оқушылардың зерделенетін құбылысы немесе процесі туралы бірыңғай түсінігін қалыптастыруы тиіс. Нақты әлемнің фрагментінде көрінудің барабарлылық дәрежесі жасалған мультимедиа өнімінің сапасын сипаттайды. Инновациялық өрнек "виртуалды шындық" деп танылады, ол визуалды үш өлшемді қатар және стерео дыбысты қамтитын компоненттердің мультимедиасын қолдануды білдіреді.

Білім беру ресурстарының түрлері. Электрондық оқытуда электрондық білім беру ресурсының негізі білім беру контенті болып табылады. Электрондық білім беру ресурсының метадеректері оқытудың технологиялық жүйесі арқылы ресурсты іздеу үшін қажетті стандарттalған ақпаратты қамтиды.

Білім беру мақсаттарында электрондық ресурстар мен сервистерді пайдалануды қамтамасыз ететін бағдарламалық-аппараттық платформада құрылған электрондық білім беру ресурстары, ақпараттық білім беру сервистері, құралдар, технологиялар жүйесі ақпараттық білім беру жүйесін (басқа жиі қолданылатын атау – автомат-

тандырылған оқыту жүйесі) білдіреді.

Редакциялық баспа өңдеуінен өткен, шығу мәліметтері бар және өзгеріссіз түрде таратуға арналған электрондық білім беру ресурсының контенті электрондық басылым болып табылады (МЕСТ 7.60-2003). Электрондық білім беру ресурсының контенті келесі түрлерде беріледі:

• оқулық – оқу пәні, оның бөлімі, оқу бағдарламасына сәйкес келетін және білім беру үрдісінде тиісті білім деңгейін қолдану үшін ресми бекітілген басылым;

• оқу құралы - оқулықты толық немесе ішінара толықтыратын немесе алмастыратын және білім беру процесінде тиісті білім деңгейін пайдалану үшін ресми бекітілген басылым;

• оқу-әдістемелік құрал - оқу пәнін оқыту және оқыту әдістемесі, оның бөлімі немесе бөлімі бойынша материалдары бар -басылымдар;

• көрнекі оқу құралы - оқу мен оқытуға көмек көрсететін бейнелеу материалдары бар басылымдар;

• өзін-өзі оқыту - жетекшінің көмегінсіз оқу материалын өз бетінше оқу үшін басылым;

• практикум - өткенді меңгеруге ықпал ететін практикалық тапсырмалар мен жаттығулар бар басылымдар.

Білім беру ресурсын құрастыру және пайдалану технологиялары. Электрондық басылымды дайындаудың технологиялық процестерінің құрамы оның функционалдығын іске асыру үшін баспа және электрондық басылымдарды редакция-баспалық өңдеу айырмашылықтары анықтайды.

Ықтимал функционалдық қасиеттерін (гипersілтемелер, іздеу, мультимедиалық қасиеттер және т.б.) қолдана отырып, электрондық басылымды жаңғыртуды қамтамасыз ететін электрондық басылымдарды дайындаудың технологиялық үдерістері мен қолданысқа енгізілген бағдарламалық-технологиялық құралдар кешенінің нәтижесі электрондық басылымның ақпараттық-технологиялық құрылымын анықтайды [Кодекс РК, 2001 года. №209-11].

Жалпы жағдайда қарапайым электронды басылым, оқулық, оқу құралы, өзін-өзі оқыту, қарапайым офистік бағдарламалар, мәтіндік және графикалық редакторлар, презентациялар құру бағдарламалары, арнайы баспа жүйелері және т.с.с. көмегімен құрылуы мүмкін. Мұндай басылымды стандартты офистік бағдарламалармен ойнату мүмкін және ең алдымен жеке дербес пайдалануға арналған. Бұл жағдайда аудиториялық сабақтарды өткізу үшін оқытушыға, әрине, негізгі электронды басылымға негізделген арнайы әдістемелік аппарат талап етіледі.

Күрделі электронды басылымдарды, практикумдарды, компьютерлік оқыту бағдарламаларын, білімі мен іскерлігін бақылау құралдарын жасау және пайдалану, арнайы бағдарламалар мен алгоритмдерді талап етеді. Жалпы алғанда контент жасау құралы мен оны ойнату құралы болуы керек.

Күрделі электрондық басылымды, тиісті аспап-саймандық құралдарды жақсы меңгерген автор немесе білікті бағдарламашы жасай алады. Соңғы жағдайда автордың рөлі оқу материалын іріктеу мен дайындауға және электрондық оқу сабағының сценарийін әзірлеуге негізделеді.

Әрине, электронды басылымды әзірлеу, оны редакциялық-баспалық өңдеу және қайта шығару, оны тиімді пайдалану үшін дайындалған авторларды, баспа персоналын және педагогтарды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Закон «О некоммерческих организациях» от 16 января 2001 года, № 142-11 [Электронный ресурс]http://online.zakon.kz/document/
2. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) от 12 июня 2001 года. №209-11 [Электронный ресурс]http://online.zakon.kz/document/
3. Абдыманапов С.А. Национальная система оценки качества высшего образования. Фонд Сорос-Казахстан/ С.А. Абдыманапов, М. Жамбек, Ш.А. Искакова, С.М. Омирбаев, С.В. Селиверстов, С.Ф Ударцев. – Алматы: Қазақ уни-ті баспасы, 2002. – 80 с.
4. Мамонтов С.А. Управление образовательными услугами (маркетинговый поход). Караганда: Болашак-Баспа, 2003. - 242

УДК 376.3

АУТАЕВА АКБОТА НУРСУЛТАНОВНА
психология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

СЕЙТІМБЕТОВА САЛТАНАТ
1 курс докторанты
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ЕСТІУІНДЕ АУЫТҚУЫ БАР ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕҢГЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Естіуінде ауытқуы бар оқушыларға ағылшын тілін оқыту арнайы мектептерде оқыту - бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің білім беру бағдарламалары негізінде оқушылардың психофизикалық ерекшеліктері мен танымдық қабілеттерін, жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын ескере отырып жасалған арнайы білім беру бағдарламаларын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Шетел тілін оқытудың басты мақсаты — оқушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту» делінген. Ағылшын тілі мұғалімінің жұмысы әр оқушының жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін нақты білу қажеттілігі назарға алынды.

Естуінде ауытқуы бар балаларға шетел тілін үйренудің бастапқы деңгейінде оқушылар шетелдік сөздердің дұрыс айтылуында айтарлықтай қиындықтарға тап болатындығы. Сондықтан да сабақтың басында айтылым қалыптастыру үшін фонетикалық жаттығуларды қолдану маңызды екендігі, сондай-ақ, фонетикалық жаттығулар сөйлеу аппаратын дамытуға бағыттайтыны сөз болды. Алайда, ағылшын тілі мен қазақ тілін салыстыра отырып үйретуде, олардың арасында кейбір ерекшеліктер мен айырмашылықтар бар екендігіне тоқталдық. Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін қол жетімділік және техникалық мүмкіндіктерді пайдалану және шетел тілінде сөйлеуге үйретуде көрнекілік тіректеріне кеңірек сүйену қажет етіледігі айқындалды.

Түйінді сөздер: мемлекеттік жалпыға бірдей стандарт,арнайы мектеп, психофизикалық ерекшеліктер, танымдық қабілет,білім беру бағдарламасы, шетел тілін оқыту, фонетикалық жаттығулар, техникалық мүмкіндіктер, көрнекілік тіректер.

Резюме. Преподавание английского языка ученикам с нарушениями слуха осуществляется в специальных школах - на основе образовательных программ начального, основного среднего, общего среднего образования, с использованием специальных образовательных программ, разработанных с учетом психофизических особенностей и познавательных способностей учащихся, общеобразовательных учебных программ. Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования Республики Казахстан гласит, что «Основной целью обучения иностранному языку является обучение учащихся общению на иностранном языке на базовом уровне». Работа учителя английского языка учитывала необходимость знать индивидуальные особенности и возможности каждого ученика.

На начальном уровне изучения иностранного языка дети с нарушениями слуха сталкиваются со значительными трудностями в правильном произношении иностранных слов. Поэтому в начале урока важно использовать фонетические упражнения для формирования произношения, а также фонетические упражнения сосредотачиваются на развитие речи. Однако, при обучении английского языка, были замечены, что между английским и казахским языками есть некоторые различия и особенности. Было определено, что дети с особыми образовательными потребностями должны больше полагаться на наглядности и доступности технических возможностей при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: государственный стандарт, специальная школа, психофизические особенности, когнитивные способности, образовательная программа, обучение иностранному языку, фонетические упражнения, технические возможности, наглядные пособия.

Summary. Teaching English language to students with hearing impairments is carried out in special schools - on the basis of educational programs for primary, basic secondary, general secondary education, using special educational programs developed taking into account the psychophysical characteristics and cognitive abilities of students, general educational programs. The state compulsory standard of general secondary education of the Republic of Kazakhstan states that "The main purpose of teaching a foreign language is to teach students to communicate in a foreign language at a basic level." The work of an English teacher took into account the need to know the individual characteristics and capabilities of each student.

At the initial level of learning a foreign language, children with hearing impairment face significant difficulties in the correct pronunciation of foreign words. Therefore, at the beginning of the lesson, it is important to use phonetic exercises to form pronunciation, as well as phonetic exercises focused on the development of speech. However, while learning English, it was noticed that there are some differences and peculiarities between English and Kazakhlanguages. It was determined, that children with special educational needs should rely more on the visibility and accessibility of technical capabilities when teaching a foreign language.

Key words: state standard, special school, psychophysical features, cognitive abilities, educational program, teaching a foreign language, phonetic exercises, technical capabilities, visual aids.

Естуінде ауытқуы бар оқушыларды оқыту бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің білім беру бағдарламалары негізінде оқушылардың психофизикалық ерекшеліктері мен танымдық қабілеттерін, жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын ескере отырып жасалған арнайы білім беру бағдарламаларын қолдану арқылы жүзеге асырылады.Типтік оқу жоспары оқу сағатының жалпы жүктемесін жалпы білім беру пәндері, түзету курстары, еңбекке баулу курсы мен қосымша сабақтар арасында бөледі. Арнайы мектептегі және арнайы сыныптардағы оқу-тәрбиелік процесс мектеп штатындағы мамандардың (арнайы психолог, логопед, арнайы педагогтар (тифлопедагог, сурдопедагог, олигофренопедагог,(ЛФК-ЕДШ) нұсқаушысы) психологиялық-педагогикалық қолдауымен іске асырылатын баланызерделеудіңпсихологиялық-медициналық-педагогикалық мәліметтеріне негізделе отырып, сараланған және жеке ықпалды қолданумен іске асырылады [*www.nao.kz*].

Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында «Шетел тілін оқытудың басты мақсаты — оқушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту» - деп, көрсетілген [ҚРМЖМС, с.5].

Өйткені қазіргі нарық жағдайында шетел тілін, оның ішінде ағылшын тілін меңгеру, шетел тілінде сөйлей білу өмірдің өзекті мәселесіне айналды. Және де, ағылшын тілі - байланыс, ғылым, бизнес, туризм және спорт тілі болып табылуында.

Сондай-ақ, ағылшын тілін білу:

- Қазақстанда ғана емес, сонымен бірге шетелде жоғары білім алуға мүмкіндік береді;
- Қазақстанда және шетелде кәсіби білім алуды жалғастыруға мүмкіндік береді; ағылшын тілінде таратылатын жаңалықтар мен ақпаратқа қол жетімділігін кеңейтеді;
- оқушыларға ағылшын тіліндегі көркем шығармалардың түпнұсқа мәтіндеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді;
- мектепте алған дағдылар, оқыту стратегиялары мен білімдеріне сүйене отырып, өмір бойы білуге мүмкіндік береді.

Мұғалімдер үлгілік оқу жоспарының негізінде әрбір сынып үшін олардың мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескере отырып оқу жұмыс жоспарын құрады. Үлгілік оқу жоспарының 15-20% сағаты оқушылардың ерекше оқытуды қажет етуіне сәйкес қайта бөлуге болатынын (үлгілік оқу жоспарындағы жалпы сағат саны аясынан шықпай) ескереді.

Арнайы мектептерде шетел тілі (ағылшын тілі) 5-10 сыныптар аралығында оқытылады. Бұл пән типтік оқу жоспарына енгізілген және сабақ өткізу уақыты 5-9 сыныптар аралығында аптасына 3 сағаттан, ал 10 сыныптарда аптасына 2 сағаттан берілген.

Шетел тілі жалпы білім беретін пәндер қатарна жататынына қарамастан, басқа пәндерден өзгешелігі бар. Бұл пәнді оқытудың ерекшелігі оның сөйлеу бағытында жатыр. Есту қабілеті бұзылған балалардың сөйлеу қабілеті әр түрлі деңгейде болатындығын ескере отырып, мұндай мектепте шетел тілін оқытудың ерекшелігі сабақ өткізуде – олардың құрылысына, оқу материалын беру тәсілдерінде, оны меңгеруді қамтамасыз ететін әдістерде көрінеді[Гилевич, И.М., 2006, с.44-51].

Естуінде ауытқуы бар оқушыларға ағылшын тілін оқыту есту қабілеті жоғалған жағдайда ана тілін оқытуға және қалыпты есту қабілеті бар оқушыларға шет тілін оқытуда қолданылатын тәсілдер мен әдістердің синтезіне негізделген.

Ымдау тілін оқыту теориясында ана тілін есту қабілеті мен қалыпты есту қабілеті бар шетел тілін меңгеру арасындағы қатынастарға деген қызығушылық бұрыннан бері көрсетілген. Бұл екі үрдістің ұқсастығы екі үрдістің мақсатты, арнайы ұйымдастырылған тілдік дайындық аясында жүретіні белгілі. Бұл П.М. Боскис, Л.С. Выготский, Ж.И. Шифф және басқа да зерттеушілер жұмыстарынан байқауға болады. Методика тұрғысынан, К.Г. Коровин өз шығармаларындағы осы ұқсастыққа ерекше назар аударды және бұл мынаны білдірді: бір жағынан, саңыраулар мен нашар еститіндерді арнайы оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдердінашар еститін оқушыларды оқытуда тиімді пайдалануға болады. Ағылшын тілін үйрену кезінде ана тіліндегі саусақ арқылы сөйлеу, (яғни дактильді) тиімді қолдануға болады, бұл шетелдік сөздің айтылуын жақсы есте сақтауға көмектеседі[Ждан, А.Н., Гохлернер, М.М., 1992, с.211].

Орыс тіліндегі дактильмен қатар ағылшын тіліндегі дактильді қолдана отырып, балаларға ағылшын тілінде сөз айтуды ұсынған кезде, ағылшын тіліндегі кейіпкерлердің тілін де қолдануға

болады. Екінші жағынан, К.Г. Коровин айтқандай, шет тілін үйренуді бастағанда, енашар еститін балалардың есту қабілеті бұзылған тілді мақсатты түрде игеру тәжірибесі бар. Олар бұл дағдыларды жаңа тіл үйренуге бағыттайды[Зикеев, А.Г, 2017, с.45-53].

Ағылшын тілін оқытудың мазмұнын анықтайтын негізгі факторлар мыналар: оқу уақытының нақты мөлшері, естуінде ауытқуы бар оқушыларға қол жетімді тілді меңгеру қарқыны, сондай-ақ осындай оқушылар үшін алған тілдік білімдерін одан әрі қолданудың қолайлы бағыттарын анықтайтын мәліметтер.

Естуінде ауытқуы бар балаларға шет тілін оқыту белгілі бір себептермен қалыпты есту қабілеті бар оқушыларды оқытуда қолданылатын әдістерді тікелей қолдану арқылы жүзеге асыру мүмкін емес. Бағдарламалар үшін де солай. Есту қабілеті бұзылған оқушыларға арналған «Бағдарлама және әдістемелік материалдар» талаптарына сәйкес келе алмайды, себебі есту қабілетімен салыстырғанда тілді үйрену қарқыны едәуір баяу.

Жалпы алғанда, ағылшын тілін үйрену қарқыны және әсіресе сыныптағы жұмыс қарқыны төмендейді, себебі сабақта енгізілген әрбір лексикалық бірлік әр оқушыға (және әр сабаққа бірнеше реттен) оқушыда тұрақты сөйлеу кинестезиясын(сөйлеу тілінің жүйелі дамуы) қалыптастыру үшін тағайындалуы керек. Сондықтан өсіп келе жатқан ұрпаққа шетел тілін оқытуда әр түрлі әдістемелік жаңа тәсілдерді түрлендіре, күрделендіре түсу қажеттілігі туындап отырады.Шетел тілі пән ретінде оқушылардың барлық санаттарына қиындық туғызады. Есту қабілеті нашар оқушылар үшін бұл екі есе күрделі, өйткені олар өздері үшін ана тілі мен белгілі бір сәйкестік жасауы керек, бұл олар үшін де шет тілі болып табылады[Пособие для учителей. USAID, 2017,№4].

Бірақ тәжірибе көрсеткендей, естуінде ауытқуы бар балалар ағылшын тілін үйренудің бастапқы кезеңінде өте жақсы нәтижелер көрсетіп отырады. Бұл ағылшын тілінің орыс тілінен айырмашылығы, зат есімдер мен сын есімдердің формалары көп емес. Оларды есте сақтау және сөйлеуде қолдану оңайырақ. Сонымен қатар есту қабілеті бұзылған көптеген балалар, есту қабілеті қалыпты сыныптастары арасында біршама ыңғайсыздықты сезінеді, жұмысты неғұрлым ұқыпты, жақсы бағалармен дәлелдеуге тырысады. Әрине, мұның бәрі салыстырмалы. Саңырау адамдардың бәрі бірдей жақсы оқи бермейді, және барлық қалыпты еститін балалар үздік оқушы бола алмайды.

Ағылшын тілі мұғалімінің жұмысы әр оқушының жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін нақты білуі керек. Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін қол жетімдітехникалық мүмкіндіктерді пайдалану принципі үлкен мәнге ие. Сондай-ақ, естуінде ауытқуы бар балалар үшін орыс тіліндегі транскрипцияны қолдану - бұл сөздерді жақсы оқу және есте сақтау үшін қолданылады. Сонымен қатар, ағылшын тілі сабақтарында алынған материалды тексеруде сараланған тәсілді ғана емес, сонымен қатар оқушылардың тілдік қабілеттеріне байланысты осы материалдың әртүрлі көлемін де қолдану керек. Естуінде ауытқуы бар балалармен жұмыс жүргізу кезінде, ең алдымен, жалпы есту қабілеті нашар балалармен жұмыс жасайтын мұғалімдерге арналған нұсқауларға көңіл бөлген жөн:

- әрдайым балалармен бетпе-бет сөйлесу;
- анықсөйлеу;
- балалардыолардыңерекшеліктерінескеріпотырғызу,
- бірбалағасұраққойғанда, басқалардың назарын жауап беруші адамға аудару;
- балаларды атымен атау;
- балалардың әрқайсысына көңіл аудару;
- сабақтың мақсатын түсіндіру, соңында қорытындылау;
- әр сабақта үй тапсырмасын, сабақтан кейін оқушылардың дәптерлерін тексеру;
- көрнекіқұралдар мен техникалықоқуқұралдарынқолданаотырып, жаңа материалды жете түсіндіру;
- өзіндік жұмысты әр сабақтың міндетті элементі ету.
- оңай және қиын тапсырмаларды алмастырып отыру;
- тақырыпта кездесетін қиындықтарды алдын-ала біліп, оларды қалай

жеңуге болатындығын үйрету;

- сабақта сәттілік жағдаяттарын ұйымдастыру;
- міндетті үй тапсырмасын бере отырып, орындауға шамасы жететін үй тапсырмасын беру, үй тапсырмасын қалай дайындау керек екендігін күнделікке жазу;
- балаларды сыныпта мақтау, жеке жазалау;
- ата-аналармен педагогикалық байланыс жасау[Гез Н.И., Ляховицкий М.В.,1982, с. 373].

Алайда, ағылшын тілі мен қазақ тілін салыстыра отырып үйретуде, фонетикаға аса назар аудару қажеттілігі туындайды, өйткені ағылшын тілін меңгеру фонетиканы жақсы білуден басталады.

Әр тілдің өзіне тән дыбыстық жүйесі бар. Бұл ағылшын тіліне қатысты. Ағылшын тілінің дыбыстары қазақ тілінің дыбыстарымен бірдей емес, бірақ екі тілде де ұқсас дыбыстар бар.Ағылшын тілінің мына дыбыстары айтуда қиындық туғызады: *[w], [p],[f], [зə]*.Сондай-ақ, *[θ],[ð]* дыбыстарының қосарланып келуі *"months", "clothes"* сөздерін айтуда қиындық туғызады. Ал *[ŋ]* дыбысы қазақ тіліндегі *[ң]* дыбысының айтылуына ұқсас. Мысалы: *meeting, playing, standing, things.* Сонымен қатар ағылшын тіліндегі дыбыстарға келер болсақ, ағылшын тілінде 12 дауысты дыбыс бар. Ағылшын тілінде дыбыстың ұзақ және қысқа болып айтылу қасиеті бар. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың ұзақ айтылатын түрлері жоқ.

Ағылшын тіліндегі дауысты дыбыстың ұзақ түрінің айтылуы да әртүрлі. Мысалы*: meat [mi:t]* және *tip[tip*] сөздерінде *[i:]* - ұзақ, *[i]* – қысқа айтылады. Сондай-ақ, мына дыбыстық топтардың айтылуында айырмашылықтар тек қана ұзақтығында ғана емес, дыбыстың сапасында да бар. Мысалы: *[i:] - [i], [u:] - [u].*Ағылшын тілінің дыбыстық жүйесінің тағы бір ерекшелігі қосарланған дыбыстардың, яғни дифтонгтардыңболуы.Қазақ тіліндегі мұндай қосарланған дыбыстар аз, ал ағылшын тілінде дифтонгтар мыналар: *[ei],[ai],[oi],[au],[ou],[iє],[uє],[єə]*. Бұл дыбыстар ана тілінде жоқ болғандықтан оқушылар бұл дыбыстарды айтқанда, оларды монофтонгқа ұқсас айтады.Ал, дауыссыз дыбыстар жүйесінде оқушыларға айтуға қиындықтуғызатын дыбыстар:*[p], [f], [w],[h],* т.б. Ағылшын тіліндегі дауыссыз дыбыстардың айтылу сапасы олардың сөздегі орнына байланысты. Мысалы: сөздің соңындағы қатаң дауыссыздар қатты айтылады*white[wait]*, ал ұяң дауыссыздар *wide [waid]* жұмсақ айтылады[Galkina L.A, 1982, c.80].

Дыбыстарды зерттеуде дыбыстық тілдің басқада мәселелерін, мысалы, буын, екпін және интонация мәселелерін қарастыру өзара тығыз байланыста болады. Сөздерді айтып үйренгенде оның дыбысталуын ғана емес, сонымен бірге оған түсетін екпінді де үйрету керек. Ағылшын тілінде екпін кейбір сөздерде бірінші буынға түседі.Мысалы: sorry, evening, morning, т.б.Ал басқа сөздерде негізгі екпін екінші буынға түседі.Мысалы: begin, mistake, result, т.б. Ағылшын сөзін айтып үйренуде екпіннің маңызы зор. Сөз құрамындағы буындардың айтылуы біркелкі бола бермейді. Олардың біреуі басқаларына қарағанда айқынырақ ажыратылып, көтеріңкі айтылады. Екпін түскен буынды екпінді буын деп атайды. Сөз ішінде белгілі бір буынға екпін түсіріліп, айрықша айтылуын сөз екпіні дейміз. Ағылшын тілінде сөз екпіні сөз табының бірін екіншісінен ажыратуға мүмкіндік береді: *ex`port[ɪkˈspɔːt]*– «экспорттау»,етістік;*export [ˈekspɔːt]*- «экспорт», зат есім. Ал, сөйлемді оқығанда негізгі екі әуенді қолданамыз, көтеру *(rise)* және түсу *(fall)*. Бұл әуендер қазақ тілінің әуендеріне сай келмейді. Оқушылар оқығанда көбіне ана тілінің әуендерін қолданады.Сол себепті сөйлем ағылшын сөйлеміне ұқсамай, мағынасы түсініксіз болады.Мысалы: Will you wait for me here? – Бұл сұраулы сөйлемде дауыс ырғағы жоғары көтеріледі [Материалы VII международной научно-практическо конференции2007, c.350].

Дауысты дыбыстар бойынша ағылшын және қазақ тілдерінде айырмашылықтар бар: қазақ тілінде дауысты дыбыстар - 11, ал ағылшын тілінде (дифтонгтарды қоспағанда) - 12 және олардың көпшілігі айтылуы бойынша да бірдей, бірақ артикуляцияда айырмашылықты көруге болады. Мысалы, қазақ тілінде жаңа сөздер мен сөздердің әртүрлі нысандары түбірге қосылу, яғни жұрнақтар мен жалғаулар арқылы жасалады.Мысалы, -шы, -ші: жұмыс – жұмысшы, оқу – оқушы, жазу – жазушы және т.б. Ағылшын тілінде де сөз жасаудың осындай тәсілі бар. Мысалы, етістіктен зат есім жасалады, яғни инфинитивке жалғанған -er (кейде -or) жұрнағы көп жағдайда іс-әрекетті жасауды білдіреді: to read – reader (оқу – оқырман), to write – writer (жазу – жазушы), to work – worker (жұмыс – жұмысшы), to sail – sailor (жүзу – теңізші) және т.б. Сөзге жаңа лексикалық мән беретін жұрнақ қазақ тілінде ең жиі таралған сөз жасайтын аффикс болып табылады. Ол сөзжасамда оңай байқалады. Мысалы, -шы, -ші: жұмыс – жұмысшы, оқу – оқушы, жазу – жазушы және т.б. Дегенмен, кейбір айырмашылықтар да бар. Қазақ тілінде түбір өзгеріссіз қалады, ал аффикстер түбірмен үйлесімдік табады, яғни, үйлесімдік заңы бойынша өзгеріске ұшырайды. Осы заңға сәйкес барлық қазақ сөздері жіңішке және жуан буынға бөлінеді. Мысалы, сән, мөр – жіңішке немесе сал, бор – жуан. Ағылшын тілінде жұрнақтар мен жалғаулар негізінен тәуелсіз болып табылады[Баданбекқызы З., 2010,с.420].

Тілді үйрену ауызша сөйлеуден бастау алады. Сөйлем сөзден тұрады, ал сөз дыбыстан құралады. Ағылшын тілінде сөздерді дұрыс дыбыстап айтпау оны дұрыс түсінбеуге әкеледі. Егер сөздің бір дыбысын өзгертіп айтатын болсақ, сөздің мағынасы өзгереді. Мысалы: white - wide, eat – it. Сондықтан мұғалім сөзді дұрыс дыбыстаудың маңызын оқушыларға жете түсіндіріп өтуі қажет.

Ағылшын тілін үйренудің негізі бойынша тілдің әдеби нормасын сақтау міндеті қойылады. Әдеби норма тілдің:

1) ритмін сақтау;

2) дыбыстарды анықайту;

3) көмекші етістіктерді қысқартып пайдалану.

Ағылшын тілінде сөйлемді тек қана оның айтылуы, дауыс ырғағы дұрыс болғанда түсінуге болады. Соған байланысты сөздерді үйренуде оқушылар мына жағдайларды ескеруі қажет. Олар:

1) ағылшын тілінің дыбыстың жүйесі;

2) қазақ тілі мен ағылшын тілінің дыбыстық жүйесіндегі айырмашылықтарды білу;

3) сөзге екпін қоя білу, сөйлемге дұрыс әуен қоя білу;

4) сөйлемді дыбыс, дауыс ырғағын топтарға бөле білу.

Белгілі ғалым Ш.Бектұров: «Тіл дыбыстары дыбыстау мүшелері арқылы жасалады. Мұны дыбыстау аппараты деп, дауыс шымылдығы (желбезек) таңдай, тіл, тіс, ерін, сөйлеу мүшелерін дыбыстау мүшелеріне жатқызады.

Дыбыстарды түсіндіру негізгі төрт компоненттен тұрады:

1) дыбысты көрсету;

2) осы дыбыстың айтылу жолын, оның артикуляциясын түсіндіру;

3) ұқсас дыбыстарды бір-бірінен ажыратуға арналған жаттығулар;

4) дыбысты оқушының айтып дағдылануы.

Дыбысты көрсету дегеніміз — солды бысты мұғалімнің анық, айқын түрде айтуы. Мұғалім жеке дыбыстың өзіннемесе сол дыбысты сөз құрамында, сөйлемде айтып көрсетуі мүмкін. Ал дыбыстың артикуляциясын түсіндіру барысында мұғалім сол дыбысқа ұқсастау ана тілінің дыбысын айтып, олардың айырмашылығын көрсетеді, сөйлеу ағзаларының қандай қалыпта болуы керектігін түсіндіреді, артикуляциясын көрсетеді. Ұқсас дыбыстарды бір-бірінен ажырату үшін мұғалім ағылшын тілінің жаңа дыбысын, сонымен қатар сол дыбысқа ұқсас қазақ тілінің дыбысын айтады, оқушылар жаңа дыбысты біліп тануға тиіс. Түсіндіру кезеңі жаңа дыбысты оқушылардың айтуымен аяқталады. Оқушылар әуелі тағы бір реттыңдапалады да, әуелі дыбысты хормен, сосын жеке-жеке айтады. Дыбысты айту жеке дыбысты айтумен немесе сол дыбысты контексте (сөзқұрамында, сөйлемде)айтуменаяқталады. Сосын осы дыбыстардыжаттықтыру, автоматтандыру, дағдыны қалыптастыру басталады. Дауысырғағын, интонацияны үйреткенде еліктеу мен түсіндіру қатар қолданылады. Мұнда индуктивтік және де дуктивтік жолды пайдалануға болады. Егерде дуктивтік жолды пайдалансақ, онда мұғалім үлгі сөйлемді айтып тұрып, оның дауыс ырғағындағы, интонациясындағы ерекшеліктерді түсіндіріп отырады. Индуктивтік жол көбірек уақыталады. Мұғалім оқушыларға көмекші сұрақтар қою арқылы үлгі сөйлемнің айтылу ырғағындағы, интонациясындағы ерекшеліктерді оқушылардың өздері айтуына жетектейді. Бұл тәсіл уақытты көбірек алғанмен, өте тиімді жол. Оқушылар өздері ашқан жаңалықты естерінде жақсы сақтап қалады [Бектұров Ш.К.,2006, с.336].

Сонымен шетел тілін үйренудің бастапқы деңгейінде оқушылар шетел тілінің сөздерін дұрыс айтуында айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Сондықтан да, сабақтың басында айтылым қалыптастыру үшін фонетикалық жаттығуларды қолдану маңызды. Сондай-ақ, фонетикалық жаттығулар сөйлеу аппаратын дамытуға бағыттайды.

Ағылшын тілін оқытуда жазылым - бұл ағылшын тілінде сөйлеудің қажетті құрамдас бөлігі, ол сөздің жазбаша бейнесін қалыптастыруға, оқушының ауызша формасын түзеуге қажетті тілді меңгерудің маңызды құралдарының бірі. Жазуды белсенді қолдану - оқытудың және тілді меңгеру дәрежесін бақылаудың маңызды құралы.

- Сабақ үстінде психологиялық жағымды ортаны ұйымдастыру; ағылшын тілі сабағында жағымды мотивацияны қалыптастыруда естуінде ауытқуы бар қабілеті нашар оқушыларды әдептілік сақтай отырып қолдау, және оларға осы пәнді игеру мүмкіндігіне сенімділікті ояту қажет. Осыған баланысты маңызды факторлардың бірі - сыныпта топтық және жұптық жұмысты нақты нұсқаулармен қолдану,оларды қарапайым және қатаң логикалық тәртіппен ұйымдастыру керек. Бұл нашар еститін балалардың тапсырмаларын сәтті орындауы үшін өте маңызды. Мұғалім оқушыларды ағылшын тілінде сөйлеуге шақыру мақсатында, мысалы, диолог арқылы сұхбаттасу, яғни, сұрақ қойып, сұраққа жауап беру, сабақтан шығуға рұқсат беру немесе кешіккендігі үшін кешірім сұрау ережелерін ағылшын тілінде айтуға дағдылындыру.

- Мәтінмен жұмыс кезеңінде естуінде ауытқуы бар қабілеті нашар оқушыға мәтінді түсінуге көмектесу қажет. Мұндай балалар сөздерді дұрыс түсінбеу немесе грамматикалық формаларды дұрыс ұғынбау салдарынан оқуда ерекше қиындықтарға тап болады. Баланы саналы түрде оқуға үйрету үшін ең қарапайым мәтінді оқығанда да оның сөздерді, грамматикалық формаларды және тұтас мәтінді түсінуін үнемі тексеріп отыру қажет. Мәтін қалай жұмыс істейді?

1 кезең - мәтін алды жұмыс, көп уақытты қажет етеді.

• Оқуға дайындық (біз сызбаларды, карталарды, суреттерді қарастырамыз, бәрін есте сақтаймыз)

• сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді талдау

• суреттерден әңгіме құрастыру

• суреттердегі және суреттерсіз мәтіннің деформациясы.

2 кезең – мәтінмен жұмыс - мәтінді оқып, аудару

3 кезең - мәтіннен кейінгі, сөйлемдердің бөліктерін байланыстыру, сұрақтарға жауап беру және т.б.

Ағылшын тілін оқып үйренуде мәтінмен жұмыс ең маңызды мәселе және тілдік қатынастың негізгі құралы. Мәтін - ойлау, хабарлау, қабылдау, баяндау құбылыстарымен тығыз байланысты. Осыған орай мәтінмен жұмыс жасауда оқушылар жұптаса отырып тапсырмалар орындайды. Мәтінмен жұмыс жүргізуде оқушылардың ой-өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады.

Қазіргі білім беру үрдісінде естуінде ауытқуы бар оқушылардың мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, шетел тілін үйренуге мүмкіндігінше жағдай жасалуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы –www.nao.kz, www.nao.kz оқу бағдарламасы.
2. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. — Астана: ҚР БжҒМ, — 5-6.

3. Гилевич, И.М., Тигранова, Л.Н. К проблеме интеграции: (Программа подготовки учителей массовых школ к работе с детьми с нарушениями слуха) // Дефектология. 2006. № 6. С. 44-51
4. Ждан, А.Н., Гохлернер, М.М. Психологические механизмы усвоения грамматики родного и иностранного языков. М.: Изд-во МГУ, 1992. 211с.
5. Зикеев, А.Г. Речевая подготовленность глухих учащихся к обучению по общеобразовательным программам // Дефектология. 2017. № 1. С. 45-53.
6. На пути к инклюзивной школе. Пособие для учителей. USAID, 2017. №4
7. Методика обучения иностранному языку в средней школе. Гез Н.И., Ляховицкий М.В.,Миролюбов А.А.,1982 С.373
8. Galkina L.A., Zhaparova R.R., English an Introductory Phonetic course. The Kazakh University press, 1982.C.80
9. «Teaching English Language and Managing Teachers Associations: Sharing Ideas,Sharing Experiences» Материалы VII международной научно-практическо конференции. - Тараз. 2007. С.350
10. Ағылшын және қазақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы [Мәтін]: [оқу құралы] / Баданбекқызы3. - А. : Бастау, 2010. С.420
11. Бектұров Ш.К., Қазақ тілі, А.,: 2006. - 336 бет.

УДК 387. 147; 53.001. 5(574)

БАЙТУРСЫН НҰРАЙ
педагогика ғылымдарының магистрі
Физика кафедрасы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

БАЙКАДАМОВА ЛАУРА
физика магистрі
Физика кафедрасы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

БІЛІМДІ БАҚЫЛАУ МЕН БАҒАЛАУДЫҢ ТЕСТІК ӘДІСІ

Түйін. Мақалада оқушылардың білімін бақылау мен бағалау және оны практикада жүзеге асыру мәселесі қарастырылады. Қазіргі кезде білімді, біліктіліктер мен дағдыларды бақылау мен бағалаудың көп балды жүйелерінің – рейтинг және тестілеудің информациялық мәні болатыны тағайындалған. Білім сапасы балдардың қарапайым қосындысымен анықталмайды. Оны бағалауда, білім деңгейінің кез келген көпбалды градациясын пайдалануға болмайтындығы, ал тест нәтижелері ғылыми-статистикалық тұрғыда, информациялық теорияның элементтерін қолдану негізінде өңделуі тиістігі туындайды. Мида жүретін информацияны қабылдау, сақтау және оны өңдеу үдерістері адамда білімнің әртүрлі деңгейін қалыптастырады.

Түйінді сөздер: информация, синергетика, информацялық энтропия, рейтинг, бағалау, тестілеу

Резюме. Статья посвящена проблеме контроля и измерений знаний учащихся и ее реализации на практике. В настоящее время установлена информационная сущность современных многобалльных методов контроля знаний, умений и навыков – рейтинговой системы и тестирования. Из нее вытекает, что знание не должно оцениваться простым суммированием баллов, нельзя использовать многобалльную градацию уровня знаний и результаты тестирования должны быть обработаны простым научно-статистическим методом применением элементов теории информации. Специфические процесы приема, обработки и хранения информации, происходящие в головном мозге человека формируют у него различные уровни знаний..

Ключевые слова: информация, синергетика, информационная энтропия, рейтинг, оценка, тестирование

Summary. The article is devoted to the monitoring and measurement of students' knowledge and its implementation in practice. Currently installed informational essence of modern knowledge of many points of control methods and skills - rating system and testing. From this follows that knowledge should not be judged by a simple summation of points, you can not use a lot a points gradation level of knowledge and test results must be treated with a simple scientific statistical method using elements of information theory. Specific processes for receiving, processing and storage of information occurring in the brain of the human form had different levels of knowledge. Since this process is accompanied by qualitative changes, that knowledge should be measured by structural methods, in a discrete manner.

Keywords: information, synergetics, information entropy, rating, estimation, testing.

Білім алушыларды білімі мен дағдыларын бақылау педагогикалық процестің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оқыту мен тәрбиелеудегі маңызды нәтижелері білімді бағалаудың объективтілігіне өзін-өзі бағалау, өз қызметіне сыни көзқарас, білімге деген ынтасы және т. б. тәуелді.

Білім алушылардың оқу қызметін бақылау түрлері үнемі жетілдіріледі. Мұндай қажеттілік әсіресе кадрлардың бәсекеге қабілеттілігінің міндетті талаптарына байланысты қоғам құрылымын қайта құру жағдайында, ғылыми негізделген, неғұрлым мазмұнды, яғни білімді бақылау мен бағалаудың оқу қызметінің статистикалық әдістерін әзірлеу өзекті мәселе.

Білімді бағалаудың бес балдық жүйесін одан әрі пайдаланудың тиімсіздігі білімді өлшеудің осы жүйесінің мүмкіндіктері төмендігінде. Оқу материалының модульдік жағдайында, сондай-ақ оқушылардың, студенттердің тиісті білім деңгейін жүйелі, мазмұнды және ең бастысы, неғұрлым объективті бақылауды қамтамасыз ету мақсатында қазіргі уақытта жаппай көп баллдық рейтингтік жүйелер мен тестілеу қолданылады. Бұл ретте білім алушылардың оқу қызметін бағалау процесінің өзі бақылау нысанының көпдеңгейлі екендігін көрсетеді.

Практикада бақылау мен бағалаудың жоғарыда аталған жаңа түрлерін іске асыруда елеулі әдіснамалық, әдістемелік және техникалық қиын-

дықтарға жол берілетінін атап өткен жөн. Мысалы, еркін таңдалатын негізсіз коэффициенттерді қамтитын схемалар қолданылады. Тестілеу нәтижелерін өңдеу кезінде жекелеген сұрақтардың маңыздылығы ескерілмейді, оң баға алынған жағдайда жеңімпазды анықтау әдістемесі жоқ [*Николис Г., Пригожин И. 1990. - 178 с*].

Біздің пікірімізше, қалыптасқан жағдайдың негізгі себебі білімді бағалаудың жалпы танылған, дәйекті ғылыми негізінің болмауы болып табылады. Өйткені білімді бағалау күрделі объектінің сипаттамасын өлшеу процесі болып табылады. Күрделі ашық жүйелер туралы Ғылым бүгінгі күні қалыптасуда. Оның әдіснамалық негізі синергетика – материяның өзін-өзі ұйымдастыру теориясы және оның қозғалысы болып табылады. Біздің пікірімізше синергетика негізінде тестілеудің мәні педагогикалық процесте пайдалануда ашылуы тиіс.

Тестілеу – білімді бақылаудың жекелеген түрлерін, адамның зияткерлік деңгейін іске асырудың статистикалық нысаны. Тест нақты жауапты талап ететін қатаң тұжырымдаған сұрақтар мен тапсырмалардан тұрады. Тест сұрақтарын құрастыру кезінде бір типті сұрақтардың қиындықтарына меңгеру деңгейі бойынша мәтіндік сұрақтардың жүйелілік, валидтік, айқындылық және диференциялану талаптарын басшылыққа алған жөн. Тест сұрақтары белгілі бір байланыста болуы және тақырыпты жан-жақы қамтуы, бақылау мақсаттары мен бақыланатын пәннің мазмұнына сәйкес келуі, онда міндетті түрде оқыту нәтижелерін басшылыққа ала отырып, пән бойынша оқу материалының барлық негізгі мазмұны көрсетілуі тиіс [*Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Темиркулова Н.И. 2003. - 123 б*].

Ағымдық, аралық немесе қорытынды бақылау жүргізілуіне байланысты тест сұрақтары жүйесін әзірлеу мақсаты анықталады. Тест тапсырмалары мүмкіндігінше нақты, анық тұжырымдалуы, екі мағынада болмауы тиіс. Бір тест сұрақтарының жауаптары басқа сұрақтардың жауаптарына тәуелді болмағаны дұрыс. Тесттер меңгеру деңгейлері бойынша сараланып, бір типті сұрақтардың қиындық деңгейлері бірдей болғаны жөн, бұл бақылау процесінің объективтілігін сапалы іске асыруға ықпал етеді.

Тест сұрақтарының саны тексерілетін білімнің күрделілік деңгейімен анықталады. Сонымен қатар, статистикалық (типтік, мазмұнды) заңдылықтар әдетте N сынаулар саны 15-тен кем емес болғанда көрініс табатынын ескеру қажет. Сондықтан тестілеудің тиімділігі бақылаудың неғұрлым күрделі деңгейлерінде (аралық бақылау, сынақ, емтихан және т.б.) көрінеді. Жоғары оқу орындарына түсу емтихандарын қабылдау кезінде 100-125 сұрақтан тұратын тест тапсырмаларының тиімділігі байқалады.

Тестілеу – сұрақтардың мазмұны мен санына қойылатын ғылыми-әдістемелік талаптарды сақтағанда, нәтижелерді дұрыс өңдеу кезінде білімді, іскерлікті және дағдыларды жаппай және объективті бақылауда әмбебап экспресс-әдісі болып табылады. Тестілеу оқу процесінде кеңінен қолданылса да, оның мәнінің, формалары мен технологиясының әдіснамалық аспектілері толық ашылмаған. Мысалы, сұрақтарда төмендегідей өзекті мәселелер қамтылуы керек [*Жанабаев З.Ж., Ильясов Н.:2006, 242-243 б*]

- таңдалған сұрақтарға пән мазмұнының толық қамтылуын қамтамасыз ететін критериилердің қойылуы;

- тест сұрақтарына ешқандай түсініктемесіз, дәлелдеулерсіз есте сақтау, таңдау мүмкіндіктерін пайдалана отырып бір жауапты таңдай алуы;

- кездейсоқ таңдалған тест жауаптарының сенімділігінің бағалауда атқаратын рөлінің ескерілуі:

- жекелеген сұрақтардың маңыздылығын есепке алудың ғылыми негіздері;

- алынған оң жауаптар санының білім деңгейіне сәйкестігі т. б.

Қойылған сұрақтар Ықтималдықтар теориясы, ақпарат теориясы және синергетика элементтерімен байланысты тестілеудің ғылыми негіздерін қамтиды. Егер тестілеу процесінің ақпараттық мәніне назар аударса, көптеген сұрақтар түсінікті болады. Шын мәнінде тестілеу білімді бақылау мен бағалаудың ақпараттық технологиясы болып табылады.

Оқытудағы жаңа технологиялардың нақты түрлерінің мысалдары оқытуды интенсификациялаудың апробацияланған тәсілдері – қолданылған тірек сигналдары, проблемалық жағдайлар (диалектикалық қарама – қайшылық түріндегі сұрақтар) құрылымдық-логикалық схемалар (материалдың тораптық жағдайының өзара байланысы), ойын жағдайлары (берілген жағдайда құбылыстарды модельдеу).

Синергетика тұрғысынан оқытуда жаңа технологиялардың осы мысалдары ақпаратты "қысу" тәсілдерін ұсынады. Білімділік адамның ақпаратты беру, өңдеу, сақтау үдерісі сияқты сапалы жаңа сипаттамасымен ерекшеленеді. Адамның миында болатын ақпаратты қабылдау мен өңдеудің ерекше процестері білімнің түрлі деңгейлерін қалыптастырады. Әртүрлі иерархиялық деңгейлерде ақпараттың өздігінен ұйымдастырылуы, құрылымы және сығылуы (шоғырлануы) жүреді. Бұл процесс сапалы өзгерістермен толықтырылатындықтан, білімді үздіксіз шкаламен өлшеуге болмайды. Күрделі құрылымдық әдістермен, дискретті түрде өлшенеді.

Жоғарыда айтылғандардай күрделі танымдық маңызды әдіснамалық рөлді синергетика атқарады, оның негізгі түсінігі ақпарат болып табылады. Ақпараттың мөлшері төмендегі формуламен анықталады

$$I_i = -lnP_i, P_i = \frac{L_i}{L} \qquad (1)$$

P_i - і сұрақтың дұрыс жауабының ықтималдығы, L_i - дұрыс жауаптардың саны, L - сынақтың саны. Ықтималдық нөл мен L_i арасындағы мәнді қабылдайды. демек, логарифм теріс сан болады, бірақ минус (1) формулаға сәйкес нәтиже оң сан болады - ақпарат нөлден шексіздікке дейінгі аралықта оң мәнді қабылдайды. Ықтималдығы аз ($P_i \sim 0$) – қиын сұраққа дұрыс жауап ақпараттық деңгейі болып келеді. Егер $P_i \sim 1$, і номерлі сұраққа барлық қатысушылар дұрыс жауап тапса, бұл сұрақтың ақпараты $ln1 = 0$ нөлге жақын болып келеді. Информацияның сандық сипаттамасы сұрақтың қиындық деңгейіне байланысты болатындығы келіп шығады, мәселенің маңыздылығы: нәтижелерді өңдеу тест сұрақтарын түпкілікті таңдау кезінде (1) формуланы пайдалану қажет.

Осылайша анықталған ақпарат білім берудің қарапайым актісі болып табылады. Бірлі-жарым жауап бойынша оны таңдаудың дұрыстығын дәлелдемей, сыналушының білім деңгейі туралы айтуға болмайды. Білімнің салыстырмалы деңгейі туралы тестілеу кезінде ақпарат – ақпараттық энтропияның орташа мәні бойынша ғана бағалауға болады.

$$S = -\sum P_i \ln P_i \qquad (2)$$

мұнда сумма индексі i сұрақтардың нөміріне сәйкес мәндерді қабылдайды. Энтропия ұғымы тепе-теңдік деңгейін, күрделі объектінің жетілдірілуін, осы объектінің белгісіздік өлшемінің жалпығылыми сипаттамасы болып табылады. Қиындық деңгейі жоғары сұрақтарға жауап беріп алынған тест сұрақттарының информациялық энтропиясы жоғары болғандықтан, мұндай сұрақтарға жауап берген студенттің (талапкердің) білім деңгейінің ықтималдығы жоғары болып табылады [*Жанабаев З.Ж., Иманбаева А.К. 2004. 13-24 б*].

L/i	1	2	3	4	5	$\sum_+$	S	N
1	+	+	+	–	+	4	1,11	1
2	+	–	+	–	–	2	0,43	10
3	+	–	+	+	–	3	0,77	6
4	+	–	+	–	+	3	0,74	7
5	+	+	–	–	–	2	0,55	9
6	+	–	–	+	+	3	0,83	5
7	–	+	+	+	–	3	0,96	4
8	+	+	+	–	+	4	1,07	2
9	–	–	–	+	+	2	0,65	8
10	+	–	+	+	+	4	0,98	3
P_i	0,8	0,4	0,7	0,5	0,6			
I_i	0,22	0,92	0,36	0,69	0,57			
$P_i I_i$	0,18	0,37	0,25	0,34	0,31			

Тестілеу мәнін ақпараттық-ықтималдық түсіндіру дұрыс жауаптардың кездейсоқ жорамалдау нәтижесіне әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Барлық оқу материалдарын қамту үшін сұрақтар меңгеріліп жатқан, бір-бірінен туындамайтын болу керек. Сұрақтар жауаптар нысаны бойынша да, мазмұны бойынша да шынайы болуы тиіс, әйтпесе бөлінетін жауап бірден қабылданады немесе қараудан шығады.

N сұрақтың дұрыс жауаптарын таңдау процесінде осы шарттарды орындауды қажет етеді. Ықтималдықты жүзеге асырылуы ықтималдықтарды көбейту теоремосы бойынша анықталады

$$P_N = \Pi P_i = P_i^N \qquad (3)$$

Мұндай шамаларды бірнеше рет (N рет) көбейту кезінде біз жеткілікті аз санды аламыз. Осы себепті практикада жекелеген талапкерлердің (сыналатын талапкерлердің) дұрыс жауаптарын табу мүмкіндігі өте аз сұрақтар кездеседі:

$$P_N \ll P_n,\ P_n = \frac{1}{n} \qquad (4)$$

n - бір сұраққа берілген жауап саны, Әдетте тест n=3/5 жауаппен және бір сұраққа шындыққа сәйкес бірнеше жауапты таңдау ұсынылады. Бірақ тестілеудің сапасын арттыруға мұндай тәсіл тиімділігі аз, сұрақтардың жалпы санын арттыру неғұрлым тиімді болып табылады.

Қажет болған жағдайда дұрыс жауапты ықтималдықпен кездейсоқ табу мүмкіндігіне түзету енгізуге болады $P_n = \frac{1}{n}$. Кездейсоқ болжау және дұрыс жауапты саналы таңдау өзара жоятын әрекеттер болып табылады, олардың кез келгенінің жүзеге асырылу ықтималдығы ықти-

малдықтарды қосу теоремасымен анықталады:

$$P_{i,n} = P_i + P_n = \frac{L_i}{L} + \frac{1}{n} \quad (5)$$

P_n түзетуі егер *i* нөмірімен сұрақ немесе оған жауаптар дұрыс емес, түсініксіз болған жағдайда ғана ескеру керек, P_i өте аз мәнге ие болады. табылады [*Жанабаев З., 1996, 98* б]

Жоғарыда айтылған теориялық талдау және тестілеу тәжірибесін жинақтау келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тестілеу бойынша конкурстық орындарды анықтау кезінде, мысалы, түсу, бітіру емтихандарында тиісті ақпаратты есептеу жолымен әрбір мәселенің мәнділік коэффициенті ескеріледі. Әрбір сыналушының салыстырмалы білім деңгейі ақпараттық энтропиямен анықталады.

Қорытындыда тестілеу нәтижелерін өңдеу үлгісі келтірілген. Осы модельдік кестені қолдануға болады, онда 5 сұраққа (N=5) 10 сыналушының (L=10) дұрыс жауаптары (+) көрсетілген. Кестенің оң жағында қарапайым жиынтықпен бөлінген s ұпайлары берілген. Қарапайым жиынтықтау арқылы мәселе білім деңгейі туралы түпкілікті қорытынды жасауға болмайтыны анық.

Бірнеше сыналушылардың жиынтық ұпайлары бірдей болды, бірақ олар әртүрлі сұрақтарға дұрыс жауап берді (3,4 жағдай). Кімге басымдылық беру керек?

i =2,4 нөмірлерімен сұрақтар салыстырмалы түрде қиын болды, онда осы сұрақтарға көп уақыт жұмсап, оларға дұрыс жауап берген сыналушылар қандай артықшылыққа ие болу керек? (1), (2) формулалар жауап береді. Әрбір бағанның полюстерінің саны L=10 сыналушылардың жалпы санына бөлінеді және *i* сұраққа дұрыс жауап беру ықтималдығы P_i бар. Осыдан кейін (1) формуласы бойынша J ақпараты есептелінеді. P_i және L_i көбейтіп, Тек дұрыс жауаптарға сәйкес келетін және осы туындыларды жол бойынша жинақтай отырып, әрбір сыналушының S ақпараттық энтропиясын табады. S ақпараттық энтропиясы жоғары болса, салыстырмалы білім деңгейі сәйкесінше жоғары екендігін көрсетеді. Конкурстық орындардың соңғы нәтижесі N бағанында ұсынылады [*Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Тынтаева Ш.Б 2006. – 170 б.*]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного М.: 1990. - 344 с
2. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Темиркулова Н.И. Практикум по нелинейной физике. Алматы: «Қазақ университеті», 2003. - 123 б.
3. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н. Синергетические методы контроля педогогической деятельности // Материалы МНК. Хаос и структуры в нелинейных системах. Теория и эксперимент/, 2006. С. 242-246.
4. Жанабаев З.Ж., Иманбаева А.К. Конкурентоспособность образования: реформа на научной основе // Кредитная основа обучения. Алматы: «Қазақ университеті», 2004. С. 13-24.
5. Жанабаев З.Ж. Можно ли оценить знание рейтинговой системой и тестированием? // Вестник высшей школы. 1996. №1. С. 98-103.
6. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Тынтаева Ш.Б. Физиканы оқыту теориясы және әдістемесі. Алматы: 2006. – 170 б.

БИСЕМБАЕВА ТОТЫ ЖУМАЖАНОВНА
аға оқытушысы, магистр
Психология және арнайы білім беру кафедрасы
Инновациялық білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

БАЛАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН АНЫҚТАЙТЫН ФАКТОРЛАР

Түйін. Мақалада баланың психологиялық денсаулығы мәселесі қарастырылады, баланың психологиялық денсаулығына әсер ететін сыртқы (әлеуметтік-психологиялық) және ішкі факторлар көрсетілген. Әр түрлі жас кезеңінде баланың жағдайына шешуші әсер ететін факторлар қарастырылды.

Түйінді сөздер: Психология, денсаулық, фактор, тұлға, қоғам, әлеумет.

Резюме. В статье рассматривается проблема психологического здоровья ребенка, выделены внешние(социально-психологические) и внутренние факторы, влияющие на состояние психологического здоровьяребенка. Рассмотрены факторы, оказывающее решающее влияние на состояние ребенка в разныевозрастные периоды.Психологическоездоровье, внешниефакторы, внутренниефакторы.

Ключевые слова: Психология, здоровье, фактор, личность, общество, социум.

Summary. The article deals with the psychological health of the child, presented external (socio-psychological) andinternal factors that affect the child's psychological health. Explained factors that determined the well-being of thechild in different age periods.

Keywords: Psychology, health, factor, personality, society, society.

Тұрақсыздықтың жоғары деңгейімен, өмірдің жоғары қарқынымен, әртүрлі қатерлер мен катаклизмдердің болуымен сипатталатын қазіргі қоғам жағдайында тұлғаның абсолютті психологиялық денсаулығы туралы айту қиын. Бізді қоршаған шындық бастапқыда тұлғаның даму үйлесімділігін бұзады, адамды қауіпсіздік сезімінен айырады, бұл тұлғаның психологиялық денсаулығы проблемасын өзектендіреді.

Психологиялық денсаулық қоғамдағы адамның толыққанды өмірінің қажетті шарты болып табылады, қоршаған адамдарға және жалпы әлемге таралатын жеке басының әл-ауқатын сезіну болып табылады. Психологиялық денсаулық негізінде адамның өздерімен және айналасындағылармен үйлесім сезімі қалыптасады, ол өмір тіршілігінің әртүрлі салаларында өзін толық көрсетуге, өзінің әлеуетін іске асыра отырып, қоғам игілігі үшін жасауға мүмкіндік береді.

Психологиялық сау тұлға туралы айтқанда, әдетте адамның мінез-құлқының оның әлеуметтік рөліне, әлеуметтік контекстіне, үйлесімді дамыған эмоционалдық сфераға, бақылай білу, өз эмоцияларын көрсете білу, айналасындағылармен үйлесімді қарым-қатынас орнату, өзін түсіну, өз іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерін сезіну, олар үшін жауапкершілікті сезінуді көрсетеді. Психологиялық сау тұлға көптеген қиындықтарды, күйзелісті жағдайларды еңсеруге, оларды жеңу үшін ішкі ресурстарды іздеуге қабілетті[*Ананьев, В.А., 2006, 384 б*].

Қазіргі тұлғаның психологиялық денсаулығына әсер ететін факторларды қарастыра отырып, сыртқы (әлеуметтік) және ішкі (психологиялық) факторлардың болуын атап өтуге болады.

Сыртқы орта факторлары жас адамға үлкен әсер етеді. Өмірінің алғашқы жылдарында бала толығымен және тұтастай қоршаған ортаға, оны тәрбиелеумен және дамытумен айналысатын адамдарға байланысты, бұл тиісінше оның жеке тұлғасының қалыптасуына және оның психологиялық денсаулығының деңгейіне әсер етпейді. Психологиялық сау адам дені сау адамдардың ортасында ғана өсуі мүмкін, ал бұл жағдай бүгінгі күні сирек кездеседі. Қазіргі ата-аналар эмоционалдық шиеленісті тудыратын көптеген проблемаларға ие. Адам өмірі шамадан тыс жүктememен, невротизациямен, тұлғалық проблемалардың пайда болуымен сипатталады. Ата-аналардың мұндай тұлғалық дисгармониясы балалардың дамуында өз көрінісін табады және олардың психикасына теріс әсер етеді.

Әлеуметтік факторлар арасында қазіргі қоғамның өмір сүру салтының барлық ерекшеліктері, мәдениет деңгейі, топ, мемлекет өкілі ретінде адамның тұлғасына қойылатын талаптар, саяси құрылыс және т. б. әлеуметтік мәдени категорияны бөліп көрсетуге болады[*Сыздыкова А.Қ., 2017, 158 б*].

Әлеуметтік-экономикалық факторға тұрмыстық тұрақсыздықты және оның жеке тұлғаның психологиялық денсаулық жағдайына әсер ету сипатын, ата-аналардың кәсіптік жұмыспен қамтылуын, баланы мектепке дейінгі білім беру мекемелеріне ерте анықтауды жатқызуға болады.

Баланың психологиялық денсаулығына нұқсан келуі мүмкін, олардың арасында отбасылық қарым-қатынастардың дисгармония және отбасылық тәрбиенің дисгармония немесе ба-

лалар-әке-ана қарым-қатынастары саласындағы бұзушылықтар деп айту қажет.

Ішкі психологиялық факторларға тұлғаның қасиеттері, мінез-құлықтары, адамның жүйке жүйесінің ерешеліктері, оған психологиялық сау тұлға ретінде қызмет етуге мүмкіндік береді. Психологиялық денсаулық бірінші кезекте стресстік жағдайларға төзімділікті болжайтын болғандықтан, күйзеліске төзімділікті төмендететін психологиялық сипаттамаларға назар аудару керек. Ең тұрақты тұлғалық қасиеттер санатына темперамент сипатында көрінетін жүйке жүйесінің қасиеттері жатады.Я. Стреляу, мінез – құлықтың энергетикалық деңгейінің маңызды сипаттамасыреактивтілік – ден қою күшінің туындаған ынталандыруға қатынасы болып табылады деп болжайды. Бұл қасиет баланың күйзеліске төзімді болуын анықтайды. Жоғары белсенді балалар – бұлтіпті шағын стимулдарға қатты әсер ететін адамдар, айналасындағылардың ескертулері күшті стресс және қызметтің нашарлауын тудырады. Оларға жоғары үрей, қорқыныштың болуы, жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуі тән болуы мүмкін. Әлсіз белсенді — реакциялардың қарқындылығы әлсіз, айналадағылардың ескертулері олардың қызметін жақсарта алады, олар сынға, стрессогендік жағдайларға анағұрлым төзімді[*Хухлаева, О.В., 2003,345 б*].

Осылайша, темпераменттің жеке қасиеттерін баланың психологиялық денсаулығы үшін қауіп факторы ретінде атауға болады.

Стреске төзімділікті анықтайтын тұлғаның қасиеттерінің арасында В. А. Бодров бірінші орынға өмірге деген құштарлықты ұсынады. Автор өміршең адамдар психологиялық жағынан тұрақты, тиісінше көңіл-күйі төмен адамдар тұрақты екенін атап өтті. Сонымен қатар, психологиялық тұрақтылықты анықтайтын қасиеттерге бақылау, өзін-өзі бағалау және сындылық сияқты сипаттамаларды жатқызуға болады. Бұл жағдайда бақылау локусы ретінде қарастырылады. Экстерналдар, олармен болған оқиғаларға өз әсерін ескермейтін, көп жағдайда күйзеліске ұшырайды. Интерналдар күйзеліс оқиғаларын бастан жеңілөткізеді[*Бодров В. А., 2000, 352 б*].

Тұлғаның өзін-өзі бағалауы күйзеліс жағдайларын қабылдауға әсер етеді, яғни өзін-өзі бағалауда сәтсіздіктің үрейінің деңгейі жоғарылайды, ықтимал қауіпті жағдайды жеңе алмаушылық сезімі, бұл әрекетсіздікке, терең күйзелістерге алаңдаушылыққа әкеп соғады. Өзін-өзі жоғары бағалау жағдайында адам өмірлік жағдайларды эмоциялық ауыр немесе стресстік деп бағаламайды, үлкен энергиялық танытады, күрделі жағдайларды табысты шешеді.

Сыншылдық–адамүшін қауіпсіздік, тұрақтылық және өмір оқиғаларының болжамдылық дәрежесін көрсетеді. Адамда қауіп пен қауіпсіздікке, өзгерістерге және тұрақтылықты сақтауға, белгісіздікке жол беруге және оқиғаларды бақылауға ұмтылу арасындағы тепе-теңдіктің болуы оңтайлы болып табылады. Осындай арақатынастың арқасында адам біртіндеп дами алады.

Ішкі психологиялық факторлардың маңыздылығын ескере отырып, тұлғаның психологиялық денсаулығын сақтауда ең үлкен мән ерте жастағы және мектепке дейінгі жастағы баланың тұлғасына жан-жақты әсер ете алатын сыртқы факторларға беріледі. Бұл факторлардың бала тұлғасының әртүрлі жас даму кезеңдерінде әсерін қарастырайық.

Нәресте шағында баланың жетекші қызметі ересектермен тікелей эмоционалдық қарым-қатынас болып табылады, демек, оның психологиялық денсаулығына ең үлкен зиян осы салада бұзушылықтар келтіруі мүмкін. Атап айтқанда, анасы баланың қажеттілігін елемегенде, оның жеткілікті эмоционалдық қолдауын қамтамасыз етпеген кезде, баланың дамуының бұзылуына анасымен қарым-қатынас тапшылығы әкелуі мүмкін. Балаға қатысты теріс эмоциялар немесе махаббат, баланы қабылдау көріністерінен айырылған формальды қарым-қатынас басым болған жағдай қолайсыз болып саналады.Ана балаға қатысты белсенділіктің шамадан тыс деңгейін, оның тіршілік әрекетінің барлық салаларына, гиперқамқолыққа, баланың тәуелсіздігін бәсеңдетуге баса назар аударғанда баланың жай-күйіне кері әсер етуі мүмкін.

Балаға әке-аналар арасындағы жанжал, баланы тәрбиелеуден әкесін шеттету, балаға қатысты шектен тыс қатаңдық теріс әсер етуі мүмкін.

Мұндай бұзушылықтар айналасындағыларға, әке-аналарға және жалпы әлемге деген негізгі сенімнің бұзылуына, жоғары алаңдаушылыққа, немесе айналасындағылар тарапынан мақұлдау алуға ұмтылуға, өзіне үнемі жоғары көңіл бөлуге, бұл психологиялық сау тұлғаның белгісі деп атауға болмайды. Бұдан басқа, бұл мектепте оқыту проблемаларына, қиындықтарға, жасөспірімдер кезеңіндегі келеңсіздіктерге әкеп соғуы мүмкін.

Ерте балалық және мектепке дейінгі жаста, жоғарыда көрсетілген проблемалар әлі де анық көрінеді. Баланың мінез-құлқындағы және іс-әрекетіндегі кез келген проблемалар қарым-қатынас саласымен, отбасында тұлғааралық қарым-қатынасты қалыптастырумен, отбасылық тәрбие стилімен байланысты отбасылық дисфункциялардың көрінісі болып табылады.

Психологиялық денсаулықтың бұзылуына ықпал ететін жағымсыз факторларға ата-аналар баланы шамадан тыс бақылайтын тәрбиенің авторитарлық стилін жатқызуға болады. Тәрбие көптеген тыйымдармен сүйемелденеді, жалпы баланың даралық ерекшеліктері ескерілмейді. Тәрбиенің бұндай стилінде бала тілалғыш болады, өзін «бейімделген бала» ретінде ұстайды, жеке қызығушылығын, агрессиясын көрсетпеуді үйренеді, алаңдаушылық көрсетеді, немесе артық қысымға қарсыласа бастайды, агрессиялық

көрсетеді. Бала отбасында ең басты болып, ал басқаларының қызығушылығы баланың айналасында болатын «Үлгілі отбасы» түрі бойынша тәрбиелеу стилі баланың психологиялық қалпына теріс ықпал етуі мүмкін.Бұл баланың қоғамға бейімделе алмауына, айналасындағылардың мүдделерін ескеремеуге әкеп соқтыруы мүмкін. Баланың психологиялық денсаулығын қолдау үшін, бала өз мүдделері, қалауы мен көзқарастары бар тең құқылы серіктес ретінде қабылданатын тәрбиенің демократиялық стилі ең қолайлы болып саналады. Балада дербестік сақталады, қажет болған жағдайда оған көмек көрсетіледі. Осындай стильдің арқасында балада өзінің қадір-қасиеті, оптимизмі, белсенділігі, өзін есту және түсіну қабілеті сақталады.

Кіші мектеп жасында мектеп психологиялық денсаулықты бұзу қаупінің ең маңызды факторы бола алады. Мектеп әлеуметтік бағалау қызметін орындайды, егер бала белгіленген нормаларға сәйкес келмесе, бұл оның өзін-өзі бағалауына, үрейленуінің, сенімсіздігінің артуына немесе агрессияның өршуіне әсер етеді. Кедергі жағдайының тұрақты күйзелістеріөзін толыққанды сезіне алмау кешенін қалыптастырып, талаптану деңгейін төмендетуі мүмкін.Кіші мектеп оқушысы үшін ең маңыздысы, ол ересек беделді тұлға – мұғалім тарапынан алған бағалары. Әдетте, осы кезеңде ата-аналармен қарым-қатынас күрделенеді. Әсіресе бұл бала оқу, спорттық және басқа да жетістіктер тұрғысынан ата-аналардың талаптары мен үміттеріне сәйкес келмеуі мүмкін.Балаға қатысты жоғары талаптар, ата-аналардың арманында оның нақты мүмкіндіктерін елемеу, сондай-ақ кіші мектеп оқушысының психологиялық денсаулығын бұзу қаупінің факторы болып табылады.

Жасөспірімдік кезең бала өмірінде қиын, күрделі кезең деп аталады. Бұл адам қоршаған адамдардың әсерлеріне, әсіресе құрдастарының пікіріне сезімтал болған кезең. Осы уақытта қалыптасатын тұлғааралық қарым-қатынас психологиялық денсаулық үшін қауіпті фактор болып табылады. Отбасында да баламен қарым-қатынастың жаңа деңгейіне көшу, тең әріптестік қарым-қатынас құру қажет. Жасөспірім өзінің іс-әрекеттері мен жүріс-тұрыстары үшін үлкен жауапкершілікті сезінуі керек.

Осылайша, баланың жеке тұлғасының психологиялық денсаулығы көбінесе оның өмір сүру жағдайларына және қоршаған адамдармен қалыптасатын өзара қарым-қатынас стиліне байланысты екені анық болады.

Психологиялық денсаулық өте нәзік және туғаннан кейін бірден психологиялық тұрғыдан қолайсыз факторлардың шабуылына ұшырай бастайды. Психологиялық сау тұлға, ең алдымен, бұл теріс әсерлерге қарсы тұра алатын, күйзеліске төзімділікке ие, күрделі жағдайларды жеңу үшін күш табуға қабілетті. Мұндай тұлға өзінің денсаулығын бұзбай, өзгере және әр түрлі ортаға бейімделе алады.

Осылайша, баланың психологиялық денсаулығын қолдаудың маңызды факторларына оның стресс өзгергіштікке қабілеттілігінің дамуы, ең ауыр жағдайда тұлғалық өсу, өмірлік тәжірибе жинақтау үшін ынталандыруды көре білу жатады. Екінші жағынан, босаңсу, шамадан тыс жоғары жүктемеден, ақпараттық шамадан тыс жүктемеден аулақ болу маңызды [*Жариков Н.М., 2019, 576 б*].

Сонымен қатар, жеке тұлғаның психологиялық денсаулығын қолдауға көмектеседі. Баланың көңіл-күйі қоршаған ересектердің көңіл-күйіне тікелей байланысты және бала неғұрлым кішірек болса, бұл тәуелділік айқын болып табылады. Демек, ересек адамның жеке тұлғасына ең алдымен оның жанында тұрған баланың қалай сезінуіне байланысты болады. Егер ата-аналар мен педагогтар өздерін бақытты сезінсе, өмірдің дәмін бағалайтын және сезінетін болады, оптимизмді көрсететін болса, бала да психологиялық сау болып өседі.

Осылайша, баланың өз бетінше немесе ересектердің көмегімен шешетін қиын жағдайлардың болуы, жалпы оң көңіл-күй фоны және осы даушылықтың себептерін талдай отырып, баланың дамуға бекітілуі біздің ойымызша, балалардың психологиялық денсаулығының қалыптасуының негізгі психологиялық шарттары ретінде қарастырылуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ананьев, В.А. Основы психологии здоровья. Кн. 1. Концептуальные основы психологии здоровья / В.А. Ананьев. – СПб. : Речь, 2006. – 384 с.
2. Сыздыкова А.Қ. Психиатрия пәніне арналған тәжірибелік сабақтар:оқу құралы / А. Қ. Сыздыкова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2017. - 158 б.
3. Хухлаева, О.В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников / О.В. Хухлаева. – М. : Педагогика, 2003. – 345 с.
4. Бодров В. А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов. — М.: ПЕР СЭ, 2000. — 352 с.
5. Психиатрия: оқулық / Н. М. Жариков [ж/б.]. - 2-бас., өңд. және толықтыр. - М. : «Литтерра», 2016. - 576 б.

УДК 372.881.161.1

BULATBAYEVA KULZHANAT NURYMZHANOVNA
doctor of education, professor of foreign philology department
L.N. Gumilyev National University

TAKUOVA ZARINA SERIKOVNA
PhD student of "Foreign language: two foreign languages"
specialty of foreign philology department
L.N. Gumilyev National University

COGNITIVE AND COMMUNICATIVE TECHNOLOGY FORMATION OF FOREIGN-LANGUAGE SPEECH OF ECO-VOLUNTEERS IN KAZAKHSTAN

Түйін. Мақалада эковолонтерладың шеттілдік дайындығы ашылған. Тілдік емес пәндерді оқытудағы автордың екітілдік когнитивті-коммуникативтік технологиясының қысқаша сипаттамасы берілген. Технологияда қазақстандық мектеп пен жоғары оқу орындарындағы тілдік жағдаят арнайы ескерілген. Технология оқытушының да, оқушылардың да шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға көмектеседі. Бұл технологияағылшын тілі күнделікті қолданыста болмайтын кеңес дәуірінен кейінгі кеңістіктегі елдерде тілдік емес пәндердің оқытушыларыны қолдануға ыңғайлы болып саналады. Мақалада технология қолдану барысындағы алынған нәтижелер оқу-әдістемелік әзірлемелер түрінде бар екені айтылған.

Түйінді сөздер: когнитивті-коммуникативтік технология, қазақ-/орыс-ағылшынша оқыту, шеттілдік коммуникативтік.

Резюме. В статье раскрыт аспект иноязычной подготовки эковолонтеров. Дана краткая характеристика авторской когнитивно-коммуникативной технологии двуязычного обучения неязыковым дисциплинам.Технология специально разработана с учетом языковой ситуации в казахстанских школах и вузах. Технология способствует одновременному развитию иноязычной компетенции как преподавателя, так и ученика. В условиях постсоветского пространства считается приемлемой в силу отсутствия педагогических кадров по неязыковым дисциплинам с совершенным владением английского языка. В статье даны результаты апробации технологии при иноязычной подготовке эковолонтеров.

Ключевые слова: когнитивно-коммуникативная технология, казахско-/русско-английское обучение, иноязычная коммуникативная компетенция, тематическое планирование, эковолонтер.

Summary. The article reveals the aspect of foreign language training of eco-volunteers. It gives a brief description of the author's cognitive and communicative technology of bilingual teaching of non-linguistic disciplines. The technology is specially developed цшер куаукутсу ещ the language situation in Kazakhstan's schools and universities. Technology contributes to the simultaneous development of foreign language competence of both the teacher and the student. In the post-Soviet space, it is considered acceptable due to the lack of teaching staff in non-linguistic disciplines with perfect command of the English language. The article presents the results of testing the technology for foreign-language training of eco-volunteers.

Keywords: cognitive and communicative technology, Kazakh- / Russian-English training, foreign language communicative competence, thematic planning, eco-volunteer.

INTRODUCTION

The trend of the world globalization dictates its reforms in social life. This became the State program of language development in Kazakhstan [*http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty*]. It defines a step-by-step plan for the development of Kazakh-Russian-English, Russian-Kazakh-English trilingualism of the population. Parallel statistical plans are defined in all three languages, the main indicator of which is the percentage of the population'sknowledge in Kazakh, Russian and English languages separately. The implementation tool with strict consideration of the language situation state has not been sufficiently considered. Also there is not taken into account: the availability of non-linguistic staff in foreign language disciplines, the knowledge

level of Kazakh, Russian and English languages by schoolchildren and students at different stages of education, the availability of implementation tools for realization of technologies and teachers who know these technologies.

Meanwhile, with the availability of developed Kazakh-Russian bilingualism in Kazakhstan, English can be organized on the basis of "transitional" technology, which does not exclude the acquisition in the first language (and/or language of study) of the course content, on which English is then superimposed, ensuring the repeatability of the studied material. Thus, from the requests of Kazakh education system, cognitive and communicative technology of bilingual education was created on the ground of general education schools. The technology is tested on the subject "Physics" for the 7th grade in the ordinary secondary school of Pavlodar town. In one year the technology has produced a significant result. Pupils were able to enter into communication in English language on key positions of the contents of the English textbook. Then teachers of history (Russian-Kazakh training), Kazakh literature (Russian-Kazakh training), mathematics (Kazakh/Russian-English training), chemistry (Kazakh/Russian-English training), informatics (Kazakh/Russian-English training) worked on this technology. In 2016 was got the copyright certificate IS 005689 on the state registration of rights to the object of copyright № 1798 of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan ("Cognitive and communicative technology of bilingual education in non-linguistic disciplines: theory, planning, introduction" (work of science).

The results of training on this technology are published in a number of scientific works of Bulatbaeva K.N. Next, we will describe the possibilities and results of this implementation during training on this technology of eco-volunteersat the Eurasian National University named after L.N.Gumilyev [*Bulatbayeva K.N., Dlimbetova G., Fahrutdinova G.,2018, 185-192 p]*.

MAIN PART

Within the framework AP05132519 the project "The University greening education system as an innovative way of modernization of spiritual consciousness of students" (2017-2020), carried out in ENU named after L.N.Gumilyev under the leadership of EdD, prof. Dlimbetova, where the process of greening philological education occupies a significant place. A rather serious platform for environmental education in all specialties according to its theoretical concept is the eco-club created by a scientist at the Faculty of Social Sciences.

Philological education has its own specificity and its greening is possible in several ways:

-reduction of educational texts in the content of language courses as didactic material (traditional way in the implementation of different directions of education);

- texts' selection of Kazakh, Russian, English, American literature, revealing ideas of ecology (there is no systematization in individual literature yet, especially in cross-cultural aspect);

- search for and analysis of paroemiological resources that convey the experience of different peoples with respect to nature (there are separate scientific works that also require the chrestomatic processing);

- linguodidactic approaches to mastering environmental problems and ways of solving them in different languages.

In greening philological education we use all the listed ways. But the last way we consider to our own approach, as we based on the real need to prepare eco-volunteersfor English language communication. The environmental movement of student youth implies close cooperation with international organizations, discussion of environmental problems on the international platform with the working English language. This need gave rise to the idea of assisting eco-volunteersby students and philologists studying in the specialties "Foreign philology-","Foreign language: 2 foreign languages".

As part of the training courses "Methodology of teaching English" (bachelor 's degree course), "Basics of linguodidactics" (bachelor 's degree course), "Comparative linguodidactics" (master 's degree course) and research work on the performance of doctoral, master 's thesis and diploma work, the first author carries out systematic work on the planning and methodological implementation of the ecologically oriented educational process. It should be noted that the standard of philological education is strictly implemented, and texts on environmental topics and ecological vocabulary only serve as educational material, the "raw material" on which learn to master modern linguodiactic approaches. Overthreeyears, thisworkhasproducedsignificantresults.

Let's give a technology essence.

In conditions of cognitive and communicative approach to Kazakh/Russian-English training new units of training are used functional-sense fields, lexical-semantic field, structural and content types of dialogue, structural and content types of monologue, which became possible for use thanks to modern discoveries of communicative linguistics.

Cognitive and communicative approach to training is based on three main principles - systemicity, functionality, communicativity. Within these principles of cognitive and communicative approach to learning we will highlight more private principles of learning: the principle of representation of cognitive structures of language or non-language system; the principle of taking into account potential topics of communication and their corresponding speech intences; principle of field representation of lexical-grammatical material on a communicative basis; the parallel representation principle of

cognitive structures of real reality and the cognitive structures of the language system reflecting them as a base of communication; accountingprinciple of strategy and tactics of monologue speech and dialogue communication [*Bulatbayeva K.N., Sivakova I.V., GaliakhmetovaA.T., 2017, 100-107 p*]. During the study aid of training and methodological complexes for individual courses, the essence of each of these principles and the conditions for their implementation can be revealed.

On the basis of the above-mentioned principles, an appropriate typology of tasks is developed and presented.

From the point of view of the formation sequence of skills and skills within the cognitive and communicative approach, exercises are classified as follows: 1) aimed at learning cognitive structures on the topic; 2) designed to verbalize cognitive structures; 3) promoting the learning of a variety of ways to verbalize cognitive structures; 4) forming skills to relate the method of verbalization and the situation of communication.

The content of the exercise system is every time specified in our case by different ecological topics of communication and their corresponding material from extra linguistic and linguistic minimums.

The described conceptual approach to bilingual learning is designed to help the teacher to clearly represent and plan the learning process on a thematic lesson cycle, one specific lesson for a specific group of learners; contribute to the systematic and interrelated formation of environmentally oriented speech, communicative, ethno culture competences; prepare students for communication on environmental topics that may arise in real life and on all environmental topics; teach purposefully and consciously to select language means according to the situation of communication; monitor training results (continuous assessment, formative assessment , final monitoring).

Thus, in the context of a cognitive and communicative approach to bilingual learning, ecological material is a scientifically selected base of a focused, systematic, effective educational process in order to achieve a sufficient level of communicative competence of eco-volunteers.

Within the framework of the above-mentioned environmental disciplines, master philologists of "Foreign philology" specialty (2019-2020 academic year) developed and tested thematic cycles of classes for eco-volunteersof different specialties: "Physics" (Tkachenko Christina, AubakirovaAigerim, Kozhabekova Dina), "International Policy studies" (Mukhtarova Anara, BisenovaAidana), "Information Technologies" (ShishkovskyStanisław, SapabekovSanzhar), "Architecture and Construction" (SlanbekZhanbota, Kadyrbekkyzy Farida), "Chemistry and Chemical Technologies" (KadyrbaevaArdak, MagzamAsemgul), "Public Administration" (IskanderovaAkerke, Kenesbai Ajar), "Tourism" (BaiguzhinaZhanat, Sarlybaeva Aida), "Geography/Ecology. The Problem of Global Warming " (KobeevaAidana, NogaibayevaDilara), etc. That is why, in the course of mastering the modern methodology of teaching English in different audiences, students in parallel solved the issue of environmentally oriented bilingual learning.

Conclusion

In the context of Kazakh education system, integration of several State tasks is important in order to form functionally competent specialists capable of solving multidimensional tasks in the field of professional activity. Such in our case were the following: the development of trilingualism, the development of the volunteer movement, environmental education, the possession of new training technologies, the implementation of practical-oriented training, interdisciplinary training. All these tasks are solved in the training of specialists of foreign languages without prejudice to the main narrow specialization. At the graduation of trained students and master's students, their development can be realized both by the authors themselves and in the walls of the university philologists-eco-volunteers teach on ready-made developments upon receipt of a request from the eco-club as the organizing center of the future "green" university, which is headed by the doctoral student of the Department of Pedagogy, Psychology and Self-Knowledge Abenova S.U. [*Bulatbayeva K.N.,2017, 107-113 c*].

REFERENCES:

1. Government resolution of the Republic of Kazakhstan from July 2, 2018 No. 401.State program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan on 2011-2019 years//http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v.
2. BulatbayevaK.N., DlimbetovaG, FahrutdinovaG. Cognitive-Communicative Technology of Bilingual Education as Condition of Formation of Ecological Competence//European Proceedings of Social and Behavioral Sciences Journal. – UK, 2018 - P.185-192\\Conference Paper (PDF Available) · September 2018 with 12 ReadsDOI: 10.15405/epsbs.2018.09.22 Conference: IFTE 2018 - 4th International Forum on Teacher Education.
3. Bulatbayeva K.N., Sivakova I.V., Galiakhmetova A.T., Cognitive and communicative technology as a

mechanism of formation of subject-oriented foreign language competence of students//Foreign languages in the modern world/Collection of materials of the X International Scientific and Practical Conference - Kazan, 2017 - P.100-106.
4. Bulatbayeva K.N.,Mehanism of using semantic types of elementary statements in the course of teaching non-linguistic subject//Foreign languages in the modern world/Collection of materials of the X International Scientific and Practical Conference - Kazan, 2017 - P.107-113.
5. Bulatbayeva K.N., Functional and communicative technology of Russian language instruction in Kazakh school. - Pavlodar: PSU, 2005. - 351 p.
6. Dlimbetova, G.K., Bulatbayeva K.N., Abenova S.U., Fahrutdinova G.Z.,Khuziakhmetov A.N.,Management of ecologization of professional education//EkolojiVolume 27, Issue 106, 2018,Pages 1217-1225- Q4 //https://www.researchgate.net/publication/329800533_Management_of_ecologization_ of_ professional_education).

ӘОЖ 392.16.3

ЕЛТАЕВ АБДИМАЛИК ЖАЙЫЛМЫСОВИЧ
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

ЕРЕЖЕПОВА ДИНАРА ТОЛДЫБАЕВНА
магистр, аға оқытушы
Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

ОТБАСЫНДАҒЫ БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕ ЖАРАСЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада ата-аналар мен жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың кейбір мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: отбасы, ата-ана, балалар, жасөспірімдер, мектеп оқушылары, отбасындағы тәрбие, отбасылық қатынастар, қарым-қатынас мәдениеті, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру.

Резюме. В статье рассматриваются некоторые вопросы формирования культуры взаимоотношения между родителями и подростками.

Ключевые слова: Семья, родители, дети, подростки, школьники, семейное воспитание, семейные взаимоотношения, культура взаимоотношения, воспитание культуры взаимоотношений, формирование культуры взаимоотношений.

Summary. In the article examined some questions of forming of culture of interrelation between parents and teenagers.

Key words: Family, parents, children, teenagers, schoolchildren, domestic education, domestic interrelation, culture of interrelation, education of culture of interrelation, forming of culture of interrelation.

Отбасында баланың дамып жетілуіне, дүние танымының кеңейуіне, жақсы мен жаманды айыра білуіне, қарым-қатынас мәдениетін игеруіне алғашқы қадамдар жасалынады. Осылай бала өзінің де, өзгелердің де тіршіліктегі орнын, атқаруға тиісті іс-әрекетін тәжірибе жүзінде біле де, байқай да алады. Осы жағдайлар жас өскін бойындағы жағымды мінез құлық нормалардың қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Отбасындағы психологиялық ахуалдарың тұрақтылығы мен құбылмалылығын зерттеуші ғылымдардың (Василюк Ф.Е, Герасимович Г.И., Ковалев С.В., Ковалев С.В. және т.б) пікірінше ата-аналардың өз функцияларын дұрыс атқаруы (бала тәрбиесіне жеткілікті дәрежеде көңіл бөлуі, үйдегі психологиялық жағдайды үнемі бақылауы, жақсы қалыпта ұстауы, үлгілі іс-әрекет көрсетуі) жас өскіннің-жарасымды мінез-құлықты, әділетті, адал, мейірімді, қайырымды азамат болып өсуіне ықпалын тигізеді.

Сондықтан отбасы тәрбиесі қашанда ең көкейкесті мәселенің бірі ретінде саналады. Қазақстан Республикасының Конститутциясында отбасындағы бала тәрбиесіне ерекше назар аударған [ҚР Конституциясы, 2012]. Сонымен қатар осы мәселенің өзектілігі Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы», "Білім туралы" Заңдарында, Қазақстан Республикасында жоғары және орта білімді дамыту тұжырымдамаларында нақтыланған [ҚР «Білім туралы» Заңы, 2010: ҚР«Неке және отбасы туралы» Заңы 2012]. Балаға білім мен тәрбие берудің маңыздылығы 2002 жылғы 8 тамыздағы «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасын Заңында да көрсетілген. Заңда әрбір ата-ана және тәрбиеші балалардың қазіргі заман талабына сай білім алуын қамтамсыз етуге міндетті екендігін айта келіп, ол білімдердің төмендегі бағытта: баланың жеке басын, талантын, дене және ақыл-ой қабілетін дамыту; адам құқығын құрметтеу, баланы өз ата-анасын сыйлауға, оның мәдени-тұрмыс-салтын, тілі мен құндылықтарын, елінің ұлттық байлықтарын бағалауға тәрбиелеу; баланы еркін қоғамда ынтымақтастық, түсіністік, ұлтаралық қарым-қатынаста достық рухында саналы өмір сүруге дайындау; қоршаған ортаға жанашырлықпен қарауға тәрбиелеудің жүзеге асырылуы керектігін ұсынады-[Егемен Қазақстан. 2002].

Кейінгі кезде қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік өзгерістер отбасы тәжірибесіне де өз әсерін тигізуде. Біріншіден отбасы мүшелерінің құрамы едәуір кеміді. Бұрынғыға қарағанда балалар саны азаюда. Ғалымдардың бірқатары бұл ахуалды экономикалық жағдайлардың ұшығуымен тікелей байланыстырады. Екіншіден, күн көріс қамына орай көпшілік ата-аналардың жұмыс басты болуына байланысты олардың бала тәрбиесіне уақыттары жетісе бермеуде. Шын мәнінде, қазіргі қоғамда жас балалардың көпшілігі көп уақытын тәрбиешілермен өткізеді, ал ересектері ата-аналары назарынан тыс өздерімен-өздері

қалуда. Бұл жағдай ата-анамен бала арасындағы қарым-қатынасқа кері әсерін тигізбей қоймауда.

Баланың тұлға ретінде қалыптасуына қарым-қатынастың тигізер ықпалы зор. Осы орайда қарым-қатынас ең басты фактордың бірі ретінде танылады. Қарым-қатынас барысында адамдар арасында жарасымды байланыс орнығады бір-біріне деген сүйіспеншілік пайда бола бастайды да туысқандық, достық, жолдастық сезімге ұласады. А. В. Мудрик, С. М. Жақыпов және т.б. өз зерттеулерінде қарым-қатынастың адам өміріндегі алатын ерекше орнына тоқталған [Мудрик А.В., 2001, 320 с:Жақыпов С.М., 2002. 117 с].

Олардың пайымдауынша жағымды қарым-қатынастың арқасында адамдар бір-біріне етене жақындасады, қуаныш, қайғыларына ортақтасады, ең қиын деген мәселенің өзін ақылдаса ашығын дұрыс шешімін табуға мүмкіндік алады.

Отбасында ата-аналардың өздері және балалары арасында ынтымақтастық, түсінушілік болып, бір-бірінің пікірімен санасуы – жарасымды қарым-қатынастың кепілі. Осы жағдайда олар өзара ақпарат алмасады, дүние танымына қозғау салады, оны кеңейтуге мүмкіндік алады. Бұл жақсы қарым-қатынастың берік қалыптасуына ықпал етеді. Осындай отбасылардың болашағы сенімді болады. Ата-ана мен балалар қарым-қатынасының берік болуын қамтамасыз ететін бірден-бір фактор – олардың алға қойған мақсаты. Олардың барлығының мақсаты бір жерден орын теуіп жатса, онда іс-әрекет нәтижесі де бәріне ортақ, жемісті болады. Осындай жағдай ата-аналардың өздерінің арасында ынтымақтастықпен орын алып жатса, ол әрине, олардың ұрпақтарына да өнегелі ықпалын тигізері сөзсіз. Ата-аналардың өздерінің балаларыментүсіністікте болуы, бірлесе еңбек етуі отбасының материалдық жағдайын жақсартумен қатар, әлеуметтік, маральдық құндылықтардың дамуына септігін тигізетініанық [Омар Е.О., Әріпханова Б., 2017, 249 б].

Отбасындағы қарым-қатынас мәселесінде ата-ана мен жеткіншек жас арасындағы қарым-қатынас ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Себебі бұл кезең тұлғаның қалыптасуында және дамуында ерекше мәнге ие. Шын мәнінде бұл өтпелі кезең, тәрбие жұмысына едәуір кері ықпалын тигізетін мезгіл. Жеткіншек жастың психологиясы өте күрделі, мұқият көңіл бөлуді қажет етеді. Осы кезеңнің барлық жастары бұл дәуірден өтеді және қоғам дамуындағы ерекшеліктерге сәйкес өз проблемаларын шешіп жатады.

Психолог ғалымдар осы кезең жастарының ерекшеліктерін қасиеттерін білуге көп көңіл бөліп келеді. Психологтардың пікірінше бұл дәуір қиындығы көп "өтпелі", "бетбұрыс" кезеңі. Себебі ол жас өркенге тән, балалық кезеңнен келесі кезеңге өтумен байланысты болатын күрделі даму үдерісі[Жақыпова С.М., 2007].

Осы кезеңде жас өркен бойында өзінің "Мені" бой көтереді. Бұл көп жағдайда ересектермен қарым-қатынаста қарама-қайшылық туғызады. Балдардың ер жетіп, қыздардың бой жеткенін ересектердің мойындағысы келмегендіктен пайда болатын қарама-қайшылық, отбасы қарым-қатынасында дағдарысқа әкеледі.

Отбасындағы қарым-қатынас жақсы бола тұрып жеткіншек жас дағдардарысын басынан кешіреді. Себебі бала ата-анадан өзіне "әлі бала" деп қарамауын, онымен санасуын, пікіріне құлақ асуын, қажет болған жағдайда дұрыс қабылдауын қалайды. Мысалы, қыз бала да, ұл бала да киім киісте, жүріс-тұрыста өз қалауларын, өздеріне ұнағандарын жасағысы келеді. Көп жағдайда бұл ата-анаға ұнай бермейді. Олар қарсы болады. Себебі ата-аналар оларға әлі бала (ісі шала) деп қарайды. Олардың есейіп қалғанын, өмірге өз көзқарасы бар екендігіне күмәнмен қарайды. Ал жастар болса өздерін "әлі бала санап отыр деп" ересектерге ренжиді. Бұл жағдай тез арада оң шешуді талап етеді. Олай болмаған жағдайда ересектер мен балалар арасына сызат түседі, бір-бірін түсінуден қалады. Бұл бала психикасына орасан зор кері ықпалын тигізеді. Ол ашуланшақ, ызақор болады. Ата-ананың айтқанын теріс көріп, оларды кіналап, талаптарын орындаудан бас тартады.

Балалар мен ересектердің бірін-бірі түсінбеуі көп жағдайда жан-жалға, ұрыс-керіске ұрындырады. Бұл жағдайлар көбінесе қалалық отбасыларда жиірек орын алып жатады. Көбінесе ересектер қауымы ата-ананы жақтап (олардың өздері кінәлі болған жағдайда да) балаларды кінәлауға дайын тұрады. Бұл әрине жас өскіннің наразылығын туғызып, өршелендіре түседі, бала бойында теріс мінез-құлықтың пайда болуына өз әсерін тигізеді [Елтаев А.Ж., Баймақова Т., 2017, 300 б].

Сонымен жастардың ересек адамдарға қоятын орынды талабын толығымен теріске шығарудың өзі дұрыс емес. Оны төмендегі жағдайлардан аңғаруға болады. Біріншіден, ата-ана өзінің жас кезіндегі іс-әрекетін түгелдей баласынан талап ету, "сен де солай болуың керек" деп айту – қате пікір. Өкінішке орай, көпшілік ата-аналар балдарына осылай кінә артып жатады. Қазіргі қоғам, әлеуметтік-экономикалық жағдай бұрынғыдан (ата-ананың жастық шағындағыдан) тіпті бөлек. Қоғам алдындағы (жастардың да) талаптар да басқа. Екіншіден, ата-ананың жас кезіндегі іс-әрекетінде қолданылған амалдары, әдіс-тәсілдері бүгінгі таңда толықтай пайдаға аса бермеуі мүмкін.

Жас өскін ата-аналармен қарым-қатынас әрекетінің қандай да бір мезгілінде өзіне жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінбегенін байқаса, бұл оның психикасының дамуына кері әсер етуі мүмкін.

Көп жағдайда жас өркендерде ересектерге еліктеу, олардың кейбір іс-әрекетіне ұқсас жұмысты орындау сияқты ықыласы байқалып жатады. Шын мәнінде ондай жұмысты атқаруға

жеткіншектердің мүмкіндігі бола бермейді (білімі, ентілігі, дағдысы, тәжірибесі жетпейді). Осыдан барып қиыншылықтар туындайды. Бұл бүгінгі қоғамдағы орын алған көптеген факторлардың (толассыз ақпараттар ағымының әсері, ата-аналардың жұмыс бастылығынан бала тәрбиесіне аз көңіл бөлуі, баланың көп уақыт өзімен-өзі болуы, құрбыларымен қарым-қатынас жасауы) әсерінің нәтижесінен екендігін мойындауымыз керек.

Жас өркеннің есеюі олардың әрқайсысы үшін әр түрлі бағытта өрбуі мүмкін. Мысалы, жастардың бір тобы үшін өмірдегі ең маңызды нәрсе кітап оқу, көбірек білім қорын жинақтау, ал қалған шаруалардың бәрі ол үшін аса мәні жоқ, екінші немесе үшінші кезектегі дүниелер болса, екінші бір жас өскіндер үшін ең мәнді нәрсе сабақ оқу емес өмірдегі бүгінгі күннің "ағымынан" қалып қоймау, өзі "маңызды", "қажет" деп санайтын құбылыстарға жақын болу, соған ұқсауға тырысу, ал үшінші бір "топ" үшін жоғарыдағы жайттар аса қызықты емес, ол үлкендерге де еліктей қоймайды, ата-анасының қамқорлығынан әлі шыға қоймаған, балалығы басым. Осы үш нұсқа көрсеткендей жас өскіннің даму, есею процесі әр түрлі өрбиді де, мазмұны жағынан да түрлі құндылықтарға ие болады: жастардың бір тобы үшін аса құнды болатын дүние, енді біреулері үшін еш қандай мән-мағынасы жоқ. Жеткіншек жастық дәуірде балдардың өзінің "мені" адами құндылықтары, әлеуметтік жауапкершілігі орныға бастайды.

Жеткіншек жастық дәуір ең қиын, өтпелі кезең. Олай дейтініміз, біріншіден, осы кезеңде бала өмірінде өзгеріс байқалады. Бұл өзгеріс түбегейлі саналық сипат алуы мүмкін. Бала өзінің осы уақытқа дейінгі іс-әрекетін, қарым-қатынасын тіпті басқа қырынан көрсетуге ұмтылады. Екіншіден, бала өміріндегі өзгеріс әр қилы кедергілерге тап болады, солармен бірге қат-қабаттаса жүруі мүмкін. Бұл өз кезегінде бала тәрбиесіне кері ықпал етпей қоймайды. Осы кезеңде жас өркен үлкендердің ақыл-кеңесіне құлақ аса бермейді, өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысады, олардың орынды талаптарына наразылық таныта бастайды. Наразылықтың әр түрлі формада (қырсықтық, бұзақылық, дөрекілік, қарсылық, тұйықтық) берілетіні туралы психолог Б. Г. Ананьев өз зерттеулерінде дәлелдеп отыр [Ананьев Б.Г., 1968, с. 327]. Өтпелі кезеңдегі жас өркендердің мінез-құлқындағы өзгерістерге әр түрлі әлеуметтік, биологиялық, экономикалық факторлардың әсер ететіні туралы шетелдік және отандық психологтардың таласы әлі күнге дейін жалғасуда. Жеткіншек кезеңге аяқ басқан шақта балалар өзінің мінезімен де, киім киісі, жүріс-тұрысымен де үлкендерге ұқсай қоймайды. Олар балалық психологиядан шыға алмай, аласұрып, анағанда, мынағанда тиісіп, ойына келгенін істейді, бұзақылықта жасайды, өзгеге де өзінеде маза бермейді, бір орнында тыныштық таппайды, барлық жерде белсенділік танытқысы келеді, бірақ адам жақсы нәтиже шығара алмаған соң басқа іс-әрекетке ұрынады, біреуді ұнатуы да, жек көруі де қабаттасып жатады, қарым-қатынаста тұрақтылық танытпайды, екінші біреудің айтқанына тез иланғыш, соның жетегінде кете барады. Дегенменде бір қарағанда балалығынан арыла қоймаған сияқты көрінгенмен, оның ішінде жаңа сапалардың біртіндеп қалыптасу процесі болып жатқандығын аңғаруға болады. Жас өркеннің сырт көзге әлі бала сияқты бола жүріп, есейгенін байқамай қаламыз.

Ол біздің көзімізге түсе бермейді. Баланың есейуінің байқалу сипаты, көрінісі әртүрлі болады. Алғашқыда баланың мінез-құлқы, іс-әрекеті үлкендерге жағымсыз әсер қалдырады. Бала бойында "жаңаны" үлкендер түсіне бермейді. Оны ескермейді де. Осыдан барып тәрбиелік іс-әрекеттің тиімділігі төмен болады. Соның нәтижесінде тұлға қалыптасу процесі бей-берекетсіз қалыпта өтуі мүмкін.

Жеткіншек кезеңіне қадам жасаған жастың бойында болатын өзгерістер оның ақыл-ойынан, ой-өрісінен көрініс табады. Соның салдарынан қоршаған орта мен жас өркен арасындағы қарым-қатынас та өзгеріске ұшырайды. Жас өскіннің санасындағы саналық өзгеріс оның жеке «менін» қалыптастырады. Ол енді өзіне бала деп емес, ересек деп қарай бастайды және де өзгелердің осылай қабылдағанын мақұл көреді. Шын мәнінде бұл оның психикасында болып жатқан өзгерістен туындайды. Алайда үлкендердің пікірі бұл көзқарастан әлдеқайда алшақ жатады. Балада пайда болған ересектік сезім - бұл оның сана - сезімінің ерекше құрылымы. Осы арқылы жас өскін өзінің өмірге жаңаша көзқарасын, дүниетанымының өзгешілігін танытқысы келеді.

Жеткіншек шаққа қадам басқан жасқа ерекше тән қасиет – оның әлеуметтік ортада белсенділік танытуы. Бұл белсенділік сол кезеңде орныққан қоғамдық ережелер, заңдылықтар, өлшемдер, құндылықтар, мінез-құлық нормаларын меңгеруге бастағандығының куәсі.

Бала ересектікке қадам басқан сайын оның санасында, мінезінде өзгеріс байқала бастайды. Бұрындары өзі құлшына, бар ынта- ықласымен атқаратын жұмыстарды орындауға асықпайды, кей жағдайда оларды орындауға үзілді-кесілді қарсылық білдіреді.

Ол ересектердің оның пікірімен санаспағанға, оның құқығына араласқанға реніш танытады. Үлкендердің оған әлі бала ретінде қарайтынына келіспейді, себебі оның «ер жеткендік» туралы өзінің ұғымына қарама –қайшы келеді. Ол үлкендер атқаруға тиісті іс-әрекетті енді-өзі атқара алатынына сенеді. Себебі өздеріне олармен тең дәрежеде болдық деп есептейді. Осыны үлкендердің мойындауын талап етеді.

Отбасы тәрбиесі арқылы балалардың жағымды қарым-қатынас мәдениеті құндылықтарын

жетілдіру туралы зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып осы мәселені оң шешу мақсатында төмендегідей ұсыныстар жасалады:

1) Ата-ана мен бала арасында жағымды қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мақсатында отбасында өзара түсіністік, ынтымақтастық, сыйластық, достық қатынас орнату қажет. Ата-ана баланың жан дүниесіне еніп, оның кезкелген жақсы баламасына құрметпен қарап, пікірмен саналып, іс-әрекетіне түсінушілік танытып көмек көрсетуі тиіс;

2) Ата-ана өз балаларының «достық», «жолдастық» туралы түсініктерін тереңірек ұғындырда отырып шынайы «достық» сезімнің артуына ықпал етуі тиіс;

3) Отбасында орын алған түсінбеушілікті, қақтығысты шешуде сабырлық танытып, балалардың пікірін ескере отырып шешім қабылдаған жөн;

4) Коррекциялық түзету жұмыстарын жүргізуде балалармен бірге ата-аналарда қатыстырылғаны жөн. Бұл өз кезегінде отбасындағы көкейкесті мәселелерді оң шешуге ықпал етеді.

Қорыта айтқанда отбасындағы бала тәрбиесінде жарасымды қарым-қатынасты қалыптастыру төмендегідей мәселелерге баса назар аударуды талаптайды:

• Балаға ұлттық құндылықтар (сал-дәстүр, әдет-ғұрып, әдебиет, мәдениет, өнер) туралы жүйелі ақпарат беріп отыру. Осы орайда олардың жас ерекшеліктері мен жеке қабілеттерін ескеріп отыру шарт;

• Жас өскінде сөйлей білуге үйрету;

• Баланы тыңдай білу, ой-пікірімен санасу, баға беру;

• Мектеп ұжымымен үнемі байланыста болу, ұсыныстарын ескеру;

• Оқушылармен түрлі қызықты ойындар ұйымдастыру;

• Ашық әңгімеге тарту, көкейтесті мәселелерді талқылауға баулу;

• Ата-аналардың балаға үлгі-өнеге болатын іс-әрекет көрсетуі;

• Саяхаттар, табиғаттадемалу, серуендеу ұйымдастыру;

• Балаларға арналғанкөркемфильмдерді, бейне түсірілімдерді бірлесе отырыпталдау;

• Салауаттыөмірсалтыннасихаттау;

• Бірлесе орындаған жұмысқорытындысын талдау, қорытынды жасау, баға беру.

Баланың саналы да білімді азамат болып қалыптасуына ата-ана мен жас өркен арасындағы жарасымды қарым-қатынастың тигізер ықпалы ерекше. Осы орайда, ата-ана баланың материалдық қажеттілігін қанағаттандырумен бірге, оның рухани тұрғыдан өркендеп өсуін деүнеміжіті назарда ұстап отырғаны абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2012.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2010.
3. Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» Заңы. – Астана,2012.
4. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Заңы (№ 345-II) - //Егемен Қазақстан.- 2002.-8 тамыз.
5. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания. – М.: Педагогическое общество России, 2001.- 320 с.
6. Жақыпов С.М.. Управление познавательной деятельностью студентов в процессе обучения. –Алматы, 2002.-117 с.
7. Омар Е.О., Әріпханова Б. Отбасылық тәлім-тәрбие өнегесінің орны туралы.// «Өнер, білім және ғылымның заманауи жетістіктері: мәселелері мен перспективалары» тақырыбындағы халақаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектер жинағы. Т.1. – Шымкент, 2017.- Б. 249-252.
8. Жақыпова С.М. Жалпы психологияға кіріспе : Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті , 2007.
9. Елтаев А.Ж., Баймақова Т. Балалар мен жасөспірімдердің теріс мінез - құлықтары және оларды оңалті әдістері. // «Өнер, білім және ғылымның заманауи жетістіктері: мәселелері мен перспективалары» тақырыбындағы халақаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектер жинағы. Т.2. – Шымкент, 2017.- Б. 300-303.
10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1968.-327 с.

ЖУБАЙКУЛОВА ДАМИРА ЖУЛДАСКАЛИЕВНА
аға оқытушысы, магистр
Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы
Көптілді білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

МУХТАРОВА САНДУГАШ КАПИЗКЫЗЫ
аға оқытушысы, магистр
Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы
Көптілді білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА КЕЙС-ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада шетел тілін оқытуда кейс-әдісін қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Тілдік білім беру жүйесі білім беру парадигмасының және динамикалық әлеуметтік-мәдени жағдайдың өзгеруіне тоқталады. Сапалы тілдік білім беру жағдайында құзыретті тұлға, әлеуметтік белсенді тұлға, шығармашылық тұлға даярлауға сипаттама беріледі.

Түйінді сөздер: шет тілі, оқыту, кейс әдісі, білім беру, технология, жобалау.

Резюме. В статье рассматриваются особенности применения кейс-метода в обучении иностранному языку. Система языкового образования останавливается на изменении парадигмы образования и динамической социально-культурной обстановки. В условиях качественного языкового образования дается характеристика подготовки компетентной личности, социально активной личности, творческой личности.

Ключевые слова: иностранный язык, обучение, кейс метод, образование, технология, проектирование.

Summary. The article discusses the features of using the case method in teaching a foreign language. The language education system focuses on changing the paradigm of education and the dynamic sociocultural environment. In the conditions of high-quality language education, the author describes the preparation of a competent person, a socially active person, and a creative person.

Keywords: Foreign language, training, case method, education, technology, design.

Соңғы жылдары жүргізіліп жатқан білім беру жүйесін реформалау жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды даярлау сапасын арттыру мәселесін алға қойды. Заманауи бітіруші түлектер кәсіби білімінің жоғары деңгейін меңгерген, сондай ақ маңызды жеке тұлғалық қасиеттеріқалыптасқан, болашақ кәсіби қызметінің мазмұнын түсінетін кәсіби маман болуы тиіс [Құнанбаева С.С.,2010, 340 б.].

Қазіргі уақытта тілдік білім беру Қазақстандағы білім беру саласы үшін маңызды болып табылады, өйткені тіл маманын даярлайды, ол кейіннен лингвистикалық білімді жақсы біледі, ол өз бетінше және шығармашылық тұрғыдан кәсіби міндеттерді шеше алады, ол шет тіл дайындығының жеке және қоғамдық маңыздылығын түсінеді және осыған сай нәтижелерге жауап береді. Тілдік білім беру жүйесі білім беру парадигмасының өзгеруін және динамикалық әлеуметтік-мәдени жағдайды ескере отырып, неғұрлым сапалы тілдік білім беру жағдайында құзыретті тұлға, әлеуметтік белсенді тұлға, шығармашылық тұлға даярлауды көздейді.

ЖОО-да кәсіби тілді оқыту технологиясы оқытудың мазмұнын оңтайлы құруға және жүзеге асыруға көмектеседі, бұл дидактикалық мақсаттарға қол жеткізуге кепілдік береді. Оқыту процесінде белгілі бір технологияны қолдану тиісті оқыту құралдарын, анағұрлым жетілдірілген дидактикалық құралдарды пайдалануды көздейді,бұл оқу құралдарын, дәлме-дәл мәтіндерді, оқытудың белгілі бір әдістерін қамтиды. Оқыту құралдары жиынтығындағы аздаған өзгеріс технологияның өзгеруіне әкеледі.

Технологиялық, яғни мақсаттарға жетудің кепілділігі оқытуда арнайы құрылған ортамен қамтамасыз етіледі. Бұл ортада болашақ мамандардың дербес оқу-танымдық қызметі өрістетіледі. Оқыту ортасы білім алушылардың қызметіндегі іс-әрекет тәсілдері кәсіби білімге қол жеткізу үшін қажетті және жеткілікті тікелей оқыту өнімі ретінде болуы үшін ішкі қасиеттерге ие болуы тиіс.

Оқыту технологиясы бірнеше жұмыс кезеңдерін қамтиды. Оқытудың кәсіби-бағытталған технологиясында жобалау және құрастыру сияқты ұғымдар кездеседі. Егер жобалау – бұлтиісті жобаны әзірлеудегі педагогтың кәсіби қызметінің түрі-болашақ кәсіби қызмет контексінде оқу процесі аясында жүзеге асырылатын педагогикалық жүйенің дидактикалық сипаттамасы болса, онда құрастыру оқу процесін іріктеуді, әзірлеуді, яғни әзірленген жобаны толық іске асыру үшін қажетті дидактикалық жабдықтармен қамтамасыз ету-

ді көздейді.Оқыту технологиясын жобалау мен құрастырудың бірінші кезеңі – бұлмақсатқа жету кезеңі. Оқытушы үшін мақсатты қою өте маңызды сәт болып табылады, ол келешекте белгілі бір оқу іс-қимылдарын орындау тәсілдерін жоспарлауды, іріктеуді қамтиды. Сондықтан бірінші кезекте мақсатты сауатты қалыптастыру қажет. Келесі кезеңде дидактикалық мақсаттарды анықтағаннан кейін тиісті мазмұнды таңдау қажет, бұл білім беру жүйесіне бағытталған әлеуметтік тапсырыстың педагогикалық моделін білдіреді. Бұл жағдайда болашақ маманның болашақ кәсіби қызметінің сипаты оқытудың мазмұнын анықтайды. Мазмұны пәннің жұмыс бағдарламасында көрсетіледі[Бұзайбақова К.Ж., 2009, 190 б.].

Шет тілін оқыту бағдарламасына сәйкес ЖОО-да ағылшын тілі пәнін оқытудың мақсаты студенттерде ағылшын тілін меңгеру деңгейін көтеру және ағылшын тілін қолданып кәсіби міндеттерді шешуге қажетті құзіреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.Оқыту процесінде мынадай міндеттерді орындау арқылы белгілі бір нәтижелерге: тілдік материалды кәсіби қызметте пайдалану дағдылары мен біліктілігін қалыптастыру, мамандық бойынша мәтіндерді оқу дағдылары мен шеберлігін қалыптастыру, жазбаша және ауызша аудару, арнайы мәтіндерге рефераттау және аннотациялау дағдылары; диалогтық және монологтық ауызша сөйлеу дағдылары; тыңдау дағдыларынақол жеткізу қажет.Осыған орай, біз қойылған міндеттерді іске асыру үшін оқытудың ең тиімді әдісін – кейс-әдісті (case-study)таңдадық. Қазіргі уақытта кейс-әдіс тілдік білім беруде жиі-жиі қолданылып жүр.

Кейс-әдісті қолдану имитациялық үлгілеуді көздейді. Кейс-технологиялар студеттерге нақты, практикалық мәселелерді шешуге бағдар беруге көмектеседі. Бұл әдіс оқытушыны да, болашақ маманды да нақты жағдайлар мен міндеттерді тікелей талқылауға тартады.Бұл әдіс түрлі нақты жағдайларды талдауға және іс жүзінде шығармашылық іскерліктер мен дағдыларды қолдануға мүмкіндік береді. Жаңа, кәсіби маңызды ақпараттармен жұмыс болашақ маманды кәсіби қызметке жақындатады және бұл оның жоғары нәтижелерге қол жеткізуге деген ниетін ынталандырады және оның кәсіби құзыретін қалыптастыруға оң әсерін тигізеді.Кейстермен жұмыс істеу «студенттерді нақты ақпаратты талдауға, себеп-салдарлық байланыстарды қадағалауға, негізгі проблемаларды (немесе) үрдістерді бөлуге үйретуі керек»[Ларина, Т.В., 2012, с. 105-109].

Case-study қолдану студенттерге топтарда жұмыс істеу мүмкіндігін, жаңа қызмет түрлерін жасау мүмкіндігін, сондай-ақ уақыт бойынша шектеу жағдайында және ақпаратты қабылдау кезінде қиындықтар туындаған кезде қысқаша ақпаратты алу және пайдалану, студенттерге ағылшын тілі мемлекеттік тілден кейін екінші болып табылады, бұл бір тілден екінші тілге ауысу қажеттілігіне әкеледі.Бұл әдіс ағылшын тілін білу деңгейін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді, шығармашылық ойлауды дамытады және дайын мәтінге сүйенбей шет тілін дамытуға ықпал етеді[Нещадим, И.О., 2013, с. 7-9].

Біздің ойымызша, осы технологияларды сабақта қолдану тілдік және мәдени әлеуметтендіру процесінде білім алушылардың білім алу ой-өрісін және көпмәдени өрісін кеңейтеді, көп ұлтты және көп тілді, көпмәдениетті әлем жағдайында білім алушыларды өмірге дайындайды.

Аталған технологияларды пайдалану жалпы білім беру процесінің технологиялылық үлесін арттыруды талап етеді, яғни тілдік білім беруде кәсіби-бағытталған технологияларды әзірлеу мен қолдануды талап етеді.

Кейс-технология негізінде болашақ мамандардың жұмысын ұйымдастыру төрт кезеңнен тұрады:

1. Бірінші кезең-дайындық.

Осы кезеңде оқытушы өзі үшін дидактикалық мақсаттарды анықтайды,тиісті «нақты жағдайды» және сабақ сценарийін әзірлейді.

Бірінші кезең жағдаймен тікелей байланысты емес, бірақ келесі жұмыс үшін және жалпы оқыту тиімділігі үшін маңызды мәнге ие. Бұл кезеңде студенттерге кейсті ұсыну және оларды әрі қарай жұмыс істеу механизмімен таныстыру қажет, бұл ретте әрбір кезеңнің мақсаттары мен міндеттерін нақты белгілеп, жауаптары табылуы керек сұрақтарды айту қажет.

2. Студенттер нақты жағдайды жан-жақты талқылауға тартылатын таныстыру кезеңі. Екінші кезең пікірталас сипатындағы түрлі жаттығуларды орындауды қамтиды. Бұл кезеңде жаңа лексикалық материалды енгізе отырып, кәсіби мәтінді оқу, грамматикалық материалды талдау, мәтіннен кейінгі мәселелерді талқылау, дауыстап қабылдау бойынша жаттығуларды орындаумен аудио байланысын тыңдау, зерттелген тақырыптар бойынша бейнематериалдармен жұмыс істеу, кейіннен ақпаратты талдау сияқты қызмет түрлерін қамтиды. Осы жұмысты орындағаннан кейін, кейстегі проблеманы шешуге болашақ мамандарды итермелейтін мәселелер жиынтығын қамтитын тапсырма қажет.

3. Талдау кезеңі. Осы кезеңде жағдайға талдау жүргізіліп, проблема анықталуда. Мәселе анық, анық, қысқа тұжырымдалуы тиіс. Бұдан әрі осы жағдайда мінез-құлық нұсқалары әзірленеді және келешекте негіздеуі қажет осы проблеманы шешу критерийлері әзірленеді. Баламаның ең жақсы нұсқасын таңдау керек, әр адамның оң және теріс салдарын талдау, сондай-ақ оларды жүзеге асыру үшін қажетті ресурстарды талдау. Бұл кезең негізгі проблеманы талқылау бойынша шағын топтарда жұмысты, проблеманы шешудің оңтайлы нұсқасын әзірлеуді, шешімдердің ықтимал нұсқалары табылғаннан кейін басқа топтарға жұмыс нәтижесін ұсынуға дайындықты қам-

тиды. Осы кезеңнің негізгі міндеті-білім алушылардың проблемасына әртүрлі көзқарастарын анықтау және ұсынылған жағдайды объективті талдау. Жұмыстың бұл түрі монологиялық пікір дағдыларын қалыптастырады, студентке нақты жағдай шегінде өз ойын шебер білдіруге мүмкіндік береді.

4. Қорытынды кезең. Осы технологияны қолданудың тиімділігі шетелдік әскери қызметшілердің жұмыс нәтижелерін қорытынды талдаудың арқасында ұлғаяды, олар пікірталас барысында қойылған проблеманы оңтайлы шешудің бірнеше нұсқаларын талқылай алады. Соңғы, соңғы кезең-қорытынды шығару бойынша жұмыс, Мүмкін болатын пікірлер мен ескертулер. Оқытушы әрбір қатысушының (немесе жалпы топтың) жұмысын қойылған бағаны түсіндіре отырып бағалайды.Бағалау мынадай критерийлер бойынша өтеді: тақырып бойынша лексикалық бірліктерді білу, грамматикалық құрылымдарды сауатты пайдалану, сондай-ақ кейсті талқылаудағы студенттердің белсенділік деңгейі.

Оқу ситуацияларының мысалдары. Шет тілін оқытудың жұмыс бағдарламасына сәйкес ағылшын тілін үйренуге байланыстынақты өмір жағдайларымен бірнеше қысқа мәтін ұсынылады:

1. High school students who are dissatisfied with the quality of teaching English, openly talk about it in the classroom. The young teacher, exhausted by her pretensions, finds a way out: «All right,» she says, « you will teach the next lesson yourself. Choose a «teacher» and see what you can do.»

2. There's a new history teacher in the class. During the survey, she gives one student a low grade — for a weak and unintelligible answer. The next day, the class teacher approaches: it turns out that a low grade was given to a round excellent student and her parents are outraged.

Мәтінде ерекшелеуді білдіретін мәтіндермен жұмыс істегеннен кейін, студенттердің талқылауға белсенді қатысуын ынталандыру үшін сұрақтар тізімі ұсынылады.

1.What did you understand in this text?

2. Is this a good option and what is better to offer in this situation?

3. What to do with an excellent student and her parents?

4.What is the best option?

Мұндай жұмыс нысаны кезінде студенттер өздерінің практикалық сөйлеу дағдыларын қандай да бір мәтінге тіреусіз көрсетуге, өз көзқарасын білдіруге және оны дәлелдей алуға мүмкіндік алады. Одан ары студенттерге сабақ тақырыбына байланысты әртүрлі аудиомәтіндер тыңдатылады. Сосын бір-бірімен өзара диалог құрып, өздерінің пікірлерімен бөліседі.

Жоғарыда баяндалғанның нәтижесінде біз оқу процесінде кейс әдісті қолдану студенттердің оқу материалын меңгеруін жеделдетуге және жаңа деңгейде сабақтар өткізуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасаймыз.Бұл әдіс болашақ мамандарға өткен тілдік материалдарды шығармашылықпен қолдануға мүмкіндік береді, сонымен қатар өздерінің кәсіби білімдерін де қолдана алады [Жетписбаева Б.А., 2008, с. 343].

Біз білім беру процесіндегі осындай технологиялар студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыратынын, студенттер сабаққа енжар болуды тоқтататынын және оның белсенді қатысушылары болатынын атап өттік. Оқытудың бұл әдістері кәсіби бағытталған құзыреттілікті неғұрлым тиімді қалыптастыруға ықпал етеді және қарым-қатынастың ұжымдық формаларында жұмыс істей білуді дамытады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құнанбаева С.С. Заманауи шет тілінен білім берудің «теориясы мен тәжибесі. Алматы, 2010 – 340 б.
2. Бұзайбақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері. — Алматы: Білім, 2009. — 190 б.
3. Ларина, Т.В. Метод кейс-стади в процессе формирования иноязычной профессиональной компетенции. Глобальный научный потенциал [Текст] / Т.В. Ларина, П.П. Махиня//Научно практический журнал. – 2012. – №10(19). – С. 105–109.
4. Нещадим, И.О. Применение кейс-метода и интернет-ресурсов в формировании коммуникативной компетентности у студентов технических вузов [Текст] / И.О. Нещадим // Гуманитарный вестник. – 2013. – №7 (9). – С. 7–9.
5. Жетписбаева Б.А. – Полиязычное образование: теория и методология. –Алматы: Білім. – 2008 – С. 343.

ОІС 372.8:81

YERMEKBAYEV MUHTAR
candidate of pedagogical sciences, associate professor
Head of the Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education"
Faculty of "History and Pedagogy"
M.Auezov South-Kazakhstan state university

NARKULOVA BAKITKUL
candidate of pedagogical sciences, associate professorof the
Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education"
Faculty of "History and Pedagogy"
M.Auezov South-Kazakhstan state university

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Түйін. Мақалада бастауыш мектеп оқушыларының тілінің қалыптасуы мен дамуы сөз болады.
Түйінді сөздер: бастауыш мектеп оқушылары, бастауыш мектеп оқушыларының тілі, психолингвистика, бала тілінің дамуы.
Summary. This article writes about the stagesof vocabulary of junior schoolchildren.
Резюме. В данной статье рассматриваются этапы развитие словарного запаса младших школьников
Ключевые слова: образование, образование в начальном школе, преподавания казахского языка, словарный подход.
Keywords: education, primary school education, Kazakh language teaching, vocabulary approach.

Among the vocabulary of elementary school students and their thinking, speech abilities, several studies have been conducted. Then, at present, there are a number of differences in the classification of the stages of development of the vocabulary of a child. in our article we revealed the stages of the development of the child's language, considering the peculiarities of the development of the vocabulary of Kazakh children.

In psychological science, consideration has been given to speech that studies language as the action of a language. Without language, there is no speech, and language cannot cover its needs without a speech phenomenon. about it. L. Rubinstein wrote: "Speech is the activity of communication — expression, influence, communication — through language; speech is the language in action. More precisely, speech is a form of consciousness (thoughts, feelings, experiences) for another, which serves as a means of communicating with him, and a form of generalized reflection of reality or a form of existence of thinking " [S. L. Rubinshtein, 1999, 382 p]. Therefore, in order for the language to exist, it is necessary to use it in the speech process. Based on the persons involved in the speech process [V. A. Petrovskiy, T. M. Yaroshevskiy, 2000, 36 p].

Psychologists understand the word as a phenomenon that represents life in reality, consisting of one word and meaning: "Words are a specific unity of sensory and semantic content. Every word has a semantic - semantic content that makes up its meaning." [A. R. Luriya. ,1979, 382 p]. Given these properties of the word, the phrase in the dictionary is recognized only in the process of speech, it is clear that it can perform its functions.

You can see the research of V. A. Petrovsky and G. M. Yaroshevsky. They say that only after three such periods do speech actions appear: "The first stage is the programming of speech - the construction of the semantic context of the speech utterance, of what the person wants to say. For this, information is selected that he considers important and is screened out unnecessary, secondary.

The second stage is the construction of the syntactic structure of the sentence. The general construction of the phrase, its grammatical form is predicted, mechanisms are included that provide the search for the right word, the choice of sounds that most accurately reproduce it.

The third stage - is carried out by programming, the real sound of speech. Thus, a process is developed, which, during which the communicator encodes the information to be transmitted."[V. A. Petrovskiy, T. M. Yaroshevskiy, 2000,234 p].

As we see in the writings of researchers, in the speech process, vocabulary is used only in the second stage. Therefore, vocabulary is not a process of speech, but one of its constituent components.

Scientists (L. S. Vygotsky, A. V. Yarmolenko, etc.) reacted to the "methods of participation" and say that the child expresses his opinion, his mood towards the environment. The child repeats the sounds heard in the surrounding world when he is talking.

At the same time, the baby's smile and babble is manifested as his desire to communicate with adults. As a result of the daily repetition of sounds, the ana-

tomical jaw of the child's organs (mouth, palate, jaw, etc.) increases. Children can voice the entire sound system of the language for 3-9 months. From this period the first word appears in the baby's dictionary. Initially, vocabulary develops at a loud pace, resulting from the repetition of an adult word, and then an understanding of the meaning of the word. A special role in the development of the psyche of the child is played by language proficiency, its use in the speech process. In speech activity, the child uses the vocabulary "warehouse" that he has accumulated. Therefore, the problems of developing his understandable speech skills, quantitative and qualitative development of the lexical fund (rational use of words) and others.

If we analyze the research work of foreign, Russian and Kazakh scientists on the development of the children's vocabulary from the beginning of the 20th century to the beginning of the 21st century in 80 years, we can draw the following conclusions:

1) Each scientist has a different developmental indicator of collusion. Some children are 5-6 months old, other babies say the first words after only one year. It depends on the environment, the family of children. In addition, the variety of indicators depends on the method used to investigate the collusion of children by scientists. For example, N. A. Rybnikov turned to diaries spent in private families in research, other scholars proceed from the development of children's speech in their family. B. Baimuratova considers the use of speech of children in kindergarten, a number of scientists rely on the language of the textbook for elementary school students (K. Moldabek, B. Kalybekov, M. Ermekbaev). How would researchers study the language of the child, and the vocabulary of children of one year is 10-12 words.

2) The development of the lexical fund of babies depends on the development of society. In the information age of this child, every day and not a former child, the same sizes, rules. A modern child hears daily from sources of information on radio, television, etc. Under the influence of this, the level of his enrichment increases. For example, in the lexical fund of a 4.5-year-old child of 1946, 1870 words, after thirty years, 4000 words. This is an indicator of the quantitative development of the vocabulary of the child. Now we will consider the stages of forming the skills of using the vocabulary of children in speaking activities.

Scientists, studying the features of the development of the vocabulary of a child and the use of words, divides them into three stages:

1) the appearance of sentence words in the child's speech language

period.

2) simple and combined sentences in the activity of speech

period of use.

3) the period of development of the morphological sides of the language [V. Bogoslovskiy 1980, 352 p].

Considering the works of scientists studying the child's speech, we divided the features of the use of words in children into the following five stages:

The **first stage** is the appearance of a word-formation word in the vocabulary of children and the source of the pronunciation of this word. During this period, words begin with a 6-10-month source related to the psychological development of the child (character, ability, temperament, etc.). The first words of a child are often in the form of related names and words, often subjected to daily distribution. For example: the words "mum", "dad", etc. During this period, children repeat only on the basis of imitation of adults, without a clear understanding of the meaning of the word. A child combines different things with one word (people, objects, etc.), calls them only one name. Such an association is called a "conditional reflex" in psychological writings [A. R. Luriya. ,1979, 460-462 p].

At first, the child does not understand the internal connection of the symbol and meaning, studies only the external connection between the word and the subject, and this happens in accordance with the law of the conditioned reflex, in which there are two factors that affect the psyche of the child: the sound side of the word; subject. Therefore, during this period, the child, not understanding the meaning of the word, calls it a combination of several objects through words born from imitation of adults. However, these are the first words from the vocabulary of the child. These words are conventionally called "Words - imitations."

The **second stage** is the transfer of words from the vocabulary of the child, depending on everyday life. In a word, the child as a whole gives one sentence or more meanings. During this period, children use words in generalizing activities, depending on their usual circumstances. During this period, two approaches to the features of using the vocabulary of the child were formulated.

Scientists of the first glance (A. Temirbekov, S. Balaubekov, V. Stern) during this period use words - sentences. The child in one word "mother" gives such meanings as the first "I am thirsty", the second "I go outside", the third "another child offends me". Such a baby's speech is closely related to the appearance of a second signaling system in his brain activity [A. Leontev, 1983, 214 p].

Second-look scientists (A. A. Lyublinskaya, E. G. Bibanova, A. N. Gvozdev, N. A. Menchinskaya, etc.) when pronouncing the word "chair", the child wants to say about the desire to eat: sit on a chair, take spoon and eat porridge [6. A. Lubinskaya, 2006,286].

Therefore, during this period, children use only in one word convey situations familiar to them. This indicates that their vocabulary and ability to think are not fully developed.

The **third stage** is the period when the child can

join the vocabulary of nouns, adjectives, verbs and create a simple sentence. During this period, children differ not in the words "sentence words," "imitation word," but in their ability to make simple sentences. For example, comes in the form of "drinking tea", Mom, Dad scolded". During this period, a significant part of the children's dictionary of the study of A. A. Lyublinskaya consists of nouns (up to 60%), verbs (25-27%), adjectives (10-12%) and adjectives (10-12%) [D. B. Elkonin, 1974,288 p]. S. L. Rubinstein: "In the period of the appearance of sentences (2-2.5 years), the child's speech is a simple coexistence of the main sentences,"- says that seasonal, targeted, and then causal are included in the vocabulary of a child older than 2.5 improvements [S. L. Rubinshtein, 1999, 467-468 p]. During this period, children cannot make sentences correctly by eating the end of words. During this period, A. A. Lyublinskaya emphasizes that the child's vocabulary, based on the opinions of a number of scientists (A.N. Gvozdev, F.A.Sokhin, N.P.Serebrennikov, M.I. Popov, and others), has the following features:

a) The attention of the child in the structure of a simple sentence, i.e.

the grammatical structure of the language can be caused after

as he has already mastered some vocabulary (volume 60-70 words);

b) Mastering by the child of the initial grammatical forms, namely the coordination of words in sentences, is carried out according to the general laws of developing a dynamic stereotype. The child assimilates them by listening and repeating the same grammatical structures that indicate the homogeneous relations that exist between different objects in a particular life situation.

c) Grammar forms acquired by children for a long time remains subordinate to a specific situation.

d) Mastering grammar to an even greater extent, than mastering; dictionary related to the overall development of the child: expansion of mental horizons, development independence [A. Lubinskaya 2006, 289 p].

Therefore, at this stage, the use of the vocabulary of children, the ability to make sentences, in the case when the game cannot be fully expressed.

The **fourth stage** is the preschool stage of children. During this period, there will be all classes of words in the children's vocabulary. According to the results of research by scientists (F.I. Gonobolin, R.V. Kerimov, K. Moldabek and others), Preschool children learn all the phonetic features of the language, along with the variability of sounds, they can learn the grammatical structure of the language [D. B. Elkonin, 1974]. During this period, the vocabulary of children is well developed (from 2500 to 4000 words). This is developed through the communication of children with various information tools (radio, television, etc.), communication with adults and peers. At this stage, everything will be interesting for the children. Because: "... the child is primarily interested in people and their adult life. For the child there are many obscures, surprising, sometimes expecting something with joy or anxiety, arousing curiosity, and then causing a cognitive need-passion for knowledge" [A. Lubinskaya, 2006, 77 p]. Another feature of preschoolers is the ability to "stick" new suffixes to words through "morphemes that have a vocabulary." therefore, in the vocabulary of children of this period, words are enough, but they cannot be used correctly [S. L. Rubinshtein 1999.48 p].

The **fifth stage** is the school stage of children. At the school, there is a systematic increase in the vocabulary of children, thanks to systematic personnel control. The following situations affect the increase in the vocabulary of children at school:

1. Children learn to work at school with a book. The same through words from a child's vocabulary only in everyday life not just the words used. Literary, scientific words profusely influenced.

2. Children attend school collectively. The same through a children's dictionary, the foundation of your everyday communication. In relations new words are influenced by learning.

3. In the process of teaching children at school to fees, travel, etc. As a result, the child vocabulary words are developed from previously unknown words.

4. At school, children learn phonetics, vocabulary, and grammar of the language, and a theoretical knowledge of grammar. This teaches how children should use the words appropriate, be able to make the sentence correctly. This is a verbal fund of children encourages the correct use of words.

5. At school, teachers explain incomprehensible words to children. Children are trying to understand the meanings of words.

Consequently, the vocabulary of children is growing at school (from 7,000 to 12,000 words), learning to use it correctly. Only at school does the vocabulary of the child systematically develop. Therefore, it is planned to carry out work to enrich the vocabulary of primary school students at school.

REFERENCES:

1. S. L. Rubinshtein. Fundamentals of general psychology. S-P.:1999 – 720 p.
2. V. A. Petrovskiy, T. M. Yaroshevskiy. Psychology. M.: Akadema, 2000 – 512 p.
3. A. R. Luriya. Language and consciousness. M. MSU, 1979 – 320 p.
4. General psychology (edited by V. V. Bogoslovskiy). A., Mektep, 1980 – 352 p.
5. A. A. Leontev. Forms of meaninglessness in the book: Psycholinguistic problems of semantics. M. Science 1983 – 5-20 p.
6. A. Lubinskaya, Psychology of primary school children. S., Darovanie, 2006 – 574 p.
7. D. B. Elkonin. Psychology of teaching a primary school student. M., Znanie, 1974 – 64p.

КАЖЕНБАЕВА АЙЖАН ЕСЕТОВНА
доцент
Психологияжәне арнайы білім беру кафедрасы
Инновациялық білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

КАРАБАЕВА НУРГУЛЬ БАКБЕРГЕНОВНА
аға оқытушысы, магистр
Психологияжәне арнайы білім беру кафедрасы
Инновациялық білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада қашықтықтан білім беру жүйесінде білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыру қарастырылады. Бүгінгі таңда қойылатын барлық талаптарға сай болу үшін педагог ақпараттық технологиялар саласындағы өз білімі мен дағдыларын жетілдіруі тиіс. Қашықтықтан білім беру жүйесінде білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық тұжырымдары беріледі.

Түйінді сөздер: Қашықтықтан оқыту, ақпараттық технологиялар, оқыту,білім беру, мәдениет, құзыреттілік.

Резюме. В статье рассматривается формирование компетенций обучающихся в системе дистанционного образования. Для того, чтобы соответствовать всем требованиям, предъявляемым на сегодняшний день, педагог должен совершенствовать свои знания и навыки в области информационных технологий. Дается психолого-педагогическая составляющая формирования компетентности обучающихся в системе дистанционного образования.

Ключевые слова: Дистанционное обучение, информационные технологии, обучение, образование, культура, компетентность.

Summary. The article deals with the formation of students ' competencies in the system of distance education. In order to meet all the requirements imposed today, the teacher must improve their knowledge and skills in the field of information technology. The psychological and pedagogical component of the formation of students ' competence in the system of distance education is given.

Keywords: Distance learning, information technology, training, education, culture, competence.

Ұзақ уақыт бойы ғылым өзінің әдістері мен түсіндіру үлгілері бойынша адам мінез-құлқының басты және бірыңғай формасы болып табылады. В. Дильтей алғаш рет табиғат туралы ғылымдарға өздерінің әлеуметтік-тарихи шындық зерттеулерінің мәні бар барлық ғылымдарды қарсы қойып, оларды рух туралы ғылымдармен атады. Жаратылыстану (табиғат туралы ғылым) сыртқы әлемнен (табиғаттан) келетін әсерлерге арналған қондырғылардың айналасында құрылады. «Рух туралы ғылым» адамның ішкі дүниесінің әсерлері (психологиялық жағдайлар, оқиғалар мен әрекеттер) негізінде қалыптасады.

Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары бөлінуінің негізгі белгілері келесіге жатады. Пәндік негіз бойынша: жаратылыстануды түсінуде субъекті тәуелсіз таным нысаны ретінде әрекет етеді, гуманитарлық салада субъект өзін-өзі тану пәні болып табылады. Табиғатты адам жасаған жоқ, ал мәдениет-бұл адам жасампаздығының үрдісі мен нәтижесі. Табиғат қажетті заңдарды басқарушы, мәдениет-мінсіз, міндетті сала.

Таным әдіснамасы бойынша: егер жаратылыстану ғылымында танымның мақсаты жалпы заңдарды қалыптастыру болып табылса, онда гуманитарлық ғылымның мақсаты–өзініңқайталанбас адам мәдениетінің жеке, бірегей құбылыстарын тану. Егер жаратылыстану шеңберінде табиғаттың нақты құбылыстары пайда болатын басты операция оларды түсіндіру (жалпы заңдардың жеке жағдайлары ретінде) болып табылса, гуманитарлық саладағы басты операция – мәдени-тарихи құбылыстарды түсіну, диалог, эмпатия (сезу, жанасу), герменевтика (түсіндіру, интерпретация) әдістерімен мағыналарды ұғыну болып табылады. Жаратылыстану саласында пәндік сала «тоғысады» және заңмен түсіндіріледі, бұл ретте жекелік, бөлшектік ескерілмейді. Гуманитарлық ғылымдарда адам рухының бірегей, жеке көріністерін түсіну басым болады[*Кенжебеков Б.Т., 2005, 267 б*].

Тұлғаныңбастапқы идеалдары мен құндылықтары білім беру-тәрбие процесінде қалыптасады. Сондықтан да әділ сын білім беру реформаларының мазмұнды сәттерін тудырады, ол оның бөлшектенуіне және рационалды-сыни және еркін ойлауға үйретудің орнына қарапайым мәліметтер мен дағдыларды алуға қайта бағдарлауға бағытталған.

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар тұлғаны жалпыадамзаттық мәдени тәжірибені («барлығы да болып кеткен») білуімен байытады, бұл тұлғалық қайшылықтарды шешуге, психикалық шиеле-

ністі бәсеңдетуге және жанжалдарды шешуге ықпал етеді, мінез-құлықтық паттерндер мен мағыналы бағдарларды құруға көмектеседі. Міне, сондықтан бітіруші түлек кәсіби құзыреттермен қатар жалпы мәдени құзыреттілікке ие болуы керек.Ол қоғамдық және азаматтық қызметтің дербес субъектісі болуға тиіс. Бітіруші түлек басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға, жауапты ынтымақтастыққа, адамгершілік-психологиялық төзімділікке ие болуға тиіс. Гуманитарлық дайындықсыз университет мұндай міндеттерді, әсіресе қазіргі заманғы, терең қарама-қайшы жағдайларда шеше алмайды [*Берикханова А.Е., 2009, 240 б*].

Әлемдік дамудың қазіргі заманғы үрдістері өркениеттік үдерістердің даму қарқыны мен ақпарат көлемінің ұлғаюы жылдамдауда, экологиялық проблемалар шиеленісуде, интеграциялау және бірыңғай әлемдік жүйені құру бағытында үдемелі қозғалыс жүріп жатыр, ғылымды қажетсінетін және ақпараттық технологияларды ауқымды енгізу білім беру жүйесінің жай-күйі мен дамуына сөзсіз әсер етеді. Мұндай жағдайда білім беру тек білім беру қызметін ғана емес, сонымен қатар мәдени шығармашылық, түрлендіретін, тұрақтандыратын, оңалтушы, үйлестіретін және басқа да қызметтерді өзіне алады [*Рукина И.М., 2014, 378-382 б*].

Қоғамдық өмірдің барлық салаларында болып жатқан ауқымды трансформациялар, атап айтқанда, білім беру саласындағы өзгерістер адамның әлеуметтік әлемге кірігуін қамтамасыз ету міндетін қояды, оның қоршаған орта жағдайларына қарқынды бейімделуін ынталандырады. Бұл тұжырымда білім берудің мотивациялық-құндылықтық және когнитивтік құрамдарының кешені ретінде «құзырет» ұғымы немесе «құзыреттілік»ұғымы анықталады.

Құзыреттілікке бағытталған білім АҚШ-та (competence-based education-CBE) 1965 жылы Н. Хомский ұсынған тіл теориясына, трансформациялық грамматикаға қатысты «құзыреттілік» ұғымының жалпы контекстінде XX ғасырдың 70-ші жылдарында қалыптасты. 1960 жылдары «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдары арасындағы айырмашылықты түсіну қаланды, бұл ретте соңғысы зерттеушілердің білімге негізделген, адамның әлеуметтік-кәсіптік өмір сүру тәжірибесімен интеллектуалды және жеке негізделген құбылыс ретінде түсіндіріледі.«Құзырет», «құзыреттілік» және өндірістік «құзыретті»ұғымдары XX ғасырдың ортасына дейін – әдебиетте, тұрмыста, кәсіби қызметтің әртүрлі түрлерінде кеңінен қолданылды. Бұндай түсіндірме анықтамалық әдебиетте; атап айтқанда, шетел сөздігінде құзыреттілік (лат. competentia-құқық бойынша қатыстылық) – бұлқандай да бір мекеменің немесе лауазымды адамның өкілеттік шеңбері, сондай-ақ аталған тұлғаның білімі, тәжірибесі бар мәселелер шеңбері ретінде орын алды. Құзыреттілік бір нәрсеге қатысты пайымдауға мүмкіндік беретін құзыреттілікке немесе білімге ие болу ретінде айқындалады. Сөздікке сәйкес құзыретті (competens – сәйкес, қабілетті), бұл – «құзыретке ие, сондай-ақ белгілі бір саланың білгірі» - дегенді білдіреді.

Қазіргі зерттеушілердің айтуынша, қажетті құзыреттер кешені жеке тұлға құрылымында жалпы мәдени, мәдениетаралық-коммуникативтік, әлеуметтік-психологиялық, ақпараттық, арнайы, жеке және даралық құзыреттілікті қамтитын субъективті құзыреттіліктің әртүрлі түрлерін қалыптастырады. Тұлғаның ішкі әлеуетін, білім, білік, тәжірибе кешенін, жеке мүдделілікті сипаттайтын құзыреттіліктің бастапқы түсінігін негізге ала отырып, олар (құзыреттер) белгілі бір сұрақтар мен жеке жауапкершілікті шешуге, индивидтің шындықты қабылдау сапасына негізделеді, осының арқасында ол осы жағдай үшін оңтайлы мінез-құлық моделін таңдайды, өмірлік жағдайларды барабар бағалайды және конструктивті қалыпқа келтіреді.Сондықтан адам тиімді әрекет ету, қоғам белгілеген стандарттарды сақтау қабілетіне ие болады, дербес қызмет тәжірибесін байытады. Осыған орай, құзыреттілік табиғатын зерделеудің барлық тәсілдерін екі топқа: әлеуметтік – психологиялық және практикалық деп бөлуге болады.

Білім беру процесінде жүзеге асыруға тиіс жоғары білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында белгіленген жалпы мәдени және жалпы кәсіптік құзыреттердің тізбесі білім беру процесінде дәстүрлі емес тәсілдерді, арнайы формалар мен әдістерді талап етеді.

Құзыреттілікке бағытталған білім беру бағдарламаларын студенттердің ішкі қажеттіліктері мен қызығушылығынсыз тиімді және толық жүзеге асыру мүмкін емес. Қазіргі таңдабілім алушы қоғамдық қатынастардың әлеуметтік субъектісі ретінде білім беру процесі мен нәтижесінің қызметі болып табылады. Студенттердің құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру және жеке білім беру бағдарламаларын қалыптастыру үдерісіне кірігуі құзыреттілікбағытталған негізгі білім беру бағдарламасын табысты меңгерудің қажетті шарты болып табылады.

Білім беру бағдарламаларын табысты игеруді қамтамасыз ету үшін студенттерде білім берудегі құзыреттілік тәсіл туралы түсінік қалыптастырылуы тиіс. Студенттер құзырет, құзыреттілік және т.б. сияқты құзыреттілік көзқараспен байланысты негізгі ұғымдарды меңгеруі тиіс. Ол үшін дәрістік және практикалық сабақтарды әзірлеу қажет, оның шеңберінде студенттер құзыреттілік тәсілдің негізгі идеяларымен, міндетті және қосымша құзыреттілікті қалыптастыру құралдарымен, құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін диагностикалау және өзіндік диагностикалау құралдарымен танысуға, сондай-ақ қалыптасқан құзыреттілікті өзін-өзі бағалау және презентациялау тәжірибесін алуға мүмкіндік алады[*РукинаИ.М., Филатов В.В., 2014, 488-504 б*].

Ғылыми-техникалық және гуманитарлық интеллигенцияны, яғни біліктілігі жоғары тұлғаларды сақтау мен дамытудың әлеуметтік жобасы, ең алдымен, білім беру процесінің дәйекті, ғылыми негізделген стратегиясын құруға бағытталған. Білім беру институттары жаңа мыңжылдық жағдайында жеке тұлғаның жеке дамуы – бұл үздіксіз, өмір бойы, тұрақты ізденістер, консенсустық және диссенсустық өзара іс-қимыл, бірқатар этиологиялық балама үрдістерді таңдауды жүзеге асыру екеніне назар аударуы тиіс. Болмыстың белгісіздік, өзгергіштік және болжаусыздық дәрежесі жоғары болған сайын, күрделі өмірлік жағдайларды шешудің дайын алгоритмдер, кестелер мен рецепттер кешені соғұрлым аз болады.Білім беру жүйесі үшін,

оның ішінде қашықтықтан білім беру үшін де осы аспектіде уақыт сынына сәйкес құзыреттілік деңгейі бар шығармашылық дербес тұлғаны тәрбиелеу міндеті өзекті болып табылады.

Білім алушылардың білімін ескере отырып, сабақ өткізу әдістемесін түзетуге мүмкіндік беретін ақпарат алу және студенттерге құзыреттілік деңгейінің өзіндік диагностикасын жүргізуге мүмкіндік беретін ақпарат алу үшін кіру диагностикасы қажет. Сауалнамалар өлшенетін айнымалылар туралы деректерді жинауға, өңдеуге, талдауға және түсіндіруге мүмкіндік беретін құралдарға жатады,олар кіріс диагностикасының бір амалы бола алады. Сауалнаманы пайдаланған кезде (ағымдағы бақылау барысында) кәсіби құзыреттердің қалыптасуын бағалау үшін жалпы құзыреттің қалыптасуы туралы шешім шығаруды болжайтын екілік шкаланы қолдануға болады (игерілген – игерілмеген). Қорытынды диагностиканы оқушылардың курстық дайындық бағдарламасын табысты өтуін және құзыреттіліктің қалыптасу деңгейін бағалау үшін сауалнама түрінде өткізуге немесе тест тапсырмаларын қолдануға болады. Бұл жерде бағалаудың бинарлық шкаласы да (игерген – игермеген) және нәтижеліліктің (дұрыс жауаптардың) белгіленген пайызына байланысты балды (белгіні) қоюды болжайтын дәстүрлі шкаласы да қолданылады [*Середенко П.В., 2010, 187 б*].

Құзыреттіліктерді диагностикалау проблемасын шешудің нұсқасы қазіргі заманғы қашықтықтан оқыту жүйелерін пайдалану болып табылады, оларды стационарлық оқыту кезінде электрондық оқыту жүйесі ретінде қолдануға болады. Қазіргі уақытта оқытуды басқарудың еркін таратылатын жүйелерінің үлкен саны бар, мұндай жүйелердің бірі Moodle LMS (Learning Management System) болып табылады. LMS Moodle педагогикалық құралдары білімді файлдардың, мұрағаттардың, веб-беттердің, лекциялардың көмегімен электронды түрде беруге, Wiki семинарлардың, форумдардың, чаттардың кіріктірілген механизмдерінің көмегімен студенттердің бірлескен оқу және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға, тестілер мен тапсырмалардың көмегімен оқыту нәтижелерін бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Wiki-бұл веб-сайт, оның беттерін пайдаланушы түзете алады; wiki-ді пайдалану әсіресе мүшелері тікелей қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен айырылған академиялық топтардың жұмысында тиімді [*Филатов В.В. және т.б., 2009, 287 б*].

Moodle жүйесі білім алушыларға кешенді зерттеу тапсырмаларын әзірлеуге және репрезентациялауға мүмкіндік береді, олар тексерілуші бөлімнен немесе білім саласынан білім мен іскерліктің барлық арсеналын көрсетуді талап етеді. Бағалау журналының көмегімен орындалған жұмыстар бойынша ақпаратты жинай және талдай отырып, белгілі бір студенттің құзыреттілігін қалыптастыру туралы қорытынды жасауға болады.

Осы контексте жоғары білімді маман деп ең алдымен кәсіби мәселелерді жақсы білетін, арнайы дағдылар мен біліктерді практикалық қолданудың жоғары деңгейін көрсететін білікті адам түсінетіні туралы тезис маңызды өзектілікке ие болады. Осыған байланысты заманауи еңбек нарығы талаптарының призмасы арқылы оқыту тұрғысынан қарастырылатын құзыреттілік тәсіл Қазақстандық білім беру үшін барлық нысандар мен деңгейлер үшін ерекше өзектілікке ие болады. Өз қабілеттерін дұрыс түсінуді қалыптастыру, таңдаған мамандығының ерекшелігі мен талаптарын жеке тұлғаның түсінуі білім берудегі құзыреттілік тәсілдің басым бағыттарының бірі болып табылады.

Отандық зерттеушілер білімділікті көп ұғыну немесе кәсіби дағдылар кешенін меңгеру ретінде емес, бірақ жүйелі сипаттағы әртүрлі қабілеттердің дамуы, олардың өнімділігінің жоғары дәрежесі ретінде анықтайды. Бұл түсінік білім, білік, құндылықтар, мінез-құлық нормалары мен т.б. дәстүрлі тарату емес, тұлғаның әртүрлі қабілеттерін дамыту үшін жағдай жасау басты рөл атқаратын білім беру жүйесін моделдеуді көздейді. Осындай дамудың арқасында дамыған экономиканың іргетасы ретінде білім қоғамын құру мүмкін болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру: пед. ғыл. докт. дис. 13.00.08 - Қарағанды, 2005.-267 б.
2. Берикханова А.Е. Педагогикалық мамандыққа кіріспе: кәсіби құзіретті ұстаздарды даярлау негіздері: оқу құралы / / - 2009. – 240 б.
3. Рукина И.М. Инновационные технологии формирования социального капитала общества / В сборнике: Актуальные вопросы развития современного общества сборник статей 4-ой Международной научно-практической конференции: в 4-х томах.. 2014. С. 378-382.
4. Рукина И.М., Филатов В.В. Инновационное образование - инновационная экономика - инновационное общество // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: Экономика и экологический менеджмент. 2014. №3. С. 488-504.
5. Середенко П.В. Психолого-педагогическое исследование: методология и методы: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / П.В. Середенко / Южно-Сахалинск: Изд-во Сахалинского гос. ун-та, 2010. – 187 с.
6. Филатов В.В., Хомутинникова Т.В, Деева В.А., Князев В.В., Бачурин А.П.,
Долгова В.Н., Медведева Т.Ю., Паластина И.П. Управление качеством.
Учебное пособиес тестовыми заданиями, с грифом УМО. Издательство:Москва, Издательство ЦНТБ-пищевой промышленности, 2009. – 287с

ҚАЛДЫБЕКОВА ТОҚЖАН ТАСҚЫНБАЙҚЫЗЫ
«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының магистранты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

АБАДІЛДАЕВА ШЫРЫН КЕЛЕСБАЙҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы
«Шетел тілдері және аударма» кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ КОММУНИКАТИВТІ СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУ

Түйін. Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында оқушыларды коммуникативті сөйлеуге үйретудің мақсаты, мағыздылығы қарастырылды. Оқушылардың сөйлеу іскерлігін дамыту үшін түрлі әдістер көрсетілді. Коммуникативті сөйлеу қабілетінің әдістемесі оқушылардың ағылшын тілінде еркін сөйлеуді мақсат етеді және олардың болашақ оқуы мен қызметіне септігін тигізеді.

Түйінді сөздер: коммуникаттивті сөйлеу, әдістеме, коммуникативтік біліктілік, қабілет, мұғалім, оқушы.

Резюме. В этой статье обсуждаются цель и важность обучения студентов общению на уроках английского языка. Продемонстрировано различные методы развития устной речи студентов.Метод коммуникативной речи призван помочь студентам свободно говорить по-английски и способствует их будущему обучению и карьере.

Ключевые слова: коммуникативная речь, методология, коммуникативная компетентность, способность, учитель, студент.

Summary. This article discusses the purpose and importance of teaching students how to communicate in English classes.Various methods for the development of oral speech of students are demonstrated.The method of communicative speech is designed to help students speak English fluently and contributes to their future learning and career.

Key words: communicative speech, methodology, communicative competence, ability, teacher, student.

Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес елдегі беделді тілдің бірі – халықаралық қатынастағы ағылшын тілі болып саналады. Ағылшын тілі XXI ғасырдың тілі. Ағылшын тілі халықаралық қатынаста қолданатын ортақ тіл, бүгінгі таңда алыс-жақын шет елге шығушылар, шетелде оқушылар, білімін жетілдірушілер, қызметкерлер үшін тіл үлкен маңызға ие болып отыр. Қазіргі кезде мектеп оқушылары ағылшын тілінде еркін сөйлеуді мақсат етеді, олар өзінің болашақ оқуы мен қызметіне қажет екенін түсінеді. Ағылшын тілі дүние жүзіне кең тараған тіл.

Ағылшын тілін үйретуде коммуникативті оқыту тәсілін тәжірбиеге енгізу қарқынды хабарламалармен алмасуға, ғылым мен техника саласындағы жаңа ойлар мен пікірлерді қарастыруға, мәдениет саласындағы үлкен жетістіктермен алмасуға әкеледі. Әр түрлі іс-әрекет өрісіндегі мамандармен алмасу қарқынды өседі.

Коммуникативті сөйлеу қабілетінің әдістемесін пайдалана отырып сабақ жүргізгенде жұптық, топтық жұмыстардың, ойынның, әннің, жобалау жұмысының маңызы зор. Жұптық жұмыс барысында рөлдік ойындардың берері көп:

– басынан бастап сөйлеу ретінде жүргізілуі;
– тілдік серіктестіктің шынайы болуы;
– өздері ықылас білдіріп өз еркімен сөйлеуі,

Топтық жұмыс кезінде:

– оқушылар өзара пікір алысып, сөйлеу қабілеті артады;
– топ мүшелері арасында қарым-қатынас күшейіп, ұжым құруға септігін тигізеді;
– өзгенің де, өзінің де ісін объективті бағалауды үйренеді;
– оқушылардың іскерлік қабілеті артады.

Жоба жұмысын қорғау барысында:

– белгілі тақырып бойынша сұрақ-жауап түрінде пікір алысу;
– қосымша мәліметтерге сүйене отырып сөздік қорды молайту;
– монологты дамыту-мәселелерді анықтау, көтеру және шешу.

Оқушыныңсөйлеу іскерлігін дамыту үшін: салыстыра отырып әңгімелесу, мәтін бойынша өз ойын ортаға салу, пікір алмасу, проблемалық сұрақтарды талдау, логикалық ой тұжырымын дамыта отырып сөйлеу, түйіндеу, ситуацияға байланысты сөйлеу, ойындар арқылы сөйлеу, сұраққа жауап беру, қорытындылау, өз пікірін айту сияқты сөйлеудің түрлерін қолдануға болады.

Оқыту әдістемесіндегі заман талабына сай әдістердің бірі коммуникативтік оқыту технологиясы. Осы мәселе жөнінде, яғни ағылшын тілін оқытудағы коммуникативті біліктілік деңгейді Германияның оқу бағдарламасын жасаған неміс ғалымдары Г.Нойнер, Г.Хунфельд, былай түсіндіреді: коммуникация тіл және іс-қимыл (күлу, дауыс ырғағы сияқты) әрекеттер арқылы бола-

ды. Ол алдын-ала жоспарланған, дайындалған болуы немесе жоспарланбаған болуы мүмкін. Сабақ үстінде әдетте дайындалған, жоспарлы сөйлеу коммуникациясына көп көңіл бөлінеді [Г.Нойнер, 2010,576].

Оқушылардың сабақта айтылған хабарлардың мағынасын түсінуі, олардың түпкі мақсатын танып білуі және өзінің жеке мақсатын іске асыруы өте маңызды іс. Осы біліктілік коммуникативтік біліктілік деп аталады.

Коммуникативтік біліктілік мынадай оқу мақсаттарын қамтиды:

1. Когнитивті мағыналық мақсат, яғни оқушы коммуникативтік жағдаяттарды әңгімелесу, сөйлесу, қарым-қатынас туындайтын жағдайларды таба білу керек. Ол өзінің іс-әрекетінің, сөйлесуінің, қарым-қатынас жасауының барысында- осы жайттарды ескеруге дағдылануы, үйренуі қажет.

2. Әлеуметтік мақсат, оны жүзеге асыру кезінде оқушы өзін-өзі қалай ұстайтынын біле отырып, өз іс-әрекетіне жауап бере алады. Алға қойған мақсатына басқалармен бірге жетуге ұмтылады, сондай-ақ қарым-қатынас жасайтын әріптесімен жеке тұлға ретінде тең жағдайда болуға тырысады.

3. Лингвистикалық біліктілік мақсат. Бұл мақсатқа сәйкес оқушы ойларын, іс-әрекетін сөйлеп жеткізе алуға ынталы болады.

Бұл үш компонент бөлек-бөлек емес, керісінше өзара тығыз байланыста болады деп пайымдайды Г.Нойнер [G.Neuner, 2012,396].

Коммуникативтілік оқу процесіндегі білік, дағдыны жетілдіруге бағытталады. Ағылшын тілінде үнемі сөйлеу оқушылардың тілді білмеймін деген ойдан арылтып оқуға деген қызығушылығын арттырады. Коммуникативтік бағытта оқыту оқушының жеке бас ерекшелігін ескеруді көздейді, яғни баланың бойындағы барлық жеке қасиеттері ескерілуі керек. Бұл оның белсенділігін арттырып, оқуға ұмтылу үшін ең басты құралы болып саналады. Коммуникативтік оқыту технологиясы дегеніміз пікір алысуға негізделген әдістеме. Ал, адамдар тілді сөйлем түрінде қолданғанда ғана бірін-бірі түсініп, пікірлесе алады. Оқушылардың белгілі бір дәрежеде ағылшын тілінде сөйлеуге, өз ойын толық жеткізе алатын, біреудің сөйлеген сөзін, жазғанын түсіне алатын дәрежеге жеткізу үшін, ағылшын тілі алғашқы сабақтан бастап сөйлем түрінде үйретілуі тиіс. Себебі, жеке атау тұлғалы сөздер де, грамматикалық формалар да өзара бір-бірімен байланысып, сөйлем құрамына енгенде ғана тұтас аяқталған ойды білдіре алады.

Коммуникативтік біліктілікте қалай қол жеткізу жолын іздестіруші әдіскерлердің бірі Е.И.Пассов оқытудың коммуникативтік әдісінің негізгі белгілері деп мыналарды атап көрсетті:

1. Әдістің дифференциалдығы әр әдіс нақты бір мақсатқа жету құралы екендігінде көрінеді. Бұндай мақсат сөйлеу әрекетінің әрбір түрі, нақтылап айтқанда осы әрекет түрінжасай білу;

2. Әдістің оқыту жағдайына тәуелсіздігі. Әдіс оқытудың тактикасы емес стратегиясын анықтайды және сол себептен осы таңдау тілге, оқыту сатысына байланысты.

3. Коммуникативтілік әдістің мүмкіншілігі сөйлеу әрекетінің берілген түрін жан-жақты дамиды;

4. Әдісте негізгі өзектің болуы немесе М.В.Ляковскийдің сөздерімен айтқанда, басты әдістемелік мәселенің шешуінің басымды ойы о бастағы әдістемелік мәселені шешу қызметінің бір-біріне байланысты болуын шарт етеді. Бұл негізгі ой әдіске кіретін принциптерді қарастырады, оларды интегралдайды. Осының негізінде Е.И.Пассов бұл өзара жағдай жасаған жеке әдістемелік принциптер жүйесі, бір стратегиялық оймен біріккен, сөйлеу әрекетінің қандай түрін болса да үйретуге бағытталған әдіс деп анықтайды [Е.И.Пассова, Е.С.Кузнецова, 2012,496].

Ағылшын тілдерін оқытуда коммуникативтік әдістемесін қолдану – оқушылардың сөздерді грамматикалық тұрғыдан бір-бірімен дұрыс байланыстырып, еркін сөйлей білуіне мүмкіндік береді, бұл әдістемені жиі қолдану өз нәтижесін береді.

Коммуникативті сөйлеу қабілетін өзара әрекеттегі және өзара байланыстағы екі топқа бөлуге болады.

– қарым-қатынастың негізгі болмысын көрсетушілері: сәлемдесу; қоштасу; қаралу; қолдау, жәрдем, қызмет көрсету туралы сұраныс; қолдау, көмек, қызмет көрсету; ризашылық; бас тарту; қоштасу;

– қарым-қатынасты үрдіс ретінде қалыптастырушы іс-жүргізушілік: серіктестердің сезімдері мен күйлерінің көзқарасымен алғандағы жағдайды талдай алу қабілеті; басқалардың алдында сөйлеу; басқаларды тыңдау; әрекеттесе білу; басқару; бағыну.

Келтірілген жіктеу оқушылардың коммуникативті сөйлеу қабілеттерінің даму жүйесінің негізі бола алады [О.Е.Лебедев, 2004,107б].

Орыс ғалымдарының ішінде бірінші болып коммуникативті сөйлеу қабілетінің компоненттік құрамын «шет тілі» пәніне қатысты И.Л.Бим анықтаған. Өзінің алдыңғы жұмыстарының бірінде И.Л.Бим коммуникативті сөйлеу қабілетінің келесідей компоненттік құрамын бөліп көрсетті:

- тілдік сөйлеу қабілеті;
- сөйлеу қабілеті;
- тақырыптық сөйлеу қабілеті;

әлеуметтік мәдени сөйлеу қабілеті; [И.Л.Бим, А.А.Миролюбов, 2011,59б].

Кейіннен бұл компоненттік құрам нақтыланды және нәтижесінде Мемлекеттік стандартқа ұсынылды. Шет тілдік коммуникативтік сөйлеу қабілеті деп негізгі оқу бағдарламаларының міндетті минимумына кіретін, тілдік, сөйлеу, әлеуметтік мәдени, өтемдеуіш және оқу-танымдылықты, коммуникативті біліктіліктер қарастыратын бе-

рілген стандарттық бағдарламалық шектерде тұлға аралық және мәдени аралық қарым-қатынасқа дайындықты жүргізу қабілетін білдіреді.

Еуропалық және қазақстандық нұсқаларда ұсынылған коммуникативті сөйлеу қабілетінің компонентті құрамының сәйкестендірілуі бұл тұжырымдамалардың ортақтығын көрсетеді.

Қазақстандық және жалпыеуропалық нұсқалардың салыстырылуы

Қазақстандық нұсқа	Жалпыеуропалық нұсқа
1. Тілдік	1. Лингвистикалық
2. Сөйлеу	2. Әлеуметтік лингвистикалық
3. Әлеуметтік мәдени	3. Әлеуметтік мәдени
4. Компенсаторлы	4. Дискурсивті
5. Оқу-танымдылық	5. стратегиялық
6. Әлеуметтік	

Коммуникативті әдістің мақсаты оқушылардағы шет тілін мағыналық қабылдау мен түсінуді қалыптастыру, сөйлеу ойларын құрастыруға арналған тілдік материалды меңгеру. Оқыту кезінде негізгі назар сөйлеу қабілеттерінің дамытылуына қойылады, ал грамматикалық құрылымдар тақырыбына байланысты ауызша тәжірибені байыта отырып, қажеттілігіне қарай қойылады. Сабақта қарым-қатынастың барынша көп жағдайларын үлгі ете отырып, оқытушы оқушыларда өз ойын жеткізуге жеткізуге ықпал етеді. Коммуникативті амалдың шеңберінде қолданылатын көптеген жағдайлар бар, олар оқушыларға меңгеретін тілді, диалогтарды, дискуссияларды, рөлдік ойындарды, жағдайларды модельдеуге, өз бетінше жүйелеуге мүмкіндік береді. Өйткені қызметтің берілген түрлері шынайылықты көрсетеді, олар оқушылардың сезімдеріне әсер етіп, олардың елестетуін, тұлғаның қасиеттерін көрсетеді. Коммуникативті тапсырмаларға жұмбақтарды және бас қатырғыштарды, сыныптастарымен құрастырылған кроссвордтарды шешуді, хаттармен алмасуды, сұрақ-жауап сайыстарын, серіктестерінің нұсқаулары бойынша суреттерді орындауды жатқызуға болады. [Ә.М.Мұханбетжанова, 2007, 83б]

Коммуникативті сөйлеу қабілетінің негізгі принципі сөйлеу қызметі болып табылады. Қарым-қатынастың қатысушылары шет тілінің көмегімен шынайы және елестететін тапсырмаларды шешуге үйрену қажет.

Бұл кезде оқыту әдістемелік әдістер (techniques) мен жаттығулар (exercises) арқылы жүзеге асырылатын тапсырмалар (activities) арқылы жүреді.

Дәстүрлі емес қарым-қатынастардың үлгісі бұл жағдайда келесідей түрдегі тапсырмалар болады:

• communication games (коммуникативті ойындар);

• communicative stimulations in role-plays and problem-solving (коммуникативті стимуляциялар);

• socialization(еркін араласу).

Қазіргі кезде коммуникативті-бағытталған тапсырмаларды орындаудың үш бөліктік түрі кеңінен қолданылуда (three-phase frame-work). Негізінен кез-келген тапсырма үш сатыда орындала алынады:

• pre-activity (дайындықтық);

• while-activity (орындаушылық);

• post-activity (қорытынды).

Бұл ретте, жұмыстардың авторларының ойынша, тұлғаның қызметке еркін және белсенді қатысуы үшін жағымды шарттарды жасау қажет. Бұл жағдайлар келесілерге алып келеді:

– оқушылар қарым-қатынас процесіндегі өзінің ойлары мен сезімдерін еркін жеткізудің мүмкіндігіне ие болады;

– топтық қарым-қатынастың әр қатысушы басқалардың назарының фокусында қалады;

– тұлғаның өз ойын жеткізуі тілдік білімдерді көрсетуге қарағанда маңыздырақ болады;

– қарама-қайшы, парадоксальды, тіпті дұрыс емес ойлар құпталады, бірақ оқушылардың дербестігі мен белсенді ұстанымы туралы куәлік етеді;

– қарым-қатынастың қатысушылары өздерін сыннан, қателіктері үшін құғындаудан және жазалаудан қауіпсіздікте екендігін сезінеді;

– тілдік материалды қолдану жеке сөйлеу ойының міндетіне бағынады;

– тілдік материал сөйлеушінің тілдік ойлау мүмкіндіктеріне сәйкес келеді;

Коммуникативтіліктің қандай жағдайда нәтижелі болатынына мұғалімнің тигізер ықпалы зор және оқыту барысындағы білім сапасына да мұғалімнің үнемі көңіл бөліп.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Неміс тілінің коммуникативті сабақтарына арналған Г.Нойнер жаттығуларының типологиясы. Берлин / Мюнхен: Лангеншайдт, 2010,57б.
2. G.Neuner Deutsch aktiv. Berlin/ Muenhen: Langenscheidt, 2012, 39б
3. Уроки иностранного языка: учебное пособие / Под ред. Е.И.Пассова, Е.С.Кузнецовой. – Воронеж: НОУ «Интерлингва», 2012. (Серия «Методика обучения иностранным языкам»)– 49б.
4. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. -2004.-№5. 107б.
5. Бим И.Л., Миролюбов А.А. К проблеме обученности иностранным языкам выпускников средней школы. // Иностр. языки в школе. -2011. – 59б.
6. Мұханбетжанова Ә.М. Жоғары мектепте білім беруде құзіреттілік тұрғыдан келу және интеграциялық үрдістер. Республикалық ғылыми-практикалық конференция «Педагогикалық оқу орындарының құзіреттілік тұрғыдан білім беруді жүзеге асырудың өзекті мәселелері», I бөлім, 2007ж, 83б.

МАЛИКОВА АКНУР МАЛИКОВНА
оқытушы
Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы
Көптілді білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

БИСЕНОВА ГУЛЬНУР МУРАТОВНА
оқытушы
Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасы
Көптілді білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ОҚУ ПРОЦЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ РӨЛДІК ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада шет тілін оқытудағы рөлдік ойынды жаңа педагогикалық технологиялардың бірі ретінде қолдану ерекшеліктері сөз болады. Мақалада рөлдік ойын дефинициясы және оны оқыту барысында қолдану беріледі. Сондай-ақ, мәтін таңдау және оны рөлдік ойын жұмысына пайдалану кезіндегі мұғалімнің рөлі көрсетіледі. Мақалада студенттер үшін мәтінмен жұмыс істеу үлгісі келтірілген.

Түйінді сөздер: рөлдік ойын, жаңа педагогикалық технологиялар, дефиниция, мұғалімнің рөлі, ойын сценарийі, жұмыс кезеңдері

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности использования ролевой игры в преподавании иностранного языка как одной из новых педагогических технологий. В статье дается дефиниция ролевой игры и ее использование в процессе обучения. Также будет показана роль учителя при выборе текста и использовании его в ролевой игровой работе. В статье представлен пример работы с текстом для студентов.

Ключевые слова: ролевая игра, новые педагогические технологии, дефиниция, роль учителя, сценарий игры, этапы работы

Summary. This article discusses the features of using role-playing games in teaching a foreign language as one of the new pedagogical technologies. The article defines the role-playing game and its use in the learning process. The teacher's role in selecting text and using it in role-playing game work will also be shown. The article provides an example of working with text for students.

Keywords: role-playing game, new pedagogical technologies, definition, role of the teacher, game scenario, stages of work.

Қазіргі уақытта жоғары мектепте шет тілін оқыту үдерісі қайта ұйымдастырылуда. Оқытушылар пайдаланатын жаңа педагогикалық технологиялар студенттерге тек практикалық немесе теориялық деңгейде ғана емес, сонымен қатар олардың тілді меңгерудегі коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Коммуникативтік дағдыларды дамыту үшін рөлдік ойындар көбірек қолданылады.

Рөлдік ойындар соңғы жылдары шетел тілдерін оқыту әдістемесінде берік орын алады. Бірақ, бұған қарамастан, әлі күнге дейін рөлдік ойындардың бірегей анықтамасы жоқ. Г. Рогова оларды шет тілдерін үйренуде өте тиімді және оны қолдану табысты болады деп есептейді. Ол түрлендірудің бұндай түріне импровизация мен рөлдік ойындарды жатқызады. Ёзев Бройх (Josef Broich) оларды «handlungsorientiertes Spielverfahren» деп анықтайды [*Broich, J., 1999*] Оныңайтуынша, рөлдік ойын қатысушыларының әрекеттері мен мінез-құлқына олардың атқаратын рөлдерінің ерекшеліктерін көрсетеді.Ойын тәжірибесі ойын қатысушылары үшін нақты жағдайға жақын жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Бірақ рөлдік ойындар шетел тілін оқытудың шетелдік әдістемесінде ғана қолданылмайды. Олар Қазақстандық әдіскерлер тек мектеп әдістемесінде ғана емес, сонымен қатар жоғары мектеп әдістемесінде кеңінен қолданады. Рөлдік ойындар ересектерді оқыту кезінде қысқа мерзімді курстарда қолданылады [*Сманова А., 2010, №1*].

Г. Китайгородская рөлдік ойынды сөйлеуге үйрету барысында құрамдас бөліктердің бірі ретінде қарастырды. Рөлдік ойынның логикалық жалғасы ретінде, ол күнделікті өмірге жақын өндірістік ойындарды ұсынады. [*Китайгородская Г.А., 1986, с. 103*].

Рөлдік ойындар мотивтер мен тағайындаулар, сондай ақ әрекеттің альтернативтік мүмкіндіктері қарастырылатын өмірлік мәні бар ойындық пікірталастарды білдіреді.

Т. Левандовскийдің «Linguistisches Wörterbuch" лексиконында рөлдік ойындар әлеуметтік, тілдік іс-әрекеттер мен мінез-құлық

нормаларын ұжымдық басқаратын байланыс ретінде анықталады [*Lewandowski T., 1975, 553p*]. Бірақ барлық авторлар рөлдік ойындар – бұл барлық білім алушылар белсенді қатысатын топтық әрекет деген пікірге бірдей келісе бермейді. Дәстүрлі рөлдік ойындар балалармен жұмыс әдістемесінде ана тілінде қолданылды. Соңғы уақыттағы бұның балалар ойындарынан айырмашылығы рөлдік ойындар ересек аудиторияда шетел тілін оқыту әдістемесінде кеңінен қолданылады[*Жораева Г.Б., 2010, №12*].

Шетел филологиясы факультетінің ағылшын бөлімінде рөлдік ойындар оқу сабағында жиі қолданылады, өйткені мәтіндер оларды рөлдік бейнеде сипаттауға кең мүмкіндік беретіндігі бойынша рөлдік ойындарды екі топқа бөлуге болады:

1. Мәтін негізінде туындының кейіпкерлері арасында диалогты ойнату ұсынылатын ситуациялық-рөлдік ойындар;

2. Ойын қатысушыларының бірлескен іс-әрекеті қандай да бір өзекті мәселені шешуге, пікір алмасуға, аралық элементтерді көрсетуге бағытталған инновациялық (өнімдік) ойын.

Тәжірибе көрсеткендей, мәтінмен жұмыс (бұл жағдайда көркем) оқытушыға тілдік материалмен ғана емес, сонымен қатар осы материалды сөзге шығаруға мүмкіндік береді. Бірақ рөлдік ойынның кездейсоқ өтуі қажетті нәтиже бермейді. Ойын мұқият дайындықты талап етеді.

Мәтінді қолдана отырып, рөлдік ойындарды өткізу үшін онымен жұмысты бірнеше кезеңге бөлу қажет.

1. Оқытушының рольдік ойынға мәтінді дайындау бойынша жұмысы, өйткені оқытушы ойынды білікті жоспарлауы және өткізуі тиіс. Ең бастысы, мәтінді таңдау. Оны таңдаған кезде оқытушы барлық мәтіндер рөлдік ойындарды өткізу үшін қолайлы емес екенін ескеруі тиіс, таңдалған мәтіннің мазмұны аяқталған болуы тиіс, таңдалған мәтін рөлдік ойындарды өткізу үшін перспективалы болуы тиіс. Мәтін мазмұны бойынша студенттерге қызықты және жақын болуы керек. Мәтінді одан әрі драмалауға дайындау кезінде ол әңгіме, новелла немесе шығармадан үзінді болып табыла ма, маңызды емес, ең бастысы: ол рөлдік ойын сценарийінде оңай өзгеруі керек.

2. Мәтін таңдалғаннан кейін келесі кезең басталады. Оқытушы студенттер арасындағы рөлдерді бөледі және оларға өз кейіпкерлерін жақсы түсінуге көмектеседі. Тек өз кейіпкерлерін түсініп қана, студенттер рөлдерін көрсете алады. Рөлдік ойындарды дайындау және өткізу тек оқытушының басшылығымен жүргізілуі тиіс. Мәтінмен оқытушымен бірге жұмыс істей отырып, студенттер тек басты көріністерді ғана емес, сонымен қатар екінші дәрежелі көріністерді де ойнай алады, сондай-ақ әңгімені болжай алады.Бұл жағдайда студенттер шығарманың авторы бола алады, өйткені өз бетінше жазылған қойылымдарда олар әңгіме әрекетін дамытады, оның алдын-ала жоралғыларын береді немесе кейіпкерлердің кейінгі өмірін сипаттайды. Барлық мәтінді рөлдік сахнаға өзгертудің қажеті жоқ. Кейде тілдік немесе тілдік материал тұрғысынан қызығушылық тудыратын кейбір эпизодтарды ойнау жеткілікті. Мұндай сабақтың мақсаты ойындық оқыту емес, ойын арқылы оқыту болып табылады.

3. Одан әрі рөлдер бойынша ойнатылатын мәтінмен жұмысты бастап, лексика бойынша жұмыс жүргізу, одан әрі рөлдік ойын кейіпкерлерімен қолданылатын тілдік материалды пысықтау қажет.

Бұл кезең мәтіннің мазмұнымен тікелей байланысты. Мұнда студенттер мәтінде өздерінің кейіпкерлері туралы ақпарат табады, олардың қысқаша өмірбаянын құрайды, олардың диалогтарын дайындайды.

Бұл мақалада көркем мәтінмен жұмыс істеу үлгісі берілген. Жұмыс жасауға ұлттық топтың 3 курс студенттеріне П. Биксельдің «Қыз» мәтіні таңдап алынды.

Әңгімеде ата-аналар мен балалардың өзара қарым-қатынасы мәселесі көтеріледі: қалада жұмыс істейтін қызы, және ауылдық жерлерде тұратын ата-аналар оның қатал өмірі. Біз осы мақалада рөлдік ойындарға мәтін дайындау арқылы жасаған оқытушының жұмысына тоқталмаймыз. Мұнда аудиториядағы мәтінмен жұмыс істеу кезеңдері көрсетіледі.

Мәтінмен жұмыс бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Студенттер үйде таныса алатын жазушы П. Биксельдің өмірбаянын талқылайды немесе оларға өздері қалпына келтіріп, қайта айтып бере алатын суреттегі өмірбаяндық сызбасын ұсынады. Содан кейін оларға бірнеше бөлікке кесілген үйінде оқыған мәтін ұсынылады. Студенттер мәтінді реті бойынша жинау керек, бұл тапсырма студенттерге мәтінді қаншалықты жақсы таныс екенін бақылау үшін ұсынылады.

2. Лексикамен жұмыс істеу. Студенттерге қыздар мен ата-аналарға қатысты сөздерді бөлек жазып беру ұсынылады, содан кейін олар өз пікірін айтады, неге қызын суреттей отырып, автор француз тілін бірге пайдаланады. Француз тілін араластыру кейіпкерді шетелдегі өмірге қызығушылық танытатын сәнді қыз ретінде сипаттайды. Бұл кезеңде топтық және жеке жұмысты пайдалануға болады.

3. Бұл кезеңде студенттерге мәтінде әңгіме кейіпкерлеріне қатысты ақпаратты белгілеп, олардың оң немесе теріс сипаттарын талқылау ұсынылады. Үй тапсырмасы ретінде студенттерге басты кейіпкерге сипаттама жазу ұсынылады. Оқытушы студенттерге оның бейнесін жасауға көмектесетін сұрақтарды алдын ала бере алады. Ол сондай-ақ біздің жастарымыз үшін мұндай мінез-құлықтың тип тән бе деп студенттерден жұмыста жауап беруін сұрай алады. Жеке тапсырма ретінде мәтінде және біздің өмірімізде отбасы

ішіндегі қарым-қатынастарды салыстыруға болады. Тапсырманы жазбаша орындау студенттерге шығарманың кейіпкерлерін жақсы түсінуге және бағалауға көмектеседі. Кейіпкерлердің жазбаша сипаттамасы келесі сабақта талқыланады, жұмыстар салыстырылады, студенттер бағалайды және олар ең жақсысын өздері таңдайды.

4. Рөлдік ойын дайындау бойынша жұмыс. Студенттер топтарға бөлініп, одан әрі таныстыру үшін өз рөлдерін алады. Оларға мәтін бойынша немесе оның эпизоды бойынша сценарий құрастыруды ұсынуы мүмкін. Оқытушы рөлдік ойын сценарийін өз бетінше құрастыруды ұсына алады. Бұл жағдайда құрбылармен әңгімелесу сценарийін ұсынуға болады, олардың бірі үйден кетуге қарсы, ал екіншісі кейіпкерге қолдау көрсетеді. Әр топта бір рөлді қайталайтын студенттер бар, олар алдағы уақытта талқылап, өздерінің іс-қимыл нұсқаларын ұсынады. Нәтижесінде кейіпкерлердің суреттерінің ең жақсы нұсқалары таңдалады. Осы талқылаудан кейін студенттер әңгіме кейіпкерлерінің саны бойынша топтастырылады: бұл жағдайда: анасы, әкесі және қызы. Студенттер рөлдік ойын сценарийін құрастырады. Оқытушы сценарий мәтіні әңгімеден тым өзгеше болмауын қадағалайды. Сценарийдің соңғы нұсқасын студенттер келесі сабақта рөлдік ойын түрінде ұсынады. Студенттердің өздері әртүрлі топтағы рөлдік ойындарды өткізу кезіндегі кемшіліктерді атап өтіп, олардың жұмысын бағалайды.

Айта кету керек, рөлдік ойындар мәтінмен жұмыс істеуді жеңілдетеді, сондай-ақ сөйлеу құзыреттілігін: оқу, жазу және айтуды дамытады:

1. Оқу кезінде студенттер мәтінмен танысады, өзінің сөздік қорын кеңейтеді және жақсартады, жазбаша және ауызша сөйлеуде жаңа лексиканы қолданады.

2. Ауызекі сөйлеу барысында студенттер өздерін қызықтырады және сөйлеу қателерін жіберуден қорықпай өз ойларын білдіреді.

3. Жазбаша сөйлеу барысында студенттер өз ойларын білдіріп, кейіпкерлердің өмірбаяндарын құрастырып, мәтінде үнемі бола бермейтін оқиғаларды бейнелейді. Бұл олардың қиялмен жазылған мәтін көрінісі.

Қорыта келгенде, шет тілін оқытуда рөлдік ойынды жаңа педагогикалық технологиялардың бірі ретінде қолдану оқыту процесін оңтайландыруға толыққанды мүмкіндік жасайды. Оқыту технологияларының қай түрін алсақ та, олардың тиімділігі тек қана оқытушының шеберлігімен және осы шеберлікті шындай түскенде ғана жүзеге асады. Сондықтан, мүмкіндігімізше өз пәнімізде рөлдік ойынды қолдансақ болашақ маман иесі сапалы білім және тәрбие алатынына сенімдіміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Broich, J. Rollenspielpraxis. Vom Interaktions-und Sprachtraining bis zur fertigen München-.Spielvorlage. Köln.1999.
2. А. Сманова. Педагогикалық жаңа технологиялардың ерекшелігі мен тиімділігі // Бастауыш мектеп - 2010 - №1 қаңтар.
3. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам: Учеб. пособие. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1986. 103 с. (Б-ка преподавателя).
4. Lewandowski T. Linguistisches Wörterbuch. 1975. pp. 553.
5. Жораева Г.Б. Оқыту үрдісінде дидактикалық ойын түрлерінің жіктелуі // Бастауыш мектеп. - 2010 - №12 желтоқсан.

МОЛДАБАЕВА АЙНУР КАЗЫБЕКОВНА
«Дефектология» мамандығының 2 курс докторанты
Абай атындағы ҚазҰПУ

БУТАБАЕВА ЛАУРА АСКАРОВНА
ғылыми кеңесшісі, PhD

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДАҒЫ БИЛИНГВИЗМ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУ КОНТЕКСТІНДЕГІ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТТЕРІ

Түйін. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардағы билингвизм мәселесін тілдік құзіреттілік контекстінде зерттеудің маңыздылығы қарастырылған. Балалардағы тілдік құзіреттілікті қалыптастырудың кілттік сипаттамалары мен ерекшеліктері аталып, билингвизм түсінігінің мағынасы ашылып көрсетіліп, оның мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тіліне қатынасы ашып көрсетілген.

Түйін сөздер: сөйлеу тілі, сөйлеу тілдік әрекет, билингвизм, тілдік қабілеттер.

Резюме. В статье раскрываются сущность речевой компетентности в контексте исследования проблемы билингвизма у детей дошкольного возраста, упоминаются ключевые характеристики вариативности и особенностей формирования языковой компетенции у детей. Раскрыто понятие билингвизма, основные сведения в отношении развития речевой деятельности детей дошкольного возраста

Ключевые слова: речь, речевая деятельность, билингвизм, компетенция

Summary. The article reveals the essence of speech competence in the context of the study of the problem of bilingualism in preschool children, the key characteristics of variability and features of the formation of language competence in children are mentioned. The concept of bilingualism, the basic information regarding the development of speech activity of preschool children

Keywords: speech, speech activity, bilingualism, competence

Біздің зерттеуіміздің аясында «құзірет», «құзіреттілік», «тілдік құзыреттілік», «тілдік құзыреттілікті қалыптастыру» ұғымдары негіз қалаушы болып табылады. Табиғат, статус, құзырет пен құзыреттілік механизмдері мен құрамдас бөліктері туралы мәселелер өзекті болып қала береді және ғылыми пікірталастардың мәні болып табылады.

Әдебиеттерді талдау құзіреттілік ұғымының негізгі мәндік ерекшеліктеріне әртүрлі авторлар мынадай сипаттамаларды жатқызады:

- іс-әрекеттің игерілген тәсілдері, немесе тәжірибе; жалпы (әмбебап) қабілеттер мен іскерліктер (К. Г. Митрофанов, 1991);
- адамның қызметке, оның әлеуметтік "кесіндісіне" қосылуының өлшемі (Б. Д. Эльконин);
- қызметке қабілеті (Голуб, 2002; 2003; Чуракова, 1986);
- мәселелерді және типтік міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік беретін алынған білім негізінде әрекет ету қабілеті (іскерлігі) (Шишов, 1999; Фрумин, 1998; және т.б.).

Л.В. Яссман (1978) тілдік құзыреттілік 7-8 жастағы балалар үшін тілдік жаңалық болып табылады және адамның басқа да зияткерлік қабілеттерінен ажыратылмайды деп есептейді.

М.Н. Ветютнев (1986) пікірі бойынша, тілдік құзыреттілік – бұл қарым-қатынас барысында түрлі пікірлерге, яғни беттік құрылымдарда түрленетін тілдің тереңдік құрылымдарын құру негізінде жатқан ережелердің аз мөлшерін меңгерген интуитивті білім.

Т.М. Балыхинаның (2000, 2002, 2006) құзыреттілік (лат. қол жеткізу, сәйкес болу, қандай да бір салада хабардарлық) сондай-ақ кең мағынада заңмен, Жарғымен, стандарттармен немесе өзге де актімен белгіленген белгілі бір органның немесе лауазымды тұлғаның өкілеттіктерінің шеңбері ретінде түсіндіріледі деген пікірмен келісуге болады.Құзыреттілік туралы (лат.-қабілетті) автор яғни бір нәрсе туралы айтуға мүмкіндік беретін білімге, тәжірибеге ие болуды немесе белгілі бір мәселелерді шешуде құқыққа ие болуды түсінеді.

Мысалы, В. Ландшеер (1988) өзінің зерттеуінде құзыреттілік кәсіби шеберлік деңгейлері жүйесінде орындаушылық пен жетілу арасында аралық орын алады деп санайды.

Экономикалық критерийлерді пайдалана отырып, В. Ландшеер құзыреттілікті маманның "айырбасталуының" қажетті шарты ретінде айқындайды. Алайда, біздің ойымызша, мұндай салыстырулар да ұғымды анықтауға толық нақтылық енгізбейді.

М.А. Чошанов (1996) құзыреттілікке басқа теориялық ұғымда түсінік береді.Біріншіден, ғалым, құзыреттілік білімді үнемі жаңартуды, нақты жағдайларда табысты қолдану үшін жаңа ақпаратты меңгеруді, яғни жедел және ұтқыр білімді меңгеруді болжайды. Екіншіден, білікті адам проблеманың мәнін біліп қана қоймай, оны іс жүзінде шеше білуі керек. Үшіншіден, тілдің құзыретті тасымалдаушысы көптеген шешімдердің арасында ең оңтайлы, тәріске шығару, тиімді шешімдерге

күмән келтіру қабілетімен ерекшеленеді – бір сөзбен айтқанда, ол сыни ойлауға ие болуы тиіс [*Гибадуллина А.В.,Международный студенческий научный вестник,2016, № 5 – 183б*].

Дж. Равен (2002) құзыреттілікті нақты пәндік саладағы нақты іс-әрекетті тиімді орындауға ерекше қабілет ретінде түсіндіруді ұсынды, оған арнайы білім, ерекше түрдегі пәндік дағдылар, ойлау тәсілдері, сондай-ақ өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті түсіну кіреді.

Көзқарастар айырмашылықтарына қарамастан, барлық ғалымдар құзыреттілік ұғымы білімнің, іскерліктің және дағдылардың кеңдігі, алайда олардың жиынтығы болып табылмайды деген пікірде, өйткені оған қызметтің барлық тараптары: білім, операциялық-технологиялық, мотивациялық кіреді.

Біздің ойымызша, құзыреттілік ұғымын нәтұрлым толық бейнелеген А.П. Тряпицынаның анықтамасы (2004), ол құзыреттілік деп білімді, оқу және өмірлік тәжірибені, құндылықтар мен бейімділіктерді пайдалана отырып, нақты өмірлік жағдайларда туындайтын мәселелерді және типтік міндеттерді шешу қабілетін сипаттайтын тұлғаның интегралдық сапасы ретінде түсінеді.

Адамның құзыреттілігінің мәндік белгілерін сипаттай отырып, олар: үнемі өзгеретінін; болашаққа бағдарланғанын; нақты салаларда (жағдайларда) пәндік іскерліктер мен білімдермен ұштасқан жалпыланған іскерліктің іскерліктік сипаты бар екенін; нақты жағдайда өзін барабар бағалауға сүйене отырып, таңдауды жүзеге асыру білігінде көрініс табатынын; үздіксіз өзін-өзі жетілдіру қызметінің уәждемесімен (мотивациясымен) байланысты екенін ескеру қажет [*Беребердина Г.И., 74б.*].

Жалпы білім беруді жаңғырту жөніндегі құжаттарда қандай терминді қолдану керектігі жөнінде нақты ұстаным жоқ: құзырет немесе құзыреттілік, өйткені competence терминінің шетелдік шығу тегі бар және оны түсіндіру көбінесе аудармаға байланысты.

Алайда, ғылыми зерттеулерде осы терминдердің бірдей еместігі көрсетіледі. Мысалы, О.Е. Лебедев (2004) құзыреттілікті белгісіздік жағдайында әрекет ету қабілеті ретінде анықтайды.

Құзыреттілік ұғымы қандай да бір адамның (құзыретті) білімі мен тәжірибесі бар мәселелер шеңберін білдіреді. Құзырет құзыреттілікті одан әрі қалыптастыру және дамыту үшін негіз (база) ретінде қарастырылады.

Құзыреттілік туралы бір мағыналы түсінік жоқ. Бірақ көбінесе құзыреттілік тұлғаның күрделі мәдени іс-қимыл түрлерін жүзеге асыру қабілеті ретінде белгіленеді.

Әдебиеттерге талдау жасай отырып, біз құзырет пен құзыреттілік өзара байланысты деп анықтауға көмектесетін екі көзқарасты бөлдік.

Мысалы, Т.А.Степанов белгілі бір сапаны меңгеру дәрежесін білдіретін орыс тіліндегі «-ностъ» (-тік/тық, лік-/лық) бөлшектеріне (мысалы, назар аудару – зейінділік) қарауды ұсынады. Сондықтан құзыреттілік – бұл нақты адамның құзыретіндегі айқындық, оны меңгеру дәрежесі.

А.В.Хуторской (2005) құзырет және құзыреттілік ұғымдарын былайша бөледі: құзырет белгілі бір пәндер мен процестердің шеңберіне қатысты қойылатын және оларға қатысты сапалы өнімді қызмет үшін қажетті жеке тұлғаның өзара байланысты қасиеттерінің жиынтығын (білім, білік, дағды, қызмет тәсілдері) қамтиды.Құзыреттілік – адамның өзіне және қызмет нысанасына жеке қатынасын қамтитын тиісті құзыретке ие болуы. Осылайша, құзырет деп адамды дайындауға алдын ала берілген белгілі бір талаптан шығарылған, ал құзыреттілік деп оның жеке басының сапасы (сипаттамасы) түсініледі [*Беребердина Г.И ., 74 б.*].

Жоғарыда баяндалғанның негізінде құзыреттілік – адамда пайда болған құзырет деп айтуға болады. Құзыреттілік қызметтің түрлі салаларында анықталатын құзыреттер жиынтығын қамтуы мүмкін.

Бүгінгі күні құзыреттіліктің бірыңғай жіктемесі, сондай-ақ адамда қанша және қандай құзырет қалыптасуы тиіс деген бірыңғай көзқарас жоқ. Әртүрлі тәсілдер оқушылардың құзыреттілігін жіктеу негіздеріне ие болады.

Осы жұмыстың авторына практикада кездесекен құзыреттіліктердің үлкен тізімін талдау олар қанағаттандыруы тиіс негізгі қағидаттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

- «толымдылық» қағидаты (құзыреттер тізбесі қызметті табысты орындау үшін қажетті барлық негізгі сипаттамаларды қамтуы тиіс);
- «өлшеу» қағидаты (нақты құзыреттіліктің айқындылық дәрежесін бағалау процедурасының қарапайымдылығы мен айқындығы);
- «нақтылау» қағидаты (қызметті орындау тиімділігін бағалау үшін қолданылатын сипаттама жеткілікті ерекше және нақты болуы тиіс);
- «объективтілік» қағидаты (құзыреттер тізіміне сарапшылардың субъективті бағалауын талап ететін сипаттамалар кіруі тиіс).

Осылайша, әртүрлі ғылыми пәндерде құзыреттілік құрылымын құру негізіне алынған қағидаттардағы айырмашылықтар айқын болады. Мысалы, шет тілін оқу кезінде негізгі екпін тілдік құзыреттілікке жасалады [*Гибадуллина А.В., Международный студенческий научный вестник, 2016, № 5 – 183б*].

Біз оқыған барлық жұмыстарда тілдік құзыреттілік туралы айтылады. Біз аталған қағидаттарға сәйкес шет тіліне қатысты шет тілін меңгеру нәтижесінде тілдік құзыреттілік туралы айту орынды деп санаймыз.

Осылайша, «тілдік құзыреттілік» бұл – тілдік қарым-қатынаста нәтижелі іске асырылатын сапалы сипаттамалар жүйесін дамыту, оған мыналар кіреді: тілдік іскерліктер мен дағдылардың

жиынтығынан құралған кең мәдениеттанушлық ой-өрісі мен тезаурус; оқыту процесінде дамыған лингвистикалық қабілеттер базасында тілдік қызметтің жоғары өнімділігі; шет тілді ақпаратты қабылдау, құрылымдау, қайта кодтау процестерін қамтамасыз ететін шығармашылық ойлаудың жоғары деңгейі; тілдік қарым-қатынаста тұлғаның өзін-өзі анықтауы мен өзін-өзі дамытуын қамтамасыз ететін тілдік саладағы білімнің тұтас кешені. Тілдік құзыреттіліктің қалыптасуының жалпы көрсеткіші – іс-әрекеттегі бөтен тілмен қарым-қатынас процесіндегі жан-жақты шығармашылық белсенділік.

Оның құрамында тілдік құзыреттілік мынадай түрде берілген.

Лингвистикалық (тілдік) құзыреттілік (оның ішінде әлеуметтік-лингвистикалық) – бұл тіл құралдарын, мәтіннің пайда болу және танылу үдерістерін білу; тілдік материалды білу, оны ресімдеу ережесі және оларды қолдану дағдылары (жеке қасиеттері).

Құзыреттілік сөзінің өзі белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортада қабылданған мінез-құлық нормалары мен ережелерін білу, оларға қарым-қатынас; осы білімді практикада жүзеге асыру [*Гибадуллина А.В.,Международный студенческий научный вестник, 2016*].

Тілдік құзыреттіліктегі тілдің даму деңгейін түсіну керек, ол қарым-қатынас барысында адамға тіл туралы өз білімдерін еркін пайдалануға мүмкіндік береді.Құзыреттіліктің бұл түрін коммуникативтік құзыреттілік элементі ретінде қарастыруға болады немесе қарым-қатынастағы неғұрлым кең-құзыреттілік, ол қарым-қатынастың бейвербалды тілін білу мен түсінуді, өз құрдастарымен, сондай-ақ ересектермен қарым-қатынас жасай білуді қамтиды.Білім (ақпараттың кейбір көлемінің болуы), орындау (практикада білімді іске асыру).Бұл жерде мынандай сұрақ туындайды: құзыреттілік деп тек білім мен білімге деген қарым-қатынасты оны тікелей қолданбай атауға болады ма?

Бір қарағанда, бұл сұраққа құзыреттілік деген сөзді түсіндіруге сүйене отырып, жауап беру мүмкін болып көрінеді.Дегенмен, әңгіме әлеуметтік білім туралы болған кезде, практикалық пайдалану сияқты құрылымның болмауы, бұл білімді бір жағынан, «өлі жүк» етеді, ал екінші жағынан – адамда социумда қызмет ету және өзін-өзі көрсету қиындықтары пайда болады.Баланың әлеуметтенуі мен тәрбиесі процесінде қалыптасатын коммуникативтік, әлеуметтік және сөйлеу құзыреттілігі баланың мектепке дейінгі кезеңінің соңына қарай белгілі бір даму деңгейіне ие болады, оны анықтау арнайы зерттеудің мақсаты бола алады.Мектепке дейінгі жастағы бір немесе тіпті екі шет тілін меңгерген балаларды бақылау бұл балалардың коммуникативтік құзыреттілігі тек ана тілін оқыған балаларға қарағанда жоғары деп болжауға мүмкіндік береді.Шет тілін меңгеру негізінде жатқан механизмдер ересектер мен балаларда әртүрлі екені белгілі. Бірақ екі жағдайда да басқа тілді үйрену кезінде әлеуметтік-мәдени контекст кеңейтіледі, өз мәдениеті мен өзінің әлеуметтік ортасынан оқшауланбайды.Балада (ересектердегідей) салыстыруға, кейінірек және бар ұқсастықтар мен айырмашылықтарды терең түсінуге беталыс пайда болады. Қазіргі кезде шет тілін оқып жүрген мектепке дейінгі балалардың құзыреттілігін арттыру туралы толық айқын айтуға мүмкіндік бермейтін күдіктерді айтқымыз келеді.Ересек адам шет тілін үйренуге кіріссе немесе өзінің мектептегі білімін қалпына келтіруге тырысса, онда әлемнің қалыптасқан дүниетанымы мен әлеуметтік бейнесі болады. Жаңа білім оның коммуникативтік, әлеуметтік және сөйлеу құзыреттілігін кеңейтеді.

Бірақ тек қана білімнің бір жиынтығының болуы ғана емес, ересектердің жасаған ақпаратымен жұмыс істеу құзыреттілігінің өсуіне ықпал етеді.Мұндай жұмысты жүзеге асыру мүмкіндігі ересек адамның рефлексияға деген қабілетіне негізделген. 6-7 жастағы балада дүниетанымның бірінші құрылымы ғана пайда болады, оның рефлексияға қабілеттілігі әлі де нашар дамиды. Ақпаратты қабылдау көбінесе оның эмоционалдық қанығуы баланың тартымдылығына байланысты болады.Ол іс жүзінде талдау мен сынға ұшырамайды, тек күрт қарама-қайшылық жағдайлары ғана ерекшелік болуы мүмкін.Балалар қиялын талдау көрсеткендей, балалар санасындағы бейнелердің қарама-қайшы үйлесімі болуы мүмкін [*Гибадуллина А.В.,2016*].

Жоғарыда айтылғандардың барлығы болжамды келесідей қалыптастыруға мүмкіндік береді: мектепке дейінгі балада шет тілін оқыту барысында құзыреттілік артады, бірақ көбінесе «құрылым – білім» есебінен, яғни бала ақпараттың кейбір көлемін, сыни қарым-қатынас (екінші құрылым) болмайтын және бұл білімді сөйлеу тәжірибесінде қолдану үшін (үшінші құрылым) есте сақтайды.

2. Тақырыптық құзыреттілік – бұл экстралингвистикалық ақпаратты меңгеру (тілдің ерекшеліктері мен болмысын, этикеттік формаларын білу жүйесі және оларды әртүрлі қарым-қатынас салаларында қолдана білу).

3. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік (мінез-құлық, оның ішінде этикеттік) – бұл әлеуметтік-мәдени контексті білу.

4. Компенсаторлық құзыреттілік – өзара түсіністікке қол жеткізе білу, қиын жағдайдан шығу; шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде практикалық меңгеру деңгейін сипаттайтын, соның ішінде қарым-қатынастағы проблемаларды шешу кезіндегі арнайы (сөйлеу) іскерліктер кешені.

5. Оқу құзыреттілігі – қарым-қатынас мақсаты үшін тілді барабар меңгеруді қамтамасыз ететін анықтамалық әдебиет пен сөздікті қолдана білу,

оқу және орнын толтыру (бейімделу) біліктері, іскерліктері;

6. Коммуникативтік құзыреттілік – әңгімелесушімен шиеленіссіз қарым-қатынас жасай білу, т.б. яғни өмірлік және практикалық жағдайларды шеше білу [*Беребердина Г.И., 74 б.*]

Отандық және шетел әдебиетіндегі коммуникативтік құзыреттілік оқытудың нәтижесі ретінде қарым-қатынастың, мінез-құлықтың белгілі бір нормаларын қанағаттанарлық деңгейде меңгеру дәрежесі ретінде қарастырылады.Коммуникативтік құзыреттілік – бұл этно және әлеуметтік-психологиялық эталондарды, стандарттарды, мінез-құлық стереотиптерін игеру, қарым-қатынастың «техникасын» меңгеру.Коммуникативтік әдістемелерде тіл бойынша білімді меңгерумен қатар қарым-қатынас техникасын, сыпайылық ережелерін, мінез-құлық нормаларын және т. б. іс жүзінде меңгеру қарастырылады.Коммуникативтік құзыреттілік жетекші болып табылады (Д.А-.Иванов, 1981; К.Г. Митрофанов, 1991).

Тілдік құзыреттіліктің барлық құрамдас бөліктерін өзара байланысты қалыптастыру мыналарды қамтамасыз етуі тиіс: а) тілдік, лингвоелтанушылық және әлеуметтік-мәдени білім мен дағдыларды игеру процесінде сөйлеу қызметінің негізгі түрлерінде коммуникативтік біліктерді дамыту; б) балаларды тәрбиелеу, білім беру және дамыту, компенсаторлық біліктерді дамыту. Бұл кешенде олардың тіл тасымалдаушымен тікелей байланыста және жанама түрде шет тілінде қарым-қатынас жасауға қабілеттілігі мен дайындығын қалыптастыруы тиіс[*Волосовец Т.В., 2008, 112 б.*].

Тілдік құзыреттілікті қалыптастыру баланың шет тілін ақпараттық қызмет құралы ретінде пайдалануға, өз білімін, қарым-қатынасын және жалпы мәдениетін жүйелі түрде толықтыруға мүмкіндік беретін білімдерді, практикалық іскерліктер мен дағдыларды меңгеруді көздейді.

Тілдік құзыреттілікті қалыптастыру үрдісі осы білім саласы үшін ерекше ойлаудың белгілі бір тәсілін қалыптастырумен ұштасады,сондықтан тілдік құзыреттілік құрылымындағы танымдық-креативті компонент өте маңызды.Бұл компонент білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, ойлау қабілетін дамыту және қызмет үшін қажетті шығармашылық және мәдениетаралық коммуникативтік дайындық деңгейін ескереді.[*Волосовец Т.В., 2008, 112 б.*].

Тілдік құзыреттілік баланың ой-өрісін кеңейтеді, оған қазіргі жағдайда өз қызметін сәтті жүргізуге мүмкіндік береді, бұл оның тілдік құзыреттілігінің әмбебап негіздерінің бірі туралы айтуға құқық береді.Тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың интеграциялаушы бастамасы мақсатты тілдік дайындық әлеуеті болып табылады, ол жалпы мәдени, жалпы білім беретін, дамытатын, кәсіби-бағытталған аспектілермен өзара байланысты болуы мүмкін.

Тілдік құзыреттілік кезеңдері мен деңгейлері келесідей ажыратылады:

1) бастапқы кезеңде – шет тілді қарапайым сауаттылық, шет тілді функционалдық сауаттылық;

2) орта кезеңде – шет тілді кәсіби сауаттылық, шет тілді кәсіби білім;

3) озық кезеңде – тілдік құзыреттілік.

Осылайша, билингвизм жағдайында сөйлеу әрекетінің, ойлаудың, сөйлеу мен тілдің арақатынасы мәселесі туындайды. И.А. Зимняя (2001, б. 53-54) былай деп жазады «құралдардың рөлін іске асыру сөйлеу қызметінің әрекет тілі ретінде әртүрлі деңгейдегі бірлік фонемасынан сөз тіркесіне дейін және олармен операция жасау ережелері ретінде әрекет етеді... Тілдің көмегімен және тіл арқылы, біріншіден, адамның ұғымдық жүйесі қалыптасады (нақты әлемнің жалпыланған және жанама көрінісі), екіншіден, сөйлеу өнімі процесінде ой қалыптасады және тұжырымдалады». Құралмен қатар осы функцияны жүзеге асыру тәсілі де маңызды[*Г.И. Беребердина, Материалы всероссийскойнаучно-практической конференции. 74 б.*].

Ойды қалыптастыру тәсілі (тіл арқылы пәндік байланыстарды көрсету) сөз болып табылады. Сөйлеуді И.А.Зимней ішкі және сыртқы (ауызша және жазбаша) ойдың өзін құру тәсілі ретінде түсіндіреді.Құралдар мен тәсілдің, яғни тіл мен сөйлеудің маңызды сипаты сөйлеу қызметінің жанама вербалды сипатын анықтайды, ал оны тұлғаның іске асыратын белсенділігінің негізгі мақсатымен байланысы осы функцияның коммуникативтілігін анықтайды.

Билингвизм мәселесіне арналған ғылыми жұмыстарды талдау осы құбылыстың қалыптасуының психологиялық заңдылықтарын зерттеу қажеттілігін, мақсатты педагогикалық ықпал етудің және баланың дамуына арнайы ұйымдастырылған жағдайлардың ерекше маңыздылығын көрсетеді (Л.С. Выготский, 2001; Э.С. Аветисян, 1984; А.М. Богуш, 1985; Н.В. Имедадзе, 2000; Е.И. Негневицкая, 1981; А.М. Шахнарович, 1976; 1978; 1979; 1990; и др.).Бұл ережелер билингвиальді интеллектуалдылығы сақталған және ПДЖ бар балалардың сөйлеу қызметін салыстырмалы зерттеуде, психикалық даму бұзылыстарының дифференциалды диагностикасы мен түзету мәселелерін әзірлеуде маңызды.Қос тілді балалардың сөйлеу іс-әрекетіне деген қызығушылығы тіл құралдарымен ойды қалыптастыру және құру тәсілі болып табылады (И.А. Зимняя, 1969). Билингвизм жағдайында ой екі тіл арқылы кодталады. Бұл процесс психикалық дамуы бұзылған балаларда ерекше болуы мүмкін.

Билингвизм мәселесі соңғы жылдардағы ғылыми әдебиетте кеңінен талқылануда, бұл оның түрлі елдердегі рөлі мен жалпы әлемдік ахуалымен түсіндіріледі.

Бұл көптеген мақалалардың, мақалалар жи-

нағының және монографиялардың пайда болуына әкеп соқты; алайда арнайы зерттеулерде өзінің мазмұны бойынша толық сипаттама алған жоқ (Н.Д. Арутюнова, 1999; О.С. Ахманова, 1957; Б. Бейн, 1994; Л. Блумфилд, 2002; Г.В. Вейгер, 1992; Т.М. Дридзе, 1980; А.А.Леонтьев, 1980; А.Ю. Панарин, 1994; И.А. Панарин, 1994; В.Ю. Розенцвейг, 1972; Т.В.Рябова, 1980 және т.б.).

Ең кең зерттелетін феномендердің бірі бола отырып, билингвизм кешенді ғылыми проблема болып табылады, оны зерттеуде әртүрлі ғылыми әдістер қолданылады.

Біріншіден, билингвизм психологияның зерттеу пәні болып табылады және бұл білім саласында ол бірінші кезекте сөйлеу өнімдерін өндіру механизмдерінің аймағында қарастырылады, бірақ екі тілді құбылыс ретінде таза психологиялық түсіндіру қажет болады. Мысалы, Е.Наиеп (1966) «орталық, билингвизмнің шоғырлануы--индивидтің миында» деп есептейді, сондықтан екі тілді тасымалдаушыны психологиялық зерттеу «орталық орынды алуы тиіс».

Екіншіден, билингвизм лингвистикада оқытылады; мұнда ол, ең алдымен, тілдердің өзара қарым-қатынасы тұрғысынан қарастырылады; бір тілден екінші тілге ауысу механизмі, тілдердің бір тілдік жүйеге қосылуының өзектілігі қарастырылады, бұл тіл жүйелерін ұйымдастыру принциптерінің бірлігімен түсіндіріледі. Лингвистикада тілдік байланыстар теориясы деп аталатын жеке арнайы білім бөлінеді (1963, негізгі сұрақтар қойды және осы саладағы зерттеулердің әлемдік жағдайына шолу берді), оған сәйкес билингвизм қарым-қатынастағы тіл жүйелері арасындағы сәйкестіктерді орнату негізінде туындайтын үшінші жүйе ретінде, яғни «екі терминді тіл» ретінде қарастырылады.

Үшіншіден, билингвизм әлеуметтанудың зерттеу пәні болып табылады, онда бірінші кезекте қоғамдағы қостілді адамның мінез-құлқымен немесе орнымен байланысты мәселелерді талдайды. Билингвизм мәселесіне арналған ғылыми әдебиетте ең көп таралғаны Е.М. Верещагин берген қостілділікті анықтау болып табылады (1969, б. 6). Ол былай деп жазады: «қарым-қатынаста тек бастапқы тілдік жүйені пайдаланатын адам монолингв деп аталуы мүмкін (сөзбе-сөз: бір тілді). Қарым-қатынастың жекелеген жағдайларында басқа тілдік жүйе (екінші) қолданылады. Бұл жағдайда қарым-қатынастың екі тілдік жүйесінің тасымалдаушысы билингв деп аталады. Осылайша, билингвизм ұғымы міндетті түрде екі тілдік жүйені қолдануды болжайды». Логопедтің ұғымдық-терминологиялық сөздігінде мынадай анықтама беріледі: «қостілділік немесе билингвизм – екі тілді бірдей еркін меңгеру»[*Г.И. Беребердина,74 б*].

Н.В. Имедадзе (2000) зерттеулері көрсеткендей, екі тілді ортада сана тек объективті қызметке ғана емес, сөйлеуге ерекше назар аударуды талап етеді. Тілді меңгеру санаты ретінде Н.В. Имедадзе (2000) тілдік қондырғы ұғымын пайдаланды, яғни белгілі бір жағдайда белгілі бір тілдің механизмін өзектендіруге дайын болу.Екінші тілді меңгеру дәрежесі және қостілдік жүйенің автономдық қызмет ету дәрежесі сияқты психолингвистикалық параметрлер тұрғысынан автор сөйлеу дамуының белгілі бір көрсеткіштерімен сипатталатын билингвизм түрлерін атап өтті.Бұл ретте билингвизм типтері билингвтің екі тілдік жүйесінің сараланған функционалдық ұйымдастырылуының әртүрлі дәрежесі ретінде оның қалыптасу сатысы ретінде қарастырылады.Демек, билингвизм динамикалық білім ретінде қарастырылуы керек, оның модусы – тілдің автономды және тиімді жұмыс істеуі сөйлеу фактісімен анықталады.Н.В. Имедадзе жасаған билингвизм типологиясы Е.М. Верещагин типологиясымен үндес болып келеді (1969, 2005).

Тіл өнімділігінің психикалық механизмінің түрі билингвтің сөйлеу шығармаларында өзін айқын танытатыны белгілі; осылайша, сөйлеу механизмі мен мәтін арасындағы арақатынас тұрғысынан қарастырылатын билингвизм психолингвистика – лингвистика мен психология арасындағы байланысқа өзінің негізгі назарын бағыттайтын ғылыми зерттеу пәні болып табылады. Осы тұрғыдан билингвизмді адамға жүйелі түрде қостілділік жүйеге тиесілі сөйлеу шығармаларын шығаруға және тууға мүмкіндік беретін тетік ретінде түсіну неғұрлым қолайлы болып табылады [Гибадуллина А.В., 2016, 183б].

Қостілділікті психолингвистикалық зерттеулер адамның тілдік сөйлеу механизмін сипаттауға әрекет тұрғысынан жасалған жалпы теориялық тұжырымдамаларға негізделеді.Қазіргі уақытта зерттеушілердің басты назарында – тілдерді қолданудың тұтас процесін модельдеу және интегративті түрдегі теорияны әзірлеу, «қос тілді индивидтің сөйлеу қызметінде тілдік және энциклопедиялық білімнің өзара іс-қимылы жүзеге асырылуда», «оның жадында ұйымдастырылған» және «олар қандай тіл арқылы меңгерілгеніне және қандай тіл құралдарымен берілуге тиіс екендігіне байланысты, «екі тілді индивидтің сөйлеу қызметінде тілдік және энциклопедиялық білімнің өзара іс-қимылы жүзеге асырылады» (М.М. Гохлернер, 1968; Г.В. Ейгер, 1983).

Екінші (шет) тілді меңгеру және пайдалану стратегиялары (В.В. Иванов, 1981; А.Е. Кибрик, 1987; Е.С. Кубрякова, 1991; Ж. Лакан, 1995; Э.Н. Савельева, 1991; т.б.), «аралық тіл» феномені екі тілді индивидте қалыптасатын білім жүйесі ретінде белсенді оқытылады (У.Ф.Макки, М.Сигуан, 1990; т.б.). Сөйлеу қателіктерінің механизмдерін түсіндіруде сөйлеу процесінің, фреймдік тәсілдің, орнату теориясының, таратылатын активтендіру және т.б. модельдерінің қолданылуы орын алады.

И.А. Медведева (2002) зерттеулерінде екі тіл-

дегі жеке лексиконның ерекшеліктері және шет тіліндегі сөздің қызмет ету ерекшеліктері; «сөз» тиісті мәдениет контексінде тілді қарау кезінде тіл тасымалдаушылардың тарихы мен мәдениетіне «кілт» ретінде түсіндірілетіні туралы мәселе қарастырылады.

Осылайша, қос және көптілділік құбылысын оқу кезінде әртүрлі ғылыми пәндер қызығушылық танытады, бұл кешенді тәсілдердің жиынтығы болып табылады.Алайда, олардың әрқайсысының «билингвизм» ұғымының бірқалыпты еместігін түсіндіретін өз мақсаттары, міндеттері, зерттеу объектілері бар[*Т.В. Волосовец., 2008, 112 б.*].

Лингвистикалық термин ретінде «билингвизм» ұғымын алғаш рет U.Weinreich (1963) пайдаланды.Бірақ оған дейін, XIX ғасырда, бұл мәселеге В.А. Богородицкий (2004), И.А. Бодуэн де Куртенэ (1974, 2004), В.М. Жирмунский (2001), Е.Д. Поливанов (2002), Л.В. Щерба (2004), т.б. ғалымдар да үлес қосты.

Билингвизмді анықтаудағы негізгі мәселе бір сөйлеушінің әрбір тілді меңгеру деңгейі туралы мәселе болып табылады. Кең мағынада қолданылатын «билингвизм» термині «екі тілді барлық жерде, симультацияланған немесе балама қолданудан» – «жеке алынған индивидтердің ана тілін еркін меңгеруіне қосымша екінші тілді білуінің кейбір деңгейіне» дейінгі диапазонды қарастыруға мүмкіндік береді.

Ф.П. Филин (1975) пікірі бойынша, кең мағынада қостілділік екінші тілді салыстырмалы меңгеру, қарым-қатынастың белгілі бір салаларында оны қандай да бір көлемде пайдалана білу деп түсініледі.Сөздің тар мағынасында қостілділік екі тілді – ана тілі мен туыс емес тілді еркін меңгеруді білдіреді.

Қостілділік деп екі тілді меңгеру және қарым-қатынас жағдайына байланысты бір тілден екінші тілге үнемі ауысу түсініледі. Мысалы, U.Weinreih (1963) билингвизм – тілді уақытша пайдалану процесі, ал билингв – оларды пайдаланатын адам екенін көрсетеді.Терминнің мұндай түсінігінде билингвизм адам бір тілдік кодтан екінші тілдік кодқа ауысқанда, бір ұлттық тілден диалектке немесе ұлтаралық, халықаралық қарым-қатынас тіліне және т.б. көшу туралы сөз болып отырғанына қарамастан, әр уақытта орын алады.

Бірқатар зерттеушілер қостілділікті тек екі генетикалық емес құрылымдарды иелену ретінде қарастырады. М.М. Михайлова (1990) пікірінше, билингвизм – бұл екі генетикалық әртүрлі қарым-қатынас құралдарын меңгеру.Алайда, мұндай түсінікте екі тілді білу туыстық, бірақ әртүрлі тілдерді меңгеру, мысалы, татар және өзбек, орыс және белоруссия аталған құбылыс аясында қарастырылмайды.Тілдерді бірдей білу қостілділіктің ең қалаған түрі екенін атап өте отырып, М.М. Михайлов (сол жерде) бұл түрдің аз таралғанын атап өтті. Ең көп тарағаны, автордың пайымдауынша, индивидтің «туыстық емес тілді ана тіліне қарағанда нашар меңгерген» түрін санаған жөн[*Т.В. Волосовец., 2008, 112 б.*]

Бұл мәлімдеме көптеген билингвалды этносоциумдардың болу фактісімен жоққа шығарылады. Мысалы, Татарстан қалаларында тілдік үдерістердің қарқынды дамуы қос тілді татарлардың орыс тілін ана тілдеріне қарағанда жақсы меңгергендері туралы мәліметтер бар.

Жеке билингвизм типологиясын зерделеудің зерттеу тәсілдерінің динамикасын қарастырғанға дейін «бірінші тіл» – «екінші тіл»; «ана тілі» – «шет тілі» ұғымдары арасындағы өзара қарым-қатынасты түсіну қажет.

Бір қарағанда, бұл құрамдас бөліктер – тілдерді меңгеру уақыты (немесе тәртібі) бойынша (яғни «бірінші тіл» – «екінші тіл») немесе қандай да бір социумға жататындығы бойынша («ана тілі» – «шет тілі») нақты қарама-қарсы қойылған екі жұп.Алайда, А.А. Залевскаяның (1979, 1990, 2003) пікірі бойынша, осы екі жұп арасында тікелей сәйкестік жоқ; индивид үшін «бірінші» және «екінші» тілдер болуы мүмкін (мысалы, тұрмыстық қостілділік жағдайда); хронологиялық «екінші тіл» оны меңгеру уақыты бойынша «бірінші» және «ана» тілдерін ығыстыра алады; «осыған байланысты қос тілді индивид тілдерінің бірі доминантты, яғни негізгі болып табылады».

Ғылыми әдебиетте әдетте «екінші» және «шет тілі» ұғымдарын ажыратады, бірінші жағдайда тілді меңгеру қарым-қатынастың табиғи жағдайларында, ал екіншісінде – жасанды оқу жағдайларында орын алады.Тиісінше табиғи (тұрмыстық) және жасанды (оқу) билингвизм ұғымдарының айырмашылығы болады.

Н.В.Имедадзе пікірі бойынша, «екінші тіл» термині шартты термин ретінде ана тілінен басқа кез келген меңгерген тілге қатысты қолданылуы мүмкін.Автор «екінші тіл» ұғымының «бірінші тіл» ұғымынсыз мүмкін еместігін атап көрсетеді; екінші тілді меңгерудің кез келген түрінің сипаттамасы бірінші тілді меңгеру процесімен салыстырылуы тиіс.Бұл ретте, ең алдымен, бірінші тілде сөйлеуді дамыту процесінде пайда болатын психикадағы өзгерістер маңызды, соның нәтижесінде «индивид екінші тілді сөйлеуші зат ретінде үйренуге кіріседі»[*О.Е. Грибова, 1995, 16 б*]

«Ана тілі» ұғымын анықтау кезінде генетикалық, әлеуметтік-тарихи, функционалдық және басқа да факторларды есепке алу маңызды, сондықтан оның түсіндірілуі де бірдей емес.

Кейбір зерттеушілер «Ана тілі» деп ана тілін, бала кезінен сөйлейтін тілді, өзінің жеке басын анықтайтын этнос тілін түсінеді (В.З. Панфилов, 1984; Г.А. Меновщиков, 1984; Т. А. Бертагаев, 1972; т.б.).

Ресей мен бұрынғы КСРО аумағында тұратын барлық ұлттардың өмір сүру салтының ортақтығына негіз болған тарихи қалыптасқан жағдайларда ұлттық сана-сезімнің жандануы ана тілінің

құндылығының идеясы арқылы ұлттық өзіндік ерекшеліктің идеясын бірінші кезекке қояды.Сонымен қатар, сол тарихи жағдайлар көптеген тіл үшін функционалдық екінші тіл болғанын анықтады.

Ғылыми әдебиетте адамның өміріндегі ең маңызды тілдің анықтамасы пайда болды және ол – «Ана тілі» – әрқашан ана немесе ұлттық емес деген мағынада қалыптасты. В.А. Аврорина (1986) пікірінше, «Ана тілі – бұл адам немесе адам ұжымы өмірдің барлық жағдайларында барынша еркін және белсенді түрде пайдаланатын жиі және оңай өз ойларын білдіретін, яғни сол тілде ойлайтын тіл".

Сонымен, арнайы педагогикалық, лингвистикалық, психологиялық әдебиеттерді талдау барысы балалардың сөйлеу тілінде билингвизмнің дамуында тілдік құзіреттілік сабақтастығының бар екенінжәне оларды есепке алу қажеттілігін айқындап отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Гибадуллина Анастасия Викторовна. Закономерности развития речи у детей раннего развития в норме // Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 5 – 183б.
2. БеребердинаГалина Ивановна.Развитие языковой способности у детей старшего дошкольного возраста с ОНР/ Г.И. Беребердина // Материалы всероссийской (заочной) научно-практической конференции.- 74 б.
3. Волосовец Татьяна Владимировна. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников / Т.В. Волосовец. – М., 2008. – 112 б.
4. Грибова Ольга Евгеньевна. К проблеме анализа коммуникаций у детей с речевой патологией / О.Е. Грибова // Дефектология. – 1995. – № 6. 7–16 б.
5. Өмірбекова Құтжан Құдайбергеновна. Логопедия. – Алматы, 1996.

ОӘЖ 37.01.39
ББК 83.97

ОМАР ЕСЕНӘЛІ ОМАРҰЛЫ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
«Педагогика және психология» кафедрасы
Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

КЫПШАКБАЕВА САРА АБДИЕВНА
аға оқытушы
«Педагогика және психология» кафедрасы
Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРДЫҢ ОРНЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУГЕ АТА-АНАЛАРДЫ ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада дәстүрлі отбасылық тәрбиеде фольклорды қолдану мүмкіндіктері талданып, тәжірибе нәтижесінде оны жетілдіру жолдары ұсынылған.

Түйінді сөздер: рухани құндылық, ұлттық дәстүрлі тәрбие, отбасы тәрбиесі,тәрбие нәрі-отбасыдан.

Резюме. В статье анализируются возможности использования фольклора в традиционном семейном воспитании и предлагаются пути его совершенствования в результате эксперимента.

Ключевые слова: духовная ценность, национальное традиционное воспитание, семейное воспитание, исток воспитания – семья.

Summary. The article analyzes the possibilities of using folklore in traditional family education and suggests ways to improve it as a result of the experiment.

Keywords: spiritual value, national traditional upbringing, family upbringing, the source of upbringing is the family.

Қазақстанның демократиялық жолмен дамуы ұлттық тәрбие құндылықтарының жетілу үрдісін жаңғыртуда. Рухани құндылықтың құрамдас бөлігі ретінде тәрбиенің пәрменді ықпал көзі ұлттық шығармашылықтың түрі мен мазмұнының көрінісі оның жалпы адамзаттық мәнін айқындауда. Сан ғасырлар бойы көптеген буындар жасаған рухани құндылықтар тәлім-тәрбие мұрасының мол қорының негізін құрайтын дәстүрлі ұлттық шығармашылықтан айқын орын алуда. Рухани шығармашылық тәжірибенің баға жетпес мұрасы, адамгершіліктің, моральдің, ұлттық педагогиканың, сананың, этномәдениеттің іргетасы ретінде қоғамның рухани өсіп баюының қайнар көзі, таусылмас бастауы қызметінде мінсіз атқаруда. Халықтық шығармашылық ұлттың мүддесін білдіретін қуатты рухани құндылықтардың діңгегі де, деңгейі де және тәрбиенің негізі. Сонымен қатар ол тәрбие негізін жасаушысы, тәрбиеленушінің өзіндік ой-пікірін ынталандыру көзі де болып табылады. Қоғамның әлеуметтік-саяси, рухани-мәдени өзгерістеріне байланысты ұлттық дәстүрлі тәрбие құралдары оларды пайдалану амалдары кейде пәрменділік жағдайға жетіп, яғни өркендеп, кейде құлдырап өзінің тәрбиелік-ағартушы, жаңғырту-жаңартушылық мүмкіндіктерін өзгертіп отырады. Ол қоғам да болып отыратын табиғи заңдылық [Мейір Ж., Игенбаева Б., 2009].

Сан ғасырлардан бері қаншама буындардың жасап аманаттап кеткен мұраларына үлкен құрметпен қарап, айрықша бағалау көз-қарасымен дараланған Орта Азиядағы бауырлас халықтар тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң ұлттық дәстүрдегі ұрпақ тәрбиесін қайта түлетіп жаңғырту, дамыту бағытында ауқымды жұмыстарды атқаруда. Әсіресе, халық шығармашылығының тәрбиелік әлеуетін жүзеге асыруда, өскелең ұрпақ табиғатына лайықталған балалар фольклорының рөліне ерекше назар аударылуда.

Халық педагогикасы мұраларында отбасылық тәрбиенің өзіне тән ерекшеліктері, мазмұны, түрлері жан – жақты қамтылған. Отан отбасыдан құралады – деген қағидалардан қоғамдық тәлім – тәрбие тіреуі – арқауы отбасы болып табылатындығын көрсетіп тұр. Демек, қоғам құрылысының болашағы ұрпақтың білімді, тәрбиелі, мәдениетті болып қалыптасуының негіздік қуатты нәрі отбасыдан басталмақ [Қоянбаев Ж., 1990].

Қазіргі қоғамдағы тәрбиенің негізгі бағыттарының бірі -ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу және оның қайнар көзі мен құралы ұлттық дәстүрлі құндылық мұралары болып табылатындығын басшылыққа ала отырып отбасы тәрбиесінде ұлттық құндылықтарды пайдаланудың жайын анықтау, ата – аналардың халық педагогикасының негізгі құраушысы фольклорлық мұраларды пайдалану мүмкіндіктерін олардың негізде-

рін меңгеру деңгейін білу мақсатында зерттеу сұхбаттары жұмысын ұйымдастырдық. Жұмыс Шымкент қаласындағы М.Тасова атындағы үш тілде оқытатын мамандандырылған № 12 мектеп – интернатында жүргізілді.

Зерттеу сұхбаты жұмыстың міндетіне:

• Ата – аналардың ұлттық педагогикалық дәстүрлер түрлері туралы таныстық деңгейін анықтау;

• Қазіргі қазақ отбасында фольклорлық негіздегі тәрбие дәстүрлерді пайдаланудың жағдайын анықтау;

• Фольклордың тәрбиелік әлеуеті туралы ата – аналардың көз – қарастарын білу;

• Ата – аналардың бала жасына қарай фольклорлық дәстүрлерді пайдалану біліктіліктерін анықтауды алдық.

Міндеттердің шешімдеріне қарай фольклорлық дәстүрде тәрбие беруге қазіргі ата – аналар дайындығын білу арқылы мектеп пен ата – аналар ынтымақтастығы бойынша жұмыс мазмұны бағдарламасын жасауға ата – аналардың дайындығы үшін қажеттілігі анықталды.

Зерттеудің кіріспе барысында оқушылар ата – аналарының әлеуметтік жағдайын анықтап алуды дұрыс санадық. Өйткені «сананы тұрмыстың билейтін жағдайы» ақиқи шындық екендігін ескерсек, руханилықта, материалдық игілік жағдайына тәуелділік танытатыны өзінен – өзі белгілі. Тәрбие жағдайының әлеуметтік негізі анықталмай жатып оның басқа негіздерін зерделеу шынайы нәтижесі бермесі анық. Сонымен 110 ата – ана респенденттің әлеуметтік жағдайы төмендегі көрсеткішке тіркелді.

4-Кесте

Ата – аналардың әлеуметтік жағдайы, (%)

Әлеуметтік деңгей көрсеткіштері	2014-2015 оқу жылы
Толыққанды отбасы	72
Толық емес отбасы (жалғыз басты аналар)	28
Көп балалы отбасы	24,5
Жағдайы төмен отбасы	26,5
Ата – анасының бірі мүгедек отбасылар	4,5

Жүргізілген әлеуметтік зерттеме нәтижесінде жалғыз басты аналар саны біз күткеннен жоғары яғни 28%, көп балалы отбасы (мұнда 4 баланы көп балалыға жатқыздық) 24,5%, ата – анасының бірі мүгедек, яғни еңбекке жарамсыз жанұя 4,5%, жағдайы төмен отбасылар 26,5% құрады. Толыққанды отбасы саны қанағаттанарлық деңгейді, яғни 72% көрсетті. Оның ішінде жұмыссыздары 42% болды, жоғары, арнаулы орта білімділер, мектеп оқытушылары 20%, әлеуметтік салада 15%, басқа әр түрлі салаларда 13%.

Ата – аналардың бала жасына қарай фольклорлық дәстүрлер туралы танымдық деңгейлерін анықтау мақсатында, Қазақ халқының балалар өміріне арналған:

• «Баланың дүниеге келгенін баяндайтын» дәстүрлі музыкалық фольклорын атаңыз – деген сұраққа:

Толыққанды отбасыдан - 96%

Толыққанды емес отбасыдан 98%

Жалғызілікті отбасыдан 94% т.с.с.

Яғни «Шілдехана» әні және оны белгілі ақындар немесе өнер адамдары орындайтыны туралы дұрыс жауап алынды.

Екінші сұрақ:

• «Баланың ең алғашқы жасаған қадамына арналған» музыкалық фольклор туралы сұраққа жауап та жоғары көрсеткішке жетті. Жауап «Тұсау кесу» әні.

Қазақтың отбасылық тұрмыс – салтына байланысты балалар өміріне арналған музыкалы фольклорға қатысты келесі сұрақ: - Бала өмірінің әрбір кезеңіне қажетті «әлпештеу» жырларын сипаттау болды. Өкінішке орай, «Бесік жырынан» басқа жырлардың «алдарқату», «мәпелеу жыры», «әлпештеу», «әлди», «қызықтама», «жұбату» түрлерін [Ұзақбаева С.А., 2013]респенденттердің түгелдей бәрі білмейтіндерін танытты. Біздің көз – қарасымыз бойынша ата – аналардың жауап беруде қиналғандары, отбасы тәрбие үдерісі туралы төмен хабардарлығының болуынан. Қазақ халқының балалар өміріне байланысты музыкалық фольклорының «әлпештеу», «мәпелеу» жырларына байланысты тамаша дәстүрлерінің ұмытылып бара жатқаны, ауыл тумаларынан бірен – саран болмаса, қала тұрғындарының оны пайдаланбайтыны аңғарылды.

Келесі сұрақты бозбалалар мен жас жеткіншектердің шығармашылық дарын көрінісі ретінде халқымыздың жастарға ойын – сауықтарда орындауға үйреткен музыкалық фольклоры туралы хабардарлықты білу мақсатында қойдық.

Сұрақ: «Қазақ халқының айтыс үлгісіне енгізбеген жастардың «сауал беру», «жауап қайтару» музыкалық - фольклоры»?

Бұл сұраққа да ата –аналардың көптеген бөлігі жауап беруде қиналғандарын мойындады. Жауабын айтуды өтінген соң фольклордың аты «Қара өлең» - дегенде таңданыстарын да, әбестіктерін де жасырмады. Алайда білетіндерден қара өлеңнің мәні туралы мардымды жауап ала алмадық. «Қара өлең» өскелең жастардың өзін, ата –анасын, әулетін, туған жерін бейнелейтін, мадақтайтын қысқа қалыптағы музыкалық шығармашылық. Қара өлең (жер өлеңі, тау өлеңі, су өлеңі т.с.с.) елге, туған жерге, табиғатқа, азаматтарға деген гуманды қатынасты бекіту тәсілі. Сондықтан да оның тәрбиелік мәні өте жоғары, – деп мысалдар келтіре сұрақ жауабынан ақпаратты мағлұмат берілді.

Қысқаша сауалнамалық тәжірибеден отбасылық тәрбиеде ұлттық құндылық фольклордың

тәрбиелік әлеуетіне, мәніне ата – аналардың білімдарлық, яғни дайындық деңгейінің төмендігі аңғарылды.

Ата – аналардың «ойын» қызметі туралы көзқарастары мен түсініктері де, қара байырлық сипатта, яғни ойын қызық қуушылық, сергу қызметтерімен шектелетінін көрсетті. Қалыптасқан жағдайдан шығу отбасы тәрбиесіндегі фольклордың орны, оны пайдалану, яғни ата –аналарды отбасында балаларға ұлттық дәстүрлі құндылықтар арқылы ұлттық тәрбие беруге дайындау бойынша дәрістер өткізуді жолға қою қажеттілігі аңғарылды.

Алайда ата – аналар балаларының ұлттық тәрбиеге бейімделуі үдерісіне түрлі бағыттағы соның ішінде фольклорлық бағыттағы да көмекті қалайтынын көрсетті. Бұл жағдай мынадай сұрақтарға берілген жауаптардан байқалды.

1- Сұрақ: Мектепте жүзеге асатын эстетикалы – адамгершілік тәрбиедегі фольклордың ықпалын қалай бағалайсыз?

Жоғары 56%, орташа – 35,5%, төмен – 8,5%,

Барлығы 100%

2- Сұрақ: Қазақ халық фольклорының ұлт шежіресі екендігіне сенімдісіз?

Жоғары – 71,8%; қанағаттанарлық – 22,1%; нашар – 2,1%; жауап беруге қиналамын – 4%

Барлығы 100%

3- Сұрақ: Бала жасына қарай фольклорлық тәрбие дәстүрін жаңғыртуға көз – қарасыңыз қалай?

Жоғары 82,5%, орташа – 14,5%, төмен – 3%,

Барлығы 100%

4- Сұрақ: Бұқаралық ақпарат құралдардың отбасылық тұрмыс – салтына байланысты фольклорға қалай әсер етуде?

Жоғары – 42,6%; қанағаттанарлық – 48,4%; нашар – 6%; жауап беруге қиналамын – 3%

Барлығы 100%

5- Сұрақ: Балалар фольклоры тәрбиелік әлеуетінің мектептегі тәрбиеге ықпалы бар ма?

Жоғары 69,2%, орташа – 30%, төмен – 0,8%,

Барлығы 100%

Сауалнама нәтижесі ата – аналардың ұлттық тәрбиенің тиімділігін қолдайтынын, мектеп т.б. әлеуметтік тәрбие мекемелері жұмысының жақсаруын, олардың өзара әсерлесуі, яғни ынтымақтасуын, бірлескен іс – шараларға қатысу ниеттілігінің жоғары екендігін көрсетті. Ата – аналар көтерілген мәселелерге онша мән бермей келгенін мойындап, бұл мәселелердің барлығын шешуге негіздердің толық жеткілікті екендігіне сенімдерінің нық екендігін және өздерінің белсенді араласуы қажеттілігі бар екендігін білдірді.

Ата – аналардан пікір білдіргендер болды. 6-сынып оқушысының әжесі «Балалар фольклорының құндылығы, балалардың ақыл – ой әрекетінде белсендіреді екен. Оқуға ықыласын арттырып халықтың мұраларына деген қызығушылық, сүйіспеншілік сезімін көтереді. Дүние танымдық талғамын жетілдіреді, көпшілік алдында өз білген – түйгенін еркін көрсетуге бейім тұрады» - деп есептейтінін айтты.

4- сынып оқушыларының бір анасы бастауыш сынып оқушыларына арналған «санамақ» фольклорлық ойынының қызықты көріністерімен оқушыларды еліктіргенін айта келіп: «Бұл ойын түрі балалардың көңіл – күйіне эмоционалдық әсер беріп, көркемдік талғамын дамытуға үлкен ықпал жасайтынын байқадым. Ойын тез ойлауға, сөз тіркестерінің лайықты ұйқастығын тез арада таба білуге дағдыландыратынына көзім жетті» - деген пікірін айтты.

9- сынып оқушыларының бір атасы: «Халықтың педагогикалық дәстүрлі тәрбие құралдары әлеуеті, оны мектепте қолданудың жақсы жолға қойылғанына ерекше ілтипат білдіріп, немерелерінің мінез – құлқының жақсы бағытқа өзгергеніне ұлттық тәрбие құралдарының үлкен ықыласы болғандығына сенімі мол екендігін» айтты. Ол ата –аналардың ұлттық құндылықтарға деген ықыластың жоғары болуы да тәрбиенің нәтижесі болуына байланысты болатын білгендіктен, өзінің отбасылық тәрбиеде балалар фольклоры мұралары көмегіне көп жүгінетінін жасырмады. Ұлттық фольклорымыз түптеп келгенде оқу – тәрбие үрдісінің мазмұнын сапаландырады. Сондықтан да рухани құндылықтарға көп көңіл бөлуге шақырамын, – деп аяқтады оқушы атасы.

Ата –аналар оқушыларға халық шығармашылығы туындыларын меңгертуде мектептен тыс мекемелер жұмысының педагогикалық мүмкіндіктерін пайдалану жағына мән бере бермейтіні [Омар Е.О., 2004] айқын білінгендіктен олардың жұмысымен таныс болып пайдалануға зер салу керек екендігі ескерілді.

Ата –аналардың пікірлеріне сәйкес қазақ халық педагогикасы мұраларын тәрбие іс – шараларында пайдалану оларды жүзеге асыруда отбасы, мектеп, мектептен тыс әлеуметтік тәрбие мекемелерінің өзара бірігімдік іс – шаралары қанағаттанарлық жағдай деген тұжырым жасауға болатынын байқатты. Алайда мәселені жетілдіру бойынша жұмыс жалғасып жаңа әдістерді табу оның тиімділігін дәлелдеу жүргізіле беру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мейір Ж., Игенбаева Б. Креативтік тәрбие. Оқу құралы.-Астана:Фолиант, 2009
2. Қоянбаев Ж. Семья және балалар мен жеткіншектер тәрбиесі.-Алматы.1990
3. Ұзақбаева С.А. Қазақ халық педагогикасы.-Алматы:2013
4. Омар Е.О. Қосымша білім беру ұйымдары тәрбие жұмысының негізі. Оқу құралы.-Түркістан:2004

ОӘЖ 37.01.39
ББК 83.97

ОМАР ЕСЕНӘЛІ ОМАРҰЛЫ
педагогика ғылыдарының докторы, профессор
«Педагогика және психология» кафедрасы»
Академик Ә.Қуатбеков атындығы Халықтар достығы университеті

МИРХАЛИКОВА БАРНО САЙДАХМАТОВНА
магистр, аға оқытушы
«Педагогика және психология» кафедрасы
Академик Ә.Қуатбеков атындығы Халықтар достығы университеті

МЕНШІК ФОРМАСЫНЫҢ ӨЗГЕРУІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада меншік формасының өзгеруіне байланысты тәрбие жұмысын, оның ұйымдастыру формасын жетілдіру мәселелері қарастырылған

Түйінді сөздер: педагогикалық шарттар, функционалдық сауаттылық, білім реформасы, тәрбие саясат субъектілері, тұтынушылық психология.

Резюме. В статье рассматриваются проблемы совершенствования воспитательной работы и ее организационной формы в связи с изменением форм собственности

Ключевые слова: педагогические условия, функциональная грамотность, реформа образования, субъекты воспитательной политики, потребительская психология**.**

Summary. The article deals with the problems of improving educational work and its organizational form in connection with changes in ownership forms

Keywords: pedagogical conditions, functional literacy, educational reform, subjects of educational policy, consumer psychology

Бұл тақырып өзегіне қазіргі тәрбие жұмысының маңызды сипаттамалары (педагогикалық шарттылық) мен білім беру жүйесін реформалаудың салдары, себептері негіз болып отыр. Қоғамдық тәрбиенің өткен жолдарына назар аударсақ, оның қоғам мүшелерінің әлеуметтік белсенділігі мен физикалық және ақыл-ой қызметтерінің үйлесімділігін жасап, олардағы қоғамдық мінез-құлық қасиеттерін қалыптастыру мен дамытуға деген мүдделігі қашанда маңыздылығымен алға шығып отырған. Өйткені, қоғамның басты мақсаты, өзінің мұратына сай адам тәрбиелеу. Осындай объективті құбылыс кеңестер үкіметі дәуірінде әр түрлі типтегі балалардың тәрбие мекемелерін дүниеге әкелген болатын. Олар атқаратын функциялары мен іс-әрекеттеріне байланысты әртүрлі, яғни мемлекеттік және әлеуметтік тәрбие ошақтары, ынта-ықылас қызығушылыққа байланысты әуесқой мекемелер деп аталатын. Олардың қайсы бір түрі болмасын жеткіншектердің шығармашылық тұлғасын тиімді тәрбиелеудің маңызды факторлары болып саналды. Олардың жұмысы жеке тұлға дамуының нақты тарихи бағдарламасының басымдықтағы бір саласы ретінде, тәрбие нәтижелігінің алғышартын жасап отырды. Бұл жағдай қазір де сол маңыздылығын жойған жоқ: Сондықтан да тәрбие жұмысының үнемі қадағалауға алынып, формалық, мазмұндық түрлік жағынан толығып, өзгеріп, қоғамдық ортамен өзара ықпалдастықта дамуы табиғи заңдылық.

Тәрбиенің өткен жолдарына назар аударсақ, оны жеке адамға қатысты алып қарағанда жасөспірімдердің әртүрлі, оның ішіне рухани-этикалық, эстетикалық, өмірлік тәжірибелерді меңгеру сұраныстарын қанағаттандырудың бірден бір амалы болғаны аңғарылады. Ондай болу қазір де шарттылық. Ал қоғамдық өмір ұстанымынан (позициясынан) алып қарағанда тәрбие жұмысы:

- біріншіден, қоғамдық қақтығысты болдырмаудың;
- екіншіден, жалпы қоғам мүшелері және ұлттар арасындағы ынтымақты сақтаудың және нығайтудың;
- үшіншіден, ұрпақтар сабақтастығы мен (үлкендер кішілерді өмірге бейімдейді, солай жалғаса береді) ықпалдастығын жасаудың;
- төртіншіден, қарым-қатынас түрлерін жасау мен үрдіске асырудың;
- бесіншіден, кез-келген сұраныстарды қанағаттандырудың құралы.

Қоғамдық тұрғыдан алып қарағанда тәрбие жұмысы қоғамдағы тұрақтардырудың аса маңызды құралы.

Енді тәрбие жұмысының меншік формасының өзгерісіне, білім беру саласындағы реформалау жағдайындағы бүгінгі күйі мен оны жетілдіру мәселесі қалай?Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көптеген тәрбие ошақтары жекешелендірілді. Сөйтіп, тәрбиелік жұмыс түрлері

ақылы бағдарламалы жұмыс формасына ауысып кетті [Омар Е.О., 2004, 28].Тәрбиедегі ақылы бағдарламалардың өсе түсуі, тәрбие жұмысының қалыптасқан мән-мағыналық арналуын, оның мазмұнын, жалпы рухани құндылығын өзгеріске ұшыратты. Тәрбие жұмысының ерекше маңызды сипаттылығы бірте-бірте құнсызданып кетті. Нарық қатынасына көшу, ауыл-село жастары өмірінің әлеуметтік-рухани инфрақұрылымының қызметін толықтай тежеді. Қоғамдық және жеке рухани өмір талаптаудың құрылымдық жағдайы беймәлім күйге түсті. Жасөспірімдер үшін қоғамдықта, жеке даралықта тәрбие ықпалының дамымаған құрылымдық жағдайының беймәлім болып тұрған жағдайында тәрбие жұмысы саласын тиімді реформалауда психологиялық тұрғыдан дайындықтың болуы мүмкін емес еді. Педагогика ғылымы да реформаға дайын болған жоқ. Ондағы тәрбие мазмұны ескі ғылыми атеизмнің материалистік дүниетанымына сүйенді. Яғни, тәрбие жұмысын нарықтық жағдайға бейімдеуге педагогика ғылымы да, мамандар да, мемлекет те дайын болмады. Тарихи тәжірибелер негізінде кеңес дәуірінде қалыптасқан тәрбиелік іс-шараларға деген шектеудің түсуі, жас жеткіншектер құлықтылығында рационалды емес психологиялық типтердің қалыптасуына ықпал етті. Елдің, қоғам мүшелерінің әлеуметтік жікке бөлінуі, түптеп келгенде әлеуметтік араздық туғыза бастады. Материалдық игілік иелері өндіріс т.б. қожайын балалары қамтылған тәлім-тәрбие ошақтары жалпыға қол жетімді болмағандықтан басым көпшілікті жасөспірімдер стихиялы көше ықпалына түсіп кетті. Ал, ақылы бағдарлы жұмыс формасындағы балаларға жасалатын ықпалдың әлеуметтік-рухани, көркемдік-мәдени адрестіліктің бар жоғы қадағалаудан тыс болды. Белгілі болған жағдай ақылы қызметті балалар мекемелеріндегі ықпал мазмұны жалпы адамзаттық бағалауға ие болмай жатты [Сборник: 2013,18]. Міне, осындай жағдай ұрпақ тәрбие жұмысының қайтадан құрылуын талапқа қойды. Жаңа жағдайға лайықты бағытталған тәрбие факторларының тиімділігін жетілдірудің, басқарудың жаңа үлгісін іздестірудің маңыздылығын арттырып, жаңаны табуды қажеттілікке қойды. Тәрбие беру қызметінің табысты болуы оның ішкі жағдайына ғана емес, сыртқы әсерге де байланыстылығы есепке алынды. Яғни, жұмыс жемістілігі саланың сыртқы: экономиялық, әлеуметтік, саяси, ұлттық, т.б. ортаға қаншалықты сәтті қосылу қатыстылығы шамасына байланысты болатындылығы тәрбие жұмысының нәтижелігі оның қаншалықты сыртқы орта мүмкіндігінің тиімді пайдалануына байланыстылығы белгілі болып қалды. Ал жеке меншік мектептер мен мектептен тыс мекемелердегі тәлім тәрбие жұмысының нәтижелігін реттеу тиімділігінің негізгі өлшем бірлігі, көрсеткіші сыртқы мүмкіндіктен болатын қаржылық қолдау болып тұр.

Кезінде мемлекет өзінің органдарымен тәрбие саясатының бірден-бір жалғыз субъектісі болса, елдегі жағдайда тәлім-тәрбие саясатының басқа да субъектілері пайда болуда. Яғни, өзінің мүмкіндігіне қарай материалдық ресурстар т.б. мүмкіндігіне сай тәрбие жағдайында тұтастай алғанда бағамдайтын және оған өзінің ықпалын жасай алатын, әр түрлі одақтар мен қорлар, жекеленген білім, өнер, ғылым қайраткерлері мен кәсіпкерлер т.с.с. тәрбие саясатының субъектісі болып та жатар. Әрбір тәрбие саясаты субъектісі өздерінің құқықтық нормативтік заңын материалдық-техникалық база қорын жасау т.с.с. механизмдерін өздері жасауға құқылы.

Қалыптасқан жағдай тәрбие жұмысын ұйымдастыруда ортақ ұстаным нормативінің болу мүмкіндігін көрсете алмайтынын аңғартуда, яғни қарама-қайшылық бар. Қайшылықтар бар жерде тәрбие беру саласында әлеуметтік теңдік пен әділеттілік орын алмайды. Мұндай жағдайдан арылу үшін төмендегідей шараларды қатаң жүргізудің қажеттілігі:

- біріншіден: қоғамдық ойлаудың өзін өзі ақтамай тұрған стереотиптерінен;

- тәрбие жұмыстарын ізгілендіру, яғни оның функциясына тән емес табиғаттан туалай бас тарту;

- екіншіден: жалпы адамзаттық ізгілікті және ұлттық тәрбие формаларын өміршең ету;

- үшіншіден: әлеуметтік ажыратылым болған соң, ажыратылым белгілеріне қарай ажыратылым мәдениет түрлері шығады, одан ажыратылымды тәрбие түрлері де шығады деген пікірді жою;

- төртіншіден, әлемдік өркениет және отандық өркениет жетістіктеріне балалар мен жасөспірімдерді қатыстырудың ашық қоғамдық-мемлекеттік жүйесін қайта бағдарлау талаптары жүзеге асыруды керектеп отыр.

Қазіргі шындық жағдайында білім беру мекемелері мен қосымша білім беру ұйымдары (ҚББҰ) жұмысын реформалаудың (қайта құрудың) әдістемелік ұйымдастырылуын қамтамасыз етудің, психологиялық, педагогикалық, құқықтық, материалдық жүйесінің негізделуін қайта қарауда керек. Өйткені, барлық балалар мен жасөспірімдердің рухани құндылықтарына кең ауқымдағы қол жетімдік мүмкіндіктерін іске асыру тең жағдайда емес. Тәрбие мекемелерін коммерциализациядан сақтаудың мемлекеттік кепілдігін нығайту керек болуда [Омар Е.О., 2014]. Әлеуметтік әділеттілік принципін дамыту аса сұраныста. Тәрбие ықпал объектілерін рационалды пайдалану туралы қоғамдық бастамалар мен қозғалыстарды ынталандыру да қажет. Қосымша білім беру ұйымдарын қайта профильдендіру үрдісін жандандыру, оларды қаржыландыруды қалдық принциптен сақтау керек.

Барлық тәрбиелік іс-шараларды ақылы түрге ауыстыру, қызмет көрсету бағаларының шарық-

тауы тәрбие беру жұмысының хал ахуалына теріс ықпалын жасауда.

- Аймақ, облыс, елді мекен ерекшеліктері ескерілетін тәрбие беру бағдарындағы басымдықтағы бағыттың болу табиғи шарттылығын сақтау ескерілмеуде.

- Тәрбиедегі масылдық психологиядан арылу баяу. Жоғарыдан түсетін нұсқау, бұйрық негізінде ғана жұмыс жүргізу бейімділігін ұстану әдеті басым. Сондай-ақ қаржылық тапшылығы шешімін тапқан жоқ. Ендеше ол да қолға тұсау. Осындай мәселелердің шешімі мынадай нақты шараларға:

- Тәрбие беру қызметін дамытудың негізгі бағыттары көрсетілген тұғырнаманы таяу (қысқа), ұзақ мерзімділік етіп қалыптастыруға;

- Регламентті және қол бос уақытта өткізілетін дәстүрлі тәрбиелік іс-шараларға және жаңа қызмет формаларына қолдау көрсетілген жағдайлардың үздіксіз жасалуына;

- Рухани, мәдени даму бағдарламасы мен жобаларының альтернативті тұғырнамаларын қарастырудың қамтамасыз етілуіне (бәйге, байқау жариялау);

- Аймақ т.б. аралық тәрбиелік мәдени байланыс жоспарларының үзіліссіз (тұрақты) түзіліп, мектеп аралық қарым-қатынас орныққан жүйенің жасару мүмкіндіктері қарастырылып, мемлекеттік деңгейде жүргізілуіне тәуелділігін танытып отыр.

Қоғамдық өмірдегі өзгерістердің тәрбие жұмысы сипаттарына өзгеріс әкелері табиғи құбылыс.

Құбылыстарға сай тәрбие жұмысының ерекшелігін даралайтын:

- Қызметтің гуманды жаратылысы;

- Іс-әрекеттер мен мазмұндық қасиеті;

- Жас ерекшелігіне, даму жағдайына, т.б. даму белгілерге қарай өзара ықпалдасты қарым – қатынасқа құрылатын тәрбие формаларын ұйымдастыру сияқты қабілеттіліктердің нақтыланып отыруы шарт.

- Тәрбие жұмысында атқарылатын кейбір міндеттердің сыңарлары балалардың қоршаған орта шындығын, қоғамдық т.б. қатынастарды белсенді түрде меңгеру үрдісінде бастау алатын жағдайы бар. Осы бастамалар тәрбие қызметінде мақсаткерлікке айналып отырса, онда балалардағы ынталық артады. Осындай көзқарастар ғана тәрбие бағдарын нақтылап отыруды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Омар Е.О. Қосымша білім беру ұйымдары тәрбие жұмысының негізі. Оқу құрлы: - Түркістан 2004. Б.28-44.
2. Креативная педагогика. Сборник: -Алматы 2013. С18-19.
3. Омар Е.О. Мәдени тыныңу жұмысының теориясы. Оқу құралы: -Алматы: - Эверо 2014.

ОМАР ЕСЕНӘЛІ ОМАРҰЫЛЫ
Педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

ЕЛТАЕВ АБДИМАЛИК ЖАЙЫЛМЫСОВИЧ
Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫ ФОРМАЛАРЫ КЫЗМЕТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ЖІКТЕЛІМІ

Түйін. Мақалада көпфункционалды білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысының типологиясы қарастырылған.

Түйінді сөздер: тәрбие жұмысының технологиясы, тәрбие жұмысының формалары, қоғамдық сана, көп функциялы білім беру мекемелері.

Резюме. В статье рассматриваются типологии форм воспитательной работы в образовательных многофункциональных учреждениях.

Ключевые слова: технология воспитательной работы, формы воспитательной работы, общественное сознание, многофункциональные образовательные учреждения.

Summary. In the article examined to the typology of forms of educator work in educational multifunction establishments.

Key words: technology of educator work, form of educator work, technology of educator work, form of educator work, public consciousness, multifunction educational establishments.

Әртүрлі ұжымдарды мақсатты басқарумен, ұжымдық өзін-өзі басқарудың тіркесімін жасау мәдени-тынығу қызметі технологиясы тіршілігінің маңызды педагогикалық шарты болып есептеледі. Осы жерде жалпы «технология» терминінің қандай ұғымды білдіретіні жөнінде түсінік бере кету қажет болып отыр.

Бүгінгі таңда педагогика ғылымының лексиконында «технология» ұғымы терең тамыр жайды. Алайда, осы ұғымды түсінуде және оны лайықты пайдалануда біркелкі амал жоқ, яғни әртүрлі мағынада дараланады. Бір ұғымның әртүрлі көзқараста түсінілуі мамандар арасында бірін-бірі бір мәселені пара-пар (адекватты) жағдайда түсінуінде қарама-қайшылықтарға ұшырап жататын жағдайларға апарады. Бұлай болудың басты себебі, түсініктер мазмұнының көпшілікке, тіпті кейбір мамандарға да әлі түсініксіз, яғни дүдәмал болып жатқандығында. Сондықтан да түсінік айқындығы керек.

Технология – tehne - өнер, кәсіп (қолөнер), шеберлік, logos- ілім деген мағына түсінігін білдіретін грек сөзі.

Енді қызмет сипатына байланысты, яғни қолдану жағдайына қарай шет ел сөздерінің қысқаша сөздігінде «технологияны» өндірістік үрдісті жүргізудің әдістері мен тәсілдері жайлы білім жиынтығы деген мағынада түсіндіреді. Ал педагогикалық бағыттылықтағы іс-әрекеттерге қатысты технология ұғымы – педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын барлық дара, саймандық және әдіснамалық құралдардың қолдану реті мен жиынтығының жүйесін білдіретін мағынадағы сөз болып табылады.

Технология туралы түсініктеме беруде оны тәрбиеші мен тәрбиеленушіге бірдей қолайлы жағдай тудырушы іс-әрекет үрдісін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі деп көрсету де бар.

Кейбір ғалымдар, айталық Ресей оқымыстысы Б.П.Беспалько педагогикалық технологияны – тәжірибеде іске асырылатын педагогикалық жүйе деп түсіндіреді[*Беспалько Б.П., 2012*].

Ал жүйе дегеніміз – белгілі бір тұтастық пен бірлікті жасауда өзара тығыз байланысты болатын элементтер жиынтығы деп түсінген дұрыс. Ендеше, педагогикалық жүйені белгілі бір қабілеті бар жеке тұлғаны қалыпастыруға бағытталған педагогикалық әсерді ұйымдастыруға, жасауға қажетті құралдар, әдістер мен тәсілдердің, жұмыс мазмұнының, қағидалардың өзара байланысқан бірлігі деп түсінгеніміз дұрыс болады екен.

Сонда, тәрбие қызметінің технологиясы қазіргі таңда бәсекеге қабілетті жеке тұлға қалыптастыру талабына сәйкес анықталған іс-шаралар мен іріктелген, реттелген мазмұн, форма, әдіс-тәсілдер мен құралдарды пайдаланудың педагогикалық амалдар жиынтығы болып табылады.

Тәрбие жұмысы технологиясы білім беру мекемелері іс-шараларында пайдаланылатын қажетті әдіс, тәсіл, құралдар, іс-шаралар түрін таңдау еріктілігі, нұсқаусыз бос уақытты тиімді пайдалану қызмет түрлерімен органикалық байланыстылықта болу қажеттілігі сияқты психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттердің жүйелі кешені ретінде пайдаланатын амалдар жиынты-

ғы[*Сарбасова К.А., 2012*].

Бір технологияның әртүрлі деңгейде жүзеге асырылуы мамандар мен ынталылар, белсенділер құрамының шеберлігіне байланысты болатын жайт.

Тәрбие қызметін ұйымдастыру формаларына қарай ұжымдық, топтық, даралық, яғни жеке әрекеттер технологиясы болып бөлінуі табиғи жағдай.

Технология жіктелімі іс-әрекеттердің ұйымдастыру ерекшелігі мен мазмұн-мақсат, оны жүзеге асырудың қамтамасыз етілу жағдайын топшылауға қарай жасалады. Айталық, тәрбие жұмысының топтық формасының технологиясын төмендегі мәселелердің топшылануына (алдағына болжап білуге):

-ынтызарлар үйірмелері бірлестіктер мен көркемөнерпаздар ұжымдары қызметін дайындау мен өткізуде өнерпаздық бастаманы дамытуға;

- ынтызарлар үйірмелері, көркемөнерпаздар ұжымы,т.б. әуесқой бірлестіктер қызметтерінің аймақ, аудан, қала т.б. мекен –жайдағы білім беру мекемелері қазыметтерімен байланысының қамтамасызданuына;

- тәрбие жұмысы бағдарламаларын дайындау мен жүргізуге қатысатын белсенділер қатарының нақты анықталуына;

-атқарылған тәлім-тәрбие жұмыстарына жүргізілетін жүйелі және терең талдауларға қарап ажыратуға болады.

Білім беру мекемелеріндегі жұмыстың топтық тәлім-тәрбиелік формасы қолды іс-әрекет түрлеріне негізделеді және ол оның басты себеп-сылтауы болып табылады. Өйткені, себеп-сылтау ғана іс-әрекеттің нақты қолдысына бағыттама жасайды және мағынасын береді. Себеп-сылтау негізінде әрбір баланың өмірлік ұстанымы байқалады. Әрбір жеке тұлғаға қандай да бір болмасын топқа, бірлікке араласар алдында белгілі бір мақсат болады. Қарым-қатынас барысында кейбір мәселелерге байланысты басқалай ой-пікір, көзқарастар қалыптаса бастайды. Көпшіліктің ықпалы арқылы көзқараста белгілі бір бағыттылыққа қарай түзету жүзеге асады. Осылайша адам мінез-құлқы мен тұлғалық болмысында өзгеріс жасалады. Дегенмен, мұндай сапалық өзгерістің болуы таяу, жақын аралықта емес, жүйелі ұзақ жүргізілетін әсер нәтижесінде, қоршаған және әлеуметтік ортамен қарым-қатынас жасау, үнемі жаңа ақпараттық ағымдар ықпалында болу жағдайында ғана жүзеге асады. Осылайша қарым-қатынас, яғни басқа субъектіні танып-білуге және онымен өзара әрекеттестікке бағытталған қажеттіліктерді іске асыру барысында жекеленген ой-пікірден топтық ой-пікір, топтық сана қалыптасады. Мұндай жағдайдан адамның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі қайта жасауға бағытталған шығармашылық белсенділігін іске асыруға қол жеткізіледі.

Ескере кететін жағдай, ұсақ орта (топ) балалар ұжымының қалыптасуы регламентпен ортақ әуестенушілік, сұраныс қанағаттанымы негізіне немесе әуесқойлық, әлеуметтік-демографиялық тәнділіктің тарту әсеріне ғана байланысты емес. Ол тәрбие тәжірибиелерін меңгеру қызметіне қамтылатын балалардың сандық көрсеткішіне, ұлттық құрамына, олардың әлеуметтік-мәдени, тұрмыс-салт, өмір сүру ерекшеліктеріне де байланысты. Топтық жұмыс аудиториясын қалыптастыру әрбір баланың ұлттық табиғатына, ұлттық таным-психологиясына, экономикалық, мәдени-тұрмыстық дамуы мен қалыптасу ерекшелігі мен деңгейлеріне сай бейімдік, ыңғайластық қағидасын дұрыс іске асыруға көп тәуелді. Тарихи тәжірибелерге сүйенсек, осындай амал жасау тәрбиеленушілер тарапынан қолдау тауып, іс-шаралар пәрменіне негіз салған. Тәрбие жұмысының топтық формасын ұйымдастыруда әлеуметтік әділеттілік пен ұлттық сана мен талап қажеттіліктерімен санасу қағидасын басшылыққа алып отыру ұлтаралық келісім, татулық базасын нығайта түсудің үлкен кепілі. Сондай-ақ, тәрбие қызыметі субъектілерінің, балалардың әлеуметтік-демографиялық, отбасылық тәнділік, ұлттық т.б. факторларды есепке алып санасуы, жұмыс мазмұнынына өзгеріс енгізіп, өзара қарым-қатынас сипаты ахуалдына түзетулер жасауға табиғи алғышарттылық жасайды.

Тәрбие жұмысының топтық формалары арасынан көркемөнер үйірмелер жұмысы өзіне молырақ назар аударады.

Демократизм, қоғамдық саналылық ынташылдық, балалардың барлық жіктелік ерекшеліктеріне арқа сүйеу сияқты заңдылықтар мен беталыстар тәнділігі көркемөнер шығармашылық үйірмелерін құру қызметтің жетілген ұйымдастыру-әдістемелік қағидалары арқылы біршама оңайға түседі, әрі басқаруды жеңілдетеді. Сонымен қатар көркемөнерпаздылық адам баласының ежелден келе жатқан өнерсүйгіштердің көркемдік қызмет түрі болып табылатындығынан оның тәрбиелік мүмкіндігі де мол. Тәрбие ықпалын жасауға көркемөнер ұжымының тиянақтылық сипатқа ие болуы да үлкен мүмкіндік жасайды. Көркемөнер ұжымындағы қызыметтің көркемдік - тәрбие, көркемдік- коммуникативті, көркемдік - ұйымдастырушылық түрлері пәрменділігімен дараланады[*Омар Е.О., 2016*].

Көркемөнерпаздық – қоғамның көркемдік мәдениет құрылымының формаларының бірі әрі жеке адамның өздігінен істеушілік сипатымен дараланатын көркемдік іс-әрекет үрдісі болғандықтан, көркемөнер ұжымы жұмысына мақсатты педагогикалық әсер жасайтын тәрбиелік мән ерекше тәнділігімен танылады. Сондықтан да көркемөнер ұжымындағы тәлім-тәрбие жұмыстары білім беру мекемелері қызмет түрлерінің барлығымен тығыз байланыстылықта жүреді әрі олардың барынша тиімділігін қамтамасыз ете

алады. Көркемөнердің ағарту, білім беру, тәрбиеде, қатысушылардың көркемдік-эстетикалық, дүниетанымдық саналығын дамытудағы, балаларды шығармашылыққа тартудағы үгіттік, насихаттық жұмыстары оның көпфункциональды құралдық ролімен дараландырады. Оның осындай мүмкіндігі арқасында әлеуметтік, шығармашылық, тәлім-тәрбиелік міндеттерін шешудегі байланыстылық өте күшті болады. Бұл жағдай өз кезегінде ұжымдағы психологиялық оң ахуалды қалыптастырып, әрбір баланың өзаралық адал жүректі қарым-қатынаста болуға деген құштарлығын ұштай береді.

Көркемөнерпаздар жүргізетін жұмыс әдістемелік тұрғыдан алып қарағанда сыртқы және ұжымішілік деп мақсатқа сәйкес бөлінеді. Ұжымішілік жұмыс - ұжым мүшелері арасында жүргізілетіндіктен оған рухани-ұйымдастырушылық, шығармашылық, тәрбиелік етене сипат тән. Ұжымішілік жұмыс барысында әрбір ұжым мүшесі қоғамдағы болып жатқан әртүрлі өзгерістер сипатына сай өздерінің ішкі толғаныс, сезім-күйлерін, көзқарасын, оларға өзінің қатыстылығы мен лайықты орнын, тарихи оқиғаларға деген саналы қатыстылық пиғылдарын өздеріне түсінікті, суретті көркемөнер түрлері арқылы білдіреді. Сондықтан да көркемөнер ұжымы концерттерін айтулы мезгілдерде, әртүрлі мерекелерде, арнаулы байқаулар мен фестиваль күндерінде өткізудің үлкен мәні бар.

Қазіргі кезеңде дәстүрлі көркемөнер жанрлары қайтадан даму алуда. Әсіресе, ұлттық мәдениет түрлеріне, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерге ынтызарлықтың күшеюі фольклорлық өнер жолындағы қозғалысты дамытты. Әсіресе, музыкалық фольклорлық өнерпаздық белсенді даму жолына түсті. Зерттеушілердің пікірінше, музыкалық фольклор төрт дәрежеде даму алуда. Оларды топтап:

- этнографиялық фольклорлық ансамбльдер, сонымен қатар түпнұсқадағы, біртума фольклорды ғана ұсынатын ұжымдар;

- өнерпаздары фольклор тасымалдаушылары болып саналмайтын, тек репертуарлары түпнұсқадағы халық туындыларына құрылатын немесе шығармашылық жұмыстарында өңделген фольклорды пайдаланушы ұжымдар;

- халық ән-күйлері стильдерінде жазылған авторлар шығармашылығын және түрлендірілген фольклор туындыларын репертуарлары негізіне алған оқушылардың ән-би ансамбльдері т.б. ұжымдар деп атауға болады. Жалпы тиянақтылықтағы топтық ұжымның аралас-құралас аудиторияға қарағанда жасайтын ықпал деңгейінің аса жоғары екендігі тәжірибелерден белгілі.

Тәрбие жұмысының топтық формалары ықпалына түскендер (қатысушылар) өзін тәрбие немесе басқа түрлердегі ықпал объектісі ретінде сезінбейді. Себебі, мұндағы жұмыс негізіне балалардың (қатысушылардың) ортақ қызығушылық іске деген әуестігі алынатындықтан, әрбір топ мүшесі ортақ іс-шараның жәй ғана тұтынушысы емес, оларды жасаушы, тасымалдаушыда. Осындай ерекшеліктегі топтық жұмыс формасында мектептерде т.б білім беру мекемелерінде болып тұратын детерминдендірушілікке жол берілмейді. Ендеше, топтық жұмыс формасының ықпалдық әлеуеті айтарлықтай жоғары екендігі толық аңғарылдады. Бұл жағдай мектептік,сыныптық топтық жұмыс формасының жеке тұлғаны әлеуметтендіру талабына бірден – бір сайма-сайлығын көрсетеді.

Сыныптық топтық жұмыс формасының әлеуеттілігі ондағы жұмыстың өзін-өзі басқару жүйесіне құрылуынан да аңғарылады. Өзін-өзі басқару демократизм, азшылықтың көпшілікке бағыныштылығы, топ мүшелерінің барлығына арқа сүйеу, саналылық, сын, өзара сынның қанат жаюы, ынташылдықты қолдау сияқты заңдылықтарға негізделіп жүреді.

Соңғы уақыттарда мектеп оқушылары арасында сыныптық топтық жұмыс формасының «фольклорлық ойын» түрлерін пайдалану дәстүрге айналуда. Алайда, жұмыстың бұл түрлері эпизодтық сипатта ғана көрініс таппай, тұрақты аудиториялық мәнде ұйымдастырылуы басты назарға алынуы тиіс. Қазіргі кезде тәрбие жұмысының топтық формалары арасында «пікірталасты» дамыту қажеттілік танытуда. «Пікірталастың» түрлері көп. Олар: пікір алмасу, ойталқы, пікір сайыс, сөз талас т.с.с. Пікірталас оқушылардың (қатысушылардың) өзара ойталасы түрінде өтетін көпшілік талқысының бір түрі. Пікірталастың түпкі мақсаты қатысушылардың ақиқатқа көзін жеткізу үшін олардың шығармашылықпен өзбетінше ізденгіштік қабілеттерін ашуға мүмкіндік жасау болып табылады. Пікірталастың түрі – пікір алмасу (латынша discussion) зерттеу, талдау, талқылау деген мағынаны білдіретіндіктен, онда көтерілген мәселені талдап, дәйектілік негізіне қол жеткізіледі.

Ойталқы (латынша disputatio) – ой жүгірту, жарыс сөз, айтыс деген мағынаны білдіреді. Ойталқы негізінде ғылыми немесе қоғамды-саяси мәні бар мәселе төңірегінде көпшілік алдында өтетін сөз жарысы.

Пікір сайыс (грекше polemivos) – соғыс құмарлық, жаулық, дұшпандық деген мағынаны білдіретін сөз. Пікір сайыстың, ой талқы мен пікір алмасудан басты айырымашылығы, мұнда әрбір пікірсайысқа қатысушысы қарсыласын жеңіп шығып, өз пікірін ақиқатқа айналдырып, сенімге жетуді, яғни өзпікірін бекітуді мақсатқа қояды. Ал ойталқы, пікір алмасуда қарсыластар түптеп келгенде ортақ шешімге келеді.

Ой бөлісте – ой-пікірлер ортаға салынады, мұнда ортақ ой түсінушілік баяны жүзеге асады. Сондай-ақ, клубтық топ жұмыс формаларының қызықты түрінің біріне дәстүрлі «сұрақ-жауап кештерін» жатқызуға болады. Сұрақ-жауап кеш-

тері сыртқы, ішкі ағымдағы саясаттың, сәттердің өткір де алаң туғызар күрделі мәселелеріне жедел түрде түсінік беру, оған саналы көзқараспен қарау қажеттілігі туғанда өткізілетін оперативті жұмыс формасы.

Қазіргі кезде тәжірибелі педагог мамандар пікір алмасуды (ол негізінде мамандар арасында өткізілетін жұмыс түрі) әртүрлі көркемдік қызмет түрлерімен (фильмдерден үзінді, бейне көрілімдерді экрандау т.с.с.), әуесқой авторлардың орындаушылық нөмірлерімен т.б. музыкалық туындыларды орындау әдістерімен тіркесімде өткізуде үлкен бедел алуда.

Қорыта айтқанда, дәстүрлі және жаңадан пайда болған топтық жұмыс формаларында материалдарды игілікке айналдыруда сан түрлі амалдар мен әсерлі құралдар пайдаланылуы қажет. Жұмыстың топтық формаларындай адам көңіл-күйі мен сезіміне күшті әсер жасайтын формалар кемде-кем. Адам көңіл-күйі шексіз: қуану, опыну, күйіну, таң қалу, жабырқау, масаттану т.б. сәттердің адам мінез-құлқы өзгеруіне ықпал жасап, қалыптан шығарады. Сондықтан да топтық жұмыс формасының дамытушылық ролі ерен. Оның адам аңсарлары мен еркіне күш беріп, өзін-өзі іске асыру ұмтылысына алғышарт жасау әлеуеті жұмыс мәнін айғақтай түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беспалько Б.П. Педагогические проблемы управления воспитательной деятельности во внешкольных учреждениях. – М.: Изд. АПН, 2012.
2. Сарбасова К.А. Инновациялық педагогикалық технологиялар. - Алматы: Атлас, 2012.
3. Омар Е.О. Көркемөнер шығармашылығы: Оқулық. – Алматы, 2016.

ОРАЗБАЕВА ФАУЗИЯ ШАМСИҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
«Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ЛАТЫН ӘЛІПБИЛІ ЖАЗУ: ПІКІРЛЕР МЕН ТҮЙІНДЕР

Түйін. Латынәліпбилі жазу - қоғамды жаңа белеске апаратын процесс. Сондықтан осы мәселе жайында қызу талқылаулар мен түрлі пікірлердің болуы заңды. Бұл бағыттағы ізденістер алаш арыстарының әліпби жөніндегі пікір-көзқарастарынан бастау алады. Алаш зиялыларының ойлары қазіргі кезде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі ғылыми орта мен тілші-ғалымдар алдыңғы тәжірибелердің ұтымды тұстарын ала отырып, әліпбидің жаңа нұсқасын әзірлеуде. Мақалада латын әліпбиіне көшу жөніндегі Алаш арыстары мен қазіргі тілші-ғалымдардың әліпби туралы пікір-көзқарастары, ойлары, ұстанымдары жинақталып, талданады, басты мәселелер түйінделеді. Жазу реформасын жүзеге асыру барысында, ұлттық санамызды қайта жаңғырту жолында қандай болсын пікір-түйіндердің маңызы зор әрі қажет.

Түйінді сөздер: ұлт руханияты, латын графикасы, қазақ әліпбиі, тіл реформасы, фонологиялық жүйе, фонема, дыбыс, емле, ұлттық жазу, сауаттылық.

Резюме. Письмо на основании латинской графики – процесс, движущий общество к новым достижениям. Поэтому законно, что данная проблема вызывает разные дискуссии и толкования. Начало изучения было положено с воззрений интелегенции Алаш об алфавите, которые и по сей день имеют высокую степень актуальности. Сегодня исследуя продуктивный опыт предшественников, современная научная среда при участии лингвистов готовит новый вариант алфавита. В данной статье аккумулируются взгляды, мысли и принципы интелегенции Алаш в тесной гармонии с современными положениями и подводится итог основных проблем. В процессе реализации письменных реформ очень важно и необходимо возрождение национального сознания сквозь призму разных идей и созерцаний.

Ключевые слова: национальная духовность, латинская графика, казахский алфавит, фонологичная система, фонема, звук, орфография, нациоанльное письмо, грамотность

Summary. Writing on the basis of Latin graphics is a process that moves society to new achievements. Therefore, it is legitimate that this problem causes different discussions and interpretations. The study began with the views of the Alash intelligence about the alphabet, which now also has a high degree of relevance. Today the new version of the alphabet is preparing after exploring the productive experience of its predecessors with the participation of the modern scientific environment and linguists. This article accumulates the views, thoughts, and principles of the Alash intelligence in close harmony with modern positions and summarizes the main problems. In the process of implementing written reforms, it is very important and necessary to revive the national consciousness through the prism of different ideas and contemplations.

Keywords: national spirituality, Latin graphics, Kazakh alphabet, phonological system, phoneme, sound, spelling, national letter, literacy

Латын графикасын енгізу – ұлт руханиятының басты парадигмаларын өркениетке жеткізу мен гуманитарлық сапаның өрісін кеңейтудің алғышарты екені белгілі. Бүгінде латын графикасын 4,5 миллиардтан астам адам қолданады. Бұл процесті тек механикалық тұрғыдағы қаріп таңбалары емес, әлемдік өркениеттің құндылықтары мен ой-өрісі, мәдениеті деп қарағаң жөн.

Латын графикасына көшу жас ұрпақтың заман үрдісіне сай білімін дамытуға, жазу мәдениетін ұлттық санамен ұштастыруға, түркі тілдес халықтардың салт-дәстүр, әдебиет, өнер, руханият салаларын жақындастыруға ықпал етеді. Латынға негізделген тілдік коммуникация бірегей мәдени кеңістік аясында ынтымақтастық пен түсіністікте өмір сүруге жағдай жасайды. Сондықтан елімізде латынәліпбилі жазуға өту мәселесі бүкіл қоғамды толғандырып, көпшілік қауым тарапынан жан-жақты талқылануда. Бұл қазіргі қоғамның жазу сауатына бей-жай еместігін көрсетеді.

Қазір түркі тілдес елдердің басым бөлігі, оның ішінде көршілес Өзбекстан, Түрікменстан, Әзербайжан мемлекеттері латын графикасын қолданады. Олардың тәжірибесінің оң жағын да, кемшін тұстарын да ескере отырып, уақыт сұранысына орай тиімді жазу үлгісін ұсыну қажет екені анық. Оның сыртында қазақ жазуының басынан өткерген көптеген тарихи кезеңдерінің өзі бұл үдерістің күрделі де маңызды екенін көрсетеді.

Латын әліпбиіне көшу туралы әңгіме Қазақстанда 1923 жылдың аяғында Мәскеу, Орынбор, Ташкент тәрізді ірі қалаларда зиялы азаматтар мен сол жерлерде білім алып жүрген қазақ жастары тарапынан көтерілді. Бұл мәселенің көтерілуінің негізгі себебі, КСРО құрамындағы барлық түркі халықтарында латын жазуына өту жайы сөз

бола бастаған еді. Оғансол кездегі Кеңес Одағының жүргізіп отырған саясаты да әсер етті. Сондай-ақ бұл процеске өркениетті Еуропа елдерінің латын жазуын қолдануы, Түркияның латын әліпбиіне көшуі де себепші болды. Олар өз ойларын баспасөзде жариялап, араб жазулы қазақ әліпбиін ауыстыру жөнінде Қырғыз (қазақ) білімпаздарының 1924 жылы жазда болатын тұңғыш съезінде талқылауды ұсынды. Кейіннен еліміз араб әліпбиінен латын графикасына негізделген әліпбиге көшті. Өкінішке орай, Кеңес тұсындағы «әртүрлі саясатқа» байланысты бұл әліпбидің ғұмыры да ұзақ болмай, небәрі он бір жылдай ғана қолданыста болды.

Ұлттың бойында сан ғасырлар жинақталған рух пен мұраттың бұлқынысы болған Алаш қозғалысы елдік идеялардың туын көтерді. Халық тағдырындағы әліпби, сауат ашу, ағартушылық білім сияқты мәселелер Алаш зиялыларының ерекше назарын аударып, талқылау барысында әр түрлі пікірлер туындады. Ақымет Байтұрсынұлы бастаған топ ескі араб жазуын ұсынса, Телжан Шонанұлы, Нәзір Төреқұлов бастаған топ латын графикасына өтуді қолдады. Қазақ-латын әліпбиін Н.Төреқұлов, Х.Досмұхамбетұлы, Ж. Аймауытов, Қ. Жұбанов сынды ұлт зиялылары 1922 жылдан бастап ұсынған еді. Ресми бекіген 1929 жылғы әліпбиді Ә.Байділдаұлы, Т.Шонанұлы, І.Қабылұлы, І. Жансүгіруұлы, Ш. Тоқжігітұлы құрастырды.

Латын жазулы қазақ әліпбиінде барлығы 32 әріп болды [Кеңесбаев С., 1940, 50 б.]. Кезінде Латын әліпбиін қабылдауда қазақтың біртуар ұлдары Санжар Аспендияруұлы, Ораз Жандосұлы, Телжан Шонанұлдары аянбай еңбек етті.

Латынға көшу барысындажазуды оқыту ісіне лайықтап, сауат ашу оқулықтарын дайындап, оқыту мәселелеріне қызу араласқандардың бірі Т.Шонанұлы болды. Кезінде Телжан Шонанұлы латын әліпбиін насихаттап, оның болашағы зор екенін айтып, 1920 жылдарда латын әліпбиіне көшу жөнінде ұсыныс жасап, осы жолда еңбек етті.

Т.Шонанұлы бастауыш сыныптарға және ересектерге арнап әліппелер жазды. Ол жаңа алфавитке арналған бүкілодақтық комитеттің кезекті пленумында комитет мүшесі ретінде бұлтартпайтын деректер келтіріп хабарлама жасады. Сол алқа мәжілісінде ол профессорлар Қ.Жұбановпен, С. Аспандияровпен бірге академик А.Самойловичтің баяндамасына негізделген қаулықарарларды әзірлеу комиссиясына кірді.

Телжан Шонанұлы латынға қатысты «Латын әліппесін алуды неге тілейміз?», «Мәскеудегі қазақ студенттері латын әліппесі жайында не деген?», «Латын әліппесі туралы», «Латыншылдардың жаңа журналы», «Латыншылдардың толық жиылысы», «Жаңа әліпби жұмысы», «Қазақстанда латын әліппесінің жұмысы» секілді мақалалар жариялады. Мәселен, «Латын әліппесін алуды неге тілейміз?» атты мақаласында ғалым «*Латын әліппесін алса, қазақ тілі құриды, тіліміздің ұмытамыз деу жаңылыс ой, иа жаңылыс түсіндірушілердің ойы*» [Шонанұлы Т., 2017, 111б.] деген пікірін тарқата келіп, «Үмбет ұлы Мәжитке жауап»деген хатында жаңа әліпбиге қатысты ойын «*Әліппе жаңғыртуды екі жағынан қарау керек: негіз жағынан және іске асыру жағынан. Негіз жағынан дегеніміз: Осы күнгі тұтынып жүрген әліппеміз әліппе боларлық жарамды ма? Жоқ па? Жарамды болса артықшылығы қандай? Жарамсыз болса, кемшілігі нендей? Ол кемшілік жоюға келетүн бе? Жойылмастай болса, жарамды әліппе қайсы?*» деп тұжырымдайды [Шонанұлы Т., 2017, 117 б.]. Тілшінің бұл пікірі қазіргі кезде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Шын мәнінде, ұлттық жазуды жүзеге асыратын, қолдануға жеңіл әрі ұтымды, «әліппе» деген атқа сай келетін, сауатты жазу емлесін іске асыратын графиканы бүгінде жасай алып отырмыз ба деген сұрақтар көпшілікті алаңдатуда.

«*Әліппе өзгерсе, тіл өзгереді деу дұрыс емес*» [Шонанұлы Т., 2017, 220 б.],-дейді Телжан Шонанұлы. Бүгінде халық арасында латынды қабылдасақ, оқый алмай қаламыз, жаза алмай қиналамыз, латынды түсінбейміз деген пікірлер кездесіп қалады. Қашанда жаңа нәрсеге бет бұру адамдарға психологиялық жағынанәсер ететіні анық. Өмірдегі өзгерістерге қарасақ, латыннегізді әліпбиілер арнайы шешімді күтпей-ақ қолданысқа етене еніп кетті. Оны көшедегі атаулар мен жарнамалардан, техникалық құралдардан, ақпараттарданкөріп отырмыз. Сондықтан уақыт талабына ілесе отырып, аталымдарды бірыңғай қалыпқа түсіру жазу нормасына тән қажеттілікті өтейді. Жалпы жазу үдерісінде емле ережелерінің негізгі заңдылықтары сақталатындықтан, әліпби өзгерсе де, дыбыстық жүйе өзгермей, графика тілге бейімделетіні белгілі.

Латын қарпінің қажеттілігі мен артықшылықтарын айтып,оныңтиімділігін түсіндіріп, дәлелдеген тұлғалардың бірі – Ораз Жандосов. Аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері латын графикасын енгізу үдерісін «жаңа әліпби қозғалысы» деп атап, бұл процесті тарихи маңызы бар әлеуметтік қажеттілік деп санайды. Ол:*«Жаңа әліпби қозғалысының ұрысы әбден кеңейіп келді. Жаңа әліпби сөзден іске көшті. Оның бүкіл жержүзіндік тарихи маңызы барлығы да анықталды. Бұл еріккеннен істеліп отырған іс емес, тарихи жағдай соны керек қылып отыр», - деген пікірін нақты деректермен талдайотырып:«- Жаңа латын алфавиті үшін қозғалыс дүниежүзілік тарихи маңызы бар фактіге айналды. Жаңа алфавитке көшу тарихи саналы түрдегі қажеттілік»* [Нұрымбетова Г., 2013, 111 б.] деп, латын графикасының әлем сахнасындағы рөлі мен тарихи маңызын «саналы түрдегі қажеттілік» деп бағалады. Мұны бүгінгі күні қазақ әліпбиін латын графикасына ауыстыру процесі дәлелдеу-

де. Шын мәнінде, «тарихи жағдай соны керек қылып отырғанын» қазіргі уақыт сұранысы көрсетіп отыр.

1924 жылы Орынборда өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде латын мәселесі кең көлемде талқыланды. Бұл жиында латын әліпбиіне көшуге ұсыныс жасағанбелгілі алаш қайраткеріНәзірТөрекұловсөйлеген сөзінде:*«-Біз латын әліпбиін қазаққа күштеп алдырғалы отырғанымыз жоқ. Латын әрпі үйрену, жазуға тым пайдалы әрі жеңіл. Түрік әрпінің біреуі төрт түрлі, латындікі бір ғана түрлі»*[Майлықұтова М., 2007, 14 б.] деп, араб таңбаларына қарағанда латын әліпбиінің баспа ісіне, бала оқытуға оңтайлы екеніне мән береді.

Белгілі қоғам қайраткері, журналист Әбдірахман Байділдин «Еңбекші қазақ» газетіндегі «Біздің жобамыз» атты мақаласында Мәскеуде қызметте және оқуда жүрген қазақ жастарының латыншылдар ұйымын ашқанын айта келіп, күн тәртібіне бұл мәселенің қойылу себебін былай түсіндіреді*: «Елді сауаттандыру керек. Бұл ігі істі тездетуге араб әрпі жарамсыз, тез хат танытып, тез жаздыруға қолайсыз. Оның баспа ісіне де кедергілері көп», - дей келіп, - «Осы жүйрік көліктерге мінуден қорықпайық, болашағы зор, көптің құралы латын әріптерін үйреніп, мәдениетті жұрттармен тез жақындасудың жолына түсейік. Бұл жол - адастырмай, азаттыққа апаратын төте, дұрыс жол»* [Майлықұтова М., 2007, 15 б.], - дейді.

Көріп отырғанымыздай, жазу әліпбиі қай кезде де басты мәселе ретінде зиялы қауымның ойы мен дәйекті пікір-көзқарасын қажет етті. Міне, қазір де олбүгінгі күннің өзекті тақырыбына айналып отыр. Осыдан бір ғасыр бұрын әліпби туралы қандай ойталқылар болса,бүгін де бұл мәселе күн тәртібінде тұр.

Жиырмасыншы ғасырдың сексенінші жылдарында латын әліпбиіне көшу жайлы өзекті мәселені тілтаным ғылымының аса көрнекті өкілі, қайраткер-ғалым, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының Президенті академик Әбдуәли Қайдар қозғады. Латын графикасы ғалымның 1991 жылдың 24 қаңтарында «Ана тілі» газетінде жарияланған «Латын әліпбиінің болашағы зор» атты мақаласында нақтысөз болды.

Латын жазуына байланысты дәйекті пікірлер мен ұсыныстар ғұлама ғалым тарапынан бірнеше рет айтылды. 1993 жылы түркі халықтары бас қосқан жиынға қатынасқан ғалым бұл мәселенің халықаралық деңгейде көтерілгенін атап айтады. Ол туралы ғалымның өз сөзімен айтсақ, дәлеліміз нақты болар: «1993 жылдың тамыз айында Түркияның астанасы – Анкара қаласында латын жазуына байланысты дербес 6 түркі мемлекеті (Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қазақстан, Түрікменстан, Қырғызстан) өкілдері бас қосқан үлкен мәжіліс өткізілді. Қазақстаннан барған үш өкілдің бірі болып мен де қатынасқан едім. Түркиялықтардың бастамасымен ұйымдастырылған осы мәжілісте әрбір түркі тілінің өз ерекшеліктеріне сай болашақ ортақ жазудың 34 әріптен тұратын әліпбиін кең талқылап, келісе отырып қабылдаған болатынбыз. Бұл жоба бір жылдан кейін, 1994 жылы тамызда, Түркияның Анталия қаласында өткен жержүзілік түркологиялық құрылтайда бірауыздан қабылданған еді» [Қайдаров Ә., 1995, 5б.], - деп, академик Ә. Қайдар латынәліпбилі жазуды бүкіл түркі жұртшылығы бірігіп халықаралық байланыс үшін қажет етіп отырғанын баса айтады.Жазу мәселесінің ұлт болашағы мен елдікті сақтау жолындағы басты факторлардың бірі екенін осы жиындардәлелдеді.Ортақ мақсат пен ұлтмүддесі біріктірген түркі халықтары сауаттылық пен білім жүйесін дамытуда интеграциялық бірегейлікті қалады.

Академик: *«Түркі халықтарының мәдениеті бұл - біртұтас дүние. Осы ортақ қазынаны сақтап қалу үшін әрі бір-бірімен байланысты дамыту үшін бір ортақ жазу қажет»*[Қажыбек Е.]деп, жазудағы тілдік бірліктердің түркі халықтарының болашақ тағдырына қатысты екеніне, рухани ынтымақты сақтап қалу жолында жалпытүркілік әліпбиді қолданудың ұтымды екеніне назар аударады.

Түркі тілдес бірегейлік пен жазудағы бірегейліктің қоғамдық-әлеуметтік маңызын атап өте келіп, қайраткер-ғалым кирилл жазуын енгізуге байланысты сыртқы және ішкі факторларды ашып айтады: «Бүгінгі түркі халықтары қолданып жүрген кирилл жазуында айырмашылықтар өте көп. Себебі, кезінде бұл жазудың біздерге тек қаріптік белгілері, таңбалануы ғана ұсынылды. Ал, әр халық өзінің тілдік ерекшеліктеріне сәйкес кейбір әріптердің варианттарын өздері жасап алды. Соның нәтижесінде дүние жүзі түркі қауымдастығын былай қойғанда, бұрынғы КСРО-да жасайтын отыз шақты түркі халықтары мен ұлыстардың өзі басын біріктіре алмады. Керісінше, олар бірінің жазғанын екіншісі еркін оқып түсіне алмайтындай жағдайға келіп, жазу арқылы өзара жақындасудың орнына, жырақтай түсті. Сөйтіп, сыртқы күштердің о баста көздеген түркілердің бастарын біріктірмеу жоспары өз миссиясын толығымен орындап шықты.

...қазақ жазуының әліпбиін өзгертудегі мәселе туған тіліміздің табиғи ерекшеліктерін (мәселен, дыбыс құрамын, буын жүйесін, риторикасын, орфография және орфоэпия жүйесін) сақтау қажеттілігінде болып отыр»[Қайдаров Ә., 2013]. Ғалымның пікірінше, әліпби ауыстырудағы ең басты мәселе - ана тіліміздің сыртқы және ішкі себептерге байланысты жоғалтып алған, не жоғалтуға жақын ұлттық, төл табиғатын қалпына келтіру, қайта жаңғырту және табиғи ерекшеліктерін сақтау.

Латын әліпбиінің мәні мен құрамын талдай келеакадемик Ә. Қайдарөз ойын: «*Кириллица қазақ тілінің барлық ерекшеліктерін көрсете*

алмайды. Латын жазуы мұны көрсете алады. Өйткені латын жазуы - фонетикалық жазу. Бізге ең қолайлысы жазуымыздың сауатты болуына латын жазуы негіз бола алады. Компьютердің дамуының өзі латын қарпіне тәуелді» [Қайдаров Ә., 1996] деп түйеді. Жиырмасыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдарында айтылған бұл көзқарастың дұрыс әрі нақты екенін қазіргі фонетист ғалымдардың дыбыс, таңба, әліпби турасында айтқан пікірлер тоғысынан анық аңғаруға болады. Қазіргі әліпби түзу барысында мамандар үнемдеп жазуда да, төл ережеге сай дауысты дыбыстарды сақтап жазуда да қазақ тілінің дыбыстық жүйесін бірінші орынға қояды. Ғалымдар тарапынан мұндай ортақ тұжырымның болуы түбінде мәселенің оң шешілуіне ықпал етуі тиіс.

Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының кейінгіпрезиденті, академик Өмірзақ Айтбаевлатын әліпбиін «төлтума руханиқасиеттерімізді айшықтайтын ұлттық жоба» деп есептейді. Атақты ғалымның: *«Тіліміздің, рухымызды көтеретін - латын қарпі. Латынның жөні бөлек...Латын біздің халқымыздың рухын көтеруге, өзінің ұлттық менталитетін сақтауға және түркі тектес туған халықтармен ғылым, білім, ілімде, тіпті барлық салада бірлесе, ынтымақтасып қимылдауға, тізе қосып бірге жұмыс істеуге таптырмайтын бірден-бір құрал деп білемін»*[Айтбаев Ө., 2006]деген пікірі латынграфикалы жазудың әлеуметтік рөлінің маңызын көрсетеді.

Сондай-ақ академик-тілші Ө. Айтбаев: «Егемен ел болу үшін, оның егемен тілі болу керек. Егемен тілі болуы үшін, оның егемен жазуы болуы керек.

Еліміз егемен елдіктің басты шарттарының бәрін орындады. Қазіргі жетпей тұрғаны – жазу (әліпби) егемендігі» [Айтбаев Ө., 2017] деп, Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық әліпбиінің дербес, төз жазу болу керектігін айырықша атап өтеді.

Латын графикасын қабылдау тек әліпбиді ғана өзгертіп қоймайды, жазу емлесі мен орфографиялық нормаларды да қалпына келтіреді,-жазылым мен айтылымның арасындағы қайшылықтарды түзейді. Жаңа әліпби қазақ тілі ережелерін сұрыптап, сараптап, талдап, жазу жүйесіне бейімдеуді қажет етеді. Әліпбидің тілге сай болуы емленің дұрыс жасалуына байланысты. Өйткені емле ережелері дұрыс, қажет, сауатты баптарды толық қамтыса ғана жазу нормасы түзеледі. Ереже мен норма қалыпқа келгеннен тіл қиындамайды, керісінше халық қабылдауына оңай болады, ретке келеді. Осыған қатысты қазақ тілі анықтағыштарының түзілуіне өлшеусіз көп еңбек сіңірген қайраткер-ғалым, тіл білімінің аса көрнекті өкілі, профессор, филология ғылымдарының докторы, академик Рәбиға Сыздық:*«Әліпби әйтеуір қабылданады. Бірақ, оның ең қиыны - емле ережелерінің түзілуі. Ең негізгі принцип - қабылданатын әліпби ең алдымен соны пайдаланатын халықтың мүддесінен шыға білуі керек»* [Сыздық Р., 2018] деп, емле ережелерін түзуде мұқият болуды қалайды.

Осы жайындакөрнекті фонетист ғалым**,** филология ғылымдарының докторы, профессорӘлімхан Жүнісбек: *«Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек. Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Реформа үш мәселені - дыбыс, әліпби және еміле-ережені - бірдей қамтиды: дыбыс - өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпатты-тұрқы; әліпби сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; еміле-ереже - дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды. Ал әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғы шарты және ең төте жолы болып табылады» [Жүнісбек Ә., 2020]* деп, жазу реформасы халықтың тіл генетикасын сақтаудың басты факторы екенінайтады. Ғалым жазудағы фонетикалық бірліктер мен емлелік категориялардың бірлестігін тіл мен ұлт қажеттілігін қатар өтейтін маңызды факторлар деп есептейді.

Қазақ тіл білімініңкөрнекті өкілі филология ғылымдарының докторы, профессор Нұргелді Уәли қазақ тіліндегі мағына ажырататын дыбыстардың мәні мен қызметін жазылымның басты критерийлерінің бірі дей келіп,жазу үдерісіндегі дыбыс саны мен әріп санының сәйкес келуі тілдің төл өлшемдері болатынына басты көңіл аударады. Ғалымның: «Қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде мағына ажырататын негізгі дыбыстардың саны 28 (9 дауысты, 19 дауыссыз) бола тұра әліпбидегі әріп санының 42 болуы ешбір лингвистикалық өлшемге сыймайды. Әріптің саны негізгі дыбыстардың санынан екі есеге жуық асып кеткен. Бұл – әліпбидің оңтайлы, тиімді екенін көрсететін лингвистикалық критериймен мүлде үйлеспейді. Әліпбидің тиімділігін бағалаудың критерийі бойынша, әліпбидегі әріптердің саны негізгі дыбыстардан соншалықты алшақ кетпеуі керек, ол негізгі дыбыстармен тең түсіп жатса дұрыс, ал әріп саны негізгі дыбыстардан аздап кем болса, одан да жақсы болып есептеледі», - деген пікірі «дыбыстық тілдің» басты өлшемі фонетикалық бірліктер екенін сипаттайды.

Сонымен қатар профессор Нұргелді Уәлидің төмендегі пікірін де ескерусіз қалдыруға болмайды: «шеттілдік сөздерді өзіміздің дыбыстық жүйемен, өзіміздің жазба тіл жүйесімен тілімізге сіңіре алмасақ, игере алмасақ, ұлттығымыз қайсы?» [Уәли Н., 2016,143-147 б.]Бұл көзқарас ғалымның қазіргі рухани жаңғыру аясында тілдің төл ережесін сақтай отырып, жазу сауатты болу үшін, тиімді нормалардыжоғалтып алмау керек деген ойын дәйектей түседі.

Латынәліпбиінекөшу процесін ұлттық жазу реформасына қатысты іргелі өзгеріс дейтін болсақ, қазіргі жаһандану жағдайында рухани құн-

дылықтарды сақтау мен дамытудың сыртқы және ішкі факторларын жинақтап, жүйелеуге тура келеді. Сондықтан қазақ тілінің дәстүрлі төл жазу ережесінің негізгі ұстанымдарын тілтанымның озық үлгілерімен сабақтастыра отырып, дамыта пайдалану тиісті нәтижеге жеткізеді.

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филолия ғылымдарының докторы, профессор Ерден Қажыбек латынәліпбиіне қатысты өзекті мәселелерді бүгінгі үдерістермен сабақтастыра отырып, тіл мамандары тарапынан айтылған пікірлерді жинақтап, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының білікті ғалымдарының қатысуымен үздіксіз пікіралмасу жиындарын өткізіп келеді. Бұл дискуссиялар, біріншіден, латынәліпбиі туралы пікір - көзқарастар легін ашық есік түрінде ғалымдар мен көпшілік ортасына шығарып, таныстыруға, талқылауға мүмкіндік берсе, екіншіден, кәсіби мамандардың пікірлерін көпшілікке түсіндіруге игі ықпал етіп отыр. Бұл пікілер ойталқыбарысындажаңа ізденістерге жол ашуға себеп болды. Мұндай талқылаулар әліпби құрамындағы жеке дыбыс, әріп, таңба, сөз, т. б. бірліктерімен бірге емле ережелерін, шет, кірме сөздер мәселелерін, орфография, орфоэпия, фонетика, морфология салаларын қамтиды. Осы тұрғыдан келгенде, профессор Ерден Қажыбектің: «Бүкіл қазақтың төл дыбыстары алфавитте жеке таңбалармен көрініс табуы керек. Біздің бір дыбысымыз біресе еніп, біресе енбей қалып жатыр. Мысалы, орыс тілінде w дыбысы болған жоқ. Ағылшында "windows, washington, whatsapp" дейді ғой. Мұндағы w дыбысы - дауыссыз және өте белсенді дыбыс. Маңызды дыбыс. Соны дауысты дыбыс деп таңбалайық деп айтып, ұсынып келе жатқан көпшілік бар. Кейде дауысқа салғанда біз ғалымдар аз боламызда, біздің ұсынысымыз өтпей қалып жатады. Бірақ түптің түбінде ғалымдардың ұсыныстары 100 пайыз қабылдану керек және қабылданатынына ешқандай күмән жоқ. Өйткені халық мамандардың пікірін қолдайтынын уақыт көрсетті» [Қажыбек Е., 2020] деген ойы – нақты тілдік фактілерге жүгінген пікір. Ғалым ой-түйінін ары қарай жалғастыра келіп, былай дейді: *«Латын әліпбиіне көшкенде тіл ережелері қайтадан жасалынады. Кірме сөздер шет тілінде қалай айтылса, солай дыбыстап жүрдік. Әлемнің ешбір тілінде ондай жоқ. Біздің грамматикамыздың ережелері орыс тілінен көшірілгені белгілі. Енді сөз жоқ орфоэпикалық, сөзжасам, фонетикалық, морфологиялық ережелердің бәрі жаңадан қарастырылады да, өте қарапайым тіл табиғатына тән нұсқалар шығарылады» [*Қажыбек Е., 2017*]*. Осыдан-ақ жаңа әліпбидің тіліміздің заңдылықтары мен нормаларын жүйелеуге, түзетуге әсері болатыны аңғарылады.

Қазақ латынәліпбилі ұлттық жазудың басты мәселелері мен ғылыми көрсеткіштерін анықтауда ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы Зейнеп Базарбаеваның түйінді көзқарасының алатын өзіндік орны бар. Тілші кәсіби маман ретінде жалғамалы тілдер қатарына жататын қазақ тілінің жазу әліпбиі мен емлесіне ықпал ететін басты факторларды анықтайды. Мәселен, ғалым:«Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасағанда фонологиялық және орфографиялық заңдылықтарды ескеру керек.

Қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесі даму үстінде, оған ішкі (лингвистикалық) және сыртқы түрткіжайттар да әсер етеді. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі, бір жағынан, орыс тілінен келген фонемалар арқылы, екінші жағынан, фонетикалық жүйенің ішкі заңдылықтары арқылы байыды: фонемалардың вариациялары синтагматикалық осьтен парадигмалық оське ауысты. Фонемалардың қалыптасуы тіл мен ойдың дамуымен байланысты, тілдің жаңа ұғымымен және лексикасымен толығып және көршілес мәдениет пен өркениеттің ықпалымен байыды», - дей келіп, «Латын әліпбиіне көшкенде, біздің ойымызша, жазуда сабақтастылықты, оңайлықты және жеңілдікті сақтау қажет» [Базарбаева З., 2016, 150 б.] - деген тұжырымға келеді.

Қорыта келгенде, қазіргі кезеңде күн тәртібінде тұрған латын әліпбиіне көшу жалпыхалықтық маңызы бар мәселе екені даусыз. Алаш арыстары салған алтын көпірді жалғастырып, бүгінгі қоғам талабына сай әліпби жасау – тіл мамандарының алдында тұрған жауапты іс. Себебі, ендігі қабылданатын әліпби – ұлтымыздың ертеңі, келешегі және болашақтағы тарихы.

Сондықтан латынәліпбилі жазудың тарихы мен қазіргі жағдайына шолу жасау бұл мәселеге қатысты ортақ ой-пікірлерді жинақтап, неге назар аудару қажеттігін анықтауға септігін тигізеді. Осы тұрғыдан келгенде, өткен ғасырда айтылған алаш арыстарының пікір-тұжырымдары мен жиырмасыншы ғасырдың аяғы мен жиырма бірінші ғасырдың басында айтылған пікір-көзқарастардың бір-бірімен сабақтас, үндес тұстары бар. Мұндай ұқсас, ортақ көзқарастардың болуы тілші-ғалымдар арасында мәселенің оң бағытта талқыланып жатқанын көрсетеді. Қорыта келгенде, бұл пікір-түйіндер мынадай мәселелерді қамтиды.

Біріншіден, қазақ жазуын латынәліпбиіне көшіру - сыртқы және ішкі факторларға байланысты енгізіліп отырған елдік мәселе және қажеттілік.Латынға оралу – заман талабынан туындаған мемлекеттік тілдің мәртебесі мен қызметін жаңғыртудың белгісі. Латын әліпбиіне көшу арқылы қазақ елінің әлемдік кеңістікте бәсекеге қабілеттілігі артады, ұлттың білімі мен біліктілігі, дүниетанымдағы дарыны мен қарымы жазу платформасынан көрініс табады. Сондықтан латын әліпбиі – Ұлы Дала елін әлемдік өркениетпен сабақтастыратын қадам.

Екіншіден, латынәліпбилі жазу – Тәуелсіз

Қазақ Елінің дербес ұлттық жазуын іске асыру барысындағы әрі қоғамдық, әрі әлеуметтік процесс. Ол -елдің сауаты мен салауатын қамтамасыз ететін, қазіргі жазу үдерісіндегі білім мен біліктіліктің көрсеткіші болып табылатын, «дербес, тәуелсіз ұлттық жазу» (Ө. Айтбай) үлгісі болып есептелетін, ел мәртебесін биіктететін, ұрпақ міндетін атқаратын елдіктің белгісі.

Үшіншіден, тәуелсіз, дербес жазу – ұлттық сана көрсеткіші ретінде қабылданатын ұлттық кодтың өлшемі. Сондықтан еліміздегі мемлекеттік тілдің әлеуметтік функциясы мен жалпы білім беру жүйесінің іргелі мақсаттарын жүзеге асыратын латынәліпбилі жазу интеллектуалды тұлға қалыптастыру мен тәрбиелеудің басты факторы болып табылады.

Төртіншіден, латынәліпбиін енгізу – ұлттың сауаттылығын жоғары деңгейге көтеретін, біліктілікті дамытатын жазу реформасын жүзеге асыратын«түбегейлі реформа» (Ә. Жүнісбек). Өйткені бүгінгі жазу реформасына бетбұрыс жасау ұлттық норманы бекіту, сақтау және кеңейту деген сөз. Сондықтан мұндай бетбұрыс түбегейлі болу үшін жазудағы төл нұсқа қағидаларды жүйелі түрде жинақтауарқылы бірыңғайжазу үлгісін қамтамасыз ететін, төл емле ережелерін қамтыған, толыққанды жазу нормасын жүзеге асыруға болады.

Бесіншіден,кәсіби ғалым-мамандардың пікірінше, «реформа үш мәселені - дыбыс, әліпби және еміле-ережені - бірдей қамтыса» ғана басты мақсат орындалады. Осы тұрғыдан келгенде,-қазақ тілінің дыбыстық жүйесі жұптық қасиетімен, ой мен сөздіжеткізуде мағына ажыратушы белгісімен және үндесу заңдылығымен ерекшеленеді. Сондықтан тілдік бірліктердің ішінде дыбыстардың алатын орны ерекше. Олардың жуан, жіңішке, қатаң, ұяң, үнді жіктелімі бүкіл заңдылықтар мен төл ереженің өзегі болып табылады

Алтыншыдан, латынәліпбилі қазақ жазуының оңтайлы, дұрыс болуын қамтамасыз ететін әліпби де, төл емле ережелерін басшылыққа алатын жазу нормасы да, оларға негіз болатын дыбыстар жүйесі де жазылым үдерісін жалпыхалықтық айналымға түсіретін ұлттық көрсеткіштер.Бұл көрсеткіштердіңжетістігі мен жемісі әліпби түзуші мамандардың кәсіби деңгейінен, ұлт мүддесінен шығатын ұстанымдарынан көрінеді.

Латынәліпбиіне қатысты айтылған пікірлер ұлттық руханиятты қайта жаңғыртуға, тіліміздің озық жазу үлгісі мен өркениеттің үздік өнегесін ұштастыра қолдануға мүмкіндік береді. Латын әліпбиіне көшу әлемдік қайта жаңғыру тұсында, БАҚ-тың сандық жүйеге көшу кезеңінде қоғамның ғаламдық коммуникацияға еркін енуін қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Айтбайұлы Ө. Бір дыбыс – бір таңба немесе қосарланған әріптер қазаққа керек пе? «Қазақ әдебиеті», 6 қазан, 2017.
2. Базарбаева З. «Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің фонологиялық аспектісі» . «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ тілі», 2016. – 560б.
3. Жүнісбек Ә. Әліпби мәселесі. https://abai.kz/post/15699
4. Кеңесбаев С. Әліппе. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1940.
5. Қажыбек Е. https://massaget.kz/layfstayl/bilim/61205/
6. Қажыбек Е. Латын әліпбиіне сәйкес жаңа тіл ережесі жасалады. https://www.inform.kz/kz/erden-kazhybek-latyn-alipbiine-saykes-zhana-til-erezhesi-zhasalady_a3069921
7. Қайдаров Ә. Қазаққа латын жазуы керек пе, жоқ па? «Егемен Қазақстан», 15 қараша, 1995.
8. Қайдаров Ә. Латын әліпбиі ауызбірлікті күшейтеді. «Егемен Қазақстан», 14 ақпан, 2013.
9. Қайдаров Ә. Туыстық пен тұтастықтың бастауы. «ZAMAN -ҚАЗАҚСТАН», 26 қаңтар, 1996
10. Латынға көшу – заманауи қажеттілік. «Алматы ақшамы» №127 (3759), 2.11.2006
11. Майлықұтова М. Алаш арыстарының латын әліпбиі жайлы пікірталасы. «Түркістан» газеті №5 (655), 01.02.2007.
12. Нұрымбетова Г. Ораз Жандосов./Монография/ - Астана:Елорда, 2013.- 224 б.
13. Сыздықова Р. Жаңа әліпбидің емле ережелері халықтың мүддесінен шығу керек. https://lenta.inform.kz/kz/rabiga-syzdykova-zhana-alipbidin-emle-erezheleri-halyktyn-muddesinen-shyguy-kerek_a3285058
14. Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайт басымдылығы. «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы»: ұжымдық монография. - Алматы: «Қазақ тілі», 2016. – 560б.
15. Шонанұлы Т. «Бес томдық шығармалар жинағы». 5-том. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 257 бет

ӘОЖ 376
МҒТАР 14.35.09

ОРАЛБЕКОВА АЛИЯ КУРБАНОВНА
PhD докторы
Оңтүстік ҚазақстанМемлекеттік Педагогикалық университеті

ОРТАЕВА АКМАРАЛ САПАРЛИЕВНА
PhD докторы
Оңтүстік ҚазақстанМемлекеттік Педагогикалық университеті

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ БАРЫСЫНДА АКТ-ДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Қазіргі заман жағдайында білім беру бәсекеге қабілетті, инклюзивті білім беру саласындағы білім, дағды және шеберлік деңгейлері жоғары, сонымен қатар ақпараттық және коммуникативті технологияларды қолданудың практикалық дағдыларын игерген мамандарды даярлауды қажет етіп отыр. Болашақ бастауыш сыныпмұғалімдері инклюзивті ортада оқушыларды шығармашылық іс-әрекетке қатыстырып қоймай, олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға үйретуі керек. Әрбір оқушымен диалог құруға деген педагогтың мұндай талпынысы кәсіби табыстылықтың басты негізі болып табылады.

Түйінді сөздер: инклюзивті білім береу, ерекше білім беру қажетттіліктері бар балалар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар

Резюме. В современных условиях образование требует подготовки специалистов с высоким уровнем знаний, умений и навыков в области конкурентоспособного, инклюзивного образования, а также практических навыков применения информационных и коммуникативных технологий. Будущие учителя начальных классов должны не только вовлечь учащихся в творческую деятельность в инклюзивной среде, но и научить их развивать творческий потенциал. Такое стремление педагога к диалогу с каждым учеником является основой профессиональной успешности.

Ключевые слова: инлюзивное образование, дети с особенными потребностями в образовании, информационные и коммуникационные технологии.

Summary. In modern conditions, education requires training of specialists with a high level of knowledge, skills and abilities in the field of competitive, inclusive education, as well as practical skills in the use of information and communication technologies. Future primary school teachers should not only engage students in creative activities in an inclusive environment, but also teach them to develop their creative potential. This desire of the teacher to have a dialogue with each student is the basis of professional success.

Keyword: inclusive education, children with special educational needs, information and communication technologies.

Біздің елде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің 01 маусым 2015 жылы №348 бұйрығымен «Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері» бекітілген. Мұнда отандық және халықаралық тәжірибелер тұрғысынан шешілуі тиіс бірқатар мәселелер көрініс тапқан. Айталық: «Қазақстандық білім беру жүйесінде: оқытудың жеке тұлғалық тәсілдерін, әрбір білім алушының тұлғалық траекториясын және оның психологиялық-педагогикалық қолдау мен әлеуметтік бейімділікті дамытуды қамтамасыз ететін инклюзивті білім берудің модельдері құрастырылмаған; жалпы білім беру ұйымдарына арналған және бейімделген білім беру бағдарламалары құрастырылмаған; жалпыға бірдей білім беретін ұйымдарда инклюзивті білім беру үшін кадрлық, оқу-әдістемелік қор жоқ немесе аз қамтылған; оқытудың сапасын бағалау мен мониторинг жүзеге толық асырылмайды; балалардың білімі мен дағдыларын критериалды бағалау индикаторлары жоқ; ерекше білім беру қабілеттері бар балаларды кәсібилікке дейінгі және кәсіби даярлау, ерте кәсіби бейімделу үшін қажетті жағдайлар жасалмаған; мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіби, сонымен қатар жоғары білім беру мен одан әрі жұмысқа орналастыру бағдарламаларының реттілігі мен сабақтастығын қамтамасыз етудің жүйелі тәсілдері қалыптаспаған; балаларды психофизикалық дамыту мен олардытүзетуде ауытқушылықтарды анықтау мәселесі өзекті түрде дамып отыр; балаларда рухани-психологиялық және әлеуметтік сипатты қиындықтардың туындауын алдын алу бойынша шаралар жеткілікті деңгейде

қолданылмайды; инклюзивті оқытуды ақпараттық-кеңестік қолдау әлсіз ұйымдастырылған» [Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015, 10 б.].

Бұл мәселелер инклюзивті білім беруді жүзеге асыратын көптеген елдерге қатысты.*«Инклюзивті білім беру»* ұғымы ағылшын тіліндегі «inclusion» сөзінен туындаған, аударғанда «ендіру, қосылу» деген мағынаны білдіреді. Француз тіліндегі «inclusif» сөзінен аударғанда «құрамына ендірілген», ал латын тіліндегі «include» сөзінен аударғанда «қосылған, ендірілген» деген мағына береді. Сөздіктерде, инклюзивті білім беру – жалпы білімді дамыту үдерісі, барлығы үшін білім берудің қолжетімділігі, ерекше қабілетті балалар үшін білімге қолжетімділік дегенді білдіреді [ЕртановаО.Н., 2008, 42 с.].

Инклюзивті және интеграциялық білім беру идеясының педагогика мен психологияда негізін қалаушы Л.С.Выготский саналады. Ол: «барлық ерекшелігін ескергенде, біздің арнайы мектептің басқа мектептерден басты кемшілігі – тәрбиелеушісі соқыр, керең, ойлау ауытқушылығы бар балалар болып табылады да, мектеп ұжымында баланың кемшілігіне ерекше назар аударып, оның ақиқат өмірге енуіне кедергі келтіретіндігінде» – деп жазады [Выготский Л.С., 1983, 34 с.]. Л.С.Выготскийдың ойынша, дамуында бұзушылық бар баланы тәрбиелеудің басты міндеті – оның өмірге интеграциясы және әртүрлі жолдармен оның кемшілігінің орнын толтыру үшін жағдайлар қалыптастыру. Орнын толықтыру дегенді ғалым биологиялық емес, әлеуметтік аспектіде қарастырады. Сөйтіп оның ойынша, дамуында ауытқушылығы бар баламен жұмыс барысында тәрбиедегі биологиялық фактілермен ғана емес, оның әлеуметтік салдарларымен бетпе-бет келуі керек болады... Әрине, ауытқушылығы бар бала мен қалыпты баланы тәрбиелеудің тәсілдерінде, олардың түлғасын психологиялық ұйымдастыруда айырмашылық жоқ [Выготский Л.С., 1983, 25 с.].

Л.С.Выготскийдің идеясын дамыта отырып, ғалымдар қалыпты дамып отырған балалар мен дамуында ауытқушылық бар балалардың бірлескен әрекетінің мақсаттығынын, олардың интегративті оқыту жағдайындағы рухани және тұлғалық дамуының мүмкіншілігін, әлеуметтік тәжірибе жинақтауда әртүрлі жас ерекшелік кезеңдерінде басты іс-әрекеттердің маңыздылығын, психофизикалық даму деңгейі әртүрлі балалардың әлеуметтенуі мен бейімделуі мәселелерін шешуде отбасының және қоршаған ортаның рөлін, өскелең ұрпақтың мәдени-тарихи тәжірибелерін иемденудің жаңа тәсілдері мен әдістерін құрастыру қажеттілін теориялық және практикалық тұрғыдан дәлелдеді.

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді жүзеге асыру Р.А.Сүлейменованың [СулейменоваР.А., 2002, 455 с.], З.А.Мовкебаеванын [Мовкебаева З.А., 2013, 10с.], А.А.Байтұрсынованың [БайтурсыноваА.А., 2010, 38 с], И.Оралқанованың [Оралканова И.А., 2014, 68 с.] т.б. ғылыми зерттеулерімен тығыз байланысты. Сонымен қатар, бұл ғалымдар инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдерді даярлау бойынша мәселелер мен идеяларын дамытты.

Кез келген ғылымның құрамдас бөлігі – ұғымдық-категориалды аппарат. «Инклюзивті білім беру» ұғымының мазмұны көптеген отандық және халықаралық ғылымдардың зерттеулеріне сүйене отырып ашылды. Айталық: инклюзивті білім – кедергілерді жоюға және ерекше білім беру қажеттіліктері бар барлық тұлғаларды жалпыға бірдей білім беруі үдерісіне ендіру, сапалы білім беруге тепе-тең қолжеткізуді қамтамасыз ету мақсатында әлеуметтік бейімдеуге бағытталған білім беру үдерісі дегенді білдіреді (Р.А. Сулейменова).

Орыс зерттеушісі Н.П. Артюшенконың ойынша *инклюзивті білім беру* бұл педагог пен қалыпты және мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беру мекемесі аясындағы арнайы бір –бірімен өзара әрекеттесу. Мұндай өзара әрекеттесу оқытудың ұйымдастырушылық (нормативті-құқықтық база, кешенді диагностикалау, жалпы білім беру мектептеріне мүмкіндігі шектеулі балаларды кезең-кезеңмен біртіндеп ендіру) және педагогикалық (бейімделгіш білім беру орта, оқыту үдерісінде психологиялық, медициналық, педагогикалық қолдау, балаларда, ата-аналарда, педагогтарда инклюзивті мәдениетті қалыптастыру)шарттарын қолдануды көздейді.

Ғалым-зерттеуші Н.М. Назарованың пайымдауынша *инклюзивті білім беру* тек қана мүмкіндігі шектеулі балалар мен жасөспірімдерді қалыпты мектептің білім беру үдерісіне ендіріп қана қоймай, сонымен қатар барлық балалардың қажеттіліктерін қамтамасыздандыру үшін жалпы білім беру үдерісін қайта құру ретінде.

Д.Бланкет инклюзия туралы өзінің ой-пікірін «*Инклюзия* – бұл мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың өз-өзіне деген сенімділігін арттыру мүмкіндігі, осы арқылы басқа балалармен мектепке бару мотивациясын белсендіру: достармен, көршілес балалармен т.б. Ерекше қажеттіліктері бар балалар тек ерекше қарым-қатынас мен қолдауды қажет етпейді, олар сонымен қатар өзінің қабілеттерін дамыту мен мектептегі жетістіктерінің табысын көруді қажетсінеді» деп осылай түсіндірді [Бланкет Д., http//www/ ImrovingEducation/ThepromiseofInclusiveSchools].

Педагог оқушылардың ерекше ауытқушылықтарының құрылымын ескере отырып, оқыту тәсілдерін өзі таңдайды. Г.В.Фадина мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде мынадай тәсілдер қолданылатынын айтады:

– қозғаушы түзету тәсілдері (релаксация, паралингвистика, дене-бейімділік тәсілдері мен пластритмика тәсілдері);

– сенсомоторлы тәсілдер (оқу материалын есту және көзбен көру арқылы қабылдау тәсілдері, көрнекілік және практикалық тәсілдер);

– когнитивті тәсілдер (психикалық үдерістерді ұйымдастыру тәсілдері, вербалды-логикалық тәсілдер: репродуктивті, проблемалық-іздеу, зерттеу)[Г.В. Фадина, 2004, 80 с].

Осы айтылған тәсілдерді инклюзивті білім беру жүйесіне ендіру қалыпты балаларды оқытудың тәсілдерімен рационалды қатынасы дегенді білдіреді.

Инклюзивті білім беру мекемелерінің тәрбиелеу үдерісіндегі маңызды орында толерантты сана-сезімді тәрбиелеу үдерісі жатыр. Мекемелерде инклюзивті білім берудегі толеранттылықты қалыптастырудың басты бағыттары:

– балалардың бойында мүмкіндігі шектеулі адамдарға деген толеранттылығын қалыптастыру, оларға шиеленістерді шешудің тәсілдерін үйрету, басқа халықтардың ұлттық ерекшеліктерін меңгерту;

– балалармен жұмыс жасайтын ата-аналар, педагогтар мен басқа да мамандардың толерантты өзіндік сана-сезімін дамыту;

– әлеуметтік ортада және білім беру мекемелерінде толеранттылық идеяларын тарату.

Жалпыға бірдей білім беретін мектептердегі инклюзивті оқыту үдерісі ҚР Үкіметінің 2012 жылдың 23 тамызында №1080 қаулысыменбекітілген орта (бастапқы, негізгі орта, жалпы орта) білім берудің Мемлекеттік жалпыға бірдей білім беру стандарттары (одан әрі 1.4.002-2012 ҚР МЖББС), ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2012 жылдың 20 желтоқсанында бекітілген №557 және 2012 жылдың 8 қарашасында бекітілген №500 мектепке дейінгі, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің типтік оқу жоспарлары(әрі қарай - ТОЖ), ҚР Білім және ғылым министрінің 2013 жылдың 3 сәуірінде бекітілген №115 орта мектептердің оқу бағдарламалары негізінде жүзеге асырылады [СулейменоваР.А., 2002, 127 с.].

Бүгінгі таңда ҚР-ның білім мен ғылымның басымды бағыттарын дамыту бойынша 2014-2016 жылдарға арналған Жоспарында (ҚР БҒМ тарапынан 2014 жылдың 13 қаңтарында №9 бұйрықпен бекітілген) білім мазмұнын бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына ендіру және әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялау аясында жаңарту міндеті айқын қойылған.

Бұл, біріншіден, білім беру үдерісін оқу материалының мазмұнын жаңартудың заманауи талаптарын ескере отырып ұйымдастыру мәселесімен байланысты.

Екіншіден, білім мазмұнын жаңарту оқушылардың біліміне ғана емес, алған білімдерін қолдану шеберліктері мен дағдыларына, олардың функционалды сауаттылығы немесе білікті-лігін қалыптастыруға да қатысты.

Инклюзивті білім берудің ұғымдық аппаратын нақтылай отырып, оның философияның және педагогиканың тұжырымдамалық негіздеріне, заңдылықтары мен ұстанымдарына сүйенетінін түсіну қажет. Жалпыға таныс дидактикалық ұстанымдар мен жалпы заңдылықтардан басқа, инклюзивті білім беру арнайы ұстанымдарға бағынады: адамның құндылығы оның қабілеттері мен жетістіктеріне тәуелді емес; әрбір адам ойлауға және сезінуге қабілетті; әрбір адамның қарым-қатынас жасауға және естілу құқығы бар; барлық адамдар бір-біріне тәуелді әрі біріне-бірі деген қажеттілігі бар; түпкілікті білім ақиқат өзара қарым-қатынастар контексінде жүзеге асырыла алады; білім алушылардың барлығы үшін жетістік дегеніміз – адамның жасай алатыны дегенді білдіруі керек; жан-жақтылық адам өмірінің барлық жақтарын күшейте түседі [Пургина Е.И., 2014, 8 с.].

Бүгінгі үздіксіз әрі қарқынды өзгеріп отыратын әлемде функционалды сауаттылық – адамның әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық өмірге белсенді қатысуы үшін негіз болып қаланып қоймай, «өмір барысында білім алуға» ықпал ететін маңызды әрі басты фактор болып табылады [Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2014, 96 с.].

TIMSS, PIRLS халықаралық бағдарламалары үш бағытта бағаланатыны баршаға аян – оқыту мен жазудың сауаттылығы, математикалық сауаттылық және жаратылыстану сауаттылығы. Соған байланысты, білім сабақ барысында ақпараттық технологиялар мен оқыту тәсілдерін тиімді қолданумен байланысты. Бұл мұғалімдерден үнемі шығармашылық ізденісте, жаңашылдыққа оқу, «өмір бойы білім алу» ұстанымы бойынша жұмыс жасауды талап етеді. Мұнда мұғалімдерде таңдау үшін еркіндік берілген. Мұндай тәсіл мұғалімдерге ақпараттық және коммуникативті технологиялардың ғажайып әлемін ашып көрсетеді. Бұл оқу құралы АКТ туралы жан-жақты білім беру және оны инклюзивті білім беру жағдайында қолдану мақсатында бастауыш сынып оқытушылары мен болашақ мамандарына арналған. Үздіксіз білім алып, АКТ қолданудың дағдыларын жүзеге асыра отырып, педагогикалық кадрлар жаңа инновациялық технологияларға есік ашады. Соған байланысты, бастауыш мектеп балаларын даярлау деңгейі жоғарылайды. Балалар кітаптар мен оқытушы сөздерінен білім алады. Ал бұл олардың жаңа технологиялық құралдар мен технологиялар көмегімен тәжірибелі әрі сауатты болуға көмектеседі. Біз бұл жерде мүмкіндігі шектеулі балаларды да ескеріп отырмыз.

Балалар үшін бағдарлау тілін құрастырған танымал математик және психолог Сеймур Пейперт өзінің «Санадағы төңкеріс: балалар, компьютерлер және пайдалы идеялар» еңбе-

гінде оқытуды компьютеризациялаудың айрықша жүйесін құрып, ЛОГО тілін жасаған [Пейперт, 1989, 85 с.]. Пейперттің ойынша, бұл бағдарлау тілі мүмкіндігі шектеулі балалар үшін де қолжетімді болып табылады.

2011 жылы ЮНЕСКО арнайы білім берудің Еуропалық Агенттігімен бірлесе отырып «мүмкіндігі шектеулі жандар үшін білім берудегі АҚТ» туралы тұрлі инновациялық тәжірибелерге шолу жасады. Бұл аналитикалық шолу «Білім берудегі АҚТ – озық тәжірибе» деген атаумен жарияланды.Онда әлемнің тұкпір-түкпірінен және Еуропа, Азия, Латын Америка, ТМД мен Балтық елдерін қосып алғанда әр түрлі оқу мекемелерінде білім алатын мүмкіндігі шектеулі жандардың АҚТ құралдарын пайдалану үлгілері көрсетілген. Сонымен қатар онда инклюзивті білім беру жүйесін оңтайландыру жолдарының бірі – ақпараттық–коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту барысында едәуір жоғары жетістіктерге жеткен тәжірибесін айқындады[Shawna Hellenius, 2007, 47 с.].Бұл мәселені зерттеу үшін, алдымен білім беруді ақпараттандыру ұғымын қарастырайық.

Білім беруі ақпараттандыру, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану жолдарын негіз етіп өз еңбектерінде қарастырған Б.С. Гершунский, компьютерді білім беру үдерісіне енгізудің негізгі бағыттарын: компьютерді зерттеу, оқу нысаны мен оқыту; педагогикалық басқару жүйесінің құрылымдық бөлігі мен ғылыми-педагогикалық зерттеулердің тиімділігін арттыру құралдары деп тұжырымдайды[ГершунскийБ.С., 1987, 101 с.].

И.В. Роберттің пікірінше білім беруді ақпараттандыру дегеніміз бұл мақсатқа бағдарланып ұйымдастырылған білім беру сферасын әдіснамалық, технологиялық және ғылыми-педагогикалық, оқу-әдістемелік бағдарламалық-технологиялық әзірлемелерді даярлау барысында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін жүзеге асыруға бағытталған жасау практикасы мен тиімді пайдалану үшін қамтамасыздандырылған үдеріс [Роберт И.В., 2008, 185 б.].

С.Т. Мұхамбетжанованың ойынша білім беруді ақпараттандыру бұл білім беру жүйесінің барлық қызметіне ақпараттық-коммуникациялық технологияны енгізу, оны пайдалану, білім берудегі ұлттық моделді дамыту, білім берудің сапасын арттыру және оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын жүзеге асыру бағытында оның мүмкіндіктерін қолдану үдерісі деп түсіндірді [МұхамбетжановаС.Т., 2004, 39 б.].

Қазіргі білім беру стандартында бастауыш білім беру үдерісіндегі білім алушылардың ақпараттық сауаттылығына жетекші рөл беріліп жатқаны анық. Білім алушылардың оқу іс-әрекетінде ақпараттық сауаттылық маңызды. Осының негізінде бастауыш білім беруде білім алушылардың ақпараттық коммуникациялық құзіреттілігін қалыптастыру ең қажетті шарт.

Бұл еңбектерде педагогикалық қызметті ақпараттандырудың негізгі бағыттары, мұғалімдерді ақпаратпен қамтамасыз етудің оперативті жүйесі, ақпаратты қорды құрудың, сақтаудың және пайдаланудың, теориялық аспектілері сипатталған.

*Компьютерлік сауаттылық*дегеніміз (Үлкен Энциклопедиялық сөздікте)- есептеу техникасының құралдарын қолдану дағдыларын игеру; қоғам өміріндегі информатика негіздері және ақпараттық технологиялардың мағынасын түсіну. «Компьютерлік сауаттылық» терминін педагогикалық және арнайы әдебиеттерде белсенді қолдану білім беру мекемелерінде алғашқы персоналды компьютерлердің пайда болуымен байланысты. Б.С. Гершунский (1997) компьютерлік сауаттылықты компьютерді қолдану дағдысы (белгілі бір технологиялар деңгейінде), оның қондырғылары мен сәулет өнері деңгейінде қызмет ету ұстанымдарын білу.

«Ақпараттық және коммуникативті технологиялар» ұғымының терминологиясын қарастырып өтелік. Мысалы, бұл ұғымдыАмерикалық Ғылым және білім беру мекемелерінің қауымдастықтары (ACRL) ақпараттық құзіреттілікті ақпараттарды анықтауда индивидуумға қажет қабілеттердің жиынтығы, яғни түрлі ақпараттарды тиімді қолдану мен бағалау, оларды таңдау қабілеттілігі деп анықтайды.

Ғалым И.В.Роберттің пікірінше ақпараттық технология деп ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, таратудағы техникалық құралдар мен әдістердің жиынтығы, яғни әлеуметтік және техникалық басқару мүмкіндігін жетілдіру және адамдардың білімін кеңейтуде ақпаратты ұсыну деп көрсетеді [Роберт И.В., 2008, 178 б.].

Ш.У.Унгарбаеваның пікірінше ақпараттық-коммуникациялық технологиялар деп қазіргі оқыту технологиясын интерактивті бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ететін компьютерлік техника, телекоммуникациялық байланыс құралдары мен әдістерінің жиынтығы [Унгарбаева Ш.У., 88 б.].

С.А. Зайцеваның ойынша АКТ – бастауыш сынып оқушыларының біліктілігі мұғалімнің ақпараттық және коммуникативті технологияларды төменгі мектеп жасындағы балаларды оқыту, тәрбиелеу мен дамыту барысында көппәндік және полифункционалды пропедевтикалық педагогикалық әрекет жағдайында тиімді қолдануға дайындығы мен қабілетінің уәждемелігімен сипатталады.

Білім беру жүйесі қоғамның және оның жекелеген топтарының мәдениеті белгілі бір ақпараттық мәдениет деңгейімен анықталатын кезеңінде тұр. *Ақпараттық мәдениет* – көп деңгейлі ұғым, оның құрамына: заманауи

ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерін түсіну; оны құрастырудың негізгі тәсілдері мен талаптары туралы білу; сондай-ақ, компьютерлік құралдарды ақпаратты даярлау, өңдеу және беру үшін қолдану (компьютерлік сауаттылық); кез келген ақпаратқа құрметпен қарау және жұмыс жасай білу; ақпараттық ресурстарды қолданудың белгілі бір дағдыларын білу; ақпараттық технологиялар мен компьютерлік құралдарды өндірістік мәселелерді шешу үшін қолдану; заманауи оқыту компьютерлік құралдарын құрастыру мен қолдану технологияларын түсіну; бөлу ақпараттық ресурстарын талдау мен таңдау дағдылары; тұлғаралық қарым-қатынасты игеру дағдылары т.б.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін инклюзивті білім беру жағдайында балалармен жұмысістеуге кәсіби дайындығының құрылымын біз, дидактикалық білім мен әдістемелік шеберліктер кешенінен көреміз. Аталған кешен былайша көрініс береді:

– дидактикалық білімдер: инклюзивті білімнің нормативті-құқықтық негіздері туралы; инклюзивті білім беру жағдайында балаларды оқыту мен тәрбиелеу үдерісін құрастырудың ерекшеліктері туралы; инклюзивті білім беру субьектілерімен байланысты коммуникативті байланысты құрастыру туралы;

– әдістемелік шеберліктер мен дағдылар: мүмкіндігі шектеулі балалармен және олардың ата-аналарымен коммуникативті байланыс орнату; оқу-тәрбие үдерісін әртүрлі мүмкіндіктегі балаларды бірлесіп оқыту жағдайында құрастыру; мамандар «тобында» жұмыс жасау т.б. [Оралканова И.А. 2014, 118 с.].

Маңызды компонент – студенттерді жаңа ақпараттық технологияларды игеру мен қолдануға уәждемелігі (өзін-өзі оқыту, жаңа технологияларды қолдану мүмкіндігін түсіну, өздігімен тануға, сыни ойлауға, шығармашылық ізденіске деген қызығушылық). Бұл уәждемелік компонент – АКТ қолдануға тәжірибелік-бейімділік және когнитивті даярлаудың алғышарттары мен негізі болып табылады.

Сонымен жүргізілген тарихи педагогикалық талдаудың нәтижесінде инклюзивті білім беру ұғымы жан-жақты қарастырылғанымен оның теориялық-әдістемелік негіздемесі толыққанды өз шешімін таба алмай жүргенін байқауға болады, сонымен қатар инклюзивті білім беру жағдайындағы болашақ мұғалімнің АҚТ құзіреттілігін қалыптастыру шарттары мен жолдары жеткіліксіз қарастырылған, болашақ мамандарды кәсіби тұрғыдан даярлауда АҚТ-ның рөлі мен позициясы анықталмаған десек те болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 13 б.
2. ЕртановаО.Н. Образование и инвалидность: ступени развития // Журнал прикладной психологии. - 2008. - № 2. - С. 36-47.
3. Выготский Л.С. Принципы воспитания физически дефективных детей /Собр. соч.: В 6 т./ Под ред. Т. А. Власовой. 1983.-Т. 5. С. 34.
4. СулейменоваР.А. Социальная коррекционно-педагогическая поддержка как путь интеграции детей сограниченными возможностями. Проблемы включения детей соспециальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. Алматы: Раритет, 2002, с. 917.
5. Мовкебаева З.А. Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивногообразования // Педагогика и психология. – 2013. - №2. – С.6-11.
6. БайтурсыноваА.А. Организационно-педагогические условия включения детей сограниченными возможностями в учебный процессобщеобразовательной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. – Алматы: 2010.
7. Оралканова И.А Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивногообразования. Диссертация насоискание научной степени доктора философии (PhD).- Алматы, 2014. – с. 163.)
8. Бланкет Д. Что такое инклюзия? [электронный ресурс]: Пособие «Совершенствование образования». Национальный институт совершенствования городского образования США. Режим доступа: http//www/ImrovingEducation/ThepromiseofInclusiveSchools.
9. Фадина, Г.В. Специальная дошкольная педагогика: Учебнометодическое пособие для студентов педагогических факультетов / Г.В. Фадина. Балашов: Николаев, 2004.80 с.
10. ПургинаЕ.И. Философскиеосновы инклюзивногообразования в контексте ФГОС для детей сОВЗ. Педагогическоеобразование в России, 2014 г. №12 .
11. Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях (в том числе, реализующих инклюзивноеобразование)Республики Казахстан в 2014-2015 учебном году. Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынса-

рина, 2014. – 181с.
12. Пейперт С.Переворот в сознании: Дети, компьютеры и плодотворные идеи: Пер. с англ./Под ред. А. В. Беляевой, В. В. Леонаса.—М.: Педагогика, 1989.- 224 с.
13. ShawnaHellenius. Information Competency Graduation Requirement Programs: A. Survey of Methods / Fall 2006 sabbatical project, report finished April 2007.
14. «О начале 2014-2015 учебного года в специальных организациях образования и организациях образования, реализующих инклюзивноеобразование». Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2014. – 19 с.
15. ГершунскийБ.С. Компьютеризация в сфереобразования:проблемы и перспективы . – М.: Педагогика, 1987.
16. Роберт И.В. Теория и методика информатизации профессиональногообразования (психолого-педагогический и технооический аспекты) 2-ое издание, дополненное [Текст]/ И.В. Роберт. –М.: ИИОРАО, 2008. – 274 с.
17. МұхамбетжановаС.Т. Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық технология бойынша білікті-лігін арттырудың модульдік оқу бағдарламасы. – Алматы, 2004, 64-6.
18. Унгарбаева Ш.У. Жоғары мектептің білім беру үдерісіндеақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану тиімділігін арттырудың педагогикалық негіздері. 13.00.01. пед.ғыл. канд...дисс. Алматы, 2010.- 126 б.

ГРНТИ 14.35.09

ПИРИМЖАРОВ МАХАМБЕТ ХОЖАНИЯЗОВИЧ
кандидат педагогических наук
Учреждение «Баишев университет»

МОМЕНОВ БОРАНБАЙ МУРЗАГАЛИЕВИЧ
кандидат педагогических наук, доцент
Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

АЙМАГАМБЕТОВ МУКАНБЕТКАЛИ НУРАШОВИЧ
магистрант, старший-преподователь
Учреждение «Баишев университет»

МЕТОДЫ ВЫПОЛНЕНИЯ ПРОЕКТОВ ПО ГРАФИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЕ ARCHICAD В СОВРЕМЕННОМ АРХИТЕКТУРНОМ ДИЗАЙНЕ

Түйін. Бұл мақалада компьютерлік графикалық бағдарламаларды қолданумен жобалардың орындалуы, сондай-ақ сәулетші дизайнер жобаның композициялық дайындығы, сәулет дизайнын қазіргі таңдағы дизайнның кәсіби қызметі зерттеледі және оның мазмұнын ғылыми талдауға графикалық дизайнерлік дайындаудың мазмұнын жаңартуға (жаңартуға, бейімдеуге) графикалық редакторларда (ArchiCAD, AutoCAD, CorelDraw, 3DStudioMAX) заманауи дизайн жұмыстарының қажеттіліктерін негіздейді.

Түйінді сөздері: Компьютерлік графика, архитектуралық дизайн, сәулетші ретінде кәсіби дағдылар, дизайн функциялары.

Резюме. в данной статье рассматривается выполнение чертежей с помощью программ компьютерной графики, а так же художественно-композиционная подготовка архитектора, профессиональной деятельности архитектор-дизайнера в современной архитектуром дизайне, научный анализ её содержания показывают необходимость модернизации (обновления, адаптации) содержания графической подготовки дизайнера на основе требований современно-проектно творческих работ по видам графических редакторов (ArchiCAD, AutoCAD, Corel Draw, 3D Studio MAX,)

Ключевые слова: Компьютерной графики, архитектурный дизайн, профессиональные навыки дизайнер архитектора, функции проектирования.

Summary. this article examines the implementation of drawings using computer graphics programs, as well as the artistic and compositional preparation of an architect, the professional activity of an architect designer in modern architecture design, and a scientific analysis of its content show the need to modernize (update, adapt) the content of graphic designer preparation to the basis of the requirements of modern design works in graphic editors (ArchiCAD, AutoCAD, CorelDraw, 3D Studio MAX)

Keywords: Computer graphics, architectural design, professional designer skills, design functions.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня выполнение чертежей с помощью программ компьютерной графики является компонентом графических знаний и умений современного архитектора, так как современные архитекторы выполняют проекты с помощью графических редакторов компьютера.

Компьютерная грамотность (знания в области компьютерной графики) дизайнера-архитектора составляют:

- сведения о видах графических редакторов (*ArchiCAD, AutoCAD, Corel Draw, 3D Studio MAX*) и их возможностях;

- сведения о технических устройствах компьютера: устройства выведения и печати чертежей. Графопроизводитель и основные его части. Устройства ввода графиков. Пакет программ *CorelDraw*. Графическая панель. Интерактивные инструменты. Выполнение примитивных форм и видов диаграмм. Рисование линий разных форм и размеров. Текстовые модели художественных средств и дополнительных эффектов к палитре. Создание и вывод изображений. Графический редактор *AutoCAD*. Единицы измерения системы координат. Слои. Графические примитивы. Ввод команд и сведений. Подготовка рабочей среды. Средства выполнения и редактирования чертежа («Масштаб», «Вырезать», «Срыв», «Фаска», «Слияние», «Разделение). Установка размера к чертежу. Трехмерное моделирование. Программа *ArchiCAD*. Вход в *ArchiCAD*. Порядок разработки проекта. Ступени разработки проекта, необходимая документация. Разработка эскиза проекта. Составление плана сооружения. Использование модели здания для разработки проекта сооружения. Конструирование крыш и

лестниц, выполнение срезов. Детализация изображения и параметрическая визуализация. Ассоциативные измерения. Формирование трехмерных объектов с использованием библиотеки готовых элементов строительных конструкций. Слияние файлов *ArchiCAD* с файлами других программ (*AutoCAD*). *Программа 3DStudioMAX*. Общие понятия о трехмерной графике и программе *3DStudio MAX*. Трехмерная графика и основы анимации. Элементы интерфейса. Основы моделирования. Работа с объектами. Основные методы моделирования. Средства моделиро-вания. Моделирование на основе частей Безье и различных рациональных B-спрайтов. Основы композиции сцен. Работа с источниками света и камерами. Работа с материалами. Методы визуализации сцен. Основы анимации.

Художественно-композиционная подготовка архитектора определяется критериями профессиональной компетенции, как соблюдение в процессе творческого проектирования в архитектурных объектах цвета и гармонии цветов, художественной эстетики интерьера и экстерьера зданий, закономерностей архитектурной композиции.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Личностные качества дизайнера-архитектора рассматриваются как основной критерий их работы, и определяется следующим:

- идейная направленность (мировоззрение): идейная стойкость; морально-нравственная чистота; общественная и гражданская ответственность, общественно-политическая активность;

- профессионально – архитектурно дизайнерская направленность: профессиональная работоспособность; творческая этика; мышление; пространственное воображение, созидательность; готовность принять нетрадиционное, новое; умение отстаивать свое мнение;

- познавательная (деятельностная) направленность: научная эрудиция; стремление к познанию; личная активность; предчувствие новизны; **готовность к самостоятельному добыванию знаний *(самостоятельное мышление)*** [*Пиримжаров М.Х., 2009, 13-20 с*]**.**

Приспособления, инструментарий и новые методы выполнения чертежей не могут в полном объеме обеспечить повышение эффективности архитектурно-дизайнерского проектирования. Это сложный и многоуровневый процесс, многие уровни которого, предусматривающие применение традиционных и распространенных средств механизации, не отвечают требованиям современности [*Зойиров К.А., 2003, 117 с*].

Дизайнер – архитектор с момента получения проектного задания начинает пользоваться общеинженерными и архитектурными сведениями из литературных источников. Для устранения разрыва между производственным процессом и уровнем механизации и автоматизации проектной работы необходимо внести изменения в сами принципы выполнения дизайн проектов. Это достигается разработкой и внедрением средств (компьютерной) графики.

В оперативной памяти ЭВМ размещены несколько групп сведений для языка программирования машины:

- сведения общего образца для разработки проектов в отдельной области строительства;
- программы, необходимые для выполнения разработке проекта архитектурного объекта;
- графические изображения, в частности, графический редактор *AutoCAD* для построения ортогональных проекций, изменения масштабов, образования аксонометрических проекций, выполнения срезов и разрезов, установления измерений и записи текстов [*Залогова Л ., 2003, 24 с*].

Автоматизация проектирования основывается на тесном сотрудничестве человека и компьютерной программы. Для автоматизации проектирования и чертежно-графической работы огромное значение имеет представление о строительных чертежах. Чертеж – единственно необходимый, сложный документ в производстве. Он рассчитан на широкое мышление человека, проявляющее возможности автоматизированной системы по восприятию графических строений со сложной структурой. Дизайнеры примерно половину рабочего времени тратят на выполнение чертежно-графической работы, а автоматизация данной работы - одна из актуальных проблем сегодняшнего дня в сфере разработки проектной задачи.

В новых социально - экономических условиях вопросы подготовки высококвалифицированных дизайнеров требуют не только профессионального их ориентирования, но и формирования и развития компьютерной грамотности. Здесь огромное внимание уделяется информационной и компьютерной культуре дизайнера-архитектора по широкому применению в своей деятельности новых информационных технологий.

Данное обстоятельство оказывает сильное влияние на проектировочную деятельность дизайнера-архитектора, так как у них проявляются теоретические и практические знания и умения работы с графическими возможностями информационных технологий. Сегодня компьютерные технологии широко применяются для эффективной организации трудовой деятельности специалистов всех отраслей народного хозяйства. Современные компьютерные технологии позволяют обрабатывать не только цифровую и текстовую информацию, но и оперативно обрабатывать сложную графическую информацию.

Современное развитие электронных вычислительных машин, автомати-зация производственных процессов позволяет автоматизировать целый технологический комплекс от простого чертежа (проекта) до выпуска готовой продукции. Дизайнеры - архитекторы наряду с профессиональными (техническими, технологическими, графическими и др.) знаниями должны овладевать знаниями и умениями в области компьютерной графики – элемента компьютерной технологии. Необходимость эта определяется тем, что сегодня чертеж выполняется автоматизированным способом, с помощью компью-терных

графических редакторов, хранится в информационных носителях, изображается на экране дисплея, печатается на плоктере [*Кудряшев К.В., 1990, 306 с*].

Современное развитие производства приводит к повышению потребности подготовки будущего архитектора-дизайнера эффективному использованию элементов компьютерной технологии, в частности, компьютерной графики.

В процессе профессиональной подготовки будущих дизайнеров в системе высшего образования важное место занимает формирование графических знаний, умений и навыков. Эти знания, навыки и умения составляют основу творческого труда современных дизайнеров и исследователей. Без них не возможно решение основной проблемы профессионального образования, как овладение студентами научными основами современной дизайне, развитие творческого подхода к решению задач, творческого графического мышления.

Формирование графических знаний и умений студентов - является одной из важных проблем их профессиональной подготовки. Производственная практика достоверно показывает, что дизайнеры-архитекторы наряду с чертежно-проектировочными навыками должны овладеть глубокими графичес-кими знаниями и умениями. Без графических знаний, умений и навыков они не могут осуществлять свою профессиональную деятельность на должном уровне [*Толипов М., Исомиддинов С., 2006*, 28 с].

Анализ научно - педагогической практики и многолетняя педагогическая практика свидетельствуют, что учебная дисциплина по «проектирования» в учебном плане, являясь основой формирования графических знаний, умений и навыков, позволяет им проявлять творческие способности. Расширяет пространственное воображение, формирует графическую грамотность, вооружает студентов навыками чтения и выполнения чертежей, составляющих основу проектирования, составления эскизов и рабочих чертежей объектов, видения перспективных изображений. Также, уровень графической грамотности развивается в процессе изучения общеинженерных и технических дисциплин, усвоенные знания и навыки совершенствуются в процессе курсовых проектов, а графические, и творческие способности студентов в полном объеме проявляются в процессе выполнения выпускной квалификационной работы (проекта).

В связи с этим можно констатировать, основной сферой реализации творческих способностей человека, изучение её открывает широкие возможности для развития художественных и творческих проектировочных способностей [*Ўқув-меъёрий ҳужжатлар. 2005. 44 с*].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, особую роль в содержании профессиональной подготовки дизайнеров играют графические знания. Архитектурное и архитектурно-дизайнерское проектирование в современном производстве соответствует научно-техническому прогрессу, графическая подготовка является необходимым компонентом профессиональной подготовки архитектурного дизайнера. Изучение рабочей деятельности архитектора-дизайнера в современном архитектурном дизайне, научный анализ его содержания осуществляется с использованием компьютерных графических программ обновления (обновления, адаптации) содержания графической подготовки дизайнера на основе требований современного автомати-зированного производства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пиримжаров М.Х., диссертация «Совершенствование графической подготовке будущих архитекторов в системе высшего образования» (на ученой к.п.н.), -Т.: 2009., [-С13-20].
2. Зойиров К.А., Теоретические основы интенсификации графической подготовки будущего инженера-педагога в системе высшего профессионального образования. / Ж. Таълим муаммолари, - Т.: 2003., №2-4., [-С.-117].
3. Залогова Л. Практикум по компьютерной графике. М.Лаборатория Базовых Знаний. 2003. [-С.-24].
4. Кудряшев К.В. Архитектурная графика. Специальность «Архитектура». –М.: Стройиздат, 1990.[-С.-306].
5. Толипов М., Исомиддинов С. Талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш. // Халқ таълими. – Т.: 2006. №2.[-С.-28].
6. Университетда талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолаш тартиби тўғрисида намунавий Низом. (Талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш бўйича тавсиялар). – Т.: ТДПУ. Ўқув-меъёрий ҳужжатлар. 2005.[-С.-44].
7. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту // Теория және тәжірибе. –Алматы, 2005. – 174 с.
8. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. [Электронды ресурс]. Кіру режимі:URL //http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_#z216. (Қаралған күні: 18.03.2020).

МРНТИ 15.21.45

САДВАКАСОВА АСЕМГУЛЬ КАЛЕЛЬЕВНА
магистрант
Факультет педагогический
Павлодарский государственный педагогический университет

ПАК ТАТЬЯНА ВЯЧЕСЛАВОВНА
кандидат медицинских наук PhD, доцент
Факультет педагогический
Павлодарский государственный педагогический университет

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ РИСКОВ ИГРОВОЙ АДДИКЦИИ У МОЛОДЕЖИ

Түйін. Мақалада аддикцияларды қалыптастыру аспектісінде психологиялық Денсаулық факторлары берілген. Адамның аддиктивті мінез-құлқының түсінігі берілген, жастардың тәуелділігін қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық аспектілері мен факторлары анықталды. Қазіргі қоғамда ойын аддикциясының пайда болу және даму себептерінің ерекшеліктеріне талдау жүргізілді. Аддиктивтік мінез-құлыққа бейім жастардың эмоционалдық-тұлғалық ерекшеліктері мен қажеттіліктік-мотивациялық саланың психологиялық факторлары бойынша аралық деректер келтірілген. 15 жастан 22 жасқа дейінгі жастардың ойын аддикциясы басымдығының негізгі әлеуметтік-психологиялық аспектілері сипатталған.

Түйінді сөздер: ойын аддикциясы, психологиялық тәуекелдер, аддиктивное мінез-құлық, ойын тәуелділігі, зерттеу

Резюме. В статье представлены факторы психологического здоровья в аспекте формирования аддикций. Дано понятие аддиктивного поведения человека, выявлены социально-психологические аспекты и факторы формирования зависимости у молодежи. Проведен анализ особенностей причин возникновения и развития игровой аддикции в современном обществе. Приведены промежуточные данные по психологическим факторам потребностно-мотивационной сферы и эмоционально-личностных особенностей молодежи, склонной к аддиктивному поведению. Описаны основные социально-психологические аспекты превенции игровой аддикции у молодежи в возрасте от 15 до 22 лет.

Ключевые слова: игровая аддикция, психологические риски, аддиктивное поведение, игровая зависимость, исследование

Summary. The article presents the factors of psychological health in the aspect of addiction formation. The concept of addictive behavior of a person is given, social and psychological aspects and factors of dependence formation in young people are revealed. The analysis of the features of the causes of the emergence and development of gaming addiction in modern society. Intermediate data on psychological factors of the need-motivational sphere and emotional and personal characteristics of young people who are prone to addictive behavior are presented. The main socio-psychological aspects of prevention of gaming addiction in young people aged 15 to 22 years are described.

Keywords: game addiction, psychological risks, addictive behavior, game addiction, research

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время проблема девиантного поведения весьма актуальна для современного общества и изучается в широком контексте медико-психологических знаний. Неудовлетворенность реальной жизнью и стремление уйти от решения проблем - один из самых сложных смыслов человеческой жизни. Формы и методы избегания чрезвычайно разнообразны и часто имеют патологическую природу, она может зависеть от различных химических веществ, игр, источников информации, работы, питания [Ако-пов А.Ю., 2004, с. 17].

Последние десятилетия XX и начало XXI века породили азартные игры как особую проблему, когда это явление приобрело формы и широту, значимые для общественной и научной оценки. Азартные игры были настолько сильным социально-психологическим явлением, что вызвали систему изменений в жизни людей: заполненные казино появляются на фоне пустых кинотеатров, залы с игровыми автоматами стали в ряде случаев градообразующими объектами,

пристрастие к игре породило целое направление в психотерапии и сделало крайне необходимым психологическое исследование этой проблемы [Кузнецова Л.Э., Репина Г.В., 2016, с. 287].

Сегодняшняя реальность отражает отсутствие эффективных специальных программ по профилактике аддиктивного поведения среди детей и молодежи в общеобразовательных учреждениях Республики Казахстан. Кроме того, в системе образования отсутствует стандарт первичной профилактики аддиктивного поведения. Следовательно, квалификационная подготовка психологов, педагогов-психологов, социальных педагогов и других специалистов, занимающихся в области профилактики, по данной проблеме носит дефицитный характер [Еникеева Д. Д., 2014, с. 49].

Проблемный анализ научной информации позволил выявить недостаточный исследовательский интерес к проблеме формирования рисков игровой зависимости у детей и молодежи, а также ее взаимосвязи с химической зависимостью в аспекте первичной профилактики [Зайцев В.В., Шайдулина А.Ф., 2003, с. 28]. Таким образом, актуальность и практическая значимость данной проблемы, отсутствие ее теоретической и методологической проработки обусловили выбор темы нашего исследования.

Целью исследования является теоретическое обоснование и экспериментальное исследование модели психологических рисков формирования игровой зависимости у детей и подростков.

Объектом исследования является процесс формирования игровой зависимости у детей и молодежи.

Предметом исследования являются особенности психологических рисков игровой зависимости.

Гипотеза исследования: при выявлении психологических рисков процесс формирования игровой зависимости у детей и молодежи контролируется, так как измерение личностных психологических свойств позволяет изучить динамику формирования аддиктивного поведения.

Методы исследования. Теоретические: теоретический анализ литературы; обобщение и систематизация опыта ученых. Эмпирические: беседа, анкетирование, наблюдение, тестирование, методы математической статистики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Аддиктивное поведение (От англ. аддикция-Зависимость) - это бессистемное употребление в больших дозах различных психоактивных веществ (алкоголя, табака, наркотиков) или постоянная концентрация на определенных объектах или действиях с целью изменения своего состояния, переживания неизвестных ощущений, избавления от психической пустоты и скуки, до формирования клинических признаков зависимости [Короленко Ц.П., 2016, с. 8].

Аддиктивное поведение является своеобразным этапом формирования зависимости-собственно болезненной зависимости с характерной клинической картиной патологического влечения, психологической и физической зависимостью.

Игорная зависимость является одной из форм психологической зависимости, которая проявляется в виде патологического влечения к азартным играм (казино, игровые автоматы, онлайн-игры, букмекерские конторы «ставки на спорт», компьютерные игры) [Изакова А.Т., Валиева А.Б., 2018, с. 37].

Организация и проведение эмпирического исследования проводились на базе Республиканского научно-практического центра психического здоровья и общеобразовательной школы № 24 г. Павлодара. Цель эксперимента: выявить и изучить модель психологических рисков игровой зависимости у детей и молодежи. Исследуемая группа состояла из 104 детей и молодых людей в возрасте от 15 до 22 лет, склонных к наркомании. Исследование проводилось с октября 2018 года по ноябрь 2019 года.

Исследование проводилось с целью проверки гипотезы о том, что процесс формирования игровой зависимости у детей и молодежи можно контролировать путем выявления психологических факторов риска. Для решения задач исследования были использованы следующие психодиагностические инструменты:

- метод скрининговой диагностики компьютерной зависимости Юрьевой Л. Н., Больбот Т. Ю. Методика представляет собой скрининговую интроспекцию, направленную на выявление киберзависимости (в том числе интернет-зависимости);

- Тест Такера для выявления игровой зависимости Егоров А. Ю., 2007 г.;

- анкета-опросник STAXI Спилбергера (адаптация С. Л. Соловьевой), 1998.

Для изучения рисков вовлечения в компьютерную зависимость был использован тест Юрьевой и Больбота для выявления кибер-зависимости, который поможет определить, есть ли у испытуемых компьютерная зависимость. Тест содержит 11 вопросов с ответами. Отличительными особенностями предлагаемого метода являются использование промежуточных ответов, а именно «редко» и «часто», в качестве дополнительных критериев оценки. Это приводит ожидаемые реакции в более надежную область, способствует гибкой интерпретации состояния респондента, а значит, позволяет дать объективный конечный результат. Косвенно результаты тестирования позволяют выделить «группу риска» с признаками компьютерной зависимости с целью использования эффективных профилак-

тических программ, направленных на предупреждение развития психических и поведенческих расстройств. Результаты скрининговой диагностики компьютерной зависимости приведены в таблице 1.

Таблица 1 - Результаты скрининговой диагностики компьютерной зависимости

Риски вовлечения	Абсолютное число (чел.)	%	Доверительный интервал
Нет риска развития компьютерной зависимости	32	31,1	±1,4
Стадия увлечённости	46	44,8	±1,5
Риск развития компьютерной зависимости	24	22,9	±1,3
Наличие компьютерной зависимости	2	1,2	±0,3
Итого	104	100,0	
Примечание – составлена авторами на основе источника [1; 78]			

В общей группе 1,0±0,3% респондентов имели признаки компьютерной зависимости. Это состояние характеризуется серьезными изменениями в ценностно-смысловой сфере личности. На этом этапе начинается изменение самооценки и самосознания.

Риск развития компьютерной зависимости отмечается у 22,9±1,3% респондентов, что характеризуется тем, что в иерархии потребностей появляется новая потребность — играть в компьютерные игры.

Стадия энтузиазма была определена у 44,8±1,5% респондентов. Этот этап характеризуется тем, что устойчивая постоянная потребность в игре не формируется, игра не является значимой ценностью для человека. Игра в компьютерные игры носит скорее ситуационный, чем систематический характер.

В целом следует отметить, что полученные в ходе скрининговой диагностики данные свидетельствуют о том, что существуют определенные различия в личностных характеристиках анализируемых респондентов, они находятся на разных стадиях компьютерной зависимости. Важными симптомами компьютерной зависимости являются: смешанное чувство радости и вины при работе за компьютером, а также раздраженное поведение, возникающее, если по каким-то причинам продолжительность работы за компьютером уменьшается.

Для изучения рисков вовлечения в игровую зависимость использовался тест Такера (Егоров А. Ю., 2007). Этот тест включает в себя несколько уровней, связанных с последствиями азартных игр и азартной зависимости. Первый уровень подразумевает отсутствие каких-либо негативных последствий азартных игр. Респондент может играть спорадически с целью общения или на досуге-игра не является проблемной зависимостью и не приводит к негативным последствиям. Второй уровень определяется тем, что азартные игры могут привести к негативным последствиям. Третий уровень связан с вовлечением в азартные игры, что приводит к негативным последствиям. Возможно, контроль над азартной зависимостью уже утрачен - чем выше результат, тем интенсивнее игра, тем серьезнее могут быть проблемы. Результаты исследования среди анализируемых детей и молодежи представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Риск развития игровой аддикции среди детей и молодежи

Риск игровой аддикции	Абсолютное число (чел.)	%	Доверительный интервал
Нет последствий азартной игры	94	90,2	±0,9
Возможны негативные последствия	4	4,5	±0,6
Негативные последствия, контроль над пристрастием к азартным играм потерян, высока вероятность патологического гемблинга	6	5,3	±0,7
Примечание – составлена авторами на основе источника [1; 90]			

5,3±0,7% респондентов имеют высокую вероятность патологической азартной игры. Этот уровень характеризуется потерей контроля над игровой зависимостью, а также выраженными проблемами, связанными с азартными играми. Эти люди обычно нуждаются в помощи специалистов. При ярко выраженной зависимости наблюдается полное отсутствие боевых мотивов; игрок готов играть ежедневно и неограниченное время, но на самом деле играет всегда, когда есть время и любое количество наличных денег в кармане, так как желание играть присутствует постоянно. Также при игровой зависимости полностью теряется контроль над своим состоянием и своим игровым поведением. При выраженной степени игровой зависимости все поведение игрока самостоятельно, вынужденно, несвободно, полностью подчинено внутренней зависимости от игры и от желания играть.

Уровень с возможными негативными пос-

ледствиями был определен у 4,5 (±0,6%) респондентов. Согласно классификации Леси и Кастера (1984), этот уровень может соответствовать стадии выигрыша. Стадия выигрыша может характеризоваться случайными играми, которые могут сопровождаться выигрышами, фантазиями об игре, беспричинным оптимизмом.

90,2 (±0,9%) респондентов не имеют негативных последствий от азартных игр. Эти люди могут играть время от времени, с целью общения или на досуге-игра не является проблемой зависимости.

Особое место в исследовании влияния игровой зависимости на психологию подростков занимает вопрос о возможности формирования агрессивности у игрока.

Далее в настоящем исследовании использовалась «Шкала агрессивности» (STAXI) Ч. Спилбергера (в адаптации С.Л. Соловьевой) для изучения агрессивности анализируемых детей и молодежи. Данная методика позволит определить не только наличие агрессии у респондента как таковой, но и отнести ее к определенному типу, модальность которого раскрывается в следующих шкалах: агрессия как психическое состояние; агрессивность как черта характера и черта личности; агрессивность как компонент в структуре темперамента; агрессивность как реакция на события; направленная агрессия; шкала контроля проявлений агрессивности.

Оценка степени агрессивности представлена на рисунке 1.

Рисунок 1 - Оценка степени агрессивности

Примечание – составлена авторами на основе источника [Lukyantseva I.S., Ruzhenkov V.A., Ponomarenko D.O., 2018, с. 7]

Из данных рисунка 1 следует, что по шкале «агрессия как актуальное состояние» показатели всех респондентов превышают популяционную норму. С одной стороны, у большинства подростков и молодых людей наблюдается умеренная агрессия, наличие небольшого эмоционального напряжения. С другой стороны, 26,8% респондентов демонстрировали умеренную агрессию, наличие сильного эмоционального напряжения или выраженной агрессии и риск психических расстройств.

По шкалам «агрессия как черта личности», «агрессия как черта темперамента» и «агрессия как черта характера» почти 40% респондентов соответствуют норме, которая не требует никакой психологической помощи. В то же время около 20% подростков и молодых людей проявляют повышенную или высокую личностную агрессивность, при которой рекомендуется обратиться к психологу, психиатру.

Повышенная или высокая внешняя агрессия определена у 17,8% респондентов, которая может проявляться как целенаправленное деструктивное поведение, противоречащее социальным нормам и правилам, причиняющее вред объектам нападения (одушевленным и неодушевленным).

Повышенный или высокий уровень аутоагрессии наблюдался у 19,2% респондентов исследования. В этом контексте аутоагрессию можно рассматривать как внутреннюю враждебность, связанную с высоким уровнем самоубийств, самоповреждений, а также алкоголизма, наркомании и опасной для жизни деятельности.

Особое значение при изучении агрессии имеет шкала «контроль агрессии», поскольку показатели по этой шкале связаны с тем, как человек реализует агрессивные реакции. Согласно Амону Г., конструктивная форма агрессии подразумевает социальную приемлемость агрессии, способность индивида регулировать и корректировать свое поведение. Деструктивная форма агрессии проявляется в ситуации социальной дезадаптации, когда вследствие нарушения моральных, этических и правовых норм воздействие на окружающих или на самого себя носит

деструктивный характер [Wartberg, L., Brunner, R., Kriston, L., Durkee, T., Parzer, P., Fischer-Waldschmidt, G., & Carli, V., 2018, с.240]. Дефицитарная форма агрессии характеризуется низким уровнем социальной активности, недостаточным развитием поведенческих навыков, способствующих реализации агрессивных импульсов.

В данном исследовании показатели по шкале «контроль агрессии» у 63,1% детей и подростков соответствуют норме. Низкий уровень контроля агрессии, невоздержанности определен у 28,0% респондентов. Чрезмерный контроль агрессии в данном контексте можно отнести к пассивно-агрессивному типу реагирования, который, согласно концепции враждебности, играет существенную роль в этиологии различных тяжелых соматических заболеваний.

В исследованиях под руководством Каткова А. Л. выявлена взаимосвязь между основной формой реакции на агрессивное воздействие внешней среды и дифференцированным уровнем психологического здоровья [Катков А.Л., 2012, с. 12]. Индивиды с высоким уровнем психологического здоровья на кратковременный стресс, как правило, реагируют реакциями психофизиологической мобилизации, при которой активируются ресурсы-биологические, психологические, творческие и пластические-для эффективного противостояния и преодоления проблем. Лица с низким уровнем психологического здоровья реагируют на эти же стрессоры нецелевой агрессией или аутоагрессией, реакциями страха, тревоги, отчаяния, формированием деструктивных психологических защит, отсутствием каких-либо перспектив в решении возникающих проблемных ситуаций [Катков А.Л., 2012, с. 18].

Таким образом, можно сделать вывод, что, находясь на стадии аддикции, подростки часто подолгу играют в компьютерные игры, которые являются для них как «наркотик», в то время молодежь стремится уйти от реальности, в связи с чем происходит изменение самосознания и самооценки.

Патологические игроки, как правило, не обращаются за помощью к специалистам, чтобы справиться с зависимостью. В современном обществе для лечения игровой зависимости используются психотерапия и психологическое консультирование, затем необходима ресоциализация в реальный мир [Турдалиева Б.С., Аимбетова Г.Е., Абдукаюмова У.А., Байсугурова В.Ю., Мусаева Б.А., 2019, с. 54].

В связи с вышеизложенным возникает острая необходимость разработки эффективной первичной профилактики аддиктивного поведения детей и молодежи на базе образовательных учреждений на основе научных результатов.

Одним из реальных решений проблемы профилактики аддиктивного поведения среди детей и молодежи, которое основывается на сохранении и укреплении психического здоровья, а также психологического комфорта учащихся, является внедрение профилактической программы «Школьная психология в процессе формирования психического здоровья детей и подростков». Данная программа может быть рекомендована для применения в общеобразовательных школах Казахстана, что может способствовать повышению успеваемости, улучшению дисциплины, формированию навыков здорового образа жизни. А это, безусловно, повлияет на профилактическое сохранение и укрепление психологического здоровья каждого ученика [Комекбаева Л.К., 2006, с. 5].

Следующим аспектом эффективности профилактических программ и важнейшей составляющей успеха является активное сотрудничество и привлечение родителей, возможно всей семьи в целом, для реализации превентивных мероприятий, направленных на сохранение здоровья обучающихся, воспитание у них ответственного поведения за собственное здоровье и жизненный сценарий.

Родители должны внимательно относиться к увлечениям своих детей, свести к минимуму общение с компьютером и другими гаджетами, установить программу «родительский контроль». Необходимо поговорить с ребенком, что его привлекает в жизни, кем бы он хотел стать в будущем. Нужно ограничить и контролировать наличные средства у ребенка. Лечение от игровой зависимости может проходить в условиях специализированных центров [Pawlikowski, M., Nader, I. W., Burger, C., Stieger, S., & Brand, M., 2019, с.166].

Следовательно, эффективным решением данной проблемы может являться внедрение и мониторинг эффективности первичной профилактики, реализаторами которой выступают педагоги-психологи, социальные педагоги и другие специалисты системы образования [Гоголева А.В., 2002, с. 16].

По нашему мнению реальным и эффективным решением данной проблемы является вовлечение в профилактическую работу педагогов, психологов, социальных педагогов общеобразовательных школ системы образования. Наибольшей возможностью при проведении профилактики обладают специалисты, имеющие ежедневный контакт с детьми и подростками, которые могут определить нюансы состояния и поведения обучающихся.

Важнейшей составляющей успеха профилактических программ является активное вовлечение и сотрудничество с родителями в направлении сохранения здоровья учащихся, их воспитания и формирования ответственного поведения.

ВЫВОДЫ

В соответствии с исследовательскими задачами, мы приходим к следующим предваритель-

ным выводам. Нами в данной ситуации прослеживаются тенденции:

– наличие негативных, как социальных, так и психологических последствий игровой аддикции у детей и молодежи;

– наличие личностных психологических проблем у детей и молодежи, как предшествующих, так и последующих аддиктивному поведению;

– наличие низкого уровня психологического здоровья у детей и молодежи с игровой аддикцией.

Следовательно, эффективным решением данной проблемы может являться внедрение и мониторинг эффективности первичной профилактики, реализаторами которой выступают педагоги-психологи, социальные педагоги и другие специалисты системы образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Акопов А.Ю. Лечение игровой зависимости. Психотерапевтический метод контраддиктивной стимуляции. - СПб., 2004
2 Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика. - М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2002.
3 Еникеева Д. Д. Как предупредить алкоголизм и наркоманию у подростков. М. – 2014. – 117 с.
4 Зайцев В.В., Шайдулина А.Ф. Как избавиться от пристрастия к азартным играм. СПб., Изд. дом «Нева». - 2003. — С.28.
5 Изакова А.Т., Валиева А.Б. Актуальные аспекты превентивной деятельности по проблеме девиантного поведения детей и подростков // Білімдегі жаңалықтар №4 (64), 2018 г. С.37-43.
6 Катков А.Л. О психологических и медицинских аспектах негативного влияния компьютерной зависимости на несовершеннолетних: Методические рекомендации. – Павлодар, 2012. – 50 с.
7 Комекбаева Л.К. Школьная психология в процессе формирования психического здоровья детей и подростков//Психология в казахстанской школе. Алматы, 2006. - №3. - С.5-7.
8 Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. 2016. - № 1. - С. 8-15.
9 Кузнецова Л.Э., Репина Г.В. Роль совладающего поведения и стрессоустойчивости личности в формировании склонности к химической зависимости у молодежи / Л.Э. Кузнецова, Г.В. Репина // Молодой ученый. — № 24 (128) — Чита: «Издательство молодой ученый», 2016. — с. 287–290.
10 Турдалиева Б.С., Аимбетова Г.Е., Абдукаюмова У.А., Байсугурова В.Ю., Мусаева Б.А. Здоровье детей и подростков Республики Казахстан: проблемы и пути решения // Вестник КазНМУ. – Алматы, 2019.
11 Lukyantseva IS., Ruzhenkov VA., Ponomarenko DO. Addictive behavior and alcohol addiction of medical students from senior courses (prevalence, comorbidity and treatment). I.P. Pavlov Russian medical biological herald. 2018; 3: 380-387. (In Russ.).
12 Wartberg, L., Brunner, R., Kriston, L., Durkee, T., Parzer, P., Fischer-Waldschmidt, G., & Carli, V. (2018). Psychopathological factors associated with problematic alcohol and problematic Internet use in a sample of adolescents in Germany. Psychiatry Research, 240, 272-277.
13 Pawlikowski, M., Nader, I. W., Burger, C., Stieger, S., & Brand, M. (2019). Pathological Internet use–Is it a multidimensional and not a unidimensional construct. Addiction Research & Theory, 22(2), 166-175.

СӘДІРБЕКОВА ЖҰЛДЫЗ ӘНУАРБЕККЫЗЫ
«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының магистранты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

АБАДІЛДАЕВА ШЫРЫН КЕЛЕСБАЙҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Шетел тілдері және аударма» кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ҚОЛДАНУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында қолданылатын, оқушылардың қызығушылығын арттыратын ойын түрлерінің мазмұны ашылып, оларды қолдану әдістері көрсетілді. Сабақ үстінде ойындарды қолдану оқушыға қандай жақсы әсер қалдыратыны және оқушының ой-қабілетіне қандай пайда тигізетіндігі қарастырылды. Оқушылардың шаршауын сейілтіп, қызығушылығын арттыратын сабақ арасында ойын элементтері үлкен рөл атқарады. Балалар білімді ойын арқылы қабылдап үйренеді, ойын арқылы көптеген мәліметтер алады.

Түйінді сөздер: Оқушылар, мұғалім, ойын, сабақ, қызығушылық, сөздер, даму, сұрақ.

Резюме. В этой статье описывается содержание игр, которые можно использовать на уроках английского языка, чтобы повысить интерес учащихся, и способы их использования. Было рассмотрено, как использование игр в классе оказывает положительное влияние на ученика и как оно помогает мышлению ученика. Элементы игры играют важную роль на уроках, которые снимают усталость и повышают интерес учащихся. Дети учатся получать знания с помощью игры и получают много информации.

Ключевые слова: Студенты, учитель, игра, урок, интерес, слова, развитие, вопрос.

Summary. This article describes the content of games that can be used in English classes to increase student interest, and how to use them. It was examined how the use of games in the classroom has a positive effect on the student and how it helps the student's thinking. Elements of the game play an important role in lessons that relieve fatigue and increase student interest. Children learn to learn through the game and get a lot of information.

Key words: Students, teacher, game, lesson, interest, words, development, question.

Шетел тілін меңгеру, оқыту, оған қызықтыру көп ізденіс пен шығармашылық еңбекті қажет етеді. Сабақтың үстінде дағды мен қабілет қалыптасу арқылы танымдық қызығу пайда болады. Оқушыларға әртүрлі тәсілдер қолдану арқылы сабақты жаңаша әдістемемен өткізу қажет. Сабақ бірсарынды өтсе, жазба жұмыстары мөлшерден тыс жүріп, ойлау үрдісінен миына көп салмақ түссе оқушының қызығу ынтасы төмендеуі мүмкін. Ойындар сабақтың тиімділігін, сапасын арттыруымен бірге оқушының шығармашылық ойлау қабілетін дамытады. Ойнау арқылы оқушының сөйлеуге деген ішкі жан дүниелік ынтасы, ізденіс дағдысы қалыптасады. Ағылшын тілін ойындар арқылы оқу психиканың дамуына да зор ықпал етеді. Осы арқылы дүниетанымын кеңейтіп, мінез-құлқын, ерік-жігерін қалыптастырады. Қазақ халқының ұлы ақыны А.Құнанбаев: «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала болар ма?» деп айтқандай, бала өміріндегі ойынның орны ерекше. Ұстаздардың беретін білім, тәрбие жолына пайдаланатын әдістемелері мәнді, жұмыр болуы керек. Ол үшін бала ұғымына, қабылдауына сәйкестендіріп, ойын ұйымдастыру қажет. Таңдалған әдістер, ойындар баланың талабын шабыттандыратындай, іскерлігін дамытарлықтай, бастаған ісінің нәтижесіне тырысарлықтай нәрлі болуы абзал. Ойын іш пыстырар жұмысты қызықты және тартымды етуге көмектеседі.

Педагогикалық үрдісті жетілдіруде ойынның маңыздылығын қазақстандық ғалым Н.Құлжанова зерттеген. Ойын мұғалімнің көмек көзі болып табылады, өйткені мұғалімдер ағылшын тілі сабағында жаңа тақырыпты түсіндіру барысында қиындықтарға кезігеді. Шәкірт тарапынан қызығушылықты арттыру мақсатында олардың жас ерекшеліктеріне қарай ойын элементтерін таңдап, мұғалім өз сабағын өткізуіне болады. Сол кезде сабақты тиянақты түсіндіруге жағдай жасалынады. [Құлжанова.Н.С. 2001, 45 б]

Оқыту барысында ойын элементтерін қолдану кезінде төмендегі талаптар орындалуы тиіс:

- Оқушылардың қажетті сөздік минимумы болуы;
- Белгілі бір мақсатқа құрылуы.

Г.К.Манапованың ойын түрлерін жіктеуіне тоқталсақ, олар: Фонетикалық ойындар, лексикалық-грамматикалық ойындар, драммалық ойындар, ситуациялық-рөлдік ойындар [Стронин М.Ф.. 1989, 73 б].

Фонетикалық ойындар мыналарды көздейді:

- Оқушыларды ағылшын дыбыстарын дұрыс айтуға үйрету(Jaw and Tongue games).

- Оқушыларды ойын кезінде тақпақты түсінікті етіп айтуға баулу(Voice Training Games).

- Өлең не тақпақты дұрыс жаттап, рөлдерді дұрыс сомдауға үйрету(Relaxtion).

Бұл ойында мұғалімнің рөлі зор, ойткені ол оқушыларға ойнатпас бұрын өзі ойнап, көрсетуі керек. Кейбір кезде оқушылар рөлге кіреміз деп, кейбір сөздерді қате айтулары мүмкін. Сол себепті, мұғалім ол оқушылардың бәрін қадағалап отыруы тиіс. Ойынды ойнар кезде, топтарға бөлуге болады, яғни топтан кім дыбыстарды дұрыс оқып беретіндігін байқауға болады. Мысалы, «Қандай сөз айтылды?» атты ойынды өткізуге болады. Оқушыларға 10-15 сөздер реті беріледі. Мұғалім осы сөздердің тізімін береді, бірақ бұдан бұрын осы сөздерді тез және белгілі ырғақпен оқып шығады. Оқушылар берілген сөздер тізімінен мұғалім оқыған сөздерді ретімен қоюлары шарт және мұғалімнің оқыған сөздерін ғана белгілеулері керек, Бұдан бөлек ойындар да өткізуге болады. Мысалға, [r], [w], [k], [dz], [h], [d], [t] дыбыстары. Мұғалім бұл қандай дыбыстар екендігін еске түсірулерін сұрап, осы дыбыстар бар сөздерді айтуын сұрайды [Пучкова Ю.Я., 2006, 20 б].

Лексикалық ойындардың мақсаты оқушыларды сөз тіркестерімен таныстыру, олардың тілдік құрылымдарын қалыптастыру. Бұл ойын сөз таптарды, шақтарды, райларды еске сақтауға көмектеседі. Мысалы: "Family" ойыны. Бұл ойын жұптасып ойналатын ойын. Бір оқушы өз отбасы туралы айтып жатқанда, екінші оқушы отбасы ағашын салады, осының бәрін түрлі сұрақтар арқылы толықтырады. «Do you have a...? What is his\her name?" тағы басқалары. Сонымен қатар, «Қимылды бейнелеу» ойыны. Бұл ойында ойнаушылар жұп құрады. Бір ойнаушы (мимикалық) қимылды бейнелейді, ал басқа біреуі оған жатталған етістіктерді қолдана отырып түсінік береді.

Грамматикалық ойындар оқушыларға грамматикалық қиындықтар туғызатын сөз әрекеттерін дұрыс қоя білуге үйретеді,өздігімен жұмыс істеуге үйретеді. Грамматикалық ойындар маңызды грамматикалық құрылымдар be, have, may, must етістіктері, шақтар тобы, Indefinite, Continuous, Perfect және тағы басқаларынан тұрады.

Тілдік-рөлдік ойындар балалардың тілдік материалды берік меңгеруіне, білімдерін бекітуге, тексеруге көмектеседі.Рөлдік ойындарда оқушылар әр түрлі қарым-қатынастарда ойнайды (дүкенде, мектепте, жанұяда, көшеде, жиналыста). Рөлдік ойындар кезінде оқушылар өз ойын дәлелдеуі керек, олардың ұялшақтығы, өз-өзіне сенімсіздігі, қорқақтығы, бәрін ойын арқылы жеңуге болады.

Ситуациялық-рөлдік ойындар оқушыларды топ болып жұмыс жасауға дағдыландырады. Бұл ойында әр оқушы өзіне белгілі бір рөлді алады да сол рөлге сай өзін-өзі ұстауына, әрекетіне көңіл бөледі. Оқушы ойын ойнау арқылы түрлі ұлттар мәдениетінен хабардар болады, өз қабілетін көрсетіп, шығармашылық жұмыс істеуге бейімделеді. Осы ойындармен қоса, қосымша сөзжұмбақтар ойнатуға болады. Ол баланың ой ұшқырлығын дамытуға әсер етеді.Ойынның түрлері өте көп. Алғаш әріптерді үйреткеннен бастап, әрбір әріптен келетін затты көрсетіп өтсек, онда ол әріп оқушының есінде қалады. Мысалы: Aa – apple, Bb – book, Cc – cake, Dd – doll. Ағылшын сабағында, сабақ беру барысында ұлттық ойындармен ұштастыра өткізген дұрыс. Осы арқылы мұғалімдер оқушыларға өзге елдің және өз халқының, ұлтының мәдениетін қоса меңгерте алады. Мұнымен қоса, орфографиялық ойындар да бар. Мысалы: сөздердегі әріптердің үйлесімділік дағдысын қалыптастыру. Мұғалім белгілі бір сөздің әріптерін үстелге шашып тастайды. Кім бірінші болып сөзді тауып, жазатын болса, сол жеңімпаз атанады. Ал, Выготский ойындарды үш негізгі топқа бөлді, олар: драмалық, спорттық, өрнектік [Выгосткий Л.С.. 1966, 340 б]

Оқушы оқу үрдісіндегі басты субъект, ал мұғалім шетел тілінде қарым-қатынас жасаудағы көмекшісі және ұйымдастырушысы болып табылады. Балалардың қарым-қатынас біліктілігін арттыру үшін де ойынның маңызы зор. Бұл жағдайда тапсырма түрлері мынадай болуы мүмкін: коммуникативті ойын; коммуникативті имитация; еркін қарым қатынас. Коммуникативті ойындардың бірі: «Interviewing an interesting person.» Бір оқушы танымал, атақты адамның (әнші, актер, спортшы, биші) рөлін ойнайды. Сыныптастары әр түрлі сұрақтар қойып, оның кім екендігін табулары тиіс. Сұрақтар былай болуы мүмкін:

What kind of meal\sport\clothes do you like?

Are you a man or a woman? Are you married\ single?

Осындай ойынның тағы бір түрі: «Just the facts.» Мұғалім тақтаға үш сұрақ жазады: What kind of music do you like? Where do you usually listen to music? Who is your favourite singer? Әрбір оқушы 3 үлестірмелі қағаздан алып, оның әрқайсысына жауап жазады. Мұғалім барлық қағаздарды жинап алып, араластырады да, әр оқушыға үш-үштен таратады. Балалар сынып ішінде сұрақ қоя жүріп, қолындағы карточканың иесін іздейді. Барлық карточкалар өз иесін тапқанда ойын аяқталады. [Қасенова.Д.А. 2010,146.]

М.М.Закенова әрбір ұстаз шетел тілі сабағында ойын түрлерін мынадай мақсатта қолданған дұрыс деп есептейді:

1.Әліпбиді дұрыс меңгерту;

2.Орфографияны дұрыс оқыту;

3.Оқыту дағдысын қалыптастыру;

4.Лексиканы меңгерту;

5.Грамматикалық құрылымды меңгерту;

6.Оқушылардың ойын дамыту, дұрыс жазу,

дұрыс айту, дұрыс оқи білу дағдыларын қалыптастыру.

Әліпбиді дұрыс меңгерту үшін барлық әріптерге карточкалар жасауға болады. Карточкаларға сол әріптерден басталатын заттардың немесе аңдардың суретін саламыз. Орфографияны дұрыс оқытуда алдыңғы сабақтармен байланыс ретінде «сөздіктен сөзді тап» атты сөзжұмбақ шешіледі. Тақтаға шыққан оқушы қате жіберсе, қалғандары дұрыс, керекті әріптерді айтады. Дұрыс оқыту дағдысын қалыптастыру қазіргі мектептегі негізгі мәселелердің бірі. Ынта қойып оқуға жаттығу арқылы оқушы көп нәрселерді біліп, өздерінің білімдерін толықтырып, ой-өрістерін дамытады. Сабақта оқушылардың белсенділігін арттырудың бір жолы – грамматикалық ойындарды жиі ұйымдастыру [Николайчук Г.А., 1991, 16 б].

Жоғарыда көрсетілген ойындарды ағылшын тілі сабағында қолдануға әбден болады. Енді шетел мектептерінде сабақ барысында қолданылатын ойындар мен тапсырмаларға тоқталсақ:

Riddles. Read the first riddle and have the class ask questions to try and solve the riddle. Riddles promote discussion and curiosity.

The man was injected with deadly poison but it did not kill him (He was already dead)

Everyone around him knows who he was, but no one knew his name (He has just been born)

The man had been a hostage for 10 years. His wife watched him leave he plane, and called to him excitedly. He did not respond. (She saw him on television)

The more there is the less you see (darkness)

What is black and white and read all over? (newspaper)

Tongue twisters. Tongue twisters are phrases or sentences that are very difficult to say fast. Tongue twisters are not only fun but they train the tongue to speak in English. Ask for three volunteers to stand up front. Write the first tongue twisters on the board and have each one say it five times. Have the rest of the class vote on the fastest and funniest for each one.

Toy boat. Toy boat. Toy boat.

The sixth sick shakes sixth sheep's sick.

Suzy sells seashells on the seashore.

Three free throws.

Greek grapes.

I thought. But the thought I thought wasn't the thought I thought I thought.

Сонымен қатар шетелдік мектептер мен оқу орындарында мынадай ойын түрлері қолданылады: What is in the picture, Weather, That's me, Expressing feelings, Description, Speed up, Chain drills, etc.

Осы көрсетілген шетел мектептеріндегі ойын әдістерінің жүргізілуі өте еркін, яғни олар ойын барысында өздерін өте еркін ұстайды, рөлдік ойындарды да шынайы түрде образға ене отырып орындайды. Ал біздің мектеп оқушыларының ойын барысында өз ойларын жеткілікті дәрежеде жеткізе алмауы, олардың сөздерді айтуда қателесемін деген ой туындауында, себебі қазақ мектебінің кейбір балаларына ұялшақтық пен ұяңдық тән, өзгелермен жылдам қарым-қатынасқа түсу сияқты қасиеттер баяу. Міне, осы мәселені шешу үшін, ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың сөйлеу біліктілігін қалыптастыруда ойын әдісінің рөлі өте зор.

Оқыту ойындары өтіп жатқан шетел тілін тереңдетіп, түбегейлі нақты оқуға мүмкіндік береді. Ойындар оқушының әрі қарай дамуына және интеллектуалдық іскерліктерін жетілдіруге бағытталған іс-әрекет. Ойын жаттығу сияқты рөл атқарады және интеллектуалдық тренинг ретінде қолданылады. Белгілі бір нәтижені алғаннан соң, оны дұрыстауға деген мүмкіндік бар, өзіне деген сенімділік те оянады. Ойын барысында өз ойын айтуға мүмкіндік бар. Ойынды өткізбес бұрын, оқушылардың білім деңгейлерін ескерген жөн және өтіп жатқан тақырыпқа қатысты болуы қажет. Оқыту үрдісіндегі ойынның рөлі мен маңыздылығын, оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыру мақсатында ауызекі сөйлеуді дамытуға арналған ойын түрлерін білдік. Осылайша, ойын балалардың іс-әрекеттерінің негізгі түрі болғандықтан, ол оқушыларды ағылшын тілінде оқыту процесінде оқушылардың шетел тілін оқуға деген құлшынысын, белсенділігін арттырады. Ойын-күрделі, биологиялық, психологиялық, педагогикалық ұғым. Ойын іс-әрекетінсіз адамдардың, қоғамның, жеке тұлғаның дамуы мүмкін емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құлжанова.Н.С. Ойын мақсатын талдау және ойын мәні// Қазақстан мектебі – 2001.45б.

2. Стронин М.Ф «Обучающие игры на уроках английского языка»М.1989-73с.

3. Пучкова Ю.Я «Игры на уроках английского языка» М.2006-20с.

4. Выгосткий Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка. Вопросы психологии. – 1966. -340с.

5. Қасенова Д.А. Шетел тілін оқыту әдістемесінде коммуникативті біліктілікті қалыптастырудың артықшылықтары мен принциптері. Республикалық әдістемелік-педагогикалық журнал «Мектептегі шет тілі» №1\2010 – 14б.

6. Николайчук Г.А «Английский язык в первом классе» Минск, 1991-16с.

ҒТАХР14.35.01

СЕЙТМЕТОВА АЙМАН МАРАИМҚЫЗЫ
биология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

АМАНГЕЛДІ АРАЙЛЫМ ЖАНӘДІЛҚЫЗЫ
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БИОЛОГИЯ КУРСЫНДА АЛҚА ТҰҚЫМДАСТАРДЫ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. Қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті, өз елін шетелде лайықты таныта алатын, еңбек нарығында бәсекелестікті құра алатын жастарды оқытып, тәрбиелеу үшін білім беру жүйесін үнемі жаңартып отырады. Жаңартылған бағдарлама бойынша әлемдік білім беру жүйесі бәсекеге қабілеттілікке білім алушыны баулуға, қоғамнан өз орнын таба білетіндей сапалы маман болып шығуына бағытталған.Мақалада биология курсында алқа тұқымдастарды жаңартылған бағдарлама негізінде оқытудың ғылыми негіздерін қарастырылған.

Түйінді сөздер: алқа тұқымдасы, жаңартылған бағдарлама,бәсекеге қабілеттілік, биология курсы, білім сапасы.

Резюме. Для обучения и воспитания современной конкурентоспособной молодежи, достойно представляющей свою страну за рубежом, способной создавать конкуренцию на рынке труда постоянно обновляет систему образования. По обновленной программе мировая система образования направлена на повышение конкурентоспособности обучающегося, выход из общества в качестве качественного специалиста, способного найти свое место. В статье рассматриваются научные основы обучения семейства пасленовых на курсе биологии по обновленной программы.

Ключевые слова: семейства пасленовых, обновленная программа, конкурентоспособность, курс биологии, качество образования.

Summary The education system is constantly being updated to train and educate today's competitive young people who represent their country well abroad and are able to create competition in the labor market. According to the updated program, the world education system is aimed at improving the competitiveness of students, leaving society as a high-quality specialist who can find his place. The article discusses the scientific basis of teaching the Solanaceae in the biology course of the updated program.

Keywords: Solanaceae, updated programme, competitiveness, biology course, quality of education.

КІРІСПЕ

Мемлекетіміздің болашағы -жастарға сапалы білім мен тәрбие беру мәселесінің өзекті мәселе екендігі сөзсіз. Қазағымыздың ұлағатты талант-тыұлыұстазыАхметБайтұрсынов:«Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек»- деген болатын.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында білім беру жүйесі рөлінің өзгеруі тиістігін ерекше атап көрсетті. «Біздің міндетіміз білім беруді экономикалық дамудың жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқу бағдарламаларын сыни ойлау қабілеттілігін және ақпаратты өз бетінше іздеу дағдыларын дамытуға бағыттау қажет» деген болатын [*Назарбаев Н.Ә. 2017*].

Осыған байланысты 2017-2018 оқу жылынан бастап Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне өзгерістер енгізіліп, жаңартылған білім беру мазмұнына көшу сатысы басталып, оқушыларды кең ауқымды іскерліктер мен дағдыларға үйретуге, адами құндылықтарын дамытуға, функционалдық сауаттылықтарын арттыруға көңіл бөліне бастады.

Білім беру жүйесін дамыту, мазмұнын жаңарту - оқушыларға тек белгілі бір білім, іскерлік,

дағдылар жиынтығын меңгерту емес, оқушы тұлғасын дамыту, өмірдегі кездесетін көкейкесті мәселелерді өздігінен тиімді шешуге, жеке тұлға ретінде қалыптасу барысында өзін-өзі анықтауына, әлеуметтенуіне, қоғамда және түрлі ортада өзіндік орнын табуға мүмкіндік беретін білім, тәжірибе және түрлі қабілеттерді меңгертуге бағытталған.

Қазіргі білім беру жүйесінің басым бағыттары нәтижеге бағытталған, білім беру қызметінде базалық, әлеуметтік және білімдік құзіреттілігін қалыптастыру жағдайы мен дамыту бағыттарының жаңа логикасын анықтау. Бұл өз кезегінде білім беру саласының белгілі бағыттары – ізгіліктік көзқарас, тұлғалық, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, құзыреттілік тұрғыдан білім беру. Яғни, оқушының жеке тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін барлық жағдайды жасау [*Ыбыраимжанов Қ.Т., Саурықова Ж.М.,Қазақстанның ғылы-*

мы мен өмірі. №3 (59),2018,190 б.].

Жаңартылғанбілімберу бағдарламасының маңыздылығы–оқушытұлғасыныңүйлесімдіқолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, тәжірибе жасау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, АКТ-ны қолдану, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолданабілудіжәнеонытиімдіжүзегеасыруүшінқажеттітиімдіоқытуәдіс-тәсілдерін ұтымды пайдалана білу. Орта білім мазмұнын жаңарту аясында әзірленген оқу бағдарламалары оқушылардың бір сыныптан екінші сыныпқа көшуі кезінде білімі мен дағдылары қайталанып тексеріліп отыратын спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы моделіне негізделеді. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің «Білім беру үдерісі» атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияғанегізделген.

Бүкіләлемдебілімберужүйелерінің болашақ ұрпаққақандайбілімберетінітуралы мәселелер қайтадан қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар XXI ғасырда табысты болу үшін нені оқыту керек?» және «Оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар тікелей оқу бағдарламасымен және оқу бағдарламасын жүзеге асыру үшін қолданылатын педагогикалық әдістемелермен тығыз байланысты. Қарқынды жаһандану, сонымен бірге ұлттық экономикаға да ықпал етуде және қазіргі кезде экономикалықдамудықамтамасызе тугебағытталғанхалықаралықбәсекелестік артуда.

Жаңартылған бағдарлама бойынша әлемдік білім беру жүйесі бәсекеге қабілеттілікке білім алушыны баулуға, қоғамнан өз орнын таба білетіндей сапалы маман болып шығуына бағытталған. Ал осы кезге дейін елімізде жалпы білім беретін мектептерде білім алушылар күтілетін нәтижеге көз жеткізбей, түрлі әсер етуші факторлардың ықпалымен мамандық таңдап, ең соңында сол оқыған мамандықтары бойынша жұмысқа орналаса алмай отырғаны бәрімізге аян. Оқу үдерісінің алға жылжуы айқын көрінуі үшін, оқу мақсаттары өзара тоғысқан бағыттар мен бөліктерге біріктірілген. Мысалы,қарапайымнанкүрделігеқарай, спираль бойыменөрлейтүскені - жай эссе жазудан әңгіме, тіпті повесть жаза алатындай дағдыларға ие болып, тілдік құзыреттіліктері шыңдала түсетіндігі.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы оқушының сөйлеу әрекетінің төрт түрін: тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылымды жетілдіруге бағытталған. Бұл сөйлеуәрекетінің түрлері бойынша түйінді дағдылар оқу жоспарында «спиральді» тәсілмен берілген. Қарапайымнан күрделіге қарай, бірте-бірте білім, білік пен дағдылары кеңейтіліп қалыптасады. Оқу мақсаттары оқушылардың зерттеу дағдыларын, қарапайым бақылауға тәжірибе арқылы білімі қалыптасуына, алған білімін қайта өмірде қолдана білуіне бағытталған.

Жаңа оқулықтарда берілген тапсырмалар мәтінді оқу, оның мазмұнын айтумен ғана шектелмей, мәтінге қатысты өзі сұрақтар құрастыруына, себебін анықтауына, болжам жасауға, өзіндік бағалауына, сұраққа жауап болатын ақпаратты дереккөздерден табу ретін білуіне, жаман мен жақсыны айыра білуіне жетелейді. Мәтіндегі негізгі ойды табуға, кейіпкерлердің көңіл-күйін анықтау, рөлге бөліп оқу, диалог құрастыру, сұхбат алу оқушылардың қызығушылықтарын тудырады.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалдық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын-ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы – баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ынтасын тудырады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін (ортақ тақырыптарынжәнебелгілібіроқукезеңін(тоқсан,оқужылы,ортабілімдеңгейі)аяқтаған оқушыныңүлгерімітуралыақпараталумақсатындабаллжәнебаға қоюарқылыөткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойыншақолданылады [*Шалгимбекова А.Б., Салыкова Ә.Д.,2019, 249 б.*].

Қазіргі пән мұғалімдерінен оқыту үдерісінде тек өз пәнін жетік біліп қана қоймай, сонымен бірге педагогикалық-психологиялық біліктілік, тарихи және саяси-экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық та талап етілуде.

XXI ғасыр - бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениеттің дамуы, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын кезең. Білім беру үрдісін ақпараттандыру - жаңа инновациялық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді [*Абдуллина Г.Т., Юлдашева К.Ф., Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №2/2 (56) 2018, 86 б.*].

Қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесіне бірқатар өзгерістер енгізілуде. Мұндай жаңашылдықтың мақсаты - сабақ өткізудің түрлі әдіс-тәсілдерін молайтып, оқушылардың біліктіліктерін арттыру болып табылады. Сабақ тек білім беріп кана

қоймай, оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына, келешек білімді маман иесі болуы үшін біліктілігін қамтамасыз ететіндей тәрбиелеуге бағытталады. Оқу әдіс-тәсілдерін түрлендіріп сабақ өткізуді әр алуан жастағы оқушылар әр түрлі қабылдайды [*Кусымбаева С.К.,Мусажанова З.Д.,2019, 38 б.*].

Алқа тұқымдастары (Solanaceae) - қос жарнақты, бір және көп жылдық шөптесін өсімдіктер. Әлем бойынша қазіргі кезде алқа тұқымдастардың 2900-ге жуық түрлері белгілі. Олардың көпшілігі мәдени өсімдіктер, сонымен бірге жабайы түрлері де көп. Алқа тұқымдастардың Қазақстанда 23 түрі кездеседі, олардың көпшілігі мәдени өсімдіктер. Бұлар - күлтелері тұтасып келген, жапырақтары кезектесіп орналасқан шөптесін өсімдіктер. Гүлдері жеке-дара немесе гүлшоғырда орналасады. Гүлі кіріккен 5 тостағанша жапырақшадан және кіріккен 5 күлте жапырақшадан тұрады. Сол себепті де оларды *кіріккенкүлтелілер* деп атайды. Күлте жапырақшаларының түп жағы қысқа түтікшеге бірігіп, қоңырау тәрізді болып келеді. Оның ортасында екі жеміс жапырақшалы аналық және 5 аталық орналасқан. Гүлінің формуласы: $Т_{(5)}К_{(5)}А_{5}Ж_{(2)}$. Жемісі- жидек немесе қауашақ.

Тағамғапайдаланылатын баялды, қызанақ, болгар бұрышы және т.б. көкөністер бұрыннан белгілі. Сондай-ақ дәрілік, сәндікжәнеулыөсімдіктері де болады. Арамшөпретіндеөсетін сасықмеңдуана, қарамеңдуана нағызулыөсімдіктер, әрі бұлар дәрілік өсімдіктерге де жатқызылады. Меңдуананыңтұқымымен жапырағықұрыспа ауруларға, демікпегедәріретінде қолданылады. Шырайгүл, қызылқұлақ - бұлар сәндік өсімдіктер. Өсімдіктің жидек-жемісін қампиып қаптайтын түзілісі болады, соған байланысты қызылқұлақ аталған.

Баялдының жабайы түрі Үндістанда өседі, көпжылдық алқа тұқымдас шөптесін өсімдік. Мәдени түрі – біржылдық. Сабағының биіктігі 30-70 см шамасында болады. Жапырақтары кезектесіп орналасады, шашақ тамырлы. Баялдының гүлі жапырақ қолтығында жеке немесе 2-7 бірігіп, шоғырланып орналасады. Күлтесі тұтасқан 5 күлте жапырақшадан тұрады. 5 аталығы күлтенің түбіне бекініп, ортасындағы 1 аналықты қоршап өседі. Жемісі -жидек, тұқымы майда болып келеді. Баялды жылу және ылғал сүйгіш өсімдік. Ол Қазақстанның оңтүстік облыстарында өсіріледі. Оның жемісі алмұрт немесе қияр тәрізді, түсі қоңыр немесе күлгін қара болып келеді, салмағы 0,4-1,0 кг-ға дейін болады. Жемісінің құрамында нәруыз, май, кальций, фосфор, темір болады. Баялды медицинада қан құрамындағы холестеринді азайту үшін және бауыр ауруын емдеуге қолданылады.

Қызанақ - алқа тұқымдасына жататын жылу сүйгіш бір жылдық шөптесін өсімдік. Жемісінің құрамында С, Р, В, А, К дәрумендері бар. Қызанақ тағамдық мәдени өсімдік. Болгар тәтті бұрышы мен қызыл бұрыштар да алқа тұқымдас өсімдіктер. Бұрышта С дәрумені болады. Тағамды дәмдеуге пайдаланылады. Картоп - алқа тұқымдасына жататын тағамдық және техникалық өсімдік, мал азығы ретінде де пайдаланылады. Картоптың жемісі жидек, ал тамырындағы түйнектер - оның жерасты өркендері. Картопты тұқымынан, сондай-ақ көзшесі бар түйнек бөліктерінен өсіруге болады. Оның түйнегінде крахмал мол болады.

Біз өз зерттеулерімізде педагогикалық экспериментіТүркістан қаласындағы М.Әбенова атындағы жалпы орта мектебінің 6-сыныптарында жүргіздік. Оқушылардың білім деңгейі дәрежесіне талдау жасау үшін сабақ екі сыныпқа екі түрлі әдістермен өткізілді. Екі сыныпқа қатар өтудегі мақсатымыз: оқушылардың алқа тұқымдасына жататын өсімдік түрлерінің алуан түрлілігі мен маңызы, биологиялық ерекшеліктері туралы білімдерін арттыру және қандай әдісті қолданғанда жаңа сабақты меңгеру мүмкіндігінің жоғары болатындығын анықтау еді. Зерттеу барысында 6 «А» сыныбынтәжірибелік, ал 6 «Ә» сыныбын бақылау сыныбы ретінде алдық. Әр сыныпты 4 топқа бөліп, топтық оқыту әдістерін қолдандық.

Топтық оқытудың басты мақсаты - оқушыларды шағын топтағы бірлескен жұмысқа тарту. Топтық жұмыстар – оқушылардың танымдық қызмет үдерісіне көтеріңкі көңіл-күймен қатысуын, зерттеу тақырыбын түйсініп, терең зерделеуді, алынған білімнің тұтастығы мен оқушылардың танымдық белсенділігін қамтамасыз етеді. Дәстүрлі ұйымдастырылған оқу үдерісіне қарағанда, топтық жұмыс арқылы оқыту үдерісінде оқушылар көп мағлұмат алады, ойын үдерісінде жағымды эмоциялар алып, белсенділігі артады, сөздік қоры дамиды, жеке тұлғаның қажеттіліктері қанағаттандырылады. Дұрыс ұйымдастырылған топтық жұмыс – командада шығармашылықпен ынтымақтастықта жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

6 «А» сыныбындағы оқушыларға сабақ түсіндіру кезінде проблемалық әдістер қолданылды. Проблемалық мәселелерді шешуде қажетті білімділікті, үлкен белсенділікті, ақыл-ой жұмысына қабілеттілікті және т.б. талап етеді. Проблеманы тудырудағы мақсат - оқуды қиындату арқылыоқу материалдарын меңгерту, баланың ақыл-ой қабілетін ойлануға бағыттап көбірек жұмыс істету.

Осы мақсатта 6«А» сыныбындағы оқушыларға сабаққа тез бейімделу үшін шапшаң жауап беруге арналған сұрақтар қойылып әртүрлі тапсырмалар «Жасырын сөзді тап», «Оймаржан», «Ойлан – шешуін тап» секілді (әр командаға алдын-ала кесте түрінде дайындалған) тапсырмалар таратылды.

Жаңа сабақ презентациялар технологиясы арқылы сызба-нұсқа бойынша түсіндірілді.

Жаңа сабақты түсіндіру оқушыларға интербелсенді тақтадан көрсетілген суреттерді талдаудан басталды. Алқа тұқымдастардың көзге көрініп тұрған морфологиялық белгілерін: сабағын, жапырағын, гүл шоғырын, жеке гүлін және жемісін өткен сабақта танысқан өсімдіктер суреттерімен салыстыру арқылы сұрақ-жауап түрінде талқыланып, оқушылардың өздерінің көргендерін жеткізулеріне мүмкіндік берілді. Мүмкіндігінше барлық оқушылар қамтылды. Соңынан тақырып толықтырылып түсіндірілді. Бекіту кезеңінде алқа тұқымдасы өкілдері туралы тез жауап беретін сұрақтар тақтада жазылып көрсетілді. Әр топқа таратылған тапсырмалардың орындалуы тексеріліп, қорытынды бағалауда ескерілді.

Сабақ соңында оқушылардың жұмыстарын бағалау үшін білімді бағалаудың көпшілік қабылдаған критерийлері қолданылды. Оқушылардың білім көрсеткіштері 1-кестеде көрсетілген. Екі сыныптың оқушыларының қорытынды бағаларына қарап, салыстырмалы түрде білім сапасы шығарылды.

Кесте 1. - Оқушылардың білім деңгейлері

Сыныбы	Оқушы саны	Бағалары				Сапасы
		«5»	«4»	«3»	«2»	
6 «А» сыныбы	24	12	11	1	-	93%
6 «Ә» сыныбы	25	9	11	5	-	85%

Зерттеу нәтижелері бойынша, білім сапасы бақылау сыныбында 85 пайызды, ал тәжірибелік тобында 93 пайызды құрады. Бұдан оқыту барысында сабақта проблемалық әдістерді қолданғанда оқушылардың білім деңгейлерінің жоғары болатындығын байқауымызға болады.

Қазіргі заманғы қоғамның дамуы мектеп алдына оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту және жетілдіру бойынша көптеген жаңа талаптар қоюда. XXI ғасырда мектепте жұмыс істейтін мұғалім оқу үдерісін қалай нәтижелірек етуге, өз пәніне деген оқушылардың танымдық қызығушылықтарын тудыруүшіннеістеукерекдепүнеміойлануыкерек. Педагогалдындаоқушылардыңоқу-танымдық іс-әрекетіңұйымдастыру бойынша жаңаміндеттер-пайдаболды.Олміндеттертекбілімдіменгеруге, шеберліктер мен дағдыларды игеруге ғана емес, сонымен бірге өз әлеуетті мүмкіндігін жүзеге асыруға, әрбір оқушының жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға да бағытталуы тиіс.

Жаңартылғанбілім беру мазмұнының басты үштірегі - құзіреттілік, дағдыжәнетәрбие, бұлар қазіргі жаһандану кезеңінде жеке тұлғаның бойынан табылуға тиіс ең қажетті құндылықтар болып табылады. Білім алушы алған білімін қажетті жерде қолдана отырып дағды қалыптастырып, соның шыңына шығу арқылы құзіреттілікке қол жеткізсе құба-құп болар еді, ал тәрбиенің ықылым заманнан бері күн тәртібінен түспей келе жатқан үрдіс екендігі бәрімізге белгілі.

Жаңартылған білімнің негізгі бір талабы – оқушыға білімді дайын күйінде бермеу. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей,білімалушыөзіізденіп,алғанбілімінісжүзіндеқолдана білсе, ондай білім оның есінде ең жоғары деңгейде сақталмақ. Демек, бұл бағдарлама негізінде оқушы білім де алады, дағды да қалыптасады, бәсекеге қабілетті тұлға да болады депсенеміз.

Биологиялық білім беру концепциясы табиғат заңдарын түсіну, оқушылардың биоэкологиялық білімі мен мәдениетінің қалыптастыруын қарастырады. Оқушылардың оқу іс-әрекетін өзгерту қажет, дәстүрлі пәндік-бағытталған оқытудан оқушының жеке тұлғасын дамытуды көздейтін құзіреттік-бағытталған оқыту түріне көшу қажет. Биологиялық білім берудің жетілдірілу жолдары құзіреттіліктен және оқытудың күтілетін нәтижелерінен шығады. Осыған байланысты оқытудың принциптері мен бағыттары өзгереді. Мектептегі биологияны оқыту қоғамды ізгілендіру мен үйлестіруге, оқушылардың адамгершілік, психикалық дамуына, оларда салауатты өмір салтын қалыптастыруға және денсаулығын сақтауға ықпалын тигізуі тиіс. Биологиялық білім беру концепциясының оң жақтары: биологиялық білімнің жүйелі курсын аяқтау, аймақтық ерекшеліктерді ескеру, экологиялық заңдылықтарды ашу болып табылады. Биологиялық білім беру мазмұны нақты білімнің интеграциясын, яғни біріктірілуін пайдалануды, биология бөлімдері арасында байланыс орнатуды, әлемнің тұтас бейнесін және биологиялық үдерістер мен құбылыстардың мәнін түсіну үшін жалпы биологиялық заңдылықтармен танысуды көздейді. Биологиялық білім біртіндеп тереңдей түседі, табиғатқа ортақ жаңа ұғымдарды, заңдар мен теорияларды енгізу арқылы күрделене түседі. Мектептегі биологиялық білім беруді қайта құрудың негізгі бағыттары білім беру мазмұнын интеграциялаумен, саралаумен және кәсібилендірумен байланысты болды.

Биология мазмұнын жаңартудың келесі негізгі принциптерін атауға болады: 1) жеке тұлғалық бағдар; 2) ізгілендіру, мәдениеттілік; 3) білім беру мазмұнының фундаменталдылығы, әдіснамалық құраушысын күшейту; 4) оқушылардың денсаулығын сақтаудың басымдығы; 5) орта білім берудің практикалық бағдарын қамтамасыз ету; 6) білім беру мазмұнында іс-әрекет компонентін күшейту; 7) оқу жүктемесінің көлемін оңтайландыру; 8) интеграция, яғни біріктіру; 9) бейіндеу және саралау.

Осы принциптерге сүйене отырып, биологиялық білім берудің мазмұнын жаңартуды мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырған жөн:

1. Қазіргі биологиялық ғылымның даму жетістіктері мен үрдістерінің көрінісі.

2. Биологиялық білімнің тәрбиелік және да-

мытушылық әлеуетін, жалпы мәдени бағытын күшейту.

3. Табиғатты танудың әдіснамалық негізі ретінде теорияның рөлін арттыру.

4. Биологиялық білім берудің практикалық бағытын күшейту.

Биологиялық білім берудің мазмұнын жаңарту, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуды көздейтін мектеп биологиясының жаңа әлеуметтік-мәдени бағыты биологияны оқытудың барлық жүйесін -заманауи педагогикалық технологияларды, оқыту формаларын, әдістері мен тәсілдері, құралдарын пайдалануды жетілдіруді талап етеді [*Жумагулова К.А.,2016, 18 б.*].

«Ұстаздың биігі ойлана қарасаң биіктей береді, үңіле қарасаң, тереңдей береді, қол созсаң қарсы алдыңда, айналсаң артыңда тұрғандай» - деп Сократ айтқандай бәрі оқушыға білім мен тәрбие беретін мұғалімнің қолында. Мектеп мұғалімінің міндеті - білімді көбейту емес, осы білімдерін өз бетімен алуға мүмкіндік беретіндей құралдармен қамтамасыз ету және оқушының жеке, жұп, топ болып оқып, білім алып, жекелей дамуы, жеке тұлғаның қалыптасуы, өзін-өзі жетілдіруі және қоршаған әлемді жетілдірудің инновациялық қажеттіліктерін қалыптастыруы. Білім беру үрдісінде жаңа технологияларды енгізіп, дамыта оқыту, оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жоғарылататындығы сөзсіз. Осы тұрғыдан бүгінгі күні жаңа технологиялардың оқу үрдісіндегі тиімді әдіс-тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру мұғалімнің алдына қойылған басты міндет.

Биология - бұл орта буында алғаш қосылып, оқытылатын пән. Сондықтан орта буындағы балалар өсімдік құрылысы, өсімдік жайындағы білім берудің алғашқы баспалдағымен танысады. Осы пәнді оқытуда жаңа технологиялардың тиімді әдіс-тәсілдерін қолданып, жетілдіру барысында есте сақтауға негізделген ақыл ойын дамыта отырып, оқушылардың осы пәнге деген қызығушылықтарын арттыруға болады.

Қорыта айтқанда, бұл жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша мұғалім алдынабірмақсатқояотырып,солмақсатқажетужолында шәкірттерінің жүрегіне жол тауып, әрекеттендіре білу шеберлігіне қол жеткізсе, егеменді еліміздің ұл-қыздарыбілімдідебіліктіболыпшықпақ. ЕртеңіненүміткүткенМәңгілікеліміздіңұрпағы білімді де білікті болуы үшін нақты жоспарлармен нақты қадамдар жасап, әр мұғалімнің шеберлігін шыңдайтын, жас ұрпақтың білімін дамытуға негізделген бұл жаңа жүйенің берері көп. Соның арқасында біз бәсекеге қабілетті, іргесі мықты ел боларымызға сенімім мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә., Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», Астана. Ақорда.2017.
2. Ыбыраимжанов Қ.Т., Саурықова Ж.М., Жаңартылғанбіліммазмұнынаүйлесімдібастауышсыныптардағы педагогикалық үдерісті ұйымдастыру. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №3 (59) 2018. Б. 189-194.
3. Шалгимбекова А.Б., Салыкова Ә.Д., «Жаңартылған білім мазмұны – жаңашылдыққа бастама». Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің 80-жылдығына арналған Алтынсарин оқулары «Білім беру сапасын жоғарылатудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. I кітап. Қостанай, 2019. Б. 248-251.
4. Абдуллина Г.Т., Юлдашева К.Ф., Инновациялық технология – бүгінгі күн талабы. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №2/2 (56) 2018. Б. 86-87.
5. Кусымбаева С.К., Мусажанова З.Д., «Инновационные технологии и методы на уроках биологии в школах, в контексте "Рухани жаңғыру"». Ө.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің 80-жылдығына арналған Алтынсарин оқулары «Білім беру сапасын жоғарылатудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. II кітап. Қостанай, 2019. Б. 336-340.
6. Жумагулова К.А. Обновление содержания биологического образования. Актуальные проблемы педагогики. Алматы. 2016. С. 17-20.

СЕМБАЕВА АРДАК МАУЛЕНОВНА
кандидат педагогических наук, и.о.доцент
Кафедра педагогика и образовательного менеджмента
КазНУ имени аль-Фараби

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Мақалада заманауи сандық технологиялар және білім беру саласының сандық трансформациясы ұғымдары қарастырылады. Еліміздің жоғарғы оқу орындары ең қысқа мерзімде соңғы технологиялар мен бағдарламаларды қолдана отырып, қашықтықтан оқытуға көшкендігі туралы. Цифрландыру білім беру ұйымдарына ғылыми білімдерді тарату және беру саласындағы инновациялар мен ең заманауи оқиғалар туралы хабардар болуға көмектесетініне, сонымен қатар оларды жаңа, заманауи технологиялық базада білім беру қызметтерін көрсетуге мүмкіндік беретініне назар аударады. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің мысалында қашықтықтан оқыту түріне көшу тез және қиындықсыз өткендігі көрсетілген. Автор ұрпақтар мен өзгеріп отырған орта мәселелеріне жауаптар өте орынды және нақты анықталған деп тұжырымдайды.

Түйінді сөздер: цифрландыру, сандық трансформация, білім беру саласын цифрландыру, сандық технологиялар.

Резюме. В статье рассматриваются понятия современные цифровые технологии и цифровая трансформация отрасли образования. О том, что в кратчайшие сроки вузы страны перешли на дистанционное обучение, применяя самые последние технологии и программы.Обращается внимание на то, что цифровизацияпомогает образовательным организациям оставаться в курсе инноваций и самых современных разработок в области распространения и передачи научного знания, а также способствует оперативно овладевать ими, что позволяет оказывать образовательные услуги на новой, современной технологической базе.Показано на примере Казну имени аль-Фараби, чтопереход на дистанционную форму обучения прошел быстро и без особых сложностей.Автором сделан вывод,что ответы на вызовы поколения и меняющейся среды вполне выполнимы и достаточно определены.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая трансформация,цифровизация отрасли образования, цифровые технологии.

Summary. The article discusses the concepts of modern digital technology and the digital transformation of the education industry. The fact that in the shortest possible time, the country's universities have switched to distance learning, using the latest technologies and programs. Attention is drawn to the fact that digitalization helps educational organizations to be aware of innovations and the most modern developments in the field of dissemination and transfer of scientific knowledge, and also helps to quickly master them, which allows providing educational services on a new, modern technological base. It is shown by the example of Kazakh National University named after Al-Farabi that the transition to the distance learning form was quick and without any difficulties. The author concluded that the answers to the challenges of the generation and the changing environment are quite feasible and well defined.

Keywords: digitalization, digital transformation, digitalization of the education industry, digital technologies.

Цифровизация стала естественным элементом у совершенствования всех сфер жизни современного общества, в том числе и системы образования. Образовательные учреждения, как организации, стоящие на передовой интеллектуального развития страны, оказались в условиях необходимости оперативных трансформаций. В кратчайшие сроки вузы страны перешли на дистанционное обучение, применяя самые последние технологии и программы.

Сегодняшняя вузовская образовательная система стала очень гибкой, соответствуя требованиям времени и введенному в Республике Казахстан, чрезвычайному положению из–за пандемии COVID-19, произошли обновления содержания образования, его методической системы в области способов и средств обучения.

На сегодняшний день активное использование цифровых ресурсов и технологий уже не тенденция, а реальность. Цифровые технологии поменяли не только представление о мире, но и мир в целом.

Современные цифровые технологии предоставляют новые инструменты для развития образовательных учреждений во всем мире. Цифровые технологии дали возможность быстрого обмена опытомизнаниями, адаптации онлайн-обучения, развития цифровых библиотек. Благодаря чему мы суверенностью можем говорить о глобализации научного мира и активном развитии академической мобильности.

Встратегическом обновлении современного вуза, естественно, сыграет и цифровая трансформация. Так как необходима свое образная

перезагрузка человеческого потенциала, апгрейд профессионального капитала, серия глубоких искоординированных изменений в культуре, коммуникации учебного заведения, оптимизация всех его внутренних процессов.

Цифровизация, или диджитализация (от англ. digital – цифровой) – процесс внедрения цифровыхсистем передачи на уровне первичных сетей,средств коммутации и управления, обеспечивающих передачу и распределение потоков информации в цифровом виде на уровне вторичных сетей,т.е. переход на цифровой способ связи, записи ипередачи данных с помощью цифровых устройств.При этом термин «цифровизация» используется дляописания трансформации, которая идет дальше,чем просто замена аналогового или физическогоресурса на цифровой или информационный. Любойпереведенный в электронный вариант объект представляет собой целый набор интерактивных имультимедийных опытов[Гугелев А.В., Бонюшко Н.А., Семченко А.А.,2019, с. 91].

Цифровизация – это новая социальная ситуация «цифрового разрыва», «цифрового гражданства», «цифровой социализации». Основные изменения в образовании связаны с цифровизацией образования. В процессе цифровизации фундаментально меняются сама структура обучения и организация образовательного процесса. Использование новых информационно-коммуникационных технологий является начальным условием для дальнейшего развития цифровой педагогики [Сафуанов Р.М., Лехмус М.Ю., Колганов Е.А., 2019, с.116].

Информатизация отрасли образования – это целенаправленное совершенствование работы с информацией (ее сбором, хранением, передачей, обработкой, применением и т.д.) в рамках как образовательного процесса, так и в целом деятельности образовательной организации», в то время как «цифровизация отрасли образования – это ее информатизация на основе замещения аналоговых технологий работы с информацией прорывными информационными технологиями (далее – ИТ), цифровыми технологиями (далее – ИТ)».

«Цифровая трансформация отрасли образования – это качественное изменение как самого образовательного процесса, так и образовательной деятельности на основе освоения прорывных информационных (цифровых) технологий» [Южаков В.Н., Ефремов А.А.. 2018, с. 19–20],

Цифровая трансформация – это процесс интеграции цифровых технологийво все аспекты деятельности организаций, требующий внесения коренных изменений в технологии,культуру, операции и принципы создания новыхпродуктов и услуг. Цифровая трансформация предполагает масштабное изменение и пересмотр всехосновополагающих компонентов устройства и состава организации: от операционной модели доинфраструктуры, которое приводит к фундаментальным изменениям в работе организации и отражается на ее взаимодействии с клиентами.

Суть цифровой трансформации образования:

*в достижениине обходимых образовательных результатов за счет персонализации образовательного процесса;

*в развитии цифровой образовательной среды в учебных заведениях;

*в обеспечении общедоступного широкополосного доступа к Интернету, работы с большими данными.

При цифровой трансформации образовании акценты в обучении должны сместится на освоениеновых способностей: способностей каналиу, экспертизе и переносы освоенных знаний и умений в новые ситуации.

Персонализированная организация обучения формирует учебную самостоятельность студентов, развивает их способности и личностный потенциал.

Происходитиз менение роли преподавателя. Современный преподаватель превращается из носителя транслируемых знаний и умений в навигатора, который помогает ориентироваться в базах знаний.

Также помимо профессиональных компетенций, преподавателю нужно быть в курсе современной медиакультуры, трендов визуального дизайна, владеть цифровыми инструментами разработки графического, а иногда и видеоконтента [Н.Н. Зильберман, 2019, с. 251].

Говоря о цифровизации и цифровой трансформации в деятельности любой структуры, можно выделить три ключевых фактора такой трансформации: изменение технологий, изменение конкуренции и изменение потребительского спроса. Когда любые два из этих факторов совпадают таким

образом, что прежняя операционная модель ведения дел больше не подходит для продуктивной работы, структура достигает своего переломного момента: здесь либо осуществляется переход в «цифру», либо начинается неизбежное отставание такой структуры от конкурентов. Нужно четко понимать, что каждое прогрессивное предприятие или государственная структура должны активно использовать цифровые технологии [Гугелев А.В., Семченко А.А., 2019. с.16].

Независимоотвыбраннойстратегии,университетыстраныдолжныпройтицифровуютрансформацию, она объясняетсяследующимифакторами:

1. Сегодняшние студенты находятся в постоянной коммуникации как очном, так и виртуальным формате, по сути их процесс социализации многоканален и постоянен, так же цифровые устройства стали для них неотъемлемым инструментом познания. Цифровизация университета сделает его более адаптированным для целевой

аудитории, что приведет к повышению конкурентоспособности вузана рынке образования.

2. Свое временное внедрение новых технологий и готовность к фундаментальным сдвигам в сторону образовательной системы нового поколения, позволит сохранить за собой конкурентное преимущество университета.

3. Цифровизация внутренних процессов университета увеличит эффективность взаимодействия подразделений на уровне всего учебного заведения.

На наш взгляд, релевантность, проактивность и операционное превосходство дадут возможность нашим образовательным организациям в будущем конкурировать в цифровой сфере.

В условиях беспрецедентной модернизации Казахский национальный университет имени аль-Фараби быстро адаптировался для сохранения своих уникальных качеств и конкурентных преимуществ, грамотно выстроил стратегию своего дальнейшего развития.

В Казахском национальном университете уже реализуется модель «университета 4.0» в рамках проекта «AI-FarabiUniversitysmartcity». Проект предполагает внедрение облачных технологий в автоматизацию деятельности вуза, Smart-технологии в управление инфраструктурой кампуса и технологии BigData для формирования аналитической системы. Не случайно, компания «Microsoft» выбрала Казну партнером в формировании инновационного вектора развития IT-платформы высшего образования КазНУ первым в Казахстане дал старт массовым открытым онлайн-курсам, что позволило запустить Национальную платформу открытого образования. Мощный импульс формированию технологической платформы университета на базе проекта «Е-кампус» придали научно-образовательные центры «Hewlett-Packard», «Cisco», «KonicaMinolta», «Fujitsu», «Samsung», «Alcatel», «Лаборатория Касперского», Microsoft, Intel, Huawei. Совместно с Институтом дистанционного зондирования и цифровой Земли Академии Наук КНР (RADI) создан Центр цифровизации зондирования Земли. Начата работа по созданию совместно с Гонконским политехническим университетом научно-образовательной лаборатории – Технолофт Индустрии 4.0 [Республиканская образовательная общественно-политическая газета, 16.01.2018].

Надо признать, что первые недели после введения режима ЧП в РК, в стране и системе образования были проблемы с функционированием информационных ресурсов и электронных услуг. При проведении удаленных занятий, обнажились слабые стороны технического обеспечения,а именно, не готовность цифровых площадок для проведения вебинаров (zoom.com, webinar.ru и т.д), слабые каналы связи отечественных провайдеров интернет. А также недостаточная оснащенность сетью интернет населенных пунктов и отдельных районов РК.

Для Казну имени аль-Фараби дистанционная форма обучения — формат не новый, поэтому переход прошел быстро и без особых сложностей.При этом, студенты из регионов, уехавшие домой на время карантина, не прерывали учебный процесс, в случае отсутствия постоянного интернет соединения получали доступ к лекциям в удобное для них время.

Обучаемые пользовались IT-инструментами, обеспечивающими эффект присутствия на занятиях и online коммуникацию учебного процесса — MicrosoftTeams, Skype, Zoom. Также, студенты создали свои электронные ресурсы, интерактивные упражнения, модули для дистанционного обучения на основе LMS Moodle, находили и критически оценивали информацию, необходимую для создания цифровой среды обучения.

За период пандемии в онлайн формате на платформе ZOOM провели Международную научную конференцию студентов и молодых ученых «Фарабиәлемі» (6-9 апреля 2020 г.). В конференции участвовалоболее 3,5тысяч участников из числастудентов, магистрантов имолодых ученых Казахстана.117 участников из стран дальнего зарубежья и стран СНГ (Китай, Турция, Россия, Украина, Корея). Было организовано 22 онлайн секций, 70 круглых столов и научных семинаров, а также выпустили электронный сборник.

Также в новом формате при соблюдении дистанционного режима дискуссий(05 мая 2020 г.) провелиМеждународную научно-практическуюконференцию посвященную 110-летию со дня рождения Т.Т. Тажибаева «Образование и психолого-педагогическая наука: системность, преемственность, инновационность». Состоялся круглый стол «Качество образования с позиции требований международных и отечественных исследований» для празднования 80-летия кафедры педагогики и образовательного менеджмента.

На платформе ZOOM успешно провелиреспубликанскую олимпиаду, серию онлайн-вебинаров «Второй учитель», «Концепция идеального государства аль-Фараби», семинары, кинотренинги, дебатные турниры, викторины. А также онлайн тренировки и репетиции; онлайн встречи с интересными персонами; дистанционные творческие лаборатории, работа в проектах.

Опыт показал, что ответы на вызовы поколения и меняющейся среды вполне выполнимы и достаточно определены.

Разумеется, что полноценное образование с использованием дистанционных технологий возможно только при сочетании должного уровня качества контента с online-сервисом, в котором присутствует удобная навигация между лекциями, ясная структура учебного процесса и

бесперебойная запись и трансляция учебных аудио-видео материалов.

Таким образом, цифровизация помогает образовательным организациям оставаться в курсе инноваций и самых современных разработок в области распространения и передачи научного знания, а также способствует оперативно овладевать ими, что позволило оказывать образовательные услуги на новой, современной технологической базе.

Сохраняя верность традициям, Казахский национальный университет имени аль-Фарабии-дёт в ногу со временем и отвечает требованиям тенденций современной науки, в то же время остается образцом в области подготовки высококвалифицированных кадров и вносит свой вклад в развитие прогрессивных форм и методов обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гугелев А.В., Бонюшко Н.А., Семченко А.А. К вопросу обеспечения качества в контексте цифровизационных процессов. Вестник СГСЭУ. 2019. № 3 (77), С.91-95
2. Сафуанов Р.М., Лехмус М.Ю., Колганов Е.А. Цифровизация системы образования // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. № 2 (28), 2019, С. 116-121
3. Южаков В.Н., Ефремов А.А. Правовые и организационные барьеры для цифровизации образования в Российской Федерации // Российское право. Образование, практика, наука. 2018. № 6. С. 18–24.
4. Н.Н. Зильберман. Отвечаем на вызовы поколения в университете (из опыта преподавания С. 244-252 //EdCrunchТомск : материалы международной конференции по новым образовательным технологиям.г. Томск, 29–31 мая 2019 г. – Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2019. – 400 с.)
5. Гугелев А.В., Семченко А.А. Цифровые трансформации как необходимый процесс образовательного учреждения в условиях современной глобализации // Вестник СГСЭУ. 2019. № 2 (76), С. 15-20.
6. КазНУ принял дорожную карту цифровизации // «Білімді ел – Образованная страна», Республиканская образовательная общественно-политическая газета, 16.01.2018

УДК:378.2

СУГУРАЛИЕВА АЛИЯ МУХАНБЕДЖАНҚЫЗЫ
3 курс докторанты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

РАХМЕТ ҮСЕНБЕК РАХМЕТҰЛЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Мақалада мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі бүгінгі ғасыр талабына сай белгілі бір нәтижеге бағытталған білім берудің негізі болмақ. Кәсіби құзыреттілік бір нәрсе жайлы беделді ой, кесімді пікір білдіруге мүмкіндік беретін білімділердің сипаттамасы ретінде қарастырылған. Қазіргі заман мұғалімінің міндеті ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүруге икемді, қоғам пайдасына қарай өзін - өзі толық жүзеге асыруға дайын білімді, шығармашылыққа бейім, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыра алатындығы туралы атап көрсетілді.

Түйінді сөздер: құзырет, бәсекеге қабілетті, кәсіби, педагогика,шығармашыл, педагог.

Резюме. В статье профессиональная компетентность учителя является основой образования, ориентированного на определенные результаты, отвечающие требованиям современного века. Профессиональная компетентность рассматривается как описание образованных, позволяющих выражать авторитетное мнение о чем-либо. Было отмечено, что задача современного учителя заключается в том, что наука и техника способны формировать образованную, творчески склонную, компетентную и конкурентоспособную личность, способную жить в стремительно развивающемся мире, готовую к полной самореализации в пользу общества.

Ключевые слова: компетенции, конкурентоспособные, профессиональные, педагогические, творческие, педагоги.

Summary. In the article the professional competence of the teacher is the basis of education focused on certain results that meet the requirements of the modern century. Professional competence is considered as a description of the educated, allowing to Express an authoritative opinion about anything. It was noted that the task of the modern teacher is that science and technology are able to form an educated, creative, competent and competitive personality, able to live in a rapidly developing world, ready for full self-realization in favor of society.

Key words: competences, competitive, professional, pedagogical,creative, teachers

Білім берудегі тұлғалық-бағдарлық тұрғысынан қарау бағыты жеке тұлғаны ең жоғарғы құндылық ретінде қабылдауды көздейді. Қазақстан Республикасында білім беру жүйесі жаңа бәсекеге көтерілуі үшін әлемдік білім беру кеңістігінде ықпалдастық қарым-қатынаста болғаны абзал. Елбасы «XXI ғасыр жоғары технологиялар дәуірі болады» деген сөзіне лайық мамандар дайындау мәселесінде ауқымды жұмыстар жүргізілуде. Қазіргі білім беру саласындағы проблема-әлеуметтік педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан, білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдістерін іздестіру, оларды жүзеге асыра алатын мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру. Қоғам талабына сай шебер мұғалім болу заман талабы болып тұрғаны анық [1]. Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында жалпы орта білім берудің ұлттық деңгейдегі басты мақсаты – еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріне белсенді қатысуға дайын, құзыретті тұлғаның қалыптасуына ықпал ету деп анықтап көрсетілген. Педагогикалық сөздіктерде тәрбие барысындағы *тұлғалық-бағдарлық тұрғыдан қарауды* педагогтардың баланы жеке тұлға ретінде және тәрбиелік ықпалдың саналы, жауапты субъектісі ретінде қабылдайтын бірізді қатынасын атайды. Педагогикада бұл теория тәрбиенің субъект-субъектілі процесс ретінде анықталуына байланысты XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап қалыптаса бастады [2].Құзыреттілік тұрғыдан келу қазіргі үздіксіз білім беру, соның ішінде кәсіби білім беруде, білімді дамытудың келесі үрдістерін айқындайды.

Біріншіден, үздіксіз білім берудің жалпы жүйесінде өздігінен білім алу кезеңдерінің мәнділігі. Сондықтан білім берудің қазіргі кезеңінде білім алушылардың өзбетіндік, танымдық және практикалық іс-әрекет дағдысын қалыптастыру міндеті ерекше өзектеліп отыр.

Екіншіден, өздігінен білім алуды дамыту жағдайында сөз жоқ, оқыту құралдарының ролі артады. Қазіргі кезеңдегі оқыту технологиясында оқытудың ақпараттық технологиясының құралдары ерекше мәнге ие болуда.

Үшіншіден, білім беруді жүзеге асырудың да-

ралап оқыту ұстанымының ролін күшейтеді, әрбір білім алушы үшін оқу үдерісін даралауды жүзеге асыруды көздейді.

Төртіншіден, білім беруде пәндік-бағдарлық жүйеден жобалау жүйесіне көшуге бағыттайды.

Білім беруді жаңарту негіздерінің бірі ретінде құзыреттілік тұрғыдан келуді жақтаушылар күтілетін нәтижелер тұжырымдамасын жасауда негізгі ереже ретінде төмендегілерді көрсетеді:

- құзыреттілік ұғымы тек танымдық және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотиациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлықтық, яғни ол оқыту нәтижелерін (білім мен іскерлікті), құндылық бағдар жүйелерін, әдет және т.б. қамтиды.

- құзыреттілік – алынған білім, іскерлік, тәжірибе мен мінез-құлық тәсілдерін нақты іс-әрекет жағдайында жұмылдыру қабілетін білдіреді.

Студенттерді жоғары педагогикалық оқу орындарында кәсіби дайындау мәселелерімен С.А.Архангельский, Л.М.Митина, Б.Т.Кенжебеков, А.Нұғысова, Б.Д.Сыдықов және т.б. мұғалім тұлғасын қалыптастырудың жалпы дидактикалық мәселелерімен Т.А.Ильина, В.Н.Кузьмина, В.А.Сластенин, Т.Сабыров және т.б. мұғалім дайындығының жалпы психологиялық мәселелерімен В.В.Давыдов, Қ.Жарықбаев, С.Л.Рубинштейн және т.б. айналысты.

Қазіргі кезде психология, педагогика ғылымдарында болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы мен дамуы үдерісіндегі мазмұны мен құрылымын зерттеудің профессиографиялық, деңгейлік және міндеттік сияқты бірнеше тәсілдері бар екені байқалады. Сонымен қатар И.Ф.Исаев, Н.Д.Хмель және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдерді даярлау мазмұнын анықтаудың ұстанымдары түрліше айқындалған.

Мұғалімнің кәсіби қалыптасуы сол кезеңдегі білім жүйесінің дамуымен тікелей байланысты болғандықтан, зерттеу барысында зерделенген қазақстанның білім саласының жағдайы мен маман кадрлар даярлау мәселелеріне арналған ғылыми-педагогикалық еңбектерде: еліміздегі педагогика ғылымының, мектептердің дамуы (Қ.Бержанов, А.И.Сембаев, Ә.Сытдықов, Т.Тәжібаев, Г.М.Храпченков, С.Мусин, И.Б.Мадин, Қ.Б.Сейталиев, К.Қ.Құнантаева және т.б.); болашақ мұғалімдерді дидактикалық және әдістемелік тұрғыда дайындау (А.Е.Әбілқасымова, Б.Баймұханов, Т.С.Сабыров, М.Ж.Жадрина, С.А.Жолдасбекова, Ә.А.Молдажанова, С.С.Маусымбаев, А.Нұғысова, Д.Рахымбек, Қ.Ж.Қарақұлов, Б.Қасқатаева және т.б.); мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін, шығармашылық ізденісін қалыптастыру (Ш.Т.Таубаева, Е.И.Бурдина, Б.А.Тұрғанбаева, Н.А.Шамельханова және т.б.); жоғары оқу орындарында студенттерге кәсіби білім беру мәселелері (Ш.А.Абдраман, Т.Ә.Қышқашбаев, О.Мұсабеков, О.Сыздықов, А.Қ.Қозыбай); компьютерлік технологияны оқу үрдісіне енгізіп, болашақ мұғалімдерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлау (Т.О.Балықбаев, Е.Ы.Бидайбеков, Ж.Ж.Жанабаев, Қ.Қ.Қабдықайыров, С.М.Кеңесбаев, М.С.Мәлібекова) мәселелері жан-жақты талданған.

Педагогикалық қызметті жүзеге асыруға дайындығы сияқты сипаттамасы болып табылады. Бұдан басқа, бұл тәсіл біздің қарастырылып отырған жүйеде оңтайлы жұмыс істеуге мүмкіндік беретін педагогикалық жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді.Біздің әдіснамалық негіз ретінде таңдаған құзыреттілік тәсіліміз ресейлік және шетелдік білім берудің көптеген ғалымдары мен тәжірибелері (К. Грей, Дж.Бұл мақаланы толықтырып, дамыту арқылы, Уикипедияға көмектесе аласыз.)].Шетел педагогикасындағы құзыретті тәсілдің мәнін теориялық талдау (К.Грей, Дж. Э.Хэррр және т. б.) кәсіби-проактивті оқыту бастапқыда конструктивистік және бихевористік философияға негізделгенін көрсетті. Ресей біліміндегі құзыреттілік тәсіл-бұл педагогикалық қағидаттар, қызмет қағидалары мен әдістерінің жүйесі, студенттердің әмбебап қабілеттерін дамыту үшін жағдай жасайтын, бұл ретте міндетті болып табылады: қоғамның әлеуметтік-мәдени ағымдарына сәйкестігі; білім берудегі іс-әрекет ұстанымдарын сақтау; эмоциялық-тұлғалық саланы дамытуға бағдарлау.О.Е.Лебедев құзыретті көзқарас тұрғысынан, білімділік деңгейі теріске шығарылмайтын, бірақ оларды пайдалану қабілетіне назар аударылатын бар заннамалар негізінде түрлі күрделіліктегі мәселелерді шешу қабілеттілігімен анықталады. Мұндай тәсілде білім беру мақсаттары білім алушылардың жаңа мүмкіндіктерін жоққа шығармайтын терминдерде, олардың тұлғалық әлеуетінің өсуі сипатталады. Кәсіптік білім берудегі құзыреттілік тәсіл оқыту мен бағалаудың мақсатты бағытын өзгертеді, оларды оның негізгі мақсатына қол жеткізуге бағытталған етеді: еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, өз мамандығын еркін меңгерген және аралас салаларда бағдарланған, әлемдік стандарттар деңгейінде тиімді жұмыс істеуге қабілетті, тұрақты кәсіби өсуге, Әлеуметтік және кәсіби ұтқырлыққа дайын білікті қызметкерді даярлау.; жеке тұлғаның тиісті білім алуға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру.Қазіргі кезеңде, А. Андреев, құзыреттілік тәсіл өзін-өзі анықтау сатысынан өзін-өзі жүзеге асыру сатысына өтеді, онда олар мәлімдеген жалпы қағидаттар мен әдіснамалық ұстанымдар әртүрлі қолданбалы әзірлемелерде өзін растауы тиіс.Педагогтардың кәсібі-дидактилық құзіреттілігін қалыптастыру оларды тек мәдениет туралы мәліметтермен ғана байытып қоймайды, оларға өзін тануға, өзінің жеке "менін" қалыптастыруда, кәсіби тұрғыдан жоғары деңгейге көтерілуге көмектеседі. Бұл жерде білім берудің мемлекеттік стандартына қойылатын та-

лаптардың да қатысы бар. Қазіргі стандарттарда құзіреттілік тұрғыда көңіл бөлу байқалғанмен, әлі де жетістіруді қажет етеді.

Сонымен қатар, оқу үдерісі кезінде студенттердің педагогикалық терия мен практиканың өзара байланысын жүзеге асыру үшін қажет біліктерді нақтылауға, яғни педагогикалық білімді практикада қолдана білу, әдістемелік мәселелерді қоя білуге және шешуге қажет жаңа әдістемелік білім алу, өзінің ғылыми іс-әрекетін ғылымға қойылатын талаптар тұрғысынан талдай білу, педагогикалық зеттерулерге әдіснамалық сипаттама жасау біліктерін қалыптастыруға үйрену қажет.

Осылайша, жүйелі, жеке тұлғаға бағытталған және құзыреттілік тәсілдердің жиынтығы болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Қойылған мәселені шешу үшін «Құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік», «мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі»ұғымдарының мәнін анықтаудың негізгі тәсілдерін талдаймыз.

Әдеби дереккөздерді зерттеу нәтижелері мынаны көрсетті: Біріншіден, философиялық және психологиялық сөздіктерде «құзыреттілік» ұғымын түсіндіру, екіншіден, кейбір авторлар психологиялық-педагогикалық әдебиетте «құзыреттілік» және «құзыреттілік» ұғымдарын ажыратпайды [3].»Құзыреттілік» және «құзыреттілік» ұғымдарын дамыту үшін орыс тілінің түсіндірме сөздігінде, басқару бойынша түсіндірме сөздікте және т. б. осы ұғымдардың қалай анықталатынына талдау жасаймыз.:

- бұл осы органның жарғысында немесе басқа ережелерде белгіленген қандай да бір органның немесе лауазымды тұлғаның өкілеттіктерінің (құқықтары мен міндеттерінің) жиынтығы;

- - біреу жақсы білетін сұрақтар саласы;

- - белгілі бір тұлғаның жеке мүмкіндіктері, белгілі бір білім мен дағдыларды әзірлеуге қатысуға мүмкіндік беретін біліктілігі (білімі, тәжірибесі).

Педагогтің зерттеу мәдениеті мұғалімнің әдіснамалық құзыреттілігін қалыптастыруда негізгі құралы болмақшы. А.И.Кочетов, Н.В. Кухаревтің еңбектерінде мұғалімнің зерттеу мәдениеті оқыту мен тәрбие үрдісінде, педагогикалық шығармашылықтың зерттеу бағытын жетілдірудің нәтижесі ретінде қарастырылады. Ғалым Н.В.Кухарев "Педагог-мастер-педагог-исследователь" атты монографиясында жалпы білім беретін мектептің өзін-өзі дамытатын жүйе жағдайында педагог-зерттеушінің қалыптасуының жүйе-құрылымдық нобайн ұсынады. Ғалым ұсынған ғылыми-практикалық құрылым педагогтің зерттеуші ретінде педагогикалық еңбектің тиімділігін жобалау мен диагностикалауға бағытталады. Зерттеу элементтері әдіснамалық іс-әрекетке де тиесілі. Шығармашылықпен жұмыс жасайтын педагог зерттеуші-педагог қызметін де атқарады. Шығармашылықпен жқмыс жасайтын мұғалімдердің, жаңашыл мұғалімдердің іс-тәжірибесін зерттеу – педагогика ғылымының дамуының басты шарты.

Соңғы кезде қоғамның жаңартуына байланысты, жаңа формацияны, жаңа мұғалімі педагог-зерттеуші ретінде құрастырырып жатырмыз. Педагог-зерттеуші әрі мұғалім ретінде, әрі тәрбиеші ретінде де жоғары деңгейдегі маман, ол әртүрлі зерттеу әдістерін жақсы меңгерген, педагогика, психология, философия саласындағы арнайы білімі бар. Педагог-зерттеуші қазіргі мектеп мәселелерімен жақсы таныс [4]. Педагог-зерттеуші өз ісіне жауапкершілігі жоғары, белсенді, шығармашыл мұғалім. Педагог-зерттеуші алынған мәселе төңірегінде өз оқушыларымен эксперимент жүргізе алатын, оның нәтижесін бағалай алатын озат мұғалім. Педагогтің кәсіби-зерттеу іс-әрекетіне даярлау мотивациялық, когнитивтік және технологиялық компонементтері бар біртұтас тұлғалық жүйенің сипаттамасын меңгеру болып табылады.

Бұл анықтамалардың екі жақты болуы біздің пікірімізше құзыреттілік ұғымының педагогикалық және психологиялық құрамдас бөлігімен байланысты.

Құзыреттілік-ол үшін жеке-маңызды іс-әрекетте көрінетін субъектінің білім, білік, қабілеттерінің жиынтығы. Ал құзырет деп субъект хабардар болып табылатын мәселелер саласын түсінеміз. Ендеше ұстаздарды жаңа жолдар күтіп тұр деуге болады. Сол жолдарда сәттіліктер болсын!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беру және ғылымды дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. Муканова С.Д. Контекст организации компетентностно-ориентированного образования а Казахстане. – Алматы, 2009.
3. Ковжасарова М.Р., Нурахметов Н., Аульбекова Г.Д. Технологизация учебного процесса: Казахстанский опыт. – Алматы, 2005. – 224 с.
4.Таубаева Ш.Т. Педагогика әдіснамасы оқу құралы. - Алматы : Қарасай, 2016. – 312б . -

УДК 37.032

СУЮНДИКОВА МАРГИСАТ КАБИДЕНОВНА
Педагогика және психология мамандығы бойынша 2 курс докторанты
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

ЖУМАТАЕВА ЕНГИЛИКА
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДА КРЕАТИВТІК ОЙЛАУДЫ ДАМЫТУҒА БӨГЕТ БОЛАТЫН КЕДЕРГІЛЕР

Түйін. Мақалада тұлғаның шығармашылық, креативтік ойлау қабілетін дамытуға бөгет болатын кедергілерталданады. Кедергілер тұлғалық қасиетке, когнитивтік қабілетке және ортаға қатысты қарастырылады.

Түйінді сөздер: креативтік ойлау, тұлғалық кедергілер, когнитивтік кедергілер, креативтік орта

Резюме. В статье анализируются барьеры, препятствующие развитию способностей творческого, креативного мышления личности. Рассматриваются такие барьеры как личностные, когнитивные и средовые.

Ключевые слова: креативное мышление, личностные барьеры, когнитивные барьеры, креативная среда.

Summary. The article analyzes the barriers that hinder the development of the abilities of creative thinking of individual. Barriers such as personality, cognitive and environmental are considered.

Key words: creative thinking, personality barriers, cognitive barriers, creative environment.

КІРІСПЕ

XXI ғасыр - өзгерістерге, түрлі табиғи, әлеуметтік, экономикалық, технологиялық дағдарыстарға толы заман. Осындай заманда туындап отырған проблемалар да өткен ғасырдағы проблемелардан мүлде өзгеше. Атам қазақ *«заманына қарай адамы»* дегендей, қазіргі кезде өз заманының проблемаларын шешуге қабілетті, заманауи, креативті ойлай алатын тұлғаның болуы шарт.

Креативті болу дегеніміз бейстандарт ойлауды, ерекше және соны нәрсе ойлап шығару, іс-әрекетінде шаблоннан бас тартуды, бірден мәселенің бірнеше балама шешімін таба білуді, кез келген мәселеге шығармашылық тұрғыдан қарауды білдіреді[1]. Бірақ, креативті, шығармашыл тұлғаның қалыптасуына көптеген кедергілер бөгет болып отырады. Креативтік кедергілер тумасынан адам бойында бар шығармашылық әлеуеттің ашылуына тосқауыл болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Креативтік, шығармашылық ойлауды қалыптастыру проблемалары мен кедергілерін А. Маслоу, Н.Д. Левитов, М.М. Жердева, Воскобойников В.М., Л.Б. Ермолаева-Томина, А.Н.Лук, Берельсон менСтейнер сияқты ғалымдар зерттеген.

А.Маслоу шығармашылықты бұғаулайтын тұлғаның жеке басына қатыстыкедергілерді, атап айтқанда, конформизмді *(басқаларға ұқсау, өз ойын айтуға қорқу, күлкілі болып көрінгісі келмеу, басқалардың ойымен келісушілік*), ішкі және сыртқа цензураны *(тұлғаның суперэгосының салдарынан дәстүрлі емес, ерекше ойды саналы немесе бейсана түрде басу)*, ойлау салқындылығын *(ой стереотиптілігі, типті тапсырмаларды стандартты тәсілмен шешу әдеті),* ойдың импульсивтілігін *(жауапты жылдам тапқысы келуі, күшті уәждеме болғанда пайдаболатын адекватсыз, мұқият ойланбаған шешімдер табу ниеті)*, танымдық эгоцентризмді *(бір ойдан екінші ойға ауысуға, танымдық перспективті ауыстыруға қабілетсіздік*) ерекше атап көрсеткен [Maslow A.H., 1959].

М.Жердева кедергілерді ішкі және сыртқы факторлар деп екіге бөліп қарастырған. *Ішкі факторларға* тұлғаның өзінің шығармашылық потенциалын дамыту ниетінің жоқтығын, ерік-жігерінің жеткілікті дамымағанын, талантының, білімінің болмауын, жалқаулықты, мақсаттылықтың болмауын, ал *сыртқы факторларға* – материалдық деңгейінің төмендігін, туған-туысқан мен жақындар, оқытушылар мен ата-анасы тарапынан қолдаудың болмауын, ниеттес адамдардың жоқтығын жатқызады [ЖердеваМ.М., 2005, 462 б].

В.М.Воскобойников болса, кедергілерді контрсуггестивтік, тезаурустік және интеракциондық деп үшке бөлген. *Контрсуггестивтік* кедергілер қатарына теріс ұғымды, өз күшіне сенбеушілікті, басқаларға сенімсіздік танытуды, бейімделгішті; *тезаурустыққа* – білім мен интеллектуалды даму деңгейінің төмендігін, ақпараттың қолжетімсіздігін, ал *интеракциондыққа* – өзінің де, басқаның да жұмысын жоспарлай алмауы мен ұйымдастыра алмауын жатқызады [Воскобойников В.М., 1996].

Л.Б.Ермолаева-Томина пробллемаларды шығармашылық тұрғыдан шешуді қиындадатын факторларға: бар жағдайдың өзгеріссіз қалуын қалайтынды, ерекше идеяның өздігінен пайда болуын күтуді, ерекше шешімді ерекше болып көрінуі үшін іздеуді, қоғамдық маңызы бар мақсатқа немқұрайлы қарауды, қоршаған ортаны өзгертуге ұмтылмай, оған бейімделуді жатқызған [Ермолаева-Томина Л.Б.,1975].

Мақалада креативтік ойлауды дамытуға бөгет болатын кедергілер тұлғалық қасиетке, когнитивтік қабілетке және ортаға қатысты қарастырылады.

1. Тұлғалық кедергілер. Адам кез келген нәрсені,ең алдымен, эмоционалдық тұрғыдан қабылдайтын болғандықтан, тұлғалық кедергілерді талдауды психикалық, эмоционалдық күй-жайдан бастағанымыз жөн. Креативтіліктің ең басты жауы болып табылатын *қорқыныш* сезімі адамның қиялы мен ынтасын тежейді [Лук А.Н., 1978, 71 б]. Адамдардың көбі креативті идея ұсынуға қауіптенеді. Себебі, олар өздерінің ұсынған идеясын адамдар күлкі қылады, сынайды немесе идеяны қабылдаумауы мүмкін деген ойдан қорқады. Тұлғада, егер оның идеясын қабылдамаса, демек оның өзінен теріс айналады деген сезім пайда болады. Өкінішке орай, адамдар осындай сезімнің одан бетер күшеюіне септігін тигізіп жатады. Көбінесе олар креативті идеяға емес, идеяны ұсынған адамға баға береді.Көпшіліктің осындай реакциясы болуы әбден мүмкін болғандықтан, тұлғаға креативтік мінез-құлық қауіпсіз болып көрінбейді. Екінші жағынан, адамдар кез келген істі бақылауда ұстағанды ұнатады. Ал, креативті, шығармашыл істі басқару қиын. Басқаруға, қадағалауға келмейтін іс қауіпті болып саналады. Проблеманы шешу үшін мүлде басқа, жаңа, дәстүрлі емес тәсілді қолдану туралы ойдың өзі қалыптасқан тәртіпке, жағдайға қауіп төндіретіндей көрінеді. Негізі, адамның таңдауы, мүмкіндіктері көбейген сайын ситуацияны басқаруы да жеңілдей түседі. Креативтілікті қауіп ретінде емес, шығармашылықтың көзі деп қабылдап, оған дайын болғаны дұрыс. Үшіншіден, креативті ойлау – тәуекелге бару дегенді білдіреді. Егер тұлға оған дайын болмаса, ол идеясымен қоса өзінің де сәтсіздікке ұшырайтыны туралы ойлап қана қоймай, оны визуалдап өзін неврозға, стреске немесе депрессияға жеткізуі мүмкін. Қорқыныш, үрей креативтік тәжірибенің жетіспеушілігінен болады. Мұндайда білікті маманның кеңесі осы кедергіні жеңуге, алда болатын тәуекелді дұрыс бағалауғакөмектесе алады.

Креативтік, шығармашылық іс-әрекет процесінде жиі кездесетін кедергінің бірі – *күмән*. Н.Д.Левитов айтқандай, күмән – құрамына сенімсіздік, түсінбестік, ұсынылып отырған проблеманың шешімінің қаншалықты дұрыс екендігі туралы толғаныс, ұсынылған шындықтың дәлелденбейтіндігі, оған көзінің жетпейтіндігі, көңілінің толмайтындығы туралысезімі кіретінкүрделі психикалық күй-жай. Күмәннің жақсы жағы – сыни тұрғыдан ойлау, қажет жағдайда өзінің көзқарасын, пікірін қайта қарау, сенгіштікке, иланғыштыққа, келісушілікке қарсы тұру[Левитов Н.Д., 1964]. Ал, скептикалық күмән болса, креативтік іс-әрекет процесінде шығармашыл тұлғаға да, оны қоршаған адамдарға да кері әсерін тигізеді. Скептикалық күмәннің ең нашар түрі – *күдікшілдік*, кейде ол жүгенсіздікке, өзін-өзі жақсы көрсетуге тырысушылыққа ұласады. Күдікшілдік беделді адамдардың пікірін сыйламаумен, өзіне көңіл аударту үшін тұрарлықтай дәлелі болмаса да бәрін жаппай сынаумен байланысты.

Келесі кедергі – *толқу*. Зерттеушілер толқу мен шығармашылық процестің арасындағы байланыстызерттегенде, толқу адамның ерік-жігері мен шығармашылық әлеуетіне қарай креативтік іс-әрекеттің орындалу сапасын бірде төмендететінін, бірде жоғарлататындығын анықтаған. Креативті іс-әрекетке конструктивті әсер ету үшін толқу деңгейінің бірқалыпты болғаны дұрыс. Әйтпесе, толқу деңгейі көтеріліп, оны реттеуге мүмкін болмай, орындамақ болған іс-әрекет құрдымға кетеді. Креативтік іс-әрекетпен айналысқанда қорқыныш, үрей, толқу, қобалжу сезімдері қатар жүреді. Сондықтан оларды бағындыра білген жөн.

Шығармашылық іс-әрекет барысында *түңілу, өкініш, торығу* сияқты фрустрациялық эмоционалдық күй-жайда болып тұрады. Қүткені, ойлағаны жүзеге аспағанда өзіне-өзі қанағаттанбай, наразыланып адам түңіле бастайды. Креативті шешім, идея, өнім не болмаса бұрын-соңды болмаған нәрсені ашамын деген ойы жүзеге аспағанда одан бетер түңіле бастайды. Сәтсіздіктің салдарынан өзіне көңілі толмай, ашу-ыза, өкініш кернейді. Торығу – үміттің, күдердің үзілуі. Шығармашыл адамның торығуының себебі – туындаған қиындықты жеңу мүмкін емес деген сезімінде [Е.П-.Ильин., 2009, 121 б].

Креативтілік пен шығармашылыққа бөгет болатын келесі кедергі – тұлғаның бойында *жинақылықтың болмауы және өз істерін ұйымдастыра білмеуі*.Істер мен идеялардың көптігі қайсының маңызды және қайсысын ең алдымен істеу керектігін түсінуге кедергі жасайды. Күнделікті атқарылатын істерді жөнімен ұйымдастыра білгенде ғана тұлғаның жады, санасы босап шығармашылықпен айналасуға мүмкіндік туындайды. Тіпті сол күнбекүн атқарылатын істің өзін креативтік тұрғыдан шешіп, өзінің уақыты мен күшін үнемдеуге болады. Креативтік ойлау процесінде адамның басына көптеген идеялар келіп жатады. Адамдардың көбі сол идеялардың маңыздылығын, артықшылығын сұрыптамай, ең алдымен қарапайымын, жеңілдеуін жүзеге асыруға тырысады. Осы кедергіні жою үшін идеялардың басымдылығын анықтауға үйрену керек.

Енді сөз болатын кедергілер: *өзін-өзі төмен бағалау, өзіне тым сенімді болу, тәккаппарлық, өзін-өзі сыйламау, өзін-өзі сынау, өзін-өзі цензурадан өткізу, перфекционизм*.

Креативтілік деңгейі мен өзін-өзі бағалауы бір-біріне сәйкес келгенде шығармашыл тұлға кез келген ортаға жақсы бейімделе алады, эмоционалдық тұрғыдан бірқалыпты, белсенді әрі тәуелсіз. Керісінше, өзін-өзін төмен бағалайтын адам-

ның креативтілігі төмен, әлеуметтік ортаға нашар бейімделеді, істеп жүрген ісінің маңыздылығына күмәнмен қарап, креативті іс-әрекетке баруға батылы бармайды.Екінші жағынан, адамның өзіне тым сенімді болуы да проблеманы шешу барысында өзінің дұрыс шешім қабылдадым деген ойы басқа балама тәсілді, идеяны қарастыру мүмкіндігін жоққа шығарып отырады. Мұндай асқан сенімділік, негізінен, тәжірибесі мол, біліктілігі жоғары адамдарда кездеседі. Жинақталған тәжірибе жаңа мүмкіндіктерге басқаша көзқараспен қарауын шектейді. Сондай-ақ тәккаппарлық та тұлғаға басқалардың идеясын шындап қабылдауына бөгет болады. Керемет идеяны тудыру бір адамның ғана қолынан келе бермейтін іс. Мұндайда басқалардың ойы мен қоршаған орта туралы мәлімет өте маңызды. Сондықтан тәккаппарлықты ауыздықтап, басқаларды да тыңдай білу керек.

Өзін-өзі сыйламау сенімсіздіктің жетіспеуі немесе өзіне-өзі асыра сенушіліктің салдарынан болады. Бұл проблеманы шешуге кірісуге де, идеяны жүзе асыруға да зиянын тигізеді. Өзі-өзі қатты сынау – шығармашылықтың жауы. Дарындылық пен өзі-өзі сынаудың арасында тепе-теңдіктің болғаны жөн. Әйтпегенде, тұлғаның өзін қатты сынауы шығармашылық тығырыққа әкелуі мүмкін [Лук А.Н.. 1978, 71 б].

Тұлғаның өзін-өзі цензурадан өткізуі - оны тежеп отыратын және көпшіліктің алдында ыңғайсыз жағдайда қалмаудың алдын алатын ішкі сезімі. Өзін-өзі цензурадан өткізу адамды қателік жасаудан қорғайтын болып көрінгенмен, шын мәнінде, ішкі шектеуі оның қиялын басып, тәжірибе жасаудан бас тартқызады. Бұл қасиет адамды қателік жасау құқығынан айырып, мүмкіндіктерін шектеп қана қоймай, оны үнемі эмоционалдық күйде ұстайды. Адамның бәрінде кез келген идеяны, мәліметті сүзгіден өткізетін жеке фильтрі бар. Кейде сол фильтр жаңа идеяны немесе тәсілді мойындауға мұрсат бермейді. Фильтрден өту үшін тұлға өзіне-өзі сұрақ қойып идеяны мойындамаудың, қабылдамаудың себебін анықтауы керек. Өзіне өзі есеп бергенде ойын ретке келтіре алады және көптеген креативті идеяларды өткізіп алмауға жағдайтуындайды.

Егер адамның бойында істің бәрін мүлтіксіз орындау (перфекционизм) әдеті болса, онда оған креативтік идеялар тіпті де ұнамауы мүмкін. Себебі креативті идея басында нақтыланбаған, аяқталмаған түрде болады. Перфекционизм креативті идеяларды алдын ала жоққа шығарып, креативті идеяның одан әрі дамуына және толыққанды жүзеге асуына жол бермейді. Мұндай жағдайда, бастысы, назарды бірден нәтижеге емес, креативтік процестің өзіне аударған дұрыс. Күшті барынша креативтік процесті жетілдіругебағыттау қажет. Негізі, істі мүлтіксіз орындауға ұмтылу – жақсы қасиет. Бірақ оны кейде заттарға қатысты, кейде процеске қатысты және қандай процескеқалай қолдану керектігін білген абзал.

Креативтік ойлауға бөгет болатын жоғарыда айтылған эмоционалдық және психикалық кедергілермен қатар *физикалық кедергілер* де бар. Кез келген физикалық дискомфорт немесе бір ауруы адамға танымдық тапсырмаларды орындауға мүмкіндік бермейді және оның шығармашылық қабілетіне кері әсерін тигізеді. Осы орайда, айта кететін тағы бір маңызды жайт – ол ұйқы. Ұйқысы қанбаған, дұрыстап демалмаған адамның да ерекше идеялар тудыруға жағдайы болмайтыны белгілі. Сондықтан тұлға шығармашылық іс-әрекетпен айналыспас бұрын немесе күрделі мәселені шешуге кіріспес бұрын, ең алдымен, өзінің денсаулығына,ұйқысы мен дұрыс тамақтануына көңіл бөлуі тиіс.Барынша өзін жақсы сезінгенде ғана шығармашылықпен айналасуға шамасы да, көңіл-күйі де, ниеті де болады.

Жалпы адамдардың көбі жанын қинамай «жеңілдің астымен, ауырдың үстімен» жүргісі келеді. *Қиындықтар* аз болғандықтан, адамның шығармашылық қабілеті де ашылмайды. Қиындықтар тәуекелмен, жанына жақпайтын жайсыздықпен байланысты болғандықтан, адамдар одан қашқақтайды. Негізі, қиындық адам өміріне қажет нәрсе, тек қиындықта адам шыңдалады, оның бойындағы бұрын байқалмаған небір физикалық, шығармашылық қабілеті көріне бастайды, одан әрі дами түседі. Қиындықтарды жеңе білген адам, креативтік іс-әрекеткеқуана кіріседі.

Креативтік ойлаудың басты кедергілерінің бірі – ол *жалқаулық*. «Жалқаудың ертеңі бітпейді» дегендей, адамдардың көбі істегісі келген ісін бастай алмай, созып жүреді. Жалқаулық пен жігерсіздік шығармашылық процесті бастауға және психологиялық инерттілікті жеңуге бөгет жасайды. Кез келген іс үш кезеңнен тұрады: істі бастау, іс жалғастыру және істі аяқтау. Осыларға жұмсалатын күш-жігер де психологиялық жағынан әртүрлі болғанымен, кейбіреуіне істі бастау қиын болса, енді береулеріне оны аяқтау қиынға соғады. Мұндайда адам өзін тәртіпке салып, жаттықтырғанда ғана жалқаулықтан құтыла алады.

2. Когнитивтік кедергілер. Бұған ойлауға, дүниетанымға, когнитивтік дағдыларға қатысты кедергілерді жатқызуға болады.

Функционалдық шырғалану, ой таяздығы - проблеманы шешуде тек айқын тәсілдерді қолдану бейімділігі тұлғаның жайлы аймағынан шыққысы келмейтіндігінен болады. Мұндай бейімділіктің адамның өткен өмірлік тәжірибесіне тікелей қатысы бар. Белгілі бір көзқарасы бар ортада қалыптасқан тұлғаның дүниетанымы да шектеулі болатындықтан, проблеманыңшешімін жан-жақты қарастырмайды. Үйреншікті әдіс-тәсілдер тың нәрсе ойлап табуға, креативтік шешім қабылдауға кедергі болады. Психологиялық инерцияның, дағдылы ойлаудыңсалдарынан соны, тың идеялардың басым көпшілігі жарамсыз деп танылып жатады. Креативтік ойлауды дамытуға қажет басты қадам – ой бұғауынан босап шығуға тырысу.

Тым нақты ойлау, практикалық тұрғыда ойлау креативтілікке кедергі. Одан құтылудың жолы - қарастырып отырған мәселенің осыған ұқсас проблемалармен не болмаса басқа саладағы ұқсас жағдаймен сәйкестігін және айырмашылығын іздестіріп көру. Абстрактілі ойлау нақты ойлауға

қарағанда мәселені жалпылауға мүмкіндік туғызып, басқа проблемалармен байланысы табылады. Ұқсас проблемалардың шешімін өз жағдайыңызға пайдаланып көруге болады.

Биполярлы, балама ойлау. Негізінен адамдар проблеманы қарастырғанда шешімнің екі балама нұсқасымен шектеліп, басқа ықтимал нұсқаларды ескермей, өздерін екі жолдың торабына қояды. Проблеманың бірнеше шешімі болуын ескермеуі, креативті идея табу мүмкіндігінен айырады. *Ойлаудың ригидтілігі* – шешім қабылдау мен мақсатқа қол жеткізуде қолданылатын құралдардың шүбәсіздігі тиімді болатын жаңа тәсілдерді пайдалануға шектеу қояды. Осындай шектеуден өту үшін ой икемділігін дамыту қажет. Ойдың икемділігі міндеттерді шешуде алынған біржақты ескірген тәсілдерден еркін болу ептілігінде, міндеттерді шешудің жаңа тәсілдерінтез ұйымдастыру немесе таңдауында байқалады[«Қазақ энциклопедиясы», 2011. 400 б].

Қабылдау, зейін, есте сақтау, қиял, сөйлеу сияқты *когнитивтік дағдылардың даму деңгейінің төмендігі* креативтік ойлауды дамытуға бірденбір кедергі. Аталмыш дағдыларды барынша дамытып, толыққанды пайдаланғанда стереотиптіліктен құтылып, шығармашылық шабыттың пайда болуына жаңа мүмкіндіктер ашылады.

3. Ортаға қатысты кедергілер. Маңызды кедергілердің бірі – креативті ойлай алатын тұлғанықалыптастыратын*ортаның болмауы*. Оған отбасы, білім жүйесі мен институциялық жүйе жатады. Негізі, үшеуінің басты міндеті – автономды, өз-өзіне сенімді, өзін-өзі дамыта алатын тұлғаны тәрбиелеу болғанымен, сол жеткілікті деңгейде жүзеге аспай жатыр. Әлі күнге дейін білім жүйесінің барлық сатысында инерттілік пен догматизм сақталып келеді. Алған білімнің әлеуметтік, адами капиталған айналуы өте баяу. Академиялық білімі бар тұлға нақты-эмпирикалық кеңістікте тиімді әрекет етуге қабілетсіз болып жатады. Ал, институциялық жүйе бұқара халықтың мүддесін қанағаттандыруға бағытталған. Қоғамдық санаға креативтік мәдениетті енгізу үшін қоғамда креативтілікке деген қажеттіліктің болуы ескерілмейді. Қазіргі кезде ортастатистикалық азамат тәуекелге барғаннан гөрі, өзінің тұрақты, қауіпсіз өмірінің сақталуын қалайды. Креативті әрекетке бару үшін жауапкершілікті мойнына алу керек. Өкінішке орай, адамдардың көбі өздерін өзгеріске толы заманның құрбаны ретінде сезініп, бар жауапкершілікті билік басына не болмаса тағы басқаға артқанды ұнатады. Креативтік мәдениетті дамытуға қажетті шарт –ол қоғамның модернизациясы. Социалистік заман өтсе де, әлі күнге дейін адамдар өзгеше ойлауға қорқады, «креатив фобиясы» бар деуге болады. Бастамашылдығы, ерекше ойы үшін жазаланатындай, сөзге қалатындай көрінеді. Адамдардың басым көпшілігі консервативті ойлайтындықтан, жаңа нәрсені қабылдамайды,кейде жоққа шығарып жатады. Қоғамда конформизм басымдығы байқалады. Көпшіліктің айтқанымен келісу, қоғамда болып жатқанның бәрін қарсылықсыз, ойланбастан қабылдау тұлғаны дамытпайды, керісінше сын тұрғыдан, креативтік ойлау қабілетінен айырады.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғанды қорытындылай келе, тұлғалық, когнитивтік және ортаға қатысты кедергілерді жоймайынша креативтік ойлауды дамыту мүмкін болмайтынын отбасы да, оқу жүйесі де, қоғам да жақсы түсіну керек. Креативтік іс-әрекетпен айналысуға қабілетті бола алатын тұлғаның мінез-құлқын, әдетін, мәдениетін, көзқарасын қалыптастыру – бүгінгі заманның талабы. Ал, қазіргі заманымыз - жаппай бәсеке, жаңа мүмкіндіктер мен перспективалар заманы болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Мынбаева А.К. Креативность и творческие способности личности: теория, принципы и карта развития: монография / А.К.Мынбаева, А.В.Вишневская, Н.Р.Галимова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016, 5 с.
2 Maslow A.H. Creativity in self-actualising people //H. H. Anderson (ed.). Creativityanditscultivation. NY. Harper. 1959.
3 ЖердеваМ.М. Особенности развития креативных способностей в старшем школьном возрасте // Ананьевские чтения, 2005: Материалы научно-практической конференции. СПб.,2005. С. 462–464.,
4 Воскобойников В.М. Как определить и развить способности ребенка. СПб.,1996.
5 Ермолаева-Томина Л.Б. Проблемы развития творческих способностей (по материалам зарубежных исследований) // Вопросы психологии. 1975. № 5.
6 Лук А.Н. Психология творчества. М., 1978, 71 с.
7 Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. М., 1964
8 Е.П.Ильин, Психология творчества, креативности, одаренности. : Питер; СПб.; 2009, 121 с.
9. Лук А.Н. Психология творчества. М., 1978, 71 с.
10 Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. 400-б.

UDC37.01

SALTANOVA GALIYA
associated professor, candidate of physical and mathematical sciences
ASU named after H.Dosmukhamedov

SHIN VERA
teacher, master of Computer Science
ASU named after H.Dosmukhamedov

ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL LEARNING SYSTEMS

Түйін. Бұл мақалада оқыту жүйелерінің даму тарихын талдау нәтижелері көрсетілген.
Түйінді сөздер: оқыту жүйелері, жасанды интеллект, интеллектуалдық оқыту жүйелері.
Резюме. В данной статье докладываются результаты анализа истории развития обучающих систем.
Ключевые слова: обучающие системы, искусственный интеллект,интеллектуальные обучающие системы.
Summary. This article reports the results of an analysis of the history of the development of learning systems.
Key words: learning systems, artificial intelligence, intelligent learning systems.

INTRODUCTION

Today, the information awareness as the technical basis for improving the information society is a national strategic resource, which is not only a universal, continuous level of social and cultural development of the country, but also its place in the international, global process of world development.

One of the main tasks of the institute of education is to satisfy the demand of the state in fulfilling the social order. Trends in the modern world dictate the need for continuous improvement of the educational process, so the learning process should be extremely flexible to changing requirements.

The method of improving the quality of training of students and the formation of an appropriate educational environment is the provision of advanced pedagogical technologies, on the one hand, and the use of new educational information technologies, based on the use of intelligent teaching systems on the other.

Modern teaching methods presuppose not only the full-time presence of a student in any particular discipline, but also the possibility of receiving education remotely. As a rule, many of those who already have higher professional education wish to deepen their knowledge in the discipline they are interested in, expand their competencies in the related professional field of activity and gain new skills and knowledge that make it possible to occupy more successful positions in the professional environment.

Also, the educational process not only in our country, but also in the world has undergone fundamental changes since March 2020. A sharp complete transition from traditional classroom teaching to distance education occurred due to the threat of the coronavirus pandemic (COVID 19).

The new training format provides a wide range of opportunities and prospects for improving and creating innovative teaching systems for which a critical situation creates forced conditions.

MAIN PART

The necessity of automation in any type of activity becomes relevant whereas the functions performed by a person can be automated and implemented using technical means. With the condition that the quality of the result will not be inferior to the quality of the "mechanical action".

This opportunity appeared in the middle of the 20th century and is associated with the development of computer technology.

History shows that the beginning of the creation of training systems (hereinafter referred to as the OS) is rooted in the past and the first stage of the creation of the OS falls on the 50s and 60s of the 20th century. So in 1954 a book was published in America, authored by Professor Skinner B.F., where

he put forward an idea called programmed learning [Skinner B.F., 1954. p.86-97]. The essence of the idea was a call to increase the effectiveness of the management of the educational process by building it in absolute accordance with the psychological knowledge about it, which actually means the introduction of cybernetics in the practice of learning. This direction began to develop actively in the USA, and then in other countries. And even then, automation of the learning process was considered one of the main features of programmed learning.

The process of automation of programmed learning originated along with the use of training, testing and monitoring devices of various kinds.

Actively used in the 60-70s, they did not provide the proper effectiveness and correctness of the results of the student's knowledge control due to limited opportunities. In fact, the use of the aforementioned devices both in the Soviet Union and abroad has spread only to training different skills, as well as to the simplest methods of knowledge control (mainly a sample plan).

Around the same time period, the ideas of artificial intelligence are developing. Fundamental models for the representation of knowledge were developed, the first systems that used artificial intelligence methods were published [СалтановаГ.А., БайтемироваН.Б..2014].

In this regard, the following goals for the development of the OS have spread: it is necessary to create a system that could completely create the illusion of a teacher, having the necessary knowledge in the subject area, pedagogy and could adequately communicate with the user, imitating the natural environment. For example, U. Attel, in his article "A training computer: real-time simulation of a training dialogue," writes: "The enthusiasm caused by the possibility of using a computer for training is connected with the hope that the ability of these devices to process natural language will allow account, ... to simulate the natural communication between teacher and student"[АттельУ.,1970. с.206-228].

This was a maximum task, which subsequently was transformed and formed the main goal, to achieve which was the main desire of the developers of training systems. As a result of the research, the OS structure was developed and some methods for solving this problem were proposed [Licklider J., 1962. p.217-239., Uhr L.,1964. p.26-35].

But, as in the field of research on artificial intelligence, the implementation of general ideas has encountered great difficulties in practice. In the process of creating the first prototypes of training systems, the fact of the degree of difficulty and complexity of representing knowledge in the subject area, as well as the formation of feedback and dialogue between the "teacher" and the student, became clear, the lack of linguistic knowledge became an obvious problem. In this connection, the OS created since that time was very different from ideal models.

At the same time, in the 60s a large variety of specialized software packages were created, the purpose of which was the creation and maintenance of applied training programs on the basis of the 3rd generation electronic computer (computer) - automated training courses (AUC).

At that point in time, most training systems were of the select (selective) type. Many aspects of training, including the methods and content of the training course, remained in the hands of the teacher, but the process of direct implementation and evaluation of the results were transferred to the "hands" of the automated teaching system. The connecting structure between the teacher and the OS was a training course - a reserved form of data presentation with embedded learning links and conditions, a program sequence.

In addition to selecting systems, production systems have also gained distribution. The meaning of the producing system was that the dialogue with the user was not laid down by the system, but was formed depending on the chosen algorithm, corresponding to the laid down set of facts and operations. Such OSs were focused on a specific subject area for which this type of system was optimal. An example of such a system can be called a system for teaching pronunciation of words of a foreign language, sponsored by Buiten R. and Lane H.S. [Buiten R., Lane H.S.1965] and the Licklider'a system [Licklider J.,1962. p.217-239.], designed to teach analytic geometry.

In the period from the beginning of the 70s to the mid of 80s, the next stage in the evolution of automated learning is developing. At that time, the idea of creating intelligent systems was temporarily defeated. All the attributes of training, transferred to information support, whether it be testing, workshops or study guides, began to be called massively automated teaching systems.

But at the same time, research on the possibility of using knowledge representation methods developed in the field of artificial intelligence for the implementation of automated teaching systems continued. By that time, the methodology for presenting information about the subject area had been developed quite widely, but the process of learning management and knowledge control required a more detailed and lengthy study of methods and tools. These problems faced developers in the mid-80s and remain the subject of research to this day for the topic of training systems.

The theorists of automated learning were engaged in modeling training, based on cognitive psychology. The result of these studies was the appearance on the OS market of such a thing as experimental training systems of a producing type. The teacher, unlike classical teaching, does not choose the ways of influencing the training; this function was transferred to the algorithm of the OS itself and was generated depending on the purpose and current state and position of the learning process. It should be noted that such a system stored not only the complex of knowledge that the user was supposed to acquire, but also the principles of

how to train him, as well as information about the user himself.

The second half of the 80s and 90s characterizes the third stage of development of training systems. This period is characterized by:

- The spread of the use of personal computers (PCs) and the evolution of computer networks, which in themselves have guided the learning process to learning on a network with standard methods for presenting and transmitting data.

- A consequence of the aforementioned opportunities was the development of training systems using new computer technologies: hypertext, multimedia.

The massive use of fashionable technologies of hypertext and multimedia distracted from the content and methodological base of the OS, relegating them to a secondary plan [ДомрачевВ.Г., РетинскаяИ.В.,1996, с.10-13]. But by the mid-80s, it became obvious that the intellectualization of training systems largely depends on the use in them of methods and tools used in expert systems.

In this regard, the study of models of explanation in the OS [ГоленковВ.В., ЕмельяновВ.В., ТарасовВ.Б., 2001, № 4. 3-13 с], as well as the analysis of intellectual technologies for the formation of subject areas, learning strategies and knowledge assessment based on more complicated types of learners, received new development. The consequence of this was the emergence of the concept of adaptive learning systems. These systems allowed to change the trajectory of control actions according to the results of training and depending on the qualities of the student.

The progress of computing networks, in particular the Internet, has given a new impetus to the development of learning systems. The transformation from local to distributed operating systems significantly modified the functionality (to a greater extent due to the pooling of network resources to implement the solution). With the use of telecommunications, the number of trainees has changed quantitatively. In addition, the dialogue between the teacher and the student, implemented by means of computer networks, can be an order of magnitude higher and more substantial than in the classical higher school. The teacher has the opportunity to constantly monitor the learning process, and the student has the opportunity to dialogue online or by e-mail. The use of network technologies has made it possible to put into practice promising training systems that could adapt the learning process to a particular trainee [ЖуравлеваИ.И., 2001].

During the progress of automated learning, a large number of training systems were made with different purposes and at different levels. A review of the literature in the analysis of OS development showed that various researchers use a variety of terms that describe the characteristics of the types of training programs.

It should be noted that often different authors describe the same educational program in different terms and, on the contrary, explain the understanding of the same term in different words, putting a diverse meaning in it.

CONCLUSION

Finally, the first two stages determined the formation of specific software for training systems. The following stages were characterized by an increase in the importance of general-purpose tools needed to create computer systems for the curriculum, subject knowledge base, as well as models of the learning process and the student himself. Conclusion: the future of training systems depends on the realities of the use of computer networks and telecommunications.

REFERENCES:

1. Аттель У. Обучающая вычислительная машина: моделирование в истинном масштабе времени обучающего диалога / В сб. «Кибернетика и проблемы обучения» / Ред. и предисл. А.И. Берга. – М.: Прогресс, 1970. – с. 206-228.
2. Buiten R., Lane H.S. Experimental system gives language student instant error feedback. / Digital Equipment Corporation Computer Application Note, 1965.
3. Skinner B.F. The science of learning and art of teaching. // Harward Education Review, Spring, 24, 1954. - p. 86-97.
4. Голенков В. В., Емельянов В. В., Тарасов В. Б. Виртуальные кафедры и интеллектуальные обучающие системы // Новости искусственного интеллекта. – 2001. –№ 4. – С. 3–13.
5. Домрачев В.Г., Ретинская И.В. О классификации образовательных информационных технологий // Информационные технологии, 1996, № 2. - с. 10-13.
6. Журавлева И.И. Интеллектуальные обучающие системы и дистанционном образовании // Материалы конференции «Информационные технологии в образовании», 2001. - http ://www.bitpro.ru/
7. Licklider J. Preliminary experiments in computer-aided teaching. // "Programmed Learning and Computer Based Instruction". - New York, Wiley, 1962. - p. 217-239.
8. Licklider J. Preliminary experiments in computer-aided teaching. // "Programmed Learning and Computer Based Instruction". - New York, Wiley, 1962. - p. 217-239.
9. Салтанова Г.А., Байтемирова Н.Б. Жасанды интеллект негіздері. Оқу құралы. -А.: АтМУ баспасы, 2014. - 1136.
10. Uhr L. The compilation of natural language text into teaching machine programs. // American Federation of Information Processing Societies Conference Proceedings, 1964. - p. 26-35.

УДК 373.3

ТОККУЛОВА ГУЛСАРА ТОЛЕБЕКОВНА
кандидат педагогических наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясауи

ШАЛАБАЕВА ЖАНАР СУИНДИКОВНА
PhD докторант
Гуманитарно-педагогический институт
Педагогика и методика обучения кафедры
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

ОРГАНИЗАЦИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және олардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту, зерттеу қабілетін дамыту бойынша балалармен жеке, топтық жұмыс жасау аспектілері қарастырылады. Мақаланыңөзектілігі шығармашылық, жеке тұлға үшін әлеуметтік тапсырыспен анықталады; жас оқушылар арасында зерттеу дағдыларын дамыту үшін педагогикалық технологияны дамыту үшін қазіргі заманғы мектептің қажеттілігі; бастауыш мектептерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру тәжірибесін байыту қажеттілігі. Мақаланың проблемасы - білім беру және зерттеушілік дағдылар, олардың қалыптасу критерийлері мен деңгейлері, сонымен қатар студенттерде оларды қалыптастыру үшін жеткілікті ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар теориялық негізделмеген және іс жүзінде анықталмағаны қарастырылады.

Түйінді сөздер: зерттеу, оқу-әдістемелік зерттеулер, қалыптасуы, бастапқы зерттеулер.

Резюме. В статье рассматривается организация исследовательской деятельности младших школьников и аспекты индивидуальных, групповых работ с детьми по формированию у них исследовательских умений и навыков, по развитию их творческих способностей, выработке самостоятельности. Актуальностьстатьи определяется социальным заказом на творческую, самостоятельную личность; потребностью современной школы в разработке педагогической технологии развития умений исследовательской деятельности у младших школьников; необходимостью обогащения существующей в начальной школе практики организации исследовательской деятельности. Проблема статьи состоит в том, что теоретически не обоснованы и практически не выявлены учебно-исследовательские умения, критерии и уровни их сформированности, а также адекватные организационно-педагогические условия их формирования у младших школьников. В статье уделяется внимание процессу учебно-исследовательской деятельности и включает их этапы, приобщение младших школьников к исследовательской деятельности и создание для них условий, способствующих развитию их исследовательских умений, формированию ключевых компетентностей учащихся.

Ключевые слова: исследование, учебно-исследовательская деятельность, формирование, стартовые ЗУН

Summary. The article deals with the organization of research activity of younger schoolboys and aspects of individual and group work with children to form their research skills, to develop their creative abilities, development of self-reliance. The relevance of the article is determined by the social order on the creative, independent person; the need of the modern school in the development of educational technology development research skills in primary school children; the need to enrich the existing practice in primary school organization research. The problem of the article is that theoretically justified and practically identified teaching and research skills, criteria and levels of formation of, and adequate organizational and pedagogical conditions of formation at younger schoolboys. The article focuses on the process of teaching and research activities, and includes their steps, introduction of younger schoolboys to research and to provide them with an environment conducive to the development of research skills, the formation of key competences of students.

Keywords: research, teaching and research activities, the formation, starting Zun.

В последние годы в педагогической литературе и учительской практике получают идеи построения учебного процесса набазе исследовательско -поисковой деятельности, которая является одной из основных методик формирования творческих имыслительных способностей. проблема формирования исследовательских умений в начальной школе является актуальной для современной образовательной практики, но недостаточно разработанной в педагогической

теории и практике. В связи с меняющимися запросами к результатам обученияотечественная педагогика и педагогическая психология разрабатывают новые образовательные технологии, построенные на исследовательском поиске ребёнка в процессе обучения и самостоятельном творчестве. В современной литературе по педагогике иметодике всё чаще встречаются понятия «проект» и «исследование», при этом редко даются чёткие определения обоим, а потомуони не всегда дифференцируются, хотя даже беглый взгляд позволяет увидеть существенную разницу между ними.

Таким образом, учебно - исследовательская деятельность является видом научной исследовательской деятельности и имеет с ней черты сходства и отличия. Сходство состоит в том, что научное и учебное исследование используют одни и те же формы мышления; при проектировании учебного исследования в качестве основы берется методология и этапы научного исследования. Различия заключаются в том, что, во-первых, цель учебного исследования отличается от цели научного и состоит в приобретении учащимся исследовательских умений, в повышении познавательной мотивации и активности, в развитии учащихся средствами исследовательской деятельности; во-вторых, постановка проблемы и другие исследовательские действия осуществляются с разной степенью самостоятельности ученика; в-третьих, учащиеся открывают субъективные, новые для себя знания в процессе учебного исследования.

Дети по природе своей исследователи и с большим интересом участвуют в различных исследовательских делах. Успех исследования во многом зависит от его организации.Организуя учебно-исследовательскую деятельность младших школьников, необходимо следовать методологии. Процесс учебно-исследовательской деятельности включает следующие этапы: выбор темы; постановка цели и задач исследования; планирование исследования и выбор методов; поиск информации, проведение опытов, опросов, создание графиков и диаграмм; формулирование выводов, представление результатов, анализ своей деятельности и самооценка[-Семенова Н.А.,2006]. Поставленная проблема и обозначенная тема должны быть актуальными для ребенка, исследовательская работа должна выполняться им добровольно и быть обеспечена необходимыми оборудованием, средствами и материалами. Исследовательская деятельность способствует развитию познавательной активности школьников, учит их мыслить и делать самостоятельные умозаключения. Недостаток фундаментальных знаний порой не позволяет детям правильно оценить результат своего исследования, особенно если результат получился отрицательным. Деликатная помощь педагога здесь необходима не только для того, чтобы выяснить возможные причины неудачи, но и для того, чтобы убедить ребенка не разочаровываться и продолжать исследование.

Итогом исследовательской работы и, пожалуй, главным этапом обучения юного исследователя может быть выступление на детской конференции. В отличие от «взрослой» конференции здесь необходимо создать «ситуацию успеха» для каждого школьника. Каждую работу независимо от ее качества необходимо похвалить, чтобы у ребенка возникло желание продолжить исследовательскую деятельность[Поддъяков А.Н.,2000].Исследовательское поведение: стратегии познания, помощь, противодействие, конфликт.

Организация проектной и исследовательской деятельности обучающихся в образовательных учреждениях требует грамотного научно-обоснованного подхода и решения комплекса задач организационно-управленческих, учебно-методических, кадрового обеспечения, организационно-методических, информационных, дидактических и психолого-педагогических. Эти задачи могут решаться в любом образовательном учреждении при наличии инициативной группы педагогов единомышленников во главе с управленцем, организатором учебно-воспитательного процесса и научного руководства развитием этой деятельности со стороны специалиста или научного учреждения. Этим педагогам потребуется определённый уровень научно-методической подготовки, владение технологией проектирования и исследовательским методом.

Для того чтобы создать условия для самостоятельной творческой проектной и исследовательской деятельности обучающимся необходимо проводить подготовительную работу. Должны быть предусмотрены ресурсы учебного времени, для того чтобы избежать перегрузки обучающихся и педагогов. Приступая к работе, обучающийся должен владеть необходимыми знаниями, умениями и навыками (стартовые ЗУН) в содержательной области проекта или исследования. Ему понадобятся до определённой степени сформированные специфические умения и навыки (проектирования или исследования) для самостоятельной работы. Новое знание для обучающихся в ходе проекта или исследования учитель может дать, но в очень незначительном объёме и только в момент его востребованности обучающимися[Долгушина Н., 2006].

Каждый проект или исследование должны быть обеспечены всем необходимым: материально-техническое и учебно-методическое оснащение, кадровое обеспечение(дополнительно привлекаемые участники, специалисты), информационные (фонд и каталоги библиотеки, Интернет, CD-Rom аудио и видео материалы и т.д.) и информационно-технологические ре-

сурсы (компьютеры и др. техника с программным обеспечением), организационное обеспечение (специальное расписание занятий, аудиторий, работы библиотеки, выхода в Интернет), отдельное от урочных занятий место (не ограничивающее свободную деятельность помещение с необходимыми ресурсами и оборудованием — медиатека). Разные проекты потребуют разное обеспечение. Проектная и исследовательская деятельность обучающихся побуждает к организации информационного пространства образовательного учреждения.Все виды требуемого обеспечения должны быть в наличии до начала работы над проектом. В противном случае за проект не надо браться, либо его необходимо переделывать, адаптировать под имеющиеся ресурсы. Недостаточное обеспечение проектной или исследовательской работы может свести на нет все ожидаемые положительные результаты. Важно помнить, что задачи проекта или исследования должны соответствовать возрасту и лежать в зоне ближайшего развития обучающихся — интерес к работе и посильность во многом определяют успех. Кроме того, необходимо обеспечить заинтересованность детей в работе над проектом или исследованием — мотивацию, которая будет давать незатухающий источник энергии для самостоятельной деятельности и творческой активности. Для этого нужно на старте педагогически грамотно сделать погружение в проект или исследование, заинтересовать проблемой, перспективой практической и социальной пользы. В ходе работы включаются заложенные в проектную и исследовательскую деятельность мотивационные механизмы[-Пошаев Д.К,. 2003].

В 1 и 2 классах почти все исследования носят коллективный характер, но каждый ученик вносит свой вклад в общую работу, это приучает детей работать в коллективе, происходит поиск и развитие способностей, заложенных природой в каждом ребенке. Учащимся предоставляется возможность учиться, обучая друг друга. Исследовательский метод способствует развитию умения планировать и организовывать свою деятельность. Расширяет кругозор учеников по темам, близким к учебным. Формирует у них умение работать с информацией и умение работать в разных группах, выполняя разные социальные роли, т.е. развивает творчески.

Логика учебных занятий младших школьников со второго по четвертый класс выглядит следующим образом. Во втором классе учащиеся получают общее представление об исследовательской деятельности, знакомятся с основными понятиями, учатся определять свойства предметов, наблюдать, описывать, работать с учебным текстом, выполнять логические, творческие задания. В третьем – использовать на доступном уровне методы исследования (наблюдение и описание, сравнение, измерение, опрос), формулировать определения и выводы, видеть в тексте главную мысль и кратко её излагать, готовить доклад. В четвертом - с максимальной самостоятельностью проходить все этапы учебного исследования от определения темы, проблемы, цели, задач учебного исследования до подготовки презентации, использовать в работе графики, таблицы, модели, схемы.

Если во втором и третьем классах преобладают коллективные краткосрочные исследования, то в четвертом классе дети обобщают имеющиеся знания и умения и применяют их на практике, реализуя индивидуальное самостоятельное учебное исследование.

Исследовательская деятельность младших школьников - это творческая деятельность, направленная на постижение окружающего мира, открытие детьми новых для них знаний и способов деятельности. Она обеспечивает условия для развития их ценностного, интеллектуального и творческого потенциала, является средством их активизации, формирования интереса к изучаемому материалу, позволяет формировать предметные и общие умения. Данные исследования Людмилы ПетровныВиноградовой иУмит Бакытжанкызы Жексенбаевой говорят о возможности успешного обучения элементам учебного исследования уже на начальном этапе школьного образования [Жексенбаева Y.Б.,2005].

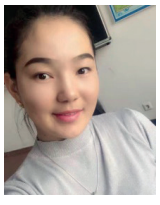
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Семенова Н.А. Исследовательская деятельность учащихся //Начальная школа.- 2006. - №2
2. Поддъяков А.*Н.* Исследовательское поведение: стратегии познания, помощь, противодействие, конфликт. М., 2000.
3. Долгушина Н. Организация исследовательской деятельности младших школьников. // Начальная школа №10/2006
4. Пошаев Д.Қ. Ғылыми-педагогикалық зерттеу негіздері // Шымкент., 2003.
5. Жексенбаева Y.Б.Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру // А.,2005.

УДК 546

ТҮЛЕНДИНА ӘЛЕМГҮЛ ӘЛИҚЫЗЫ
химия мамандығының 2 -курс магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

КЕНЖЕБЕК ЛӘЗӘТ
химия мамандығының 2 -курс магистранты
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Бүгінгі таңдамемлекеттің әлемдегі орны адам капиталының сапасымен, білім берудің жайкүйімен және өндірісте техника мен ғылымды пайдалану деңгейімен анықталады. Ғылымның дамуы жаһанданудың катализаторы және еліміздің бәсекелестік басымдылығы дамуының маңызды факторы болып табылады. Қазіргі білім мен технологияларға негізделген экономика жоғары технологиялы қоғам құрудағы сапалы жаңа өзгерістерге жетудегі табыстың кепілі болып табылады.

Түйінді сөздер: білім алушылар, танымдық белсенділік, танымдық әрекет, педагогикалық аспект.

Резюме. Сегодня роль и место государство определяется качеством человеческого капитала, состоянием образования и уровнем использования технологий и науки в производстве. Развитие науки является катализатором глобализации и важным фактором развития конкурентного преимущества страны. Экономика, основанная на современных знаниях и технологиях, является гарантией успеха в достижении.качественно новых изменении в создании общества высоких технологий.

Ключевые слова: студенты,познавательная активность,познавательная деятельность, педагогический аспект.

Summary. The country's place in the modern world is determined by the quality of human capital, the state of education and the level of use of technology and science in production. The development of technologies is a catalyst for globalization and an important factor in the development of competitive advantages of the country. The economy based on modern knowledge and technologies is the key to success in achieving qualitatively new transformations in the creation of a high-tech society.

Keywords: students, cognitive activity, cognitive activity, pedagogical aspect.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда ұрпақ алдында: «Қазақстан 2030» бағдарламасындағы: «Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеу қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы» деген ұзақ мерзімдік міндетті үшінші мың жылдықта іске асыру жауапкершілігі тұр *[«Айқын газеті» 26 тамыз 2015 ж.]*. Бұл дегеніміз Ұлттың болашағы, тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңгі ұрпағының рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты болмақ.

Осыдан келе, егеменді еліміздің білім беру жүйесін әлемдік деңгейге жеткізу үшін жасалынып жатқан талпыныстар оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекетінде шығармашылық бағыт ұстанатын, қазіргі таңда бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлғаны қалыптастыруісінеерекше мән берілуде.

Бүгінгі таңдағы егеменді еліміздің болашағы дарынды, білімді, ізденімпаз, шығармашыл, жан-жақты жастарға байланысты. Осыған орай бүгінгі күн мектеп алдында тұрған басты міндет - өзінің айтарой-пікірі бар, саналы, белсенді азамат тәрбиелеп шығару болып табылады. Қоғамдағы түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесінің алдына жаңа адамды қалыптастыру, дамыту мақсаттарын қойып отыр. Оқушылардың ойлау қызметін дамыту, ой-пікірі мен еркіндігін кеңейту, олардың өз бетімен білім алуға деген ынтасын арттыру жәнеоны өз тәжірибелерінде жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, яғни біліктерін қалыптастыру және дамыту - маңызды және күрделі мәселелер болып табылады.

Б.П.Есиповтың пікірінше, оқушының өзіндік жұмысы мұғалімнің педагогикалық міндеттерд ішешуіне, атап айтқанда:

а) оқушының білімді игеруі мен түсінігін кеңейтуге;

ә) оқу бағдарламасында көрсетілген дағды меніскерлігінің дамуына

(соның ішінде түрлі білім көздері арқылы өз бетімен білімді игеріп, оны терең ұғыну);

б) алған білімін өмірде, қоғамға пайдалы еңбекте, өндірісте қолдана білуде;

в) олардың танымдық іс-әрекетін арттыруға (бақылау, логикалық ойлау, шығармашылық белсенділік және т.б.);

г) ақыл-ой мәдениеті мен дене еңбегі мәдениетін дамытуға;

ғ) алдағы уақытта да оқушының өз бетімен нәтижелі жұмысістей білуіне көмектеседі [Құрманалиев, 2019, 154-6.].

Д.Н.Богоявленский, И.И.Божович, М.С.Выготский, П.Л.Гальперин, В.В.Давыдов өзіндік жұмыстың психологиялық аспектілерін зерттеді [Селевко, 1998, с.10].

Ал, Б.П.Есипов, М.Н. Скаткин, В.А. Занков оқушылардың өзіндік жұмысы олардың ықыласы мен өз еркімен әрекет етуіне байланысты деп санайды[Есипов, 2011, с. 389].

Танымдық әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл – ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл – амалдарынан тұрады. Танымдық белсенділікті бір ғана белгімен көрсетуге болмайтын ұғым, оның алуан қырлы сипатын айқын көреміз. Сондықтан оқу барысында білім алушылардың таным белсенділігін арттыруда олардың өз бетінше танымдық ықылас – ынтасын шығармашылық әрекетін дамытатындай етіп ұйымдастырады.

Ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, *«Танымдық белсенділіктер – бұл оқу үрдісінің демеуші күші, оқытудың тиімді әдісі, ұсынылған тапсырмалардың жаңалығы мен шешілетін мәселенің мәнін ашудағы мақсатты оқу қызметінің нәтижесі»* деген анықтама береміз.

Педагогикалық аспектідегі – белсенділік білім алушылардың таным іс- әрекетіне деген қатынасын сипаттайды. Педагогикалық аспект түрғысынан белсенділіктің үш түрін бөліп қарауға болады: 1) ақыл – ой белсенділігі; 2) интеллектуалды белсенділік; 3) танымдық белсенділік;

Ақыл – ой белсенділігі элементарлы іс-әрекеттен бастап шығармашылықтың күрделі түріне дейінгі барлық деңгейдегі нағыз әмбебап іс-әрекет шарты болып табылады. Н.С.Лейтес былай бекітті: ақыл-ой белсенділігі-кез келген денісау білім алушыға тән, бірақ әртүрлі деңгейде болады. Өз бақылауының кең материалында Н.С. Лейтес «балалық шақтың әр кезеңі – белсенділік дамуының өзіндік сапалы сатысы» деген қорытындыға келді.

Танымдық белсенділік адамға өте маңызды және күрделі құрылым ретінде өзінің психологиялық анықтамаларында көптеген тұжырымдамаларға ие. Маңызды әлеуметтік күшіне байланысты бүл мәселе қазіргі диалектикада, білім беру тәжірибесі мен тәрбиеде негізгі болып саналып отыр [Құрманалиев, 2013].

Оқыту жұмысын тек сабақ арқылы ұйымдастыру мүмкін емес. Сыныптық – сабақ жүйесінің негізгі кемшілігі – білім алушылардың дара ерекшеліктерін дамытуға жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы – оқытуды ұйымдастырудың басқа жолдарын іздестіруге себеп болды. Сондықтан білім алушылардың сыныптық-сабақтағы танымдық әрекетін дамыту, толықтыру мақсатында оқыту жұмысын ұйымдастырудың қосымша түрлері қолданылады. Олардың қатарына семинар, экскурсия, факультататив тік, қосымша, конференция сабақтары, үйдегі оқу жұмысы, тәжірибелік -зертханалық және пәндік үйірме жұмыстары, олимпиада, сынақ және емтихан, өзіндік жүмыс түрлерін жатқызуға болады.

Семинар сабақтары көбінесе оқылған лекция тақырыбына байланысты негізгі өзекті мәселелерді талқылау, білім алушылардың танымдық ойлау қабілеттерін дамыту, өзіндік шығармашылық белсенділіктерін шыңдау мақсатын көздейді. Тақырып сұрақтарына сай пікір алмасу, өз көзқарастарын дәлеледеу, мұғалімдерге оқушылардың оқу материалын қаншалықты меңгергенін, соған орай сенімдері мен түсініктерінің қалыптасқандығын бақылап, тексеріп, бағалап және бағыт-бағдар беріп отыруға мүмкіндік туғызады [Абдраманова, 2015, 12 б.].

Үлгере алмаушылықты жою үшін жеке немесе бір топ оқушылармен қосымша және консультация сабақтары да ұйымдастырылады.

Білікті, білімді ұстаздардан тәрбие алған оқушыларымыздың білімдері биік шыңдарға жетелейді деп сенеміз.

Жалпы эксперимент барысында оқушылардың білім және біліктерін бағалау тапсырмалары берілді.

Эксперименттік және бақылау сыныптарының үлгерім нәтижелері келесі формуламен есептелінді:

Бағанасы х оқушыларсаны + бағанасы х оқушыларсаны

Оқушылардың жалпы саны

Есептеудің нәтижесінде біз сабақтың орта баллын аламыз - ∑ (1).

Бұл есептеулерді төменде көре аласыздар.

Сыныптар	«2»	«3»	«4»	«5»	Жалпы балл
Тәжірибелік 10«А» сыныбы	1	6	14	9	4.0
Бақылау 10 «Б» сыныбы	3	10	12	4	3.60

Екі сыныптың оқу үлгерімдерін анықтап алғаннан кейін, біз ақпараттық технологияның мүмкіндігін пайдалана отырып, сабақ жүргіздік.

Міне, жоғарыдағыдай бірнеше сабақ өткеннен кейін, тест тапсырмасы қайта алынып оның нәтижелерісәйкесінше берілген.

«5» x 9 + «4» x 14 + «3»x 6+ «2»x1 = 120 120:30 = 4,0

«5» x 4 + «4»x12 + «3» x10 + «2»x3 = 106 104:29 = 3,60

Сыныптар	«2»	«3»	«4»	«5»	Жалпы балл
Тәжірибелік 10 «А» сыныбы	0	5	13	12	4.23
Бақылау 10 «Б» сыныбы	0	9	14	6	3.90

«5» x 12 + «4» x 13 + «3» x 5 = 127 127:30 = 4,23

«5» x 6 + «4» x 14 + «3» x 9 = 113 113:29 = 3,90

Кесте 4

Сыныптар	«2»	«3»	«4»	«5»	Жалпы балл
Тәжірибелік 10 «А» сыныбы	0	4	12	14	4.33
Бақылау 10 «Б» сыныбы	0	7	14	8	4.0

«5» x 14 + «4» x 12 + «3» x 4 = 130 130:30 = 4,33

«5» x 8 + «4» x 14 + «3» x 7 = 117 117:29 = 4,0

Сыныптар	«2»	«3»	«4»	«5»	Жалпы балл
Тәжірибелік 10 «А» сыныбы	0	3	12	15	4.4
Бақылау 10 «Б» сыныбы	0	4	13	12	4.27

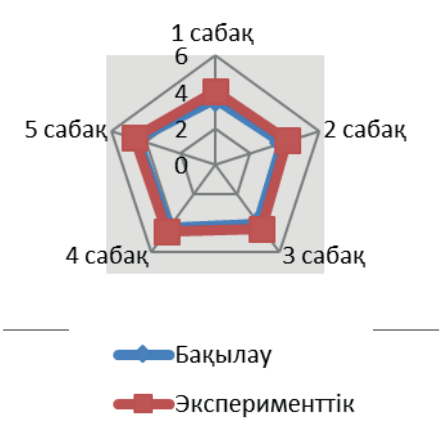
«5» x 15 + «4» x 12 + «3» x 3 = 132 132:30 = 4,4

«5» x 12 + «4» x 13 + «3» x 4 = 124 124:29 = 4,27

Сыныптар	«2»	«3»	«4»	«5»	Жалпы балл
Тәжірибелік 10 «А» сыныбы	0	2	10	18	4.5
Бақылау 10 «Б» сыныбы	0	2	14	16	4.44

«5» x 18 + «4» x 10 + «3» x 2 = 136 136:30 = 4,5

«5» x 16 + «4» x 14 + «3» x 2 = 142 142:32 = 4,44

Жоғарыда кестелерде көрсетілген мәліметтерді келесі 11-суреттен көруге болады.

ЭКСПЕРИМЕНТ НӘТИЖЕЛЕРІ

Міне, осылайша біздің тәжірибеміздің алдына қойған мақсаты орындалды. Яғни, белсенділікті арттыру химия сабағында оқушылардың белсенділігін дамытуға және білім сапасын арттыруға септігін тигізетіндігі анықталды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өзіндік жұмыс пен шығармашылық сабақтарды өткізу оқушының танымдық белсенділігін арттырудың құралы, сапалы білім берудің шарты, оқу үрдісін ұйымдастыру факторы, оқытудың жекелік бағдары болып табылады. Оқу үрдісінде білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру жеке тұлғаның өзіндік ақыл-ой дербестігін, шығармашылық әлеуетін көтереді. Білім алушылардың танымдық-белсенділігін қалыптастыратын педагогикалық шарттар жиынтығы мен тиімді әдіс-тәсілдерді, оқытудың түрлі формаларын қолдану арқылы білім алушылардың білім деңгейін көтеріп, танымдық ой- өрісін арттыруға болатынын эксперимент жұмыстарының қорытындыларынан көруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 12- жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. «Айқын газеті» 26 тамыз 2015 ж.
2. Құрманәлиев М.Қ., Мырзахметова Н.О. Химияны оқыту теориясы мен әдістемесі,Алматы. 2019ж.

3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии.- М., 1998-256 с
4. Есипов. Б.П. Проблема улучшения самостоятельной работы учащихся на уроке [Текст] / Б.П. Есипов// - М.: Педагогика, 2001. - 415 с.
5.Құрманәлиев М.Қ. Химияны оқытудың қазіргі технологиялары. –Алматы,2013-284 б
6. Абдраманова, Г. Б. Оқушылардың өзіндік жұмысы оқыту формасының тиімді әдісі ретінде / Г. Б. Абдраманова, А. И. Примбетова. Молодой ученый. — 2015. — № 8.2 (88.2). — С. 12-13.

TULESHOVA KARLYGASH TAGAEVNA
PhD Student
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

YANAKIEVA ELKA KYRYLOVA
PhD
Southwest Neophyt Rilski University

DIGITAL TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF THE LAW STUDENTS' PROFESSIONAL DISCOURSE

Түйін. Бұл мақалада цифрлық технологиялар негізінде болашақ заңгерлердіңкәсіби-шеттілдік дискурсын қалыптастыру қарастырылды. Сонымен қатар авторлармен цифрлық технология ұғымы қарастырылған және мақала авторлары Classicstools.Net сервисінің дидактикалық мүмкіндіктерінсип аттап,заңгерлердіңкәсіби-шеттілдік дискурсын қалыптастыруда ең тиімді жолдарын көрсеткен.

Түйінді сөздер: цифрлық технологиялар, онлайн оқыту, classtool.net, мәдениетаралық коммуникация құзыреттілігі, кәсіби дискурс, фишбоун диаграммасы.

Резюме. В этой статье рассматривается понятие термина «цифровые технологии».Рассматривается три основных этапа использования компьютерных технологий в преподавании иностранных языков.Также авторырассматриваютпути формирование иноязычно-профессионального дискурса будущихюристов на основе цифровых технологий. Также в статьеавторыописывают дидактические возможности сервиса Classtools.Net.

Ключевые слова: цифровая технология, онлайн-обучения, classtool.net, межкультурная коммуникативная компетентность, профессиональный дискурс, диаграмма фишбоун.

Summary. This article examines the notion of the term "digital technology". And the authorsaim to analyze and discuss the usage of the digital technology as Classtools.Net.Also it is reviewed how today digital technology should be used by educators in the classroom as a formation of the professional discourse of the students. This discussion arose from the analysis by the second year students of the Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (KazUIR&WL) at which the digital technology (onlinetool) has gained recognition of its potential by students.

Key words: digital technology, online learning tools, classtool.net, intercultural communicative competence, fishbone diagram.

INTRODUCTION

Today the digital technology plays a great part in our life. And the usage of the digital technology in teaching process is no exception. As a third year Ph.D. student and as EFL teacherswe are really immersed in using the digital technology in teaching process. In this article we try to find out what the digital technology means. We will try to understand if there is the difference between the ICT and the digital technology.

The term digital technologies appeared relatively recently. In the English-language pedagogical literature, it is used as an umbrella term that includes a variety of recent (cloud, mobile, smart technologies, etc.) and already traditional information and communication technologies [Dudeney, Hockley, Pegrum, 2013].

The use of computer technology in the teaching of foreign languages began more than 70 years ago. Until recent days, this topic was the subject of a rather narrow circle of specialists, but with the advent of the information age in the development of society, the rapid development of Internet, mobile and cloud technologies, more and more foreign language teachers in our country and abroad realize the necessity to integrate the latest technologies into the educational process.

Mark Warschauerinhis article "The use of computers in the teaching of foreign languages" outlined three main stages of using computer technologies in the teaching of foreign languages: behavioral, communicative and integration [Warschauer M., 1997]. This direction is called Computer Assisted Language Learning, which means the study of foreign languages using computer technology. Each stage is characterized by a certain level of technology development, as well as the corresponding pedagogical method. (See figure1).

Stage #1

The first stage in the development of training with the support of computer technology began in the late 50s and continuing until the 60-70s. It was based on the popular behavioral theory of teaching. Computer exercises created during this period, trained the skills of students (grammar, writing) by repeating. The main principle of building computer programs was "drill and practice".

Stage #2

The secondstage was the beginning of a new communicative period based on the communicative theory that was popular in teaching in the 80s. Proponents of the new method believed that the exercise and training did not allow communication in the target language. The basic principles of a communicative approach to the use of computer technology were:

- emphasis on the use of language forms in speech;
- implicit grammar teaching;
- emphasis on the creation by students of their own sentences and texts, and not on the use of ready-made;
- maximum use of the target language in the teaching process;
- Interaction: student – computer, student – student.

Stage #3

The third stage: the 90s of the twentieth century there was a rapid leap in the development of computer technology associated with the advent of the Internet, the invention of multimedia and hypertext technologies, and the further improvement of communication technologies. Through communication technologies (forum, chat, subscription lists), students were able to communicate directly and practically free of charge with other students or with native speakers 24 hours a day from school, university, at home or from work. Students have access to various databases and e-learning resources, work in small research teams, share results with other researchers, and receive advice from specialists in a particular area.

The digital technology

The use of well-structured information stored in databases or information environments of universities serves as a learning tool for testing one's own hypotheses, helps to remember information, contributes to the formation of skills of logical and creative thinking. Teachers, in turn, thanks to access to networks can improve their professional level, getting a unique opportunity to communicate with their colleagues almost all over the world.Video conferencing technologies create ideal conditions for conducting joint scientific, scientific and methodological work, the exchange of educational developments and educational computer programs.

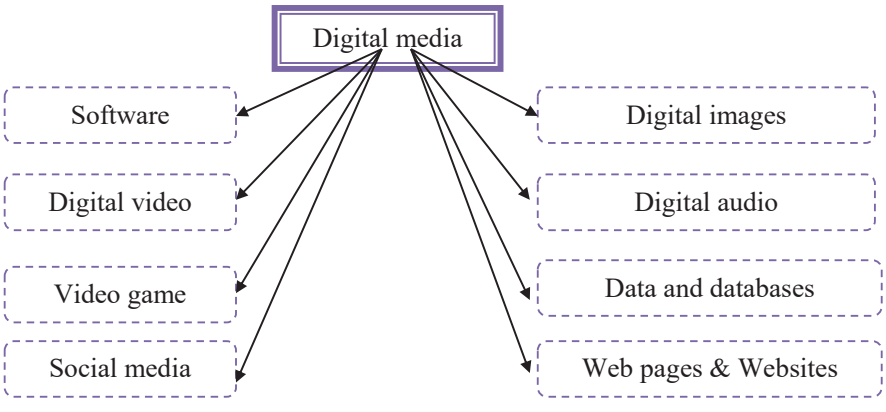
Thus, the integration stage of teaching foreign languages is characterized by a wider use of ICT capabilities by teachers, the need to solve psychological and pedagogical tasks of using computer tools in the educational process based on a balance between the best traditional teaching methods and information technologies in order to create a successive and didactically expedient information educational environment [Titova S., 2017].

Today, as already noted, it is possible to talk about the emergence and establishment of a completely new stage in the application of digital media in education in general and in the teaching of foreign languages in particular, namely the ***socially interactive stage***. This stage is characterized by active social interaction of users due to the rapid development of social services Web 2.0 and their mobile applications, content aggregation, rapid development of user content, online collaboration systems, instant access to educational material, etc. At this stage, digital technologies become an integral attribute not only the learning process, but also the daily life of a person due to the wide distribution of smart phones, tablet computers and other personal mobile devices.The socially interactive period in education is based on the influence of technologies, conventionally called Web 2.0 or the second generation Internet. The creation of the term Web 2.0 is traditionally attributed to the American author Tim O'Reilly, who published an article in 2005 [O'Reily T., 2005].The origin of the idea of mobile learning is associated with the advent of the first laptop computer, invented by A. Kay and Xerox Parc in 1972. The first laptop computer became the prototype of modern laptops and tablet computers (devices that are most convenient for educational purposes). A. Kay positioned the idea of the first laptopas a concept for a learning device: a personal computer for children of all ages. This concept of A. Kay underlies the creation of modern tablet computers such as the iPad. Thus, A. Key is not only the founder of the first portable device, but also the author of the idea of mobile learning. Moreover, his concept proves that initially portable computers were created specifically for educational purposes [Kay, 1977].

This basic principle expands the possibilities of distance and mixed education; on the other hand, it transforms traditional education, giving students' unlimited additional materials of any level of difficulty on the topic.It took almost three decades to fully implement the principles of accessibility, multimedia, interactivity, orientation to the student, individualization and personalization of learning through mobile (or portable) devices.

Soachieving effective learning via digital technology, digital media to be exactly is a major concern in contemporary education."Digital media are any media that are encoded in machine-readable formats"Digital media can be created, viewed, distributed, modified and preserved on digital electronics devices.Examples of digital media include software, digital images, digital video, video game, web pages and websites, including social media, data and databases, digital audio, such as MP3 and electronic books. Digital media often contrasts with print media, such as printed books, newspapers and magazines, and other traditional or analog media, such as images, movies or audio tapes. In combination with the Internet and personal computing, digital media has caused a break in publishing, journalism, entertainment, education, commerce and politics.

So,if we illustrate it graphically digital media might be shown in the following way (see Figure 2):

Studies have shown that using digital media change and improve education.Ph. Atabaeva believes that modern Internet technologies are designed to make the educational interaction between a teacher and a student convenient, fast, continuous and psychologically comfortable, so that the student has wide access to information, can independently master educational and practical materials in an interactive mode, exchange information and participate in the discussion on the issue under study with other participants in educational interaction, receive support and advice from a teacher (tutor), go through various e form of knowledge control [Atabaeva,2010].

If you put the radio on the internet and put a newspaper in a tablet, then you certainly have digital media [Christian, 2015]. It means we all use digital media. But which of them are frequently used by us? We mean by teachers? In this part of our articlewe will review a few significant ways of using some digital media: online learning tools, to be exactly. We hope that they will be useful in guiding educators regarding how to think about which digital media best support their classroom goals.

Online learning tools

"Online learning tools refer to any program, app, or technology that can be accessed via an Internet connection and enhance a teacher's ability to present information and a student's ability to access that information (Study.com)".There are three major types of online learning tools: online classrooms, assistive technology, and apps.In 2015Noodle staff published the 32 most innovative online educational tools to use. There were such online tools like Skype, prezi, duo lingo.These tools had to be designed for high school or college students, user-friendly, in a strong design language, easy to use, and available for free.Their selections were based on how these online tools are making a difference in students' education. The categories were: classroom connectors, interactive information providers, language learning tools, online courses, presentation makers, productivity boosters, and reading enhancers (Noodle. staff, 2015). We think this list was really useful for all people who were looking for it. But today we could add another online education tool for teachers which we use in teaching EFL.

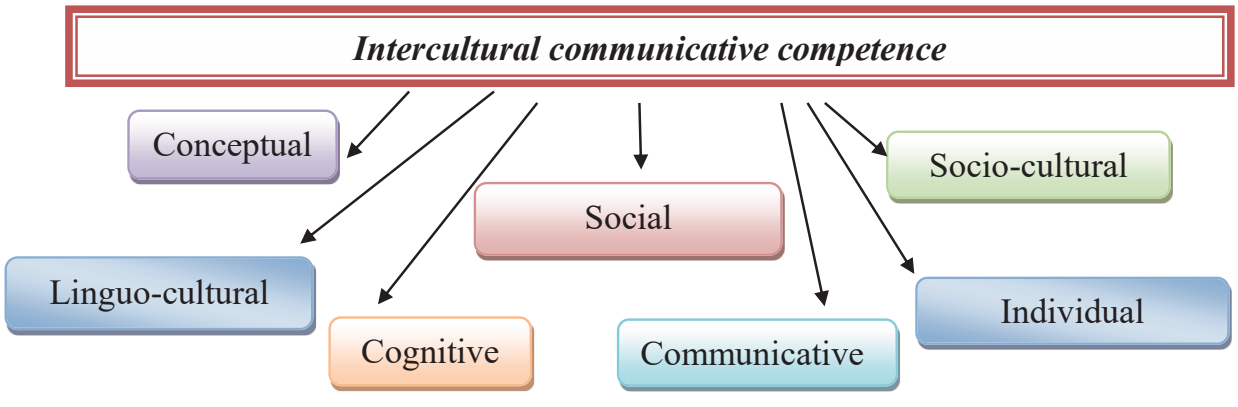
Classtool.net

ClassTools.net is a web-based educational productivity tool. Timelines, quizzes, and games are just a few of the products offered free of charge. Here users are presented with a number of tools offered. There are also some video tutorials available at the bottom of the home page.Depending on what the user needs, there are a variety of template available [Lilibeth, 2011].ClassTools is a fun web 2.0 tool to create your own unique flash activities. There is no registration required. You can create games for your students and study materials for yourself. We think it could be a neat tool to use in elementary and intermediate education. The more complex games could be used to build assignments for students[Pelezo, 2013].

How do we use this web-based educational tool in our lessons?

The lesson was conducted on the theme ***"Human rights".****The aim of the lesson*: the development of intercultural communicative competence on the level II-HC/B2 (to develop the students' critical thinking and communicative skills on the given theme and logical speech with the help of language activities and patterns).

The content of professional foreign language education is defined as new cognitive-linguocultural complexes (CLC), reflecting the result of interrelated implementation of the methodological principles of cognitive-social, linguo-cultural, socio-cultural, conceptual,personality-centered aspects of the structure of the new cognitive consciousness and provides cognitive-linguocultural reconceptualization of the world as a person and serving as a content base forsubject of intercultural communication [Kunanbayeva S., 2010]. The organizational basis of the substantiveaspect of content aimed at mastering new cognitive-linguocultural complexes (CLC) which are allocated within the framework of the generally accepted communicative spheres or spheres of communication (industrial, social, socio-cultural, educational-professional) integrated unitcontent, acting at the same time as a learning unit that providessubject content for the formation of conceptual, pragmatic, socio and linguo-cultural and other aspects of ***intercultural and communicative competence of the subject of intercultural communication.*** Intercultural communicative competence is determinedby a set of the following sub competencies(see Figure 3):

*Lesson objectives:*a)to enhance the knowledge on the theme "Human rights"; b) to understand the concept of human rights and know what rights and responsibilities they have as a citizen of KZ; c) to allow students to practice speaking spontaneously and fluently about their feelings that may provoke the use of words and phrases they have learnt recently; d) to conclude the theme by analyzing the causes and effects of violation of human rights and trying to find the solution to the problem;

Procedure of the lesson:

I. Preparatory stage:1. Organization moment:a) Greeting T-SS; b) Checking up the absentees) c) Warm-up**:**1).Whatare human rights?*Possible answers:*Human rights are the basic rights and freedoms that belong to every person in the world, from birth until death. They apply regardless of where you are from, what you believe or how you choose to live your life. They can never be taken away, although they can sometimes be restricted, for example if a person breaks the law, or in the interests of national security (Youth for HRI, 2001).

2) Do you know your rights?*Possible answers:*Political rights?(Right to vote);

Civil rights (Right to freedom of opinion); Equality rights (Right to be free from racism); Economic rights (Right to be paid fairly for work);Social rights (right to an education);Cultural rights (right to speak one's own language); What about the responsibilities? As a citizen of KZ you have the responsibilities in front of our society and government. What are they?What are the Universal Declaration of Human rights?*Possible answers:*The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) is a historic document that was adopted by the United Nations General Assembly at its third session on 10 December 1948 in Paris, France.

II. Main stage:A) *Speaking:**Pair works.* SS will discuss the UDHR that were given to learn by heart. *Task:*Discuss the UDHR with your partner. Ask the following questions:What articles do you remember? What are they about?SS will be checked with the help of game.*Teacher:*I hope you have discussed it. Now we'll play the game! I will check your knowledge about the UDHR with the help of the game which is called Random Name Picker! (Teacher uses

the https://www.classtools.net/random-name-picker/46_fghBPF)

B) Listening.(Video: Maria's story.)

Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=IRoaaeSPO3I

*Before watching:*Task 1: SS answer the questions: 1). How human rights are violated? 2) What forms of slavery are there in the world today?Task 2: SS study the vocabulary. T-SS. 1) Injustice*noun*a situation or action in which people are treated unfairly E.g.: *the fight against racial injustice; 2)* Trap*verb* trick or deceive (someone) into doing something contrary to their interests or intentions. Trapped*adjective* unable to escape, as from a situation. 3) Primary *adjective basic*. Syn. main, first, key, dominant.4).Abolish *verb* formally put an end to (a system, practice, or institution). E.g.: "the tax was abolished in 1977" 5). Consider*verb* think carefully about (something), typically before making a decision. 6).Restore *verb*-to bring back to or put back into a former or original state.

While watching: Task 1: SS watch the video and answer the questions below in written form: a).What human rights issues are illustrated in the video? B) What challenges did Maria face? C). Why is it important to notice these issues and to raise awareness about such issues?

After watching: Task 1: SS analyze the video answering the questions above and go into detail to remember some data and statistics.

Problem solving: Group work: Group A. Group B. **The problem:** Human trafficking is a grave violation of human rights.Task 1: SS will be given the fishbone diagram and they have to discuss: What are the causes and effects of human trafficking? What should we do to solve it? SS map their ideas using the following diagram (SS main task to use fish bone and find out the causes and effects of human trafficking and find the solution). Before working in the group they will watch a video which will give them some idea of solving this problem. (The information that is taken from the video they'll use in the solution part. Then they present their idea to the whole class).

Classtool.net Home

In this lesson a game "Name Picker", a diagram "Fishbone", "SMS: fake conversation generator","Burger diagram"were used.

A game **"Name Picker"** gave a great opportunity to recall all the articles that were in the UDHR. Although students know their rights like a right to marriage, a right to move this game helped them remember which article it was.Using this game helped students learn without feeling that they're working hard or that the task was too difficult.

Fishbone diagram

It builds a sense of community.The "**Fishbone diagram**" identifies many possible causes for an effect or problem. It was used to structure a brainstorming session. It helped us to sort ideas into useful categories. Students brainstormed the major categories of causes of the problem using headings: causes, sub causes and wrote the categories of causes as branches from the main arrow. Although there are four factors in the given diagram, students organized it in their own way. For instance, the first category was headed as the causes and second one was the effects and the third and fourth was headed as the solutions to the problem.As a result of this study, we have found there are indeed many benefits for using this diagram in finding the solution to the problem. Moreover, in finding the solution students underwent a thorough process of creating well-researched, rich, sophisticated, thoughtful and creative digital works.

SMS: fake conversation generator

SMS: fake conversation generator was used to form and develop students both writing and oral professional discourse. Students were given the situation where they performed as the eyewitness of the crime. They had to report the police about the human trafficking. The conversation between the detective and eyewitness first was written in SMS generator then students presented in oral form in front of the class.

Burger diagram

Burger diagram is used to form and develop students writing discourse. It was used by asking students to write the problem solving essay.

Conclusion

This article aimed to analyze the evolution of the digital technologies in different periods. Authors tried to go into detail showing the purpose of using digital technologies in education process in certain time. Also it was demonstrated to the reader how to use the potential tools for the teaching of EFL, specifically, digital interactive games that can be used in teaching activity. Analysis of using the digital technology Classtool.Net was given in this article as well. In conclusion we can say that digital tools should be included as another option to boost classes and it can be inserted to make more pleasant teaching-learning process. And we really hope that the options that were offered by us will be useful for you in teaching EFL and in formation of the professional discourse of the students.

REFERENCES:

1. Dudeney, Hockley, Pegrum, (2013). Digital illiteracies. Research and resource in language teaching.
2. Warschauer, M. (1997). Computer-mediated collaborative learning: Theory and practice.
3. Titova, S. (2017). Digital technologies in language education: theory and practice.

4. O'Reily T. (2005). What is web 2.0? Retrieved from:https://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html
5. Kay, A. Retrieved from: http://www.newmediareader.com/book_samples/nmr-26-kay.pdf
6. Atabaeva, Ph. (2010). Methods of using information and communication technologies in foreign language education of students of non-linguistic universities: dis. ... cand. ped Sciences: Almaty, p.133
7. Christian, N. (2015).Interactive Digital Games for Geography Teaching and Understanding Geographical Space. Retrieved from:http://file.scirp.org/Html/7-6302480_56362.htm
8. Lilibeth, M. (2011). Classtool.net. Retrieved from: http://educ213lilibethmacayaahon.blogspot.com/2011/07/classtoolnet.html
9. Pelezo, E. (2013). Retrieved from: New technologies and 21st century skills. http://newtech.coe.uh.edu/toolname.cfm?toolid=173&toolname=ClassTools
10. Kunanbayeva, S. (2010). Theory and practice of modern foreign language education. p.172.

UDC 745/749

TISHKINBAYEV ALIBEK TALGATULY
1st year Master student
Interior Design specialty
T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts

SOME PROBLEMS IN THE INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN

Түйін. Бұл мақалада Қазақстандағы инклюзивті білім берудің ерекшеліктері мен кейбір мәселелері талқыланды. Сонымен қатар, статистикалық мәлеметтер келтіріліп, инклюзивті білім беруді дамытудың, педагог біліктілігін арттырудың жолдары ұсынылды.Соған сәйкес инклюзивті білім беру саясатының міндеттері мен әдістері анықталып, 2020 жылға дейін білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес қоғамдық орындарға кедергісіз енуді қамтамасыз ететін материалдық-техникалық жағдайлар мен дене және психикалық дамуында ауытқушылығы бар балаларға жалпы білім беру мекемелерде «кедергісіз аумақтар» (пандус, арнайы лифт, арнайы жабдықталған оқитын орындар, арнайы оқу, оңалту, медициналық құрал-жабдықтар және т.б. қосқанда) қалыптастыру мәселесі талданды.

Түйінді сөздер: білім беру, инклюзив, педагогика, әдістер, гуманизм.

Резюме. В статье рассматриваются особенности и некоторые вопросы инклюзивного образования в Казахстане. Также были приведены статистические данные, предложены пути развития инклюзивного образования, повышения квалификации педагогов.В соответствии с этим определены задачи и методы политики инклюзивного образования, в соответствии с государственной программой развития образования до 2020 года определены материально-технические условия, обеспечивающие беспрепятственный доступ к общественным местам и «безбарьерные территории» в общеобразовательных учреждениях для детей с нарушениями физического и психического развития (пандус, специальный лифт, специально оборудованные учебные заведения, специальное обучение, реабилитация)., (включая медицинское оборудование и т. д.).

Ключевые слова: образование, инклюзив, педагогика, методы, гуманизм

Summary. This article discusses some problems and features of inclusive education in Kazakhstan. Statistical data were also provided, development waysof inclusive education, teachers'professional development were proposed. In accordance with this, the objectives and methods of inclusive education policy were defined, the issues of forming "barrier-free territories" in General education institutions (including a ramp, a special Elevator, specially equipped educational institutions, special training, rehabilitation, medical equipment, etc.), providing unhindered access to public places in accordance with the state program of education development until 2020, were analyzed.

Key words: education, inclusive, pedagogy, methods, humanism

INTRODUCTION

In his Message to the people of Kazakhstan "Kazakhstan's way – 2050: common goal, common interests, common future", the head of state N.A. Nazarbayev emphasized that support and assistance to people with disabilities in development. We say that "increase attention to our citizens with disabilities" in the field of water intake nutrition. For them, Kazakhstan should become a barrier-free zone. We do not have enough, we need to take care of such people-it is our duty to us and society. Equality of rights of all to receive quality education to the main principles of state policy in the field of education; education at all levels includes access to the population, taking into account the intellectual development, psychophysiological and individual characteristics of each person (paragraphs 1, 2 of article 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan "on education"). Inclusive education is one of the processes of spreading the education system aimed at ensuring access to quality education for all. It provides for the inclusion of children with special educational needs in a high-quality educational environment, regardless of physical, mental, intellectual, cultural, aesthetic, language and other characteristics, the elimination of all barriers, their social adaptation, integration into society to receive a quality education.

Since the end of last century, the development of inclusive education became a major orientation of education policy in many countries: USA, UK, Denmark, Spain, Finland, Germany, Italy, Australia etc. In General education institutions where appropriate psychological and pedagogical conditions have been created in these countries for the development and social adaptation of children, children with mental and physical disorders and developmental disabilities are successfully trained together with moderately developed peers. Today's child is tomorrow's citizen. The purpose of the organization

of education is to adapt this citizen to the future life, creating a favorable atmosphere for self-perception among healthy people, starting from kindergarten. The main direction of creating a modern model for the development of children with disabilities is to create conditions for improving the quality and accessibility of educational services. The above-mentioned issues have prompted the development of methodological recommendations in inclusive education in pre-school organizations. The purpose of the methodological recommendation: ensuring the availability of pre-school education and training programs in inclusive education. Conceptual approaches to the development of inclusive education are developed in accordance with the fundamental international documents in the field of human rights and are developed taking into account world trends, achievements of world practice in the field of education and priorities for the development of Kazakhstan's education system.

Relevance of the work-children with disabilities should have equal opportunities with other children. In Kazakhstan, this phenomenon was not ignored. This problem requires serious attention, as the number of children with congenital and acquired defects increases every year. Sets the tasks of early diagnosis and early correction of children with developmental disabilities in the state.The education system, in turn, should include children of this category in the learning process, if possible, in mass kindergartens, General education schools, professional lyceums and higher educational institutions.

Body:

Special attention is paid to international experience of inclusive education at present, the issue that attracts the attention of the world community, inclusive education for the full inclusion of children in the educational process with the participation of environment, family. The word Inclusive-in Latin means "including yourself", and in English "mix". The goal of inclusive education is to co-educate children with developmental disabilities with normal children. In other words, the education system is an equal person regardless of gender, religion, or origin. Inclusive education is one of the forms of education for children with disabilities. Inclusive education is based on the ideology of non-discrimination of children's rights, ensuring equal treatment of all people, as well as creating special conditions for children with special learning needs. As practice shows, some children leave the rigid education system, since the formed system does not meet the needs of such children in their individuality.

An inclusive approach helps these children achieve success in their studies and creates good living conditions. Inclusive education-allows all children to participate actively in the life of the organization, in preschool organizations. Inclusive education-defines the equal rights of children and gives them the opportunity to participate in the activities of the team. Inclusive learning allows you to develop the necessary skills to communicate with people. Basic principles of inclusive education: the value of a person is determined by their ability, achievements achieved, depending on their ability. Everyone can feel and think. Everyone has the right to communicate. Everybody needs to have a contact with the others.Education is carried out within the framework of real relationships. All people need the support and friendship of their peers. Achieving success for each child is the implementation of actions that they can perform according to their capabilities. Versatility expands the scope of human life development. Inclusive education is the development of a General educational process that takes into account the needs of all children who provide education for children with special needs. Inclusive education meets the needs of children in the educational process, seeks to develop new areas of learning and teaching. If changes in inclusive education and teaching are effective, then the conditions of children with special needs are also changing. To this global issue, world scientists give the following definition: inclusive education is a state policy aimed at full implementation in the educational process and social adaptation of all children, including children with disabilities, the elimination of barriers that deprive children, regardless of gender, origin, religion, status, a call for the activity of parents, special support for correctional, pedagogical and social needs of the child, i.e. effective training that preserves the quality of General education. Inclusive education is used in describing the process of teaching children with special needs in General education institutions.

Therefore, inclusive education is based on the ideology of excluding any discrimination of children, ensuring equal treatment of all people, as well as creating special conditions for children with special learning needs. This direction contributes to the success of children in school, creates good living conditions. The problem of inclusive education abroad begins in 1970, and by the year 90, the United States and Europe have fully implemented this program in their educational policies. One of the main characteristics of the development of education today is the problem of equal education of children who require special education in a new direction. In accordance with the universal education program, a world conference on the development of education for children with special needs was held in Salamanca (Spain) in 1994. At the end of the conference, the Salaman Declaration was drawn up.

In accordance with this, the objectives of the inclusive education policy are::

* Every child has the right to education and should receive it.

* Each child has individual abilities, interests, needs, and learning needs.

* Positive changes in the education system, i.e. changes to meet these needs.

• This raises the basic principles of inclusive education:

* The value of a person is determined by his ability, achievements achieved depending on his ability.

* Everyone can feel and think.

* Everyone has the right to communicate.

* All people need each other.

* Education is carried out within the framework of real relationships.

* All people need the support and friendship of their peers.

* Implement actions that can be performed according to their capabilities to be successful for each student.

* Diversity expands the scope of human life development.

Thus, in conclusion, inclusive education defines the equal rights of children and gives them the opportunity to participate in collective activities, develop the necessary abilities to communicate with people. Inclusive education contributes to the success of learning for children with disabilities and creates good living conditions.

At the end of the XX century, in many developed countries of the world, inclusive education became a leader in the development of education for children with disabilities. Children included in the General education process are provided with additional special conditions, assistance, and support that facilitate learning. Each country implements its own model of integration, which shows that it is impossible to create a comprehensive model of integration in education. The priority direction defined in countries implementing inclusive education provides for the mandatory introduction of children of the category considered in the field of General school education into the General educational process. Russia. In the autumn of 1991, the project "Integration of children with disabilities" was launched in Russia. As a result, experimental sites for integrated education of children with disabilities have been created in 11 regions. In order to work with teachers with disabilities, the Ministry of education of the Russian Federation introduced the courses "Fundamentals of special (correctional) pedagogy" and "fundamentals of psychology of children with disabilities" into the curriculum of pedagogical universities on September 1, 1996.

According to the Minister of education and science of the Russian Federation, in 2008-2009, the model of inclusive education was experimentally introduced in many educational institutions. In Russia, the education of children with disabilities has other options for inclusive education: special schools and boarding schools; correctional schools;"boarding houses"; home education; distance learning. Sweden. In this country, children with special needs are placed in simple classes and receive the necessary support (the help of a special teacher or assistant in the classroom and the use of special AIDS).Children with hearing, vision, and mental retardation are taught in special schools that are designated for abnormalities, which can be taught here until the age of 21-23. Special schools for children with retarded skills are located by combining classes in buildings of secondary schools. France. Special education in France aims to increase the number of children with developmental disabilities for General education schools. The children's with developmental disabilities introduction into the General education process is performed by IV options:

I. the child is trained according to the regular school curriculum, but in school or outside it additional services are provided: medical measures, educational work, etc.for Example, a child with a violation of musculoskeletal activity, studying in a normal class, applies to the same school or the nearest adaptation center.

II. the child is enrolled in the regular school curriculum, receives additional care, and is enrolled in an additional special program. For example, a child with a visual impairment is studying in a normal class, receives additional classes from the teacher to help prepare the lesson, and attends classes on spatial orientation

III. the child is taught at school in the main time in a special class, according to a special program (usually children with mental retardation). In the other part of the time, it is prepared with children of their own age according to the usual program. IV. the child goes only to a special class in a special program (usually children with thinking disorders). Despite the fact that she participates in the life of the school: joint Breakfast, joint participation in educational activities, participation in sports and other activities.

The USA. The possibility of the United States is that modern policy in the education of children consists of proposals to combine General and special education. There are 3 main paths in these connections: "main direction", "General education initiative", "implementation". This is causing a lot of controversy on the special education platform. The "main direction" of education for children with disabilities involves education in primary schools. These children should be involved in society and they should be connected to social and educational services. The "General education initiative" is a proposal from the special education division of the U.S. Department of education. The General education initiative is a further development of the "main direction", offering children with developmental disabilities to make fundamental changes in the educational environment. Some defectologists

and primary school leaders approve of the General education initiative; some defectologists and primary school teachers say that additional testing and research is needed to understand the impact of the General education initiative on children with disabilities. The "implementation" model provides for the introduction of children into the educational process at the location, regardless of the type of deviation and the level of visibility. For these children, a group of specialists creates an individual training program that evaluates the student's success. Currently, the United States has a law "educational act for persons with disabilities", adopted in 1990. This is a free education that is necessary for the education of a child in the public education system. Parents can request an opinion on the child's educational opportunities, which consists of the grounds for the presence or absence of abnormalities in the child's development.

The law gives the right not only to receive special education, but also to additional activities. In addition, there are 39 special kindergartens for children with developmental disabilities and 315 special groups in General-purpose kindergartens. There are 4945 children in kindergartens and 5879 children in special groups. For children with disabilities who are not able to attend special pre-school organizations, correctional support is provided in rehabilitation centers, psychological and pedagogical correction offices (further-ppco). Out of 43811 children with developmental disabilities, 15244 are covered by pre-school education. As part of the state program, by 2020, it is planned to create "barrier-free zones" in schools with the installation of lifting equipment, ramps, special devices in sanitary facilities, equipment with handrails, special desks, tables and other special compensatory means for children with disabilities. Thus, the state will create conditions for social protection of people with disabilities and their involvement in society. In our country, the adaptation of children with disabilities to the General education environment began in 2002. In the same year, Kazakhstan for the first time adopted the law "on social, medical and pedagogical support for children with disabilities" among the CIS countries. Within the framework of this law, special attention is paid to early education of children. It is planned to provide them with educational, social and medical support. The main thing is that this law defines the basic principles of inclusive education. Kazakhstan signed the UN Convention on the rights of persons with disabilities in 2008 and pledged to create conditions for all people with disabilities. International conferences and various seminars have been held to discuss this issue. Therefore, the state program for the development of education for 2011-2020 included the development of inclusive education for the first time. This program provides for the development of an inclusive education system to solve this problem by 2015 the following issues are envisaged:

• modular integrated learning programs for children with disabilities;

• rules for integrated education of children with disabilities in General education are being developed, and forms of integration for children with various disabilities are being defined;

• rules for organizing distance education for children with disabilities have been developed;

• by 2020, educational organizations will create "barrier-free zones" for children with disabilities with the installation of lifting equipment, ramps, special devices in sanitary facilities, equipped with handrails, special desks, tables and other special compensatory means;

• conditions have been created for equal access to education and upbringing of children with disabilities (availability of teachers-defectologists, psychological and pedagogical support for children, special individual technical and compensatory means));

• children with disabilities who are home-schooled are provided with computer equipment and computer software packages tailored to their individual capabilities and needs.

Thus, in the Republic of Kazakhstan by 2020 will introduce a system of inclusive education; the proportion of schools that create the conditions for inclusive education will increase by 70% of the total number of schools; the proportion of schools, creating a "barrier-free access" for children with disabilities total number of schools – 20%; the share of children covered with inclusive education will account for 50% of the total number of children with disabilities in development. Today, the number of children with disabilities under the age of 18 is 138.5 thousand people in the country. It makes up 2.8% of the total number of children. Of these, 44 thousand 773 children with disabilities in preschool organizations.

Inclusive education should be considered as one of the main directions for improving the education system for children with developmental disabilities. The organization of education of such children in General institutions in accordance with the place of residence of the child and his parents creates conditions for upbringing in a family, protecting them from being sent to a long-term boarding school, provides daily communication with developed peers of a normal level, and allows them to effectively solve issues of social adaptation and integration into society.

In Kazakhstan children from the birth moment with disabilities to social and medico-pedagogical correctional techniques, the right to free use of the psychological-medical-pedagogical examination and education enshrined in the Constitution, laws "On education", "About social and medico-pedagogical support of children with disabilities", "protection of disabled persons in the Republic of

Kazakhstan", "On special social services".

Within the framework of the state program for the development of education until 2020, material and technical conditions have been created to ensure unhindered access to public places, and "barrier-free zones" are being created in General education institutions for children with physical and mental disabilities (including ramps, special elevators, specially equipped educational institutions, special training, rehabilitation, medical equipment, etc.). At present, the most effective step is to maintain and improve the network of correctional education organizations and parallel development of the system of inclusive education. In this case, correctional institutions perform the functions of the training center to provide guidance to teachers working in educational institutions, counseling and psycho-educational assistance to students and their parents. Provides correction of the main shortcomings in the child's development at the initial stage of education, preparation for training in General education institutions with timely provision of psychological, medical and pedagogical assistance to children of preschool age.

In order to organize the education of children with disabilities, special standard educational programs have been developed and approved, providing recommendations for training that take into account the level of psychophysiological and cognitive capabilities of the child. Recommendations and recommendations on the organization of integrated (inclusive) education for children with disabilities have also been developed. The conditions for the successful organization of education and upbringing of children with disabilities in General education institutions are the creation of an adaptive environment that ensures the full integration of the child into educational institutions. The complex problem facing the system of inclusive education is the elimination of the problem of negative attitudes on the part of society. Lack of information, fear, and protection of children's rights all develop negative attitudes towards children with developmental disabilities. On the one hand, the lack of special teaching methods creates serious difficulties for inclusive education.

Educators and teachers emphasize that they are dissatisfied with the level of their professional training when working with children with developmental disabilities. For example, teachers (educators), including speech pathologists, may not know all the circumstances and factors that negatively affect the child's learning and development. However, teachers must identify and be ready for concrete actions in a timely manner. In order to solve these problems, qualified specialists are needed, so in this direction future specialists need to form the appropriate knowledge, skills and abilities.

Conclusion

In conclusion, the successful implementation of continuity between children-parents-teachers, families and educational organizations will be one of the prerequisites for social adaptation of the individual. We must create conditions for children to feel involved and needed in their activities. Taking into account that every citizen of the country is a national value, every child is the future of our country, our task is to create conditions for every child with disabilities to receive a quality education and become a citizen of our country. Inclusive education-defines equal rights of children with disabilities and provides an opportunity to participate in collective activities, develop the necessary abilities to communicate with people. Through the introduction of this direction in the education system, we can educate children to morality, humanity, and charity. In addition, the process of inclusive education will be the beginning of educating children to tolerance. Common in helping people with disabilities by the state, as well as done yesterday. But it's certainly a bit in this case, still without thinking. However, we do not think that assistance and care from people with disabilities are allocated for the development of the country.

REFERENCES:

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 1118 "on approval of the state program for the development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020" - Astana, 2010 .- December 7.
2. "Policy Guidelines for inclusive education".- Paris: UNESCO, 2009.
3. http: / / www.ikprao.ru.
4. Materials of the world conference "Salamat Declaration on principles, policies and practices in the field of education of persons with special needs". - Spain, Salamanca, 1994. - June 7-10
6. Inclusive education in Kazakhstan / / egov.kz of public services.
7. R. B. Karimova "Main problems and tasks of inclusive education in the Republic of Kazakhstan" / / Open school Magazine.
8 Mukhina V. S. Child psychology. - M., 1985. 8. Akhmedalieva, D. V. Organization of work with children with disabilities // social pedagogics. - 2010.-№1
9. Defectology-2008-no. 3. 10. G. B. Alipkalieva "Socialization the children with disabilities of preschool age in inclusive education".

УДК 371.3(075.8)

УМУРЗАКОВ ЕРМЕК АНУАРБЕКОВИЧ
кандидат юридических наук
Декан факультета Социальных наук и права
КазАТиСО

ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Түйін. Бұл мақалада Жоғарғы мектеп мекемелерінде оқытудың маңызды ерекшеліктері қарастырылады. Жоғары мектеп педагогикасы педагогикалық қызметкерлердің практикалық қызметінде теориялық ережелерді, заңдар мен заңдылықтарды жүзеге асыру жолдарын, қағидаларын қолдануды көрсетеді. Теориялық ғылым ретінде жоғары мектептің педагогикасы мен психологиясы болашақ мамандарды тәрбиелеуде, оқытуда және ғылыми дайындауда *себеп-салдарлық қатынастар мен байланыстарды* анықтайды. Мұндай теория негізбен және іс-әрекетке басшылық ететін *идеялар жүйесін* білдіреді. Ол сондай-ақ жоғары мектептің жұмысын қалаған арманға қарай бағыттайды,*ұтымды жолдарын* көрсетеді, алға қойылған мақсаттарды ең жақсы қанағаттандыратын және жауап беретін іс-әрекеттер жүйесін анықтайды.

Түйінді сөздер: жоғарғы мектеп педагогикасы, жоғарғы мектеп психологиясы, оқу үрдісі, педагогикалық қызметкер, оқу үрдісі.

Резюме. В данной статье рассматриваются актуальные особенности преподавания в учреждениях высшей школы. Педагогикавысшей школы указывает на использование теоретических положений, путей реализации законов и закономерностей, принципов в практической деятельности педагогических работников.Кактеоретическая наука педагогика и психология высшей школы выявляет *причинно-следственные отношения и связи* в воспитании, обучении инаучной подготовке будущих специалистов. Такая теория представляет собой *систему идей*, служащих обоснованием и руководством к действию. Она также указывает *рациональные пути*, направляет работу высшей школы в сторону желаемой мечты, выявляет такую систему действий, которая наилучшим образом удовлетворяла бы и отвечала бы поставленным целям.

Ключевые слова: педагогика высшей школы, психология высшей школы, учебный процесс, педагогический работник, учебный процесс.

Summary. This article discusses the current features of teaching in institutions of higher education. Pedagogy of higher education indicates the use of theoretical principles, ways of implementing laws and laws, principles in the practical activities of teachers. As a theoretical science, pedagogy and psychology of higher education reveals causal relationships and relationships in the education, training and scientific training of future specialists. Such a theory is a system of ideas that serve as a rationale and guide to action. It also indicates rational paths, directs the work of higher education towards the desired dream, and identifies a system of actions that would best satisfy and meet the set goals.

Keywords: higher school pedagogy, higher school psychology, educational process, pedagogical worker, educational process.

Основной задачей учебного процесса (от лат. «***procesus»-*** продвижения вперед) в высшей школе является целенаправленная и планомерная подготовка будущих специалистов различного профиля к творческой жизнедеятельности в современном обществе Учебный процесс в высшей школе - это система организации учебно - воспитательной деятельности, в основу которой положено органическое единство и взаимосвязь преподавания (деятельность преподавателя) и учения (деятельность обучающихся), направленных на достижение целей обучения, развития личности обучающегося, его подготовки к профессиональной деятельности. По словам известного дидакта, академика Ю.К.Бабанского:«Процесс обучения - это целенаправленное взаимодействие педагога и учащихся, в ходе которой решаются задачи образования, воспитания и общего развития личности».

В процессе обучения происходит передача накопленного предшествующими поколениями социального опыта и его трансформация.Обучение таким образом возникает отдельным, специфическим видом общественной деятельности, превращается в средство передачи социального опыта. В процессе обучения в высшей школе участвуют два действующих субъекта: преподаватель, деятельность которого направлена на управление учебно - познавательной деятельности обучающегося на основе учета объективных и

субъективных закономерностей, принципов, методов, организационных форм и средств обучения, и обучающиеся, которые в процессе учения усваивают знания, умения и навыки, регламентированные учебными планами и программами

Главным и определяющим источником профессиональной деятельности преподавателя высшей школы возникают потребности общества, его требования к личности, получение образование. Эти требования прежде очерчиваются в смысле, которого можно определить как педагогическую модель социального заказа.

Процессуальнаясторона обучения (методы, организационные формы, дидактические средства) определяются содержанием образования, в котором сконцентрированы социальные цели, проектирующих профессиональные и личностные качества «продукта обучения» - выпускника вуза.

Необходимо учитывать, что не только содержание образования определяет ход учебного процесса, но и, наоборот, имеет место зависимость объема, структуры, содержания образования от закономерностей и принципов учения, от реальных условий, в которых оно происходит. В то же время формы развертывания деятельности преподавателя и учащихся, с помощью которых содержание образования усваивается молодым поколением, методы, организационные формы, средства обучения определяются характером этого содержания.

Главным и определяющим источником профессиональной деятельности преподавателя высшей школы возникают потребности общества, его требования к личности, получение образование. Эти требования прежде очерчиваются в смысле, которого можно определить как педагогическую модель социального заказа.

Процессуальнаясторона обучения (методы, организационные формы, дидактические средства) определяются содержанием образования, в котором сконцентрированы социальные цели, проектирующих профессиональные и личностные качества «продукта обучения» - выпускника вуза.

Необходимо учитывать, что не только содержание образования определяет ход учебного процесса, но и, наоборот, имеет место зависимость объема, структуры, содержания образования от закономерностей и принципов учения, от реальных условий, в которых оно происходит. В то же время формы развертывания деятельности преподавателя и учащихся, с помощью которых содержание образования усваивается молодым поколением, методы, организационные формы, средства обучения определяются характером этого содержания.

На современном этапе развития общества идеалом воспитания должно стать всесторонне развитая, высокообразованная, социально активная и национально сознательная личность, наделенная гражданской ответственностью, высокими духовными качествами, родственными и патриотическими чувствами, носителем лучших достижений национальной и мировой культуры, способной к саморазвитию, самосовершенствованию и творческой деятельности. Учитывая стержневые задачи национальной системы воспитания, в воспитании учащихся существенным является использование теоретической парадигмы национального воспитания через триаду черт личности.

Ведущим звеном воспитательной работы в вузе является формирование мировоззрения учащихся, которое происходит в тесном единстве с воспитанием их высоких моральных качеств.

В системе воспитания общечеловеческое и национальное масс соотноситься как целое и часть, личность индивидуально проходит основные этапы духовного развития человечества. Одной из наиболее важных функций системы образования возникает обучение молодого человека ориентации во всем многообразии духовной сокровищницы человечества и, в первую очередь, национального культурного достояния.

Изучение родного языка, истории, духовной и материальной культуры, обычаев и традиций народа, народных обрядов должно стать не только источником знаний, но и важным средством формирования национального сознания мостом подрастающих поколений.

Реализацияобщественного идеала и задач национального воспитания учащихся в высших учебных заведениях может осуществляться средствами:

- воспитание будущих специалистов на образцах жизнедеятельности авторитетных, высококвалифицированных людей, носителей высокой общей мировоззренческой, политической, профессиональной, правовой, интеллектуальной, социально-психологической, эмоциональной, эстетической, физической и экологической культуры. Следует при этом учитывать известную педагогическую аксиому: только личность может воспитать личность;

- создание необходимых условий для свободного развития личности обучающегося его мышления и общей культуры, путем привлечения к различным видам творческой деятельности (учебно-исследовательской, научной, технической, культурно-просветительской, правоохранительной и др.);

- обогащение жизненного опыта, формирования национального сознания и патриотических чувств обучающихся путем участия их в возрождении забытых и создании новых национально-культурных традиций региона, города, вуза;

- формирование «Я» - концепциилиличности на

основе самообразования, саморазвития, самовоспитания и самосовершенствования;

- распространение принципов здорового образа жизни, профилактика вреда потребления алкоголя, наркотиков, искоренение вредных привычек и предупреждение проявлениядевиантного поведения.

Развивающие задачи обучения в высшем учебном заведении заключаются в формировании личности, и ориентированные на развитие его интеллекта, общих и профессиональных способностей, эмоций, волевой сферы, нравственных качеств

НаДаосском форуме 2015 года бывший президент США Б. Абамаподчеркнул, что «глобализационная экономика, центром которой себя видит США, ценит развитие превыше всего». Канцлер ФРГ А.Меркель по поводу стратегии развития Германии высказалась: «Нас не интересует индустриальный потенциал,нас интересует гуманитарный потенциал общества и интеллектуальный капитал.Мыбудем делать наибольшие инвестиции, ведь именно эти факторы определяют безопасность государства в XXI веке. Задачи развития личности можно конкретизировать с позицийМодели выпускника XXI века, предложенной зарубежными экспертами внедренных в национальное законодательство:

- наличие знаний и умений в области современных информационных технологий (умение получения информации из различных источников, ее систематизация, хранение, анализ и использование);

- владение одним из международных языков на уровне выступления в любой аудитории, желание обладать на уровне общения вторым иностранным языком;

- компетентность в системном анализе и решении проблем - выделение и сбор данных, анализ и синтез, поиски и принятия решения; гибкость и уверенность в применении знаний в нестандартных условиях, в работе с открытыми проблемами, которые имеют множественные решения и т д.;

- умение презентовать результаты исследований в различных формах и видах;

- способность к эффективному сотрудничеству в группе (команде), толерантность и уравновешенность;

- способность формулировать собственное мнение после критического анализа информации из многих источников.

Кроме того, преподавателю необходимо знать связь между уровнем самооценки, уровнем притязаний и их последствиями для формирования личности молодого человека, который должен уметь оказать ему помощь при необходимости коррекции негативных ригативнихвосприятий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III // http://adilet.zan.kz
2. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: Учеб.пособие для вузов. – М. 2011. – 415 с.
3. Ильин Е. П. Психология для педагогов. – СПб.: Питер, 2012. – 640 с.
4. Кусаинов А.К., Булатбаева А.А. Методология образовательной деятельности. – Алматы, 2011. – 180 с.
5. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. Авторский коллектив: Отв. редактор М. В. Буланова-Топоркова. – Ростов на Дону. – 2012. – 544 с.
6. Подольская Е. А. Педагогика и психология высшей школы. Учебное пособие. – Харьков, 2013. – 316 с.
7. Психология и педагогика высшей школы: краткий курс лекций. – Саратов, 2013. – 134с.
8. Психология и педагогика высшей школы: Теория. Эксперимент. Практика: коллективная монография. [Л.Г. Тюрина и др.; под ред. В.А. Семыкина, П.В. Лебедева]. – Курск, 2011. – 570 с.
9. Самыгин С.И. Педагогика и психология высшей школы. – Ростов-на-Дону, 2011. – 544 с.
10. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности. Учебное пособие. – М., 2014. – 400 с.
11. Завада Г.В., Бушмина О.В. Педагогика высшей школы. Конспект лекций. – Казань, 2011. – 86 с.
12. Кусаинов А.К. Качество образования в мире и в Казахстане. – Москва, 2014. – 204 с.
13. Кусаинов А.К. Качество образования в мире и в Казахстане. – Алматы, 2013.– 193 с.
14. Құсайынов А.Қ. ӘлемдегіжәнеҚазақстандағыбілімберудіңсапасы. – Алматы, 2013.– 195 б.
15. Құсайынов А.Қ., Беркімбаева Ш.К., Бұлақбаева М.К. Жоғарымектеппедагогикасы. – Алматы, 2015. – 150 б.

УДК 387. 147; 53.001. 5(574)

УТЕБАЕВА АРДАК
магистр педагогических наук
Кафедра «Физика»
КазНацЖенПУ

БАЙТУРСЫН НУРАЙ
магистр педагогических наук
Кафедра «Физика»
КазНацЖенПУ

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЯ

Түйін. Педагогикалық процестің синергетикалық заңдылықтарын тағайындадық, білім, білік, дағдыны бақылау мен бағалау әдістері, рейтингтік жүйенің және тестілеудің информациялық мәні, мағынасы ашылды. Ашық жүйелердің жалпы теориясынан, педагогикалық процестің негізгі мақсаты болып табылатын, өзқауым процесінде информациялық энтропия (бейберекеттік өлшемі) кемитіні белгілі. Күрделі ашық жүйелердің өзқауым (самоорганизация) дәрежесінің мөлшерлік белгі-шарты анықталынды.

Түйінді сөздер: синергетика, инфрмация, энтропия, білімді бағалау, өздігінен реттелу.

Резюме. Вопрос о необходимости научных основ педагогических технологии остро стоит в оценке учебной деятельности. По нашему мнению основной причиной оценка качества учебной деятельности является проблемой познание, измерения характеристик сложного объекта, которая не имеет стандартных решений, общепрнятных в мировом масштабе.В первую очередь, научных основ организации и управление многоуровневым обучением и кредит-системой, использования тестовых методов контроля знаний и рейтинговой системы. Мы раскрыли информационную сущность современных методов контрроля знаний, нашли количественные критерии степени самоорганизации сложных открытых систем

Ключевые слова: синергетика, информация, энтропия, оценки знаний, самоорганизация.

Summary. The need for scientific bases of pedagogical technology in the acute evaluation of educational activity. In our opinion, the main reason for assessment of the quality of educational activity is a problem of knowledge, measurement of characteristics of a complex object, which has no standard solutions accepted worldwide. In the first place, the scientific bases of the organization and management of a multi-level training and credit system, the use of test methods of knowledge control and rating system. We have disclosed the information the essence of modern methods of knowledge control, we found the quantitative criteria of degree of self-organization of complex open systems.

Keywords: Synergetics, information, entropy, assessment of knowledge, self-organization.

Реформы, проводимые в стране с целью повышения качества образования, определяют необходимость научного обоснования вопросов, касающихся многих педагогических технологий. В связи с этим, прежде всего, необходимо пересмотреть основы общей педагогики, организовать и управлять учебным процессом с многоуровневой и кредитной системой, использовать содержание обучения и его интенсивные и эффективные методы, использовать тестовые методы мониторинга и оценки знаний, умений и навыков учащихся, систему рейтингов.

В последние годы во всех средних и высших учебных заведениях страны широко используются вышеперечисленные, статистические методы – рейтинговые системы и тестирование, направленные на управление и контроль учебного процесса, проверку знаний учащихся (студентов) и определение его качества, требующие возможности компьютерной техники. Под общим рейтингом понимается сравнительный статистический показатель профессиональной, творческой деятельности. А в тех случаях, когда мы рассматриваем, в качестве рейтинговой системы принимается система непрерывного контроля, которая оценивается многоступенчатым, многослойным баллом [Николис Г., Пригожин И. 1990. - с 152]

Наиболее ценной особенностью и эффективностью этих методов является простота осуществления организации систематического, повседневного контроля, направленного на обеспечение точности знаний учащихся, и исключение его случайных результатов ("сложных" или "простых" вопросов). Но наши исследования в данном направлении показали, что на современном этапе, на практике имеются значительные методологические, методические и техни-

ческие недостатки в внедрении в практику новых технологий и форм управления и контроля учебного процесса.По нашему мнению, главная причина такой ситуации, как педагогический процесс, заключается в том, что проблема качественной оценки и измерения характеристик открытой, сложной системы, до настоящего времени стандартное решение, принятое во всем мире, еще не найдено [ХакенГ.1990. с 68; Климонтович Ю.Л. Янус, 2000. Т.3, - с 123.].

А в настоящее время формируется наука – синергетика, основанная на статистических закономерностях, изучающая процессы взаимодействия и образования структур в образующих ее объектах.

Теория трансформации материи и ее движения (возникновение последовательности от небрежности) называется синергетикой. Он был заложен в последней четверти 20-го века, что продемонстрировало классики методологического научного направления, возможности применения его идей к исследованию систем различной природы, в том числе и социальных систем.

Эффективность применения принципов синергетики в педагогике впервые начала публиковаться в наших трудах [Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Теміркұлова Н.И. 2003. - с123]. Синергетический анализ педагогической системы, по сравнению с другими социальными системами, так как духовные и культурные ценности в человеческих отношениях не меняются в случайных ситуациях, например, в связи с политическими изменениями, в сравнительно небольших количествах. Широкое применение идей синергетики в педагогическом процессе развитие прежних системно-функциональных методов, только здесь, возможно, более глубокое изучение его причин и механизмов, научное прогнозирование и управление ими.

Мы определили синергетические закономерности педагогического процесса, методы контроля и оценки знаний, умений, навыков – раскрыли информационное значение рейтинговой системы и тестирования [Жанабаев З.Ж., 1996, 98 с].

Из общей теории открытых систем известно, что в процессе самовоспитания уменьшается информационная энтропия (неравномерность), которая является основной целью педагогического процесса. Мы определяем количественный признак степени самоорганизации сложных открытых систем: качественные новые уровни соответствуют следующим относительным значениям каких-либо основных характеристик информационной системы.:

$$I_{10} = 0{,}5; \quad I_1 = 0{,}567; \quad I_{20} = 0{,}618; \quad I_2 = 0{,}806, \quad \textbf{(1)}$$

это определяется следующими формулами;

$$e^{-I_1} = I_1; \quad 1 - I_{10} = I_{10}; \quad (I_2 + 1)e^{-I_2} = I_2; \quad 1 - I_{20}^2 = I_{20}. \quad (2)$$

Вместе нормированные значения этих характеристик или информационная энтропия системы относятся к следующим интервалам::

$$I_{10} < S \le I_1; \quad I_{20} < S \le I_2. \quad (3)$$

При этом первый интервал определяет зависимость от настроенной системы, а второй интервал-от нерегулируемой, зависимость от невербальной системы. Здесь называется I_{20} число Фибоначчи ("золотое сечение") и широко используется в механике, физике, математике, экономике и других областях науки. В нашей теории она наблюдается как самостоятельная ситуация[*Жанабаев З.Ж. 1996. №1. С. 98-103.*].

Вышеуказанные синергетические числа позволяют четко и градуировать уровень знаний (качество действий, состояние развития и т. Д. - рисунок 1). $I_{10} \div I_1$ интервал соответствует обычному ("удовлетворительно") уровню знаний, $I_{20} \div I_2$ интервал соответствует самостоятельному ("хорошо") уровню образования, $I_2 \div 1$ - сложному ("отлично") уровню образования. Из схемы видно, что простейший уровень знаний, он имеет несколько качественных различий по сравнению с самостоятельными и сложными уровнями, т. е. между ними существует переменная зона.

КРИТЕРИИ-УСЛОВИЯ ОЦЕНКИ СЛОЖНОСТИ

Шкала инвариантности(%)	Развития системы состояние		Записано приближенным целым числом знак-условия, (%)	Качественное образование	Выбран по качеству условия, (%)	
					Строго конкуренция	Средняя конкуренция
100	Сложный,	Стохастичность и хаос		Очень хорошо	$I - I_2 = 20$ $(19,4)$	
$I_2 = 80,6$ $(I_2 + 1)e^{-I_2} = I_2$	Вероятный	Самоорганизации	80	Хорошо		$1 - I_{20} \approx 40$ $(38,2)$
$I_{20} = 61,8$ $1 - I_{20}^2 = I_{20}$			60		$I_2 \approx 80$ $(80,6)$	$I_{20} \approx 60$ $(61,8)$ Число Фибоначчи "Золотое сечение"
$I_1 = 56,7$ $e^{-I_1} \approx I_1$	Модернизированный	Самоодобное)	50	Удовлетворительное		
$I_{10} = 50,0$ $1 - I_{10} = I_{10}$	Простое, детерминированный, невоспроизводимый				ПравилаПарэто "20÷80"	

Мы определили интервалы предельных величин (интервалы), которые играют важную роль в конкурсных отборах $40\% \div 60\%$ $[(1-0,6) \div 0,6]$ (средняя конкуренция), $20\% \div 80\%$ $[(1-0,8) \div 0,8]$ (жесткая конкуренция). Назначенные отношения имеют практическую значимость, четко отвечают на вопросы, определяющие минимальные требования к конкурсному отбору абитуриентов, бакалавров в магистратуру, докторантуру магистров и т. д. Восприятие в меньшем количестве или более этих предельных величин не имеет научной основы. Вместе с тем, следует отметить, что практическое правило (Правило Парэто), названное «20-80», является одним из основных законов экономики. Еще одно, что говорит о том, что назначенный нами теоретический признак-условие проявлялось с очень высокой точностью в различных физических и компьютерных экспериментах.

Это только исследование многоступенчатой, многоотраслевой системы контроля и оценки баллов на основе вышесказанного подхода, позволяющее раскрыть причины существенных недостатков, допускаемых при применении его на практике, и устранить их. Таким образом, реализация этого важнейшего и сложного вопроса должна строиться на основе следующих принципов:

1. знания-характеризуются структурными, интегральными свойствами мышления человека, следовательно, его нельзя оценивать простым сочетанием отдельных показателей;
2. при анализе уровня знаний, определении его качества нельзя вводить предполагаемые, научно-обоснованные коэффициенты, в соответствии с которыми нельзя использовать систему контроля;
3. результаты конкурсного контроля, тестирования должны быть обработаны наиболее простым и научно обоснованным способом – с использованием элементов теории информа-

ции, ее конечных достижений;

4. показатели уровня знаний (оценка в баллах) должны быть выбраны в соответствии с различными формами, формами контроля.;

5. при назначении уровня знаний, как бы то ни было, нельзя использовать полученные многобальные разъемы (градации).

Эти положения имеют непосредственное отношение к оценке интеллектуального богатства, культурного уровня, мышления каждого члена общества, поэтому в этом направлении должны применяться высококачественные, доведенные педагогические технологии [Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Тынтаева Ш.Б2006. – с125.].

В настоящее время предлагаемая схема (схема) оценки качества образования в соответствии с кредитной технологией обучения(ECTS `(European Credit Transfer System) является интуитивной шкалой, не имеющей строгой научной основы. Например, по данной шкале необходимо выставить студента, набравшего баллы за рубеж "удовлетворительно". Это является чрезмерным повышением значения данной оценки, повышения осведомленности, что говорит только о том, что испытуемый имеет возможность продолжить образование, определяющее приоритет знаний. С другой стороны, напротив, интервал (интервал) баллов, предложенный для выставления оценки" отлично " () очень узкий. При этом не учитывается, что в отличие от простого уровня сложный уровень развития системы должен характеризоваться относительно широким балломом (интервалом).

Многообразие показателей учебной деятельности определяет сумму оценок на разных стадиях контроля, т. е. качественный уровень знаний, итоговый балл. Знания формируются как результат учебно-познавательной деятельности человека, набором данных о сущности, свойствах рассматриваемого объекта и закономерностях его развития. Образованность и непрофильность характеризуются различными функциональными возможностями человека в качественном плане. Самый простой, низкий уровень знаний получают посредством принятия минимального количества информации, элементарного акта.

Характерные особенности процессов приема, обработки и хранения информации в соответствии с умственными способностями каждого человека являются основой формирования в его мозге различных уровней знаний. Следовательно, на различных иерархических уровнях происходит саморегулирование, структурное образование и сжатие (концентрация) информации. Однако, поскольку эти процессы сопровождаются качественными изменениями, их нельзя измерять какой-либо непрерывной шкалой. Закономерности, происходящие в сложных системах, измеряются структурными методами, дискретно. При этом шкала измерения должна выбираться в соответствии с характеристиками уровней саморегулирования (саморегулирования).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. М.: 1990. - с 344.
2. Хакен Г. Информация и самоорганизация М.: Мир, 1990. – с 240.
3. Климонтович Ю.Л. Статистическая теория открытых систем. М.: Янус, 2000. Т.3, - с 508.
4. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Теміркұлова Н.И. Бейсызық физика практикумы. Алматы: «Қазақ университеті», 2003. - 123 б.
5. Жанабаев З.Ж. Можно ли оценить знание рейтинговой системой и тестированием? // Вестник высшей школы. 1996. №1. С. 98-103.
6. Жанабаев З.Ж., Ильясов Н., Тынтаева Ш.Б. Физиканы оқыту теориясы және әдістемесі. Алматы: 2006. – 170 б.

ҒТАХР 14.25.09

ШАЙМАХАНОВА МӨЛДІР КОБЛАНҚЫЗЫ
1 курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Ғылыми жетекшісі:
САДЫҚОВА РОЗА КАРИМОВНА
филология ғылымдарының кандидаты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ТРИЗ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада шетел тілін оқыту кезінде ТРИЗ технологиясының әдістерін қолдану туралы мәліметтер берілген және сол арқылы шығармашылық қабілетті қалыптастыру қарастырылған. Оқушылардың жан-жақты дамуына көңіл бөлу, ойлау-қабілетін, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру туралы берілген. Тек біліммен ғана сусындатып қоймай, бүгінгі заман талабына сай заманауи білім жүйесі арқылы баланы өздігінен білім алуын дамыту. Оқушының ТРИЗ арқылы шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың тиімді жолдары көрсетіліп, тәжірибе жүзінде іске асыру жүзінде мысал келтірілген. Сол тиімді жолдар барысында баланы сыныптастарының алдында өзіне сенімді болуға, өз бетінше бір шешім айта алуға тәрбиелеу сияқты мәселелер мақалада сипатталған.Тақырып бойынша негізгі дереккөздерді жинау, жүйелеу, талдау, қорыту және салыстыру әдістері қолданылды.

Түйінді сөздер: ТРИЗ технологиясы, шығармашылық қабілеттер, ойлау-қабілеті, шетел тілі, педагогика,әдістер.

Резюме. В статье рассматривается использование методов ТРИЗ технологий в процессе изучения иностранного языка, а также формирования творческих способностей. А также как формировать мыслительную способность и развитие творческих способностей, и уделять внимание развитию учеников. В статье говорится о том что нужно не только дать знание ученику, а соответственно развить ребенка получить знания самостоятельно через систему современного образования. Приведены примеры эффективных путей формирования творческих способностей учеников через технологию ТРИЗ, и осуществление на практике. Статье описаны такие проблемы как научить ребенка быть уверенным среди своих одноклассников во время урока и выражать свои мысли самостоятельно. Использовались такие методы, как искать основные источники связаные с темой, а также систематизирование, анализирование, заключение и сравнение собранных материалов.

Ключевые слова: технология ТРИЗ, творческие способности, мыслительная способность, иностранный язык,педагогика,методы.

Summary. The article discusses the use of TRIZ technology methods in the process of learning a foreign language, as well as the formation of creative abilities. And describe how to form the thinking ability and the development of creative abilities, to pay attention to the development of students.Also it is necessary to give not only knowledge to the pupils, but also to develop the child to receive knowledge independently through the system of modern education. Examples of effective ways of forming creative abilities of students through the TRIZ technology and implementation in practice are given. The article describes such problems as teaching a child to be confident among his classmates during the lesson and express their thoughts on their own.Methods such as searching the main sources which related to the topic of the article, as well as systematizing, analyzing, concluding and comparing the collected materials are used.

Key words: TRIZ technology, creative abilities, mental ability, foreign language,pedagogy, methods.

Қазақстандағы білім беру жүйесінің мұғалімге қойған талаптарының бірі жас ұрпақтарымыздың білімін халықаралық деңгейге жеткізу. Демек XXI ғасырдың мұғалімдері шәкірттерге сапалы білім, саналы тәрбие беру керек. Ал ол үшін мұғалімдер әрқашан ізденісте болуы қажет. Нақтырақ айтсақ оқу барысында инновациялық технологияларды қолданып, оқушылардың қазіргі заман талабына сай білімін, шығармашылық ойлау қабілетін дамыту қажет. Әрине «Z» ұрпақтарын немесе Инноваторлар ұрпақтарын тәрбиелеу оңай емес. Себебі технология заманында өмір сүретін балаларға сабақ оқытудың бұрыңғы әдістері жарамайды. Оларды тек заманауи технологиялар, әдістер арқылы сабақты қызықты етіп үйретуге болады. Қазіргі заманда баланы сабақ барысында қызықтырып оқыта алмасан, бала сабақты тез қабылдай алмауы мүмкін. Ал біз сабақты қызық-

ты өткізіп,өмірмен ұштастырып, балаға білімнің негізін қалау арқылы оларға сабақты оңай меңгеруге және қабылдауға жол ашамыз.

Болашақ мұғалім ретінде біз бар зейінімізді балаға беруіміз керек. Бүгінгі бала – ертеңгі жаңа әлем. Бала – біздің болашағымыз. Ал баланы өмірлік қажет ақпаратпен қамтамасыз ету –біздің міндетіміз. Бала өмірге барлық қоршаған ортаны танып-біліп келмейді. Әр бала, әр оқушы жеке дарын иесі екенін мұғалім ұғыну керек. Біз оқушыларымызды тек біліммен сусындатып қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттерін және ойлауын қалыптастырамыз. Көрнекті психолог Выготский: «Шығармашылық – жаңалық ашатын әрекет»- деп атаған**[**Выготский Л. С., 1997, 96 б]. Ғалымның ойыментолықтай келісеміз, себебі шығармашылықтың арқасында осы уақытқа дейін көптеген пайдалы дүниелер ашылды. Ал ол тек шығармашылық, ойлау қабілеті жақсы дамыған адамдар арқылы пайда болған.

Сабақ барысында шығармашылық қабілеттерді дамыту оңай емес, алайда шығармашылық қабілетті дамыту үшін арналған арнайы әдістер мен технологиялар бар. Әрине оны тек сабақта қолдану шарт емес, ол әдіс пен технологияларды әр ата-ана үйде баламен отырған кезде де қолданып, ойын арқылы баласының қабілеттерін дамыта алады. Бірақ біз бұл мақаламызда сабақ барысында шығармашылық қабілетті арттыруға үлкен үлесін қосатын әдістер мен технологияларға тоқталғымыз келеді.

Үкімет университет қабырғасынан бастап жас мұғалімдерді заманауи көзқарасты болуға үйрету қажетдеп ойлаймын. Себебі біздің мемлекет халықаралық деңгейдегі білім беру жүйесіндегі әрбір өзгеріске мән беріп, сол өзгерістерді отандық білім беру жүйесіне енгізу керек деп есептейміз. Жалпы қазір мұғалімдерді дайындау мамандығы көп заманауи талаптарды қажет етеді. Фрумос Флорин өзінің еңбегінде мұғалім мамадығы туралы: «Сабақ беру ынталандыру және алға итермелейтін, өзгерістерді білдіретін мамандық»-деп өз ойын білдірген болатын [Фрумос Ф.,2019, 22 б.]. Осы сөзбен толықтай келісеміз, себебі бұл мамандық үнемі ізденісте болуды талап етеді. Болашақ мұғалімдер заман талабына сай әдіс пен технологияларды сабақ барысында дұрыс әрі тиімді, қолдана білуі керек. Шетел тілі пәнінің мұғалімі ретінде сабақ барысында оқушылар тілді жеңіл әрі тез қабылдауы үшін көптеген әдіс-тәсілдер мен технологияларды қолданғымыз келеді. Мысалы педагогика саласында ТТШТ (тапқыштық тапсырмаларды шешу теориясы) деп берілетін ТРИЗ технологиясы бар. Қазақ тіліндегі аудармасы болғанымен де барлық жерде термин ретінде ТРИЗ деп қолданылады. Сол себепті біз де ТРИЗ деп қалдыруды жөн көрдік. Бұл технологияны ойлап тапқан Генрих Саулович Альтшуллер. Ол бала кезінен жаңа бір дүние ойлап табуға құмар еді. Алғашқы ойлап тапқаны жұмыстары скафандра, зымыран қозғалтқыштарынан жасалған кеме және т.б. Өмірінің 50 жылын ТРИЗ технологиясын зерттеуге арнаған. Сол еңбегінің арқасында ТРИЗ технологиясы әлі күнге дейін шығармашылық қабілетке бағытталған әдістердің негізі болып отыр. Сол себепті ары қарай ТРИЗ технологиясы туралы ақпараттармен таныстырғымыз келді.

ТРИЗ технологиясында тілді меңгеру кезінде қолдануға болатын көптеген әдістері бар. Ол әдістер тілді меңгеруге көмектесіп қана қоймай, баланың тілін дамытуға, шығармашылық және ойлау қабілеттерін арттыруға көп септігін тигізеді. Қытайлық Джао Мин, Ши Шьяопинг, Дуан Хайбоның ТРИЗ туралы жазылған мақалаларында былай айтылады: «Жарты ғасырлық даму кезеңінен кейін, ТРИЗ теориясы бүкіл әлемде танылған және ғылыми зерттеулер мен әдістемелер үшін ғана емес, сонымен қатар кадрларды даярлауда кеңінен қолданылатын инновациялық тәжірибені басқарудың ең жақсы құралы болды»[Джао М., Ши Ш., Дуан Х.,2009, 12 б.].Яғни авторлардың ойынша, қарапайым адам да осы ТРИЗ технологиясы арқылы жаттығып, шығармашылық қабілетін дамыта алады және осы ТРИЗ технологиясы әлемді тану үшін таптырмайтын құрал бола алады деп ойлаймыз. Осы орайда, Владимир Петровтың өнертапқыштық мәселелерді шешу теориясы (TRIZ) – бұл білімнің әр саласында шығармашылық мәселелерді анықтауға және шешуге ғана емес, сонымен қатар шығармашылық (өнертапқыштық) ойлауды дамытуға және шығармашылық тұлғаның ерекшеліктерін дамытуға мүмкіндік беретін ғылым деген көзқарасы қытайлық Джао Мин, Ши Шьяопинг, Дуан Хайбоныңойларын толықтырып тұрғандай [Владимир П.,2019 ,2 б.].

ТРИЗ теориясын зерттеген Джиа Куи былай дейді: «ТРИЗ теориясын енгізу барысында мұғалімдер оқытудың негізгі бағытын, оқыту бағдарламаларын анық көрсетіп, оқыту әдістері мен дағдыларын жетілдіруі керек екендігі, және оқу мазмұнының дизайны әрдайым жетілдірілген табиғатты сақтай отырып, академиялық саланың соңғы зерттеу нәтижелерін уақытылы көрсетіп, сіңіре алады, озық оқу жетістіктерін белсенді түрде біріктіреді, заманауи технология деңгейіне көтеріледі» [Джиа К., 2018, ,445 б.]. Жоғарыда атап өткеніміздей, болашақ мұғалімдердің көзқарасы заманауи талаптар негізінде болуы қажет. Жалпы айтатын болсақ, ТРИЗ технологиясының мұғалімдерге де беретін үлесі өте көп. Оны білу үшін ТРИЗ технологиясымен жұмыс істеп, тәжірибе барысында нәтижесін көргенде ғана мұғалім түсінеді деп ойлаймыз.

Джеус А.В. «Молодежные интенсивные школы инновационной эпохи»атты еңбегінде ТРИЗ технологиясы мен педагогика туралы былай делінген: «ТРИЗ – педагогика, как научное и пе-

дагогическое направление, сформировалось в нашей стране в конце восьмидесятых годов. В ее основу была положена теория решения изобретательских задач (ТРИЗ) советской школы Генриха Сауловича Альтшуллера»[Джеус А.В,2006, 300 б.]. Ал Генрих Альтшуллер өзінің жұмысында: «Форма обучения – учебный диалог на основе субъект – субъектных отношений. Поскольку в результате обучения приемам ТРИЗ требуется активная позиция и ученика и учителя, то в основевзаимодействия между ними возможна только педагогика сотрудничества»-деген[Альтшуллер Г.С., 2007,400 б.]. Осындай ғылыми талдаулар арқылы педагогиканың ТРИЗ технологиясымен байланысының қаншалықты тиімді бола алатынына көз жеткізе аламыз.

Соңғы оңжылдықта педагогика саласында оқушының шығармашылық қабілетін, яғни креативті ойлау қабілетін арттыру үшін ТРИЗ технологиясы қолданылады. Утемисова А.А. еңбегінде былай делінген: «ТРИЗ учит мыслить системно, понимать всю суть происходящих вокруг процессов, искать пути решения возникающих проблемы, поэтому перспективная цель ТРИЗ – педагогики – подготовить обучающегося жить и реализовывать себя в профессиональном плане в динамично изменяющемся мире» [Утемисова А.А.,2019,120 б.]. Утемисова А.А. айтқаны тағы да ТРИЗ технологиясының педагогика саласында алатын орны ерекше екенін көрсетеді және шығармашылық қабілетті дамытудағы оның тиімділігін айғақтайды. ТРИЗ технологиясымен айналысқан Б.Злотин, С.Литвин, А.Любомирски, Ю.Мирашковский, Н.Шпаковский және т.б. мамандар болған. ТРИЗ технологиясына арналған 2015 жылы Сеул қаласында өткен фестивальде Марк Барканның жарияланған мақаласында ТРИЗ-педагогика терминінің пайда болған уақыты туралы былай делінген: «About 25 years ago some TRIZ practitioners, Zlotin, Ivanov, Guin, to name a few, started developing what we call today TRIZ-pedagogic. This methodology is based on TRIZ and just about every other problem solving and idea generation methodology.»[Баркан М.,2015,75 б.] Бұл жерде авторлар ТРИЗ-педагогика термині осыдан 25 жыл бұрын пайда болып, осы кезге дейін оқуүдерісінде алатын орны ерекше екенін айта отырып, маңыздылығы туралы айтылған. Дегенмен 25 жыл бұрын енген ТРИЗ-педагогика термині кең құлаш жайса да, біздің елімізде әлі күнге дейін кеңінен қолданылмайды. Сондықтан мақаламызды осы ТРИЗ технологиясы туралы тоқталдық. Себебі ТРИЗ-педагогика термині біздің де елімізде көп қолданылып, еліміздегі білім беру жүйесіне үлкен үлесін қоса алатынын дәлелдегіміз келеді.

Жалпы ТРИЗ технологиясының әдістерін шетел тілін үйрену кезінде қолданудың қаншалықты тиімді екені туралы ақпараттар орыс тілінде берілгенмен, қазақ тілінде табу жоқтың қасы. Тағы да біздің айтқымыз келгені шетел тілін үйрену кезінде қолданылып жатқан әдістердің ТРИЗ технологиясына жататыны туралы да көбісі хабарсыз. Сол себепті мақаланың жаңалығы ретінде қазақ тілінде берілген ТРИЗ технологиясының әдістері және оларға келтірілген мысалдар деп айта аламыз.Осы орайда мақаламызда ТРИЗ технологиясына,оның әдістеріне және шетел тілін үйрену кезінде ТРИЗ технологиясын қалай қолдану керектігін, ол арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың тиімді жолдарын көрсеткіміз келеді.

ТРИЗ технологиясы – зерттеу керек тапсырмалардың шешілу теориясы. ТРИЗ технологиясын ойлап тапқан Генрих негізінде бұл технологияны физика саласына байланысты етіп зерттеген. Алайда уақыт өте келе ТРИЗ технологиясы көптеген салалармен байланысып, енді педагогика саласында да өз орнын тапты. ТРИЗ технологиясы тек біздің елде ғана емес, басқа елдерде де қарқынды даму үстінде. Бұл технологияның қаншалықты дамып, әлемді жаулағанын Интернет желілерінен де байқай аламыз. Сонымен қатар ТРИЗ технологиясына байланысты мәліметтердің бар болуы және оны тәжірбиеде қолданылуы бізді қуантады.

Триз технологиясының мақсаты – «ашық тапсырмалардың» шешімі, яғни бірнеше шешімі бар тапсырмалар. Ашық және жабық тапсырмалар деген түсінік бар. «Жабық тапсырмалардың» формуласы: *нақты шарт + шешу үшін бекітілген әдіс + бір ғана дұрыс жауап*. Ал бекітілген әдістен бөлек шешім (яғни, ойлау қабілеті) - бағаның төмен қойылуына алып келеді. Ал өмір тапсырмаларды әртүрлі шешетін қабілетті талап етеді. Бұл тапсырмаларда нақты әрі түсінікті шарт жоқ, стандартты шешу әдісі жоқ, алайда шешімнің әртүрлі нұсқалары болуы мүмкін. Дәл осындай тапсырмаларды –«ашық тапсырмалар» дейді. ТРИЗ технологиясын қолдану стандартты емес (шығармашылық, кретивті) тапсырмалардың шешімінің ықтималдылығын арттыруға мүмкіндік береді. «ТРИЗ технологиясы «кретивті шешу» емес «креативті мәселені шешуге» арналған теория»[Ли А.,Хан И.С.,2014,77 б.].Демек креативтілікті талап ететін мәселін шешу болып табылады.

Педагогикада ТРИЗ технологиясының алатын орны ерекше. Себебі мұғалім ретінде оқушыларға тек білім беріп, сабақты өтіп қана қоймай, олардың ойлау қабілетін арттыруға көмектесуіміз керек. Сабақ барысында ТРИЗ технологиясы мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді. Мысалы шетел тілін үйрету кезінде ТРИЗ технологиясы арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар, лексикалық қорын байытып, қызығушылықтарын арттыра аламыз.

Әрине ТРИЗ технологиясының өзінің қойылған мақсаты мен жетістке жету үшін арналған міндеттері бар. Мысал келтіріп, әдістерге тоқта-

мас бұрын сол ТРИЗ технологиясының төрт деңгейден өту арқылы жететін мақсаты мен міндеттеріне тоқталып өтсек. Себебі оны да біліп жүрген абзал деп есептейміз.

ТРИЗ әдістемесі бойынша төрт деңгейден өту арқылы біз мақсатқа жетеміз:

• Алдымызға мәселе аламыз, сол мақсаттың нақтылығын анықтаймыз.

• Қарама-қайшылықтарды анықтау.

• Қарама-қайшылықтарды шешу.

• Қарама-қайшылықтарды шешу үшін баланың алдына амалдарды ұсынамыз.

Ал сол төрт деңгейден тұратын мақсатқа мынандай ТРИЗ әдіснамасының міндеттері арқылы нәтижеге қол жеткізе аламыз. Олар:

• Оқушының қоршаған ортаны танып білу қажеттілігін дамыту;

• Даму заңдылықтарына негізделген, жүйемен диалектикалық ойлауды (күшті ойлау қабілеті) қалыптастыру;

• Керек ақпаратты өз бетімен іздеп табу қабілетін қалыптастыру;

• Оқушының қоршаған ортадан алатын ақпаратпен жұмыс істей алу қабілетін қалыптастыру;

• Арнайы жеке тұлғалық қасиеттерге тәрбиелеу.

ТРИЗ-педагогика мазмұнын мынандай жиынтықтар арқылы анықтауға болады. Олар: шығармашылық тұлғаның сапасы; күшті ойлау қабілеттері; ойлау қабілетін қалыптастыруға бағытталған, өнделген тренингтер мен әдістер; мәселелерді сәтті шешу үшін қажет алгоритмдер және т.б.

Енді осы ТРИЗ технологиясының бастауыш сыныптарда ағылшын сабағында қолдануға болатын дәлелдерді берейік. Сабақтың тақырыбы жануарлар туралы деп есептейік. Оқушыларға қоянның суретін береміз және оған байланысты сәбіздің, түлкінің және орманның суретін де көрсетеміз. Содан кейін балалар үш берілген сурет пен қоянның байланысын айтуы қажет. «Rabbit eat carrot», яғни «Қоян сәбізді жейді» деп айтқаннан кейін мұғалім балаларға «What color is carrot?», «Сәбіздің түсі қандай?», «Carrot is vegetable or fruit?», «Сәбіз жеміс пе әлде көкеніс пе?» деп сәбіз туралы сұрақ қою арқылы оқушыларға қосымша ақпараттар алуға көмектесеміз. Демек бір қоян арқылы біз оқушыларға сәбіз туралы, түлкі туралы, орман туралы қосымша ақпараттар береміз және сол ақпаратты балалар өз беттерінше қабылдайды және қоршаған ортамен танысады. Біз баланы өз бетінше білім алуға, ақпарат іздеуге итермелеуіміз арқылы жеткіншектеріміз жан-жақты болып, болашақта бәсекелестікке қабілетті азаматтар болып шығады. Ал біздің жағдайда шетел тілін үйрену кезінде осыны қолдана отырып,тағы да оқушыларымыздың ағылшын тіліндегі сөздік қорын көбейтеміз. Ал біздің мамандық үшін оқушыларымыздың ағылшын тілінен сөздік қорынын көп болуы біздің жемісіміз болып табылады.

Триз мұғалімдер мен оқушыларға шығармашылықтың құралы мен әдісін береді. Ол арқылы кез-келген адам жасқа қарамастан шығармашылық қабілетті игере алады. Бір ғана құрал арқылы үлкендер мен балалар оңай ортақ тіл тауып, бір-бірін түсіне алады. Бұл ТРИЗ технологиясының тағы бір жақсы жағы деп айта аламын. Бұл жағдайда мұғалім тек бақылаушы, ал оқушы өзінің күшіне, өзінің біліміне және шығармашылық қабілетіне ғана сеніп тапсырманы өздігінше шешеді. Моше Баректың еңбегінде былай делінген: «Оқушыларға осы жұмыста қарастырылған тапқырлықты шешуге арналған тапқырлық курсын үйретудің маңызды аспектісі - бұл сабақта ойлау және проблемалық орта құру. Терминдерді, ойлау сызбалары мен эвристиканы тікелей оқытудан басқа, оқушыларға ойлаудың өзіндік әдістерін құруға және өз идеяларын түсіндіруге немесе негіздеуге уақыт пен мүмкіндік беру керек [Барак М., 2007, 25]. Демек Моше Баректың айтуынша біз мұғалім ретінде оқушыға өз ойларын жеткізу үшін уақыт пен мүмкіндік беруіміз керек. Сол арқылы оқушы шығармашылықтың арқасында жасаған дүниесі туралы өз ойын анық, нақты және сенімді түрде жеткізе білуді үйренеді.

Біздің айтқымыз келгені сабақта шетел тілін үйренгенде ең бастысы ол табысқа немесе сәттілікке жету жағдайын жасау. Бұл көп жағдайда мұғалімге және оның қандай әдіс қолданатынына байланысты. ТРИЗ технологиясы өмірдің заманауи талабына сай жүйе. Осы жүйеде оқушылардың ТРИЗ арқылы негізгі интеллектуалды құралымен игеретін жаңа креативті педагогикалық технологиясы және тапсырманы эффективті түрде шешу үшін тағы да басқа әдістер қарастырылады. Бірақ ең бірінші ТРИЗ технологиясы оқушылардың шығармашылық ойлауын және шығармашылық қасиеттерін ойлап-тапқыштық деңгейінде дамытуға көмектеседі. Корейлік ғалымдардың мақаласында осы технологияның маңыздылығы туралы мынандай пікірлері бар: «Балалар мен жасөспірімдер арасында жоғары деңгейлі ойлау дағдылары мен шығармашылық ойлауды дамытуға көмектесу үшін жаңа өнімдердің пайда болуына және мектептерде таралуына ТРИЗ технологиясы әсер етеді» делінген [Тонг С.И., Ынг Х.Т., 2015,118 б.]. Бұл мақалада балалар да, жасөспірімдер де жаңа дүние ойлап табу арқылы өздерінің ойлау қабілетін, әсіресе креативті ойлау қабілетін ТРИЗ технологиясының көмегі арқылы дамыта алады делінген.

ТРИЗ әдіснамасында оқушылардың ойлау қабілетін арттыруға арналған көптеген арнайы әдіс түрлері бар. Ол әдістерді сабақ барысында қолданып, балалардың шығармашылық ойлау қабілетін және ағылшын тіліндегі сөздік қорын дамытуға болады. Сонымен қатар оқушылар осы әдістер арқылы сабақты тез меңгеріп, шетел тіліне деген қызығушылықтары арта түседі.

Сол себепті шет тілін үйрену барысында сабақта қолданылатын ТРИЗ технологиясының бірнеше әдістеріне тоқталып өтсек. Солардың ішінде шетел тілінде сөйлеу қызметін оқыту кезіндегі тәсілдерді қарастырайық. ТРИЗ технологиясының әдістерінде айтылу және интонациялық қабілеттерін қалыптастырудың негізгі тәсілдеріне фонетикалық жаттығулар, рөлдік ойындар, дыбысқа бағытталған интонациялық ойындар және т.б. жатады. Мысалы мынандай технологиялар "Ертегі құрастыру", РАФТ (рөл, аудитория, форма, тақырып), "Театрализация", "Суретті жандандыру", "Судың айналасы". Бұл тәсілдер шет тілінде айту қабілеттерін қалыптастыру үдерісі кезінде шығармашылық және коммуникативтік өң береді. Айтылған тәсілдердің ішінен бір-екеуін алып қарастырайық [Лизогуб А.В.,2015,27 б.].

"Ертегі құрастыру"әдісі. Шетел тілінің сөйлеу мәнерін үйрету кезінде алдымен оқушыларымызды ауыз қуысының құрылысымен таныстырған жөн. Ол үшін "Mr.Tongue" - "Тіл мырза" атты ойын ойнатуға болады. Осы ойын арқылы оқушы айнаға қарай отырып, әр дыбысты айтқанда тілдің іс-әрекетін байқайды. Демек олар шет тілінде сөйлегенде ауыз қуысындағы тілдің іс-әрекетін көреді. Бұл тәсіл оқушыларға шетел тілінде дұрыс сөйлеуге, әр әріпті дұрыс дыбыстауға үйретеді. Жалпы біздің ойымызша болашақта оқушыларымызды бірінші осы әдіс арқылы шетел тіліндегі сөздерді дұрыс айтуға үйрете аламыз деп ойлаймыз.

«Судың айналасы» әдісі. Бұл әдіс оқушылардың білімін және олардың сөйлеу белсенділігін арттыру үшін қолданылады. Осы әдісте арқа сүйер сөз болып оқылып жатқан түсінік немесе құбылыс болады.Ол сөзді бір бағанға жазып, тақырыпқа қатысты әр әріпке зат есімдер (етістіктер, сын есімдер) жазылады.

Мысалы, сабақтың тақырыбы жоғарыда айтылғандай жыл мезгілі болса, онда:

W – Wind
I – Ice
N – Night
T – Town
E – Ear
R – Racing skates

Бұл әдіс түрі жаңа тақырыпты меңгеруге және сол тақырыпқа қатысты сөздерді білуге арналған. Осы арқылы оқушылар сөзді байланыстыру арқылы үйренген жаңа тақырыпта ойларын жеткізеді.

Жоғарыда айтылған әдістер көп жағдайда фонетикалық құрылымды үйрету кезінде қолданылады. Ал лексика - грамматикалық құрылымды үйретуге де бағытталған ТРИЗ технологиясының әдістері бар. Мысалы: "Бином фантазия", "Синквейн", "Экспертиза", "Жұмбақ", "Эйлердің шеңбері", "Қорытынды сұрақтардың әдісі" және т.б.

«Синквейн» әдісі. «Синквейн» сөзі француз тілінде «бес» дегенді білдіреді. Бұл бес жолдан тұратын тақпақтар. ТРИЗ технологиясының бұл әдісін кез-келген тақырыпқа және шетел тілін оқытудың кез-келген кезеңінде қолдануға өте ыңғайлы болып есептеледі.

Оның жасалу ережесі мынандай:

1. Бірінші жол: Тақырыптың аты (әдетте зат есім)

2. Екінші жол: Тақырыпты екі сөзбен сипаттау (сын есім)

3. Үшінші жол:Тақырыптың айналасында іс-қимылдарды үш етістікпен сипаттау.

4. Төртінші жол:Тақырыпқа байланысты төрт сөзден тұратын фраза немесе сөйлем.

5. Бесінші жол: Тақырыптың мағынасын білдіретін бір сөзден тұратын синоним.

Мысалыға ағылшын сабағында жыл мезгілдері туралы тақырып болса, оқушыда мынандай жауап болуы мүмкін:

Summer
Warm Sunny
Swimming playing walking
I like summer holidays
Season

Бұл әдісті қолдану арқылы біз оқушыларды тақырыпты толықтай түсінуіне көмектесеміз және олардың лексикалық қорын да осы әдіс арқылы ұлғайтуға болады деп есептейміз. «Синквейн» әдісін мектепте оқитын бастауыш сынып оқушыларына сабақ барысында қолдануға болады немесе кез-келген ағылшын тілін үйреніп жүрген адамдар үшін де жақсы көмек болатынына сеніміміз мол.

«Бином фантазия» әдісі.Аты айтып тұрғандай бұл жерде қиялмен жұмыс жасалады. Бұл әдіс ешкім білмейтін, табиғатта ешқашан болмаған жаңа дүниені жасауға негізделген. Дәл осы әдістің мақсаты сөз құрастыру барысында қолдану. Обьектерді қағаздан, картоннан, пластикадан (мысалы, *геометриялық фигуралардан жануар құрастыру*) жасайды. Мысалы, сабақтың тақырыбы жануарлар туралы болса, оқушыларға тапсырма ретінде табиғатта жоқ жануарды ойлап табуды береді. Оқушы сол тапсырманы орындап, жануарға өзі ойлап тапқан дене мүшелерінің әрқайсысы не үшін керек екенін айтып беруі қажет. Немесе бір обьектіден екінші обьект жасату арқылы оқушыларға ағылшын әріптерінен жеміс-жидек немесе жануар құрастыруға тапсырма беруге болады. Осы әдіс арқылы оқушылар шет тілінде шығармашылық қабілеттерін шыңдап, қиялдау арқылы жаңа бір дүние ойлап табады. Сол арқылы көпшіліктің алдына шығып, өз ойын дұрыстап жеткізуді үйренеді.

Жоғарыда айтылған әдістердің түрлерін қолданудың нәтижесінде оқушылар бастапқы кезеңге қарағанда сөздік қорлары көбейіп, шығармашылық қабілеттерін дамыту барысында жасалған және өздері ойлап тапқан дүниесі туралы өз ойларын ағылшын тілінде ашық және еркін жеткізуді үйренді. Тағы да сыныптастарының алдында

өздерін еркін ұстап, көпшіліктің алдында сөйлей алатын болды. ТРИЗ технологиясының әдістерін сабақ барысында қолдану арқылы ағылшын тіліне деген оқушылардың қызығушылығы артып, сабақта белсенді қатысу арқылы жақсы көрсеткіштер көрсетеді.

Өздеріңіз байқағандай ТРИЗ технологиясының әдістері көп жағдайда ойын ретінде берілген. Негізі көрсеткіштер бойынша ойын арқылы берілген тапсырмалар оқушылардың жадында қалып, сабақтытез меңгерген. Әдіскер Зайцева Ирина Михайловнаның мақаласында да ойын туралы былай делінген: «Ойын – бұл шығармашылық алаң. Дәл осы ойын кезінде оқушылардың икемділігі мен ойлау қабілеттері жұмыс жасайды»[Зайцева И.М.,2015,27 б.]. Әрине, кішкентай балалар ойын ойнағанды қатты жақсы көретінін барлығымыз білеміз. Сондықтан ТРИЗ технологиясының әдістері бұл жағынан қарағанда да өте тиімді екенін айта аламыз.

Мысал ретінде келтірілген әдістердің барлығы ағылшын тілі сабақтарында кеңінен қолданылады. Осындай әдістер түрлері өте көп және барлығы шетел тілін үйрену кезінде оқушылардың өтіп жатқан жаңа тақырыпты тез әрі оңай қабылдауына, меңгеруіне үлкен үлесін қосады. Тағы бір ТРИЗ технологиясын және оның әдістерінін жақсы жағын айтатын болсақ, ол мұғалімдерге деген көмек. Себебі ТРИЗ мұғалімдердің жұмысын азда болса азайтып, сабақ барысын жеңілдетеді. Болашақта осындай әдістерді, ТРИЗ технологиясын қолданып, оқушыларымды қызықтыра отырып сабақ берсек, нұр үстіне нұр болар еді. Біздің ойымызша қызықты өткен сабақ әр баланың ойында қалады, демек берген білімді оқушыларымыз жадында сақтап қалары анық. Ағылшын тілінің мұғалімі болғандықтан, тіл үйренушілер ТРИЗ технологиясы оның ішінде әдістері арқылы үйреткен шетел тілін тез меңгеріп, болашақта қолдана алады деп ойлаймыз.

ТРИЗ әдістерін жұмыс барысында үнемі қолданатын балалар өте белсенді, білуге құмар, жиі өз ойын айтатын болады және олардың қиялдау қабілеті байып, ұлғая түседі. «... ,сәби шағында «осыған керек болад-ау» деген ұғыммен білім мен тәрбие алмайды және шартты түрде ұмтылмайды. Үш жасқа дейін «өз жоспары» бойынша, бес-алты жасқа келгенде ғана үлкендердің қозғауымен жүретін есту процесіне саналы түрде қатысады. Ол кезде тәрбиелі жұмысты оның психикалық даму ерекшелігін ескере отырып жүргізілгені абзал» [Манджекова Г.Мамекенова Ұ., 2017,56 б.].Осы оймен біздің айтқымыз келгені балалар жан-жақтағының бәрін зерттеуді бес--алты жастарында бастайды, сол себепті ТРИЗ әлемнің ғылыми бейнесін қалыптастыруға әсер етеді. ТРИЗ әдістері міндетті түрде болашақта өмірлік-тапсырманы шешуге қажет болады. Себебі ТРИЗ технологиясы диалектика мен логиканы қалыптастыруға, ұялшақтықты, тұйықтықты жеңуге көмектеседі.Кішкентай балалар өз көзқарасын айтуды және қиын жағдайларға түскенде өз бетінше шешім тауып үйренеді. Қорытындылай келе, ТРИЗ технологиясы білім беру саласында көп қолданылса зиянынан гөрі пайдасы көбірек болады. Жалпы осы ТРИЗ туралы ақпараттар жас мамандарға көп беріліп, Қазақстандағы білім жүйесінде ТРИЗ технологиясын сабақ барысында қолдану қайтадан жанданса деген ойдамыз. ТРИЗ технологиясының тағы бір жақсы жағы бұрын пайда болғанмен, кез-келген заман талабына сай қолдануға болады, ТРИЗ технологиясы ешқандай жағдайда ескірмей, әрдайым қолданыста бола алатын таптырмас технология түрі. Сондықтан ТРИЗ технологиясын елімізде шетел тілін оқытуда кеңінен қолданылып, білім саласын жақсартуға үлкен үлесін қоса алады деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Выготский Л. С. (1997) Воображение и творчество в детском возрасте. — СПб.: СОЮЗ.-96 с.
2. Frumos F.V.(2019) «Reasons for Teaching and Mid-Term Career Predictions among Future Teachers, Astra Salvensis 2/, VII, no. 14, p. 22 https://astrasalvensis.eu/2019-2/
3. Zhao M, Shi X, Duan H. (2009) TRIZ introduction and practice [M]. Beijing: Science Press, 12p.
4. Petrov V (2019). Review of TRIZ. 10.1007/978-3-030-04254-7_2.
5. Jia C. (2018) The Construction of TRIZ Teaching Curriculum System Based on the Cultivation of College Students' Innovative Ability--A Case Study on the Innovation Teaching of Automobile Specialty, International Conference on Sports, Arts, Education and Management Engineering – 445 p.
6. ДжеусА.В. (2006) Молодежные интенсивные школы инновационной эпохи. Современное научное творчество и изобретательство учащихся / А.В. Джеус, И.В. Романец, Т.В.Погребная,А.В. Козлов, О.В.Сидоркина [Текст] – Красноярск:ИПЦ КГТУ, 300 С.
7. Альтшуллер Г.С. (2007) Найти идею: Введение в ТРИЗ — теорию решения изобретательныхзадач / Генрих Альтшуллер.— М., 400 с. ISBN 987–5–9614–0534–7
8. Утемисова А.А.(2019) ТРИЗ-педагогика как студентоцентрированное обучение. – Байтурсыновские чтения-2019 материалы международной научно-практической конференции.– 120 С.
9. Barkan M. (2015) CREATIVITY AND INNOVATION PROCESS, Proceedings of the TRIZfest-2015 International

Conference. September 10-12, Seoul, South Korea -75 p.
10. Lee A; Han Y.S.(2014): Creative process by applicaion TRIZ, Korea TRIZ festival – 77 c.
11. Barak M.,MesikaP. (2007) "Teaching methods for inventive problem-solving in junior high school," Thinking Skills And Creativity, vol. 2, no. 1, pp. 25.
12. Teong S. Y., Eng H. T.(2015) MYTRIZ JOURNEY IN MALAYSIA, Proceedings of the TRIZfest-2015 International Conference. September 10-12,Seoul, South Korea-118 p.
13. Лизогуб А.В.(2015) -ТРИЗ и РКМ технологии на уроках английского языка.-27 с.
14. ЗайцеваИ.М. (2010) - Развитие творческих способностей учащихся, МОБУ СОШ №2 ст. Калининской.https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tekhnologii/2013/04/09/razvitie-tvorcheskikh-sposobnostey
15. МанджековаГ. Мамекенова Ұ.(2017). – ТРИЗ технологиясының мектепке дейінгі тәрбиелеумен оқытудағы тиімділігі. -56 б.

ҒТАМР 14.25.09

ШОРА ӘНІС
магистрант
Жаратылыстану жоғары мектебі
Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық университеті

ЖОББ МЕКТЕБІНІҢ ОРТА БУЫН СЫНЫПТАРЫНДА МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АКТ ҚОЛДАНУ

Түйін. Мақалада мектепте математиканы оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мәселелері мен тәжірибесі қарастырылған. Бүгінгі кезеңде Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін қайта құру идеясы БҒДМБ 2020-2025 сәйкес өзектіленуде. Жаңа жүйенің қалыптасу процесі үшін табиғи қиындықтар туындайды және осы идеяларды практикаға енгізудің кемшіліктері анықталады. Мақалада мұғалім тәжірибесі тұрғысынан мектепте оқытудың ақпараттық білім беру ортасын ұйымдастырудың нақты мәселелері мен қиындықтары келтірілген. Мұғалімге көмек ретінде түрлі қосымшалардың мысалдары мен мүмкіндіктері, сондай-ақ сабақта және оқудан тыс уақытта оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда практикада қолдану келтірілген. Quizizz онлайн сервисін қолдану мысалында материалды бекітуге ықпал ететін оқушылардың оқу материалымен жұмыс істеу үшін стандартты емес тапсырмаларды жасау үшін оның функционалын қолдану нұсқалары қарастырылған. Салыстыру үшін жұмыс бақылау және эксперименталды топтарда жүргізілді. Бұл осы құралды оқытуда қолдану тиімділігін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: білім беруді ақпараттандыру, мектеп математиканы оқыту әдістемесі, білімдік ақпараттық орта.

Резюме. В статье расматриваются проблемы и практика применения информационно коммуникационных технологий при обучении математике в школе.

На сегодняшнем этапе актуализируются идеи реорганизации системы образования в Республике Казахстан в соответствии с ГПРОН 2020-2025. Возникают естественные для процесса становления новой системы трудности и выявляются недостатки внедрения в практику этих идей. В статье приводятся конкретные проблемы и трудности организации информационной образовательной среды обучения в школе с точки зрения учителя-практика.

Приведены примеры и возможности различных приложений в помощь учителю, а также применение на практике в организации учебной деятельности учеников на уроке и во внеучебное время. На примере применения онлайн сервиса Quizizz рассмотрены варианты применения его функционала для создания нестандартных заданий для работы учеников над учебным материалом, способствующих закреплению материала. Для сравнеия работа проводилась в контрольной и экспериментальной группах, что позволило выявить эффективность применения этого инструмента в обучении.

Ключевые слова: информатизация образования, методика преподавания школьной математики, образовательная информационная среда.

Summary. The article examines the problems and practice of using information and communication technologies in teaching mathematics at school.

At the current stage, the ideas of reorganizing the education system in the Republic of Kazakhstan in accordance with the state program of EDUCATION 2020-2025 are being updated. There are natural difficulties for the process of forming a new system and the shortcomings of implementing these ideas in practice are revealed. The article presents specific problems and difficulties of organizing the information educational environment in school from the point of view of a teacher-practitioner.

Examples and possibilities of various applications to help the teacher, as well as practical application in the organization of educational activities of students in the classroom and during extracurricular time are given. Using the Quizizz online service as an example, we consider ways to use Its functionality to create non-standard tasks for students to work on educational material that help to consolidate the material. For comparison, the work was carried out in control and experimental groups, which allowed us to identify the effectiveness of using this tool in training.

Keywords: informatization of education, methods of teaching school mathematics, educational information environment.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім ордасы жаңартылған бағытқа бет бұрғаны белгілі. Рухани жаңғырту үшін бұл бағыт өте жоғары деңгейде, және де жастар белсенділік таныту да. Ал бұл алдымен, мектеп оқушыларынан басталады. Жалпы қарас-

тырылатын тақырып ол математикалық бағытта ақпараттық коммуникативті технологияларды сабақ барысында қолдану және жаңа қырларымен танысу. Орта буын сыныпта ақпараттық технологияларды сабақта пайдаланудың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасында біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану, Қазақстан Республикасындағы ақпараттық кеңістікті әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыру болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мектеп қабырғасында оқып жүрген сынып оқушыларының АКТ-ға қызығушылықтары өте басым болғандықтан визуальды қабылдаулары өте жоғары еске сақталады. Бәріне белгілі бұл жасалып отырған дүние ол заңды,яғни айта кетсек , Қазақстан Республикасының «Білім» туралы Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Осыған орай бүгінгі ұстаздардың алдында оқушыға білім, білік, дағдыларын игертіп қана қоймай, қабылдауын, ойлауын, қиялын, сезімдерін, ерік-жігерлерін, яғни жан-жақты, азат, шығармашыл, өз бетімен жұмыс жасай білетін, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны дамыту міндеттері де тұр. Жалпы тұрғы да АКТ өз алдындағы мақсаты мынандай. Мектеп оқытушылары үшін ақпараттық – технологияларды пайдаланудың тиімділі:

– Оқушының өз бетімен жұмысына;

– Уақытын үнемдеуге;

– Білім білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеруге;

– Шығармашылық жұмыстарды орындау , түсіндіру кезінде;

– Қашықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;

– Қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі.

Математика пәні ол тек сандық немесе есеп шығару ғана емес ол информатикалық бағыттың бөлігі. Кез келген сабақ – ол оқу үрдісінің бір бөлігі, сондықтан да оқып үйретуді ғылыми танымда нақтылықтың критерийі рөлін атқаратын өмірмен, практикамен байланыстыра білуге, ал оқу процесінде – оқуға ынталылықты, оған оң көзқарасты, айналадағы ортаның құбылыстарын түсіндіру үшін теориялық білімдерін практикада қолдана білу дағдысына қалыптастыруға тиіс. Компьютерлік желілер технологиясын қолдануда оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, үлкен ізденіспен, шығармашылыққа жетелеуге де болады. Нәтижесінде оқушы:

– Компьютердееркінжұмысжасайды;

– Есеп және формулалармен еркін жұмыс жасайды;

– Ақпараттарды ала алады, өңдейді, сақтайды;

– Әлеуметтік желісімен тұрақты байланыс туғыза алады;

– Өздігіненізденімпаздыққабілетіартады.

Ақпараттық коммуникациялық технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Жедел дамып отырған ғылыми –техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды. Ақпараттық технологиялық дамуға және оның қарқынына экономиканың жағдайы, адамдардың тұрмыс деңгейі, ұлттық қауіпсіздік, бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтағы мемлекеттің рөлі тәуелді болады. Тұтас дүние қалыптастыру мен қоғамдастықтар, жеке адам мен бүкіл дүниежүзілік қоғамдастықтың өмір сүруі үшін жаңа жағдайларды қамтамасыз етуде ақпараттық коммуникациялық технологиялар маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңдағы математиканы үйренуге арналған әдіс, тәсілдер сан қилы. Бұлар оқушыларды математика әлемі сіңіп кетуіне көмектеседі және т.б жаңа технологияларды математиканы үйренуде қолдану биік нәтижелерге жетуге көмектеседі. Мен өз қызмет тәжірибемде АКТ–ны қолданып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, қабілеттіліктерін ашуға, қызығушылығы артқан оқушы мен сапалы білім толықтығына бағыттаймын.

Оқушылардың сандық сауаттылығын дамыту үшін әртүрлі платформалар, онлайн-сервистер (Quizizz, Padlet, Qizlet және т.б.), білім беру платформалары қолданылады.

Қазіргі уақытта, әртүрлі елдерде Quizizz онлайн-сервисі жиі пайдаланыла бастады. Quizizz--интерактивті викториналарды жасау үшін тамаша веб-құрал. Сіздерге осы бағдарламаны қолдану арқылы қандай нәтижеге жеткенімді айтқым келеді. Мен алтыншы сыныптар арасында тәжірибе жасадым, бір сыныпқа дәстүрлі математика сабағын бердім, ал екінші сыныпқа осы бағдарламаны сабақтың басында, ортасында, соңында, топқа бөлуде, және үй тапсырмасын беруде жоспар бойынша қолдандым. Осылайша 2 апта жұмыс жасадым, тәжірибе нәтижесінде екінші сыныптың деңгейі бір саты өсті, сабаққа аса араласпайтын оқушылар ынталанып жұмыс жасайтын болды. Осы нәтижені көріп мен екі сыныпқа да осы бағдарламаны енгіздім.

Барлық оқушылар осы бағдарламалармен қызығушылықпен жұмыс істейді, олардың мотивациясы мен танымдық белсенділігі жұмыс формаларының әртүрлілігі, ойын сәтін қосу есебінен артады.

Қазіргі заманғы білім беру технологияларын, атап айтқанда аралас оқыту технологияларын пайдалану мұғалімге сабақты қазіргі заманғы жа-

сауға мүмкіндік береді, педагогтың кәсіби өсуіне әсер етеді, бұл білім беру сапасын айтарлықтай арттыруға ықпал етеді, білім беру саясатының басты міндетін шешуге әкеледі. Мұндай сабақтар мектептегі инновациялық жұмыстың маңызды нәтижесі болып табылады.

Мұғалім өз компьютерінде тест немесе сұрақ-жауап жасайды, ал оқушылар өз мобильді құрылғыларынан сұрақтарға жауап бере алады. Ұпайлар дұрыс жауаптар үшін есептеледі. Оқушылар викторинаға сілтеме арқылы өтіп, берілген ойын кодын енгізе алады. Quizizz көмегімен жасалған викториналар үй тапсырмасы ретінде ұсынылуы мүмкін. Барлық оқушылар бірдей тапсырмалар алады, бірақ олардың әрқайсысы өз ұялы құрылғысында сұрақтардың кездейсоқ кезектілігін көреді және тестпен өзіне тән қарқынмен жұмыс істейтін болады. Оқушының дисплейінде сурет салынған барлық сұрақ пайда болады, оны қалаған уақытта арттыруға болады және жауап белгілері. Мұғалім әр оқушының жұмысын бақылап, сынып жұмысының толық суретін ала алады, сондай-ақ алынған мәліметтерді Excel кестесіне экспорттай алады.

Оқушы мектеп қабырғасында жүріп керек білімін алып, болашақта тек соны толықтырады. Барлық ақпараттық технологиялардың жаңалықтарын ең бірінші қабылдап, үйренетін, онымен қоймай үй- ішіндегілерді де үйретенін сол балалар емес пе? Сол қызығушылығын пайдаланып, олардың сол білімдерін болашақта іске асатындай қылып, жеке тұлға ретінде дамуына ықпал ету мұғалімге байланысты. Кейбір мектеп те шағын жинақты мектептер қатарына жатса да, ұстаздарымыз уақыт талабына сай жаңа ақпараттық технологияларды өз сабақтарында кеңінен пайдалана біледі. Бірақ көп жағдайда қала мұғалімдерінің мүмкіндіктері көп, ауыл мұғалімдеріне қиындау. Себебі мектептегі бір ғана Интернет нүктесіне барып материалдар іздеу, қала берді «төбелерге» шығып «сеть» ұстау қиынырақ болып тұрғаны. Сонда да жағдай жоқ екен деп отырмай, АКТ – ны толығымен меңгеріп, сабақтарда пайдалана білеміз. Сабақтарымыз қызықты, пайдалы және өзгеше болып өту үшін презентациялар жасап, аудио және бейнероликтер, түрлі – түсті иллюстрациялар, музыка, электрондық оқулықтар пайдаланып отырамыз. Кейде оқушылардың өздері де қызығып, керек материалдарды қалада тұратын туыстары мен достарынан телефонмен WhatsApp арқылы алып жатады. Бұның өзі оқушы үшін де ақпараттық технологияны сабақтарға пайдалану қызық екені көрсетеді. АКТ- ны күнделікті сабақтарда пайдаланып жүргенмен, сабақ мақсатына жетті ме, әлде балалар түсінбей қалды ма деген ой жиі мазалайды. Оның себебі, әрине, ауыл мектептері әлі де болса толықтай қажетті материалдық техникалық базамен жабдықталмаунда, компьютерлердің әлі де жеткізілсіздігінде, ғаламтордың болмауы кері әсерін тигізеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Елбасымыздың биылғы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында цифрлық технологияны қолдану туралы айта келіп: «Ең алдымен білім беру жүйесінің рөлі өзгеруі тиіс. Қала мен ауыл мектептері арасындағы білім беру сапасының алшақтығын азайту керек.» деген болатын. Жаңатехнологиялар қолжетімдіболсабілімсапасыдаартадыдепойлаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Н.Ә.Назарбаев. «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2017 ж.
2 Аюбаева Т. «Ақпараттық технологиялар оқыту үрдісінде» //Қазақстан мектебі, 2008, №11, 50 б.
3 Бычков В.А «Програмирование-новая грамотность» // Школьные технологии. – 2014, №2.

ХҒТАР14.01.79

ШУИНШИНА ШОЛПАН МЫРЗАҚАСЫМҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

АЛЬПЕИСОВ ЕСЕНБАЙ АШИМАЛИЕВИЧ
тарих ғылымдарының докторы
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРЫ БОЙЫНША БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІ ДАЯРЛАУ САПАСЫН АРТТЫРУ ТУРАЛЫ

Түйін. Мақалада болашақ мұғалімнің жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша қалыптасуына қажетті жалпы әдістемелік дағдылар көрсетілді. Сонымен қатар жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде жаратылыстану-ғылыми пәндер бойынша болашақ мұғалімдерді даярлауға қойылатын негізгі талаптар, жоғары білім мазмұнын жобалауда кейбір дидактикалық принциптер көрсетілді.

Түйінді сөздер: жалпы орта білім беру, жоғары білім беру, білім беру бағдарламасы, сабақтастық, білім беру сапасы, жаратылыстану-ғылыми пәндер, болашақ мұғалім, дидактикалық принциптер.

Резюме. В статье отражены необходимые общие методические навыки по естественно-научным дисциплинам, необходимые для формирования будущего учителя. Также были продемонстрированы основные требования к подготовке будущих учителей естественно-научных дисциплин в системе высшего педагогического образования, некоторые дидактические принципы проектирования содержания высшего образования.

Ключевые слова: общее среднее образование, высшее образование, образовательная программа, преемственность, качество образования, естественно-научные дисциплины, будущий учитель, дидактические принципы.

Summary. The article reflects the necessary general methodological skills in the natural sciences, necessary for the formation of the future teacher. They also demonstrated the basic requirements for the training of future teachers of science in the system of higher pedagogical education, some didactic principles for designing the content of higher education.

Key words: general secondary education, higher education, educational program, continuity, quality of education, natural sciences, future teacher, didactic principles.

Жалпы орта және жоғары педагогикалық білім берудің оқу бағдарламалары сабақтастығын қамтамасыз етудің негізгі мақсаты - жалпы орта және жоғары білім беру деңгейлерінде жаратылыстану-ғылыми білім беру мазмұнын саралау, жүйелеу, кіріктіру және оның негізінде жаңартылған білім мазмұнына сәйкес болашақ мұғалімдерді дайындауға арналған білім беру бағдарламаларын таңдап алып, сапалы білімді игеруіне мүмкіндік беру болып табылады.

Жоғары педагогикалық білім беру бағдарламасы болашақ мұғалімдердің жаратылыстану-ғылыми пәндер бойынша әдістемелік дайындығын студенттердің мектептегі жаратылыстану-ғылыми пәндердің жаңартылған мазмұнын сапалы меңгеруіне жағдай жасауды және оларды математика, физика, химия, биология және география мұғалімдерінің кәсіби-әдістемелік қызметіне бейімдеуге бағыттауды көздейді.

Әдістемелік дайындық іргелі пәндерді оқытуда мазмұндық бағыттарды іске асыру; оқу жоспарында көзделген базалық және бейімдеуші цикліндегі пәндер; арнайы енгізілетін (әртүрлі тақырыптар бойынша әртүрлі арнайы курстар, соның ішінде интегративті курстар, факультативтер); ұйымдастыру нысандары (курстық, дипломдық, өзіндік және жеке жұмыстар, педагогикалық практикумдар және педагогикалық практика) және бақылау жүйелері (аралық бақылау, емтихан) арқылы дайындықты қамтиды. Бұл дайындық педагогикалық ЖОО-да болашақ мұғалімдерді әдістемелік даярлау жүйесін құрайды.

Болашақ мұғалімнің жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша қалыптастыруға қажетті мынадай жалпы әдістемелік дағдыларды:

- сабақ материалдарын әдістемелік тұрғыдан талдау, синтез, абстрагирлеу, жалпылау, салыстыру, салыстыру, индукция, дедукция, бақылау сияқты ғылыми әдістерді сабақта қолдана білу және қолдана білуді;
- курстың негізгі ұғымдарын, тақырыптарының мазмұнын және логикалық құрылымын талдай білуді;
- жаңа материалды баяндаудың қатаң ғылы-

ми дәрежесін дұрыс таңдай білуді;

- оқушыларды оқулықпен жұмыс істеуге үйретуді;

- оқушылардың нақты тақырыпты зерделеудегі мүмкін болатын қиындықтарды болжай білу және оларды жою бойынша жұмысты ұйымдастыруды;

- оқылатын материалда маңыздысын бөліп, жүйелеуді білуді;

- сабақта шешу үшін таңдалған оқу тапсырмаларын топтастыра білуді қалыптастыру қажет [*Ryzhakov M.V.,2018,153 б.*].

Жүргізілген талдау жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде жаратылыстану-ғылыми пәндер бойынша болашақ мұғалімдерді даярлауға қойылатын мынадай негізгі талаптарды ұсынуға мүмкіндік береді:

- болашақ мұғалімдердің теориялық және әдістемелік даярлығы қазіргі заманғы шығармашылықпен ойлайтын мұғалімді, пән бойынша әдіснамалық, іргелі біліммен, психологиялық-педагогикалық ғылым негіздері мен пәнді оқыту әдістемесінің негіздерін, озық педагогикалық тәжірибемен қамтамасыз етуі тиіс;

- болашақ мұғалімдердің кәсіби-әдістемелік қызметін қалыптастыру бойынша оқу-тәрбие процесін демократизациялау, ізгілендіру және дифференциациялау бағытында мынадай:

а)болашақ математика, физика, химия, биология және география пәндері мұғалімдерінің интеллектуалдыдамуы;

б) студенттердің болашақ кәсіби қызметке даярлығын қамтамасыз ететін теориялық білім мен әртүрлі қызмет түрлерін меңгерудегі шығармашылық белсенділігі, танымдық дербестігі және олардың синтезі;

в) студенттердің оқу-зерттеу, ғылыми қызметке дайындығын анықтауды болжайтын, олардың шығармашылық белсенділігін, дербестігін және жауапкершілігін дамыта отырып, оқу және оқу-зерттеу қызметінің арасындағы сабақтастықты күшейту жолымен болашақ мұғалімдерді жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша даярлық процесін қарқындатуы сияқты жұмыстар істелуі қажет.

Сонымен қатар, педагогикалық жоғары оқу орындарында мұғалімнің әдістемелік даярлығының әртүрлі тұжырымдамалық модельдерінің теориялық негіздерін талдау жаратылыстану-ғылыми пәндер бойынша мұғалімнің болашақ қызметіне әдістемелік даярлығының мынадай жалпы принциптерін тұжырымдауға мүмкіндік берді:

- әр студенттің жеке басын шығармашылық еңбек, таным және қарым-қатынас субъектісі ретінде тануды талап ететін ізгілендіру;

-студентке кәсіби білім берудегі бір тұтас жүйе ретінде мұғалімнің әдістемелік дайындығын қарастыруды білдіретін тұтастық: дамудың жоғары деңгейі; шығармашылық тұлғаның алуға мүмкіндіктерінен тұратын әдістемелік даярлықты жетілдіру, оқу-жаттығудағы әртүрлі қызмет түрлері арасындағы сабақтастықты жүзеге асыру; кәсіби-әдістемелік дайындық компоненттері мен элементтерінің белгілі бір сапалы толықтығы, ішкі бірлігі;

- іргелі теориялық білім негізінде кәсіби-әдістемелік білімді, іскерлікті және дағдыларды қалыптастыруды көздейтін фундаменталдылығы;

-жаратылыстану-ғылыми пәндер бойынша болашақ мұғалімдерді әдістемелік даярлау жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін пәндік, кәсіби-практикалық және әдіснамалық даярлықтың бірлігі;

- оқыту процесінде кәсіби-әдістемелік қызметті үздіксіз меңгеруді білдіретін үздіксіздігі;

-студенттердің оқу және болашақ кәсіби қызметінің өзара байланысын есепке алуды талап ететін оқытудың контекстілігі;

- әрбір студенттің мүдделерін, уәждерін және құндылықты ұстанымдарын ескере отырып, жалпы және кәсіби қабілеттерін дамытудың тиімді жолдарын іздестіруге педагогтың қызметін бағыттайтын білім алушылардың белсенділігі, бастамасы және шығармашылығы;

- болашақ мұғалімдердің жалпы білім беретін орта мектепте, сондай-ақ математика, физика, химия, биологияны және географияны тереңдетіп оқытатын мамандандырылған мектептерде, лицейлерде, гимназияларда және т. б. жұмыс істеу үшін нақты мүмкіндіктерін қалыптастыруды болжайтын әмбебаптығы.

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми дерек көздерге шолу және талдау көптеген ғалымдар өздерінің зерттеулерінде педагогикалық білім беруді дамытудың перспективалық бағыттарын қарастыруына және жоғары мектепте педагогикалық кадрлардың кәсіби және әдістемелік даярлығының әртүрлі мәселелерін жариялауына алып келді.

Педагогикалық жоғары оқу орындарының студент-практиканттары мен түлектері қазіргі мектепте пәнді оқытуда түрлі жағдайларға сәйкес әдістерді қолдануда бірқатар қиындықтарға тап болады (атап айтқанда, оқушылардың дарындылығы мен деңгейі бойынша сараланууы). Олар қолданыстағы білім беру бағдарламалары негізінде заманауи сабақтарды жобалау дағдыларын, яғни ғылыми-жаратылыстану мазмұнын жеткілікті меңгере алмағын көрсетті. Білім берудің жаңартылған мазмұны мен инновациялық әдістерді оқу процесіне енгізу олардан ерекше белсенділік пен дайындықты талап етеді. Жұмыс берішілер мен бітіруші курс студенттері іргелі және кәсіби-әдістемелік дайындықтың маңыздылығын атап өтіп, пәнді оқытудың психологиялық аспектілерін, жаңа материалды беру тәсілдері мен тәсілдерін және тапсырмаларды шешудің, оқушылардың сабақтарда оқу-танымдық қызметін ұйымдастыруды меңгерудің қажеттілі-

гін көрсетті.

Осылайша, мектептегі жаратылыстану-ғылыми білім берудің жаңартылған мазмұнына сәйкес ЖОО білім беру бағдарламаларын жаңартуды, ең алдымен оның мақсаттарын, мазмұны мен технологияларын қоғам мен қазіргі заманғы мектептің қажеттіліктеріне сәйкес келтіруді, пән бойынша оқу-әдістемелік кешендерді, оны оқытудың нысандары мен әдістерін жетілдіруді талап етеді. Бұл, өз кезегінде, ЖОО-ның математика, физика, химия және биологияны оқыту әдістемесін, студенттердің меңгеруі тиіс сабақ түрлерін, әдістері мен құралдарын жетілдіруді, сонымен қатар ЖОО-да жаратылыстану пәндері бойынша мұғалімдердің кәсіби-әдістемелік дайындығын жетілдірудің тиімді жолдарын іздеуді көздейді.

Жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша жалпы орта және жоғары педагогикалық білім берудің оқу бағдарламалары сабақтастығын сақтаудағы негізгі мәселе білімнің базалық мазмұнын анықтау және таңдап алу болып табылады.

Педагогикалық жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларындағы білімнің базалық мазмұны – студенттердің жалпы білім беретін пәндер, базалық пәндер, бейіндеуші пәндердің, оның ішінде жалпы орта білім беретін ұйымдардың меншік нысанына, типі мен түріне қарамастан, меңгеруге міндетті, орта білім беру жүйесінде қызметін жалғастыруға қажетті және жеткілікті болатын білім мазмұнының құрамы мен көлемі деп түсінеміз[*Sh.Shuinshina, 2019, 271 б.*].

Білім мазмұнын жетілдірудің дидактикалық негізіне оқытуды ұйымдастырудағы тұлғалық-бағдарлық және шығармашылық іс-әрекет тұрғысынан білім алушыға іс-әрекет субъектісі ретінде (қызығушылығына, әрекеттердің себептеріне, мақсаттарына т.б.) қарап, оны қалыптастыру туралы теориялық принциптер жатады. Осыған орай, жоғары оқу орындарында жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша білім мазмұнын жобалауда бірнеше дидактикалық принциптер жүзеге асырылуы тиіс:

- *ғылыми және жас ерекшелік принципі*. Олберілетін іргелі білімді мұқият іріктеу, қазіргі таңда ғылыми тұрғыдан айқындалған принциптер, ғылымда нақты қолданылатын ұғымдардың енгізілуін көздейді;

- *кіріктіру принципі*. Жоғары мектепте жаратылыстану-ғылыми пәндері қоғамның индустриялдық-инновациялық дамуына байланысты математика, физика, химия, биология, география пәндері мазмұнының бір-бірімен кіріктіріліп келуі. Кіріктіру принципі арқылы дүниенің біртұтастығы, оның құбылыстарының өзара байланыстылығы туралы түсініктер қалыптастыру мүмкіндігі туадыҢ

- *пәнаралық байланыстар принципі*. Бұл принцип базалық және бейінді пәндерден алынған білімді кез келген сабақ барысында кешенді түрде пайдалануды көздейді, яғни мектеп курсы мазмұнын тереңдетіп оқытуға арналған пәндерден алған білімді оқыту әдістемесі пәнінде тиімді пайдалану ұсынылады;

- *жаңартылған орта білім беру мазмұнын жүзеге асыру принципі*. Мектептегі жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша жаңартылған мазмұнды, оқытудың жаңаша тәсілдері мен технологияларын, оқу процесін ұйымдастырудың белсенді оқыту әдістерін пайдалану арқылы студенттерді болашақ мамандығына даярлауға тиісті жағдай жасалады, яғни әдістемелік пәндерді оқытуды ұйымдастыру жаңартылған мазмұнға сәйкес іске асырылады;

- *нәтижелі шығармашылық принципі*. Білім беру бағдарламасының мазмұны тек әр пән бойынша білім мен тәрбие беруге және оны меңгертуге ғана емес, сонымен қатар студенттердің шығармашылық қызметін дамытуға бағытталған;

- *мәдениеттендіру принципі*. Кез келген пәннің мазмұнында студенттердің жеке басынан бастап оның жалпы мәдениетін көтеру, руханиадамгершілік, қоғамдық санасын жаңғырту, ол үшін отбасының гигиенасынан басталатын түрлі қатынастың біртіндеп, мәдени орталықтарды, адам баласының қай салада болсын Республикамыздың ғана емес, адамзат тарихынан бастап, қолы жеткен жетістіктерін қамту көзделген;

- *экологиялық принципі*. Әр курс сайын студенттің өзін-өзі байқауы, өз әрекетін басқаның тиімді әрекетімен салыстыру, қоршаған ортаға, табиғатқа адами, мәдени қатынас жасауға мүмкіндік беру жағы қарастырылады;

- *өлкетану принципі*. Әр пәннің әр тарауын жергілікті материалдармен байланыстыра оқытуды талап етеді;

- *қолданбалық принципі*. Жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес студенттердің функционалдық сауаттылығын дамытуды, әр пәннің мазмұнының практикалық бағыттарын жүзеге асыруды, шынайы өмірмен байланысқан жағдаяттарды шешу қарастыруды талап етеді.

Осындай дидактикалық принциптерді сақтай отырып жаңартылған білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру арқылы жоғары оқу орындарында жаратылыстану-ғылыми білім берудің барлық мамандықтарында оқыту мен тәрбие талаптарын қамтамасыз етуге жағдай туады[*Sh. Shuinshina, 2019,1 б.*]. Білім беру барысында осы дидактикалық принциптердің жүзеге асырылуы негізінде болашақ мұғалімдерді сапалы дайындауды қамтамасыз ету мәселесі жүзеге аспақ.

Сонымен, жаратылыстану-ғылыми пәндері бойынша жалпы орта және жоғары педагогикалық білім берудің оқу бағдарламалары сабақтастығын қамтамасыз етудің негізгі мақсаты, педагогикалық жоғары білім беру жүйесінде жаратылыстану-ғылыми білім беруді дамытудың басымды бағыттары мен мен жүзеге асыру механизмдері, білім мазмұны мен студенттердің дайындық

деңгейіне қойылатын талаптар (оқу нәтижелері мен құзыреттіліктер), білім мазмұнын жобалаудың дидактикалық принциптері негізінде жоғары білім берудің базалық мазмұнын анықтаудың матрицасы құрастырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Ryzhakov M.V., Abylkassymova A.E., Shishov S.E. About The Lessons on The Development of State Educational Standards in The Russian Federation and The Republic of Kazakhstan //Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM). ISSN: 2251 – 6204. – Iran. – V.8. – Iss.12. – 2018. –P.153-168.
2 Sh.Shuinshina, Zh.Kopeyev, Y.Tuyakov, A.Mubarakov. Continuity in Education: Definition, Essence, and Analysis of the Problem //AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. - Czech Republic. – Volum 9, Issue 1. – 2019. – P.271-278. (Web of Science).
3 Sholpan Shuinshina, Yessenkeldy Tuyakov, Botagoz Akhmetova, Yessenbay Alpeissov, Marat Dyussov. Teacher training in natural scientific disciplines in the context of modernization of education in Kazakhstan //DILEMAS CONTEMPORANEOS-EDUCACION POLITICA Y VALORES. ISSN: 2007-7890. E-ISSN: 2007-7890. – MEXICO. -Year VII, Special Edition, October 2019. – No.16. – p.1-30. (Web of Science).

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

АЙТУҒАНОВА САУЛЕШ ШАМШАҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ДАУЛЕТОВА АЯН
магистрант
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

АҢЫЗДАУЛАРДА ҚАһАРМАН ӘЙЕЛ ТҰЛҒАСЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Түйін. Ауыз әдебиетінің жанрлар жүйесінде аңыздаулардың алатын орны ерекше. Себебі, аңыздауларда қазақ халқының руханиятына қатысты ұлттық танымдар мен мемлекетіміздің даму тарихындағы елеулі оқиғалар және тарихи тұлғалар жайында мол дерек бар. Аңыздауларда әйел тұлғасын бас қаһарман етіп алу – қазақ әдебиетінде қалыптасқан өзекті тақырып екенін көрсетеді.

Түйінді сөздер: Аңыз, фольклор, сақтар, Зарина патшайым, тарихи тұлға.

Резюме. В жанре устной литературы легенды имеют особое место. В легендах встречаются много национальных представлений, касающихся духовности казахского народа, много фактов о значительных событиях в истории развития нашего государства и исторических личностях. Показать женщину главным героем в легендах – указывает на актуальность этой темы в казахской литературе.

Ключевые слова: Легенда, фольклор, саки, царица Зарина, историческая личность.

Summary. Legends have a special place in the genre of oral literature. In the legends there are many national ideas concerning the spirituality of the Kazakh people, many facts about significant events in the history of the development of our state and historical figures. Showing a woman as the main character in legends indicates the relevance of this topic in Kazakh literature.

Keywords: Legend, folklore, saki, queen Zarina, historical person.

КІРІСПЕ

Әр халықтың өз жүріп өткен тарихы мен мыңжылдықтар бойы қалыптасқан әдебиеті бар. Қазақ ауыз әдебиетінің іргелі салаларының бірі саналатын аңыздар мен аңыздаулар халқымыздың отансүйгіштігін, өжет мінезі мен қайсарлықтың өшпес белгісін көрсететін жанры болып табылады. Ел аузында айтылып жүрген аңыздаулар сол халықтың ежелгі рухани мұраларының бірі болып саналады. Аңыздауда халықтың ақыл-ойы, арманы мен тілегі, сол замандағы тұрмыс-тіршілігі анық көрінеді. Сондықтан әдебиеттің төл бастауын ежелгі мәдениет пен әдебиетті зерттеуден бастау дұрыс-ақ.

Фольклордың басқа жанрлары сияқты аңыздаулардың даәртүрлі нұсқалары болады. Оның себебі айқын: жазу-сызу болмаған көне дәуірлердегі оқиғалар бізге ауыздан-ауызға жетіп отыр. Тіпті нақты жазылған нұсқасы жоқтың қасы. Ғылым мен білімнің бастау алатын ошағы саналатын грек тарихшыларының еңбектерінен ғана жазбаша аздаған мәліметтерге қол жеткізе аламыз. Дегенмен, сөзге шешен, ойға жүйрік қазақтай ұлы халық еліміздің ең көне аңыздауларын ғасырлар қойнауында жоғалтпай, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп келеді.

Аңыз-әңгімелердің алғашқы үлгілері халық үшін қызмет еткен және тарихта болған адамдардың ісін, өмірін әңгімелеу негізінде туған. Мұндай адамдардың халыққа қамқор болып, халық намысын қорғағаны, бұл жолда жасаған әр алуан істері ел аузында аңыз-әңгімеге айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. Олардың аты, ісі ерте кезде жазу-сызу болмағандықтан хатқа түспеген, тек халықтың аңыз-әңгімелерінде сақталған. Сондықтан да әуел басында тарихи шындыққа, нақтылы деректерге негізделіп туған әңгімелер кейіннен халықтың ауызша айтатын аңыздарына айналған [Ғабдуллин М., 1996, 152 б].Аңыздаулардың ауыз әдебиетінде алатын орны туралы

сөз еткенде онда кездесетін тарихи тұлғалардың есімдері ғана айнытпай сақталып, оқиға мазмұнына заман талабына сай жаңа детальдар, өзгерістер де еніп отырғаны басты назарда болуы керек.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті ерекше мол мұраларға өте бай. Халық ауыз әдебиетінің ішінде ең көп тарағаны да, назар аудартатыны да – аңыздаулар болып отыр. Өйткені, аңыздаулар – тарихи шындықпен ұштасып жатқан ерекше жанр, еліміздің өткенін білуге бағыт беретін тарихтың нағыз қайнар көзі деуге болады. Тақырыптың өзектілігі мемлекеттік «*Мәңгілік Ел*» бағдарламасының бағытымен үндес. Аңыздаулардағы оқиғалар тарихта болған тұлғалардың ерлігі жайында баяндалып отырады, белгілі бір тарихи уақыт аралығы көрсетіледі. Бас қаһарманның айналасына сол дәуірдегі ұлттың жалпы жағдайын, әлеуметтік, қоғамдық ахуалын топтастыра баян етеді. Кез-келген аңыздаудың тарихи шындығы бар мұра екені анық. Аңыздаудың мазмұнында айтылатын кейіпкерлердің аты, жер-су атаулары, уақыт өлшемі –тарихилық мән-мағына беріп тұрады. Әдебиеттанушы ғалым Мұхтар Әуезов Л.Соболевпен бірігіп жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» монографиясында: «Қазақ аңыздарының ертегілерден ерекшелігі сол – барлығы да тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме болып келеді. Кейін оларға қоспалар қосылады да, халық шығармашылығының ерекше бір саласын құрайды» [Қазақ әдебиетінің тарихы, I том, 1960, 217 б] деп аңыздардың тарихи шындықпен үндес екенін анық көрсетіп береді. Олай болса, ауыз әдебиетінің ең көне әрі бай мұрасы аңыздаулар болып отыр. Аңыздаулар тек өзінің әдеби, тәрбиелік мазмұнымен ғана ерекшеленбейді. Онда халықтың жүріп өткен жолы жатыр, мыңжылдық тарихы жатыр. Сол себепті аңыздауларды зерттеп, ондағы әрбір мәселеге жіті тоқтау – әдебиеттің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ауыз әдебиетінің қай жанрын алып қарасақ та, ең алдымен оны белгілі бір адамның шығарып, мүмкіндік болған жағдайда хатқа белгілі бір адамның түсіргеніне дау жоқ. Жазу-сызу болмаған біздің заманымызға дейінгі мыңжылдықтарда өмірге келген аңыздауларды біреуден біреу есітіп, келесі ұрпаққа халықтың мүддесіне орай өзгеріске ұшырап,түрлі нұсқамен жетіп отырған. Осылайша әлеуметтік ерекшелік пен халықтық сананың қиылысқан тұсында сол ұлттың тұрмыстіршілігіне, салт-санасына сай ортақ рухани мұра туындайды. Кез-келген шығарма кейіпкерсіз, оқиғасыз болмайтынына орай белгілі бір тұлға тарихи оқиғаның бас кейіпкері етіп алынады да, сол кейіпкердің айналасында заман келбеті баяндалады. Әдетте, ер-азаматтарын биік қойған қазақ елі нәзік жанды ару қыздарының да ерлігі мен қайсарлығын ұмытқан емес. Біздің айтпағымыз сондай аңыздаулардың бірі - сақ патшайымы Заринаның ерлігі жайында болмақ. Аңыздаулардағы оқиғалардың қалай өрбіп, қалай қалыптасқанын, нақты тарихи датасын дөп басып айту қиын. Зарина біздің заманымызға дейінгі 558-518 жылдары өмір сүрген қазақтардың арғы ата-тегі саналатын сақтардың патшайымы, сақ патшасының қызы, Мөрмөр қолбасшының әйелі. Халық аузында Зарина туралы тамаша аңыз қалған.

Сақ тайпасы атауының мағынасы көне парсы тілінде «құдіретті еркектер», «жүйрік атты турлар» деген мағынаны білдіргеніне қарамастан, сақ қоғамында әйел адамдарда да жоғары лауазымға ие болу құқығы болған. Сондай жоғары лауазымды, қаһарман әйелдердің бірі - Зарина патшайым болған. Зарина есімінің сыры көне иран, парсы тілдерінде «алтын, алтын киетін» деген мағынаны білдірген [Жандарбеков Б., 1993, 624 б]. Бұл дерек шындыққа сәйкес келеді. Өйткені, сақ тайпаларында алтын өндіріп, оны өңдеуге байланысты кәсіпшілік пен қолөнер жоғары дәрежеде дамыды. Археологиялық қазбалар мен жазба деректер дәлелдегендей, сақ дәуірінде алғашқы қоғамдық қатынастар ыдырап, әскери демократия құрылысы пайда бола бастаған. Оның дәлелі көшпелілердің әскери жорықтары жиі болып тұрды. Дәл осы жорықтардағы елі мен жері үшін аянып қалмаған батыр тұлға – Зарина патшайымның ерлігі ұрпақтан ұрпаққа аңыз болып келеді. Жауынгерлердің қоғамдық тобынан көсемдер мен патшалар шықты. Ежелгі дәстүр бойынша ең мерген жауынгер өзгелерге билігін жүргізуге құқылы болды. Патшаның қызы болғандықтан Зарина кішкентай күнінен бастап мергендік пен жауынгерлік өнерге жетік машықтанып өскені белгілі. Сондықтан Заринаның ел басқару ісіне тікелей атсалысуына ешқандай кедергі болмағаны анық.

Кең даланы мекен еткен сақ жеріне жасалған жорықтар туралы сөз еткенде әйгілі Кир патша, Александр Македонский туралы аңыздар тілге оралады. Осы қолбасшыларға қарсы тұрып, елі мен жерін жау табанына таптатпаған өжет арулар Томирис пен Заринаның ерліктері де осы тұста көрініс табады [Джандарбеков Б., 1982, 288 б]. Сұлулық пен батырлықтың символына айналған Зарина патшайымның ерлігі туралы аңызда: «Жаугершілік болмаған кезде Зарина патшайым қасындағы қырық қыздан құралған жасағын ертіп, кең далада аң аулап, көңіл көтеріп қайтуға шығады. Алдынан құланның үйірі қашып, оны қуып,қызықтап, байқаусызда алыстап кетіп қалады. Бір төбеден бір төбеге асып, құлан қуып жүргенде, алдынан қаз-қатар тізілген әскер шығады. Олар Заринаның әйел екенін танымайды, дулыға киген жас жауынгерді қолға түсіру үшін қоршай бастайды. Зарина өжеттікпен қоршауды бұзып өтеді. Соңынан жау әскерінің батыры қуады. Бір уақытта Заринаның санына оқ тиіп, жараланып,

аттан құлайды. Ақсаңдап орнынан тұрып, қайта ұмтыла бергенде, басындағы дулығасы ұшып кетіп, төбесіне түйген қолаң шашы жібектей сусып беліне түседі. Қуғыншы Зариналың әйел екенін білген соң, аттан секіріп түсіп, көмектесіп, көтеріп алады. Ай мен күндей сұлу келіншекті ұнатып қалады. Ол Мидия патшасының баласы, ханзада еді.Ханзада Зариналы бір көріп қайту үшін жиілетіп сақтар даласына келіп тұратын болады. Бір күні Зариналың күйеуі Мөрмөрдің қолына түсіп қалады. Ол қолындағы тұтқынын өлтірмекші болады. Мидия ханзадасын өлтірсе, екі елдің арасында жанжал туып, соғыс басталатынын сезген Зарина Мөрмөрді райынан қайтарғысы келсе де, күйеуі оған көнбейді. Зарина нөкерін жұмсап араша түспекші болғанда, тайталасқан Мөрмөр байқаусызда жараланып, ұзамай қансырап өледі.

Мидия ханзадасы еліне кетерінде Зариналға сөз салып, бас қоспақ ниетін білдіреді. «Екі патшалықты біріктіріп, ел болайық», - дейді. Зарина жауабын бірден бермей: «Бір жылдан кейін анығын айтамын!», - деп қала береді. Арада бір жыл өтеді. Зариналың да мидиялық көркем жігітті ұнатып қалған сыңайы бар. Жүрегі лүп-лүп етіп соны ойлайды,қара көзіне мұң толып, алысқа қарайды. Бір күндері болғанда көп әскермен атқа қонып, Мидияның шекарасына жақындайды. Арғы жақтан ханзада күтіп тұр екен. Зарина сабырлы, салқындылықпен былай дейді:

- Армысың, сүйіктім!? Мен сені ғана ұнатамын, бірақ әйелің бола алмаймын. Оның себебі, екеуміз қосылсақ, сен хан боласың, мен ханым боламын. Менімен қоса артымдағы елім де сағаң бағынышты болады. Мен сүйгеніме қосылып, бақытты болғанымменен, елім тәуелсіздігінен айрылып, бақытсыз болады. Мен үшін елімнің еркіндігінен артық ештеңе жоқ. Қош, сүйіктім!

Осы сөзді айтып бола бергенде Зариналың қара көзінен жас тамып кетті. Ханзада мұңға батып, басын төмен салады. Екеуі;

- Қош!

- Қош! - десіп, қимай-қимай тарасады[Геродот, 1972, 13-14 б].

Қазақ тіліндегі аңыздың мазмұны да осымен сарындас [Қыраубаева А., 2001. 224 б]. Зарина сұлудың осы бір оқиғасы кейінгіге аңыз болып қалды. Талай-талай қазақ қыздарына ел намысын жоғары ұстаған Зариналың ерлігі үлгі болды.

Аңыздағы баяндалған оқиға желісінен көшпелі халықтарда ержүрек пен батырлық рухы әйел адамдарға да тән болғаны анық көрінеді. Көшпелі елдің әйелдері мен қыздары тұрмыс ерекшелігіне байланысты ер сауыттарын киіп, садақ асынып, өзін ғана емес, бүкіл бір елді қорғай алатын алапат күшке ие болған. Қазақ қыздарының бойында әйел затына тән инабаттылық пен нәзіктік, анаға тән мейірімділік пен даналық, азаматқа тән өжеттік пен қайсарлық үйлесім тапқандығы осындай аңыздардағы батыр тұлғалы әйелдердің образынан анық көрінеді.

Аңыздың арқауы - екі жастың бір-біріне деген адал сезімдері, сондай-ақ елінің еркіндігін өз бақытынан жоғары қоя білген қазақ қызының саналы шешімі мен даналығында жатыр. Аңыздың бас қаһарманы Зарина патшайымның ақылды, әділетті, намысқой образы бүкіл қазақ аруларының болмысына әсер еткен жиынтық бейне.

Зариналың бейнесінен бір заманның келбетін көре алуға болады. Жауынгерлердің киім кию үлгісі, қазақтың ер-азаматтарымен қоса ару қыздарының да ат құлағында ойнаған шабандоздар екенін, ең бастысы сезімді ақылға жеңдіре білген, ел арманын биік қойған тұлғаның іс-әрекетін көреміз.

Зарина патшайымның бойынан екі егіз мінезді қатар аңғаруға болады. Бірінде ол - өз басының еркіндігін, жүрек қалауын биік қойған еркін бейне болса, екінші жағынан халқы үшін өз бақытын құрбан еткен рухы мықты тұлға болып отыр.

Зарина патшайымның қасына қырық қызды ертіп жүруінің өзінде ұлттық болмысымыздың айқын көрінісі жатыр. Қазақ халқы сандардың киелі қасиеттерін тұрмыстық жағдайда ақылмен-,үлкен парасатпен қолдан білген. Бір ғана «жеті» санының өзіне жеті қазына, жеті ата, жеті жоқ, жеті кие, жеті әлем, жеті нан, жеті жетім сияқты тұжырымды қолданыстарды топтаған. Аңыздағы «қырық» санының көрсетілуі де үлкен тәрбиелік мәнге ие болып отыр. Жаңа туған нәрестенің қырқын сақтауы, жас босанған ананың қырқын сақтауы, қырық күн шілде, қайтыс болған адамның рухына арнап қырық күндік Құран оқу - осының бәрі қазақы тәрбиенің айқын көрінісі.

Зариналың бейнесін сипаттаудағы қолаң шашының сөз етілуінде де үлкен сыр жатыр. Қазақ қыздарының бар сұлулығы да осы қолаң шашында жатыр емес пе? Қос бұрым етіп өрген шаштарына шолпы тағып, қыздың мінезін шолпысының сыңғырынан-ақ байқап отырған қазақы тәрбиенің астарында үлкен мағына бар. Жараланған Зарина патшайымның иығынан сусып түскен қолаң шашы әйел затының, қыз баласының сұлулығына,қазақы тәрбиенің көркемдігіне дәлел екенін аңғарамыз.

Ауыз әдебиетіміздегі елін қорғау үшін ерлік көрсетіп, жауға қарсы аттанатын батырлардың образы көп-ақ. Қай аңызды, қай дастанды алып қарасақ та, бас қаһарман жаумен шайқас үстінде танылады. Зарина патшайым туралы аңыздаудың ерекшелігі де сонда, бұл жерде бас қаһарман әйел образында суреттеледі. Келесі ерекшелігі, бас қаһарманның ерлігі мен ақылы жаумен шайқас үстінде емес, сүйіктісімен кездесу, соңында ақылға сүйеніп, елі мен жері үшін өз бақытынан бас тартумен аяқталады. Бұл элементтер де аңызға басқаша сипат беріп тұр. Патшайымның ішкі толғанысы, психологиясы, болашаққа көзқарасы – әйелдердің тұтас бір көрінісі деп айтуға болады. Мысалы, Зарина патшайымның шешім

қабылдауына бір жыл уақыт аралығын сұрауы – оқиға мазмұнына ерекше реңк беріп тұр. Аз да, көп те емес, қолайлы аралық. Бірақ мазмұны мен салмағы мәңгілікті нұсқап тұр. Аңыздаулардағы оқиға желісін саралай келе, ондағы оқиғалардың дені кейіпкерінің іс-әрекетінен тарихи шындықты көрсетіп тұрады. Оған дәлел ретінде М.Әуезовтің:«Аңыз тарихта болған адамның реал өмірдегі еңбегін суреттеуді басты мақсат етіп, оның өмірбаяны мен нақтылы іс-әрекеттерін түбегейлі көрсетіп береді» [Әуезов М, 1991, 45 б] деген тұжырымдамасын айтуға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Аңызға арқау болған патшайымның бейнесі ұлттық болмысымызды аша отырып, қазақ қыздарының жиынтық образын өне бойына сыйдырған қаһарман тұлға деп айтуға толық негіз бар.

Әрине, қаһарман тұлғалар жайлы аңыздаулар аз уақыттың жемісі емес. Олар халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық, әлеуметтік өміріне байланысты туып, халықпен бірге өмір сүреді. Сол себепті, аңыздаулар даму барысында көптеген өзгерістерге ұшырап отырған. Әрбір тарихи кезеңнің, халықтың сол дәуірдегі көзқарасына, әлеуметтік жағдайына қарай кейбір мәліметтері өзгеріске ұшырап, кейде аңыз мазмұнынан алыстамай, қосымша мәліметтермен толысып отырған. Дегенмен, Зарина патшайым туралы аңыздан біздің аларымыз мол. Ұлттық сана мен рухани қайсарлықтың үлгісі болған ару қыздарымыздың ерлігі кейінгі ұрпақ тәрбиесінде берері мол тарихи, әдеби мұра болып қала береді.

Зерттеу барысында анықтағанымыздай, қазақ халқының ауыз әдебиеті, оның ішінде аңыздаулар халықтың тұрмысы мен тіршілігіне, тарихына байланысты өте көне замандарда туындаған. Дей тұра, аңыздаулардың мазмұны толық сақталмаған. Сондықтан аңыздаулардың ең алғашқы үлгілерінің жалпы мазмұнын дәлелдеп айту өте қиын. Жазба әдебиеттің кеш қалыптасуына байланысты өте ерте замандарда өмірге келген аңыздауларды зерттеуде көптеген қайшылықтар да туындап отырады.

Елі мен халқын сүйген, мәңгілік ел болу жолында тамаша ерлік көрсеткен тұлғалар жайындағы көне аңыздаулардың ауыз әдебиеті тарихынан алар орны ерекше. Мұндай аңыздаулардың өте ескіліне қарамастан, ғасырлар бойы ұмытылмағаны бұл жағдайды дәлелдей түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. / М. Ғабдуллин – Алматы: «Санат» баспасы, 1996. – 368 б.
2. Қазақ әдебиетінің тарихы, I том, 1960. – 429 б.
3. Жандарбеков Б. Саки: ист.роман-дилогия. – Алматы: Жазушы, 1993. – 62 4с.
4. Джандарбеков Б. Томирис. Историческая повесть. / Б. Жандарбеков – Алма-Ата: Жалын, 1982. – 288 с.
5. Геродот. История в девяти книгах./Геродот – Ленинград: Наука, 1972. – 600с.
6. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. / А. Қыраубаева – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.
7. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

ӘӘЖ 17.02.
ГРНТИ:1077751

ДАУТОВА САУЛЕ БАТТЛОВНА
филология ғылымдарының докторы
«Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының директоры
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ОСПАНОВА БАЯНДЫ РАМАЗАНОВНА
«Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының қызыметкері
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ МЕН СЕМАНТИКАСЫН ЮНЕСКО ҚАҒИДАТТАРЫМЕН СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ТҮРДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ЛАНДШАФТТЫҚ ОРТА АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСЫ

Түйін. Мақалада қазақ әдебиетінің типологиясы мен семантикасын ЮНЕСКО қағидаттарымен синергетикалық түрде қалыптастыруға қатысты тарихи-мәдени және ландшафттық орта арасындағы байланыс айқындалды; әдеби трансферт және өркениеттік шекаралар теориясының ЮНЕСКО-ның гуманитарлық принциптері арқылы қазақ әдебиетінің негізі ретінде көрсетуге қатысты мәселелер анықталды; ұлттық тәжірибе қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері арқылы мәдениетаралық байланыс жағдайындағы адамзаттың мәдени-тарихи тәжірибесінің бейнесі негізінде қарастырылды. Сонымен қатар қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері ЮНЕСКО ұстанымдарымен үндестікте теориялық мәселе ретінде қарастырылып, әдебиет феноменінің жаңа гуманитарлық білімді қалыптастырудағы мән-мағынасы ашылды; ұлттық болмыстың тұжырымдамасын анықтау мақсатында әдеби феномендердің құндылық мәністерінің көркем-эстетикалық көрінісінің көркем шығармадағы маңызы анықталды. Қорыта айтқанда, әдебиеттің көркем феномендері отандық әдебиеттануда алғаш рет ЮНЕСКО ұстанымдарымен үндестікте зерттелді, осының негізінде қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері қазіргі ғылыми тұжырымдарға сәйкестендіріліп зерттелді.

Түйінді сөздер: көркем-эстетикалық феномендері, әдебиет, мәдениет, ЮНЕСКО ұстанымдары, көркем шығарма, синергия

Резюме. В статье рассматриваются типология и семантика казахской литературы в контексте историко-культурного и ландшафтного подхода к формированию синергетической основы в соответствии с принципами ЮНЕСКО; вопросы, связанные с изложением теории литературной трансцендентности и границ этнической принадлежности как основы платной казахской литературы, гуманитарного принципа ЮНЕСКО; Национальный опыт является основой образа культурно-исторического опыта человечества в контексте платного межкультурного общения в многогранном феномене казахской литературы. В то же время многогранный феномен казахской литературы, гармонирующий с принципами ЮНЕСКО, рассматривается как теоретическая проблема, и формируется новое гуманистическое знание феномена литературы; Для определения понятия национальной идентичности было выявлено значение многогранной эстетической ценности литературных явлений во многих произведениях. Вообще многие литературные явления в отечественной литературе впервые были изучены в соответствии с принципами ЮНЕСКО, на основании которых научная литература казахской литературы является наиболее популярной.

Ключевые слова: художественно-эстетические феномены, литература, культура, принципы ЮНЕСКО, произведение, синергия

Summary. The article deals with the typology and semantics of Kazakh literature in the context of the historical-cultural and landscape approach to the formation of the synergistic basis in accordance with the principles of UNESCO; issues related to the presentation of the theory of literary transcendence and the boundaries of ethnicity as the basis of the paid Kazakh literature, the humanitarian principle of UNESCO; The national experience is the basis of the image of the cultural and historical experience of mankind in the context of paid intercultural communication in the multifaceted phenomenon of Kazakh literature. At the same time, the multifaceted phenomenon of Kazakh literature, in harmony with the principles of UNESCO, is considered as a theoretical problem, and a new humanistic knowledge of the phenomenon of literature is formed; In order to define the concept of national identity, the importance of the multifaceted aesthetic value of literary phenomena in many works was identified. In general, many phenomena of literature in the domestic literature were first studied in harmony with the principles of UNESCO, on the basis of which the scientific literature of the Kazakh literature is the most popular.

Keywords: artistic and aesthetic phenomena, literature, culture, UNESCO principles, artwork, synergy

Қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері – адамзаттың мәдени-тарихи тәжірибесінің бейнесін айқындайтын адамның әлеуметтілігінің ең жоғарғы көріністерінің бірі. Көркем шығармадағы жазушы бейнелеген құндылықтардың мақсаттар мен идеалдар ретінде бағалануы адамның мақсатты іс-әрекетке қабілеттілігімен байланысты. Жалпы, мақсаттар және идеалдар ажырамас дүниелер ретінде адамды өмірдегі мәртебесі арқылы ерекшелеп көрсетеді. Бұл жөнінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ата-бабамыз найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғап, Қазақстанның қазіргі ұлан-ғайыр территориясын, өзіндік мәдениетіміз бен өмірді қабылдау мен танудың ерекше рухын бізге мұра қылып тастап кетті. Еркіндік сүйгіш пен дала ерлігінің рухын тарихтың қиын-қыстау кезеңдерінде де жоғалтқан емеспіз, оны бастарынан көптеген сынақты өткізген келешек ұрпақ үшін сақтап қалды» [*Назарбаев Ә.Н., 2018,*http://www.akorda.kz] деп атап өтті. Жазушы – өз шығармасында ұлттық мәдениеттің құраушы бөлігі ретінде ұлттық көркемдік эстетикалық мәселенің өзектілігін айқындаушы тұлға. Ұлттық көркемдік сананы анықтаудағы, «этностың рухани мәдениеті», «халықтың эстетикалық мәдениеті» ұғымдарының мазмұнын ашудағы көптеген әдіс-тәсілдер бұл тақырыптың әлі де зерттелу қажеттігін көрсетеді. Сондықтан қазақ халқының эстетикалық танымының мәселелерін ұлттың тарихи өткенімен қатар, даму барысындағы басымдылықтар мен перспективаларды ескере отырып, синхронды жақтан одан әрі филологиялық, тарихи, философиялық мәдениеттанулық тұрғыдан зерделеу өзекті болып табылады. Р.Ф.Мухаметшина мен А.Ф.Галимуллинаның еңбектерінде көптілдік білім беру жүйесіндегі оқыту әдістемесінде бименталды тұлға ұғымы алғаш рет негізделген [*Галимуллина А.Ф.,* 2018,*13с.*]. Қазақ әдебиетіндегі әсемдікке баулитын дәстүрлі мәдениетінің бірі – той мен жиындар. Өйткені адам баласы шыр етіп дүниеге келіп, қартайған шағына дейін сан алуан ойын-сауықтар мен сән-салтанат аясында өмір сүреді. Халық оларды мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер, жұмбақтар, эпостық жырлар, дастандар және т.б. көркемдік мәдениетті қалыптастыруда өте ұтымды пайдаланды, мүмкіндіктерін жоғары бағалады. Ұлттық көркем мәдениет адамдарды тек ұлттық мәдениеттің негіздеріне ғана жақындатып қоймай, жалпыұлттық мәдениетке де жақындата түседі, дәлірек айтсақ, әрбір мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтарға бейімделеді. Махаббат, сенім, қайырымдылық, сұлулық өз кезегінде түрлі ұлттардың көркем шығармаларында ұқсас тұстар мен сюжеттердің пайда болуына алып келеді. Мысалы, әлемдегі барлық аналар балаға мейірімділікті бесіктен бастап үйретеді. Бір қызығы, бесік жырын бірдей айтады, барлық батырлық жекпежектер, танылмаған балалармен, бауырлар мен апалармен кездесу бір-біріне ұқсап жатады, демек, әртүрлі халықтардың мәдениеттерінің «тоғысуы» ұқсас жанр болып табылады. Сондықтан ұлттық көркем мәдениет халықтарды жақындата түседі, мәдениеттер сұхбатына негізделген өзара түсіністікке, өзара танымға үлесін қосады. Бұл мәдени жақындықты білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар халықтардың мәдениеттерінің өзара баю үрдісін көрсетеді.

Әлемнің осы бейнесінің негізгі сипаттарының бірі – оның әрекеттік ұстанымы; ол мінез-құлықтың белгілі бір құндылықтық бағыттары мен үлгілерін қалыптастыруға бағытталады. Қазақ әдебиетінің рухани әлемі адамның табиғатпен, адаммен, қоғаммен қатынастарын үйлесімді етуге, тіршілік қауіпсіздігін сақтаудың тиімді түрлері мен тәсілдерін іздестіруге, оларды дамытуға негізделгендігін ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан шығармалар арқылы білеміз. Қазақ халқының әлемді қабылдаудағы Тәңір – аспан туралы түсінігінің орны ерекше. Ерте көшпенділер мен ежелгі түркі тайпаларының ақындық тәжірибесі Шығыстың әлемді көркем жолмен қабылдаудың біртұтас тарихи бейнесінің қалыптасуындағы маңызды және ерекше сатысы болып табылады. Орасан зор кеңістіктегі үздіксіз арпалыс пен қажетті келісім жасау жағдайында өмір сүрген ежелгі көшпелі халықтар әлемді үйлесімді енетін және оның жалғастырушысы болып табылатын өнерді қалыптастырды. Көшпенділер қоршаған орта табиғатымен, аса бай сезімдермен, түсініктермен және күйзелістермен өмір сүрді. Ежелгі түркі әдебиетінде түсініктері бойынша, әлемдегі ең жоғарғы биіктік Хан Тәңірі деп аталуы да кездейсоқ емес. Табиғатты тұтасынан көркемдік таным аясына сыйғызған халықтық көркемдік эстетиканың түпмәнді құбылыстарының бірі – Тау. Тау бізге мәлім көркемдік образдары жыраулар поэзиясындағы көріністерден бастап, бүгінгі күнге дейін сабақтасқан өлең жолдарынан немесе бүгінгі бейнелеу өнеріміздегі «тауқұмарлық» композициялардан анық байқалады. Мысалы, Сақ қорғандары Үлкен таудың Кіші моделі іспетті. Ол бастапқыда сұлбасы мен пішіні жағынан пирамидаға, тауға ұқсастырылғандықтан, ұшы үшкір болған, кейіннен, ғасырлар қойнауы мен дала табиғатының әсерінен, үшкір ұшы дөңестеніп кеткендігі – өздігінен-ақ түсінікті жайт. Осы тау мен әскери рухтың байланысы – «Ер Тарғын» жырындағы: «Бұлғыр да, бұлғыр, бұлғыр тау, Бұлдырап тұрған құрғыр тау» [Ер Тарғын. Батырлар жыры. *Күмісбаев Ш. 2019, 176.*] деген эстетикалық мәнді жолдардың түпмағынасы арқылы нақтылана түседі. Түркі халықтарының әдебиетінде таудың сипаты тәңіршілдікпен, шамандықпен байланысты өзіндік бір асқақ сипатқа ие. «Көкпен таласқан» деген ұғым «Тау» мен «Тәңірдің» ішкі үндестігін паш ете алады. Сондықтан «Хан тәңірі» шыңы – белгілі бір деңгейде таудың

ғарыштың болмысын бейнелейтін атау. Бірақ Тәңір тауда мекендейді деген Грек мифологиясындағы түсінік түркі–қазақ дүниетанымында кездеспейді. Себебі Тәңірі тау емес және ол Жердің бөлшегі тауға табан тіремейді, ол – тұтас ғарыш, яғни, «көк» болып табылады. Осының тағы бір сыры әдебиеттегі латшафттық мағынадағы жер-су атаулары өзара байланысты бейнеленіп қана қоймайды, олар «Тәңірге» қарсы көлденең жазықтық ретінде көрінді.

Қазақ әдебиетіндегі тағы бір мәселе – адамның рухани әлемін көшпенді және отырықшы болмыстың бірлігі. Үнемі көшпелі жағдайда өмір сүрген адамдар әрқашан қоршаған айналасында түрлі мәселелерге тап болып отырды. Сондықтан ата-бабамыз табиғаттан қайсарлықты, ержүректікті, баттылдықты, өміршеңдікті үйренді және осының бәрі көркем әдебиетте жырланды, әдебиет арқылы дәріптеліп келеді. Яғни адам өзінің әлемді қабылдауына қатысты білімін кеңейте отырып, әлемдегі орнын иеленді. Әлем адаммен салыстырғанда орасан зор болғанмен, адам бұл шексіз дүниенің кішкентай бөлшегі емес, керісінше, жазықтық дала сияқты дүниенің шексіз және орасан зор бөлігі болып табылады. Әдебиетте ЮНЕСКО ұстанымымен астарлас мәселе – «Атамекен» концептісі «дала», «туған жер» ұғымдарымен сипатталады. «Атамекен», біріншіден, туып-өскен, өсіп-өнген мекен. Себебі,Тудым, өстім, есейдім, Ен далам – анам, мен – балаң. Ен далам – анам, мен – балаң Туған, өскен есейген, Еңбек тулы ел – балаң (І. Жансүгіров. «Дала» поэмасынан) [*Жансүгіров, 2004, 40*8б]. Екіншіден, «атамекен» – тыныштық, мәңгілік орын. «Дала» – жалпы адамзаттың өмір сүріп, тіршілік етер ортасы. «Дала» сөзі – ұлттың рухани-мәдени құндылықтар жүйесінен маңызды орын алатын «қасиетті, киелі мекен» деген ұғым ақын дискурсында одан әріге тереңдеген. Мысалы, «Қарындас пен қара орын, Қалғаннан соң, дариға, Қара көзден мөлтілдеп, Жас келеді» деген күн. («Дала» поэмасынан). Академик Р. Сыздық бұл өлең жолдарындағы «қара орын» сөзін М.Қашғари сөздігіне сүйене отырып, «ағайын–туыстар мен ата-бабаның сүйегі жатқан жер» деп түсіндіреді [*Жансүгіров І.,2004, Үшінші том. Поэмалар.85 б.*]. «Атамекен» – «рухани кеңістік». Көшпелі түркі халықтары үшін рухани кеңістік – дала. Қазақ әдебиетінде «дала» ұғымы кеңдік эталоны ретінде алынып, кең байтақ жердегі ұлттық-мәдени өмірді, еркіндікті сүйетін халықтың болмысын сипаттайды. Ол көбіне кең дала, қу дала, ен дала, боз дала, сар дала, кер дала, жапан дала, кеңесті дала, құм дала сынды бейнелі тіркестермен келіп, «атамекен» концептісін құрайтын тілдік бірліктер ретінде танылады. «Атамекен» концептісі «Жердің құты», «Құтты қоныс мекен», «Қара орын» сияқты мәдени фон мен мәдени семаға ие болған стереотиптік бірліктер арқылы танылған. Ал «ауыл», «жайлау» «құтты қоныс», «құтсыз қоныс» ұғымдары көшпелі халықтың таным әлемімен байланысты көрініс тауып, «атамекен» концептісін танытудағы өзек концептілер болып табылады. Осы мәселемен үндес тағы бір жайт – Еуразияның негізгі ландшафтық уәжі – шексіз кең байтақ дала шартты түрде «жазық» деп аталатын кеңістік түсінігінің пайда болуына ықпал жасады. Бұл түсінік тарихи тұрғыдан бұрынғы кезеңдерге қолданылған және географиялық мағынасы кең болған. Әртүрлі халықта ол түрлі мазмұнмен толығып отырды. Орыс халқының тарихында көшпенді халықтар – «қыпшақтар» («половцы»), яғни «далада тұратын адамдардың» жері мағынасын беретін «Поле» ұғымы қалыптасқан. «Поле» ұғымының кеңістіктік сипаттамасы анық – «үлкен жазық орын». Бұл терминнің қазір жаңа баламасы бар, ол – «степь». Славян мифопоэтикалық түсініктер контексінде «поле», «степь» ұғымдары адамның сопылыққа қарсы, ішкі тыйымдарынан арылудың синонимі болып табылады. Л.Н. Толстойдың «Живой труп» пьесасының кейіпкері Федя Протасов мінез-құлықтың мұндай түрін сипаттай отырып былай дейді: «Бұл – дала, бұл оныншы ғасыр, бұл бостандық емес, еркіндік». «Дала» терминінің шығуының әлі де болса бірмағыналы түсініктемесі жоқ. Бұл сөз көптеген жалпы еуропалық тілдерде кездеседі: «step» – «жазық, тегіс болу». Латыш тілінде stiept – «созылып жату» дегенді білдіреді. Әзербайжан тілінде «tap» – «ашық, тегіс орын», хинди тілінде tap – «алаң, иен жер». Әртүрлі құрлықта дала әр қилы аталады: Солтүстік Америкада – прерия (көгалды, шалғынды аймақ); Оңтүстік Америкада – «пампа» немесе «пампас», ал тропиктерде – «льянос». Оңтүстік американдық льяностың Африкадағы және Австралиядағы баламасы саванна болады. Жаңа Зеландияда даланы «туссоки» деп атайды. Ғалымдар бұл терминді біресе «тепу, тепи – бью (соғамын), бить (соғу), рублю (шабамын), рубить (шабу)» сөзімен байланыстырады – ендеше «соғылған, шабылған орын», біресе топот (дүбір), топтать (таптау) сөзімен жақындастырады, бұдан степь–дала – «тапталған орын – вытоптанное место» деуге болады. Оны латыштың Stiept – «созылып жату» сөзінен шықты деп те айтады. Мұның бәрі сөздің этимологиясын анық ашып бере алмаса да, көркемдік жағынан түсінік береді: «дала» – өте үлкен «кең жайылған», «тапталған» және «шабылған» жер. Географиялық әдебиетте дала мен оның түрлеріне берілген ондаған анықтама бар. Қазіргі географиялық анықтамалар мен энциклопедиялар дала табиғатына төмендегідей сипаттамалар береді: «Дала» – солтүстік және оңтүстік жарты шарлардың қоңыржай және субтропиктік зоналарында шөптесін өсімдіктер өскен жазық. Ағашсыз кеңістікте тығыз немесе жартылай тығыз жабыны бар, шөп басқан, өсімдік түрлеріне өте бай тип. Қоңыржай географиялық белдеудің континентальды бө-

ліктеріндегі ландшафт түрі. Дала климатының ерекшелігі кең температуралы диапазон болып табылады, жазы өте ыстық, қысы суық, сонымен қатар ылғалдылығы төмен. Даланың табиғат әлемінің көптүрлілігі ғалымдарға даланы аймақшаларға бөлуге мүмкіндік берді. Алайда бұл аймақшалардың барлығын біріктіретін өзіндік ерекшеліктері мыналар: ағаштың жоқтығы, шөптесін өсімдіктердің басым болуы, ал жануарлар әлемінде кемірушілердің көптігі. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде «дала» – «шөптесін өсімдікті кеңістік; жайылым». «Кеңістіктің» семантикалық үлесі қарастырып отырған лексикалық мағыналарды біріктіреді. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде мынадай түсініктеме келтірілген. Дала – 1. Кең-байтақ жазық өңір, құла түз. Сусыз шөл дала. 2. Есік алды, тыс. 3. Ауылды жер, қыр [Қашқари М. Түрік сөздігі. 3–том. 2017, *13б.*]. Дала қосы – науқан кезіндегі уақытша баспана. Дала поштасы – әскери бөлімнің далаң жердегі поштасы. Далаға айтты – сөзі зая кетті. Далаға тастады – а) қараусыз қалдырды, қадірлемеді; ә) шаңына да ілеспеді, маңайламады. Даланы басына көтерді – қатты сөйлеп даурықты. «Дала» сөзі қазақтың тілдік санасында сөздік мақалаларының түсіндірмесінің мағыналарынан әлдеқайда кең. Бетегелі далаларда «қан майдан ұрыс» болып, халықтың тағдыры шешілді. Дала – тарих сияқты, эпикалық мағынасы бар сөз. Дала кеңістігінің «шексіздігі» бұрын–соңды даланы көрмеген адамдарға қатты әсер еткен. Осындай қасиеттермен сипатталатын объект ретінде дала қазіргі кезде концептуалды ұғымдарға жатқызылады. Классикалық прозада шексіз дала бейнесі Н.В. Гогольдің «Тарас Бульба» повесінде көрсетіледі. Ю.М. Лотманның айтуынша, бұл туындыда әлемге деген екі көзқарас бір-біріне қарама-қайшы қойылады. Қазақ әдебиетінде оларды «заттар әлемі» және «аспан мен дала әлемі» деп белгілеуге болады. Екі көзқарастың өзара қатынастары «бөлінетін» және «бөлінбейтін» болып белгіленген. Заттар әлемін жеңіл жолмен мүшелеуге, бүлдіруге, және бұзуға болады. «Бөлінбейтін әлемде» кеңістіктің белгісі сияқты үздіксіздіктің топологиялық ұғымының баламасы түрінде көрінеді. Сондықтан кеңістік ұғымына адамдарды үздіксіз, бөлшектеуге келмейтін тұтастыққа біріктіретін музыка, би, той, қырғын, серіктестік сияқты «бөлінбейтін» құбылыстар жатады» [*Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі*]. Саяхатшылардың хаттары мен күнделікті жазбаларындағы континенталды климатта орналасқан дала мен шөлді сипаттау Н.В. Гогольдің суреттеуінен ерекшеленеді. Олардың айқындығы мен бейнелілігі кем түспейді, алайда бұлар – басқа «далалар». Еуразияның орталығында орналасқан далалардың сипаты мүлдем өзгеше. Зелинский өзінің «Степи» поэмасында қазақ даласының бейнелерін төмендегідей жырлаған: «Видел ли ты степи? Когда весенним утром с юга потянет приятным ветерком. А травки, которые таились в земле, брызнут – схватят майское дыхание, И увядшее лоно родительницы закроют зеленым убранством молодости. Если ты видел это, склони гордоечелопредтем, что ввелотебя в этот кругчудес...». Шөл даланың шексіз жазық кеңістігі туралы көркем түсініктер дәстүрлі қазақ мәдениетінде кездеседі. Даланың шексіз жазығында бүкіл өмірін өткізген көшпелі–мал өсіруші даланы музыкалық және поэзиялық туындыларында жырлайды. Даланың айбынды бейнесі Тәттім беттің «Саржайлау» күйі сияқты музыкалық туындылардан көрінеді. Құрманғазы шығармашылығының биік шыңы таза үндестілікке толы, қазақ даласының шексіз жазығының бейнесін суреттейтін «Сарарқа» («Кеңдала») күйі, Ә.Тәжібаевтың, Ғ.Қайырбековтың «Дала қоңырауы» шығармалары болып табылады.

О. Сүлейменов шығармаларындағы «дала» ұғымы үнемі көшпенділердің мекен еткен орнымен байланыстырылады. Ақын даланың жағдайын жылдың ең ыстық кезінде жазады, соның салдарынан ол құрғақ, аптап, үнемі ыстық, ормансыз, шөлді жазық, күйіп кеткен және т.с.с. түрде бейнеленеді. Дала пейзажы сараңдығы және бір түрлілігімен ерекшеленеді. Оның жамылғысы – сор-тақыр, саз, құм, тас. Өсімдіктерден қарағаш, тал, бетеге, жусан өседі. Негізгі түстері – сарымен жасыл. О. Сүлейменов поэзиясында шыдатпайтын ыстығына қарамастан, дала өз түстерін сақтап қалады. Пейзаж бір түсті емес, ол – жасыл шөппен әрі «күрең сары», «күрең жасыл» қырандар және бүркіттермен ойнайтын күн сәулесінің алтын нұры өткен, жарқыраған әсем көрініс. О. Сүлейменовтің пікірі бойынша, дала кеңдік, маңғаздылық, асықпаушылық және немқұрайдылыққа дейін жеткізетін тыныштықты білдіреді. Бірақ бұл тыныштық тіршіліктің жоқтығын білдірмейді. Керісінше, табиғат әлемі қарқынды және әркелкі тіршілік кешуде. Шексіз жазық далада жүген-құрық тимеген жылқылар табынымен отар-отар қойлар мекендейді, түйелер жайылып, кесірткелер шапшаң жорғалайды. Ұшы-қиыры жоқ даланы ақын қырат–үстірттері жоқ «дөңгелек жазық» түрінде көреді, өйткені «дала биіктауларды сүймейді». Дегенмен, кішігірім төбешіктер, қорғандар даланың әсем көрінісін бұзбай, оған үйлесімді кірігіп тұрады. О.Сүлейменовтің шығармашылығын зерттеген А. Жуминова ақынның даласы тау тізбектерімен су көздерінің ландшафтыларын қамтитын Отан, сүйікті өлке ретінде ұғынылады деген қорытындыға келеді: «Вернименя в родныестепи, хочутуда, где солью Балхашумывал, где плыл Каратал. Я сижу в эпицентре великой Голодной степи», бұл жерде голодная степь – «Бетпақ-Дала» шөлінің тура аудармасы – оның тұрғындарының жинақтаушы белгісі ғана емес: «Степь гуляла в победе, забыв обо мне», сонымен қатар «аналық» ұғымымен аталады: «матерью – степь мы называем».

Эпикалық ұлттық дәстүр бойынша О. Сүлейменовтің далаға деген көзқарасы ерекше: «в ней «захоронена радость», она «тянет к себе, так что ноги под тяжестью гнутся», на ней «бездонны озера», лежащая «огромным аэродромом», которая «может пулю ту перехватить, расплавить в себе, остановить», ее «не забудешь», и кто к ней не вернулся, тот «жизнь утратил»[*Сулейменов О.,2012, 30 с*].. Ақын үшін дала – оның туған жері мен халқының тарихы [*Лотман Ю.М., 1992, 123с.*]. Даланың семантикалық баламасы – шөл. Шөл пейзажының дала көрінісінен айырмасы шамалы, ерекшелік тек «майда тас» – құмның көптігі мен бүкіл шөлді әлемді өз бойына тартатын жалғыздықта деуге болады. Талданған материалдарда тарихи-мәдени және ландшафттық орта арасындағы байланыс қазақ әдебиетінің ЮНЕСКО қағидаттарымен синергетикалық түрде қарастырылды. Ауыз әдебиеті шығармашылығының ақындық саласында да әсемдік табиғатқа да, адамға да тән болды.

Аталған этномәдени нақышы негізінде ұлттық антропонимдер жүйесінің қалыптасқандығын айта кеткен орынды: Гүлбаршын, Гүлжан, Гүларай, Гүлім, Гүлжайна, Жайнагүл, Қызғалдақ, Раушан, Райхан, Гүлден, Гүлнұр, Нұргүлжәне т.б. Берілген ұлттық антропонимдер жүйесі «гүл» концептісінің мәдени-бағалауыштық сипатын айқындай түседі. Көбінде көркем шығармаларда пейзажды бергенде гүлсөзі қызыл түспен бейнеленеді. Ал қызыл түс қазақ халқының ұлттық санасында, ең алдымен, қанның түсін бейнелейді. Қазақ өрнектерінің ішіндегі орталық бейне деп те айтуымызға болатын нақыштардың бірі – «қошқар мүйіз» деп аталатын ою. Бұл бүгінгі күні де халқымызда қазақ ұлтының руханияттық «бренді» ретінде әлемге әйгіленіп жүр. Бұл образда да қаһардың мазмұны сұлулықтың формасымен келіп түйіседі. Жалпы алғанда, тым көне әлемдік мистериядағы мүйіз фетиші қазақ халқында да – жігер мен қуаттылықтың, күш пен намыстың, қару мен айланың және т.б. ұғымдардың тұтастандырылған жиынтығы ретінде концептуалданады. «Қазақ тілінде мүйіз деген сөз – күш-қуат, ерлік, батылдық деген ұғымдардың баламасы. Мүйізге ұқсас түрлі бейнелер мен заттар ертеде дәстүрлі салт–жоралғыларда кең пайдаланылған, әскери байрақтардың таяқтарының ұшар бастарындағы киелі белгілер ретінде ұстанған», – деп оның концепттік мағынасын байыптаған пікірлер [*Қасиманов С., 2013, 187 б*] – осының айғағы. Сондықтан қошқар мүйіз, бір қырынан, осы айбарлылық пен қаһарды рәміздейтін образ болса, екінші бір қырынан, әсемдік қамтып жатады. Барлық мүйіздерді шақша, пышақтың сабы сияқты тұрмыстық бұйымдарда қолданады. Ал қошқардың, арқардың мүйіздері өзінің басқалардікіне ұқсамайтын оратылған ерекше көрінісі арқылы диалектикадағы шиыршықталған дамуды елестетеді. Казақ әдебиетіндегі «Зар заман» ақындары аталған Бұхар, Асанқайғы, Қазтуған, Шортанбай, Дулат және т.б. жыраулардың толғауларының мәні де осы тұрақтылықты сақтау болаған. Тұрақтылықпен байланысты осындай ұлттық әдебиетте ұстанымдарды тұтастыратын және жинақтайтын негізгі ұғым «қастерлілік» сөзі. «Қастерлілік» аялау, құрмет тұту, қасиеттілік пен бағалаушылық, қалыптасып қалған құндылық және т.б. арқылы айшықталады. Жоғарыда атап өткен, «тұрақтылық» сөзі «қастерлілік» ұғымымен толығады. Яғни тұақтылықты қастерлеу ЮНЕСКО құндылықтарымен де астарласып жатыр. Сұлулықты әркім әртүрлі түсінеді. Табиғаттың сұлулығына шексіз сүйсініп, таңғалып тамсанамыз, содан ерекше ләззат аламыз. Ал адамның сыртқы сымбат сұлулығы кімге де болса ұнайды, қызығамыз, кейде іштей қызғанамыз. Әр адамның бет-бейнесі, кескін-келбеті, мінез-құлқы әртүрлі, бір-біріне ұқсамайды. Кейбір адамның бет-бейнесі айта қаларлықтай сұлу болмаса да, өзіне тартып тұратын бір қасиеті болады. Ол қасиет – адамның адамгершілік қасиеттерімен тығыз байланысты ішкі жан дүниесінің сұлулығы. Өмірде сұлу адамдар өте көп, бірақ жаны сұлу адамдар көп деп айта алмайсың. Нағыз сұлулармен сөйлесе келе, олардың жан сұлулығының таяз екендігін көрсең, оның сұлулығының еш мәні қалмайды. Жан сұлулығы, сөзсіз, сана-сезімнің жоғарылығынан туындайды. Адамның өнер-білімге, өмір сүруге құштарлығы, айналасындағы сұлулықты жоғары бағалауына, сүюіне ықпал етеді. Мәселен, кешегі өткен Тұран патшайымы – Томирис, Шыңғыс ханның әйелі – Бөрте, Қабанбай батырдың жары – Гауһар, Олжабай батырдың анасы – Есенбике, Абылай ханның қызы – Айтолқын, Кенесарының қарындасы – Бопай ханшайымдар ерекше көркем бейнеленген. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыр» және «Еңлік-Кебек» дастандарындағы Мамыр мен Еңлік махаббатың мәңгілік символы ғой. Ал Домалақ ана, Қалампыр ана, Қарашаш, Абақ, Шашты, Зере, Ұлпан, Айша бибі, Құртқа, Гүлбаршын, Айғаным, Бопай сияқты аналарымыздың тағдыры мен өмірі, болмыс бітімі, адамзатқа үлгі болмақ. Бұлардың әрқайсысы – көрегенділікті, тапқырлықты, адалдықты, махаббат пен сұлулықты үйлестіре білген ақыл-парасатың иелері. Осыдан қазақ қызының инабатты, ізетті, сыпайы, көркем мінезді болғанын көреміз. Әйелдерді бейнелеу Шал ақында көптеп кездеседі: «Дос болма майда тілді күлгенменен, сырты ғана жылтырап жүргенменен» [*Қамзабекұлы Д.,Омарұлы Б., Шәріп А., 2013. 45б.*]. Асан қайғы толғауларында қазақ даласының сұлулығы, жер байлығы, аң-құстар тыныс-тіршілігі, олардың географиялық мекен-жай күйі тілге тиек болады. Қазтуған жыраудың шығармашылығындағы көркемдік әлем мәселесі – оның туған жермен қоштасу жырынан көреміз: «Алаң да алаң, алаң

жұрт, Ағала ордам қонған жұрт, Атамыз біздің Сүйініш Күйеу болып барған жұрт, Анамыз біздің Бозтуған Келіншек болып түскен жұрт, Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт, Кіндігімді кескен жұрт, Кір-қонымды жуған жұрт» *[«Бес ғасыр жырлайды» 1989, 32б.]*. Бұл жолдарда адамды баурап алар ерекше бір күш, адамды елітіп, ерітетін нәзік бір сезімге бөлейді.

Ойымызды қорыта айтқанда, көркем әдебиеттегі рухани тәжірибелер үрдісінде өмір сүру үшін этностар дүниетанымдық принциптерін мәдени формада құрады. Олардың рухани жады табиғат, кеңістік пен уақыт, моральдық адамгершілік құндылықтар, ел мен жер, намыс пен арождан, тілі мен дін, қасиет-кие сияқты ұғымдарды айқара қамтитын, көркем айшықты эстетикалық таным-талғаммен, рәміздік құбылыстармен айшықталады. Рәміз халықтардың рухани және материалдық мәдениетінің ақиқат болмысын айқындайды. Адам баласы рәміз бен семиотикалық таңбалар арқылы кез-келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасы мен ойын білдіре алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Назарбаев Ә.Н. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы. 21 қараша 2018. http://www.akorda.kz.
2 Галимуллина А.Ф. Специфика воплощения татарского национального культурного кода в художественном мире Роберта Миңнуллина. //Научно–техническая конференция по итогам совместного конкурса фундаментальных исследований РФФИ в 2018 г.. – Казань: Изд.-во «Фэн« АН РТ. –154 с.
3 Ер Тарғын. Er Targyn. Батырлар жыры. Күмісбаев Ш. Алматыкітап 2019. –104 с.
4 Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы.– Алматы: Қазығұрт,– 2004. Үшінші том. Поэмалар. –408 б.
5 Қашқари М. Түрік сөздігі. 3–том. /Аударған А. Егеубай. – А: Арда+7, 2017. – 600 б.
6 Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. kazneb.kz
7 Лотман Ю.М. Заметки о художественном пространстве Путешествие Улисса в «Божественной комедии» Данте. //Избранные статьи: В 2–х т. –Таллинн: Александра, 1992. – Т.1. – С. 463.
8 Сулейменов О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алмаы. 2012. –304 с
9 Қасиманов С. Алтай аңыздары. – Алматы: Атамұра 2013. –187 б
10 Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. – Алматы: Арна, 2013.–149б.
11 «Бес ғасыр жырлайды» атты жинақтарда жарық көрген. Алматы: 1989. -299 б.

ӘОЖ 070
МҒТАР 19.41

ЖАҚСЫЛЫҚБАЕВА РИММА СЕРІКӘЛІҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

САҒИ ӘСЕМ ӘЛМАХАНҚЫЗЫ
магистрант
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ЖУРНАЛИСТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ МЕН ӘДЕП НОРМАЛАРЫ

Түйін. Ғылыми мақаладажурналист шығармашылығындағы тіл тазалығы мен әдеп нормаларының сақталуы, журналист этикасындағы заманауи талаптар мен міндеттер сарапқа салынады.

Түйінді сөздер: журналистика,газет-журнал, тіл тазалығы, мақала, ақпарат, журналист этикасы, мәдениет, мораль, сөз, сайт, интернет.

Резюме. В научной статье анализируются чистота языка и нормы поведения, современные требования и обязанности в журналистской этике творчества журналиста.

Ключевые слова:журналистика, газета-журнал, чистота языка, статья, информация, этика журналиста, культура, мораль, слово, сайт, интернет.

Summary. The scientific article analyzes the purity of language and norms of behavior, modern requirements and responsibilities in the journalistic ethics of a journalist's creativity.

Keywords: journalism, newspaper, language purity, article, information, journalist ethics, culture, morality, word, website, Internet.

КІРІСПЕ

Тіл – әр түрлі адамдар арасында өзара түсінушілікті орнататын қайталанбас құрал. Тілдің құдіреті оның тек қана ойды жеткізе алу қасиетінде емес, ең алдымен тіл арқылы қоршаған орта жөніндегі адамның ойын анықтауға, танымын байқауға болатын мүмкіндігінде. Екінші жағынан, тіл – ұлттық мәдениеттің айнасы, оны сақтаушы да келесі ұрпаққа мұра етіп жеткізуші де құрал. Ғалым Э.Сепир: «...тіл – мәдениетті ғылыми тұрғыдан зерттеп-тануға мүмкіндік беретін ең басты алғышарт болып табылады»,-деп тұжырымды пікір білдіреді [Жолмұрат Ж., 2010,382 б]. Зерттеуші Г.В.Колшанский: «Тілде адамның шығармашылық танымдық (әлеуметтік және жеке) әрекетінің бейнесі көрінеді. Тілдік әрекет арқасында адам ақпаратты топтайды, білдіреді, басқа адамдар тәжірибесін үйреніп, игереді»,-десе,Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров сынды ғалымдар тіл мен мәдениеттің тікелей байланысын дәлелдей отырып, тіл – ақпаратты сақтаушы, ұлттық мәдениеттің айнасы деген өзіндік тұжырымдарын айтқан [Әлқожаева Н., 2006, 98 б]. Яғни,тілдік тұлғаны қалыптастыруда басты мақсат– жалпыадамзаттық және ұлттық, отандық құндылықтарды тұтынушы, өзінің және басқа халықтардың мәдениетін сыйлайтын және адамгершілікті адамды тәрбиелеу.

Тіл – халықтың сан ғасырлық санасы мен зердесінен сүзіліп өтіп, шыңдалудан танбаған, тарихтың жауындары мен дауылдарынан да желкенін жықпай өтіп, халықпен бірге жасасып келе жатқан құдіретті құбылыс, тақымына талайды басып, талайды шаңына көмген тарихтың өзі тәнті боларлық киелі қасиет. Өмірдің ажырамас арқау тіліне айналған тіл – сөйлеумен шектелмейді, әрбір қоғамдық өзгерулердің өнбойынан табылып, оның өркенді міндеттерін шешуге құралы – үні де бола біледі. Қазақтың әдеби тілі – стильдік жүйесі сараланған, қалыптасқан тіл. Әр тілдің тек өзіне ғана тән сөйлеу заңдылықтары болады, соған сәйкес қазақ тілінің де өзіне тән сөйлеу заңдылықтары бар. Сөйлеу мәдениеті бүгін күн тәртібіне ерекше қойылуы керек, себебі сөздің дұрыс жазылуы, сөзді орнымен қолдану қандай сауаттылықты қажет етсе, дұрыс айту нормасы, сөйлеу мәдениеті де сондай сауаттылықты талап етеді. Тілдің табиғи заңдылығын бұзып сөйлеуге жол берілмеу керек. Бұл тұрғыда бұқаралық ақпарат құралдарының атқарар жүгі орасан зор. БАҚ стилі, тілі журналистердің білімі мен мәдени деңгейіне байланысты. Ой дәлдігі, ой әсерлігі арқылы терең мағына танылады, ал сөзді дұрыс саптау, сөйлеу ырғағы мазмұнды оймен қоса тыңдаушысын баурап алуы – тілдің басты мақсатының бірі. Сөз мәдениеті туралы мәселеге көңіл бөлу – күн тәртібінің негізгісі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жазушы Ғабит Мүсірепов өзінің «Ана тілімізді ардақтайық!» атты мақаласында: «Көркем әдебиет, ең алдымен қай тілде жазсаң, сол тілді жақсы білуді талап етеді. Соңғы 20 жылдың ішінде біздің ана тілімізді жақсы білуден гөрі

«білемін!» деушілер көбейіп барады. Сөйте отырып, ана тілін менсінбейтін, қалай болса солай бұралай беретін жауапсыздықтарын жасыра да алмайды. Жауапсыздықтың екінші аты – талантсыздық. Талантсыздық пен жауапсыздық, өтірік пен шындық, көлгірсу мен жанашарлық бір жүректе сыйыса алмауы керек, жүрек – тазалық мекені, сұлулық мекені, ерлік мекені, әділет мекені...»,-деп жазады [Мүсірепов Ғ.,1987. 219 б]. Бұл пікірълт зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың: «Ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау, басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңісіп, құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді алу»,- деген тіл тазалығына қатысты пікірімен астасып жатыр [Байтұрсынов А., 1991. 464 б].

Жазушы Ғабит Мүсіреповтің«Авгейдің ат қорасынан бастайық» атты мақаласыныңаталуына негіз болғанАвгей туралы мынадай дерек бар: «Ежелгі Грек мифологиясындағы күн нұрлы Гелиостың ұлы Авгей шалқығаң байлыққа ие болса да, қорасы бір жиналмайды екен. Сол кезде Геракл Алфея мен Пеная атты екі өзеннің арнасын қораға бұрып, жарқыратып қойған екен деседі». Осы аңыздан кейін тазаланбай жатқан жерлерді осылай ауыспалы мағынамен атап кеткен. Ғабит Мүсірепов мақаласына арқау болған – тіл тазалығы қазір де өзекті, әлі толыққүрмеуі шешілмеген мәселе. Әдебиеттегі тіл тазалығы жөнінде жазушы: «Ана тілі ғасырлар бойында жасала береді, жасара береді. Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәселесі. Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады»,-деп толғанады[Мүсірепов Ғ., 1976. 3 б]. Бүгінде көптеген жастардың күнделікті сөз арасында: «болатұғын», «қойшиш», «ән жерде, мін жерде», «барғам, жазғам, айтқам», «келатырмын, баратырмын», нестепатсың?» т.с.с. сөздер мен сөз тіркесін орынсыз қолданып жүргенін кездестіреміз.

Мақаланың келесі бір тұсында жазушының айтқан мына пікірі де әлі күнге дейін шешімін таппай отыр: «Бұрын райкомтұғын. Осы күні совхоз боп қапты ғой, «болатұғын» деген сөздің бас жағы кесіліп қалыпты да, «болып қалыпты» делінетін сөздер ортасынан омырылған. Тегінде, осы «тұғынды» тастап, болатын, келетін деп жазу дұрыс-ау деймін»[Мүсірепов Ғ.,1976. 3 б]. Өйткені,-қазіргі таңда Қызылорда, Шымкент өңірлерінде «тұғын» сөзін жиі қолданады. Ғабит Мүсірепов айтпақшы: «Елеусіз кірген дерт енді елемесе есейе бермек». Сондықтан, мұндай олқылықтарды елемеске болмайды. Авар елінің даңқты ақыны Расул Ғамзатов: «Ертең тілім құритын болса, мен бүгін-ақ өлуге дайынмын», - дегендей, тілдің тағдыры халықтың тағдырымен тығыз байланысты екендігін естен шығармаған жөн.

2013 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде қоғам қайраткері Қорабай Шәкіров араға біраз уақыт салып бұл мәселені «Авгейдің атқорасына қайта оралайық» деп қозғап, Ғабит ағамыз айтқан: «Өгей ұлдар» мен «Өгей қыздар» қоғамымызда әлі жүргендігін сынап жазды. «Егемен Қазақстан», «Ана тілі», «Қазақ әдебиеті» сынды газеттерде, «Қазақ әйелдері» журналында сөз қолданысынан кеткен қателіктерге орынды сынын, салиқалы сөзін, келелі ойын нақты дәлелдемелермен негіздеп береді [Шәкіров Қ., 2013. 9 б].

Публицист Қайнар Олжай «Қайнар Олжайдың сабақтары» атты әлеуметтік желідегіфейсбук парақшасында сөздерді орынды пайдалану, мәтінді редакциялау, түрлі аударма мәтіндерінің қыр-сырын нақты мысалмен бүге-шігесіне дейін талқылайды. Мысал келтірсек: «Барлық адамдар», «бәрілеріңіз», «екеулерің», «біздер» деген сөздерді күнделікті ауызекі тілде қолдануды шығарып алды. «Барлық» деген соң оның жалпылама сөз екені анық. Онсыз да көпше түрде айтылып тұрған сөзге көптік жалғауын қосудың қажеті жоқ. Бұл сөздер «барлық адам», «бәріңіз», «екеуіңіз», «біз» болып қолданылады.

Тағы да мына диалогқа зер салайық:

«Күлкің келеді ме», деп сұрады досы.

«Ия, күлкіні шті», «дид» Асқар.

«Рахмет», деп жылы жауап «берет» оған досы.

Үш-ақ сөйлем. Алты қате. Осылай жазатындарды күнде көріп те, оқып та жүрміз. Әбден етіміз үйреніп те кетті деуге болады. Енді осы сөйлемдерді қазақша сауатты жазып көрелік:

«Күлкің келе ме», деп сұрады досы.

«Иә, күлкілі», дейді Асқар.

«Рақмет», деп жылы жауап береді оған досы.

Көріп тұрғандарыңыздай, сөздердің қолданылу айырмашылығы жер мен көктей. Сөзді қалай болса солай пайдалана берсең, сөз қадірі кетеді. Хакім Абай айтпақшы: «Көңілдегі көрікті ойын айтуы келіспесе түкке тұрмай қалады» [Қайнар Олжай сабақтары. 2016].

Қайнар Олжайдың өзі бұл жөнінде былай деп баяндайды: «Әлеуметтік желіде «Қайнар Олжайдың сабақтары» деген парақшам бар. Басқалары осындай парақша ашу арқылы пайда тауып жатыр. Менің ешқандай табыс табайын деген ниетім жоқ. Әлеуметтік желідегі парақшам тегін, кез келген адам мүше бола алады. Сабақ екі түрден тұрады. Біріншісі – теориялық сабақ. Әлеуметтік желідегі өткізетін теориялық сабағымда нақты өзімнің ойларымды айтып келе жатырмын. Екіншісі — практикалық сабақ. Практикалық сабағымда тұрақты тіркестерді, сандарды қолданудағы олқылықтар, сөйлем құру мен сөздерді ретімен жазу, айтылар ойдың көмескіленуі, артық сөздерге қатысты қателерді айтамын»[Олжай Қ. 2018].

Ақын Гүлнар Салықбай: «Қайырлы күн», «қайырлы таң», «қайырлы түн» деп амандасуды Ресейдің фильмдерінің қазақша аудармасы екенін

айтады. Өзіміздің төл тілімізде «Кеш жарық!» деп атаймыз. Орыс тілінен ауысқан тағы бір сөз «ол». Бастауышы да, баяндауышы да атау тұлғалы зат есімнен тұратын сөйлемдерге «ол» деген сөзді қыстыру. Мысалы, «Тәуелсіздік, ол – бақыт». «Независимость, это...», - деген сияқты [Гүлнар Салықбай туралы 10 дерек. 2019]. Журналистің сөз әдебі – адам үшін тәрбие құралы, білім, мәдениет, өнер бастауы. Сөйлей білу – үлкен өнер. Ол арымай-талмай, шешендік сырын зерттеуді, жаттығуды, мол білімді, ой-өрісі мен қиял кеңістігін қажет етеді.

Кейінгі жылдары бұқаралық ақпарат құралдары жайлы сөз қозғалғанда журналистік этика, баспасөздің этикалық әдебі, яғни кәсіптік әдеп туралы сөз сирек те болса айтылып жүр. Бұрын журналист «үгітші, насихатшы, ұйымдастырушы» деп аталып келді, енді оның қызметі – қоғамды ақпаратпен қамтамасыз ету. Әрбір журналист өзі үшін өзі жауапты болады. Журналистиканың даму деңгейі, қоғам арасындағы беделі әрбір басылымның, жеке журналистің қызметіне, баспасөз бостандығының қандай дәрежеде пайдаланып жүргеніне тікелей байланысты. Демек, біздің елде демократия орнады деп сөз бостандығын теріс пайдаланып, кез-келген ақпаратты жария етуге болмайды. Мұнымен қатар, журналист жеке басының тәрбие деңгейін, мәдениеттілігін, әдептілігін қоғам алдындағы парызын қалай түсінетіндігін аңғартатын этикалық мәселелер бар. «Ана тілің– арың бұл...», «Тіл тағдыры – ел тағдыры», -деп мәртебемізді биіктеткендей боламыз, алайда сөз асылын терген журналистердің өзі кейде бұқаралық ақпарат құралдарында сөздерді қате қолданып жүреттінін байқаймыз. Мәселен, «Назарларыңызға рақмет!»– дұрысы: «назар салғандарыңызға немесе аударғандарыңызға рақмет!». «Түрмеге тоғытылды»–(адамға қарата айтуға болмайды) дұрысы: қой тоғыту, май тоғыту. «Бешбармақ» – дұрысы: ет асу, ет пісіру, ет жеу. «Жаңбыр жаууы күтілуде» – дұрысы жаңбыр жаууы мүмкін, синоптиктер жаңбыр жауады деп болжам жасап отыр. «Атқа отырды» – дұрысы: атқа мінді. «Үлкен рақмет!» – дұрысы: Көп рақмет! «Алаңдаушылық білдіріп отыр»– дұрысы: Алаңдап отыр.«Өз кезегінде» – дұрысы: Реті келгенде. «Танымалдылыққа ие болды»– дұрысы: танымал. «Айтатын боламыз, жазатын боламыз, баратын боламыз»– дұрысы: айтамыз, жазамыз, барамыз.

Журналист этикасы – қоғамда, әлеуметтік ортада БАҚ өкілінің ұстанымымен қызметімен, сондай-ақ, белгілі тұлғалар, ұжымдық топтармен тікелей байланысты болғандықтан кәсіби шеберлікке де ықпал етуші негізгі фактор бола алады. Қоғам мен халық арасындағы үлкен жауапкершіліктің өзі журналистке моральдық-этикалық және имани игі қасиеттерді игеруін талап етеді. Телеарнадан таралатын бағдарламаларға да олқылықтар кездесіп жатады. «Астана» арнасынан көрсетілетін «Ел аузында» бағдарламасында (2 қараша 2019 жыл) эфирде этикалық заңдылықтарға сәйкес келмейтін сөздерді қолданған. Яғни, кадр сыртындағы журналист: *«Қазіргі заманда шешіну ғана емес, ашық сүйісу де сәнге айналды»,* - деп «шешіну», «сүйісу» деп анайы сөздерді қолданады. Осы бағдарлама санында: *«Ел аузында жүретін әзілкештерге көбісі ойлағандай оңай емес. Себебі олардың жұмысы мен күнделікті өмірін халық айыра білмейді»,* - деп «айыра» сөзін ерсі қолданған, оның ауыспалы мағынасы «ажырата білмейді» деп айтылады. Бірде «Hit.tv» арнасының «Менің өмірім» бағдарламасында жүргізуші келген қонаққа: «Көзден кетсе көңілден кетеді деген әңгіме бар...» , - деп сұқбатын жалғастырды. Бұл жерде «әңгіме» деуі дұрыс емес. Мұндай әңгімені өз басымыз көрмедік де, естімедік. «Көзден кетсе көңілден кетеді», -деген халық арасында айтылатын сөз. Тележурналистикадағы тележүргізушінің сөйлеу мәдениеті де келелі мәселелердің бірі. Сөйлеу мәдениетінің ең басты қағидасы– сөз қадірін білу, ал сөз қадірін білу үшін өмірді терең зерттеп білу, оның қыр-сырын жан-жақты талдап түсіну, әрбір айтылған сөз үшін жауапкершілікті сезіну, үнемі іздену қажет.

Журналистік әдептің тағы бір мәні журналистің өзіндік ұстанымына келіп жалғасады. Көрермен таласа көретін хабардың, оқырман тұшына оқитын мақала мазмұны да оның қалай жасалып, жазылатынына байланысты. Түптеп келгенде, әдеп ұстанымы – журналистің әдептен озбай үшін белгілі бір бағыт ұстауы. Егер журналист дерек пен материалға атүсті қараса, онда әдептің бұзылуына әкеліп соғады. Сондықтан, адал әрі әділ болу, өмірдің объективті шындығын жеткізуші, сол арқылы қоғамдық пікірді қалыптастырушы журналистке өтірік айтуға, жалған ақпарат таратуға, әдептен озуға еш құқығы жоқ. Журналистің әдебі, сөз мәдениеті оның жазбасынан да көрініп тұрады. «Қазақ әдебиеті» газетінің 2019 жылғы 15 қазанында «Жалыннан туған тас мүсін» мақаласы былай басталады: «**Алматының Достық даңғылын бойлай жүргенде Жамбыл ескерткішін көрмеу мүмкін емес. Текшелене қаланған тастан сылдырай аққан су, домбырасын ұстап, малдас құра отырған «дала Гомері» атанған жыр алыбының бейнесі қала табиғатымен композициялық үйлесім тапқан. Бұл – мүсінші Бақытжан Әбішевтің шоқтығы биік туындысының бірі. Сәтті шыққаны сонша, көргенде бойыңа тыныштық сыйлайды. Атамыз мейлінше қарапайым, ойлы, шынайы бейнеленген». Осы сөйлемдегі *«бойыңа тыныштық сыйлайды»* деген сөз дұрыс қолданылмай тұр. Дұрысы: *«жанға жайлылық немесе тыныштық»* деп қолдану керек.**

«Қазақ әдебиеті» газетінің 2019 жылғы 28 қазанында **«Қап, келісілген уақыттан кешігіп қалғанымды-ай...». Кейіпкерім мені тілші-**

лер бөлмесінің алдында күтіп тұр екен. Сұңғақ бойлы, тіп-тік, жүзінен нұры төгілген актер күлімдеп қарсы алды. Шікірею, сыздана сөйлеу, реніш білдіру деген жоқ. Сыпайы, мәдениетті, қарапайым. Ағаны сұхбат өтетін бөлмеге кіргіздім де, әлдебір шаруамен сыртқа шығып кеттім. Қайтып келсем, маған төр жақтағы орындықты қалдырып, өзі шетке жайғасыпты. Бекзаттық деген осы болар... Өз-өзінен көңілім жабырқап, жүрегімді мұң шымшылап сала берді. Тілімнің ұшында бір сауал: «Неге біз осы...».Мақалада: «кіргіздім де» сөзінің *«де»* жатыс септік жалғауын қолдануы артық, сөйлемнің мағынасын өзгертіп тұр. Сөйлемді былай жазсақ оқырман жылы қабылдайды: «**Ағамызды сұхбат өтетін бөлмеге кіргізіп, әлдебір шаруамен сыртқа шығып кеттім».** «Мұң шымшылап» сөзі дұрыс емес, яғни «мұң ұялатты», «мұңайдым» десе де бола еді. «Тілімнің ұшында бір сауал» емес, «ойда туындаған сауал» деуі орынды.

Көптеген басылымдарда журналистер «Орын алды» сөзін жөнсіз, қисынсыз қолданып жүр. «Егемен Қазақстан» газетінің «Шарайна» айдарында(4 тамыз 2012) «Орын алған осы табиғаттан»..., «Су тасқыны орын алмай тұрған шақта»..., «Ағаджан Абиев бокс турнирінде орын алған судьялық даудан кейін»..., Мәмед Абдулғалимов ойынында орын алған»... десе, «Айқында» (30 қазан 2009) «Павлодарда оқушылар уланып қалды» мақаласында: «Оқиға жергілікті уақыт бойынша 10 сағат 53 минутта орын алған», ...Атап айтқанда карбит пен кальцийдің өзара химиялық араласуынан жарылыс орын алған, -деп жазады.

«Жетісу» газетінде (19 қазан 2013) «Ел мүддесін көздеп, жарғақ (?) құлағы жастыққа тимей»,- деп жазды. Қазақ «Жар құлағы жастыкка тимей» деуші еді. Сол жарға теңеген асыл құлағы енді жарғақ болыпты.Жарғақ – жас құлынның, қозының, лақтың жүні қырылған жұқа, кепкен терісі, тулақ. Бұл да сол сөздің мағынасын түсінбей, ойына келгенін жаза салудың салдары.

«Айқын» газетінің 2010 жылғы 24 ақпанында «Алматы облысының бірқатар елді мекендерінде ондаған үйді қатты жауған жаңбыр мен еріген қардың суы шайып (?) кетті»,- деп жазды. «Жас Алашта» (16 наурыз 2010) «Адам қолымен жасалған апат» деген мақалада: «Су бөгені жарылып, 10 метр биіктікке көтерілген су тасқыны ауылды түгел шайып кетті»,- (?) деп жазды.Сонда «ондаған үйді», «ауылды түгел шайып кетті» дегенді қалай түсінуге болады? Тасыған су, (сел) үйлерді, ауылды алып кетіп, жойып жіберген жоқ, әшейін шайып тазалап кеткен бе? Мүлде дұрыс емес! Сел, жойқын тасқын «шайып кетпейді», орып, жойып, сыпырып алып кетеді! Шайып кету деген – жуып-шайып, тазалап кетті деген мағына береді.

Журналистің сұхбат жанрында орынды сұрақ қоя білуі де – өнер. «Жұлдыздар отбасы» журналынан бірнеше мысал келтірсек, «– Топтан шығып кеттіңіз. Не үшін топтан «қуылып» кеткеніңіз бізге беймәлім (Жұлдыздар отбасы. №2. 2009. Б.Досыбаевқа қойылған сауалдан үзінді), «– Сұхбатты бастайын десем сұрыңызды бөтенсіп отырғаным. Мына сақал-мұртыңызбен бетіңізге қарап сөйлеудің өзі ыңғайсыз екен...) (Жұлдыздар отбасы. №2. 2010. Актер Ж.Байтековке қойылған сауалдан үзінді). Таза сұхбат жанрынан тұратын журнал болғандықтан «Жұлдыздар отбасында»: «ұзынқұлақтан естуімше», «сондай өсек бар», «құлағым шалды», «солай дейді ғой» т.с.с. дерексіз, тексерілмеген дүниелерден туындап жататын бірсыпыра сұрақтар аясын байқалып қалады. Бүгінде «Жұлдыздар отбасы» журналы белгілі себептермен шықпайды. Алайда, жалпы, халыққа арналған, сұранысқа ие, таралымы мол басылым ретінде қазақ журналистикасында өзіндік қолтаңбасымен қалатындығына шүбәміз жоқ. Өйткені, журналдың бас редакторы, білікті журналист Жарылқап Қалыбайдың өзі былай дейді: «Егер біздің журналистеріміздің 50 пайызы үйлі-күйлі болса, журналдың сапасы да тағы 50 пайызға артар түсер еді... Қазіргі таңда біздің елдегі басым тіл – орыс тілі. Қазақ тілінің жағдайы жылдан-жылға мүшкіл болып барады... Қазақ тілін ғылым мен техника, саясат пен бизнес тіліне көшіруге тырысайық. Сонда ғана қазақ басылымдарының таралымы 73 мың ғана емес, 730 мың дана болады...».

Қазақ журналистері ғаламдық ақпаратты орыс тілді ақпараттардан алып, уақыттан ұтылып отырғандары жасырын емес. Сөйтіп, орыс ақпарат көзінен айналып шықпай, кейде аударма берумен шектелетін жағдай да кездеседі.

Көшедегі жарнама баннеріне қарасаңыз, «Яндекс таксидің» жарнамасын байқайсыз. Орыс-шадан тікелей аударған сөйлемге мән берсеңіз, «Тапсырыс жеткізу 15 минут» делінген. Өте өрескел қате. Ондай қателер жетерлік. Жарнама агенттіктері осындай қателермен дұрыстап жұмыс жасауы керек. Тілі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады. Сол себепті де осындай ірілі-ұсақты қателерді жөндеп, сөзімізді түзесек тез арада құтылуға болатын «қатер» деуімізге әбден болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Баспасөз зерттеушісі В.М. Теплюк: «Журналист үшін ең маңыздысы – азаматтылық, адамдардың өмірін жақсартуға тырысу»,-деп жазады Теплюк [В.М., 1980. с.37]. Бүгінде журналистерге мынадай жауапкершіліктер жүктелгенін атап көрсету қажет:

1. Қоғамға қатысты барлық құндылықтарды сақтап, қорғау. Барлық жағдайда дұрыс азаматтық көзқарастар қалыптастыру.

2. Демократиялық қоғам институттарымен санасып, елінің халықаралық және құқықтық заңдылықтарын сақтау.

3. Кез-келген адам баласының ар-ұяты мен

намысына сыйластықпен қарап, өзін-өзі тәртіпті ұстау. Сондай-ақ, ортақ қабылданған этикалық-моральдік заңдылықтарды сақтау.

4. Барлық кәсіби жұмыстарды тек жоғары деңгейде және шынайы орындауға міндетті.

Қазақстанның ақпараттық кеңістігінде журналистік этика мәселесі ақпараттық бағдарламаларға тән түйткілдердің бірі. Әлемдік тәжірибеге сүйенер болсақ, шетелдердің ірі ақпараттық холдингтарында бұл мәселе «корпоративтік этика кодексінің қабылдануымен оңтайлы шешілген» [Есенбекова Ұ., Жанпейісова Қ.,2019. 135 б].

Көрнекті жазушы, журналистШерхан Мұртазаның «Бір кем дүниесінде»:«Ұятсыз болма!» - деп айтатын тұсын білеміз. Адамға бала жастан ең керегі – Ұят деген қасиет. Ол туа бітеді. Бірақ кейбіреуі өсе келе, ұяттан жұрдай болады. Бүгінгі жас журналистерге Шерағаңның мықты қағидасын ұстаным ретінде алу қажет сияқты. Ойымызды белгілі публицист Нұртөре Жүсіптің мына бір ойымен қорытуды жөн көрдік: «Жазудан жалықпаңдар. Мықты журналист жазғанда өзін аямай жазуы керек, мол жазуы керек. Сонда ғана өзіндік стилдерің қалыптасады. Американдық әлемге әйгілі жазушы, журналист Джек Лондонды бәрің білесің. Сол кісінің алғашқы кітабын баспадағылар 600-рет қайтарып тастап отырған екен. Бірақ ол сонда да беті қайтпаған екен. Мұндай қайсарлық, жанкештілік сіздерге де тән болсын. Сонда ғана журналистік машықтарың ұшталады, өрелеріңіз өседі. Екінші бір айтарым, танымал адамдар туралы досье жинауға әдеттеніңдер. Ол жүйелі түрде болуы керек. Досьеге қарап отырып, терең талдау жазуға машықтаныңдар. Досье ол бір мәліметі мол дереккөз ғой. Ауқымды, іргелі іспен айналысуға жүрексінбеңіздер. Жас кезде батыл болыңыздар. 13 жасында елге билік етіп, төрелігін айтқан Қазыбек би қаперіңізде болсын. 13 жасында ол Тайкелтір би бастаған қазақ елшілері құрамында қалмақ ханы Қонтажыға барып, батырлығымен, шешендігімен көзге түскен. Мотивацияны көп айтасыңдар ғой. Нағыз мотиватор – Қазыбек би»[Жүсіп Н., 2019].

Ана тіліміз – мұхиттай терең, өлшеусіз. Рухани құлдырағанымыз соншалық, бай мұрамыздың мәнісін ашып, игеруге қауқарымыз жетпей жатады. Мағынасын ұғынбағандықтан, қай жерде қалай айтарымызды білмей, асыл сөздің құнын түсіріп жатамыз. Алайда жауһар тасты қашаған сайын сүйіктеліп, қырланып, қолжетпес қазынаға айналатынын ұмытпауымыз керек. Мұстафа Кемал Ататүрік: «Қорғанудың ең жақсы тәсілі – шабуыл. Олай болса, тіл саласында пайда болған жат нәрселерге шабуыл жасайық, ағашты бір рет сілкіп байқайық. Қандай шіріктердің түсетінін, қалған бүтіндердің қаншалықты екенін көрейік...»,-дейді. Қазақ журналистикасының қауқары әлі талай биікті бағындырады деп сенейік!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жолмұрат Ж. Әлеуметтік фразеологизмдерді салыстырудың теориялық негіздері //Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. -№5 (78). -2010. -382 б.
2. Әлқожаева Нұргүл. Тілдік тұлға қалыптастырудың кейбір мәселелері//Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімнің жедел жаңаруы жолында /Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқытушы-профессорларының XXXVI ғылыми-әдістемелік конференциясының материалдары. I кітап. -2006. -98 б.
3. Мүсірепов Ғабит. Кездеспей кеткен бір бейне. –Алматы: Жазушы. -1987. -219 б.
4. Байтұрсынов Ахмет. Ақ жол. –Алматы: Рауан. -1991. -464 б.
5. Мүсірепов Ғабит. Авгейдің ат қорасынан бастайық //Социалистік Қазақстан, -1976. -28 қараша. -3 б.
6. Шәкіров Қорабай. «Авгейдің атқорасына» қайта оралайық //Қазақ әдебиеті. -2013. -19 сәуір. -9 б.
7. Қайнар Олжай сабақтары. -2016. /https://www.facebook.com/groups /.
8. Олжай Қайнар. Жұмбақ жанға деген махаббат журналистикаға әкелді. -2018. -15 ақпан. /https://aqtobegazeti.kz/?p=63232
9. Гүлнар Салықбай туралы 10 дерек. -2019. -7 наурыз. /https://adebiportal.kz/kz/news/view/gulnar_salikbai_turali_10_derek_21430
10. Теплюк Виктор Михайлович. Этика журналистского творчества. –М.: Мысль. -1980. С.-37.
11. Есенбекова Ұлмекен., Жанпейісова Қ. Ақпараттық дәуір медиалары: тілдік орта мен моральдық-этикалық нормалар туралы //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. -№8 2/. -2019. -135 б.
12. Жүсіп Нұртөре. Өзіңді аямай жазу керек немесе брэнд пен трэнд. -2019. -31 қаңтар. /presidentlibrary.kz/kk/news/nurtore-zhusip-ozindi-ayamay-zhazu-kerek-nemese-brend-pen-trend.

УДК 372. 881.161.1

ЖУМАШЕВА АНАРА ШАРИПОВНА
доктор филологических наук, доцент педагогики, профессор
Кафедры дошкольного и начального образования
Павлодарского государственного педагогического университета

САМЕТОВА ФАУЗИЯ ТОЛЕУШАЙХОВНА
кандидет филологических наук, ассоциированный профессор
Казахского Национального женского педагогического университета

УЧЕБНИК РУССКОГО ЯЗЫКА НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА

Түйін. Мақалада бастауыш мектептің 3-сыныбына арналған «Орыс тілі» оқулығының тұжырымдамасы, мазмұны мен құрылымы талданады. Автор бұл оқулықтың ерекшелігі ретінде оның жаңалығын айқындайды, оқытудың жаңа технологияларына, оқыту мен бағалаудың формалары мен әдістерін енгізуге ықпал ететін оқытудың мазмұнына тоқталады.

Түйінді сөздер: білім беруді модернизациялау, жаңа буын оқулығы, функционалдық сауаттылық, тіл, лингвистикалық, коммуникативтік құзыреттілік, сөйлеу әрекетінің түрлері.

Резюме. В статье рассматривается концепция учебника «Русский язык» для 3 класса начальной школы Казахстана, дается анализ и оценка его содержания и структуры. Автор приходит к выводу о том, что отличительной особенностью данного учебника является ее новизна, инновационный комплексный подход к содержанию обучения, способствующих внедрению новых технологий, форм и методов обучения и оценивания.

Ключевые слова: модернизация образования, учебник нового поколения, функциональная грамотность, языковая, лингвистическая, коммуникативная компетенция, виды речевой деятельности.

Summary. The article discusses the concept of the textbook «Russian language» for the 3rd grade of a primary school in Kazakhstan, analyzes and evaluates its content and structure. The author comes to the conclusion that the distinctive feature of this textbook is its novelty, an innovative integrated approach to the content of training, contributing to the introduction of new technologies, forms and methods of training and assessment.

Keywords: modernization of education, a new generation textbook, functional literacy, language, linguistic, communicative competence, types of speech activity.

Модернизация образования, происходящая в современном Казахстане, требует обновления содержания образования на всех уровнях. Не исключением является и начальное образование. Так, в соответствии с требованиями времени АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» совместно с Национальной Академией образования имени И.Алтынсарина, учеными высших учебных заведений и учителями общеобразовательных школ был разработан пробный вариант Учебной программы для начальной школы для апробации в 30-ти пилотных школах [*Учебная программа, 2016, с.1*].

В отличие от традиционной, учебная программа в рамках обновленного содержания начального образования построена на использовании принципиально новых педагогических подходов к обучению, что является очень актуальным в условиях модернизации и переосмысления системы образования современного Казахстана [*Учебная программа, 2016, с.4*].

Новизна подходов прослеживается уже в содержании обучения, являющимся более глубоким, состоящим из 4 разделов и 4 подразделов в последнем разделе. Принципиально новым является рассмотрение педагогических подходов к организации учебного предмета, подходов к оцениванию результатов изучения предмета «Русский язык», сама организация содержания предмета «Русский язык» в русле новых подходов к обучению, выделение системы целей обучения и долгосрочного планирования.

Отличительной особенностью данной программы является то, что в ней органично сочетается использование классических (ценностно-ориентированного, деятельностного, личностно-ориентированного, коммуникативного) подходов, нашедших отражение в традиционной программе, во взаимосвязи с новыми, инновационными подходами к обучению.

Такой инновационный подход к организации образовательного процесса позволяет превратить обучение в модель общения учащихся в реальном творческом процессе, предполагающего активный обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Особенностью программы является еще и то, что все содержание учебного материала построено на использовании ма-

териалов регионального характера (объекты, предприятия, источники информации), что в целом направлено на формирование казахстанского патриотизма.

При этом основным является коммуникативный подход, реализующийся в 4 видах речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо) в различных речевых ситуациях. Немаловажным фактором является использование текстов различных стилей и типов речи на базе сквозных тем, что предполагает правильное использование системы языковых и речевых норм. Изучение сквозных тем на каждом предмете создает возможности для широкого использования межпредметных связей всех дисциплин, изучаемых в начальной школе.

Исходя из сказанного, логичным является определение основной цели обучения предмета «Русский язык», которая заключается в формировании функциональной грамотности, коммуникативной компетенции, обеспечивающей развитие всех видов речевой деятельности: слушания, говорения, чтения, письма как показателей общей культуры человека.

В логике данной цели выстроены и задачи обучения:

- формировать лингвистическое отношение к единицам языка;
- развивать умение анализировать, сравнивать, обобщать, систематизировать информацию через овладение аналитико-синтетической деятельностью в процессе изучения языковых явлений;
- формировать умение сознательно пользоваться предложением для выражения своих мыслей;
- формировать продуктивную речевую деятельность через обогащение и активизацию словарного запаса, развитие речевой культуры и культуры общения;
- формировать умение планировать, контролировать и оценивать учебные действия в процессе решения фонетических, лексических, грамматических, орфографических задач; определять наиболее эффективные способы достижения результата;
- формировать умение понимать причины успеха/неуспеха учебной деятельности;
- развивать творческие способности через формирование познавательного интереса и стремления совершенствовать свою речь;
- развивать интерес и любовь к родному языку через освоение окружающего мира и явлений окружающей действительности;
- развивать коммуникативные умения и навыки через умение слушать и слышать собеседника, готовность вести диалог и признавать возможность существования различных точек зрения, высказывать свою позицию, обосновывая ее в соответствии с языковыми нормами;
- приобретение и систематизация знаний о языке как основы речевой деятельности;
- формирование и развитие видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение и письмо) как навыков функциональной грамотности во взаимосвязи, навыков выбора средств языка в соответствии с целями, задачами и условиями общения;
- приобщение к культурному наследию народов Республики Казахстан;
- воспитание у учащихся уважения и внимания к мыслям и чувствам своих одноклассников;
- становление гуманистического мировоззрения, формирование интеллекта и духовного мира учащихся, приобщение их к национальным и общечеловеческим ценностям, основанным на национальной идее «Мәңгілік ел» [*Жумашева А.Ш., 2017, с.55*].

Таким образом, цели и задачи обучения предмету «Русский язык» должны содействовать становлению духовно богатой личности, которая умеет самостоятельно учиться и ориентироваться в информационном потоке.

В соответствии с обновленной программой были созданы учебники русского языка нового поколения, предназначенные для начальных классов школ Казахстана с русским языком обучения. Одним из направлений этого процесса является издание АОО «НИШ» Учебно-методического комплекса по предмету «Русский язык» для 3 класса школ с русским языком обучения, состоящий из учебника (4 части), рабочей тетради (2 части), методического руководства для учителя (2 части) [*Русский язык, 2017, с.1*].

Преимущества данного учебника заключаются в следующем:

– соответствие учебной программе;

– тексты упражнений соответствуют сквозной теме раздела;

– единство лексического и грамматического материала;

– доступность языка изложения;

– единый учебно-методический комплекс: руководство для учителя, учебник, рабочая тетрадь [*Русский язык, 2017*].

Заложенные в учебнике инновационные подходы в обучении, развитии и воспитании младших школьников в условиях обновленного содержания образования позволяют использовать его в практике учителей начальных классов как компонента, необходимого для социализации личности, направленного на саморазвитие и самореализацию личности младших школьников, как ориентира проектирования образовательной системы XXI века.

К таким инновационным подходам относятся:

- коммуникативно-деятельностный подход (обеспечение максимального приближения учебного процесса к реальному процессу общения);

- исследовательский подход (что я знаю, что я хочу узнать, чему я научился);

- развивающее обучение (учащийся овладевает системой учебных действий, учится конструировать свою учебную деятельность и управлять ею);

- дифференцированное обучение (постановка задач согласно потребностям ученика).

Указанные цель и задачи, педагогические подходы определяют содержание и структуру учебника:

1. Комплексное формирование основных компетенций (языковой, лингвистической, коммуникативной, культурологической), направленных на достижение школьниками качества освоения содержания образования.

2. Реализация современного подхода в обучении русскому языку на текстовой основе, позволяющей слить воедино процессы формирования языковой, лингвистической, коммуникативной и культурологической компетенций, обеспечивающей органическое единство познания системы языка и развития речи.

Языковую компетенцию учащихсяпри обучении русскому языку в начальных классах составляют знания системы русского языка, функционирования ее единиц, а также освоение совокупности правил связи слов в предложении, их взаимодействия, знания системы орфографических, пунктуационных правил, определяемых учебной программой. В таком случае языковая компетенция синонимична речевой, она предусматривает освоение системы языка, формирование умений им пользоваться. Языковая компетенция должна включать:

1) обучение средствам языка;

2) обучение частноречевым (орфоэпическим, акцентологическим, лексическим, грамматическим) навыкам и умениям;

3) обучение речевым навыкам и умениям (в различных видах речевой деятельности);

4) обучение коммуникативным навыкам и умениям общения на языке, что предусматривает организацию речевого общения в соответствии с социальными нормами речевого поведения [*Шанский Н.М., 1989, с. 140-141*].

Лингвистическая компетенция учащихся при изучении русского языка включает в себя знание единиц языка и правил их соединения, умение ими пользоваться, знание о языке, его системе и структуре [*Шанский Н.М., 1989, с. 82*]. Лингвистическая компетенция - это сумма лингвистических знаний, понимание системы языка, осознание ее особенностей[*Быстрова Е.А., 1999, с. 70*]. Следовательно, лингвистическая компетенция определяется как «совокупность специальных (лингвистических и учебно-языковых) и метапредметных знаний, умений, навыков, способов деятельности и ценностных ориентаций...»[*Черепанова Л.В., 2003, с.136*]. Таким образом, лингвистическая компетенция понимается как совокупность лингвистических знаний, включающих в себя сведения о языке как общественном явлении и развивающейся системе; комплекс лингвистических понятий и знаний, формируемых на их основе; систему учебно-языковых умений, навыков и способов познавательной деятельности. При формировании лингвистической компетенции объектом научного изучения выступает язык как системно-структурное образование, она предусматривает углубление знаний о:

- лингвистике как науке;

- языке как многофункциональной развивающейся системе;

- взаимосвязи основных единиц и уровней языка;

- языковой норме, ее функциях;

- основных формах существования национального языка;

- функционально-стилистической системе языка [*Быстрова Е.А., 2004, с.19*].

Все перечисленные виды умений и навыков должны формироваться во взаимной связи, в неразрывном единстве, при этом базой являются языковые средства, вершиной – коммуникативные умения и навыки.

Коммуникативная компетенция в самом общем смысле - это способность индивида осуществлять коммуникацию в различных сферах и ситуациях общения в соответствии с его потребностями. Иначе под коммуникативной компетенцией понимаются знания, умения и навыки, необходимые для эффективного общения. Под коммуникативной компетенцией подразумеваются «знания, умения, навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватного целям, сферам, обстановке общения» [*Быстрова Е.А., 1999, с.71*]. Коммуникативная компетенция предполагает усвоение речеведческих знаний, то есть знаний, связанных с лингвистикой речи, использование средств языка для целей общения с учетом речевых условий, владение разновидностями речи, навыками анализа текста [*Быстрова Е.А., 1999, с.70*].

Согласно приведенным определениям, коммуникативная компетенция включает в себя:

1. Наличие определенных знаний языка и теоретических сведений о нем;

2. Умение соотносить языковые средства с задачами, целями и условиями общения, то есть с ситуацией;

3. Умение организовать речевое общение с учетом социальных норм поведения;

4. Владение национально обусловленной спецификой употребления языковых средств. Такое понимание коммуникативной компетенции отражает специфические характеристики этого понятия – адекватность (соответствие) и приемлемость высказывания в условиях реаль-

ной коммуникации [*Шанский Н.М., 1989*].

Структура и содержание учебника подчинены формированию вышеуказанных компетенций. Так, учебник состоит из 4-х частей, каждая часть состоит из 2-х разделов, всего 8 разделов. Разделы состоят из следующих сквозных тем, определенных программой:

1. Живая природа.
2. Что такое хорошо, что такое плохо.
3. Время.
4. Архитектура.
5. Искусство.
6. Выдающиеся личности.
7. Вода – источник жизни.
8. Культура отдыха, праздники.

Каждый раздел учебника начинается с вводной страницы. Ее назначение: ознакомление с темой, основными навыками, которые формируются в процессе изучения раздела, определение ожидаемых результатов.

В учебнике имеются сквозные герои: Альф и Вита. Они помогают учащимся ориентироваться в материале учебника, являются своего рода путеводителями для школьника.

Разворот учебника – это один урок, включающий задания на все структурные компоненты речевой деятельности учащихся на уроке. На вводной странице раздела имеются рубрики:

1.**Чему мы научимся.**

Данная рубрика знакомит учащихся с основными целями раздела. В рубрике

прописаны результаты изучения раздела. Выстроенная система целей обучения является основой развития следующих навыков широкого спектра:

– функциональное и творческое применение знаний;

– критическое мышление;

– проведение исследовательских работ;

– использование информационно-коммуникационных технологий;

– применение различных способов коммуникации;

– умение работать в группе и индивидуально, решение проблем и принятие решений.

2.**Ключевые слова.**

Определены ключевые слова раздела, ставящие акцент на запоминание, подведение итога урока.

3.**Мы сможем.**

Данная рубрика является подсказкой для формирования ожидаемого результата к концу урока и проведения рефлексии по завершению урока.

Исходя из коммуникативной направленности обучения, работа на уроке организуется на текстовой основе, в материале учебника на каждом уроке даны тексты различных стилей и типов речи, после текста представлена послетекстовая работа в виде комплексного анализа текста, а также задания по формированию основных видов речевой деятельности: говорения, чтения, аудирования и письма. В соответствии с этим, задания в учебнике сгруппированы вокруг текста по рубрикам:

1.Прочитаем и обсудим.
2. Напишем.
3. Слушаем.
4. Проверяем.

Кроме того, имеются задания на развитие, предполагающие размышлять, думать, сопоставлять; задания, направленные на расширение кругозора учащихся, позволяющих свободно использовать словарный запас, который они изучили; задания, направленные на сбор и обработку информации для создания собственных текстов. Это такие задания, как:

1.В мире слов.
2. Создаем.
3. Знаешь ли ты?
4. Найди.

На каждом развороте имеются 3-4 рубрики, с помощью которых даются задания, несущую определенную информацию. Так, например, задания на развитие навыков говорения и слушания, часто это задания - вызов, основаны на жизненном опыте учащихся и направлены на то, чтобы активизировать имеющиеся знания и познакомить учащихся с новой темой (Сравним. Поговорим. Послушаем.). Задания, способствующие развитию навыков чтения, направлены на получение информации из текстов различных стилей и типов речи, акцентирующие внимание на особенностях стиля:

- о чем говорится в тексте?
- определи стиль и жанр текста. Докажи.
- как ты думаешь, где можно прочитать данный текст?

Задания, способствующие развитию навыков письма, соответствуют лексической и грамматической теме урока, носят творческий характер. Однако, наряду с творческими заданиями, присутствуют задания на понимание языковых явлений и отработку навыка грамотного письма. После работы с текстом определенного стиля и его анализа, сбора и обработки информации проводится работа по созданию текста того же стиля. Например, после изучения темы «Автобиография» проводится работа по созданию текста-презентации в жанре «Автобиография». Данный вид работы способствует интеграции речевых навыков, формированию речевой деятельности в совокупности всех ее видов[*Жумашева А.Ш., 2018, с. 91*].

Таким образом, согласно программе, весь процесс обучения русскому языку подчинен формированию навыков речевой деятельности учащихся, развитию умений содержательно, четко и ясно выражать мысли и чувства в устной и письменной форме. Фонетические, лексичес-

кие, грамматические и орфографические явления и факты языка изучаются во взаимосвязи и ориентированы на применение их учащимися в речевой практике на основе работы с текстами различных стилей и типов речи. Такой подход будет способствовать развитию речевых навыков, умению осознанно применять приобретенные языковые и речевые навыки в процессе создания собственных высказываний/текстов в устной и письменной форме.

На наш взгляд, отличительной особенностью данного учебника является ее новизна, инновационный комплексный подход к содержанию обучения, способствующих внедрениюновых технологий, форм и методов обучения и оценивания, что позволяет качественно изменить обучение подрастающего поколения граждан суверенного Казахстана в условиях модернизации образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Учебная программа для начальной школы (2-4 классы с русским языком обучения) в рамках обновления содержания среднего образования (пробный вариант для апробации в 30-ти пилотных школах). – Астана, 2016. – 44 с.
2. Жумашева А.Ш., Саметова Ф.Т. Концепция программы по русскому языку в контексте обновленного содержания начального образования //Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана, № 3 (май-июнь), 2017. - с.55-64.
3. Учебно-методический комплекс «Русский язык». 3 класс (для школ с русским языком обучения). Учебник в 4 частях. Рабочая тетрадь в 2 частях. Методическое руководство для учителя в 2 частях. – Астана, АОО «НИШ», 2017.
4. Русский язык. 3 класс (для школ с русским языком обучения): Учебник. Часть 3. / Попова Е.Н., Тинькова С.Ю., Мельникова Е.В., Свистунова Е.В., Федорова В.Г., Жумашева А.Ш. – Астана, 2017. – 88 с.
5. Что значит знать язык и владеть им //Шанский Н.М., Резниченко И.Л., Кудрявцева Т.С. и др. – Л.: Просвещение, 1989. – 192 с., с. 140-141.
6. Быстрова Е.А. Компетентный носитель языка //Народное образование, 1999, №4, с. 70-71.
7. Черепанова Л.В. Лингвистическая компетенция – понятие современной лингводидактики //Материалы международной научно-практической конференции «Филологическое образование в школе: проблемы и перспективы», посвященной 80-летию академика РАО Николая Максимовича Шанского. – М.: ИОСО РАО, 2003. – 160 с., с. 136.
8. Быстрова Е.А., Александрова О.М., Львова С.И. Содержание обучения русскому языку в системе среднего (полного) общего образования //Профильная школа, № 1 (4), 2004, 17-19 с., с.19.
9. Жумашева А.Ш., Саметова Ф.Т. К проблеме формирования навыков функционального чтения // Наука и жизнь Казахстана. - №7 (72). – 2018. – С. 90-97.

УДК 37.026.3

ZHARDIMAGLIYEVA ZHULDUZ KAMBAROVNA
2nd year master's
faculty of the graduate school of business
Department of language center
University of International Business

OSPANOVA MADINA BEIBITOVNA
2 nd year master's student
faculty of the graduate school of Business
Department of language center
University of International business

EFFECTIVENESS OF USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING THE CATEGORY OF ASPECT IN ENGLISH

Түйін. Мақала бастауыш деңгейде ағылшын тілі сабақтарында аспектілер категориясын оқытуда әртүрлі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың тиімділігі мәселесіне арналған. Оқушыларға грамматикалық аспект пен шиеленісті білуге көмектесетін түрлі ресурстар талқыланды. Бірнеше ресурстар сипатталған. Мақалада АКТ-нің категория аспектілерін оқытудағы тиімділігін дәлелдеу мақсатында студенттермен жүргізілген эксперимент сипатталған. Тәжірибенің тиімділігі кестедегі мәліметтермен және студенттердің нәтижелері көрсетілген сандармен расталады.

Түйінді сөздер: ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, аспектілер санаты, кіру деңгейі, сандық платформа.

Резюме. Статья посвящена проблеме эффективности использования различных информационных и коммуникационных технологий в преподавании категории аспекта на уроках английского языка на начальном уровне. Обсуждались различные ресурсы, которые помогают учащимся изучать грамматический аспект и время глагола. Описываются несколько ресурсов. В статье описано проведение эксперимента со студентами, чтобы доказать эффективность ИКТ в обучении категории аспекта. Эффективность эксперимента подтверждается данными в таблице и рисунками с результатами студентов.

Ключевые слова: информационные и коммуникационные технологии, категория аспекта, начальный уровень, цифровая платформа.

Summary. The article is devoted to the problem of the effectiveness of using various information and communication technologies in teaching the category of aspect in the English language lessons at the elementary level. Various resources were discussed that help students learn the grammatical aspect and verb tense. Several resources are described. The article describes an experiment with students in order to prove the effectiveness of ICT in teaching category aspects. The effectiveness of the experiment is confirmed by the data in the table and figure with the results of students.

Key words: information and communication technologies, category of aspect, elementary level, digital platform.

For the last decade, more and more teachers at schools and universities are realizing that the use of information and communication technologies (ICT) in the educational process greatly increases the effectiveness of students studying this material. The use of ICT in the classroom at any time allows them to remove from memory and use language materials related to different sections of the learned foreign language, complete the in-depth structure of this material, accept it in any appropriate format, color, animation, graphics and Use sound to dynamically adjust the presentation sequence[Basharuly, 2002]. A more appropriate form of presentation of language knowledge has a positive psychological effect, resulting in a better understanding of the language material.

The introduction of modern teaching technologies in the process of teaching a foreign language is available to every teacher, it is important that students are interested in learning the material, in making them feel like they are in a foreign language country[State program, 2010]. The use of modern educational technologies contributes to increased interest, interest in the subject, the desire to learn the language and communicate in it.

In teaching grammar aspect is not an easy task, especially at the elementary level both with young or senior students. Lessons on using ICT allow teacher to master basic technical processes in using aspects and tenses with a computer. Thus, ICT competence can be defined as the ability of students to apply their knowledge, skills and abilities

(forms, methods and tools) to work with text in oral or written form, organize and use information. Digital information retrieval using ICT is different from traditional retrieval.

The main differences between traditional and ICT in teaching the category of aspect are:

1. A computer allows to use such media sources as video, audio and photos, tests and assessment strategies at the same time.

2. The Internet uses several sources in finding information on grammar or text or video for analyzing grammar structures.

3. Multimedia and interactivity (the ability to integrate and use heterogeneous resources and transfer them to others) [Kustova, 2017].

It is important for a modern student not only to know the basic skills of a computer user, but also new technologies that create new opportunities to work with information. For example, wiki technology (based on the Web 2.0 technology platform) is currently popular, with the help of which an interactive site is created where the user can enter their data. The technology of blogs, popular electronic newspapers, including textual content and animated files, audio, video and photographs, also attracts school students [Kalnina,Kangro,2012]. Web applications - search and project research tasks that search for information on the Internet have great educational potential in teaching a foreign language (Quest) - a long-term targeted search related to travel or games, educational Webquest (Webquest - a difficult task), whose application uses Internet resources.

Having ICT computers in foreign language classes allows students to solve a number of problems in learning the category of aspect:

– avoid pronunciation and intonation errors in sentence structure in certain grammatical structures in using simple or continuous or perfect

– develop knowledge of using aspect in different situations

– develop listening skills based on original texts paying attention to aspects and finding out their tasks in the sentences;

– paying attention to the speech behavior and grammar of different people in the context of communication;

– develop reading skills, directly using Internet resources at different levels

– develop a strong motivation for foreign language activities and foreign language learning in the classroom [Niyazova, 2019, p.465].

Existing computer programs offer a variety of grammar exercises, the advantage of which is instantaneous performance testing and noting errors with colour and sound signal, which improves memory. If a problem arises, the student can return to performing certain points of the exercise. Programs often include grammar instructions. Thanks to hyperlink technology, students can move from a specific directory topic to an appropriate exercise and vice versa. The application of the differentiated learning principle allows for the existence of grammar exercises at different levels [Lizenin, 1992, p.15-16].

To learn the form and meaning of grammatical phenomena, game techniques can be used using ICT tools such as "Who Wants to Be a Millionaire?", "Find the Mistake", a quiz with answers, classification, image development or lab by choosing the right grammar. It should be noted that ICT allows to create these materials with bright colours, with animation or even with sound. Such tasks are very useful for strengthening new material about aspects, tenses and the whole grammar or vocabulary, because they involve motor imagination, which helps to strengthen connections - visual, auditory, speech-motor, which improves better memory[Abisheva, 2019, p.7].

To strengthen the link between design and its importance, there are many types of educational and developmental games, as well as e-courses and textbooks available on the Internet and offered in a variety of removable media.

In teaching the category of aspect,the following different information and communication technologies can be used.

"Flipped classroom" technology is based on the principle of watching the video material made by the teacher at home and discuss it at the lesson[Schultz et al., 2014, p. 1334]. A teacher may use various platforms to introduce the material, for example, Powerpoint, YouTube channel. Itis appropriate when presenting new grammar material, for example, Present Perfect. Student watch the video as many times as they need, then in the classroom,they have to make some sentences and correct each other's mistakes, ask questions and practice it in dialogues or situations.

eTutorium LMS is a platform for distance learning, webinars and online learning like online university. Students can watch or listen to multiple video and audio lectures several times, and they may use the modules to discuss or ask questions online about some difficult moments in using aspect in the sentence or the text. A wide range of interactive features (presentations, video/audio lectures, tests, chats) can greatly enhance the effectiveness of "student-student" and "student-teacher" interactions.

Cloud tools, such as *Google Docs*, have also become irreplaceable. The list of digital platforms is extensive and constantly growing. A multimedia guide can appeal to teachers in a complex world and sometimes digital resources that allow teachers to create activities, lessons, grammar tests and courses from a variety of digital tools.

Learnenglish.britishcouncil.org is a colourful site for children, their parents and teachers and is a good resource for learning English. From the aspect point, teachers can find there various exercises for

the lesson and assessment, colourful pictures for describing, speaking situations to train aspects and tenses according to the level and age of a student as the site is divided into several sections: a section for children (LearnEnglish kids), a section for teens (LearnEnglish teens) and a section for teachers (TeachingEnglish).

Cambridgeenglishonline.org is a website developed by Cambridge University Press. To use the site, participants must register using email. There are many grammar games and cognitive tasks on this site to memorize the rules of syntactical sentence structure and aspect recognition.

Cbeebies.com is a site created with the support of British Broadcasting Corporation (BBC), where students can play grammar games in English, practice aspect and tense forms in fairy tales and funny songs in English; analyse the usage of aspect and tense forms in a large number of educational videos in English;

English-films.com is a site that is ideal for learning English grammar online. This site offers a large number of movies and TV shows in English with subtitles, songs, books and audiobooks with original lyrics where students can see the usage the aspect and tense forms in original speech and practice then in their own sentences and situations. The forum provides an opportunity to answer all questions and study together. In addition, the site offers users useful articles and educational materials.

In order to prove the effectiveness of the information and communication technologies in teaching the category of aspect, wedid an experiment with the elementary students of the first course. The group of 12 students was divided into three groups of 4 students in each. They were taught the same topic about Continuous aspect and its functioning in the authentic materials.

The first group was offered to read the rules in the grammar book and made exercises after that.

The second group was taught by the teacher – the lecture on the theme was read, and students then did some exercises.

In the third group, the material was performed with the help of ICT, where students after the 3-4 minutes video with an explanation of the topic were offered some abstracts from different films with examples on the learned theme. Then they did the same exercises as were in the first two groups.

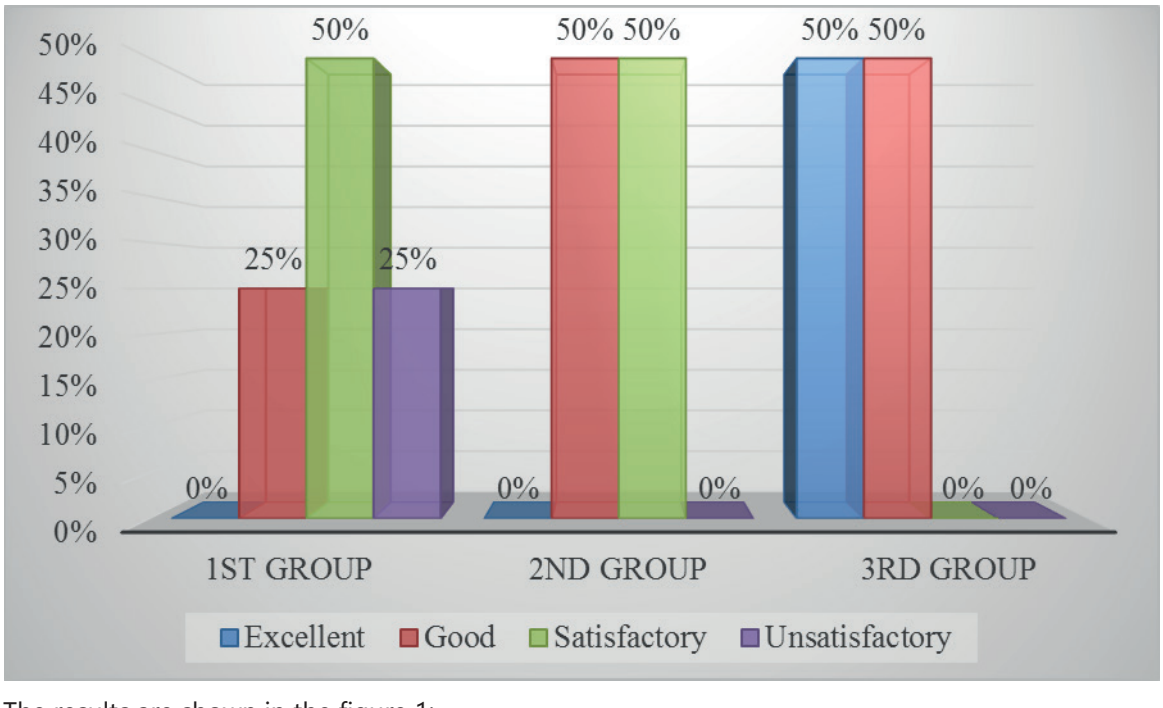
There were 25 exercises on the continuous aspect. The key of assessment:

22-25 – excellent
16-21 - good
10-15 – satisfactory
0-9 – unsatisfactory

The result of the student of the three groups are shown in table 1:

Table 1 – Results of the experiment

	1st group (textbook)	2nd group (teacher)	3rd group (ICT)
22-25 – excellent	0	0	2
16-21 – good	1	2	2
10-15 – satisfactory	2	2	0
0-9 – unsatisfactory	1	0	0
Note: compiled on the basis of the collected data by authors			

The results are shown in the figure 1:
Figure 1–Students' results after the experiment

As the data show the students of the 1st group where they had to learn the rule from the textbook have poor knowledge of the theme: 1 student had good knowledge, 2 students got satisfactory and 1 – unsatisfactory.

In the 2nd group 2 students got good, 2 –satisfactory. They were taught by the teacher' lecture without any additional material.

In the 3rd group we see that 2 students got excellent and 2 others got good grade. They were taught with the help of ICT.

The experiment showed that teaching the category of aspect can be more effective if it is taught with the help of different information and communication technologies. The following guidelines for using ICT in the teaching category of aspect in English lessons can be distinguished:

1. In selecting grammar materials and organizing the educational process should take into account the characteristics of the age of students, as well as the level of language proficiency.

2. Lesson goals and objectives should be developed in accordance with the curriculum.

3. When choosing aspect tasks to be performed on a computer, it is necessary to take into account the level of ability to work with computer programs.

4. Students must study in a special room equipped with the necessary technical equipment for ICT lessons. At the same time, hygienic and life-saving standards for working with a computer must be observed.

5. Computer programs should be part of the learning process and be implemented when necessary.

7. When planning a lesson using ICT, the teacher should take into account the following didactic requirements:

– the pedagogical purpose of the use of information and communication technologies in the educational process must be clearly defined;

– it is important to determine when and how ICT is used in the classroom when providing training materials and specific learning materials;

– consider the features of the teaching materials in English.

8. The use of ICT in teaching the category of aspect in English lessons allows students to organize independent individual work. While learning aspects and tense forms, each student has the opportunity to listen to or read a foreign language, while learning a language, each student can pronounce foreign language phrases into a microphone, while learning grammatical phenomena, each student can perform grammar exercises, answer correct questions, while reading each student reads and reads the text. Get things done at the right pace, which gives good results.

In the age of global information society, having an information culture that includes the ability to use information technology tools is becoming increasingly important. It is important to have an idea of the most popular software products in teaching the category of aspect, to know the features of its using, and to be able to use and use it effectively.

REFERENCES:

1 K.M. Abisheva, A.K. Kapanova, M.K. Imangazhin. Unifikaciya povedeniya kommunikantov mezhkul'turnoj kommunikacii pri pomoshchi stereotipov mezhkul'turnogo vzaimodejstviya – Vestnik of KSU named after Sh. Ualihanov, №1, 2019. – p. 7-18

2 R. Basharuly. Metodologiya razvitiya polikul'turnogo Kazahstane: monografiya. – Almaty: Ғylym, 2002.

3 S. Kalnina, I. Kangro. ICT in Foreign Language Teaching and Learning at the University of Latvia in the light of Fiste Project // ICT in Education: Reflections and Perspectives – Bucharest, 2007. Retrieved July 15, 2012, [Electronic resource]. URL: http://bscw.ssai.valahia.ro/pub/bscw.cgi/d257207/ Paper13_S_Kalnina_105_110.pdf/ (date of access: 25.05.2020.).

4 Yu. Yu. Kustova. The use of information and communication technologies in lessons of a foreign language at school // International Student Scientific Herald. - 2017. - No. 6 .; URL: http://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=17887 (accessed: 05.27.2020).

5 S.M. Lizenin. Grammar in the course of intensive teaching of English in high school / S.M. Lizenin, L.G. Denisova // IYASH, 1992. - No. 5. – P. 15–16.

6 A.E. Niyazova, A.B. Kabdenova. Primenenie innovacionnyh tekhnologij pri obuchenii inostrannomu yazyku v vuze Vestnik of KSU named after Sh. Ualihanov, №1, 2019. – p. 465-469.

7 D. Schultz, S. Duffield, S.C. Rasmussen. &J., Wageman. Effects of the Flipped Classroom Model on Student Performance for Advanced Placement High SchoolChemistry Students // Journal of Chemical Education,2014. - 91(9), 1334-1339. Doi: 10.1021/ed400868x

8 State program of a development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 1118 of December 7, 2010 // www.akorda.kz)

ӘОЖ 821.512.1.0.

МАТЫЖАНОВ КЕНЖЕХАН ІСЛӘМЖАНҰЛЫ
филология ғылымдарының докторы
М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ФОЛЬКЛОРДЫҢ ҒҰРЫПТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ҚАЗАҚТЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА

Түйін. Мақалада қазақ отбасылық салт-дәстүрлерінің мотивтерінің, сюжеттерінің және көркемдік құралдарының этнографиялық шығу тегі зерттелген. Этнографиялық деректерді фольклорлық материалдармен салыстыру негізінде қазақ халқының салт-дәстүрлері мен дәстүрлі дүниетанымдарының, фольклордың көркем поэтикалық құралдарын қалыптастырудағы рөлі ашылды.

Түйінді сөздер: фольклор, этнография, ғұрыптық фольклор, көркем поэтика, мифологиялық сана.

Резюме. В статье исследуется этнографические истоки мотивов, сюжетов и художественных средств казахского семейного обрядового фольклора. На основе сопоставлении этнографических данных фольклорными материалами раскрывается роль обрядов и традиционных мировоззрений-казахского народа в формировании художественных поэтических средств фольклора.

Ключевые слова: фольклор, этнография, ритуальный фольклор, художественна поэтика, мифология.

Summary. Ethnographic sources of plot's motives and artistic means of Kazakh family - ritual folklore are beinginvestigated in this research work. The role of rituals and people's traditional philosophy of life in artistic and poetic means of folklore forming is shown on the bases of comparison of ethnographic databases of folklore material.

Keywords: folklore, ethnography, ritual folklore, artistic poetics, mythology.

КІРІСПЕ

Белгілі ғалымАрнольд ван Геннеп табиғаттың да бір маусымнан екінші маусымға ауысып отыратындығы адам ұмырымен де тікелей байланысты екендігін еске салады. Мәселен, көктемнің келуі – табиғат ананың тууы, өмірдің жасаруы. Сондықтан, адамның тууы мен көктемге байланысты ғұрыптардың барлығында өсіп-өну (обряд плодородия) ғұрпына қатысты ортақ сипаттар бар. Олардың барлығын бір жүйеге біріктіріп, «өтпелі ғұрыптар» («обряды перехода») деп атайды(Арнольд ван Геннеп, 2002, 198 б.). Яғни, адамның дүниеге келгенінен бастап әр жас кезеңіне ауысуы, бір кәсіптен (қызметтен) екінші кәсіпке алмасуы, табиғат құбылыстарының бір күйден екінші күйге ауысуы, т.с.с. толып жатқан өтпелі жағдайларға байланысты атқарылатын ғұрыптық рәсімдердің барлығын осы өтпелі ғұрыптар тобына жатқызамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Егер қазақ отбасылылық ғұрып фольклорындағы ғұрыптарды, фольклорлық мотивтер мен сюжеттерді бір-бірімен шендестіре отырып этнографиялық материалдармен байланыстыра зерттесек, өзара іштей байланысып жатқан ежелгі дүниетанымның болмыс-бітімін тануға болады. Мәселен, сәбиді қырқынан шығару, жұбайлардың қырық күн тойын жасау («отыз күн ойын, қырық күн тойы» дегендей), өлген адамның қырқын беру. Осы үш ғұрыпты байланыстырып тұрған тек «қырық» саны ғана ма, олардың ішкі мағыналық байланыстары қандай?

Таратыңқырап айтсақ, ұзатылатын қыз оң жақта шымылдық ішінде отырады, мәйіт те оң жаққа қойылып, шымылдықпен бүркеледі. Қызға да үйден шығарда арнайы киім кигізеді, өлік те кебінделеді. Ұзатылған қыз «сыңсу» айтып зарланса, өлікке «жоқтау айтылады».Ұзатылатын қызға арнайы «отау» тігілсе, өлген адамға мола тұрғызылады. Ұзатылған қызды арнайы әбзелденген атқа мінгізіп шығарып салса, өлген адамның (ер адам) атын тұлдап, асына сояды, тіпті ертеректе өлген адамды ат-әбзелімен қоса жерлеген. Өлген адамды ақ киізге, кілемге орап шығарса, еретеде келінді де үйге ақ киізге, кілемге салып көтеріп әкелген. Келін бір жылдан соң сәукелісінен бастап үйінен киіп келген киімдерін шешіп, келіншек киімін (кимешек, жаулық, т.б.) кисе, бір жылдан соң өлген адамның қара туы жығылып, тұлдаған киімдері таратылып (ертеде өлген адамның киімін «тұлдап» төрге қою салты болған) тұл аты сойылып, ас беріледі (Қазақтынәдет-ғұрыптары , 2001, 428 б.).

Фольклорлық шығармалар мәтінінде де осы ғұрыптық жоралғылар өз көрінісін тауып отырады.

Мәселен, қазақ отбасылық ғұрып фольклорындағы қыз ұзату мен өлік жөнелту ғұрыптарында көрініс тапқан қыздың ұзатылуын өлімімен теңестіре қарау ұғымы сыңсуда анық, ашық айтылады:

Ұзатқаны қыздардың –
өлгенмен тең, жар-жар,
Өлең айтып шығарар жаназасын, жар-жар,-
(Қазақтың отбасылқғұрып жырлары, 1996, 272 б.)
деп еңірейді ұзатылатын қыз.

Қыз ұзату салтының бүкіл өн бойында бұл мотив үздіксіз жалғасып отырады. Алдымен, бұл жердегі ұқсастық – қыздың бүкіл ұзатылу рәсімін өлімді жөнелту рәсімімен теңдестуруінде. Қыздардың сыңсуында «қыз дәуренді» пәни дүниемен теңдестіріп, кейінгі дүниені «о дүниеге» балау сарыны бар. Ежелгі дүниетаным бойынша пәни дүние – жалған, өтпелі, уақытша кезең. Қыз-ғұмыр да сондай жалған, өтпелі. Қыз-ғұмырдың аяқталуы – оның өлуі. Міне, қыз сыңсуындағы басты мотив те осы өтпелі уақыттың аяқталуын, қыз-ғұмырдың өлгенін мойындау, соған өкіну. Яғни, қыз өзінің аттану сәтін өлімді жөнелту кезіндегі рәсіммен барабар сезінеді. Өзін «өлі қызбен» тең көреді. Былайша айтқанда, жар-жар мен сыңсудың мазмұны «жоқтаумен» төркіндес. Ұзатылып бара жатқан қыздың:

Түндігімнің төрт бауы – мақта,
шеше, жар-жар –ау!
Қызың кетіп барады, жоқта,
шеше, жар-жар-ау! – деп жырлайтыны да сондықтан.

Бұл жерде енді ғұрып жай ғана теңдестіріліп қоймайды, олар формасы жағынан да, мән-мазмұн жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да, орындалу мәнері жағынан да үндес шығып жатады.

Оны тарата түсіндіру мақсатында бүкіл үдерістің әр кезеңіндегі рәсімдік кешен элементтерін жеке-жеке салыстыруға болады. Мысалы, қыз «сыңсуының» тармақтарын ғұрыптық рәсімдермен шеңдестіре қарасақ, сол сырдың ұшығын суыртпақтауға болады.

Сөздің басы бісмілла, Шапан келді – сын келді,
Бісмілла бітпес мың жылда. Қызыл тілім қимылда, - деп жылайды аттанайындеп жатқан қалындық. Бұл тұста ұзатылатын қызға сәукеледен бастап арнайы киім тігілетін белгілі жай меңзеліп отыр**.** Ол киімді ұзатылар сәтте жеңгелерінің арнайы рәсіммен, жол-жорамен кигізетіні де анық айтылады.

Киім кигізудің арнайы жол-жоралғы арқылы атқарылатын киелі рәсім екендігін балаларға қатысты ғұрыптардан да көреміз. Мәселен, жаңа туған нәрестеге «ит көйлек» тігіп, кигізудің өзінше рәсімі бар. Жаңа киім киген балаға:

«*Киімің тоза берсін, өмірің оза берсін»,* - деп тілек айтып жатады.мұның барлығы киім кию жоралғысының халықтық дәстүрде қастерлі ғұрыптық рәсім екендігін көрсетеді. Үш ғұрыптық кешенде (туу, үйлену, өлу) ғана емес, басқа ғұрыптық салттарда да сақталған (мәселен, хан сайлау дәстүрі) киім кигізу рәсімі әр ғұрыптық кешенде формалық жағынан да, атқаратын қызметі жағынан ұқсас.

Мәселен, балаға кигізетін ит көйлек пен өлімге кигізетін кебін формалық жағынан ұқсас (үшкілсіз, тігісі сыртына қаратылған, кебін - тігіссіз, түсі ақ). Матасы да бірдей. Ал ұзатылатын қыз бен ханға кигізетін киімдер – бір-біріне ұқсас**.** Барлығына ортақ сипат- бір әлемнен екінші әлемге ауысуды өтпелі рәсімді қамтамасыз етуде.

Ежелгі ұғым бойынша өлген адам басқа дүниеге аттануда ұзақ сапар шегеді, оның өзі бірнеше кезеңнен тұрады.Осы кезеңдерде адамның рухы айналып соғып тұрады, тіпті, қайта оралып келуі мүмкін деген де ұғым болған. Қазақ тіліндегі «дүниедеден қайтты», «сапарға аттанды», «өлікті жөнелту», «аттандыру» деген тіркестердің өзі соны меңзейді. Жоқтау жырларындағы:

... Сапар шекті атакем...
Атакем сапар шеккен соң,
Пайғамбардың жасында.

Аңырап қалды ордасы, – дейтін жолдар да осыны дәлелдейді.

Көне ұғым бойынша өлген адамның рухы түрлі кедергілерден өтіп, басқа дүниеге жеткен соң, ол жақта да жер бетіндегідей тірлік кешеді. Кейбір деректерге қарағанда, бұл сапар бір жылға созылады. Өлген адамның бір жылдан соң асын беретіні де сондықтан. Ендеше, оған ас-су да, киім-кешек те, ат, әбзел де, ер адам болса, қаружарақ, әйел болса, тұрмыстық бұйымдар қажет. Яғни, ежелгі дүниетаным бойынша өлім – бір әлемнен екінші әлемге ауысудағы өтпелі кезең. Міне, осы өтпелі кезең дәстүрлі дүниетанымда жол, сапар бейнесі арқылы көрініс береді.

Бұл орайда, сапар мотиві көп жағдайдажылқы бейнесімен тіндесіп келеді. Қазақ дәстүрлі ұғымындағы адамның ең жақын серігі – жылқы. Ал өлік жөнелту рәсіміндегі жылқының рөліөз алдына мәселе (Нестеров С.П., 1990,143-6). Ол аза жырларында, әсіресе, жоқтауда молынан көрінісбереді. Басқаны айтпағанда асқа сойылатын жылқымен өлген адамның туысқандары «жоқтау» айтып, жылап қоштасады. Ал өлімді көп жағдайда атқа мініп сапар шегумен астастыра бейнелейді.

Ежелгі скифтердің өлген патшаны арбаға артып 40 күн бойына бүкіл елін аралататынын Геродот жазады (Валиханов Ч.Ч., 1985). Дәстүрлі қазақ мәдениетінде де өлікті көлігімен жөнелту салты күні кешеге дейін сақталған. Ер адамды, ертеректе ат, әбзелімен қоса жерлесе, кейіннен атын тұлдап, асына соятын болған. Ал өлген адамның асына сойылған жылқымен жырлап қоштасып, оның басын молаға қою салты Қазақстанның шығыс аймағында әлі күнге дейін бар. Ал батырлар жөніндегі аңызға құлақ салсақ, олар өлер алдындағы өсиетінде өз сүйектерін ақ бас атанға артып қоя беруді өтінеді (Қабанбай батыр, Райымбек батыр жөніндегі аңыздар). Атан шөккен жерге өздерін жерлеуді сұрайды. Ал Едіге батыр жөніндегі аңызда оның өтініші бойынша сүйегін өзінің тұлпарына артып қоя берген екен дейді. Жануар батыр сүйегін алып қазіргі Едіге сүйегі жатқан (Ұлытау) төбенің басына шығыпты-мыс. Ел-жұрты оны сол жерге жерлеп, белгі тұрғызғаны көрінеді. Мұның барлығы екі ғұрыптық кешенде де жол мен көліктің маңызды орын алатындығында.

Жол мотивіқыз ұзату мен аза жырларында ғана емес, балалар фольклорында да анықкөрініс береді. Мұнда адам өмірініңөзін сапар ретінде түсіну сарыны бар. Оны баланы *«ашамайға мінгізу»* немесе *«тоқым қағар»* рәсімінен байқауға болады. Ашамайға мінгізіп, аттың тізгініңұстатқан бүлдіршінге:

Асқар, асқар таудан өт,
Ағыны қатты судан өт.
Ит тұмсығы батпайтын
Іргесінбітеу нудан өт.
Айдыншалқар көлден өт...(2)

деген ақсақал батасынан көшпелілер ұрпағының идеалы көрінеді.

Өлген адамның о дүниеге ұзақ сапар шегіпбаратындығы қазақ миф, аңыз, ертегілерінде де бейнеленген. Өлген адам жанының екі дүние аралығын кезіп жүретіндігі жөніндегі ежелгі наным-сенім Ш. Уәлиханов жазып қалдырған *«Өлі мен тірінің, достығы»* ертегісінен анық көрінеді (Валиханов Ч.Ч., 1985, 416 б.).

Қазақ фольклорындағы «жол» мотиві қыз ұзату салтында айқын сақталған. Тіпті, «ұзату» сөзініңөзі«сапар» сөзімен төркіндес. Ең алдымен, ұзатылатын қыздың киімі мен жасау-жабдығы, ат әбзелдері – күмістеген ер-тоқымнан бастап, қыз ұстайтын қамшасына дейін дайындайды. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастарынан нөкер ереді. Тіпті,*»қызды ұзату»* деген сөздіңөзі сапарды меңзеп тұр.

Қазақ дәстүрінде өлген адамды оң жаққа салып, шымылдық құрьш, қоршаған ортадан аулақтайды. Бұл ғұрьш қызды ұзатуда да қайталанады. Сыңсу айтып отырған қыздың:

Шымылдыққұрдым оң жаққа,
Шыбыным ұшты сол жақтан, -

дейтіні сондықтан. Қызды тек шымылдықішіне ғана отырғызып қоймайды, оның бетін ақ желекпен бүркейді. Өлімнің бетін де ақпен бүркейтіні белгілі. Қазақтың «ару» сөзі мен «арулау» сөзі де осы ырыммен төркіндес болуы керек. Жалпы, көне дүниетаным бойынша ақ түс белгілі дәрежеде қазіргі қара түстің, яғни азаныңтүсі ретінде танылған. Ертедегі қазақтар қыз балаға ақ орамал тартқызбаған. Шындығына келгенде, алғашқы қауымдық құрылыста «аза» тұту ұғымы басқашалау, былайша айтқанда, сапарға аттандырғандай өткізілген. Қазақтың *«Торқалы той – топырақты* өлім» деп, ас пен тойды бір үрдісте бағалайтыны да сондықтан. Үйлену тойы мен аста атқарылатын ғұрыптық ойындар да (бәйге, палуан күрес, жамбы ату, айтыс, т.б.) бірдей.

Екі ғұрыптық кешенді олардың сыртқы ұқсастығын емес, атқаратын қызметінедүниетанымдық тегіне қарай сараласақ, арғы тектерініңбір тамырдан нәралғандығына көз жеткізу қиын емес.

Отбасылық ғұрып фольклорындағы көп жырланатын киелі ұғымныңбірі -есікнемесе босаға, маңдайша, табалдырық. Өзінше символдық мәнге ие болған бұл ұғымдар фольклор поэтикасында формулаға айналған. Мәселен, жаңа туған баланың «жолдасы» табалдырық астына көміледі. Сондықтан табалдырықты басуға болмайды. Босағаныңөзін «ақ босаға», «алтын босаға» деп қастерлеп атайды. Ұзатылатын қыз үйімен, елімен қоштасарда:

Алтын да менің босағам,
Күміс те менің босағам,
Аттап бір шығам деп пе едім?! Күңіреңіп шығам деп пе едім,

немесе

Өлгенде шығам деп едім,
Жібермеші босағам... – деп табалдырыққа бүгіліп, босағадан ұстап жібермейді.Дәл осы сияқты өлікті шығарарда да табалдырыққа қойып тоқтатады. Өлікті үйден аяқ жағымен шығарады. Екі ғұрыптың да мәні басқа әлемге аттанардағы шекарадан өту. Табалдырықты басуға, есікті керуге болмайды дейтін тыйымның сыры да осында. Халық шығармашылығында табалдырық, босаға, маңдайша – бүтіннің орнына жүретін есіктің бөлшектері. Оның ішінде көбірек қолданылатыны – босаға. Отбасылық ғұрыптарының қай-қайсысында болмасын бұлар аса маңызды рөл ойнайды. Осы ғұрыптың дүниетанымнан фольклорға ауысқан бұл ұғым отбасылықғұрып поэзиясында, әсіресе, қыздың коштасуында тұрақты формулаға айналған.

Қыздардың сыңсуында бүгінгі көзбен қарағанда, әншейін ұйқас үшін алынғандай көрінетін, осындай жолдар жиі кездеседі. Этнографиялық детальдармен салыстырғанда ғана олардың түпкі мазмұнын, астарлы мағынасын аңдауға болады. Мысалы:

Төрге бидай шашайын,
Айырма, халқым, айырма,
Төрге кілем басайын.

Жылап, мауқым басайын,- деген қыздың қоштасуындағы алғашкы екі жолдың этнографиялық астарына үңілсек, мұнда өлім кезінде істелетін салт бейнеленгенін көреміз. Өлікті шығарған соң, оның аруланған орнына бидай шашып тазалау ғұрпы ел ішінде күні кешеге дейін сақталған. Оның мәні – арты өркенді, жақсы болсын дегенге саяды. Сонымен қоса өлген адамның орынын жаңа ұрпақ басады, яғни өлім – өсіп-өнуге, жаңа өмірдің көктеуіне себепкер деген көне ұғым ізі де бар. *«Өлім, мәйіт, қан – жерге көмілген. тұқым іспеттес, жерден жаңа өмір сипатында өркендеп шығады»* (Бахтин М.М., 1990, 543 б), деп жазады М. Бахтин ол жөнінде. Сол сияқты:

Төр алдында жер қаздым, Көтеріп атқа салғандай,

Қамшы бойы ор қаздым. Ағатай, саған не жаздым? – деген қыз қоштасуында да өлімде атқарылатын салт көрініс береді. Оған байланысты: «*...өлікті жуып шығарған мұндай орынды «аруланған жер» деп атайды»* (Арғынбаев Х.А., 1973, 327 б.) деп жазады профессор Х.Арғын-

баев. Жоғарыдағы өлеңде қыз өзінің аттанып бара жаткан сәтін өлімді аттандырғаннан кейін жасалатын салтпен ұқсастырып тұр.

Сол сияқты өлікті мүрдеге қазақтар ақ киізге орап, кілемге сальш кетеріп апаратды. Бұрын келінді де үйге таяғанда ақ киізге немесе кілемге салып, кетеріп апару салты болған. Келінге арнап отау тігілсе, өлікті бөлек киіз үйден шығаратыны, кейіннен «үй» (мола) тұрғызатыны тағы бар. Қазақтың күмбезді көне зираттары киіз үй пошымдас. Мола салдық дегеннің орнына *«үй тұргыздъқ», «там салдық»* деп жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл ұқсастықтардың барлығының төркінібір әлемнен екінші әлемге ауысудың өтпелі жолы деп ұғынатын көне мифологиялық дүниетанымда. Көне қоғамдағы өлікті жөнелту ғұрпының жиынтығы осы дүниетаным негізінде қалыптасқан. Ежелгі халықтардың адамның өлуін олардың басқа әлемде тууымен барабар санауы (тіпті, өлімнің келуі онын тууы деп түсінілген) туу мен өлімге байланысты рәсімдердің біртектестігіне себепкер болған. Ал неке болса-туу мен өлімнің арасындағы өтпелі белес, сондықтан ол- кету мен келуді, туу мен өлуді қабат бейнелейтін тоғыспалы ғұрыптар кешенін құрайды.

Көне дүниетаным бойьшша, өлу – басқа әлемге ауысу ғана емес, басқа сипатта қайта туу. М. Бахтинша айтқанда, туу мен өлімге байланысты рәсімдердің*«амбивалентті»* болатыны сондықтан. Адамдардың болмысын өзгерту үшін өліп, кайта туу керек. Яғни, патша, абыз, әулие, бақсы, ақын-жыраулық қасиетке ие болу – өліп, кайта туумен барабар. Демек, өлімге байланысты ғұрыптар – қос тінді, М.М. Бахтинше айтқанда, «амбивалентті». Ол – бір жағынан өлімді бейнелесе, сонымен қатар тууды, жаңғыру, жанаруды бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік мәртебеден екінші әлеуметтік мәртебеге ауысуды бейнелейді. Сондықтан ол жоралғыларбірде бала тууға, бірде қыз ұзатуға, енді бірде жаңғыру, жаңаруға байланысты басқа ғұрыптарда көрініс тауып жатады.

Біз қарастырған әлемдік фольклортану ғылымында *«ортақ тұстар»* (общие места) деп аталып кеткен мұндай ғұрыптық параллельдер фольклор поэтикасының этнографиялық бастауларын зерттеудегіаса маңызды детальдар. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығы арқылы ежелгі дүниетаным, мифологиялық сана іздеріне жетелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗМІ:

1. Арнольд ван Геннеп.Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва, 2002, – 198с.
2. Қазақтыңәдет-ғұрыптары мен салт-дәстурлеріөткендегісі және бүгінгі, Алматы, 2001.– 428б.
3. Тал бесіктенжербесікке дейін. Қазақтыңотбасылқғұрыпжырлары. Алматы, 1996. – 272 б.
4. Нестеров С.П.Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990. – 143с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алматы, 1985, Т. 2, – 416 с.
6. Бахтин М.М.Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. Москва, 1990.– 543 с.
7. Арғынбаев Х.А.Қазақстандағы семья мен неке. Алматы, 1973. – 327 б.

ХҒТАР 17.09.91

МЕШИМБАЕВА БАТИМА
педагогика ғылымдарының кандидаты, ЖАК доценті
Қазақстан-Американдық еркін университеті

НУРЛАНОВА АСЕМ НУРЛАНКЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан-Американдық еркін университеті

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХ

Түйін. Сан ғасырлар бойы жасап келе жатқан біздің әдебиетіміз өзінің бойына қазақтың тарихын, мәдениеті мен дүниетанымын, ұлттық бет-бейнесі мен идеологиясын сыйдырып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп жеткізіп келе жатыр. Қазіргі жаһандану дәуірінде әр ұлттың өзіндік ұлттық сипатын, ұлттық рухын сақтап қалуы өте маңызды. Осы тұрғыдан алып қарағанда, мақалада бүгінгі күн үшін өзекті болып отырған тақырып – көне түркілер заманында жазылған әдеби туындылар арқылы қазақтың ұлттық рухын жандандыру, рухани жаңғыру, әдебиет арқылы ұлттық идеологияны сіңіру мәселесі қарастырылады. Авторлар ежелгі дәуір әдебиеті туындылары – «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары, «Қорқыт ата кітабын», «Оғыз қаған жыры» және «Құтты білік дастанынан» мысалдар келтіре отырып, әдебиет тарихын ұлттық құндылық мәселесімен байланыстырады.

Түйінді сөздер: ұлттық рух, ұлттық идея, көне түркі әдебиеті, ұлттық құндылық.

Резюме. Наша многовековая литература, объединяет в себе историю, культуру и мировоззрение казахов, национальную личность и идеологию, передавая из поколения в поколение данное наследие. В эпоху современной глобализации очень важно сохранить национальный характер, национальный дух каждой нации. С этой точки зрения, в статье рассматривается проблема возрождения казахского национального духа, духовного возрождения, пропаганде национальной идеологии посредством художественной литературы. Авторы связывает историю литературы с проблемой национальных ценностей, приводя примеры произведений древней литературы – «Культегин», «Билге Каган», «Тонукок», «Книга Коркытата», «Эпос Огуз Кагана» и «Кутты билик Дастаны».

Ключевые слова: национальный дух, национальная идея, древнетюркская литература, национальная ценность.

Summary. Our centuries-old literature combines the history, culture and worldview of the Kazakhs, national identity and ideology, transmitting this heritage from generation to generation. In the era of modern globalization, it is very important to preserve the national character, the national spirit of each nation. From this point of view, the article considers the problem of the revival of the Kazakh national spirit, spiritual revival, the promotion of national ideology through fiction. The author connects the history of literature with the problem of national values, giving examples of works of ancient literature – "Kultegin", "Bilge Kagan", "Tonykok", "Book of Korkyt ata", "Epos Oguz Kagan" and "Kutty bilik Dastany"..

Keywords: al spirit, national idea, ancient Turkic literature, national value.

КІРІСПЕ

Қазақ жері, қазақтың елі кеше ғана тарих сахнасына келген жас ел емес, Еуразия континенті орналасқан көне өркениеттердің орнындағы мекен. Бұл жерде ғасырлар бойы жаңа мемлекеттер туып, қаншама империялар құлдырады. Сол империялардың бірі сақтардың өзі Үндістанды, Ауғанстанды, Орта Азияны және Қазақстанның жерін қамтитын кең-байтақ аумақты қамтыған. Сақтар өркениетінің орнына келген біздің ата-бабаларымыз ғұндардың жері Памирден Дунайға дейін созылып, олардан қорғану үшін Қытай Ұлы қорған салды. Ғұндардың тұлпарының дүбірі мәңгілік ел – Рим империясының құлауына себепкер болды. Олардың мұрагері, тарихтағы ең ірі мемлекеттердің бірі – Түркі қағанаты күшейген уақытында Қытай, Монғолия, Алтай, Орта Азия, Қазақстан және Қавқаз аумақтарына иелік еткен. Қыпшақтар болса, қазіргі Қазақстаннан, Кавказ, Ресей, Украина, Каспий менен Қара теңіз маңындағы жерлерге, Днепр, Днестр, Дунай өзендерінің төменгі ағымдағы жағалауына, тіпті Венгрия даласына дейінгі жерлерге иелік етті.

Бұл жерлерден батыс пен шығысты байланыстырған сауда жолдары өтті. Бұл өркениеттердің барлығы қазақтың этнос ретіндегі ұлттық кодының қалыптасуына әсер етіп, мінез-құлқы, ділі, тілі, дәстүрінде ізін қалдырып кетті, қазақтың әдебиетінде, ұлттық рухында ізін қалдырды.

Әдістеме. Ұлттық рух, ұлттық идея – ұлт үшін түп негіз. Ол халықтың көне сенімінде туындап, ұлттық дүниетанымы, мінез-сипатымен бірге қалыптасып, оның тарихымен бірге бітісіп жүреді. Ұлттық идеологияның мәдениетпен қатар

дамығаны маңызды, себебі халықтың мәдениетінде ғана ұлттық дүниетаным тұмадай таза түрде сақталады. Бірақ, ұлттық идея тарихтың тырнағына, кейбір тарихи тұлғалардың тезіне, саясаттың сүзгісіне ілінген кезде немесе әлеуметтік катаклизмдер орын алған жағдайда өзгеріп, таза қалпын сақтай алмай, ұлттық мүддеден тыс идеяларға қызмет етіп кетеді. Саясат ұлттық құндылықты аяқ асты етіп, басқа бір елдің, бөгде қоғамның үлгісін ұлттық сипатқа сыйдыруға тырысады. Одан да сорақысы – басқа идеологияны халықтың санасына сіңіреді. Сондықтан, ұлттың мәдениеті мен тарихына, әдебиетіне ерекше ыждағаттылықпен қарап, ұлттық идеяны сол бастаудан іздеген ләзім.

Әдебиет, жалпы көркемдік әлемі қиял қанатын алысқа сермейтін еркіндікті, кеңдікті қажет ететін ұғым. Жетпіс жыл бойы қаламгерлер бір ғана идеяға – сол кездегі жүйенің белгілі бір құндылықтарын насихаттауға қызмет ету керек деген пікір қалыптасқан біздің елде әдебиетті ұлттық идеологияны қалыптастырудың бір түрі ретінде қарастыруға үрке қарадық.

Рухани жаңғыру мәселесін көтеріп отырған бүгінгі күні ұлттық рухты алыстан емес, өз тарихымыз бен әдебиетімізден іздейік. "Өйткені, ұлттық рух тілде, мәдениет және әдебиетте сақталады. Тарихтың талай-талай талқысына түскен, сан ғасырлардың соқтықпалы – соқпақсыз, сүреңсіз сүрлеуінің соққысын көрген халқымыз бүгінгі тәуелсіздік таңында өткен дәуірлердің сан ғасырлық жолынан сабақ ала отырып, кемел келешекке алға басуда. Сол тарихпен бірге жасасып келе жатқан туған әдебиетіміз көптеген көне сырларды бойына бүгіп жатқаны белгілі"[Нурланова А.Н., 2019, 340 б.].

Қазақтың мәдени-рухани болмысы ізгілік, әдептілік, қарапайымдылықпен шыңдалып, парасатпен шырайланған.

Біздің дана халқымыз немерелерін ата-әжесіне бақтырып, тәрбиелетіп үлкен көрегендік жасаған. Ата мен әже немересіне бесік жыры, ертегі, қисса-дастандарды айтып, тыйым сөздерді құлақтарына сіңіріп, өздерінің қолдарынан келетін өнерін солардың бойына сіңіріп отырған. Сөйтіп, дәстүр жалғастығы, ұрпақтар сабақтастығы туады.

Қазақ әдебиеті – тұнып тұрған тәрбие көзі, өсиет, насихат. Батырлық та, елжандылық та, отбасыға, үлкенге құрмет те, кішіге ізет те, қонақжайлылық та, бүкіл жақсы адами қасиетті дәріптеу де осында. Осыларды құлағына сіңіріп, бойына жиып, санасына түйіп өскен жастардың рухы әрдайым биік болары хақ. Ұрпағын елін сүйіп, жұртын қадірлейтін ұлан етіп шығарғысы келетін әр азамат әдебиетке жүгінуі керек.

Нәтижелер. Біздің ата-бабаларымыз тарихын таспен жазып, келешек ұрпаққа деген аманаты – ел мен жерді қорғауды, ел намысы мен ер намысын таптатпауды найзадай өткір жырларына сыйдырып айтып кеткен. Оған дәлел – көне ескерткіштер, бағзы әдебиет үлгілері.

Түркілердің өркениетіндегі маңызды кезең – VI-IIX ғасырларда мемлекеттік институт нығайып, Түркі қағанаты гүлденді. Осы кезде дүниеге келген көне түркі ескерткіштері – сайын даланы мекендеп, тұлпар мініп, ту алған ата-бабаларымыздың өмірін жыр еткен түркілердің асыл мұралары. Міне, осындай ескерткіштер қатарында «Күлтегін», «Білге қаған», «Тонықөк» жырлары бар. Ежелгі түркілердің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін бейнелеген бұл ескерткіштер жазба мәдениеттің ғана емес, « «қағаны алып, ақылгөйі білгір» сол замандағы саяси ойдың да асыл мұрасы, ұлттық рухтың көрінісі.

«Күлтегін жазуындағы»:

Бастыны еңкейткен,

Тізеліні бүктірген...

...Алып қағандар екен...

Бектері де, халқы да сенімді екен.

Сол үшін елін сонша (ұзақ)

Билеген екен [Нысанбаев Ә., 2000, 28 б.],-деген жолдар сол есте жоқ ескі замандардағы түркілердің батыр рухын, мықтылығын көрсетеді.

Әдебиетші ғалым Х.Сүйіншәлиев «Ескерткіш жазуында түркі қоғамының ерлік күрес дәстүрі үлгі етіледі, кейінгі жастарды ерлікке, бірлікке шақырады», – деп көне түркілік әдебиеттің бүгінгі замандағы мәнін баса көрсетеді[Сүйіншәлиев Х., 1997, 31 б.].

«Тонықөк» жырында алдымен қағандар туралы айта келіп, елі мен жері үшін қызыл қанын төккен, күш-қуатын сарқып берген құдіретті қауымды паш етеді де, бірлік пен ынтымақта өмір сүретін түркі халқын жеңетін күш жер бетінде жоқ екені баяндалады.

Бұл мұралардың негізгі түйіні – тәңірден жаралған көк түркілер ел деп туады, ел деп өмір сүреді, ел деп соғысып, ел деп өледі.

Қазақтың ұлттық рухын көтерудің тұжырымдамасы әдебиетте ежелгі кезеңдерден бар. Соның бір дәлелі – XI ғасыр мұрасы бойып табылатын «Қорқыт ата кітабы». Есімі түркі тектес халықтар арасына кеңінен мәлім Қорқыт оғыз тайпаларында бар мәселенің басында тұрған, қандай қиын істе болмасын, Қорқыттың кеңесін алмай, ел ешбір жұмысқа кіріспеген. Ел оның барлық өсиетін, билігін бұлжытпай орындаған. Ғалым Х.Сүйіншәлиев «Қорқыт кітабында халыққа тән ерлік, өз еліне деген сүйіспеншілік өте сенімді суреттеледі», – дейді[Сүйіншәлиев Х., 1997, 55 б.]. Бұл жырда оғыз-қыпшақ дәуірінің адамгершілік, әдептілік, кішіпейілділік, ерлік сияқты көптеген моральдық және этикалық талаптары әңгіме болады. Шығарманың негізгі идеясы –ізгілік пен ерлік әлі әр адамға қажет егіз қасиет екені даусыз.

Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірінің бір өкілі Ж.Баласағұн «Құтты білік» дастанында сол ата-баба мекенінің азаттығын, ата тегінің тазалығын,

түрік ұлтының рухани дәстүрлік, тілдік тәуелсіздігін сақтауға үндеп, басты қасиет ретінде ұстап, «Ақыл қайда болса, ұлықтық (сонда) деп» уағыз айтып кетті. Ол ел басқарудағы жалғастықтың үзілмеуін, дәстүрлердің жойылмауын ескертеді. Яғни, тәуелсіздікті ұстап тұрар татулық, бірлік мәселесі, түркілерді бірлестіру мәселесі тарих сахнасынан қай кезде де түскен жоқ.

Талқылау. Ежелгі дәуір әдебиетінде қазіргі қоғамда да ұлттық құндылық деп қарастыруға болатын ұғымдар бар деп айтуға болады. Айталық, түркілік ұғымда Ана, Әйел – ошақтың иесі, үйдің ұйытқысы. Сонымен қатар, олардың бойында ерлік рух бар. Яғни, түркілік түсініктегі әйел шығыс пен батысқа ұқсамайтын ерекше образда. Түркінің әйелдері ерлермен қатар ел қорғаған. Түркітанушы Л.Н.Гумилев Күлтегін ескерткішін сипаттағанда оның әйелінің түрінен күш-қайраттың ізі білінетініне тоқталады [Гумилев, 1999]. Халық ауыз әдебиетінде батырлармен қатар олардың сенімді серік, ақылшылары Құртқа сұлу мен Назым, Гүлбаршындардың есімі қатар айтылса, «Оғыз қаған жырында» да Ай Қаған бейнесіне ерекше орын берілген.

Ортағасырлық батыс әдебиетінде ондай ұғым жоқ. Әрине, түркілік түсінікте ер адам бейнесі – отан қорғаушы, биліктің тізгінін ұстаушы. Дегенмен, әйелдің мәртебесі төмен деп айтуға болмайды. Әйел-Анаға деген құрмет бөлек.

*Өздерін көк бөрінің ұрпақтары деп өсиет еткен түркілер шыққан түбін мақтан етеді, өздерін көк бөрінің ұрпақтары деп біледі. Өйткені, б*өрі – тектілік ұғымы. Ол кез келген халықтың танымында бола бермейді.

Бағзы замандарда Алтай жерінде пайда болған түркілердің ұрпақтары кейін Балқаннан Балқанға дейінгі жерді иеленіп, бүкіл түркі тайпаларына бастау болды. Кейіннен олар құдыретті Түркі қағанатының қол астына жиналып, бір тудың астына бірікті, өздерін көк бөрінің ұрпақтары деп санады. Аңыз бойынша, түркі тайпаларының түбі бөріден туған Ашинадан тарайды. Академик Ә.Марғұлан түркілерге бөрі тотемі ұндардан ауысқан дейді[Маргулан А.Х. , 1997, 9 б.].

Білге қаған өзінің әкесінің әскерлерін бөріге теңеген. «Оғыз-қаған» жырында көк бөрі Оғызды жорыққа бастап жүреді:

Таңертең болғанда
Оғыз қағанның шатырына
Бір жарық түсті.
Ол жарықтан
Арлан көкжал бөрі шықты.
Осы бөрі Оғыз қағанға
Былай деп, тіл қатты:
«Ай, ай, Оғыз!
Үрім үстіне сен аттанар боларсың!
Ай, ай, Оғыз!
Қызметіңде мен жүрер болармын!»
Оғыз қаған одан соң
Шатырын жинатып,
Жүріп кетті.
Бөрі шеруді бастап жүрді
Бөрінің жолын қадағалап,
Артынан жүріп отырды»[Нысанбаев Ә., 2000, 24 б.].

«Шу батыр» дастанында «Тізе бүкпей тік тұрды, көк бөрінің ұлдары» деп тәңірінің өзі қолдаған бөрітекті ұлдарын мақтан [Нысанбаев Ә., 2000, 22 б.].

Сүйінбай ақын:

Бөрі басы ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсем,
Қозып кетер қайдағым [Нысанбаев Ә., 2000, 203 б.], – деп айтқандай, көздерінен от ойнап, бөрілі байрақ көтерген көк бөрінің ұрпақтарын рухтандырар тұстар көне әдебиетте көп.

Келесі бір құндылық – біздің ата-бабаларымыздың еркіндікке, кеңдікке, тәуелсіздікке ұмтылысы.

Есімі аңызға айналған сақ ғұламасы Анахарсиске жүгінейік:

Сенің сенгенің –
Сыбызғы сырнай пен ақшалы әмияның,
Менің сенгенім –
Садақ пен жебе.
Сондықтан да сен – сауықшыл дүниенің құлысың,
Ал мен – еркін азаматпын.
Сенде жау көп,
Ал менің дұшпаным жоқ.
Егерде сен, асыл тастарыңды
Лақтырып тастап,
Садақ пен қорамсақты ғана асынып,
Сақтардың ішінде ғана өмір сүрсең,
Онда мен сияқты
Сен де еркіндікте жүрер едің[Нысанбаев Ә., 2000, 17 б.]. Осы жолдардан көретініміздей, сақ ұлы өзінің еркіндігін, бостандығын асыл тасқа да айырбастамайды, керек болса садақ пен жебе алып қорғанудан еш қашпайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақаладаежелгі дәуір әдебиетінің кейбір туындыларына талдау жасай отырып, ол шығармалардағы ұлттық рух, қазақтың бүгінгі ұрпағына қажетті ұлттық идеяны көрсетуге тырыстық. Көне замандардың қабатынан аршып алған шығармалардан қазіргі күнде де өзекті құндылық көруге болатынын жеткізуге тырыстық.

Тарих көрсеткендей, ұлттық рух мықты болған жағдайда ғана халық қиындықтарға төзіп, болашаққа нық қадам баса алады. Ұлттық рух қана елді біріктіріп, оның күш-қуатын таныта алады. Ендеше, сол ұлттық рухтың қайнар көзі – әдебиет, ұлттық әдебиет деген қорытындыға келеміз.

Әдебиетші ғалым С.Қирабаев айтқандай, «Қазақстанның тәуелсіз, егемен ел болуы – біздің жаңа трихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің

құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке жетуіміздің заңды жолын көрсетуіміз керек. Жалпы ұлтпен, ұлт мәдениетімен бірге қайшылықты жолдан өткен біздің әдебиетіміздің тарихы да осындай талғаммен қайта қарауды қажет етеді...»[Қирабаев С.,1998, 5 б.]. Олай болса, жаңа ғасыр ұланын ескіні ұмытпай, көненің көзін құрметтеу арқылы өнегелілікке тәрбиелеп, олардың бойына «ұлтым», «елім», «жерім» деген рухты сіңірту үшін бұл бағыттағы зерттеулер жалғасын табу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Гумилев Л.Н. Древние тюрки [Электронды дереккөз]. – 1999. – URL: http://gumilevica.kulichki.net/OT/index.html (кірген уақыт – 13.03.2019)
2 Екімыңжылдықдалажыры / БасредакторӘ.Нысанбаев. – Алматы: Қазақэнциклопедиясы, 2000. – 752б.
3 Қирабаев С. Кеңесдәуіріндегіқазақәдебиеті / С.Қирабаев. – Алматы: Білім,2003. -288б.
4 Маргулан А.Х. Мир казаха / А.Х.Маргулан. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1997. – 57с.
5 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық / Х.Сүйіншәлиев. – Алматы: Санат, 1997. – 928б.

УДК 811.512.122.

МУХАТАЕВА ҚОҢЫР
филология ғылымдырының кандидаты, доцент
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРДЕЛЕУДЕ -ҒАЛЫМ ЫСҚАҚ ТӘКІМҰЛЫ ДҮЙСЕНБАЕВ

Түйін. Мақалада ғалым Абай шығармаларын зерттеу ісіне қомақты үлес қосқаны туралы айтылады. Зерттеуші 1957 жылы М.Әуезовтің басшылығымен дайындалып, жарыққа шыққан ұлы ақынның екі томдық академиялық жинағын құрастыруға тікелей қатысқан.Сонымен бірге 1977 жылы жарық көрген екі томдық жаңа академиялық басылымына әрі басшылық етіп, әрі өзі текстологиялық зерттеу жүргізген, ақын шығармаларының канондық нұсқаларын жасауға көп күш салып, ғылыми тұрғыда өте бағалы алғы сөз жазып,абайтанудың өзекті мәселелерін зерттейді, әр жылдардағы басылымдарды өзара салыстыру арқылы Абай шығармаларының тұрақты мәтіндерін жасауға елеулі үлес қосқандығы баяндалады.

Түйінді сөздер: мәтін, Ы.Т.Дүйсенбаев,текстология,Абай, аударма.

Резюме. В статье говорится, что ученый внес значительный вклад в изучение литературного наследияАбая. Принимал непосредственное участие в составлении двухтомного академического сборника великого поэта, подготовленного и изданного в 1957 году под руководством М. Ауэзова, Он является руководителем нового двухтомного академического издания, опубликованного в 1977 году, и проводит исследования в области текстологии,он приложил немало усилий для создания канонических версий произведений поэта, написал очень ценное предисловие, изучил актуальные вопросы изучения Абая и внес значительный вклад в создание канонических текстов произведений Абая, сравнивая публикации разных лет.

Ключевые слова: текст, Е.Т. Дуйсенбаев, текстология, Абай, перевод.

Summary. The article says that the scientist made a significant contribution to the study of the work of Abay. He was directly involved in the compilation of the two-volume academic collection of the great poet, prepared and published in 1957 under the guidance of M. Auezov, he is the head of the new two-volume academic publication, published in 1977, and conducts research in the field of textology, he made a lot of efforts to create canonical versions of the poet's works, wrote a very valuable preface, studied topical issues of the study of Abay and made a significant contribution to the creation of canonical texts of the works of Ab I'm comparing the different years of publication.

Key words: text, E.T. Duysenbaev, textology, Abay, translation.

XX ғасырдың1960-1970 жылдары қазақ әдебиеті тарихының жеке кезеңдері мен көкейкесті мәселелеріне, проза мен поэзияның көрнекті өкілдерінің шығармашылығына байланысты тыңнан жазылған әдебиеттанушылық еңбектер жарық көрді. Осы кезеңде академик-жазушы М.Әуезов қалаған абайтану ілімі ұлттық әдебиеттану ғылымының жетекші саласы ретінде орнығып, Абайдың ақындық шеберлігі мен талант қырларын тереңдеп ашқан көптеген тың ғылыми зерттеулер жазылды. 1970 жылдары әуезовтану ғылымы да қалыптасып, өзіндік өрнегімен дами бастады.

Осы абайтану ғылымының негізін салушылардың бірі – ғалым Ысқақ Тәкімұлы Дүйсенбаев. Ғалым абайтануға келген жолын ұлы ақын шығармаларын жарыққа шығара отырып, текстолог ретінде бастады. Мұхтар Әуезовтің басшылығымен дайындалып, 1957 жылы жарыққа шыққан Абайдың академиялық екі томдығына тікелей қатысқан (Құнанбаев А.,1957)**.**"Бұл басылымның, – деп жазады академик Зәки Ахметов, – құндылығы – алдымен Әуезовтің текстологиялық жұмыстарға тікелей қатысуының, ерінбей-жалықпай басшылық етуінің нәтижесі. Жинақты баспаға дайындау барысында Абайдың өлеңдері, поэмалары, қарасөздері бұрынғы басылымдармен барлық белгілі қолжазбалармен салыстырылып, мұқият тексеріліп бірталай сөздерге түзетулер енгізілді. Қай сөздің қандай негізге сүйеніп алынғаны әр шығармаға берілген түсініктемеде көрсетілген(-Құнанбаев А.,1957,90 б). (Бұл жинақты баспаға дайындап, текстологиялық жұмыс жүргізгендер – З.Ахметов, Ы.Дүйсенбаев, Ғ.Әбетов).Абай шығармаларының текстологиялық тұрғыдан зерделеуге Ысқақ Тәкімұлы 1977 жылы тағы соққан. Сол жылы жарық көрген Абай шығармаларының академиялық 2 томдық жинағына әрі басшылық етіп, әрі өзі текстологиялық жұмысты атқарып, ақын шығармаларының конондық нұсқаларын жасауға көп күш жұмсады, өте бағалы алғы сөз жазып, абайтанудың өзекті мәселелерін де көтерді (Құнанбаев А.,1977,5-23 б)**.** Бұл алғысөзде сөз болған текстологиялық, әдеби-ғылыми проб-

лемалар, Ысқақ Тәкімұлының Абай мұрасын көп уақыт және түбегейлі зерттеудің нәтижесінен туғаны күмән туғызбайды.

Оған дәлел ретінде ғалымның докторлық диссертациясы мен "Ғасырлар сыры" кітабын атауға болады. Енді сол кітаптағы Абайға арналған бөлімді қарастырайық (Дүйсенбаев Ы.,1970). Шынын айтқанда, Абайдың поэзиясы бізге аз зерттелмеген, оған арнап әр алуан үлкенді-кішілі еңбектер жазылған. Алайда автор осыған орай әрбір жаңа ұрпақтың Абайды өзінше түсініп, одан өзінше жаңа өрнек, тың әшекейлер табатынындай, әрбір әдебиетші де ұлы ақынды өзінше бағалап, өзінше пікір айтуы мүмкін екенін ескертеді. Сондай-ақ ол бұл мақсатта кейбір орын тепкен теріс көзқарас, жаңсақ пікірлерге лайықты жауап бермек болғанын да ашып айтады. Осы талаптарға сәйкес Ы.Дүйсенбаев Абай шығармашылығының ішінен оның поэзиясын төрт ірі салаға бөліп, "Абайдың жас шағында шығарған өлеңдері", "Абайдың лирикасы", "Абайдың поэмалары", "Абай аудармалары" деп жіктеп талдайды.

Алғашқы бөлімде зерттеуші Абайдың Шығыс үлгісіндегі жырлары ("Фзули, Шәмси, Сайхали", "Әлиф-би", "Иузи рәушан") мен жастық шақтан қол үзген "Сап, сап, көңілім" өлеңіне ден қойып, бұлардың бәрінің жазба әдебиет туындысы екенін айтады. Абайға Шығыс әдебиетінің ықпал-әсерін көп уақытқа дейін ашық айтпай, мәселені үстірт қарап, немесе ондай әсер болмаған деп те айтылғанын еске салады да, ғалым енді-гі жерде бұл мәселені арнайы зерттеу қажеттігі туғанын, бұл іс өте қиын әрі көп те, жан-жақты ізденіс жүргізуді талап ететінін ерекше мән беріп айтады. Абайдың жас кезде шығарған өлеңдері – "шығысқа сырттай еліктегенінен" туған, сондықтан классикалық шығыс поэзиясының теңеулерін, ырғағын, ритмикасын сол қалпында сақтауды мақсат тұтқан"– деген пікір айтып, оны нақты мысалдармен дәлелдейді (Дүйсенбаев Ы., 1970,85-86 б).

Зерттеуші ұлы ақынның үйрену, толысу, кемелдену кезеңдерін сөз еткенде "Сап, сап, көңілім" өлеңін өзгелерден бөліп алып қарап, мұның араб, парсы сөзін қолданбай, таза қазақ тілінде жазылғанына, жас жігіттің босқа өткен қарапайым тіршілігіне өзінше баға бергеніне, өзіне де тоқтау айтқанына көңіл аударады. Бұл өлеңді ғалым "Абайдың алғашқы жазғандарына қорытынды жасаған, ақындық өнеріне шындап бет қойған өлеңі" – деп санайды (Дүйсенбаев Ы.,1970).

Абайдың лирикасына орай зерттеуші ақынның ең бір жемісті жылы деп саналатын 1886 жылға дейінгі "Қан сонарда бүркітші шығады аңға", "Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы", "Жасымнан ғылым бар деп ескермедім" атты үш өлеңіне арнайы тоқталып, бұлардың тақырыбы мен мазмұны жағынан құрылысы бөлек екенін айтады. Бірі – аңшылық жайында, екіншісі – сұлу әйелдің сын-сипаты, үшіншісі – өзінің ғылымнан жастай махрұм қалғандығына өкініш білдіру туралы болып келеді. Алайда бұлардың басын қосып тұрған жәйт: ұлы Абайдың өзіне дейінгі ақын, жыраулардай емес, жазба әдебиет өкілі екендігінде деп ой түйеді. Сол арқылы ол Абай реализмінің қыр-сырларын ашуға ден қойып, ақынның өмірді барынша шындыққа сәйкес суреттегенін нағыз реалистік суреттеудің үздік үлгісі ретінде көрсетеді. Осының бәрі сондағы өзара астасқан тіл өрнегінің байлығы мен көркемдік сипаттарына тікелей байланысты екенін де атап өтеді. .

Ы.Дүйсенбаев Абайдың 1886 жылдан кейінгі лирикалық шығармаларын негізінен үш топқа бөліп қарастырады. Алғашқысы аса бір мол сала болумен қатар, мұнда сол тұстағы ел өміріне, сондағы ұсқынсыз көріністерге арналып, қазақ болмысындағы кертартпа салт-сана мен надандықты, өтірік-өсек пен мешеулікті, әділетсіздік пен зорлық-зомбылықты бейнелейтін "Қартайдық, қайғы ойладық", "Қалың елім, қазағым", "Көңілім қалды", "Адасқанның алды жөн ...", т.б. туындылардың мән-мазмұны мен сыншылдық белгі-ерекшеліктерін ашып даралайды. Ал, екінші топтағы өлеңдердің ("Интернатта оқып жүр", "Ғылым таппай мақтанба", "Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат", "Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық", т.б.) ақыл-нақылдық, насихаттық сыр-сипаттарын талдайды. Үшінші топқа "Патша құдай, сиындым", "Өкінішті көп өмір кеткен өтіп", т.б. өлеңдерін жатқыза отырып, бұлардағы ақынның көңіл-күйі мен ой-сезімін бейнелейтінін айтады (Дүйсенбаев Ы.,1970).

Ғалым солармен қатар адам мінез-құлқын сынайтын "Сабырсыз, арсыз, еріншек" секілді өлеңмен қатар, жалпы поэзияға қойылатын ақындық биік талап, эстетикалық талғамын білдіретін "Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы", "Күз", "Қараша, Желтоқсан мен сол бір- екі ай", "Қыс" іспетті мезгілдік жырларын үлкен ізденіс жемісі тұрғысында алып қарастырады. Осыған орай ол ұлы ақынның:

Өлең– сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы–

деген белгілі шумақты келтіріп, Абайдың жалпы эстет ақындардан өзгешелігін көрсетеді сөйтіп, Абай ұғымында көркемдік пен мазмұнның бірлігінсіз шын поэзия тумайды, – деген ой түйеді(Дүйсенбаев Ы.,1970).

Жылдың төрт мезгілін жырлаудағы ақынның ұстанған көркем-тәсілдерін сипаттай отырып, "Күз", "Қараша, Желтоқсан мен сол бір- екі ай", "Қыс", "Жаз" өлеңдерін ақынның тек пейзаждық мәнді ашу үшін ғана емес, соған орай ел өмірінің әр алуан көріністерін де шындық күйінде суреттеу мақсатында жазылғанын дәлелдейді. Әсіресе, "Қыс" өлеңінде Абайдың қысты кәрі шал, адуын-

ды ескі құда түрінде алып, орыс әдебиетіндегі Аяз Атаны өз оқушысына кәнігі ескі танысындай етіп қазақылап бейнелеуіне мән береді.

Абайдың ақындық шеберлігін кеңінен талдай отырып ("Желсіз түнде жарық ай", т.б.), оның "Болыс болдым мінеки" атты сатиралық өлеңіне арнайы тоқталады. Бұл образдың бүкіл қазақ даласындағы болыстардың іс-әрекет, зұлымдық, бетбейнесінен алынып жинақталған бейне екені айтылады. Сөйтіп, қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған кейіпкердің өзін-өзі әшкерелеу тәсілін тапқанын үлкен поэтикалық табыс деп бағалайды. "Мәз болады болысың", "Күлембайға", т.б.).

Ы.Дүйсенбаев Абайдың қазақ поэзиясына жаңа мазмұн әкеліп қана қоймай, оның түр-құрылысына, түзіліміне де үлкен өзгеріс енгізгенін "Сен мені не етесің", "Қор болды жаным" сияқты өлеңдерін талдау арқылы көрсетеді. Мұндағы тың нақыш, әсем бояуларды нақтылықпен зерделей отырып, бұлардың көркемдік мазмұнмен тікелей байланысты екенін дәлелдейді. Бұлардан тыс зерттеуші ақынның іздену, кемелдене толысу кезеңдерін белгілейтін өзге де лирикалық шығармаларына жеке-жеке тоқталып, бұлардың ортақ әрі ерекше белгілерін ашады. ("Ем таба алмай", "Не іздейсің, көңілім", "Жүрегім, ойбай, соқпа енді", "Қарашада өмір тұр", т.б.).

Зерттеуші Абайдың ақындық шабыт, түр мен мазмұн бірлігі туралы ізденістерін сөз еткенде, орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкин дәстүрін молынан қабылдап, соны игеруде, өмірде ұтымды қолдануда мол нәтижеге жеткенін оның жаңалығы ретінде алып қарастырады. Алайда бұл тұста ол Абайға Шығыс әдебиетінің еткен ықпал-әсерін әдейі айтуға бара бермейді. Бұл мәселенің саяси тұрғыдан ол кезде шектеулі болғаны мәлім, сол себепті де зерттеуші бұл даулы тақырыпқа дендеп ене қоймаған.

Ы.Дүйсенбаев Абайдың поэмаларына сөз кезегі келгенде, сол тұста төл қазақ поэмаларының (Европа түсінігіндегі) әлі толық қалыптаса қоймағанын айтып, біздегі өзіміздің эпикалық жырлардың сондай-ақ шығыстан келген халық дастандары мен діни қиссалардың еуропалық мағынадағы поэмаға сай деуге келмейтінін ерекше бөліп айтады. Ал, Абай қазақ поэзиясының түр мен мазмұны жағынан жаңа белеске көтерілуіне айтарлықтай елеулі үлес қосса да, поэма жанрына онша белсене кіріспегені жазылады. Ол өз шәкірттеріне (Шәкерім, Ақылбай, Мағауия,т.б.) түрліше тақырыптар беріп, олардың поэма жанрында туындылар дүниеге келтіруіне жағдай жасаған. Ал, "Ескендір", "Масғұт", "Әзім әңгімелерінің" Шығыс сюжетіне құрылып, ақынның адамгершілік туралы ойларымен терең үндескеніне назар аударады. Сөйтіп, ұлы ақын аталған дастандарында "адалдықты, еңбекқорлықты арамдық пен аярлыққа қарсы қойғаны" аңғарылады.

Зерттеуші "Ғасырлар сыры" кітабында Абай аудармаларына да біршама мол орын берген. Ол Абайдың аудармамен айналысқан он бес жылының ішінде 53 шығарманы орыс тілінен қазақшаға аударғанын ескертеді. Сонда ол А.С.Пушкиннің "Евгений Онегин" атты өлеңмен жазылған әйгілі романынан жеті үзінді, М.Ю.Лермонтовтан 28 шығарма, И.А.Крыловтан 11 мысал, басқа ақындардан 7 өлең аударғанын атап өтіп, бұларға арнайы тоқталады.

Ы.Дүйсенбаев А.Пушкин мен М.Лермонтов аудармаларына арнайы тоқталып, бұларының кейде аударма, кейде үндес төл туынды болып келетінін ерекше атап көрсетеді. Осыған орай ол: "Абай кейде бір өлеңнің (мейлі Пушкиннің, мейлі Лермонтовтың делік) бас жағын аударып келе жатады да, кенет өз тақырыбына көшеді де, өзінше толғап кетеді. Мұны аударма қатарына жатқызайын десеңіз, сол Пушкин мен Лермонтовтан тым алшақтап, мүлде алыс кеткен, ал, ақынның төл шығармасы деуге бастапқы жолдарының шын аударма екенінде күмән жоқ... Ендеше бұл мәселені дұрыс шешудің бір ғана жолы бар секілді. Демек, аударушы ақынның өз жанынан қосқан тың жолдары түпнұсқаның сарынымен кетсе, немесе сонда көтерілген идеяны дамытатын болса, ол уақытша мұндай еңбекті аударма деп атағанмен "Пушкиннен (немесе Лермонтовтан) яки "Пушкин ("Лермонтов") бойынша" деген ескертпе берген жөн. Ал егер де сол жоғарыда аталмыш орыс классиктерінің шығармалары әуел баста Абайға әсерін тигізіп, өлеңдерін аударуға кіріссе де, кейін өзінше шешіп, соны тақырыпқа түсіп кеткендей болса, мұндай туындыларды аударушы ақынның төл шығармалары қатарына қосқан жөн" – деген тұжырым ұсынады (Дүйсенбаев Ы.,1970,135 б). Мұны аударма жөнінде айтылған барынша әділ әрі дұрыс баға дей аламыз. Автор, ең соңында, Абайдың көптеген тума өлеңдерін аударма деп санаған кездеріміздің болғанын өкінішпен атайды. Сөйтіп ол ұлы Абайдың аудармаларын осы бағыт бойынша зерттеп бағалаудың дұрыстығын алғашқылардың бірі болып дәлелдеуге өзіндік үлес қосты.

Зерттеуші Абай туындыларының сөз болып отырған кезге дейін, яғни Кеңес үкіметі тұсында таңдамалысы бар, толық жинақтары бар қазақша 20 рет басылғанына тоқталып, бұлардың негізгісі ретінде 1909, 1933, 1945, 1957 жылдарғы басылымдарын бөліп атайды. Абайдың өз қолжазбалары бізге келіп жетпегендіктен, Мүрсейіт Бікейұлының Қазақстан Ғылым академиясындағы Орталық ғылыми кітапханасы мен М.Әуезов атындағы әдеби-мемориалдық музейіндегі көшірмелерін (1905, 1907, 1910 жж.) басты дерек ретінде қабылдауды жөн санайды. Сол арқылы ақынның қалыптасқан (канондық) мәтінін жасаудың қажеттігін басты міндет етіп қояды. Осы биік мақсат, игі талаптарға сай алғашқы адым ретінде ұлы Абайдың қара сөздері мен өлеңдеріне ғылыми мәтіндік жұмыстарға басшылық жасап, бұл өте жауапты істің мұрындығы бола білді. Бұ-

ған Ы.Дүйсенбаев басшылығымен жарық көрген Абай туындыларының 1977 жылғы екі томдық толық жинағындағы сан қырлы мәтіндік жұмыстар айқын дәлел бола алады

(Құнанбаев А.,1977)

Аталған жинақтағы мәтіндік жұмыстарға Абайтанушы белгілі мамандар мен институттың ғылыми қызметкерлерін қатыстыра отырып, жоғарыдағы негізгі деректермен қатар, М.Әуезов басшылығымен құрастырылған әр кездегі басылымдарды түгелдей өзара салыстыру арқылы Абайдың тұрақты мәтінін жасауға елеулі үлес қосты.

Ы.Дүйсенбаев Абай мұрасының барынша таза, қоспасыз болуына айрықша мән берді. Ол бұл тұста әйгілі ғалым, Абайтанудың негізін қалаған М.Әуезовтің қағидалы ой-пікірлерін басшылыққа алып отырды. Белгілі зерттеуші Зәки Ахметов пен өзіне М.Әуезовтің Абай туындыларына құнсыз, сапасыз қоспалардың еніп кетпеуін талай рет арнайы тапсырғанын айта келіп, қатал талап қойғанын да ескертеді. Осыған орай ол өз ойын: "Абай шығармаларының қайтсе де санын көбейту, толықтыра түсу қажет. Тегі, мұндай тілек ел арасында "Абайдікі-мыс" саналған өлеңдердің әлі күнге дейін орын теуіп келгендігінен болса керек. Ақынның дүние салғанына 70 жылдан асып кетсе де, ауыз әдебиеті дәстүрінің әсерімен қанатты сөздерді, әсем шумақтарды яки түгелдей жыр-толғауларды Абай есіміне таңу тоқталмаған... Дегенмен есте тұтатын ақиқат бір шындық бар: санын көбейтеміз деп жүріп, сапасын тым құлдыратып алмалық. Өте жақсы саналған шығармалардың өздерін, егер олар Абайдың көксеген арманына қайшы, ақындық өнеріне жанаспаса, бет алды қызығу арқылы Абайдың алтын мұрасын бөгде қосындымен былғамалық. Алдажалда "осы бір шығарма Абайдікі-ау" – дегеннің өзінде ақын мұрасымен жете таныс мамандардың қатысулары бойынша әбден талқылап, бір тұжырымға тоқтаған соң ғана "Абай мұрасы" деп қабылдаған дұрыс. Бұл ретте алдын ала арнайы кеңестер шақырған, ғылыми айтыстар ұйымдастырған жөн. Біздің топшылауымызша, бірден-бір айқын жол осы ғана, басқа ешбір лаж жоқ секілді",– деп жазды (Құнанбаев А.,1977,7-8 б). Осы талаптар тұрғысынан қарағанда, солардан кісі аттарына берілген түсініктерден тыс, бірінші томға енген өлеңдер мен поэмаларға 80 беттік, ал, екінші томға (аудармалары мен қара сөздеріне) 60 бет мәтіндік түсініктер берілген.

Зерттеуші, ең алдымен, жалпы текстология ғылымының міндет-мақсаттары туралы сөз қозғап, біздегі бұл ғылымның әлі толық қалыптаса қоймағанына тоқталады, сөйтіп, өз ойын орыс ғылымындағы осы саланың білікті өкілі Д.С.Лихачев пікірімен астастыра дәлелдеуді мақсат етеді. Ғалым өзінің "Текстология" деп аталатын очеркінде қарапайым оқушы мен текстолог-зерттеушінің мәтінге деген көзқарас-танымында үлкен айырмашылық бар екенін атап көрсетіп, оның себеп-салдарын ашады. Д.С.Лихачев пікірінше, алғашқы оқушы мәтінді ешбір үзіліс, өзгеріссіз қағаз бетіне түскен деп санаса, зерттеуші-текстолог сондағы өзгерістердің түп-төркіні мен жазылу жолдарындағы әр түрлі құпияларын ашып береді деп пайымдайды. Осыған орай Ы.Дүйсенбаев кейінгі зерттеуші-текстолог мәтіннің өзгешеліктерін табумен қатар, варианттарын мұқият тексеру арқылы қалыптасқан (канондық) мәтінді ұсынуға талаптанады деп жазады. Осы мақсаттар тұрғысынан алғанда, ол бізде мәтіндік ғылым кең көлемде дамып өрістемесе де, классик ақын, жазушылардың, атап айтсақ, Абай, Сұлтанмахмұт, Махамбеттің өлең, туындылары түпнұсқа күйінде бізге жетпесе де, қолда барды пайдаланып, біршама сәтті мәтіндік жұмыстар іске асырылғанын жетістік ретінде көрсетеді. Зерттеуші осы талаптарға сәйкес бастан-аяқ мәтінге арналған кейбір еңбектерге шолу жасайды., Бұл орайда ол, ең алдымен, Қайым Мұхамедхановтың 1959 жылы жарық көрген "Абай шығармаларының текстологиясы жайында" атты еңбегіне тоқталып,ғалымның Абай шығармаларын зерттеуге, әсіресе, мәтініне орай еңбектер жазып, елеулі үлес қосып жүргенін айырықша атап өтеді(Мұқаметханов Қ., 1959).

Сонымен, жоғарыда айтқандарын жинақтай келе Ы.Дүйсенбаев мынадай ойлар ұсынады: біріншіден, ұлы Абай мұраларын жинау, жариялау, зерттеу жұмысы ондаған жылдар бойы үзілмей жалғасын тауып келеді. Ғылымда "Абайтану" аталатын жаңа сала пайда болды, оның негізін қалап ерекше еңбек сіңірген М.Әуезов еді дей келіп, ұлы ақын шығармалары әлі де мәтіні жағынан теориялық тұрғыда тереңірек зерттеле түсуі қажет деп санайды.

Екіншіден, Абай шығармаларының тұрақты (канондық) мәтінін жасау, бұған 1957 жылғы және осы 1977 жылғы басылымды негізге алу мәселесі. Үшіншіден, Абай қара сөздеріне тағы да оралып, оларға текстологиялық жұмыс жүргізіп, ғылыми талдау жасауды жалғастыру қажет, өйткені бұл іс әлі күнге дейін әр түрлі сылтаумен қолға алынбай келеді, мұны соза беруге болмайды деген ой ұсынады. Төртіншіден, Абай шығармаларының сыр-сипаты, реализмін кеңірек зерттеп, ақынның Шығыспен байланысын жанжақты ашуды іске асыру. Бесіншіден, Абай туындыларын өзге тілдерге, әсіресе, орыс тіліне аударудағы орын теуіп келген кемшіліктерден арылуды ойластыру. Алтыншыдан, орыс әдебиетінің Абайға еткен әсер-ықпалын тереңірек қарастыру мәселесін алға тартады.Ғалымның бұл айтылған ой-ұсыныстары күні бүгінге дейін өзектілігі артпаса, кеміген жоқ десек артық айтқандық емес. Ақынның туғанына 175 жыл толуына орай, Абай мұрасын тануда, бағалауда өзіне тән үлес қосқан зерттеушілерін, абайтану ғылымының негізін салушыларды да ұмытпаған жөн шығар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.- Алматы : Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы,1957.
2. Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1. – Алматы, 1977. –454 б. Т.2.309 б.
3. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы, Жазушы,1970 – 191 б.
4. Мұқаметханов Қ. Абай шығармаларыныңтекстологиясыжайында. – Алматы, 1959. – 143 б.
5. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 1995. – 260 б.
6. Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының бір томдық толық жинағы – Алматы : Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы,1961
7. Дүйсенбаев Ы.Мұхтар Әуезов.Мақалалар, естеліктер. –Алматы: Қазақ ССР Ғылымбаспасы,1974. –219 б.
8. Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.2. 2-кітап. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. Жалпы редакциясын басқарған Т.Дүйсенбаев. – Алматы: Ғылым, 1965. – 523 б.
9. История казахской литературы в 3-х томах. Т.2. Дореволюционная казахская литература. Под ред. И.Т.Дюсембаева. – Алматы: Наука, 1979. – 338 с.
10. Каскабасов С.Колыбель искусства. – Алматы,1992.-365 с.
11. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма.2002. – 580 б.
12. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1973.-167 б.

УДК 37.026.6

ОРЫНХАНОВА ГИБАДАТ АМАНЖОЛОВНА
кандидат филологических наук, и.о. ассоциированный профессор
Казахского Национального женского педагогического университета

САМЕТОВА ФАУЗИЯ ТОЛЕУШАЙХОВНА
кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Казахского Национального женского педагогического университета

ИЗУЧЕНИЕ РАССКАЗА «СТАРУХА ИЗЕРГИЛЬ» В ВУЗЕ

Түйін. Мақала М. Горькийдің «Старуха Изергиль» әңгімесін оқып-зерделеуге арналған. Онда Максим (баяндаушы) мен Изергиль (әңгіме айтушы) дауының мәні, әңгіменің жалпы композициясындағы дау-диалог орны, даукестердің ұстанымдары, Изергильдің ағынан жарыла айтқан әңгімесі және өмірлік философиясы, кейіпкердің егжей-тегжейлі портреттік сипаттамасы, әңгімедегі басты кейіпкерлердің «триадасындағы» Изергильдің орны жан-жақты қарастырылады. Авторлардың таңдаған әдістемелік тактикасы студенттерге шығарманың көркем әлемінің мәселелері мен ерекшеліктерін ұғынуға мүмкіндік береді. Шығарманы жан-жақты егжей-тегжейлі талдау «идеал және шындық» мәселесін және оның әңгімедегі шешімін ұғынуға ғана емес, сонымен қатар «Старуха Изергиль» әңгімесіндегі баяндауды ұйымдастыру қағидасын көрсетуге, барлық үш аңыздың ішкі мағыналық байланысын түсінуге көмектеседі. Тапсырмалар мен сұрақтар білім алушыларға әңгіме сюжетінде іске асырылған қақтығыстардың мәнін түсінуге көмектеседі.

Түйінді сөздер: әңгіме, «Изергиль кемпір», М. Горький, ЖОО-нда оқыту.

Резюме. Статья посвящена изучению рассказа М. Горького «Старуха Изергиль».В нейподробно рассматриваются суть спора Максима (повествователя) и Изергиль (рассказчицы), место спора-диалога в общей композиции рассказа, позиции спорящих, исповедь и жизненная философия Изергиль, детали портретной характеристики героини, место Изергиль в «триаде» главных героев рассказа. Избранная авторами методическая тактика позволяет студентам сориентироваться в проблематике и особенностях художественного мира произведения. Подробный разбор произведения помогает не только осмыслить проблему «идеал и действительность» и ее решение в рассказе, но и показать принцип организации повествования в «Старухе Изергиль», понять внутреннюю смысловую связь всех трех легенд. Дается в статье анализ трех легенд, как трех «картин» в «рамках». При этом между самими легендами, между «картинами» и «рамами», между повествователем и рассказчицей идет непрерывный и интенсивный диалог. В рассказе писатель утверждает философию «жизни-горения» как высокий идеал, который может и должен вывести людей из мрака серого, унылого, куцего существования. Задания и вопросы помогают учащимся понять суть конфликтов, реализованных в сюжете повествования.

Ключевые слова: рассказ, «Старуха Изергиль», М. Горький, изучение в вузе.

Summary. The article is devoted to the study of the story of M. Gorky “The Old Woman Isergil”. It discusses in detail the essence of the dispute between Maxim (narrator) and Isergil (storytellers), the place of the dispute-dialogue in the overall composition of the story, the position of the arguing, confession and life philosophy of Isergil, details of the portrait characteristics of the heroine, the place of Isergil in the “triad” of the main characters of the story. The methodological tactics chosen by the authors allows students to navigate the problems and features of the art world of the work. A detailed analysis of the work helps not only to comprehend the problem of “ideal and reality” and its solution in the story, but also to show the principle of organizing the narrative in “The Old Woman Isergil”, to understand the inner semantic connection of all three legends. Assignments and questions help students understand the essence of the conflicts realized in the plot of the story.

Keywords: short story, “Old Woman Izergil”, M. Gorky, studying at a university.

ВВЕДЕНИЕ

«Старуха Изергиль» – одно из наиболее совершенных произведений писателя. Этот рассказ есть в некотором роде «знаковая» вещь, характеризующая сущность творчества раннего Горького.

Необходимо обратить внимание студентов на самобытность созданной Горьким жанровой формы «рассказ-легенда» и тем самым сориентировать их на поиски взаимосвязи между реалистической и романтической структурами в художественном мире рассказа «Старуха Изергиль». Первые наблюдения над текстом приоткрывают перед студентами особую, «неоромантическую» структуру образа мира в произведении Горького: романтический мир представлен в

«оправе» мира реалистического, романтический мир легенд целиком соотнесен с миром реальной повседневности.

ЦЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Как показывает опыт, студенты всегда констатируют своеобразие повествования в «Старухе Изергиль» – ужеизвестную им форму «рассказ в рассказе», но существенно усложненную, ибо здесь есть и личный повествователь – слушатель(Максим), и героиня- рассказчица (Изергиль). При этом студенты отмечают стройность и оттого особую выразительность общей «конструкции» произведения – симметричностирасположения легенд, обрамлений, входящих в них компонентов (пейзажей, портретов, диалогов). Горький не случайно гордился стройностью своего рассказа. «Здание» получилось и в самом деле красивое: не просто легенда и ее обрамление, а три легенды в общей «раме», и каждая из легенд, в свою очередь, имеет еще свою «раму» со своим вступлением и своим эпилогом. Три легенды, как три «картины» в «рамках». При этом между самими легендами, между «картинами» и «рамами», между повествователем и рассказчицей идет непрерывный и интенсивный диалог.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Работа над текстом рассказа начинается с анализа обрамления («рамы»). Вчитываясь в «увертюру», студенты отмечают плавный и почти незаметный переход от реальности к сказке. Начало его: «Я слышал эти рассказы под Аккерманом, в Бессарабии, на морском берегу» – прочитываетсякак эпически-повествовательный дискурс, так как содержит название конкретного места, где услышаны легенды. Но в то же время это звучит и как зачин легенды, так как обстоятельства места (Аккерман – Бессарабия – морскойберег) расположены не по степени уточнения – конкретизации, а по степени все большего отдаления от конкретности. «Берег моря» – последнее в ряду – это, по Горькому, место, где рождаются легенды. Подобное же движение от конкретного к условному наблюдается и в следующих повествовательных периодах (абзацах): силуэты молдаван, с которыми Максим работал на виноградниках, «тают в голубой мгле ночи», ветер «развевал волосы женщин в фантастические гривы», что «делало женщин странными и сказочными». «Ночь и фантазия» превращают обыкновенных рыбаков с виноградников в героев сказки. На них отсвет моря, ветра и солнца – онибронзовые. У мужчин «пышные черные усы и густые кудри до плеч», «женщины и девушки – веселые, гибкие, с темно-синими глазами». Горький использует сочные, насыщенные тона, чтобы нарисовать не только портреты людей, но и пейзаж. «Все это – звукии запахи, тучи и люди – былострanно красиво и грустно, казалось началом чудной сказки». В красоте этих людей, в их умении чувствовать, петь и смеяться угадываются недюжинныедушевные возможности.

Обращаясь к финальной части обрамления (это последние абзацы рассказа), мы наблюдаем обратное движение – возвращениеиз сказочного мира в серую реальность: «В степи было тихо и темно. По небу все ползли тучи, медленно, скучно... Море шумело глухо и печально». (Комментируя этот пейзаж, обращаем внимание студентов на то, что наряду со зрительными и звуковыми эпитетами, наполненными негативной экспрессией, здесь есть и эпитет чисто оценочный – «скучно», который входит в число ключевых, сквозных эпитетов рассказа.)

Из анализа обрамления делаем вывод о том, что плавность и естественность перехода из мира реальности в мир легенды, не сглаживая противопоставленности этих двух миров, вместе с тем выявляет их глубинную связь. Значит, по Горькому, высокий идеал, воплощенный в мире легенд, и повседневная реальностьне разделены непроходимым рвом. Значит, можно и следует искать «переходные мостки» между ними.

Далее студенты устанавливают, что все «увертюры» (как общая, так и к каждой легенде) непременно включают: экспрессивныйпейзаж, создающий необходимый эмоциональный фон; диалог между Изергиль и Максимом; детализимволы и понятия-символы.Функцию «увертюр» можно определить так: в каждой из них задаётся «базовая» проблема соответствующей легенды. Например, в пейзаже предваряющем легенду о Ларре, есть образ-символ – тени; и в одной из них, «темней и гуще, чем другие», Изергиль увидела Ларру: «Он уже стал теперь как тень(...) Вот что может сделать бог с человеком за гордость!..» В пейзаже, предваряющем легенду о Данко появляются «маленькие голубые огоньки», которые напомнят Изергиль «искры от горящего сердца Данко». Эти образы-символы, как камертон,задают эмоциональный настрой, которым будет пронизана легенда.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

После этого начального наблюдения студенты при поддержке учителя приступают к детальному анализу пейзажа. Они отмечают что картины природы во всех « увертюрах» состоят из устойчивых образов – море, степь, луна, ветер, тучи, звезды. Традиционно эти образы служат воплощением вечной жизни природы, бесконечности вселенной. Но у Горького каждая из этих стихий к тому же предстаетолицетворенной, что усиливает эмоционально-экспрессивное звучание пейзажа. Особенно значима экспрессивная функция образа моря.Море активно реагирует на то,что рассказывает Изергиль.Образ моря создаёт пространственное границы повествова-

ния:первая фраза – «Я слышал эти рассказы(...)на морском берегу», «Морешумело глухо и печально» – последняяфраза.И вместе с тем образ моря размыкает границы повествования, выводя его смыслы в бесконечный простор.

Далее студенты отмечают и постоянное присутствие в каждой из «увертюр» музыкальной темы. Эта тема начинается еще в общем вступлении («Кто-то играл на скрипке...девушка пела мягким контральто, слышался смех...»),вместе с другими составляющими вступления образ музыки помогает реальному стать «странным и сказочным».А вот какое «музыкальное завершение» даётся легенде о Ларре. Хотя Изергиль «конец рассказа вела таким возвышенным, угрожающим тоном, а все-таки в этом тоне звучала боязливая, рабская нота». Но словно в споре с «боязливой, рабской нотой»,в рассказ врывается, набирая силу, целый хор мужских и женских голосов. Голоса женщин сравниваются с «разноцветными ручьями», а голоса мужчин – с «густыми волнами». Этот могучий хор человеческих голосов, за которым даже «шума волн не слышно было»,выступает эмоциональной антитезой мрачной истории о Ларре и одновременно служит музыкальным прологом к истории «мятежной жизни» самой Изергиль. Смысл музыкальной темы выражен в изречении рассказчицы: «Те,которым жизнь мила, вот – поют». Таким образом, тема музыки в структуре повествовательных увертюр воплощает особый дар людей жить «удесятеренной жизнью»(А.Блок).

Теперь преподаватель вместе со студентами делает общий вывод об эстетической функции «увертюр» в рассказе. Ими создаётся особая романтическая атмосфера – атмосфераожидания чудесного, выходящего за пределы обыденного здравого смысла. Вместе с тем в каждой из них представлен «строительный материал», необходимый для возведения мостков между реальным и идеальным мирами.

Анализ конфликта в легенде о Ларре – следующийэтап занятия.

Студенты обращают внимание на то, что племя, которому принадлежала мать Ларры, было «могучим» и жило, по выражению Горького, на «щедрой земле». Это даёт нам основания предполагать, что не в последнюю очередь своим могуществом и благополучием племя было обязано законам содружества, выработанным веками. Появление Ларры, сына орла и женщины, грозит разрушить лад между людьми. Ларра сразу противопоставляет себя всем. Его гордыня всячески подчёркивается повествователем. И в портрете: «Все (...) видели, что он ничем не лучше их, только глаза его были холодны и горды, как у царя птиц». И в его позе: «...стоял один против всех, рядом с ней (убитой им девушкой) и был горд, – неопустил своей головы, как бы вызывая на неё кару. И в отношении к старейшинам: «А когда пришли старейшие племени, он говорил с ними, как с равными себе». Конфликт между Ларрой, который «считает себя первым на земле и, кроме себя, не видит ничего», и племенем, соблюдающим законы сообщества, неизбежен.

С особенной силой он проявляется в кульминационной сцене – сценесуда над Ларрой. Здесь сталкиваются два взаимоисключающих миропонимания. С одной стороны – этоэтика племени, правила существования человека среди таких же, как он, людей: «...За все, что человек берет, он платит **собой:** своим умом и силой, иногда – жизнью». С другой стороны – эгоцентризмЛарры: «А он отвечал, что он хочет сохранить себя целым». Что значит – «сохранить себя целым»? Это значит – братьот жизни все, что заблагорассудится, ничего не давая взамен.

Крайне важно, чтоб студенты поняли парадоксальность решения суда старейшин над себялюбцем: они дали ему возможность жить так, как он хотел – братьвсе, ничего не отдавая. *Казалось бы, что может быть лучше?* Однако многоопытные мудрецы знают, насколько ужасна такая философия: «Всем даже страшно стало, когда поняли. На какое одиночество он обрекал себя». Но они предоставили Ларре самому убедиться в убийственности подобной стратегии существования.

Почему же дарованная Ларре свобода обернулась для него трагедией? Почему он стал искать смерти? В ходе обсуждения мы приходим к следующим выводам. Человек, который отделил себя от других людей, который замкнулся только на удовлетворении эгоистических потребностей, рано или поздно осознает пустоту и бесцельность своего существования – чуждыйи ненужный другим, он становится не нужен себе самому: Ларра осужден на вечное скитание и вечное одиночество: «Ему нет жизни, и смерть не улыбается ему. И нет ему места среди людей...». Бестелесная тень, обреченная на вечные скитания – вотфинал судьбы того, кто хотел брать от жизни все, не расплачиваясь собой.

Следующий этап занятия посвящается анализу истории самой Изергиль. Цель данного этапа – помочь студентам понять суть конфликта, реализованного в сюжете исповеди Изергиль и определить место этой истории в композиции всего рассказа. Из наблюдений над текстом, сделанных студентами, выделим главные.

История Изергиль излагается от первого лица, в форме исповеди – здесьИзергиль и рассказчица, и главная героиня. Ранее мы со студентами уже отметили, что история эта вводится особым способом: «увертюра», предшествующая ей, начинается с «музыкальной заставки» – музыка, страстная и стихийниная, это и реквием по бесцельно прожитой жизни Ларры, превратившегося в тень, но и это мажорное предвестье темы «мятежной жизни», темы Изергиль. Но этим

своеобразие увертюры не исчерпывается. Исповеди Изергиль предшествуют ее спор с Максимом, а затем – портретрассказчицы, увиденный глазами Максима. Задумаемся какова функция этих предварений?

Собственно, диалог между Изергиль и Максимом пронизывает всю повествовательную ткань рассказа, весь дискурс. Диалог этот начинается уже во вступлении ко всему рассказу, затем возобновляется в увертюре к легенде о Ларре, но нигде он не достигает такого накала, как в рассказе Изергиль о собственной жизни. Не случайно, очевидно, и то, что ни одна легенда не перебивается так часто вопросами Максима: в них– живойинтерес слушателя, который словно подталкивает Изергиль к продолжению рассказа о своей жизни.

Именно на этой фазе урока имеет смысл, несколько замедлив вхождение в анализ рассказа-исповеди Изергиль, остановить внимание студентов на художественной функции диалогических отношений между Изергиль, расказчицей и Максимом, ее слушателем.

Направляемые наводящими вопросами преподавателя, студенты отмечают, что диалог между рассказчицей и слушателем в рассказе «Старуха Изергиль» служит одним из важнейших способов взаимодействия между миром легендарным и миром реальным: Изергиль, подобно медиатору в мифологии, который связывал мир низший с миром высшим, выступает «связником» между миром легенд и повседневной действительностью, а Максим выступает представителем мира повседневности, носителем обывательского здравомыслия. Эту исходную популяризацию позиций Изергиль и Максима студентам надо иметь в виду в процессе анализа диалога между ними. Далее преподавателю необходимо подвести ребят к нетривиальному пониманию диалога (а точнее – диалогическихотношений) в художественном произведении. Рассказ Горького – великолепныйобразец многообразия диалогических отношений между героиней-рассказчицей и персонажем-слушателем: здесь есть и прямой драматургический обмен репликами между персонажами; есть и только ответная реплика, по которой читатель может восстановить высказывание оппонента; здесь и риторические вопросы и обращения в речи Изергиль, предполагающие реакцию слушателя; здесь, наконец, подробности и детали предметного мира, становящиеся косвенными репликами к высказываниям персонажа.

Оба диалога (тот, что предваряет легенду о Ларре, и тот, что предваряет исповедь Изергиль) схожи по содержанию и форме. По форме это спор, где рассказчице принадлежит большее число реплик. Характерно, что все они произносятся с «наступательной» интонацией, в то время как ответы слушателя – с«оборонительной». Сближает оба диалога то, что в них идёт спор о жизненных ценностях, о смысле человеческой жизни вообще. Уже в первых обменах репликами становится очевидной противоположность мироотношения спорящих: Максим воспринимает мир с позиций так называемого «здравого смысла», который зиждется на расхожих житейских представлениях о спокойном, размеренном, сытном существовании, тогда как для Изергиль жизнь исполнена какого-то иного, более высокого значения.

Вот содержание первого диалога. Максим не последовал вместе со сборщиками винограда на берег моря. На вопрос Изергиль: «Что ты не пошёл с ними?», он отвечает: «Не хочу». Такой ответ вызывает упрёк Изергиль: «У!... стариками родитесь вы, русские. Мрачные все, как демоны... Боятся тебя наши девушки... А ведь ты молодой и сильный...».

Второй диалог. Изергиль заставляет Максима вслушаться, как поют те, что ушли на берег моря:

Мы любим петь. Только красавцы (еще одно ключевое слово в рассказе) могут хорошо петь, – красавцы, которые любят жить. Мы любим жить. (...) Те, которым жизнь мила, вот – поют.

Ладное красивое пение – это, как понимает Изергиль, есть выражение любви к жизни, точнее – вкусак жизни, способности наслаждаться ею.

Максим же пытается возражать: «Но здоровье...», – за этой незавершенной фразой маячит целая система обывательских ценностей, которые ограничивают человеческую жизнь узеньким кругом сугубо вегетативных, физиологических критериев. Этой куцей философии существования, робко заявленной молодым Максимом, противостоит полное азарта утверждение старой Изергиль: «Здоровья всегда хватит на жизнь. Здоровье! Разве ты, имея деньги, не тратил бы их? Здоровье – тоже золото!».

И вслед за этим фехтованием репликами разворачивается исповедь самой Изергиль – рассказо жизни, исполненной такого накала, что сама эта история становится главным аргументом в споре между обывательской боязнью жизни и ярким романтическим жизнелюбием.

Следуя логике изложения, мы вернёмся к анализу портрета героини несколько позже. Сейчас же сделаем несколько предварительных замечаний о портрете, чтобы войти в «интригу» истории Изергиль. Уже первый из диалогов прерывается портретом героини- рассказчицы. В нем выделены самые непривлекательные приметы старости:

Время согнуло ее пополам, чёрные когда-то глаза были тусклы и слезились. Ее сухой голос звучал странно, он хрустел, точно старуха говорила костями.

Второй портрет непосредственно предваряет исповедь героини... Повторя неоторые детали

первого, он усиливает эстетически негативные приметы старости, доводя их чуть ли не до гротеска:

...Можно было ждать, что сухая эта кожа разорвется вся, развалится кусками и передо мной встанет голый скелет с тусклыми чёрными глазами.

Этот внешний облик, в котором акцентированы черты разрушения и умирания, вступает в явное противоречие с содержанием жизнеутверждающих афоризмов Изергиль, с ее молодой, преисполненной задора интонацией. В чем причина подобного контраста? Этот контраст создаёт своеобразную интригу – «завязь» конфликта, заставляя читателей искать ответ в рассказе Изергиль о своей жизни.

Далее студенты выделяют в исповеди Изергиль основные эпизоды и, учитывая то, что почти все они представляют собой компактные микроновеллы, стараются, во-первых, в каждом проанализировать конфликт и его разрешение, и, во-вторых, установить связь между всеми этими микроновеллами, найти сквозную конфликтную линию и раскрыть ее пафос.

Организуя анализ студентами основных эпизодов в исповеди Изергиль, преподаватель ненавязчиво направляет их внимание на главенствующее значение в жизни Изергиль двух стихий *–любви и свободы* как высших духовных ценностей и ориентирует на рассмотрение очень непростых отношений между этими стихиями в сюжетах микроновелл.

Уже первые четыре эпизода исповеди Изергиль («Рыбак с Прута и гуцул», «В поисках любви», «Отвергнутый «мешок червонцев»», «Достойный пан с изрубленным лицом») раскрывают ее понимание любви как полной самоотдачи, и высокий дар Изергиль – любить, как она говорит, «чтоб хватило крови». Изергиль любит страстно и бескорыстно и такой же полной мерой берет любовь. В любви она не прощает унижений, и когда «маленький полячок», «смешной и подлый», оскорбил ее словом, она «закипела, как смола», и расправилась с обидчиком. Она отдаётся любви не по расчёту или по принуждению, а только по собственной свободной воле.

Уже анализы этих эпизодов позволяют читателям прийти к выводу о том, что для Изергиль любовь и свобода – взаимообусловленныепонятия, одно не замещается другим, а есть условие другого. Этот принципиальный вывод мы закрепляем анализом двух других эпизодов, идущих один за другим: с толстым паном («У него было такое толстое, сырое лицо, и живот –как большая подушка. Он смотрел, как сытая свинья») и с «достойным паном с изрубленным лицом». Этих персонажей сопоставляет сама рассказчица. Толстый пан, осыпавший Изергиль золотыми монетами, олицетворяет в ее глазах образ жизни, недостойный человека – любовь-он мерит деньгами. А пан с изрубленным лицом, который ходил воевать за греков, вызывает восторг Изергиль: «О, этот, рубленый, был хороший человек!», «Вот человек!.. Что ему греки, если он поляк?» Именно здесь, в рассказе о«достойном пане», Изергиль произносит тот афоризм, в котором для неё открывается высшее проявление личности:

А когда человек любит подвиги, он всегда умеет их сделать и найдёт, где это можно. В жизни, знаешь ли ты, всегда есть место подвигам.

В жизни Изергиль много любви, она дарит его достойным людям, щедро и неистово. Но она никогда не становится рабой чувства, никогда не поступится ради него своей свободой: «Я порву цепи, как бы крепки они ни были». И если в любви нет горения, нет полноты чувств, Изергиль ее отвергает. « Только поет да целует, ничего больше! Скучно это было уже», – говорит она о рыбаке с Прута. «Целую неделю жила, – ничего... Но скучно стало» –вспоминает Изергиль о своей жизни в гареме у турка.

Проанализированные эпизоды позволяют сделать вывод о философии человеческогосуществования, которую исповедует Изергиль. В ее оценках людей и событий четко противопоставлены: жизнь, «жадная», то есть насыщенная страстью, любовью, жизни вялой, скупой на чувства, то есть«скучной»; свобода – неволе; бунт и непокорство – покорности; благородство – подлости; бескорыстие – корысти; и, наконец, мелочной расчетливости, стремлению не тратить себя – готовностьза все взятое у жизни «платить собой», и полной мерой. Последнее свойство – главноев натуре Изергиль, и она особо ценит его в себе.

Заключительная микроновелла в исповеди Изергиль – наиболееважна для понимания ее характера и ее судьбы. Если до этой микроновеллы можно было говорить о некоей гармонии отношений героини с миром, то в анализе истории отношений Изергиль с Аркадэком студенты с помощью преподавателя устанавливают, что принцип равновесия между присвоением и воздаянием нарушается – здесь«плата собой» обретает трагический смысл, горький и героический одновременно.

Вкратце наметим ход анализа заключительной микроновеллы. Сама Изергиль называет свою любовь к Аркадэку «последней игрой». По сути же, словом «игра» героиня обозначает свой самый отчаянный, даже безрассудный с точки зрения «здравого смысла», поступок. Когда Аркадэк попал в плен, Изергиль сделала все, чтобы вызволить его – она пошла на подвиг самопожертвования во имя любимого, хотя и не любящего ее человека. Почему же подвиг самопожертвования нарушил гармонию отношений героини с миром?

Мы обращаемся к последнему эпизоду мик-

роновеллы – разговору Изергиль и Аркадэка после того, как она спасла жизнь ему и его товарищам. Бескорыстное самопожертвованиеИзергиль вызывает в ответ вроде бы благородное чувство – желание отблагодарить. Но Аркадэк измеряет благородство обывательскими мерками: «...Так выходило, что теперь он в благодарность за то, что я увела его, будет любить меня...» Вольно или невольно, но Аркадэк оскорбил бескорыстное самопожертвование Изергиль. Дальнейшее поведение Аркадэка и его друзей соответствует той же обывательской логике. После того, как оскорбленная женщина ударяет Аркадэка – «лживую собаку», он и его товарищи предполагают, что теперь Изергиль непременно предаст их. «Вот какие подлые!» – комментирует Изергиль. И вновь знаком разочарования героини в обывательской мере вещей становится ключевое слово: « Мне тогда стало – помню – только *скучно* очень, и такая лень напала на меня...»

Однако завершается исповедь Изергиль не на печальной, а на мажорной ноте:

И живу я вот! Одна живу...Нет, не одна, а вон с теми (...) Любят они меня. Много я рассказываю им разного. Им это надо. Еще молодые все. И мне хорошо с ними.

Вот теперь мы со студентами возвращаемся к анализу портрета, а точнее, портретов Изергиль. Мы помним, что внешний облик героини в начале ее исповеди («Я посмотрел ей в лицо.Ее черные глаза были все-таки тусклы, их не оживило воспоминание...» и т.д.) задавал своеобразную интригу: не слишком ли дорогой ценой расплатилась героиня за радость жить так, чтоб «хватило крови»? Далее, словно делая паузу в череде рассказов-микроновеллИзергиль, повествователь силою воображения сопоставляет ее лицами тех людей, которых она любила когда-то. Все они теперь – только бледные тени, а та, которую они целовали, сидит рядом со мной живая, но иссушенная временем, без тела, без крови, с сердцем без желаний, с глазами без огня, – тожепочти тень.

Таким уравниванием живой Изергили и умерших людей при помощи одного сравнения («тень») автор снова акцентирует внимание читателей на том, насколько же беспощадна мера, которую избрала героиня – за все платить собой!

На этом этапе занятия мы возвращаемся к вопросу о том, *правомерно ли называть историю жизни Изергиль легендой*? Да, в ней нет фантастического элемента, нет чуда и метаморфоз. Но в этой истории есть «мятежность», свойственная легендам, есть высокий накал чувств, есть постоянный порыв из обыденности к необычайному, есть героическая личность, способная идти против течения и готовая к подвигу самопожертвования ради любви.Рассуждая таким образом, студенты доказывают, что сама Изергиль тоже принадлежит романтическому миру и что жизнь ее по-своему легендарна.

Студенты отмечают также, что исповедь Изергиль и сюжетно, и стилистически вписывается в систему легенд, из которых выстроен весь рассказ Горького. Да и эмоционально-оценочный «фон» здесь создается теми же средствами: морским пейзажем и рефлексией героя-слушателя. Студенты отмечают положительную экспрессию в пейзаже:

...И старухе вторил теперь только шум морских волн, –задумчивый, мятежный шум был славной второй рассказу о мятежной жизни.

Отмечают они и иную, чем прежде, реакцию Максима на рассказ Изергиль – на этот раз он не вступает с нею в полемику. Значит, сама история «мятежной жизни» героини убеждает Максима в правоте ее жизненной философии. И поэтому своеобразной патетической кодой, завершающей исповедь героини становится не диалог со своим слушателем, а ее авторитарный монолог, которому Максим внимает, не прекословя:

Я не вижу разве жизнь? Ох, всё вижу, хоть и плохи мои глаза! И вижу я, что не живут люди, а все примеряются, примеряются и кладут на это всю жизнь. И когда обворуют сами себя, истратив время, то начнут плакаться на судьбу. Что же тут – судьба? Каждый сам себе судьба!

Этот монолог – самый сильный укор обывательской философии существования. Так жить нельзя, это противоестественно, это ненормально, – считаетИзергиль. Свою же собственную жизнь она ничуть не считает необычной или исключительной. По Горькому, нравственное кредо Изергиль: брать от жизни полной мерой и отдавать полной мерой – это и есть та норма, которой может и должен следовать человек, если хочет прожить достойную и наполненную смыслом жизнь.

Монолог Изергиль, преисполненный укора людям, а также последняямикроновелла из ее исповеди становятся органическим переходом к последней, третьей легенде – легенде о Данко. Ее анализ составляет следующий этап занятия.

Анализ легенды дает возможность преподавателю развивать у студентов навык«медленного чтения»: преподавателю приходится многократно возвращать студентов к тексту, находить в нем упущенный смысл тех или иных поступков Данко и племени, сложную вязь образных ассоциаций, не упускать возможности для эстетического наслаждения секретами художественного текста.

Прежде всего студенты отмечают особенности ввода легенды о Данко в рассказ. Легенда словно опоясана пейзажем, в который входят образы моря, тучи, луны, степной дали – причем каждый из этих образов эмоционально насыщен, – создавая атмосферу таинственности и необычайности: «море шумело»; «туча – черная, тяжелая, суровых очертаний, похожая на

горный хребет»; «от облаков падали на землю густые стаи теней...»; «на месте луны осталось только мутное опаловое пятно...»; «и в степной дали, теперь уже черной и страшной...»... В этой атмосфере оказываются вполне органичными фантастические «знаковые образы», задающие эмоциональный камертон легенды. Таким камертоном к легенде о Данко становятся как бы противоборствующие с ночной чернотой степи «маленькие голубые огоньки», «очень странные голубые языки огня, намекавшие на что-то сказочное». И как в первой легенде, «знаковые образы» становятся первотолчком для интриги: «Это искры от горящего сердца Данко. Было на земле сердце, которое, однажды, вспыхнуло огнем...», – говорит Изергиль и завершает ее: «Вот откуда они, голубые искры степи, что являются перед грозой».

Далее студенты самостоятельно (а порой – направляемые наводящими вопросами преподавателя) размышляют о композиционном положении легенды о Данко в рассказе. Эта легенда – последняя, следовательно, она каким-то образом связана с двумя предыдущими и, по-видимому, как-то завершает тот спор о смысле жизни, который прямо и косвенно шел в течение всего рассказа.

Возвращая студентов к монологу Изергиль, предваряющемулегенду, преподаватель акцентирует внимание на звучащей здесь тоске по настоящим, красивым людям и пронизывающих речь рассказчицы интонациях укора. Надо, чтобы студенты не упускали из виду, что та же интонация укора будет играть существенную роль в повествовании об отношениях между Данко и племенем – это позволит верно определить эстетический пафос, которым пронизан конфликт в легенде.

Начиная анализ конфликта через основные компоненты сюжета, студенты обращают внимание на нагнетаниерассказчицей в экспозиции драматических обстоятельств, в которых оказалось племя. Некогда «веселые, сильные и смелые люди» были загнаны в ядовитые болота и непроходимые леса. И «уже хотели идти к врагу и принести ему в дар волю свою, и н и к т о испуганный смертью, не боялся рабской жизни... Но тут явился Данко и спас всех о д и н». (Разрядкой мы выделили слова, на которые стараемся обратить внимание студентов.)

Возникает вроде бы тривиальная оппозиция «Герой и Толпа», которая в демократической литературе зачастую решалась в плане дискредитации Героя, что эгоистически противопоставлял себя толпе, высокомерно возвышаясь над нею. Горький придает этой оппозиции совершенно новое осмысление. Его герой, Данко, не в вожди рвется, не самоутверждения жаждет – он хочет спасти погибающее племя и его заветы (заветы – это и есть тот бесценный вековой опыт, в незнании которого Изергиль упрекала нынешнее поколение). Что же отличает Данко от других членов племени? – задаем мы вопрос. Ответ находим в словах самого героя, обращенных к соплеменникам: «Кто ничего не делает, с тем ничего не станется». Непокорство року (помните: «Каждый сам себе судьба»?), активные поиски выхода из, казалось бы, безвыходных ситуаций, целеустремленная деятельность – вот что, по Горькому, составляет суть героического характера, это и отличает Данко от изнуренных тоскливыми думами и «скованных страхом»людей племени. «Во мне есть мужество вести», – говорит Данко, и читателям становится понятной мера ответственности, которую он взваливает на себя. Племя поверило Данко, ибо люди увидели, «что он лучший из всех», ведь только в его глазах «светилось много силы и живого огня». На этом этапе между Данко и племенем нет конфликта: «Веди ты нас!» – сказали люди.

Но по мере нарастания трудностей вера ведомых в своего вожака начинает таять. Студенты совместно с преподавателем шаг за шагом следят за нарастанием конфликта между Данко и племенем, стремясь не пропустить ни одной сколько-нибудь важной детали или подробности. Сначала это только ропот: «Напрасно он, молодой и неопытный, повел их куда-то». Далее «маленькие люди среди больших деревьев», «в грозном шуме молний», когда «из тьмы ветвей смотрело на идущих что-то страшное, темное и холодное», не желая «сознаться в бессилии», «в злобе и гневе обрушились на Данко, человека, который шел впереди их. И стали они упрекать его в неумении управлять ими, – вот как!» Наконец конфликт достигает своей кульминации: разъяренные, усталые и злые люди («они – как звери», и «не было на лицах их благородства») «ревут»: «Ты умрешь! Ты умрешь!»

Первое (и естественное!) ответное чувство Данко – негодование, и тут же – «но от жалости к людям оно погасло. Он любил людей и думал, что без него они погибнут». Далее конфликт между Данко и племенем обостряется до последнего предела: но парадокс состоит в следующем – в то время как в людях, окруживших смельчака, нарастает озлобленность и даже готовность убить его, в самом Данко нарастает чувство жалости и сострадания к ним: «В *его очах* засверкали *лучи* того могучего *огня*, который вспыхнул в сердце от желания спасти людей.» Но люди, «увидав это, подумали, что он рассвирепел, отчего так *ярко* и *разгорелись очи*». Они «насторожились, как волки, (...) и стали плотнее окружать его, чтобы легче им было схватить его». Данко понял «их думу, оттого еще *ярче загорелось в нем сердце*, ибо эта дума родила в нем тоску».

Обратимся к выделенным выражениям. Они составляют своеобразную градацию метафор, экспрессивно передающих, как вспыхивает а за-

тем разрастается чувство любви Данко к людям. Апофеоз сцены («Что сделаю я для людей!?» – сильнее грома крикнул Данко») и одновременно самая высокая ступенька градации мотива огня – вырванное героем из своей груди сердце, высоко поднятое над головой:

Оно пылало так ярко, как солнце, и ярче солнца,и весь лес замолчал, освещенный этим факелом великой любви к людям.

Существенной частью урока становится анализ эпилога легенды. Здесь мы вновь обращаемся к помощи студентов, делавших наблюдения над пейзажем. Они отмечают, что в пейзаже, которым завершается легенда о Данко, соседствуют взаимоисключающие краски: с одной стороны, «море солнечного света и чистого воздуха, промытого дождем», «сияло солнце, вздыхала степь, блестела трава в бриллиантах дождя и золотом сверкала река». В этом пейзаже, говорят студенты, торжество красок сливается с торжеством Данко, сумевшего, несмотря ни на что, вывести людей из плена болот и непроходимых лесов. С другой стороны, – в пейзаже присутствуют тревожные краски: «Был вечер, и от лучей заката река казалась красной, как та кровь, что била горячей струей из разорванной груди Данко». Тревожная нота еще усиливается и переходит в трагическую тональность, когда мы читаем о гибели смельчака и о том, как была воспринята его гибель спасенными им людьми. Данко погибает с радостным сознанием исполненного долга.

Люди же (...) не заметили смерти его и не видали, что еще пылает рядом с трупом Данко его смелое сердце. Только один осторожный человек заметил это и, боясь чего-то, наступил на гордое серце ногой...

Такой финал не примиряет Данко и племя. Наоборот, здесь подчеркнуто благородство героя, который «сжег для людей свое сердце и умер, не прося у них ничего в награду себе», и неблагодарность людей, не оценивших высокого подвига самопожертвования, более того – не только не воздавших должное памяти героя, а в сущности, поправших его в полном соответствии с трусливой моралью «как бы чего не вышло». Этот финал вновь возвращает нас к теме «заветов»: если не испытывают благодарного чувства к героическим деяниям, значит, не усваиваются заветы. Значит, не накапливается багаж бесценного опыта, который выручает одельного человека и целые народы в годину испытаний.

Однако в контрасте с неблагодарностью людской, эпилог завершается тем, как чутко «резонирует» на только что отзвучавшую легенду природа («...В степи стало страшно тихо, точно и она была поражена силой смельчака Данко...»), и какое впечатление эта легенда вызвала у слушателя, Максима («И думал о великом горящем сердце Данко и о человеческой фантазии, создавшей столько красивых и сильных легенд»). Наконец, самым убедительным выражением увековечения подвига героя становится уходящий корнями в мифологическое сознание прием метаморфозы: огонь от сердца Данко превратился в сполохи – в «голубые искры степи, что являются перед грозой!»

Следующий этап работы – сопоставление всех трех легенд с целью выяснения объединяющей их логики.

Контраст между Ларрой и Данко кажется самоочевидным. А ведь Горький заставляет нас увидеть много общего между ними. Оба они красивы, а для Изергиль красота исполнена особого смысла – это знак огромного духовного потенциала личности: «Красивые – всегда смелы», – говорит она. Оба горды, сильны, свободолюбивы. Оба – люди поступка. Таким образом, в обоих заложено лучшее, что есть в человеческой природе. Существенное различие между ними обнаруживается, когда мы понимаем, что дарованные им от природы свойства они употребляют на противоположные цели. Ларра осознал свое «лучшее» как право стоять н а д людьми и требовать себе преимуществ перед всеми, а Данко – как обязанность быть в м е с т е с людьми, переносить наравне со всеми тяготы жизни и обращать свое «лучшее» на благо людям. Горький испытывает их одинаковыми ситуациями – ситуациями конфликта с племенем и людского суда. Будучи одинаково свободными в своем выборе, один выбирает абсолютную свободу, в том числе – от каких бы то ни было обязательств перед людьми, а другой – взваливает на себя ответственность за жизнь других людей и ценой своей гибели делает их свободными. Преподаватель обращает внимание студентов на то, что нравственная оценка героев получает контрастное эстетическое освещение: Ларра, не способный умереть, превратился в т е н ь, а сердце погибшего ради счастья людей Данко и сейчас вспыхивает и с к р а м и огня. Тень и искры – слова, полярные по эстетической семантике.

Далее мы приступаем к обобщению наших наблюдений над ролью образа Изергиль в рассказе. Имя Изергиль, говорят студенты, вынесено автором в заглавие, тем самым подчеркнута значимость ее образа в целом произведении. На протяжении всего рассказа она выступает рассказчицей, передающей опыт не только своей собственной жизни, но и заветы многих поколений, не случайно Максиму в ее «скрипучем голосе» слышится, «как будто это роптали все забытые века, воплотившиеся в ее груди тенями воспоминаний». Кроме того, в понятии «рассказчица» заложен еще один, очень важный для Горького смысл: рассказчица – значит сказительница, истолковательница, судья, одна из спорящих сторон. Эпическую авторитетность сказаниям Изергиль придает природный фон – степь и море, где, возможно, создавались многие из

«сказок», внимают Изергиль и вторят ей... Наконец, Изергиль является также, наравне с Ларрой и Данко, героиней одной из легенд.

Образ Изергиль связывает в единую цепь три легенды так, что они становятся ступенями, по которым восходит читатель, постигая романтический идеал: *от отрицания эгоистического отношения к миру (только брать,ничего не воздавая) – через естественную человеческую норму (брать и отдавать полной мерой) – к утверждению героического идеала человеческой жизни (отдавать себя людям, не требуя ничего взамен)*. Такова внутренняя логика, объединяющая все три легенды в единое целое – рассказ «Старуха Изергиль».

Предваряя обсуждение, мы отмечаем: *как же Горький утверждает свой романтический кодекс – «внедряет» его в жизнь?* То обстоятельство, что жизнь Изергиль, смертной женщины, наряду с Ларрой и Данко, персонажами фантастическими, стала воплощением романтического существования, свидетельствует о том, что идеал следует искать не только в сказке, но и в самой жизни. Однако главное место в поисках ответа на поставленный вопрос у нас занимает анализ той роли, которую в рассказе играет образ повествователя – Максима. Как мы отмечали ранее, это человек из обыденной жизни, и сам он – обыкновенный, отчасти зараженный обывательской моралью, и реакции его, в контрасте с эмоциями Изергиль, поначалу какие-то вялые, осмотрительно осторожные... Но, оказавшись в роли слушателя легенд, он, словно помимо своей воли, вовлекается в другой, ранее неведомый, яркий, сказочно-легендарный мир, проникается его красотой – и тем самым постигает его законы и признает их справедливость.

Это движение Максима к признанию романтической системы ценностей Горький показывает через изменение его отношения к Изергиль. Студенты анализируют два последние повествовательных периода рассказа, где, как мы помним, осуществляется возвращение из мира легенд в реальную действительность. Теперь Максим по-новому, понимающе и восхищенно, смотрит на Изергиль, ибо видит в ней хранительницу «красивых и сильных легенд». Изменяется в восприятии Максима и портрет Изергиль, он смотрит на нее благодарным взглядом и сыновним жестом укрывает ее: «Я прикрыл ее старое тело и сам лег на землю около нее».

ВЫВОДЫ

Подводя общие итоги проведенного анализа, мы рассуждаем об эстетической концепции М.Горького, воплощенной в рассказе «Старуха Изергиль», а также и в других его ранних романтических произведениях. Писатель утверждает философию «жизни-горения» как высокий идеал, который может и должен вывести людей из мрака серого, унылого, куцего существования. Возвышенный пафос романтических произведений Горького в ситуации общественного подъема 1890-1900-х годов по-разному оценивался современниками. Для демократически настроенных читателей он был средоточием «живительного протеста против скуки и покоя общинно-деревенской русской жизни», «реакцией против славянской расплывчатости, мягкости и покорности» [*Поссе В., 1997, с. 237*]. Для представителей противоположного лагеря Горький – «вредный писатель», «революционный проповедник», объявивший поход «на существующий строй» [*Стечкин Н.Я.,1997, с. 594 – 596*].

В завершение занятия преподавателю необходимо, как мы полагаем , сказать, что последующая судьба горьковских романтических идей была непростой. Даже благородный пафос альтруизма, воплощенный в образе Данко, использовали для навязывания советским людям идей аскетизма и самоотречения в качестве нормы повседневной жизни. Но когда судят о писателе, надо, во-первых, всегда помнить о контексте времени, о том, что значили его идеи и образы в ту пору, когда они создавались. А во-вторых, выясняют – есть в этих произведениях тот «избыток вечности», который делает их интересными и эстетически ценными спустя многие годы для новых поколений читателей. Этот «избыток вечности», несомненно, есть в романтических рассказах – легендах молодого Горького: он в вере в высокое предназначение человека и огромные духовные возможности, заложенные в личности, в благородстве идеалов – в призыве к активному деянию во имя любви к людям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Поссе В. Певец протестующей тоски // Максим Горький: proetcontra: антология: личность и творчество.– М., 1997. – 895 с. – С.237.
2. Стечкин Н.Я. Максим Горький, его творчество и его значение в истории русской словесности и в жизни русского общества // Максим Горький: proetcontra: антология: личность и творчество. – М., 1997. – 895 с. -С.594 – 596.

.

РАМАЗАН АЙГҮЛ
професссор, филология ғылымының докторы
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының меңгерушісі
Журналистика факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚУАНТАЕВ НҰРЖАН
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының меңгерушісі
Журналистика факультеті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗІРГІ КІТАП ШЫҒАРУ ІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ПРОБЛЕМАСЫ ЖӘНЕ КЕЛЕШЕГІ

Түйін. Мақала өзекті тақырыпқа – қазіргі кітап шығару мәселелерін зерттеуге және оларды шешудің келешегін анықтауға арналған. Ғылыми зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы қазіргі баспа ісінің проблемаларын атап көрсету, оларды шешудің жолдарын ұсыну. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының мәнділік дәрежесі шығарылатын кітап өнімдерінің көлемі мен ассортиментін, орташа статистикалық таралымның төмендеуін, соңғы жылдары оны Қазақстанда жүзеге асыратын сауда нүктелері санының айтарлықтай қысқаруын, отандық және шетелдік кітапи және баспа ісіндегі ақпаратты жинақтап көрсете алуында.

Зерттеу әдістемесінің қысқаша сипаттамасы мынады: кітап басып шығарудың қазіргі жай-күйін қалыптастыру алғышарттары жан-жақты талданады, бұл ретте зерттеушілер шетелдегі кітап ісінің тарихы мен тәжірибесіне жүгінеді.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері қазіргі заманғы кітап шығару мәселелерін объективті түрде нақтылауға және оларды шешудің перспективаларын белгілеуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: кітап шығару; электронды кітаптар; авторлық құқық; кітап маркетингі; оқырман сұранысы; библиография.

Резюме. Статья посвящена актуальной теме – изучению современных проблем книгоиздания и определению перспектив их решения. Цель научного исследования-выявить проблемы современного издательского дела в Казахстане, представить пути их решения. Научная и практическая значимость работы заключается в том, что степень ее значимости имеет возможность обобщать объем и ассортимент выпускаемой книжной продукции, снижение среднестатистического тиража, значительное сокращение количества торговых точек, реализуемых в Казахстане в последние годы, информацию в отечественном и зарубежном книжном и издательском деле.

Краткое описание методики исследования заключается в том, что всесторонне анализируются предпосылки формирования современного состояния книгоиздания, при этом исследователи обращаются к истории и практике книжного дела за рубежом.

Основные результаты исследовательской работы позволяют объективно детализировать проблемы современного книгоиздания и обозначить перспективы их решения.

Ключевые слова: книгоиздание; электронные книги; авторское право; книжный маркетинг; читательский запрос; библиография.

Summary. The article is devoted to an actual topic-the study of modern problems of book publishing and the definition of prospects for their solution. The purpose of the research is to identify the problems of modern publishing in Kazakhstan, to present ways to solve them. The scientific and practical significance of the work lies in the fact that the degree of its significance has the ability to generalize the volume and range of books produced, the decrease in the average circulation, a significant reduction in the number of outlets sold in Kazakhstan in recent years, information in the domestic and foreign book and publishing business.

A brief description of the research methodology is that the prerequisites for the formation of the current state of book publishing are comprehensively analyzed, while the researchers turn to the history and practice of book publishing abroad.

The main results of the research work allow us to objectively detail the problems of modern book publishing and identify the prospects for their solution.

Keywords: book publishing; e-books; copyright; book marketing; reader request; bibliography.

Кітап өндірісінің жыл өткен сайын өзгеріп келе жатқан процестері аясында Қазақстанда да, бүкіл әлемде де кітап ісі құрылымындағы баспалардың рөлі ұдайы артып отыр, сонымен бірге

баспа ұйымдарының саны да өсіп келеді. Бұлар шығарып жатқан кітаптар мен брошюралар көлемінің, репертуар диапазонынының шығарылатын өнімдердің сапасына өзіндік әсері де бар. Әйткенмен баспагердің жұмысын жетілдіру неғұрлым сенімді ғылыми, кітаби негізге сүйенген болса, қазіргі жағдайда баспа қызметінің тиімділігі соғұрлым жоғары болуы ықтимал. Осыған байланысты, өкінішке қарай, кітап шығарудың қазіргі кезеңінде баспа ісі мәселелерін әзірлеудің, әсіресе ғылыми және оқу пәні ретінде баспа ісінің теориясы мен тәжірибесінің біріне-бірі барабар еместігін де мойындауға тура келеді.

Бұл проблемаға біз ғана емес, соңғы уақытта шетелдік көрнекті кітаптанушы-ғалымдар мен кітап ісінің тәжірибелі мамандары да бірнеше рет арнайы назар аударыпты. Мәселен, Ұлыбритания ғалымы Э.Бэйверсток «редакциялық-баспа ісі және кітап саудасы жалпы кітаптану мен библиография терең, іргелі, жаңашыл теориялық талаптармен толық қамтамасыз етілмеген», бірақ, осылай деп жаза келе, ол бұл қорытындыдан күтпеген түйін жасайды: «жаңа құралдарды пайдалана отырып, кітаптарды өндіру және сату технологиясы өзгереді, бірақ бұл ретте ғылым объектісі мен оның пәнін, мысалы, библиографиятанудағыдай, түбегейлі қайта пайымдау талап етілмейді. Кітап ісінің теориясы, тарихы, әдістемесі және практикасының арақатынасы туралы (тарихи-болжамдық шолу) жасалуы керек» [Бэйверсток Э.. 1999. 336 б]деген пікір айтадыЭ. Бэйверсток.

Осыған байланыстыЮ.Горшковтың пікірі де өзгеше: ол жүйелі тәсілді қолданбай-ақ, "кітап өндірісі" саласын жалпы кітап істерінен алып тастауға әбден болады, дейді [Горшков Ю.А., 2002. 55 б].

Поляк кітаптанушысы Кшиштоф Мигонь кітаптанудың кейбір саласының әзірленбегенін айта келе, былай деп жазады: "Кітаптану, кітапханатану, кітап тарихы сияқты теориялық, фактографиялық және институционалдық жағынан жоғары дамыған пәндердің арасында тек осы тарапта қалыптасатын салалар бар. Оғанжатындар – баспа ісі, кітап саудасы және кітап оқу, сондай-ақ мамандандырылған салалар (өзіндік дәстүрге ие болса да): папирология, түптеу ісі және безендіру өнері" /3/.

Ресейдің библиограф-ғалымы И.Моргенштерн: "Кітап ісінің құрылымын, оның құрамдас бөліктерін (буындарын) тізімдеу арқылы моделдеу қиын және сол себепті, бұл бөлімдердің қалыптасуы мен атаулары және олардың ғылыми және/немесе оқу пәндерін дербес оқып-үйренуші ретінде қалыптасу процесі әлі де аяқталмады. Мысалы, кітап жасау саласында редакциялық-баспа ісі бар және оған арналған осы істің теориясы, тарихы, әдістемесі, ұйымдастырылуы сияқты қажет пәндер бар, алайда нақты ғылыми және оқу пәндері «редакциялау теориясы мен практикасы», «журналистика теориясы», «баспа ісінің ұйымдастырылуы мен экономикасы» және т. б. деп аталады" [Моргенштерн И.Г., 2007, 440 б] деп жүйелейдіИ.Моргенштерн.

Кітап шығару ісінің теориясы мен практикасы проблемаларына мұндай көзқарас көп жағдайда 60 жылдан астам уақыт бойы біздің еліміздегі кітап шығару процесінің негізі қолжазбаның авторлары ұсынған саяси және идеологиялық бағалауға, яғни редакторлық талдауға, сондай-ақ баспа түпнұсқаларын техникалық өңдеуге және өндіріске дайындауға арналған деп түсіндіріледі. Сондықтан да редакциялаудың теориясы мен практикасы кітап шығару циклінің жалғыз ғылыми және оқу пәні болды. Әлемдік практикадағы баспа ісінің басты буыны – кітапты іске асыру мәселелері – шығатын әдебиетті мемлекет бір жерден сатып алу және оны елдің барлық өңіріне бөліп тарату үшін мемлекеттік кітап саудасына айналымдағы қаражаттың тиісті сомасын ұсына отырып, өз мойнына алды.

Қазіргі қоғамдық практикада баспа ісі деп түрлі басылымдарды шығаруға және таратуға байланысты іскерлік белсенділік жұмыстары таныстырылып жатады,яғни кітап өндірісі прцесінен гөрі кеңірек сала деп қабылданады. Газет және журнал ісін жиынтық белгілеу үшін әдетте "баспасөз" және "мерзімді баспасөз" терминдері, соңғы жылдары "бұқаралық ақпарат құралдары" тіркесі қолданылады. Осындайүрдіспен баспа ісі кітаптар мен брошюраларды, басқа да сериялық емес басылымдардың түрлерін шығаратын сериялық басылымдардың түрлерін өндіру және тарату процесі ретінде қарастырылады, дейді Ресей зерттеушісі А.Васькин [Васькин А.А.. 2001, 130 б].

И.Баренбаум кітаптанудың негізгі санаттарының бірі – кітап ісі-әлі күнге дейін ғылыми білім жүйесіндегі, сондай-ақ практикалық қызметтегі ең аз әзірленген ұғымдардың қатарына жатады, дейді/6/. "Книга" атты ресейлік энциклопедияда, мысалы, кітап циклінің соңғы басылымдарының бірі, кітап ісінің құрамы туралы әртүрлі пікірлер бар екендігі айтылады [Большая Российская энциклопедия, 1998. 800 с]. Бұл категорияны анықтаудың бірқатар тәсілінің ішінен бізЕ.Динерштейннің позициясына жақын, кітап ісіне тек кітап шығарумен және таратумен байланысты салаларды (баспа ісі, кітап баспасы және кітап саудасы) жатқызған дұрыс деп санаймыз. Бұл салаларды бір-бірімен салыстыру үшін экономикалық байланыстар керек. Библиографиялар мен кітапхана ісіне келер болсақ, олар Е.Динерштейннің пікірінше, кітаптың қоғамда орнығуына тікелей байланысты және ол кітап ісінің құрамына кірмейді [Издательское дело и редактирование 2003, 180 с].

Соңғы ереже бізге даулы болып көрінсе де, "өндірістік" қағидатта кітап ісінің құрылымына, "кітап ісі" ұғымына артықшылық беру керек.

Бұл А.Гречихиннің пікірімен де үйлеседі, ол өзінің ғылыми жұмысында "кітап өндірісі" саласын жоққа шығарып, кітап ісі жүйесін түбегейлі қайта қарауды талап етеді [А.А. Гречихин, И.Г. Здоров 1988, 65 с].

Алайда, кітап ісінің қандай процесі қарастырылғанына қарамастан, қазіргі жағдайда баспа ісі кітап шығару саласының негізгі, басты бөлігі болып саналатынын айтамыз. Сонымен бірге бұл салада басты үш тармақ алға шығады. Бірінші, кітап шығаруға қажет барлық негізгі шығармашылық процесс шоғырланған баспаның қалыптасуы, баспа идеяларын жоғары дәрежеде іске асыруға қабілетті авторларды іздеу, бүкіл шығармашылық ұжымның (суретші, дизайнер, аудармашы және т.б.) жұмысын құру, ұйымдастыру; екінші, тираждың тиісті полиграфиялық орындалуын қамтамасыз ету, және, үшінші, кітаптың өз оқырманын/сатып алушыны табуға арналған толық маркетингтік бағдарламаны жүзеге асыру.

Кітап ісінің құрылымындағы кітап баспасының жетекші жағдайы "кезеңдік" процестерде, кітап шығару жолындағы әртүрлі қызмет түрлерінің тізбегін талдау кезінде, идеяны материалдық іске асыру және оны оқырман қолына көшіру кезінде анықталады. Осындай тәсіл өкілдерінің бірі.К.Мигонь былай деп жазады: «Мұндай интерпретацияда кітап туралы ғылымның бірінші бөлігі – баспа ісі туралы ғылым болады, бұл арқылы біз авторлық мәтінді оқырман қажетіне бейімдеуге ұмтыламыз» [Мигонь К. Наука о книге. 1991. с. 109].

Бұл – бір. Екіншіден, бұл экономикалық баспа ісі тұрғысынан кітап маркетингі бастамасына негізделген кәсіпкерлік нысандарының бірі болып шығады. Осы орайда баспа ісін кітап ісінің жетекші бағыты деп атауға болады, өйткені баспагер кітапты тауар ретінде, яғни сатуға арналған және оқырмандардың белгілі бір тобының қажеттілігін қанағаттандыруға арналған затты шығарып, сол бойынша бүкіл қатерді өзіне қабылдайды. Бұл тарапта біршама зерттеу жүргізген Е.Марголин былай деп жазады: "Баспа фирмасы, егер ол қатерден бас тартпаса, егер баспа шығындарын оқырман емес, салық төлеуші емес, әуелі өздері өтеп, басылымға арналған кітаптарды іріктеу мәселесінде оқырман қауымның бағасына сенім білдірсе ғана, баспа кәсіпорны болып табылады. Табысқа жету үшін баспа ақылға қонымды тәуекелге бару керек. Баспагер өз фирмасының мәдени, ғылыми-техникалық бағдарын анықтап, оның атынан өзіне міндеттемелер алуы тиіс [Марголин Е.М.. 1997].

Үшіншіден, автор мен оқырман арасында автор мен баспахана арасындағы делдалдан бастап, баспа өндірісінің эволюциясы нәтижесінде автор мен оқырман арасындағы делдалға айнала отырып, баспагер келешекте басылымның белгілі бір дәрежеде менеджеріне айналады.

Осыған байланысты баспа ісінің маңызды ерекшелігі әрбір шығарылатын кітап, тіпті қайта басу, шын мәнінде жаңа жоба, өндірістік-экономикалық сонылық, жаңа шығармашылық шешім және жаңа маркетинг болып шығады. Расында да, 1996 жылы Мәскеуден шыққан «Книжный маркетинг» жинағында«әрбір кітап өзінің тағдырына, өзінің авторына, өзінің техникалық тәсіліне, қиындықтарына, өзінің ерекше оқырман ортасына және өзінің жағымсыз қылықтарына ие» [Сб. статей: Пер. с англ. 1996. 432 с.]деп ойымызды қуаттайтын пікірлер бар. Шын мәнінде, баспа жобасы кезкелген кітап шығаратын заманауи құрылымның негізгі өнімі және баспа атауы (title) баспаның белсенділігінің жетекші көрсеткіші, әлемдік кітап ісіндегі статистикалық есептің басым нысаны болып табылады. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың қызметіне ұқсастық бар мұнда, өйткені,Н.Эриашвили айтуынша, шығарылатын кітап пен брошюралардың атауларының саны – баспа ұйымының "қуаттылығының" өлшеуіші, оның шығармашылық және өндірістік әлеуетінің басым сипаттамасы [Эриашвили Н.Д.. 1998, 307 с].

Бүгінгі жағдайда баспа өндірісінің ерекшелігі баспагерлердің халықаралық қауымдастығына шығармашылық үлесін және әрбір әзірленетін жобаға баспагердің өзінің қосылған құнының мөлшерін ескере отырып, оны жасампаз, креативті экономика деп атауға мүмкіндік берді, деген пікір айтады М. Мескон [Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф., 1992, 702 с].

Қазіргі уақытта баспагердің шығармашылық рөлі, оның басылым жобасын әзірлеуге қатысу үлесі ауыз толтырып айтарлықтай, бұл оған авторлық құқықтан толығымен тәуелсіз болатын құқықтың жаңа саласын қалыптастыру туралы мәселені де қоюға негіз бола алады. Келісімшартты немесе авторлық құқықты (римдік заң дәстүрі аясында аталғандай) бір автордың айрықша артықшылығы ретінде қарастыруға болмайды. Ол авторлар тобы немесе тіпті баспа фирмасы болуы да мүмкін, дейді Ресей заңгері Р.Соловьев[Соловьев Р.В., 2001, 192 с]. Сондықтан біз авторлық құқықтарға қосымша инвестициямызды қорғау және біздің баспа фирмаларының одан әрі жұмысын қамтамасыз ету үшін пайдалануға болатын құқықтар жүйесін құруға тиіспіз. Бұл ерекше құқық қандай да бір кітапты шығару жөніндегі баспа бастамасын, сондай-ақ баспагердің авторлық ұжымды қалыптастыруға әсерін, редакциялаудың және құрастырудың, көркемдік безендіруді дайындаудың, өндірістік процесс пен маркетингті ұйымдастырудың рөлін ескеруі тиіс.

Креативті экономикадағы баспагердің шығармашылық рөлі өндірістік инвестициялау процесінде барынша айқын көрінетін оның кәсіпкерлік функциясымен ұштастырылады. Кітап– сөз жоқ, қазына, мәдениеттің құрамдас бөлігі, бірақ, дей тұрсақ та, баспа ісі – бұл ең алдымен кәсіпкерлік. «Баспа ісі-бұл идеалистік және материалдық

емес қасиеттер туралы айтатын бизнес. Барлық ынта-ықыласпен алдағы нарықтық тәуекелді есепке алу кезінде ешкім нарықтың жаңа кітапты қалай қабылдайтынын болжап бере алмайды. |Осы ретте тәуекелге бару баспа қызметін қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады» деп жазады Б.Есенькин [Есенькин Б.С., Крылова М.Д., 2002, 335 с]. Сондықтан, өз қаражатын немесе қарыз қаражатын кітап шығаруға салып, баспагер-инвесторға капиталды басқа басылымдарға орналастыруды жоспарлауға тура келеді, сондықтан кірістер мен шығыстар балансындағы қорытынды жол ықтимал шығындарды жабуға ғана емес, сондай-ақ пайда алуға да мүмкіндік береді. Әлемнің түрлі елдерінен шыққан көптеген баспагерлер кітап бизнесінің философы, деп танитын «Даблдей Паблишинг Компани» атты американдық баспаның вице-президенті және бас редакторы Сэмюэл Воэннің пікірі мынандай: Егер сатуға болатын кітаптарды жарыққа шығармаса, ал олардан түскен қаражатты жалға төлеуге арнап, жалақыға бермесе, онда ол баспанәтижеге қол жеткізе алмайды [Есенькин, Г.Н. Ершова, В.Д. Синянский и др. 2003].

Шығармашылық және кәсіпкерлік функциялардың органикалық үйлесімі баспагерді кітап ісінің барлық құрылымында жетекші тұлға деп санауға негіз береді.

Әйткенмен электронды кітап болмысы қалыптасқалы бері заман талабына қарай кітап шығару, кітап сату процесінде жаңа арналар жол табуы керек болды.

Әсілі, кітаптың бұрынғы танымалдығының жоғалуына, қағаз кітаптарының тыйым салынуына байланысты туындаға проблемалар Батыста 1960 жылдардың соңында әңгімелене бастады. Ғылыми-техникалық төңкерістің басталуымен, ғылыми-техникалық басылымдар мен баспа басылымдарының жалпы санының өсуімен байланысты деп болжауға болады. Мәселен, Британдық-американдық ғылым тарихшысы Дерек Прайс білім көлемінің экспоненциалды өсуі туралы заңды дамыта отырып, әрбір 10-15 жыл сайын журналдардың саны ғана (олардың едәуір бөлігі – ғылыми басылымдар) екі еселенетінін анықтады [http://vikent.ru/ enc/183]. XX ғ. 60-70 жж. жағдайынан шығу өте қиын болды, өйткені ресурстардың шексіз көлемін сыйдыра алатын интернет сияқты ұғымдар әлі болған жоқ. Сол кезде ғалымдар электронды басылымдар қағаз аналогтарын ауыстыра ала ма, деген мәселеде пікір таластырып жатты.

Кітап басып шығаруды сақтау мәселесі туралы алғаш рет канадалық социолог,Торонто университетінің профессоры Маршалл Герберт Маклюэн бастама көтерген еді [Маклюэн М.Г., 2005].

Бұқаралық коммуникацияның жаңа технологиялармен бәсекеге төтеп бере алмайтынын айтып та, жазып та жатты. Батыста шамамен 2000 жылға дейін осы проблема күн тәртібінен түскен емес, десе де болады. Ал қазір көпадам, оның ішінде кітап ісінің мамандары да бар, ала қағаз, дәстүрлі кітап ешқашан жоғалмайтынына көз жеткізіп отыр.

Дегенмен, электронды ақпарат тасымалдауыштар мен интернеттің пайда болуы алдарынан қарапайым адамдар кітап бетіне жиі үңілмейтін болды. Көп ұзамай қағаз кітаптың дәуірені бітуі мүмкін бе? Жалпы жұртшылық дәстүрлі кітаптармен жұмыс істеуден гөрі ақпараттың электронды түрімен жұмыс істеу әлдеқайда жеңіл және ыңғайлы екеніне сенімді.

Америка құрылығындағыжағдайдан мынандай мысал келтіруге болады: жыл сайын Pew Research Center ' s Internet & American Life Project [http://libraries.pewinternet.org] өткізетін статистика бойынша 16 және одан жоғары жастағы 2 мың 252 адамның 75 %-ы (плюс-минус 2-3 %) соңғы жылдарыкем дегенде бір электронды кітап оқығанын айтыпты. Ал и-ридер (электронды тасымалдаушылардан оқитын e-reader) статистикасы бойынша электронды кітап оқитын жастар жыл сайын көбейіп келе жатқанға ұқсайды. Мысалы, 2011 жылы он алты жастағы және одан да үлкен оқырмандардың и-ридер саны 16% – ға жуық болған, ал 2012 жылы АҚШ-тың оқырмандары 23% – ға дейін өсті.

Соңғы бестселлердің бірі – британдық жазушы Э.Л.Джеймстің «Елу рең» («Пятьдесят оттенков»)трилогиясы арнайы и-ридер үшін 1,5 млн электронды кітап тиражымен «шығарылды». Бірақ, жалпы 18 жастан асқандарға арналған атақты трилогия бүкіл әлемде70 млн дана сатылыпты (салыстыру үшін ең сатылымды басылым К.РоулингтіңДж.Гарри Поттер туралы шығармасы әлемде 450 млн данамен тараған). Әрине, осындай басылымдар, зерттеуші В.Бородинаныңайтуынша, «референт тобының мәдени нормаларына сәйкес баспа шығармаларына демонстративті сайлау тұрғысынан көрінетін оқырмандардың стандартталған мінез-құлқының динамикалық түрі» [Бородина В.А., 1984, 37 с].

Жастар аудиториясы арасында электрондық кітаптардың танымалдығы туралы сұраққа қайтып келе отырып, сауалнама жүргізу барысында анықталған мәліметтерді келтіреміз: аудиторияның 42,9 % – ы электронды кітаптарды **қағаз күйінде** көреді. Дегенмен, дәстүрлі кітап өзінің танымалдығын жоғалтпайды. Оқырман қолына кітаптар келесі арналар арқылы түседі екен: кітап дүкендерінен сатып алады (62,3% респондент), кітапханада (54,6%) алады, таныстардан (52%) алады, интернет-дүкен арқылы сатып алады (16,9 %). Бір респондент кітапқұмарлар қоғамы арқылы кітаптарды сатып алады, 2-уі газет дүңгіршегінен сатып алады.

Дегенмен, соңғы жылдары кітап ісі саласындағы сарапшылардың болжамы қиыс кетіп отыр: дәстүрлі кітап өзінің позициясын ептеп беріп қойды. Бұл тек оқырман санының қысқаруымен

ғана емес, мәтінді беру формасы өзгеруімен де байланысты: электронды басылымдардың заманы келе жатыр. Мәселен, көрші елдегі кітаптану мамандары былай дейді: «Біз кітап ісіндегі жағдайды бағалауда демографиялық жағдайды да, жалпы экономикалық жағдайды да, жаһанданып отырған кітап нарығының жағдайын да (қазір тілдерге қарағанда басылым түрлері бойынша сараланған), сондай-ақ кітап пен оқудың әлеуметтік мәртебесі ғана емес, ғылым, мәдениет, білім беру және ағартудың да, нақты елде және қолданыстағы заңнамалық актілерді ескере отырып, ғылымның, мәдениеттің, білімнің және ағартудың да әлеуметтік мәртебесі ескерілуі керек деп бірнеше рет айтқан болатынбыз; зерттеуші К.Сухорукоеның пікірінше,»қағаздың» тек «цифрмен» ғана емес, бүкіл әлемдік ойын-сауық индустриясымен және бұқаралық демалыс коммуникацияларымен де бәсекелесуге мәжбүр екенін назарға алған жөн» [Сухорукое К.М., 2013].

Оқырман қызығушылығын ынталандырудың пәрменді ресурсы-кітап таратушылар мен кітап саудалаушылар қолданатын маркетингтік технологиялар (бағаны ынталандыру: екінші және кейінгі сатып алуға жеңілдіктер, бұрын белгіленген белгілі бір пайызға төмендету жолымен тауардың жаңа бағасын белгілеу, дүкеннің, лотерея мен ұтыс ойынының белгілі бір жұмыс сағаттарында баға жеңілдігі, сыйлықпен ынталандыру және т.б.).

Шет елдерде кітап шығаруды «электрондандыру» процесіне сабырлы қарайтын болды – электронды платформаның күшеюімен қазірдің өзінде көп мәселе шешілді. Көптеген шетел кітапханаларында соңғы жылдары кітаптарды қысқа мерзімге электронды түрде алуға мүмкіндік туды. Әрине, бұл электронды кітаптар қорға әдеттегі қағаз сияқты қайтарылады. Рас, мұндай оқырмандардың саны әлі де аз. Мысалы, 2011 жылы АҚШ-та кітапханалардан электронды кітаптар алатын адамдардың саны 3% болыпты. Бұл санныңаздау екені рас, бірақ и-ридер арасында танымал болып келеді (2017 жылы бұл сан 5%-ға дейін өсті).

Бірақ қазіргі оқырмандармен жұмыс істеу керек деген сөз – даусыз шындық. Кітап нарығына алдын ала кітаптардың «шығарылуын» ойлап ірі баспагерлер олардың қысқарған нұсқасын шығарады («дәптер», т.б.), кітап сатушыларға таныстырады, сату статистикасын басшылыққа ала отырып, басылымның толық нұсқасын таратуға бола ма, жоқ па, соны шешеді. Осылайша, кітап өнімдерін шығарушылар мен таратушылардың екі жақты байланысы бар екенін көре аламыз.

Баспа саласы қызметтерінің ортақтығын мамандар осы процес барысында кітаптың ерекше орынын атап көрсете отырып, әлеуметтік маңызды ақпаратты трату мен сақтауда кітаптың өз ерекшелігін бағалайды. Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар барлық бұқаралық ақпарат құралдарын біріктіріп, басылымдардың жаңа түрлерінің (соның ішінде электрондық кітаптың) пайда болуына ықпал еткендей. Бұл ретте кітап шығару және дәстүрлі электронды кітапты біртіндеп ығыстыру тұжырымдамасы негізсіз екені анық және бұл қарама-қайшы ойларды тудыратыны белгілі. Қазіргі таңда дәстүрлі кітап адам қабылдауының табиғи ерекшеліктеріне неғұрлым бейімделген, ақпаратты бекіту, сақтау және берудің бірегей, әмбебап құралы болып қала береді. Кітап шығару – мәдениет пен өндірістің маңызды саласы, әйткенмен қазіргі жағдайда – XXI ғасырдыңкүн тәртібінде кітаптның мазмұндық және материалдық құрылымы туралы мәселе өткір тұр деп санауға болмайды. Қазақстан үшін де кітап шығару саласының ерекшелігі, динамикасы және даму тенденциясы өте маңызды.

Әрине, кітап шығару үшін де нарықтық қатынастардың қалыптасу кезеңі күрделі болды. Еске түсірсек, XX ғасырдың 80-ші жылдардың ортасында советтік Қазақстанда кітапқа деген жоғары сұраныс болғандықтан баспа ісі ең рентабельді, табысты салалардың бірі болды. Алайда, табыстың басым бөлігі (70% – ға дейін) бюджетке кетті. Сала үшін ресурстар орталықтандырылған түрде бөлінген. «Книготорг» тапсырыстарына сәйкес баспаханаларға тиражға тапсырыс берілетін. Дайын тираждар көтерме кітап базасына түсетін. Ешқандай алдын-ала төлем болмайтын. Баспаларға мемлекеттік полиграфиялық кәсіпорындар мен көтерме кітап сауда желісін бөлген пайызсыз кредиттер жүйесі жұмыс істеді. Полиграфиялық қызметтер мен кітап тарату бағалары салыстырмалы түрде төмен болды. Мұның бәрі баспа ісінде белгілі (немесе көрінетін) тұрақтылықты қамтамасыз етті. Ресурстық тапшылық, әрине, болды, оны жоққа шығара алмаймыз.

80-ші жылдары кітап нарығында (егер оны нарық деп атауға болатын болса) өзіндік жағдай қалыптасты. Оқырманның әдебиеттерді сатып алу қажеттілігі өсті. Сонымен қатар, әдебиеттің белгілі бөлігі (ең алдымен саяси) жүйелі талап етілмеген – регламенттелген тақырыптық жоспарлаудың, қатаң идеологиялық қондырғыларға сәйкес келетін кітаптардың жоспарға міндетті түрде енгізілуінің, кітаптарға сатып алу сұранысының, оқырмандық басымдықтардың жоқтығының салдары. Кітапханаларда кітаптардың қажеттілігі үнемі қысқарды. Бір мезгілде кітап тапшылығы орын алды, бұл, әрине, әдебиеттің «қара нарығына» әкелді.

Елдегі баспа қызметінің шарттары кітаптарға салыстырмалы түрде төмен баға белгілеуге жол ашты. Оқырман кітапты мемлекеттік кітап дүкендерінде қолжетімді бағамен сатып алуға мүмкіндігі болды. Кітап тарату жүйесі басып шығарылған басылымға алдын ала тапсырысты ресімдеуге мүмкіндік берді. Баспалардың тақырыптық жоспарлары алдын ала жарияланып, оқырманға қажетті кітапты табу оңай болды. Қажетті басы-

лымға жазылуға болатын. Және кітаптар жетіспеген кездері де болды.

1988 жылдың 1-қаңтарынан бастап СССР-де кітап шығару саласы толық шаруашылық есеп пен өзін-өзі қаржыландыруға ауыстырылды. 1989-1990 жылдары кітап шығару ісіндегі меншік нысандарының жағдайы түбегейлі өзгерді. Мемлекеттік баспалармен қатар меншіктің мемлекеттік емес нысандары мен түрлі ұйымдық-құқықтық бастаулар негізінде жұмыс істейтін баспалардың басқа да түрлері пайда болды.1991 жылы Қазақстанда баспа қызметін міндетті лицензиялау енгізілді. Баспа қызметіне өз бетінше лицензия беру құқығы берілді.1991 жылдың аяғына қарай баспа өнімдерінің бағасы іс жүзінде еркін болды. Кітап шығару құрылымы өзгерді. Ғылыми, техникалық, анықтамалық кітаптарды шығару күрт қысқарды; бұқаралық, жүру басылымдарын шығару өсті. Статистика 1989 жылдан бастап барлық көрсеткіштер бойынша кітаптардың басылымының төмендегенін көрсетеді. 1992 жылдан бастап бұл жағдай еркше байқалды.1991 жылдың маусымынан 1994 жылдың аяғына дейін Қазақстандабаспаның шамамен үштен бірі тоқырап қалды, ал жекелеген кәсіпорындар тек бір-екі кітап шығарды. Баспалар ұйымдардың әртүрлі типтерін көрсетті. Жаңа экономикалық жағдайлар баспа саласы үшін өте күрделі болды. Меншік нысанына қарамастан баспаларға қағаз және басқа да материалдарды өз бетінше сатып алуға тура келді; олар әдебиеттерді сатумен айналысуға мәжбүр болды, өйткені көтерме сауданың мемлекеттік құрылымы жұмыс істемеді. 1992 жылдың соңынан баспаханалар баспалардан полиграфиялық қызметке алдын ала ақы төлеуді талап етті. Қағаз комбинаттары мен полиграфиялық кәсіпорындардың монополиялық жағдайы оларға өз шарттарын белгілеуге мүмкіндік берді, бұл ретте өндірісте бағалар күрт көтерілді.

Баспагерлер әркім өзінше жан бақты. Штаттарды қысқартты, баспа үй-жайларын жалға берді, пленкалар мен баспа құқықтары сатылды. Баспа қызметімен қатар бейінді емес қызметпен айналыса бастады. Қайта басылымдарды шығаруға ұмтылды. Қазақ оқырманы 1992-1998 жылдардағы ауыр кезеңде күрт азайды.

Елдегі кітап нарығындағы жағдай қиынға соқты. Кітап шығаруды мемлекеттік реттеу бұзылған. Саланы басқару, баға саясатында тәртіп орнату мүмкін емес болып шықты. Әсіресе, оқу, ғылыми, техникалық, балалар кітаптарын шығару ауыр жағдайда болды. Әрбір нақты жағдайда дотациялар маңызды емес болды, кешіктірілген қаржы баспаларға бөлініп, түсіп, әлеуметтік маңызы бар әдебиеттерді шығарудың жалпы көрінісін айтарлықтай өзгерте алмады.Бір кездегі «Кітап жаршысы»апталығының мәліметтері бойынша, 1992-1994 жылдары балалар әдебиетінің таралымы 44% – ға азайған екен, шығарылатын басылымдар саны 36%-ға қысқарған екен[«Кітап жаршысы» газеті, 1995, № 11]. Қазір қанша пайызға азайды, қанша пайызға қысқарды, оны есептейтін мекеме де жоқ болып тұр. Статистикалық деректер арнайы кітап шығаруда елеулі дағдарыс байқалғанын, бірақ мұндай әдебиетті басып шығаруға есептелген шағын фирмалар құру керек екенінкуәландырады. Дегенмен халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуіне қарамастан, саясаттанушы Айгүл Омардың айтуынша,қазақ баспаларының кітаптары өз оқырмандарын тауып жатты [Айгуль Омар.].

Кейбір баспа фирмалары бәсекелестікке төтеп бере алмады және нарықтан кетті. Бұл ең алдымен жеткілікті айналым қаражаты, өз бөлмелері жоқ фирмалар болды. Шағын фирмалардың жұтылуы, ірі фирмалар мен компаниялардың бірігуі процесі басталды. Бірақ сол уақытта да жаңа баспалар құрылып жатты. Кітап нарығында өз орнын тапқан және полиграфиялық базасы, халықаралық байланыстары бар, өз бетінше таралуын қалыптастырған шағын баспа фирмалары аяққа нық тұрды, деп пікір айтады Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік Кітап палатасының бұрынғы директоры, баспагерЖ.Сейдуманов/25/.

Мемлекеттік баспалардың тағдыры, олардың кейбіреулері әлі де кітап шығару үздіктерінің (мысалы, мектеп оқулықтарын басып шығару) қатарына кірсе де, даулы болды. Олардың айқын диверсификациясы байқалды: шығару құрылымын өзгертіп, көптеген мемлекеттік баспалар, соның ішінде мамандандырылған баспалар көп салалы әдебиеттерді шығарды.

Қазақстандағы баспа ісі біртіндеп нарықтық экономика жағдайларына бейімделе бастады.

Соңғы жылдары елдегі кітап ісін дамытудағы оң үрдістерді атап өтуге болады. Тақырыптық жоспарлау және баға белгілеу енді негізінен басылымның табыстылығына негізделе бастады. Кітап нарығының өзі сараланған түрде дамып келеді; оқырмандардың түрлі топтарының қажеттіліктерін ескере отырып, нарықтың жаңа сегменттері бөлінді. Отандық полиграфия көптеген қызметтерді ұсына бастады, шығарылатын өнімнің сапасы жақсарды, шығару мерзімі қысқарды.

Алайда бірқатар факторлар кітап шығарудың дамуын тежеді. Ең алдымен, халықтың төлем қабілеттілігінің төмендігі әсер етті, бұл кітап жеткізуді қиындатады. Қаражатты қайтару мерзімі тым ұзақ болды, ал бұл баспагерлерді ынталандыра алмады. Сонымен қатар ресейлік кітаптар нарықты басып қалды. Бірқатар заңнамалық проблемалардың шешілмеуіне байланысты оқулықтар өндірісінің жалпы көлемі қысқарып, мектептердің оқулықтармен қамтамасыз етілуі жылдан жылға төмендеді. Сонымен қатар, мектеп оқулықтарының бағасы да күрт өсті.

Бөлшек кітап саудасының дамуы тежелді. Жеке атауларды жоғары сатуда кітаптардың шектеулі

ассортименті әсер етті. Сауда-саттықта қосымша капиталдар болмаған және кітап нарығының ақпараттық инфрақұрылымының дамымаған жағдайында жоғары ассортиментті саудаға көшу өте қиын болды. Осы жағдайлар Қазақстандің кітап нарығының ерекшеліктерін анықтады.

Күн тәртібінде бұрынғыдай сапалы оқу және көркем әдебиет басылымдарын кеңейту қажеттілігі туралы мәселе тұр. Ғылыми және өндірістік тақырыптар біртіндеп мерзімді және тар мамандандырылған басылымдарға бөлінеді. Кітап нарығындағы анықтамалық әдебиеттің жағдайы өте берік. Ақпаратты магнитті тасымалдаушыларға аудару қарқынды процесі байқалады. Соңғы жылдары ғылыми-көпшілік әдебиеттерді басып шығару тұрақты дамып келеді.

Соңғы жылдары Қазақстанның кітап нарығы бірте-бірте өркениетті сапаға шығып келеді. Басқа факторлармен қатар, бұған «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы заңның» әрекеті, сондай-ақ әдеби және көркем туындыларды қорғау бойынша Берн конвенциясына Қазақстанның қосылуы ықпал етті. Әдеби шығармаларға авторлық құқықтарды сатып алуға және сатуға байланысты заң мәселелеріне көп көңіл бөлінді.

Қазіргі уақытта баспа саласында халықаралық, республикалық маңызы бар көптеген заңдар мен заңға тәуелді актілер жұмыс істейтініне қарамастан, Қазақстан кітап шығаруының заңнамалық базасын нығайту, «Қазақстандағы баспа қызметін құқықтық реттеу туралы заңды»қабылдау қажеттігі туралы мәселе күн тәртібінде тұр. Өйткені,қазақстандық зерттеуші Ю.Семыкинаның көрсетуінше,Қазақстанның кітап сөрелерінде ресейлік өнімдердің басым, ал кітап өнімінің 80 %-ы(әсіресе беллетристика) Ресейден импортталады. Тіпті «Алматыкітап баспасы»дүкендерінің өзінде 2013 жылы сатылған он бес мыңнан астам кітаптың 58,2%-ы Ресейдікі болып шыққан [Семыкина Ю, ЭР].

Заң мемлекеттің баспа ісі саласындағы саясатын мәдениет және өндіріс саласы ретінде айқындауға тиіс. Баспа ісі саласындағы мемлекеттік реттеуге, әдебиеттің басым түрлерін шығарудың мақсатты бағдарламаларын қаржыландыру жолымен кітап шығаруды қолдауға ерекше назар аудару қажет. Ұлттық маңызы бар оқулықтар мен оқу құралдарының тізбесін айқындау және оларды шығару мен таратуды қаржыландыру тәртібін белгілеу қажет. Заңда тұтынушыны сапасыз баспа өнімдерін шығарудан қорғауды көздеген жөн.

Мемлекеттік библиография мен статистиканы жүргізу маңызды емес. Баспа ісінде жекешелендіруді ретке келтіруді қамтамасыз ету, саланы мемлекеттік басқару функцияларын нақтылау қажет. Оларға мыналар жатады: әдебиет шығарудың бағдарламаларын әзірлеу; анықтамалық-ақпараттық жүйені құру; баспа және полиграфиялық қызметті лицензиялау; шығармалары Қазақстан аумағында жарияланған Қазақстан азаматтарының — авторларының (олардың құқықтық мұрагерлерінің) тізімін жүргізу.

Мұндай заңды қабылдау еркін бәсекелестік жағдайында Қазақстанның кітап басып шығарудың заңнамалық базасын нығайтар еді, елдің кітап шығаруын тұрақтандыру үшін алғышарттар құрар еді. Өкінішке қарай, қазіргі уақытта бұған экономикалық фактор кедергі келтіреді.

Редакциялық-баспа процесіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу жүріп жатыр. Өйткені олар қазір кітап шығару саласын дамытудың шешуші факторына айналуда, баспадан баспаға дейінгі процестерді көшіруге мүмкіндік береді. Үстел үсті-баспа жүйелеріне, сондай-ақ редакциялық-баспа жүйелері мен кешендерге біріктірілген электронды құралдар авторлық түпнұсқаларды автоматтандырылған түрде дайындауға, содан кейін баспа қызметінің толық автоматтандырылған технологиясына көшуге мүмкіндік береді. Компьютерлік технологияларды қолдану кітапты жедел шығаруға жол ашады және оны ресімдеу сапасын едәуір жақсартады.Полиграфиялық өндіріс де зардап шекпеу керек. Жабдықты жаңғырту үлкен проблема болып отыр, онсыз салада ілгерілеу мүмкін емес.

Кітап маркетингі негізінде бүкіл жүйені автордан оқырманға дейін біріктіретін шаруашылық механизм ретінде кітап ісін қайта құру тежеліп тұр. Қазақстандағы баспа ісінің дамуы көп жағдайда нарықтың конъюнктурасын, баға саясатының жағдайын, сұранысты зерттеуге байланысты.

Кітап тарату саласында істердің жағдайы да өте күрделі. Осы салада жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану айқындаушы фактор болып тұр. Кітап өнімдерін шығару туралы, кітап басылымдарына сұраныс туралы және олардың жұмсалуы туралы жедел және нақты ақпарат қажет, оған кумулятивті ақпараттық жүйелердің дамуы, кітап таратудың жарнамалық-ақпараттық өрісін қалыптастыру, баспалардың кітапханалық ақпараттық желілердің жұмысына қатысуы ықпал етеді. Компьютерлік технологиялар мен коммуникациялық желілерді пайдалану баспа тәжірибесінің барлық салаларында табысқа жетуге көмектеседі.Экономикадағы және әлеуметтік саладағы дағдарыстық құбылыстардың нәтижесі соңғы уақытта кітап өнімдерінің өсу қарқыны дағдарысқа дейінгі жылдары орын алғандардан айтарлықтай төмен болды. Бұл әсіресе атаулардың санына қатысты, ал ол әлемдік тәжірибеде кітап басып шығарудың даму дәрежесін бағалауда негізгі көрсеткіш болып саналады [Книжное дело в Казахстане, ЭР].

Дегенмен, елдегі кітап шығару көлемінің өсуі проблема екені жасырын емес. Бірінші кезекте бұл Қазақстан халқының төлем қабілеттілігінің азаюымен байланысты. Сонымен қатар, қазақ кітабының жергілікті жерлерде, ауылдарда, аудандарда нарыққа шыға алмауыда – үлкен проблема болып қалып отыр. Кітап нарығында қазақша

анықтамалық әдебиеттер, салалық әдебиеттер жетіспейді.

Қорытынды жасай отырып, қазіргі заманғы кітап шығару кәсібі алдында ауқымды міндеттер тұр: бұл кітапқа деген тұрақты оқырмандық сұранысты сақтау қажеттілігі және кітап шығару көлемін төмендету үрдістеріне қарсы тұру, оқырман сұраныстарын болжау, аудиторияны ынталандыру, кітап сатып алуға ынталандыру. Сонымен қатар қазіргі оқырманның совет дәуіріндегі оқырманнан сапалы айырмашылығы бар екенін нақты түсіну маңызды. Ол мобильді, мақсатты, іздеген, қажетті ақпаратты алуға үйренген. Ол барлық жаңалыққа бейім, сонымен бірге мол жаңалықты күтеді. Сондықтан баспагер үшін аудиторияның тілек қалауының алдын алу, оқырманқажетіне орай кітап басып шығару маңызды. Өйткені оқырман үшін кітап қандай формада келетіні маңызды емес: олар оқудан бас тартпайды, керісінше, ақпаратты қабылдау арналарын өзгертеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бэйверсток Э. Книжный маркетинг: Пер. с англ. – СПб.: БХВ – Санкт-Петербург, 1999. – 336 с.
2. Горшков Ю.А. Экономика российского книгоиздания в 1999-2001 гг.: завершение переходного периода // Библиотека в эпоху перемен: информ. сб. (Дайджест). – 2002. – Вып. 2(14). – с. 55.
3. Мигонь, Кшиштоф. Наука о книге : Очерк проблематики / КшиштофМигонь; Пер. с польского О. Р. Медведевой и др. – М. : Книга, 1991. С.67.
4. Моргенштерн И.Г. Информационный и книжный мир. Библиография. — М.: Профессия, 2007. — 440 с.
5. Васькин А.А. Книготорговый бизнес в России и за рубежом. – М.: Компания Спутник+, 2001. – 130 с.
6. Баренбаум И. Е. Книжный Петербург. Три века истории. Очерки издательского дела и книжной торговли. — СПб.: Культ-информ-пресс, 2003. С.89.
7. Книга: Энциклопедия / Под ред. В.М. Жаркова. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 800 с.
8. Издательское дело и редактирование. Теория. Методика. Практика: Межведомственный сборник научных трудов. – Вып. 7. – М.: Изд-во МГУП, 2003. – 180 с.
9. А.А. Гречихин, И.Г. Здоров «Информационные издания: типология и основные особенности подготовки» , Москва: 1988, Издательство: Книга. С.65.
10. Мигонь К. Наука о книге. М., 1991. С. 109.
11. Марголин Е.М. Цены на рынке издательской продукции / Книжная торговля: Научно-технический информационный сборник. 1997. Вып. 2-3.
12. Книжный маркетинг. Сб. статей: Пер. с англ. – М.: Терра, 1996. – 432 с.
13. Эриашвили Н.Д. Книгоиздание: менеджмент и маркетинг. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 207 с.
14. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
15. Соловьев Р.В. Авторское право: Комментарий к Закону Российской Федерации «Об авторском праве и смежных правах». – М.: Издательство «Ось-89», 2001. – 192 с.
16. Есенькин Б.С., Крылова М.Д. Логистика в книжном деле: Учебник для вузов. – М.: МГУП, 2002. – 335 с.
17. Предпринимательство в книжном деле: Справочник / Б.С. Есенькин, Г.Н. Ершова, В.Д. Синянский и др.; Под ред. Ю.Ф. Майсурадзе. – М.: МГУП, 2003. – 275 с. – (Книжный бизнес.Отечественный опыт).
18. Закон экспоненциального роста объема знаний Дерека Прайса. URL: http://vikent.ru/ enc/183/ (дата обращения: 20.05.2013).
19. Маклюэн М.Г. Галактика Гутенберга. Становлениечеловекапечатающего. М., 2005.
20. E-book Reading Jumps; Print Book Reading Declines. URL: http://libraries.pewinternet.org /2012/12/27/e-book-reading-jumps-print-book-reading-declines.
21. Бородина В.А. Читательская деятельность: теоретический аспект // Психология чтения и проблемы типологии читателей. Л., 1984, 37-бет.
22. Сухорукое К.М. Прогнозам вопреки, наперекор экспертам: статистика книгоиздания за первую половину 2013 года. URL: http:// www.bookchamber.ru/content/stat/stat_2013.ht ml (дата обращения: 21.07.2013).
23.»Кітап жаршысы» газеті, 1995, № 11.
24.Айгуль Омар. Литература и книгоиздание в Казахстане: есть ли выход из тупика?https://camonitor.kz/32759-literatura-i-knigoizdanie-v-kazahstane-est-li-vyhod-iz-tupika.html
25.Сейдуманов Ж.Современное состояние национального книгоиздания в Казахстане// «Вісник Книжкової палати» газеті, 2014. № 3.
26. Семыкина Ю. Белые пятна книжного рынка Казахстана. — [ЭР]. Режим доступа:365info.kz/2014/06/belye-pyatna-knizhnogo-rynka-kazaxstana/
27. Книжное дело в Казахстане: игроки и потребители. — [ЭР]. Режим доступа:kursiv.kz/news/details/retail/knizhnoe_delo_v_kazakhstane_igroki_i_potrebiteli/? sphrase_id=360706

РАДЖАБОВ АБДУНАСИМ РАДЖАБОВИЧ
аспирант
Кафедры медиалогии
Беларусский Государственный Университет

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СМИ ТАДЖИКИСТАНА

Түйін. Мақалада Тәжікстан Республикасындағы бұқаралық ақпарат құралдарының қазіргі жағдайы мен даму бағыттары қарастырылған. Медиа жүйені мемлекеттік басқарудың құрылымы мен жүйесі сипатталған, ал аналогтан сандық хабар таратуға ауысу кезінде 2019 жылдан бастап халықты теледидар мен радио арқылы қамту динамикасы байқалады.

Зерттеудің мақсаты – мемлекеттік және жеке БАҚ-тың аудиториясымен салыстырғанда, сандық хабар таратуға көшу жағдайында Тәжікстандағы бұқаралық ақпарат құралдарының дамуын талдау.

Автор Тәжікстан Республикасында бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы туралы ресми дереккөздерде келтірілген дәлелдерге сүйенеді.

Түйінді сөздер: БАҚ, аудитория, БАҚ-ты мемлекеттік басқару.

Резюме. В статье рассматривается современное состояние и направления развития средств массовой информации в Республике Таджикистан. Охарактеризованы структура и система государственного управления системой СМИ и прослежена динамика охвата населения теле и радиовещанием по состоянию на 2019 год при переходе от аналогового на цифровое вещание.

Цель исследования – проанализировать развитие СМИ в Таджикистане в контексте перехода на цифровое вещаниев сопоставлении с аудиторией охвата государственными и частными СМИ.

Автор опирается на фактические данные о развитии СМИ в Республике Таджикистан, приведенные в официальных источниках.

Ключевые слова: СМИ, аудитория, государственное управление СМИ.

Summary. The article discusses the current state and directions of development of the media in the Republic of Tajikistan. The structure and system of public administration of the media system are characterized, and the dynamics of the coverage of the population by television and radio as of 2019 during the transition from analogue to digital broadcasting is traced.

The purpose of the study is to analyze the development of media in Tajikistan in the context of the transition to digital broadcasting in comparison with the audience of public and private media coverage.

The author relies on evidence on the development of the media in the Republic of Tajikistan, given in official sources.

Key words: media, audience, public administration of the media.

ВВЕДЕНИЕ

Разнообразие современных средств массовой информации (СМИ), их сложная комбинаторика и динамика развития социальных цифровых медиа (социальных сетей), а также наличие положительных и отрицательных взаимозависимостей СМИ и политического процесса обуславливают актуальность теоретических исследований и своевременной выработки практических рекомендаций по совершенствованию их деятельности и государственного регулирования в соответствии с государственными интересами и приоритетами Республики Таджикистан.

Средства массовой информации отражают историю повседневной жизни населения страны определяют идентичность нации. Одновременно, СМИ являются важнейшим инструментом трансформации общества и обеспечения политического процесса в целях устойчивого социально-экономического развития. Как социальный институт СМИ отражают состояние и задают направления развития всем другим государственным и общественным структурам посредством формирования привлекательного имиджа страны и позитивного общественного мнения. В этой связи, руководство Таджикистана рассматривает развитие СМИ как один из важнейших политических, экономических и социальных приоритетов, что выражается в постоянном внимании государства к развитию инфраструктуры СМИ, подготовки кадров для производства информационных продуктов в целях информационного обеспечения социально – экономического развития страны.

Население Республики Таджикистан составляет более девяти миллионов жителей. Относительно других стран с подобной численностью населения в Таджикистане действует свыше 57 телевизионных и радиокомпаний (33 телевизионные и 22 радио организации). Из 33 теле-

визионных организаций 24 являются частными; остальные 9 – государственные. Из числа 22-х радио организаций, 7 являются государственными и 15 – частными.

Четыре государственных канала – «Шабакаиякум», «ТВ Сафина», «ТВ Бахористон» и «ТВ Джахоннамо» вещают на всю страну, охватывая 95% территории, то есть 8 миллионов жителей.

Частные вещатели преимущественно работают в регионах в соответствии с региональными лицензиями. Тем не менее, территория охвата частным вещаниемсоставляет свыше 40% (в основном, это горные области), а аудиториясоставляет свыше 3,5 миллиона жителей.

За исключением пяти кабельных операторов, все частные вещатели передают свои программы через наземные сети. Государственные каналы транслируются в том числе через спутник.

В настоящее время количество государственных и негосударственных телевизионных сетей достигло 80 единиц. Из этого государственного телевидения 13 негосударственных вещательных, 33 вещательных единиц (из них 13-озвучивание телесериала), государственного радио 10 единиц, негосударственное радио 23 и 1 IP (Ай Пи) телевидения[*Абдукадыров А., 1997, 24 с*].

Государственное регулирование деятельности СМИ.Деятельность СМИ в Таджикистане регулируется соответствующими Постановлениями Правительства Республики Таджикистан, Посланиями Президента Республики Таджикистан и другими нормативно-правовыми актами. Непосредственное управление деятельностью СМИ осуществляет Комитет по телевидению и радиовещанию при Правительстве Республики Таджикистан (далее Комитет), рабочий план которого утверждается на каждое полугодиеи включает различные и многочисленные мероприятия.Комитет был образован Постановлением Правительства РТ №348 от 6 августа 1997 года. Комитет является государственным органом, который напрямую подотчетен Правительству Таджикистана.

Комитет является регулирующим органом в области телерадиовещания и производства аудиовизуальной продукции в Таджикистане. Согласно статье 51 Закона «О телевидении и радиовещании», (Закон №382 от 14 декабря 1996, с изменениями и дополнениями в 1998, 1999, 2000, 2001, 2004 и 2013 годах), Комитет отвечает за разработку и реализацию государственной политики в области телерадиовещания[*Закон «О телевидении и радиовещании», 1996*].

Основные функции Комитета обозначены в отраслевом законе, в главе 50-й Положения «Об особенностях лицензирования отдельных видов деятельности» (Постановление Правительства №172 от 3 апреля 2007 года) и в Положении «О Комитете по телевидению и радиовещанию» (Постановление Правительства №610 от 28 декабря 2006 года). В части лицензирования частных телерадиовещателей и аудиовизуального производства Комитет, согласно п.4 главы 50-й Положения «Об особенностях лицензирования отдельных видов деятельности», делегирует свои полномочия Лицензионной Комиссии[*Закона «О телевидении и радиовещании» №382, 1996*].

Подведомственные предприятия Комитета включают, в частности, государственные теле- и радиокомпании, а также нижеперечисленные предприятия и организации: Первый канал (Шабакаиякум); Государственное предприятие «ТВ Сафина»; Государственное предприятие «ТВ Джахоннамо»; Государственное предприятие «ТВ Бахористон»; Государственное унитарное предприятие «Таджиккино»; Государственное предприятие « ТВ Синамо», Государственное предприятие «ТВ Шахнавоз», Государственное предприятие «ТВ Варзиш», Студия «Таджикфильм»; Радио «Таджикистан»; Радиосеть «Фарханг» (Культура); Радиосеть «Садои Душанбе» (Голос Душанбе); Радиосеть «ОвозиТочик» (Таджикский голос); Государственное предприятие «Академия СМИ»; Дирекция по коммерческим вопросам; Дирекция по привлечению музыкально-артистических коллективов; ТВ-Куляб (региональный ТВ-канал, доступный в Кулябском регионе);Архив Комитета; Республиканский технический радиотелецентр; ОАО «Телерадиоком»; Еженедельник «Джахонипаём» (Мир новостей).

ОАО «Телерадиоком» – государственная компания, предоставляет техническую инфраструктуру для государственных и частных вещателей и играет важнейшую роль в переходе Таджикистана на цифровое вещание.

Организационная структура. По данным кадровой аналитической информации, в настоящее время Комитете имеется 25 подразделений (рис.1) с общим числом сотрудников более 3,5 тысячи человек, из числа которых женщины составляют более 20 процентов и более 50 женщин входят в руководящий состав. Более половины сотрудников имеют более высокую и разнообразную информацию и служебный состав.

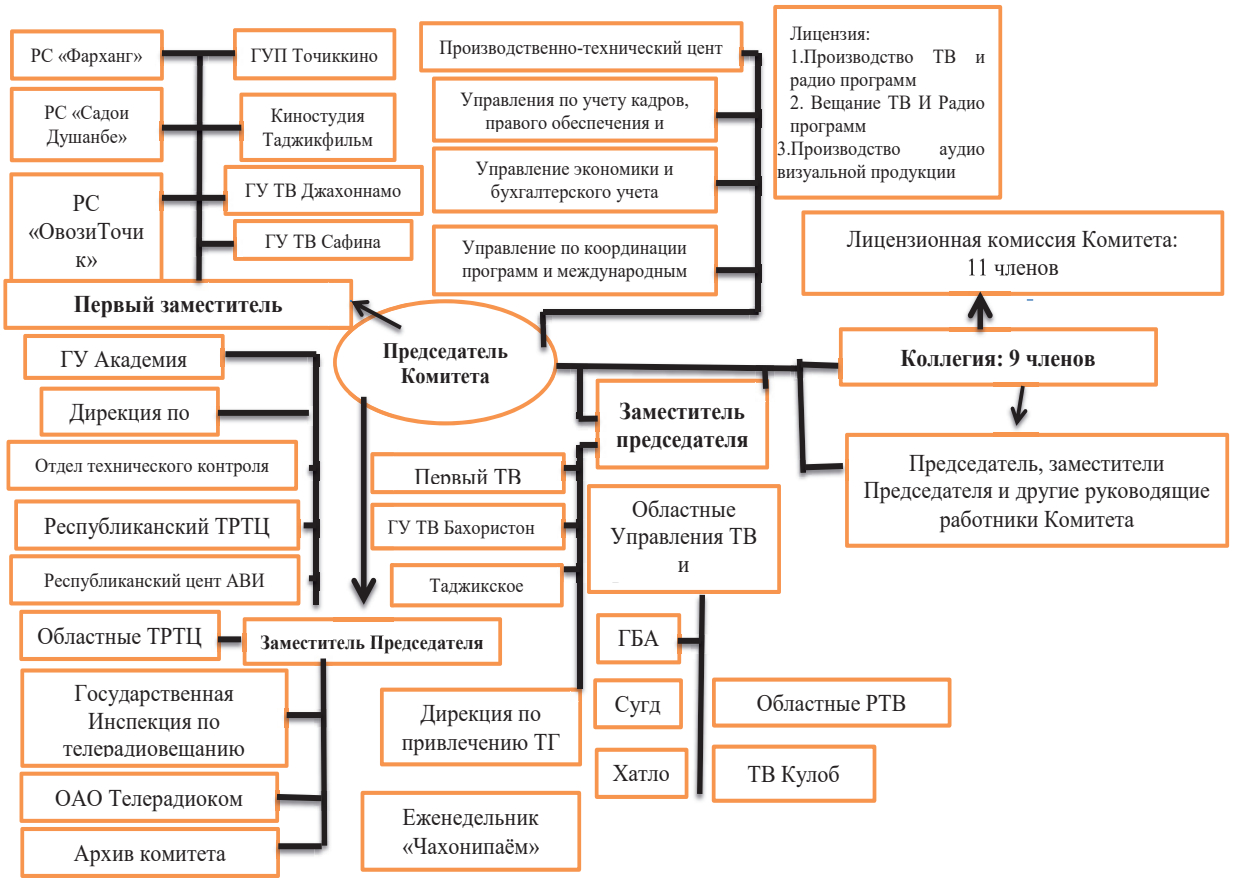

Рисунок 1. Организационная структура Комитета по телевидению и радиовещанию при Правительстве Республики Таджикистан.

В настоящее время основные мероприятия Комитета связаны освещением в периодической печати и на телевидении таких тем, как:

- 30-летия государственной независимости Республики Таджикистан,
- резолюции Генеральной Ассамблеи ООН "десятилетие действий "Вода для устойчивого развития, 2018-2028 годы",
- воспитание подрастающего поколения,
- мероприятия по памятным датам и событиям международного и национального значения: празднованию Дня образования Вооруженных Сил, Дня матери, Дня знаний и других событий внутреннего и международного уровня, по которым разрабатываются программы радиои телевидения, выступления слушателей в печатной прессе и в эфире.

В рамках указаний и поручений Главы государства во время его рабочих поездок в города и районы республики готовятся и транслируются новостные программы.

План мероприятий Комитета включает как правило, более из 250 пунктов, выполнение которых находится под строгим контролем руководства.

Основные информационные продукты и услуги СМИ. Эффективность СМИ зависит от учета специфики аудитории, которая представляет собой сложный социокультурный феномен, который включает в себя два основных аспекта:

- с одной стороны, определенные ее качества детерминированы социально-экономической и политической структурой общества, и с этой точки зрения она является специфическим социальным образованием;
- с другой стороны, аудитория формируется, существует и развивается только в рамках процесса массовой коммуникации на базе особого рода деятельности – потреблении и восприятии материалов и сообщений СМИ, что позволяет определить аудиторию как специфическую социально-коммуникативную общность.

Сложность и многоструктурность аудитории СМИ обуславливает существование множества технологий формирования и передачи информации. Информация предназначена для воз-

действия на аудиторию, а не только для ее информирования.Схему взаимосвязи конкретной личности со сферой СМИ можно выразить следующим образом:

1. Включенность в систему массовой информации, выбор средств (газеты, журналы, радио, телевидение), использование нескольких средств.

2. Выбор источников информации в рамках отдельных средств (центральные и местные каналы, отдельные издания), использование серии источников.

3. Выбор отдельных сообщений (материалов, передач) в объеме материалов, поставляемых данным источником информации.

4. Избирательное восприятие (запоминание, усвоение, оценка) материала и его частей.

5. Актуализация информации в сознании и поведении потребителя информации[*Абдукадыров А.. 1997, 24 с*].

Аудитория, как объект воздействия, весьма неоднородна и изменчива. Человек не может постоянно получать одну и ту же информацию, одинаково ее воспринимать. Периоды критичного отношения могут сменяться принятием на веру и наоборот. Очень многое зависит от конкретных условий – ситуации, в которой происходит потребление информации.

Этим и другим аспектам взаимосвязи и взаимовлияния СМИ на политический процесс в Таджикистане посвящен ряд исследований ведущих отечественных ученых и специалистов

В рамках исполнения законов "Об упорядочении традиций, обычаев и обрядов в Республике Таджикистан" (28 августа 2017г., №1461) и "Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей" (2-го августа 2011, №762) разрабатываются и транслируются телевизионные программы, радио – выступления, фильмы и выставки. Эта работа осуществляется совместно с Общественными комиссиями, входящими в его структуру и смежными организациями.

В целях соблюдения норм и требований государственного языка и повышения уровня знаний и умений работников, в особенности натурщиков телевизионных и радиостанций, создано государственное учреждение "Академия СМИ Таджикистана" в функции которого входит регулярное проведение обучающих занятий с привлечением специалистов из других отраслей.

В целях разработки и представления на высоком уровне крупных программ и документальных фильмов при Комитете действует Наблюдательный Совет (Решение1-й сессии Совета по ИКТ при Президенте Республики Таджикистана, 04 февраля 2011 года). Данный совет рассматривает и изучает сценарии телевизионных и радиопередач перед их осуществлением и записью. Так в первом полугодии 2019 года Наблюдательный совет рассмотрел сценарии патриотических фильмов, посвященных Дню матери, Национальной армии, Праздника Навруза и других общемировых и национальных праздников.

К настоящему моменту времени в архиве комитета имеются: более 30 программ по культурным мероприятиям с участием и выступлениями Лидера нации: 130 праздничных программ "Субхан",около 200 информационно-управленческих программ "Новости", более 200 программ "культура-досуг" на ТВ Таджикистана 288 радиопередач «Хафтонинаврузӣ», «Парниенафранг», «по заслугам», «дарахти Дусти», «Отечество», «справедливость», «Основатель», «На стороне родины»[*Абдуллоев М.А., 2010*].

Кроме того, более 600 мировых творческих произведений были записаны и включены в аудиофонд Таджикистана.

Краткая характеристика деятельности государственных телевизионных каналов. Наиболее рейтинговым является центральный государственный телеканал «Таджикское Телевидение". Только в первом полугодии 2019 года телеканалом были подготовлены и представлены более 1000 программ и выступлений по важным политическим, экономическим, социальным, культурным, спортивным и другим сферам. Таблица трансляции программ "Телевидение Таджикистана" включает 60 основных оригинальных программ. Прямое вещание составляет от 12 до 31 минуты.

Телеканал Таджикистана в первом полугодии телеканал освящал такие события как:

- меры по благоустройству городов страны к Дню 30-летия государственной независимости;
- Международного десятилетия действий "Вода для устойчивого развития, 2018-2028",
- ход строительных работ на ГЭС "Рогун",
- республиканского конкурса «Таджикистан – моя любимая Родина (события отслеживается два раза в неделю из разных регионов республики, в пределах от 15 до 20 минут в эфире) [*http://www.ktr.tj/node/3*].

С целью ускорения развития сельской инфраструктуры в сотрудничестве с Комитетом по развитию туризма при Правительстве Республики Таджикистан проект был проведен телевизионный конкурс "Уникальная земля".

ТНУ "Шахнавоз" творческий и технический персонал ТНУ "Шахнавоз" планирует на втором полугодии текущего года разработать и представить информационную программу "новости" и аналитическую программу "Музыкальная наука".

С целью достойного и на высоком уровне празднования государственной независимости 30-летия существования села Хамза была представлена информация о ходе подготовки городов и районов к обустройству, пропаганде и агитации достижений суверенных лет, строительных работ на объектах хашни, а также о вкладе предпринимателей из всех регионов страны 160.

Государственное учреждение «МИР» Творческий состав государственного учреждения «МИР» в первом полугодии текущего года отражало самые важные события внутри страны и за рубежом, обеспечив выпуск более 1260 программ «Новости», что по сравнению с тем же периодом прошлого года увеличилось более чем на 160 выпусков.

За этот же период через программу "Мировая пресса" подготовлено 160 комментариев, было разработано и представлено 156 программ "7 дней страны".

В рамках освещения развития сельской местности, городских и общественных территорий были подготовлены вечерние выпуски, посвященные фестивалям, выставкам и конкурсам.

В рамках освещения тем, посвященных соблюдению законодательства за шесть месяцев текущего года были разработаны 23 программы «Прокуратура» и 17 программ «Об упорядочении традиций в Республике Таджикистан» и пропаганде верховенства закона в рамках просветительской программы «Ваши права», которая была неоднократно транслирована как в прямом эфире (26 раз) так и в записи (52 раза) [*Султонов М.М., 2011, 345 с*].

Государственное учреждение «Телевидение для детей и подростков» («Бахористон») Учреждением были реализованы такие новые проекты как:

- «Фарзин»
- «Предприниматель»,
- «Земля – наш дом»,
- «Сайри опеки»,
- «Солнечный»,

И ряд других программ, которые по сравнению с аналогичным периодом прошлого года увеличились на 3 проекта. Согласно графику трансляции программ, в течение этого периода были представлены 50 обзоров выставок. За этот период исходный материал сети (OriginalSess часы) при сравнении с предыдущим годом увеличился на 100 часов и составил 540 часов.

В целях повышения технического мышления подростков и молодежи, поддержки молодых талантов, изобретателей, молодых творцов были разработаны и релизуются программы "Парвин", "Редкор", "Махфили юных литераторов" и "сиджем".

В целях повышения уровня и качества образования в учебных заведениях ГБАО и Согдийской области были представлены программы «Солнцеак», «Развитие населенных пунктов», «Юг» и «Наука».

Государственное учреждение телевидения "Спорт" Учреждение имеет информационный центр, работающий на все четыре региона республики. Подробно освещаются спортивные события этих регионов.

Спортивные новости из разных регионов страны отражаются как в виде отдельной программы, так и в информационной программе «Спортивные новости».

Творческой рабочей группой учреждения в рамках государственных мероприятий по «Развития села, туризма и местных общин» а также мероприятий по развитию физической инфраструктуры в сельской местности, проведения различных соревнований в городах и районах, путей привлечения зарубежных туристов в Таджикистан была разработана аналитическая программа «Спорт на селе» и были сняты документальные фильмы «Пайванд», «Бордюж» и «Навобод». Обновлены и дублируются 40 документальных фильмов, посвященных спорту и национальной культуре[*Саидов З., Сабуров А 2007, 279 с*].

Кроме того, руководство государственного учреждения «Спортивное телевидение» выступили с инициативой разработать и выставить на продажу спортивные Шоу–программы по актуальным вопросам, интересные детские спектакли и спортивные мероприятия в различных формах.

Государственное учреждение телевидения «Киносо» Основным достижением государственного учреждения **«**Киносо**»** в первом полугодии текущего года было переход на круглосуточное вещание, которое было реализовано с 1 марта.

Сотрудники учреждения озвучили, полученные в рамках благотворительности такие фильмы, как «Монолит» (Италия), «Любовь и измена» (Индия), «Сила воли» (Канада), «Машина без тормозов» (Франция и Македония).

Также были подготовлены и транслированы такие телевизионные программы как: «1001 – мнение», «Суверенитет», «Факты истории», «Ганаджер образ», «Молодежь», «Заслуженные люди» и другие программы. Управление производства и дублирования кинофильмов только за первое полугодие 2019 года дублировало 31 зарубежных художественных фильмов.

Таджикистан и ее сети. Творческая группа" Садо Душанбе за шесть отчетных месяцев провела проект новых программ, таких как «Культура нации», «Прочный мир», «Город дилоят Душанбе» и «Кохи нур» и опубликовали более 25 новых видеороликов на важные темы дня.

Более 40 политических, экономических, социальных и культурных программ и культуры были подготовлены и транслированы, что по сравнению с аналогичным периодом прошлого года уменьшилось на 8 программ. В день предлагается 10 часов оригинальных программ, 6-8 часов прямых программ, по сравнению с тем же периодом прошлого года, свыше 3 оригинальных программ.

Управление по телевидению и радиовещанию ГБАО. На территории области имеется 419 пунктов радиочастотного оборудования для приема и передачи радио и телевизионных

сообщений, 393 из которых являются передатчиками телепередач.

После установки 2-х приемников телевизионных станций в Ванчском и Ганчинском районах население этих районов получило возможность просмотра программ телевидения области.

Трансляция местного телевидения в области составляет 34%. Объем распространения программ местного телевидения на территории области был доведен с 18% до 20,4%[*Саидмуроди Х., 2009, 23 с*].

Управление по телевидению и радиовещанию Согдийской области, за первое полугодие 2019 года были представлены новые программы, такие как «Вечер встречи» (прямой эфир), «Прямой разговор», «В гостях», «Безопасность и общество», «Вечный собеседник», «Калак», «Современный мир», «Сад Востока», «Мир музыки», «Маджиро», а также различные программы, посвященные туризму («Лучший визит», «Гэзари ремесла» и другие).

В рамках "Года развития туризма и народных ремесел" и возрождения национальных ремесел, укрепления ремесленничества, развития туризма, презентации увлекательных пейзажей и живописной природы страны и все большего привлечения молодежи к профессиям и ремеслам были реализованы программы «Два компаньона», «Лучший визит» и «Примечание».

Согдийское телевидение области за отчетный период ежедневно транслировало программу в объеме 18 часов, что составляет 4 часа оригинальной программы.

Управление по телевидению и радиовещанию Хатлонской области, «Хатлонское телевидение» представлено более 50 программ и работает в течение 21 часа в сутки.

Радиовещание в Хатлонской области. Объем вещания радиостанции областной составляет в настоящее время около 6 часов. При повторном воспроизведении программ это число достигает 12 часов. Каждый месяц 40 программ и 100 информационных секторов предоставляются слушателям. Радио области регулярно подготавливает и вещает программы «Пайки Хатлон», «Сафои день», «Велосипед Хатлон», «Таҳрисон», «Ворисон», «Земля и Кишинев», «Школа и образование», «Дунеи спорт», «Мубиса» и другие[-*НазриевД.. 2013, 61 с*].

Кулябское Телевидение. В первом квартале текущего года посредством телерадиокомпании было транслировано 3341 часов различных программ и демонстраций, что по сравнению с тем же периодом прошлого года на 57 часов больше. На телевизионные сети, в частности, на "таджикском телевидении" представлено 19 программ, а также 29 новостей и репортажей.

В таблицах 1 -3 приведены данные о динамике охвата населением теле – и радио – каналами в контексте перехода с аналогового на цифровое вещание.

Таблица -1. Обеспечение населения республики цифровым вещанием государственных телевизионных каналов и радио программ по состоянию на 01.07.2019

Р/т	Области и районы	ТВТ	ТВС	ТВБ	ТВЉ	ТВ Варзиш	ТВ Синамо
		% охвата	% охвата	% охвата	% охвата	% охвата	% охвата
1	Районы республиканского подчинения	72,8	72,8	72,8	72,8	72,8	72,8
2	Суѓдская область	60,89	60,89	60,89	60,89	60,89	60,89
3	ГБАО	30,7	30,7	30,7	30,7	30,7	30,7
4	Хатлонская область	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2	62,2
	В общем по стране	60,44	60,44	60,44	60,44	60,44	60,44

Таблица -2. Охват населения республики по государственным телевизионным программам в аналоговом распространении в процентах по состоянию на 01.07.2019

№ б/т	Область	ТВТ	ТВС	ТВБ	ТВЧ
		% охвата	% охвата	% охвата	% охвата
1	районы республиканского подчинения	99,7	84,7	85,1	84,12
2	Суѓдский область	99,83	93,5	87,44	83,74
3	ГБАО	99,7	90	76,3	83,6
4	Хатлонский Область	99,6	96	96,1	70
	Общем в старне	99,72	92,7	89,01	78,96

Таблица 3. Охват населения республики по государственным и радиопрограммам за пределами ФМ диапазон по состоянию на 01.07.2019 (в процентах)

№ б/т	Область	РадиоиТоҷикистон	ОвозиТоҷик	Садои Душанбе	Фарҳанг
		ФМ	ФМ	ФМ	ФМ
		%	%	%	%
1	районы республиканского подчинения	85	70,5	73,6	77,9
2	Суғдский область	85,18	44,45	66,58	42,77
3	ГБАО	67	14	41,8	14
4	Хатлонский область	94,13	60	60,4	60
	Общем в стране	85,32	55,13	63,46	59,0

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Отрасль СМИ Таджикистана успешно развивается в соответствии с национальными задачами и приоритетами и мировыми тенденциями. Несмотря на сложные горные условия в стране последовательно развивается инфраструктура теле- радиовещания, внедряются новые технологии, осуществляется своевременная подготовка кадров и растет разнообразие и количество теле- и радиопрограмм, производятся и дублируются кинофильмы.

Вместе с тем, развитие и рост применения цифровых технологий позволяет различным сетевым платформам передавать аналогичные по существу виды услуг. Этот процесс слияния контента, услуг, инфраструктуры и оборудования конечного пользователя обозначается как конвергентность. Согласно Зеленой книге Европейской комиссии по конвергенции, она может быть выражена как: «сближение потребительских устройств, таких как телефон, телевизор и персональный компьютер».

В практическом плане это означает возможность предоставления широкого спектра услуг посредством одной сети, так называемый принцип «tripleplay – три в одном» (интернет, вещание и телефония), что требует соответствующих изменений в классификации услуг в сфере вещания и совершенствования государственного управления в соответствии с цифровизацией теле- и радиоканалов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллоев, М.А. Проблемы эволюциинациональной идентичности в таджикской публицистике: Автореф. дис...канд. филол. наук: 10.01.10 /
2. Абдуллаев. 3. Доступ к информации основа инфобезопасности страны. 09.08.19 г. Интернет-агентство «Авеста», http://www.sngnews.ru/archive/2004/08/29/40065.html.
3. Абдукадыров А. Русскоязычная печать и общественно-политическая жизнь Таджикистана // автореферат на соискание степени канд. ист. наук. Душанбе, 1997. -24с
4. Закона «О телевидении и радиовещании», (Закон №382 от 14 декабря 1996, с изменениями и дополнениями в 1998, 1999, 2000, 2001, 2004 и 2013 годах.
5. Зардова О.Н. К вопросу о взаимоотношениях связей с общественностью со средствами массовой информации // Вестник Таджикского национального университета. – 2012. – № 4/6(97). -С.287 -290.
6. Саидмуроди Х. Радио Таджикистана в годы независимости // Автореферат диссертации канд. филол. наук. -Душанбе, 2009. -23с.
7. Саидов З., Сабуров А. «Агентство «Ховар» центральный государственный информационный орган суверенного Таджикистана» -Душанбе: Ховар, 2007. -279с.
8. Султонов М.М Влияние глобализационных процессов на информационное пространство Таджикистана. Душанбе. – 2011. 345 с.
9. Назриев Д. Информационное пространство и государственные интересы Таджикистана//Международная политика. Бюллетень Министерства иностранных дел Республики Таджикистан. – 2013. – №1. –С.61-71.].
10. Сайт комитет радио и телевидения правительства РТ «http://www.ktr.tj/node/3» дата доступа 13.08.2019

УДК 811.82.413.11

САБИЕВА ЕЛЕНА ВИКТОРОВНА
кандидат филологических наук, доцент
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

ВАСИЛЬЕВА ОЛЬГА ВИКТОРОВНА
кандидат филологических наук, доцент
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

ЭТНОТОПОНИМЫ И АНТРОПОТОПОНИМЫ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Түйін. Мақалада Солүстік Қазақстан облысының топонимикалық спектрі зерттеледі. Автор зерттелетін аймақтың топонималық жүйесінде этнопонимдер мен антропонимдердің ерекше рөл атқаратынлдығын, айқындап, түркі тілінен шыққан этнопонимднрдің ерте замандағы тайпалардың орналасу ареалын байқауға көмектесетіндігіне назар аударады. Басқа тілден енген топонимдер мен сөз қолданыстары айқындалып, жүйеленді.

Түйінді сөздер: топоним, этноним, антропоним, этнотопоним, антропотопоним.

Резюме. В статье исследуется топонимический спектр Северо-Казахстанской области. Автор подчеркивает особую роль этнотопонимов и антропотопонимов в топонимической системе исследуемого региона. Также отмечается обилие этнотопонимов тюркского происхождения. Данные наименования географических объектов исследуемого региона помогают проследить ареал расселения тех или иных племен в прошлом. Выявлены и систематизированы иноязычные вкрапления в топонимы.

Ключевые слова: топоним, этноним, антропоним, этнотопоним, антропотопоним.

Summary. This article is devoted to the study of the toponymic spectrum of the North Kazakhstan region. The author emphasizes the special role of ethnotoponyms and anthropoponyms in the toponymic system of the studied region, notes the abundance of ethnotoponyms of Turkic origin, which help to trace the area of the settlement of certain tribes in the past. The loan words in toponyms are identified and systematized.

Key words: toponym, ethnonym, anthroponym, ethnotoponym, anthropotoponym.

ВВЕДЕНИЕ

Территория Северного Казахстана обширна и многогранна. Находясь на стыке России и Казахстана, она с незапамятных времен представляет собой зону тесных этнических и лингвокультурных контактов. Тем самым дает возможность практически увидеть те или иные закономерности взаимодействия двух столь разных этнокультур. «Лингвоэтнокультура – тот неисчерпаемый родник, из которого языковая личность пополняет арсенал своих жизненных смыслов, через языковую картину мира выстраивает ценностно-оценочную иерархию своего бытийного пространства» *[Алефиренко Н.Ф., 2018, с. 14]*.

Проблемы взаимодействия языков, этносов, национальных культур, их взаимопроникновение неоднократно освещались в работах отечественных лингвистов. Так Шаймерденова Н. Ж. отмечает: «Труды В.Н. Поповой сфокусированы в области древнейших этноязыковых контактов и лексикографических исследований топонимов Казахстана. Отдельные постулаты приняты уже как аксиома, а некоторые этимологические разыскания являются дискуссионными, но вместе с тем открывают новые исследовательские горизонты». *[Шаймерденова Н.Ж., 2017, с. 144]*.

Такие ученые как А.К. Колпенова, Б. Шалабай, анализируя научные работы А. Абдрахманова, О.А. Султаньяева, справедливо отмечают, что «… этимология топонимов и этнонимов исследуется как объект этнолингвистики. Этнонимы и этнотопонимы сформулированы как взаимосвязь культурной и языковой преемственности тюркских народов». *[Колпенова А.К., Шалабай Б, 2018, с. 85]*. Они справедливо считают, что этнонимы необходимо рассматривать в качестве этнокультурных ценностей и языкового феномена в определении взаимосвязи культуры тюркских народов. *[Колпенова А.К., Шалабай Б, 2018, с. 85]*. Все это подтверждает утверждение: «Географические названия являются носителями культурного наследия, среди них можно выделить большую группу топонимов – реалий, которые связаны с какими – либо событиями в жизни народа – носителя языка и культуры и выполняют в языке, кроме своей основной функции, наименования географического объекта – ряд дополнительных функций». *[Исанова А.Е., Бижкенова А.Е., 2018, с. 90]*.

Проблемы функционирования топонимов в разное время освещали такие видные ученые как: Жанузаков Т. Ж., Копыленко М. М., Попова

В. Н., Султаньяев О.А., Абдрахманов А. А., Мадиева Г. Б., Керимбаев Е. А., Конкашпаев Г. К. и др.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Все эти явления находят свое отражение в топонимическом спектре представленного региона, где каждая этническая группа вносит свою специфику номинации в общую топонимическую систему.

Топонимами онимического происхождения мы называем наименования населенных мест, образованные от имен собственных (онимов). Все топонимы онимического происхождения можно подразделить на три группы: топонимы, образованные от антропонимов; топонимы, образованные от этнонимов; топонимы, образованны от других топонимов (оронимов, гидронимов, микротопонимов и ойконимов).

Класс онимов, образованных от личных имен, широко представлен в топонимическом спектре Северо-Казахстанской области. В основу антропонимических топонимов положены имена и фамилии представителей народа, населявшего местность в разные исторические эпохи. Мотивы таких номинаций могут быть самыми разными. Топоним может указывать на первопоселенца населенного пункта, его владельца, он может быть посвящен другому лицу. Например:

нп. Джамбул (каз. Жамбыл) назван по имени великого казахского певца-акына, одного из крупнейших представителей устной народной поэзии Джамбула Джабаева;

нп. Амангелъды назван в честь Амангельды Иманова – активного участника установления Советской власти на территории Казахстана, одного из руководителей национально-освободительного движения 1916 года;

нп. Канжигалы назван в честь одного из самых знаменитых батыров Аблайхана;

нп. Ернозар назван по имени старейшины Ернозара;

нп. Тамабай назван в честь старейшины, который носил прозвище Тамамбай.

Имена старейшин носят также названия аулов: нп. Тулебай, нп. Кудайберды, нп. Мурзагул, нп. Шакан (по имени аксакала Шакана).

Основу наименований географических объектов, образованных от антропонимов, могут составлять как полные имена (Бижан, Калдаман, Жамбыл, Амангельды, Алтыбай, Бекбай, Даумбай, Айтуар, Тугульбай, Темирбай, Толубай, Аманжол, Аманбай, Ахметжан, Аймжан, Даженбай, Джазылбай, Джандубай, Калимбет, Кинетбай, Кожеберген, Кудайберды, Кусаин, Косбулат, Молдабай, Мурзагул, Ногайбай, Ольджибай, Самамбет, Таксатбай, Тамамбай, Шигамбай, Чурубай, Элимбай, Эндыбай и многие другие), так и сокращенные: Ибрай – полное имя Ибрагим, Дюсеке – полное имя Дюсембай и др.

Некоторые топонимы антропонимического характера восходят к личным прозвищам: «... в дореволюционном казахском ауле каждый человек имел, кроме имени, прозвище, указывающее на положительные или отрицательные черты характера его носителя, на наклонности и физические недостатки и т.д.» *[,Жанузаков Т, 1965, с. 296]*.

Например:

нп. Аксакбай восходит к прозвищу аксакбай, где аксак «хромой»;

нп. Джакоб Сасык, где «сасык» буквально значит «тухлый», «вонючий», «зловонный», однако «сасык», возможно, является этнонимом аргынов;

нп. Тамамбай от прозвища старейшины аула, где «богач» + тамам «много» (данные архива СКО – Северо-Казахстанская область);

нп. Тулебай – прозвище *тулебай* давалось старейшине аула за его жадность и скаредность (данные архива СКО). Прозвище происходит от «туле», что означает «плати».

Среди топонимов Северо-Казахстанской области, восходящих к антропонимам, выделяется группа наименований, в которых антропоним, положенный в основу наименования, восходит к этнониму. Например:

нп. Данияр Садыр («садыр» этноним найманов);

нп. Джакоб Сасык («сасык» этноним аргынов).

Помимо этого, на территории Северо-Казахстанской области можно обнаружить многочисленные топонимы, образованные от названия казахских родов. Этот пласт наименований особенно ценен в топонимическом спектре, так как помогает проследить ареал проживания тех или иных племен, характер расселения племенных и родовых групп в регионе. Анализ показал, что основная масса этнотопонимов происходит от названий казахских родов ***Среднего жуза***.

Приведем примеры данных наименований:

Стойбище ***Айбас***, от «айбас» – родовой клич племени *кипчак;*

стойбище ***Аксары***, от «аксары» – подрод племени *Керей;*

стойбище ***Аргын*** (племя Среднего жуза);

стойбище ***Даут***, от «Даут» – имя батыра, род которого впоследствии стали называть *атыгаями* (подрод племени Аргын);

стойбище ***Жауар***, от «жауар» – отделение рода *карауыл* племени *аргын;*

стойбище ***Байкожа***, от «байкожа» – подрод от рода *Балта* в составе *ашамайлы* племени *кереев;*

стойбище ***Даулет***, от «даулет» – название рода в составе племени *найманов;*

стойбище ***Кулсары***, от «кулсары» – подрод племени *керей;*

стойбище ***Майкоткел,*** от «*өткел*» с казахского – «переправа, брод» и «*майкы*» – подрод рода *каракесек* в составе племени *аргын;*

стойбище ***Кыдыр***, от «кыдыр» – подрод рода *тараkты*;

стойбище ***Маймак***, от «маймак» – подрод рода *атыгай* племени *аргынов;*

аул ***Карамырза***, от «карамырза» – подрод в составе племени *уак;*

стойбище ***Уакарай*** (Айыртауский район), от «уак» – название племени;

аул ***Курлеут***, от «курлеут» – подрод племени *кипчаков;*

аул ***Карсак*** и аул ***Куба***, от «карсак» и «куба» (куман) – подроды рода *кара кипчак* в составе племени *кипчак;*

Аул ***Уак***, от «уак» – племя в составе Среднего жуза

гидроним ***Аманбай***, от «аманбай» – подрод рода котенши племени *конырат;*

гидроним ***Атыгай***, от «атыгай» – подрод рода *момын*;

гидроним ***Жанаттын карасуы***, от «жанат» – подрод из племени *кереев;*

гидроним ***Ашамай***, от «ашамай» – знак рода *балта*;

гидроним ***Байсары***, от «байсары» – род племени *уак;*

гидроним ***Мамбет***, от «мамбет» – род племени *найман;*

гидроним ***Уаккамысты***, от «камысты» – камышиное и «уак» – название племени.

Анализ этнотопонимов, исследуемого региона, показал, что помимо этнонимов Среднего жуза здесь присутствуют наименования, в состав которых входят этнонимы, связанные с названиями родов других жузов.

Этнотопонимы от наименований родов ***Младшего жуза***:

стойбище ***Айдар***, от «айдар» – подрод рода *тама* в составе племени *жетыру*;

гидроним ***Байкошкар***, от «байкошкар» – подрод *аккете*;

гидроним ***Бузау***, от «бузау» – подрод рода *адай* племени *байулы*;

гидроним ***Жабагы***, от «жабагы» – подрод рода *кердери* (поколение Байулы), племени *жетыру.*

Исследуя топонимы Северо-Казахстанской области, мы выяснили, что в основе наименований географических объектов исследуемого региона, представлены как тюркские, так и заимствованные имена. Зафиксировано незначительное количество онимов нетюркского происхождения.

Во-первых, это наименования, образованные от антропонимов арабского происхождения. Например: нп. Ибрай, нп. Кусаин и др.

Наименования этой группы могут включать в свой состав следующие компоненты арабского происхождения:

аман-

ойконим Аманжол;

ойконим Амангельды;

ойконим Аманбай;

ахмет-

ойконим Ахметжан;

гидроним Ахметжан;

микротопоним (стойбище) Ахметжан.

Во-вторых, это наименования, образованные от антропонимов, включающих в свой состав основу или элемент персидского происхождения, например:

ойконим Кудай-Берды;

ойконим Косбулат;

ойконим Мурзагул;

ойконим Мурза-Кельды;

ойконим Аймжан;

ойконим Аюкан и др.

Антропонимы, входящие в состав топонимов, могут включать в свой состав неоднородные в языковом отношении компоненты. В зависимости от языкового происхождения этих компонентов можно выделить следующие группы.

Онимы, состоящие из персидских и тюркских компонентов, например:

ойконим Мурза-Кельды, где мурза – элемент персидского происхождения, а кельды-тюркского;

ойконим Мурзагул (мурза перс. + гул тюрк.), нп. Косбулат (кос тюрк. + булат перс.);

ойконим Кудай-Кудук (кудай перс. + кудук тюрк.);

ойконим Акжан (ак тюрк. + жан перс.).

Наименования географических объектов, включающие в свой состав элементы арабского и тюркского происхождения, например:

ойконим Амангельды (аман элемент арабского происхождения и гельды-тюркского),

ойконим Аманбай (аман араб. + бай тюрк.),

ойконим Аманжол (аман араб. + жол тюрк.).

микротопоним Аманжол Кумбези

микротопоним (стойбище) Амантай.

Группа топонимов, включающая арабский элемент -аман, на территории Северо-Казахстанской области представлена пятью наименованиями с компонентом -аман: три одноименных наименования населенных пунктов: Амангельды (Аманкельды) и по одному – нп. Аманжол (Аманджол) и нп. Аманбай.

Выделяются также онимы, состоящий из компонентов персидского и арабского происхождения нп. Ахметжан, где Ахмет- элемент арабского происхождения, жан- персидского, используемый в значении «душа», «счастье», «богатство».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы: антропонимы являются одной из самых многочисленных групп среди названий населенных пунктов Северо-Казахстанской области. Большинство топонимов, от которых образованы наименования географи-

ческих объектов, исследуемого региона, произошли от казахских имен собственных. В редких случаях источником наименования географических объектов стали сокращенные имена или прозвища местных жителей.

Антропонимы в составе топонимов могут быть тюркского, арабского, персидского, тюрко-арабского, тюрко-персидского арабо-персидского происхождения; антропонимы в составе топонимов могут указывать на первопоселенцев, на владельцев земельным наделом, носить мемориальный характер; в основу антропотопонимов могут входить также этнонимы и патронимы.

Топонимический спектр русских наименований представлен совсем незначительным количеством этнотопонимов:

гидроним (река) Башкирка;
гидроним (озеро) Башкирское;
гидроним (река) Киргизская;
микротопоним (стойбище) Киргизские земли;
микротопоним (стойбище) Киргизские колодцы;
микротопоним (стойбище) Киргизский колок;
микротопоним (стойбище) Киргизское болото.

В данных наименованиях прослеживается прямая связь: этноним – этнотопоним.

Однако хотелось бы заметить, что в топонимическом спектре исследуемого региона есть наименования географических объектов, где связь не прямая «этноним – топоним», а опосредованная – «этноним – базовый топоним – новообразованный топоним». Это можно обнаружить в таких топонимах как:

ойконим Украинка;
ойконим Украинское;
ойконим Новоукраинка;
ойконим Поляковка;
ойконим Муромское;
ойконим Славянка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алефиренко Н.Ф. Ценностно-смысловые горизонты этнокультуры // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш Уалиханова. Серия филологическая. – 2018. – № 1(1). – С.13 – 21.
2. Жанузаков Т. Из истории развития ономастики казахского языка. // Питания ономастики. Киев, 1965. – С. 296.
3. Исанова А.Е., Бижкенова А.Е. Ономасиологические особенности гидронимов Казахстана // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш Уалиханова. Серия филологическая. – 2018. – № 1(2). – С.69 – 73.
4. Колпенова А.К.,Шалабай Б. Преемственность тюркских народов: культурно–языковые этнонимы (по научным работам А.Абдрахманова, О.А. Султаньяева) // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш Уалиханова. Серия филологическая. – 2018. – № 1(2). – С.79 – 85.
5. Шаймерденова Н.Ж. Ономастическое пространство Казахстана в архивах и лицах: профессор ЮКГПИ В.Н Попова //Вестник Южно-Казахстанского государственного педагогического института. – 2017. – № 3. – С.142-148.

УДК 378:81»271
МРНТИ 16.21.25, 14.35

САБИТБЕКОВА МАЙРАШ МҰРАТҚЫЗЫ
қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, аға оқытушы
Тілдер кафедрасы
М. Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті

ҚОЖАБЕКОВА ЖҰЛДЫЗ ҚАЗИХАНҚЫЗЫ
филология магистрі, оқытушы
Тілдер кафедрасы
М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті

МЕДИЦИНАДА ТІЛДІК МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАР

Түйін. мақалада тіл мәдениетін қалыптастырудың кезеңдері мен талаптары, науқастармен, олардың туыстарымен, әріптестермен байланыс және қарым-қатынас түрлері талданады. Зерттеу жұмысында коммуникативтік қабілет, коммуникативтік құзіреттілік пен қабілеттілік, эмоционалды тұрақтылық, коммуниткативтік білгірлік ұғымдары жан-жақты сипатталып, медицина қызметкерінің тілдік мәдениеті мен сөздік қорын байытудағы аталған ұғымдардың маңыздылығы зерттелген.

Түйінді сөздер: тіл мәдениеті, коммуникативтік дағдылар, коммуникативтік құзіреттілік.

Резюме. В данной статье анализируются этапы и требования к формированию языковой культуры, различные формы общения и связь с коллегами, больными и их родственниками. В исследовательской работе подробно описаны понятия коммуникативные способности, коммуникативные компетенции и способности, эмоциональная устойчивость, коммуникативная эрудиция, изучена значимость данных понятий в обогащении словарного запаса и языковой культуры медицинского работника.

Ключевые слова: культура речи, коммуникативные навыки, коммуникативная компетентность.

Summary. One of the main qualities –accessibility and clearance of the speech, mood and ability to listen to the patient. This skill is formed at the university up to the formation of the future medical professional. The work is directed at the enrichment of the students' vocabulary, formation of communication skills in the professional activity.

Key words: speech culture, communication skills, communicative competence.

Тіл тазалағы – қазақ халқының ұлттық табиғатының ерекше бір белгісі. Қазақ халқы тілге шешендікті шеберлік санаған және мемлекет ісі, ел басқару жағдайында ғана емес, өзара қарым-қатынас, өмірлік толғам, ақыл-өнеге, қағидалы сөздерін кейінгі ұрпағына аманат етіп тастап отырған. Халқымыздың рухани-мәдени өміріндегі ең бір биік өрелі көкжиегін танытатын басты белгісі – әдеби тілде сөйлей білу қасиетінде. Зерттеуші М.Балақаев: «Тіл мәдениетінің тірегі – әдеби тілдің нормалары мен стильдік жүйелерін сақтау» [Балақаев М., 2008. 58б.] болмақ деп атап көрсеткен. Бұл – дұрыс тұжырым. Шешендіктіктің бір қыры – тіл, сөз мәдениетімен байланысты десек, осы тіл мәдениетін дамытуда коммуникативтік дағдылардың маңызы зор. Медицина саласында қызмет атқаратын маманның тілдік мәдениеті оқу орнында қалыптаса бастайды. Болашақ жәрігердің сөзге шешендігі ой тереңдігінен, айқындылығынан, дәлелділігінен, нанымдылығынан аңғарылады. Негізі қазақ тілінде тілге шешен адамдардың сөздері эмоциялық әсерінің күштілігінен, бейнелі нақыштарының молдығымен елеулі болса, медицина қызметкерінде ол керісінше эмоцияның тұрақтылығымен, эмоционалды-экспрессивті сөздердің аздығымен ерекшеленеді. Себебі нағыз кәсіби маманның артықшылығы тіл мәдениетін меңгеріп қана қоймай коммуникативтік дағдыларды да нақты қолдана алуынан айқын көрінеді.

Коммуникативтік дағдылар – тиімді қарым-қатынас дағдылары. Күнделікті қарым-қатынас барысында адамдар арасында сөйлеудің үздіксіз үдерісі жүреді. Бұл туралы бірнеше зерттеулер де бар. «...Сөз қолдану мәдениетіндегі қалыптасқан терминдердің бірі – тіл тазалығы. Тіл үнемі даму үстіндегі үрдіс. Сондықтан да сыртқы бөтен тілден сөз алмай, таза бір тілдің негізінде ғана өмір сүретін әдеби тіл болмайды. Тіл ұлттың жаны дегенді еске алсақ, жұртты құрметтеу – оның тіліне қояр талаптарды орындау. Жаһандық үрдістер қазақ тіліне деген өзгеше көзқарастарды қажет етеді. Себебі әлемдегі кең таралған ағылшын, қытай, араб, француз, испан, орыс тілдерімен қатар тұрып, дүние-ғаламның бар сырын бір тілде – өз тілінде жеткізу міндеті – кез келген тіл үшін де бүгінгі ғаламдасу әкеліп отырған күрделі сындардың бірі. Оймен біріккен сөз ғана қоғамда ұтымды қолданыс ретінде сақталады» [Қапасова Б.Қ., 2014. 7б.]. Бұл дегеніміз сөз мәдениетіне

қарым-қатынастың тікелей әсері бар екенінің айғағы. Мақаланың мақсаты сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, дамыту кезеңдеріндегі коммуникативтік дағдылардың тиімділігіне сараптама жасау, тұжырымды ой қорыту.

Зерттеудің негізгі өзегі, мақаланың дереккөзі ретінде болашақ медицина мамандарының тілдік мәдениетін дамытудағы қарым-қатынас дағдыларына аналитикалық талдау жасалынды. Атап айтқанда, болашақ дәрігер мен мейірбикенің, дәрігер мен науқастың, олардың туыстары мен жақындарының, медициналық мекеме басшылары мен қызметкерлерінің арасындағы қарым-қатынаста тіл мәдениетін сақтау қағидалары айтылады.

Осы орайда №2 Ақтөбе қалалық емханасы мен Ақтөбе облыстық кеңес беру және диагностикалық емханасы қызметкерлерінің сөйлеу әдебіне аналитикалық талдау әдісімен зерттеу жүргізілді. Аталған емханалардағы медицина қызметкерлеріне сауалнама жүргізілді. Сауалнама медицина қызметкерлеріне «Науқастарға қай тілде қызмет көрсетесіз? Науқас күйгелектеніп, эмоцияға берілгенде, өзіңізді қалай ұстайсыз? Науқаспен қарым-қатынас барысында қай әдісті қолданасыз? т.с.с» сұрақтар қамтылды. Бес учаскелік дәрігер, екі ресепшн менеджер, жеті мейірбике қатысқан сауалнама қорытындысы бойынша медицина қызметкерлерінің 15%-ы қазақ тілінде қызмет көрсетуге қиналатынын, 5%-ы «науқас эмоцияға берілгенде өзіңізді қалай ұстайсыз» деген сауалға «қиналамын деп жауап берген. Ал медицина қызметкерлерінің 90%-ы науқаспен қарым-қатынаста диалогтық әдісті таңдаған, ал 10%-ы императивті қарым-қатынас әдісін таңдаған. Осы орайда императивті және диалогтық қарым-қатынас модельдеріне тоқталып өткенді жөн көрдік. Науқасқа авторитарлық және директивтік әрекет жасау бұл императивті қатынасты білдіреді. Бұл әдістің мақсаты – науқасты белгілі бір әрекет жасауға мәжбүрлеп, оның күн тәртібін қатаң бақылауда ұстау. Бұл қарым-қатынас түрінде науқасты мәжбүрлеу жасырын емес, ашық түрде жүргізіледі. Мұнда бұйыру, нұсқау беру, талап ету науқасқа әсер ету құралдарына жатады. Бұл негізінен төтенше және жедел жағдайларда өзінің нәтижесін көрсетеді. Ал дәрігердің тілдік мәдениетіне тікелей әсер ететін диалогтық қарым-қатынас түрі медицина қызметкерлері мен науқас арасында өте жиі қолданатын әдіс. Бұл арақатынасты дәрігер тарапынан науқасқа және оның туыстарына салқынқандылық, ұстамдылық көрсетіліп, тепе-теңдік жағдайы жасалады. Диалогтық қарым-қатынаста нәтижеге жету үшін науқастың назарын өзінің жағдайына толығымен аудару, науқастың әрекеттеріне априорды сенім білдіру, науқасқа шешім қабылдауға құқық беру, қатыснасуды жеке тұлғалау әдістерін қолдану қажет. Аталған екі қарым-қатынас түрінде де тілдік мәдениеттің маңыздылығы зор, ол медицина қызметкерінің коммуникативтік білгірлігіне тікелей байланысты. Медицина қызметкерінің кәсіби маңызды қасиетінің бірегейі – *коммуникативтік білгірлігі*. Науқастың көзқарасы бойынша дәрігердің жүріс-тұрысының негізгі факторларын оның қарым-қатынас стилін науқасқа бағытталған деп сипаттауға мүмкіндік береді. Адамдармен, жалпы қоғаммен науқастармен және олардың туыстарымен, жақындарымен, басқадай медициналық қызметкерлерімен (дәрігер, әріптестері, мейірбикелер, кіші мейірбикелер, мекеме әкімшілігімен т.б). үнемі әрі тығыз қарым-қатынас жасау медициналық қызметкердің мамандығына тікелей байланысты компоненттің бірі болып табылады. Адамдармен қарым-қатынасын, сөйлеу мәдениетін үнемі жетілдіріп, дамытып отыру арқылы медицина қызметкері мамандығы бойынша тиісті дәреже мен табысқа жетуге мүмкіндік алады. Науқас туралы нақты және толық мәлімет жинастыру үшін тиімді психологиялық жанасу мен сөз этикетінің маңызы зор. Медицина қызметкерінің қарым-қатынас икемділігі мен коммуникативті білгірлігі және тіл мәдениетін сақтауы науқас адамның сенімділігінің және алдында тұрған мәселелердің нәтижелі шешілуінің нақты көрінісі. Дәрігердің ақпаратты алу және жеткізе білуі мен коммуникативті дағдылары – табысты емдеудің негізгі шарты. Тілдесудің коммуникативті жағын қарастырғанда коммуникативті үрдіс пен комуникативті дағдыларға нақты тоқталу қажет. Ортақ әрекеттесудің қажетті шарты – ара қатынас жасау арқылы адамдар арасында жанасу бекітіліп, дамуы, ақпарат алмасуы, бірін-бірі тануы және қоса әрекеттесуі өтеді. Ара қатынастың негізінде жататын коммуникативтік үрдіс, яғни ақпараттың бір адамнан басқа адамға немесе бір топқа тасымалдануы және бұл хабарды басқалардың қабылдауы үшін ең бірінші – сөздік қордың болуы маңызды. ... Қарым-қатынастың пациентке бағытталған стилін қолдану барысында пациенттердің медициналық қызметке деген қанағаттанушылығы көтеріледі. Медициналық қызметкердің адамгершілік, мамандығын сүю, қайырымдылық, кішіпейілділік, әдептілікпен қатар сөз мәдениетін сақтау қасиеті мен коммуникативтік дадыларды меңгеру қабілеті науқас тарапынан үлкен бағаға ие болады. Ауру адамды дұрыс түсініп, оның ойы мен көңіл-күйіне, сөзіне орай әрекет етуі медициналық қызметкердің тиімді қарым-қатынасы. Бұл орайда тіл мәдениетінің ықпалы өте зор. Себебі егер науқастың көңіл-күйіне қарамай, оның ашулы, ызалы, қайғылы, қобалжу және өкінішті жағдайлы болуында да, медициналық қызметкер онымен әрекет жасай білу және қарым-қатынас құруға даяр болу үшін ең маңыздысы науқасты тыныштандыратын, сабырға шақыратын сөздерді орнымен қолдана білу, сөйтіп өз мамандығының мәселелерін шешеді. Дәрігерлер науқастардың өз ауруы бойынша идеялары және ойларына көңіл бөлмейді. Емдеудің дұрыс нәтиже бермеуі бұл жағдаймен де тығыз байланысты екенін ұмытпауымыз керек. ...Дәрігердің позициясында «Дәрігер ортада» моделі артта қалып, қазір дәрігер мен науқастың тиімді коммуникациясын көздейтін «Науқас ортада» моделі алға жылжуда.

Дәрігер мен науқас арасында кикілжің, қақтығыстар туындағанда, дәрігердің коммуникативтік білгірлігі ғана барлық мәселені шеше алмайды. Осыған байланысты медициналық қызметкерінің ең маңызды кәсіби қасиеті *коммуникативтік толеранттығы*, яғни төзімділігі қалыптасады. ...Медицинадағы коммуникативті дағдыларға жасалған зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша кеңес берудің 50%-ы дәрігер мен науқастың арасында шағымдар туындағанда ойлары бір жерден шықпайды [Денисов И.Н., 2012. 18-216.]. Осы орайда науқас қандай жағдайда болғанда да, дәрігер өзінің кәсібінің қыр-сырын меңгерген шебер маман болса, ол қажетті коммуникативтік толеранттылықты да, сөйлеу мәдениетін де тиімді пайдалану арқылы бұл мәселені оңай шешеді.

Науқастар ауырып бастағанда, әрине алғашқы көмек көрсететін дәрігерлердің көмегіне жүгінеді, сондықтан да дәрігер мен науқастың арасындағы коммуникация оның әрі қарай жүретін емге бейімделуіне, оны енгізу тактикасына, кейіннен оңалуына байланысты [Денисов И.Н., 2012. 18-216.].

Тіл мәдениетінің негізгі дереккөзі – орфоэпиялық норма. Дәрігер мен науқас арасындағы қарым-қатынаста сөйлеу мәдениетінің негізгі қағидалары – сөйлеу әдебі мен тыңдай білу әдебі ескерілуі тиіс.

Сөйлеу әдебі кезінде ескерілуі тиіс нормалар:

1. Орфоэпия заңдылықтарына сай сөзді орынды қолдану.

2. Қолды сермеу, қатты күлу, мәнсіз майысу, аса қатты сөйлеу немесе міңгірлеу сөйлеу әдебін бұзады.

3. Өзің білдмейтін ақпарат туралы қызбалықка салынып айта беру немесе әр әңгіменің басын өзіңнен бастау – әдепсіздік.

4. «Сұрағына қарай жауабы» тәсілін дәрігерге қолдануға болмайды. Қатты тонмен сөйлеп тұрған науқас адамға қатты жауап берудің аса қажеті жоқ, байыппен, сабырмен, орнымен сөйлеу дәрігер үшін өте қажет.

Тыңдай білу әдебі. Тыңдай білуде мыналарды басты назарда ұстау керек:

Науқас кісімен сөйлескенде оның жүзіне сыпайылықпен назар сап, айтайын деген ойын сабырмен тыңдап, асықпай, сөзінің аяғын күткен дұрыс. Сөйлесіп тұрғанда мән бермеу, теріс айналу, сағатқа қарау, шыдамсыздану әдепсіздікке жатады. Өзгелердің сөзіне рұқсатсыз араласпау керек. Қажет болғанда, "ғапу етіңіз, сөзіңізді бөлемін" деп барып, айту керек. Келіспейтін жағдайда шыдамдылықпен тыңдап, пікіріңді орнықты, дәлелмен сабырлы жеткізе білу керек. Бұл қарым-қатынас кезінде дәрігердің бойында болу керек қасиеттер. Тыңдау екі түрлі болады:

1. Науқастың сөзін бөлмей, үнсіз тыңдау.

2. Сөзге араласып, өзара ой алмасып отырып тыңдау. Сөйлеуші адамның мінез- құлқы, жасы, жынысы, әлеуметтік жағдайы ескерілуі тиіс. Жоғарыдағы сөйлеу әдебі мен тыңдай білу әдебі, әсіресе медицина қызметкеріне өте қажет қасиет. Себебі науқастың көңіл-күйінің құбылмалы болуы, қорқынышы, ақпараттарды анықтауға ұмтылуы т.с.с қасиеттері дәрігердің не медицина қызметкерінің қарым-қатынасына, сөйлеу әдебіне, тыңдай білуіне нақты байланысты. Бұл теріс көрінуі мүмкін, алайда талдаулар мәліметтеріне сәйкес, науқастар медициналық көмекке жүгіне отырып, бірінші кезекте адами тілдесуге және әріптестік қарым-қатынасқа сенеді, олар тексеру немесе емдеуге қарағанда осыған көп қызығушылық танытады.

Осы сөйлеу мәдениеті мен тыңдай білу мәдениетін айтқанда коммуникативтік байланыстың тағы бір ұғымы қалыптасады. Медициналық қызметкердің мүмкіндік сапасын анықтау коммуникативтік потенциалын білдіреді. Қарым-қатынаста медициналық қызметкердің құзіреттілігі екі құрама бөліктен тұрады: тұлғаның коммуникативтік қасиеті – қарым-қатынасқа қажеттілігін сипаттайды, сұхбаттасуға және коммуникация жасауға қабілеттілігі – науқаспен сұхбаттасу, жанасу кезінде жағдайды өз қолында ұстай білу қасиеті, белсенділікті көрсете білу қабілеттілігі, науқас жағдайына эмоционалды көмектесе алуы, өзінің алдындағы жекеше іс-әрекетінің бағдарламасын орындай білуі.

«Коммуникативтік құзыреттілік» (латынның «competere» — қол жеткізу, сәйкес келу, сөзінен шыққан) — қажетті тілдерді, қоршаған адамдармен және оқиғалармен әрекеттестікте болу тәсілдерін білуді, топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әр түрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды [Әлметова Ә. 2007. 456.].

К*оммуникативтік қабілеттілік* – медициналық қызметкер мен науқастың сұхбаттасуы кезінде анық байқалады. Науқастың жеке басын сыйлау, тұлға аралық коммуникацияға шеберлік, бір-бірін қабылдауға түсінуге тиісті лексикондарды таңдау, тұлға аралық әсер ету шеберлігі, науқастың эмоционалды жағдайын түсіне алу шеберлігі, мәліметті бере алу шеберлігі, мәліметті беру кезінде вербальды және вербальды емес тәсілдерді қолдана алу шеберлігі, науқасты белсенді тыңдауы, оның пікіріне құрметпен қарауы – бұлардың барлығы медицина қызметкерінің тлдік мәдениетін дамытуға әсер ететін коммуникативтік шеберлігін шыңдай түседі. Осы орайда медицина қызметкеріне коммуникацияда тағы да қажетті қасиеттің бірі – *эмоционалды тұрақтылық*. Эмоционалды тұрақтылық – көңіл күй тұрақтылығы. Медицина қызметкері әрдайым салмақты болып, біркелкі күйде өз эмоцияларын сақтауы тиіс. Бұл тілдік мәдениетте де көрініс табуы керек. Эмоционалды-экспрессивті сөздерді сөздік қордан алып тастау, не көңіл күйді білдіретін лепті сөйлемдерді (қапа болу, жеку, реніш, өкпе, қатты қуану т.с.с), осы ниеттегі сөйлемдерді қолданбау. Ішкі көңіл күйін тілі арқылы білдірмеу. Салқынқандылық танытып, науқастың ауруы туралы құпияны сақтау. Күшті эмоциялық реакциялар науқастың сенімін жоққа шығаруымен қатар, оны қорқытып, сескендіреді, шаршатады. Керісінше, медициналық қызметкердің көңіл–

күйінің тұрақты болуы, оның қайырымдылығы, эмоциялық ұстамдылығы пациенттің үмітін асырып, сенімділік бағытта қарым-қатынас құруға ықпал етеді.

Медициналық қызметкердің тұлғалық қасиеттерінің жүйесі ретінде шығармашылықты түрде ойлай білу, сөз сөйлеуінің әсер ету мәдениеті, қимыл және пластикалық қозғалыс мәдениеті, науқастың коммуникативті іс әрекетін қабылдау мәдениеті, тіл мәдениеті, эмоционалдық мәдениеті *коммуникативтік мәдениетіне* жатады. Бұл орайда қарым-қатынастың әр түрлі стильдерін қолдану маңыздылығы артады. ...Авторитарлық саяси және әлеуметтік дәстүрлі елдерді науқастары қарым-қатынастың науқасқа бағытталған стилін қолдануға ұмтылатын дәрігердің әрекетін емдеу нәтижелерінен өз жауапкершілігін алуға талпыныс ретінде қабылдауы мүмкін, ал бұл дәрігерге деген сенімді айтарлықтай төмендетуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілдік мәдениетті дамыту үшін адам басқа адамдармен, жалпы қоғаммен қарым-қатынасқа түсетінін айттық.. Коммуникативтік қарым-қатынас түрлерінде қазіргі қоғамдағы адамдар арасында ораторлық қасиетті қалыптастыруда төмендегідей әдістер бар: 1) Монолог, диалог құра білу әдістерін меңгеру; 2) Пікірталас, ойталқыға қатысу; 3) Сөз мағынасын түсіну және түсінік бере білу; 4) Заттар мен құбылыстарға сипаттама беру. Зерттеуші Дейл Карнеги шешендік шеберлікті қалыптастыру үшін 4 ережені атап көрсетеді: 1) Кез-келген сөзді мақсатқа жету жолындағы құштарлықпен бастау; 2) Әрқашан дайындықпен келу керек; 3) Өзіңе деген аса зор сенімділік болуы қажет; 4) Көп машықтану және тәжірибе керек – дейді. Оратор С.А.Шипунов аудиторияның 7 %-ына сөз, 38%-ына дауыс ырғағы, интонация, 55%-ына оратордың қимылы, тұрысы да әсері ерекше [Шипунов С.А., 2014. 2016.], – деп өте орынды атап көрсетеді. Осы қасиеттің бәрі медицина қызметкерінің бойынан табылғанда, дәрігер мен науқас, науқастың туыстары, әріптестер арасындағы коммуникацияда бір ізге түседі. Қарыс-қатынастың императивті және диалогтық түрлерінің нәтижелі болуы үшін де дәрігер- науқас арасындағы модельде дәрігер оратор, көп тіл білетін (Қазақстан көпұлтты мемлекет екенін ескерсек, науқастың ұлтына орай)полиглот болуы тиіс.

Медицина саласында коммуникативтік дағдыларды дамытудың тиімділігін арттыру үшін күнделікті тәжірибедегі дәстүрлі қарым-қатынас жеткіліксіз, медицина қызметкері (басшы, дәрігер, мейірбике, кіші қызметкерлер) өзін дамытып, ораторлық шеберлігін шыңдап, крммуникацияның түрлерін білуге міндетті. Үздіксіз білім беру тұжырымдамасында пациенттермен өзара әрекеттесу технологияларын түзету мен дамытудың практикалық модульдері болуы керек. Сол практикалық модульдер ішінде міндетті түрде коммуникативтік қарым-қатынас пен сөйлеу мәдениетіне қатысты шаралардың енуі қажет. Медициналық қызметкердің коммуникативті білгірлігі – бұл өнер, аурулармен араласып, қарым-қатынас жасау икемділігі. Бұл қабілет – болашақ медициналық қызметкердің оқу орнында оқып жүрген кезден қалыптаса бастап, кейін өз бетімен маман ретінде қарым-қатынас жасағанда әрі қарай дамиды. Шетелдік зерттеулдер көрсеткендей, өзінің коммуникативтік дағдыларын дамытқан дәрігерлер кәсіби тоқырауға аз ұшырайды. Себебі, дәрігер мен пациенттің ынтымақтастығы медициналық диагностикалық процестің ажырамас бөлігі болып табылады.

Әсіресе түрлі ауру адамдармен қатынас жасағанда, медициналық қызметкердің білгірлік тәжірибесі өсе түседі: психологиялық қасиеті әртүрлі, әр жастағы, әр білімді, әр мамандықтағы және әлеуметтік жағдайы әрқандай адамдармен араласу медициналық қызметкердің тәжірибесін толықтыра түседі. Дәрігердің коммуникативтік құзіреттілігі науқаспен қарым-қатынастың әріптестік стилін қалыптастырудағы маңызды фактор болып табылады.

Қорыта келгенде, медицина қызметкерінің коммуникативтік дағдыларын дамытуда тілдік мәдениеттің маңызы зор. Қазіргі уақытта дәрігер мен пациент арасындағы пациентке негізделген қарым-қатынас стилін қолданудың артықшылықтарын растайтын жеткілікті ғылыми деректер жинақталған. Тілдік норма мен коммуникативтік норма қатар қолданылғанда ғана медицина қызметкері кәсіби шеберлік тұғырына көтеріледі. Дәрігердің сөйлеу мәдениеті мен психологиялық -лингвистикалық нормасы бір арнаға түскенде кәсібі де көркейеді. Тақырыптың тереңділігін зерделеу келешектегі кезек күттірмес мәселелердің бірегейі болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: 2008, -592б.
2. Денисов И.Н. Коммуникативные навыки врачей в амбулаторной практике / И.Н. Денисов,А.Г. Резе, А.В. Волнухин // Коллектив авторов. – 2012, №4.18-21б.
3. Әлметова Ә. Сөйлеу әрекеттері түрлеріне оқыту (Әдістемелік құрал). Алматы: Арыс,2007. -114б.
4. Шипунов С.А. Харизматичный оратор. Руководство к курсу Словесная импровизация. 2014. -288б.
5. Қапасова Б.Қ. Тіл мәдениеті. Шешендік өнер: Оқулық. Алматы, 2014. – 224б.

УДК 811.111

САДЫРБАЕВА БАХЫТЖАМАЛ АМАНГЕЛДІҚЫЗЫ
магистр, аға-оқытушы
Шетел тілі кафедрасы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті

БЕРКУТБАЕВА МАХАББАТ ЗАКАНҚЫЗЫ
магистр, аға-оқытушы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті

АҒЫЛШЫН ЕСІМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйін. Қарым-қатынас жасаушыларды аталғандай жағдайда берілген ортада сөйлеудің жалпы нормаларын ұстануға мәжбірлейді. Ағылшын тілінде бейтаныс адресатпен қарым-қатынас жағдайында регламенттік және этикеттік сөздер көбірек әрі жиі қолданылады.

Түйінді сөздер: бейтаныс адресат, бейресми, қаратпа, лауазым, туыстық терминдерін, этикеттік сөздер.

Резюме. Их использование в английском языке является, прежде всего, традиционным, оно не связано с какими-либо конкретными социально- политическими процессами.

Ключевые слова: адресат, регламентные, этикетные, вокативные высказывания, традиционные формы.

Summary. Their use in the English language is , above all, traditional , it is not related to any specific socio- political processes.

Keywords: destination unknown, routine, etiquette, vokativnye statements, the traditional forms.

Ағылшындар – Ұлыбританияның тұрғындары. Бұл этноним ағылшындардан басқа шодландықтар, валлийлықтар тұратын мемлекеттің барлық халқына қатысты қолданылып кеткен. Анығында ағылшындар (сөздің тар мағынасында) – көптеген этникалық компоненттердің: көне иберия халқының индоевропа тектес халықтармен (бірнеше кельт тайпалары, неміс тайпалары, сакстар, фриздар, юттар, біршама деңгейде скандинавтар, ал соңында франко-нормандар да) араласып кетуінен пайда болған. Бүгінгі таңда Ұлыбритания халқы 44,7 млн. ағылшыннан, 5,15 млн. шодландтардан, 350 мың ирландтардан (негізінде Ольстерде), 0,9 млн. валлийлықтар және аздаған басқа ұлттардан (корнуэльдықтар, еврейлер, үндістер, пакистандықтар, француздар және т.б.) тұрады. Көптеген ағылшындар, шотландықтар мен ирландықтар негізінен АҚШ-қа, Канадаға, Австралияға, Жаңа Зеландияға және басқа да елдерге қоныс аударған [Brewer's Dictionary of Names,1997,206].

Кісі аттары ежелгіегипед, ежелгігрек, ежелгірим ғалымдарының назарын аударған жүйе. XIX ғасырда кісі аттарының қыр сырымен айналысқан бірінші ағылшын ғалымдарының бірі Дж. Ст. Милль және Х. Джозеф болды. Кісі аттарына қатысты мәселелерді шешуге ағылшын ойшылы Джон Стюарт Миллдың (1806—1873) қосқан үлесі көп. Оның ойынша адам аттары мағынасыз бірліктер, тек бір затты бір заттан айыратын деп тұжырымдады. Келесі ағылшын ғалымы Х. Джозеф онымен келіспей, оған қарсы тұжырым келтірді. Оның пікірінше кісі аттары мағынасы бар деп айтты. XX ғасырда бұл теорияны ағылшын философы Бертран Рассел (1872—1970) жалғастырды.

Бүгінгі күндегі ағылшын жалқы есімдерінің номенклатурасы құрылымы мен семантикалық сипаттары жағынан ерекшеленетін және жаңа, таза ағылшындық және өзге тілдерден енген, дәстүрлі және ойдан шығарылған есімдердің қызықты жиынтығы ретінде көрінеді. Abraham ер адам есіміне, мысалы, 4000 жыл, әрі ол ағылшын тілді елдерде бірнеше ғасырлар бойына қолданылып келеді (бүгінгі таңда негізінде АҚШ-та таралған). Англосакстар басқа да көне герман тайпалары сияқты тек құрылымы жағынан қарапайым (Froda – «дана, қарт») және күрделі (Aethel-Beald — «текті, тамаша, үздік + батыл, батылдық; Eadgar — «меншік, иелік, дүние, бай + найза» және т.б.) болып келетін бір ғана есімге ие болған. Күрделі, екі компонентті есімдер ақырындап қарапайым есімдерді ығыстырды; XIII ғасырдан кейін олар ағылшын жалқы есімдері номенклатурасында кездеспейді.

Мағыналық деңгейде кейбір көне ағылшын күрделі есімдері құрайтын компоненттердің мағыналарының қосындысынан мағынасы шықпайтын өз алдына бөлек экзоцентрикалық композиттер ретінде көрінеді. Мысалы, Frithuwulf — «әлем + қасқыр», Wigfrith — "күрес, соғыс + бейбітшілік". Қазіргі оқырман көне ағылшын күрделі есімдерін оңай түсіне алады, мысалы, Aethelstan — "текті, үздік, тамаша + тас", Maerwine — "әйгілі, атақты + дос". Бұл есімдер енді эндоцентрлік немесе идиомалық емес күрделі сөздермен берілген [Blanar V., 1970,45 б].

Күрделі есімдер компоненттері көне ағылшын тілінің атаулық сөздерінің ерекше қорынан алынған. Англосакстар «жақсылық тілейтін» атаулық сөздердің есім иесіне қорғаныс, байлық, денсаулық, жақсылық, батылдық, атақ, құрмет және т.б. беретін сиқырлық қасиетіне сенген. Мұнда, мысалы, келесі көне ағылшын сөздері: aelf — эльф; beorht — ашық, жарқырағаң, жарық; beorn — адам, жауынгер, батыр; eald — көне, қарт, бұрынғы; gar — найза; gifu, gyfu — сый, сыйлық; god — жақсы, жақсылық, сый; goldleof — қымбат, сүйікті, жағымды; maere — әйгілі, атақты; raed — кеңес, шешім; rice — мықты, жоғары шенді, бай; sae — теңіз, көл; sige — жеңіс; stan — тас; sunu — ұл; weard — күзет, қорғаныс, қорғаушы; wig — күрес, соғыс, батырлық, әскери күш; wine — дос; wulf — қасқыр және т.б. жатады.

Бұл сөздердің кейбірінің күрделі есім ішінде қатаң сақталатын белгілі бір орны болған болуы керек, яғни олар есімнің тек бірінші, немесе тек екінші компоненті бола алған, ал атаулық сөздердің бір бөлігі осы екі орынның біріне орналасуы мүмкін болған. Мысалы, aelf, athele, ead, eald, god, gold сөздері композиттің тек бірінші компоненті ретінде ғана, beald, gar, gifu, raed, rice, stan, weard сөздері — екінші компонент ретінде, ал beorht, leof, maer, sige, wig, wine, wulf сөздері күрделі есімдердің кез келген компоненті ретінде қолданылған.

Жеке адамдардың белгілі бір отбасына жататыны аллитерация жолымен жасалған, немесе ата-анасының есімдерінің компоненттерін қосу арқылы жасалған мотивацияланған аллонимдерді қолдану арқылы көрсетілген.

Ағылшын ономатологы Уитикомб дауыссызының аллитерациясымен аллонимдердің келесідей қызықты мысалын келтіреді. Англосакстың үш қызы: Merewald, Mildthryth — «жұмсақ, момын, қайырымды + күш» (қазіргі замандағы әйел есімі Mildred), Mildburh — «жұмсақ, момын, қайырымды + қорғанның арғы жағында өмір сүру, қорған, сарай» және Mildgyth — «жұмсақ, момын, қайырымды + соғыс, шайқас» есімді. Туыстық қатынасты көрсету үшін ата-анасының есімдерінің компоненттерін қосу ағылшынның басқа белгілі ономатологы Перси Ринидің келтірген мысалдарынан да жақсы көрінеді. VII ғасырдың басында Нортумбрия патшасы Эдвин Hereric-тың жиені — «әскер + мықты, биік атақты, бай» және оның әйелі Breguswith — «көсем, мырза, патша + күшті, қатал, мейірімсіз, қайраткер» қыздарының атын Breguswith — «көсем, мырза, патша + мықты, қатал, мейірімсіз, қайраткер» деп қойған.

Құрылымдық және мағыналық белгілері жағынан көне ағылшын тіліндегі әйел есімдері ер адамдардың есімдерінен ерекшеленбеген. Тек әйел есімінің көрсеткіші болып екінші компонент табылатын. Ер адамдардың есімдерінде ол ер текті зат есімдермен берілген: gar — найза; hafoc — қаршыға; helm — бас киім; here — әскер; man — адам, raed — кеңес, шешім, себеп, құрал; sige — жеңіс; stan — тас; sunu — ұл бала; weard — күзетші, қорғаушы; wig — күрес; wine — дос. Әйел есімдерінің екінші компоненті, сәйкесінше, әйел тегі зат есімдерінен тұрады: burg, burn — қорған сыртында өмір сүру, қорған, сарай; frithu — бейбітшілік; gyfu, gifu — сый, сыйлық; guth — ұрыс, соғыс; hen — тауық; run — құпия, құпия кеңес. Екінші компонент ретінде, сонымен қатар, сын есімдер де қолданылды. Ер адамдар есімдерінде бұл, әдетте, қоғамдағы орнын нұсқайтын және есім иесінің мінез ерекшеліктерін меңзейтін сын есімдер: beald — батыл, сенімді, мықты; beorht — ашық, жарқырағаң; heah — биік; heard — қатты; maëre — атақты, әйгілі, керемет; rice — мықты, жоғары шенді, бай.

Екінші компонент ретінде көптеген әйел есімдерінде leof — қымбатты, сүйікті, жағымды сын есімдері болады. Скандинавтардың (даттар мен норвегтар) Англияға VIII ғасырда басталып, XI ғасырға дейінгі жүзжылдықтардағы жорықтары (1042 ж. даттардың саяси билік, күштері жойылды), шамасы, англосакстардың сол уақыттағы қалыптасқан есімдер жүйесіне айтарлықтай әсер етпеген. Скандинавтар «Дат заңы аумағын» құрып, Англияның шығыс, орталық және солтүстік бөліктерінде (Эссекс, Шығыс Англия территориясы, Мерсей және Нортумбрия территориясының бір бөлігі) тұрақтады. Олар салт-дәстүрлерін, тілін, дінін, қоғамдық тәртібін меңгере отырып, англосакстармен салыстырмалы түрде тез араласып кетті.

Ағылшын халқы мен ағылшын тілінің ары қарайғы дамуына әсер еткен ірі тарихи оқиға болып Англияға Францияның солтүстік аймағы – Нормандия халқы нормандардың Англияға басып кіруі табылады. 1066 жылы Гастингтың тұсында англосакстар әскерінің талқандалуынан кейін Нормандия герцогы Вильгельм Англия патшасы болып жарияланды. Жоғары азаматтық және шіркеулік қызметтерге сонымен бірге келген норман-француз тілі – ескі француз тілінің бір түрінде сөйлейтін, кейін қоныс аударған шенділер мен дін өкілдері келді. Жаулап алушылар кейіннен англосаксон есімдерін ығыстырған өз антропонимдерін ала келді (бүгінгі таңдағы William, Robert, Richard, Ralph, Roger, Hugo есімдері және т.б.). Жаңа есімдерді қабылдау басқарушы ортада қарқындырақ жүрді. Сол уақытта англосаксонның тек санаулы есімдері ғана сақталып қалды. Мысалы, қазіргі есімдер Alfred, Edgar, Edmund, Edward, Ethelbert, Hilda, Mildred және т.б [Blanar V. 1970,456].

Пұтқа табынушы англосаксон есімдерінің ығыстырылуына, сонымен қатар Англия VII ғасырда қабылдай бастаған христиан дінінің ықпалы болды. Англияға Ұлы Григорий папасының миссионерлері Римнен VI ғасырдың аяғында келе бастады. Оларға патшалық тарапынан қолдау жасалып, жаңа діннің таралуы айтарлықтай

қарқынды жүрді. Оқу латын тілінде жүретін монастыр мен мектептер ақырындап ежелгі грек және рим пұтқа табынушылық және христиан мәдениетін таратудың орталықтарына айнала бастайды. Осы кезде жалқы есімдер номенклатурасы халықтың негізгі бөлігіне түсініксіз інжіл есімдерімен толыға бастайды. Патша отбасының өкілдері мен жоғары шен иелері канондық христиан есімдерімен атала бастайды[Blanar V. 1970ж.456]. Алайда, халықтың төменгі табы бұрынғысынша өздеріне түсінікті есімдермен атала берді. Солайша XVI ғасырға дейін інжіл есімдері ағылшын жалқы есімдері жүйесінде басым орынға ие болған жоқ.

Уитикомб көрсеткендей, XII ғасыр аяғында қолданылу жиілігіне қарай, William, Robert, Ralph және Richard есімдеріне бірінші орындарды қалдыра отырып, інжіл есімі John тек бесінші орында болған. Ал библия есімдері Mary, Anne, Joan және Elizabeth ең алғаш XIII ғасыр басындағы жазба ескерткіштерде аталады.

1382 – 1384 жж. Інжілдің Джон Виклиф орындауында орта ағылшын тіліндегі аудармасы пайда болды, ал 1538 ж. Англияда шоқындыру кезінде есім мен фамилияға ие болған балаларды тіркеу міндетті болды. Шіркеу дәл осы кезеңнен бастап канондық христиан есімдерін интенсивті және кең түрде таратуға қол жеткізе бастаған болуы керек. XVI—XVIII ғасырларда ең кең тараған ерлер есімдері William мен інжіл есімдері John мен Thomas, ал анағұрлым белгілі есімдер інжіл есімдері Elizabeth, Mary мен Anne болды.

Дәл осы кезде Көне өсиет есімдері кең таралды: Amos, Benjamin, Elijah, Hannah, Jacob, Joseph, Samuel, Sarah, Susan және т.б. Есім – қозғалыстың анағұрлым радикалды түрде оқталған жақтастары, пуритандардың шығармашылық қиялдары сол кездің номенклатурасын «адамгершілікті» есімдермен толықтырды. Charity, Faith, Hope, Prudence және т.б [Bakken K. 1997, 45 б].

Пуритандардың қатаң құдалауларға ұшырағаны және XVII ғасырдың бірінші жартысында олардың Солтүстік Америкадағы ағылшын отарлығына қоныс аударуға мәжбүр болғаны белгілі. Бүгінгі күнде АҚШ-та көне өситеттегі інжіл есімдері Abraham, Adam, Benjamin, Daniel, Elihu, Ira, Isaac, Samuel және т.б. Англиядағыға қарағанда анағұрлым жиірек қолданылады. Бұл құбылыс Американың отарлануы мен АҚШ-тың құрылуына тұспа-тұс келетін кезеңдегі салт-дәстүрлермен түсіндіріледі [Bakken K. 1997,206].

Ағылшын жалқы есімдері жүйесінің дамуына айтарлықтай ықпал еткен фактор елдің әлеуметтік-саяси тарихымен тығыз байланысты әдебиет болып табылады. Оның қоғамдық сананы, қоғам мүшелерінің әдет-ғұрыптары мен талғамдарын қалыптастырудағы рөлін айтып жеткізу қиын. Англияда Чосер, Сидней, Спенсер, Шекспир, Мильтон, Дефо, Свифт, Ричардсон, Филдинг, Смоллет, Стерн, Скотт, Диккенс, Теккерей, Бронте, Элиот, Теннисон, Голсуорси және Шоу, АҚШта Купер, Хоторн, Бичер-Стоу, Твен, Драйзер мен Льюис ағылшындар мен американдардың көптеген ұрпақ бойы балаларына қойып отырған әдеби қаһармандар есімдерінің галлереясын жасады.

Ағылшын жалқы есімдері ішінде бұрынғысынша ойдан шығарылған есімдер әлі де жиі орын алуда: Pamela — Сиднея «Аркадий» (1590) романының кейіпкері; Stella — "Астрофель мен Стелла" (1591) сонеттерінің кейіпкері; Claribel — Спенсердің "Перизаттар ханшайымы" (1589—1596) поэмасының кейіпкері; Vanessa — Свифттың "Каденус пен Ванесса" (1726) поэмасының кейіпкерінің есімі. Вальтер Скоттың тарихи романдары мен Теннисонның «Патшалық рахат өмір» (1859— 1885) романы көптеген ұмыт қалған есімдерге қайта өмір бітірді: my, Enid, Gareth, Geraint, Guinevere, Guy, Lancelot, Nigel және т.б. Ұмытылып кеткен әйел есімі ALICE XIX ғасырдың екінші жартысында Льюиса Кэрроллдың «Алиса таңғажайыптар әлемінде» (1865) ертегілері жарық көргеннен кейін аса белгілі есімге айналды [Blanar V. 1970,456].

XIV—XVI ғасырларда Англияда екі бірдей жалқы есімі бар адамдар сирек кездесетін болған. Мысалы, John William Whytting, John Philip Capel, Thomas Maria Wingfield және т.б.

XVII—XVIII ғасырларда екі немесе одан да көп есімдермен атау, әсіресе қыздарда айтарлықтай кең тараған құбылыс болды. Алайда қос есімдер Mary Anne, Mary Jane, Sarah Jane және т.б. ол уақытта да тек бір ғана жалқы есім ретінде қарастырылған. Қазіргі кездегі екі есімнің бөліктерінен құралған әйел есімдері, мысалы, Anella (Ann (E) + Ella), Marianne (Mary + Ann (E)), Saralinda (Sara (H) + Linda) және т.б. айналымға біраз кейінірек енген болуы ықтимал. Бүгінгі күні де өнімді құбылыс болып табылатын есімдерді контаминация жолымен жасау құлаққа жағымды естілетін, барынша қысқа әрі тұтас болуына ұмтылудан туындаса керек.Ақырындап контаминацияланған есімдер қыздарға Mary Anne, Mary Jane және т.б. сияқты екі есім беру үрдісін ығыстырып тастады, сол себепті бүгінде ағылшындар мен американдарда екі есімнің болуы сирек жағдай [6,20-б].

Жеке куәліктерінде иелерін атауға қолданылатын, ресми және салтанатты жағдайдағы адамдарға қаратыла айтылатын толық немесе туынды есімдердің даму жолы осы уақытқа дейін сөз болып келді. Толық және туынды есімдер туынды формалар немесе дериваттарға ие. Олар, негізінен, адамдарды бейресми жағдайда, таныс адамдар, жолдастар, жақын, туыстар арасында қолданылады.

Дериваттардыңсанын нақты айту мүмкін емес. Бұл олардың қызмет ету сипаттарымен түсіндіріледі: Ойлап шығарылғаны есімдердің арасында достарына, сүйіктілеріне, жақындарына, туғандары мен балаларына арналған аттары

шексіз, әрі толықтай шолып шығуға келмейді. Ағылшын дериваттарын жасаудың басым моделі болып қысқарту мен аффикстық сөзжасам табылады. Қысқарту жолымен жасалған қысқарған есімдер: Ben (Benjamin), Dan (Daniel) және т.б. Ал аффикстық сөзжасам гипокористикалық есімдер үшін кеңінен қолданылады: Danny (Daniel), Jimmy (James) және т.б.

Дериваттарды жасаудағы қысқарту есімнің бастапқы түрінің басы, ортасы және соңына қатысты болады:

а) аферезис, мысалы: Ness (Agnes), Tony (Ant (h)ony), Tina (Christina) және т.б.;

б) синкопа, мысалы: Austin (Augustin), Aline (Adeline) және т.б.;

в) апокопа, мысалы: Alec (Alexander), Alf (Alfred), Ag (Agnes) және т.б.

Ағылшын тіліндегі жалқы есімдер жүйесіндегі деривацияның ерекшелігі аффиксацияның қысқартуға қатысты деривация ретінде көрінуі болып табылады, сонымен бірге онсыз, әдетте, қолданылмайды. Осылайша ағылшын дериваттарының жасалу жолын келесі түрде көрсетуге болады: толық немесе бастапқы, мысалы, Daniel және Theodore есімдерінен алдымен қысқарған Dan және Ted есімдері, ал одан кейін барып олардан гипокористикалық Danny, Teddy есімдері жасалады. Сондықтан да қысқарған есімдерді бірінші дериваттар, ал гипокористикалық есімдерді толық есімдердің екінші дериваттары деп қарастыруға болады.

XV ғасырдан бастап ерлер мен әйелдердің есімдері -ie, -y продуктивтік жұрнақтары көмегімен жасалды, мысалы, Betie, Betty (Elizabeth), Johnny (John), Peggy (Margaret) және т.б. Шотландияда пайда болып, бұл суффикстар жалқы есімдер аясынан ақырындап жалқы есімдер аясына енді: lassie, granny, birdie, doggie, bookie, nightie және т.б. Бүгінгі күні, сонымен бірге, ресми жағдайда, мәжілістерде, отырыстарда, баспасөз-конференцияларында, халық алдында сөз сөйлегенде, баспада және т.б. дериваттарды пайдалану тенденциясы байқалып отырғандығын айта кету қажет. Дериваттар ақырындап honorable — құрметті, reverend — қасиетті, doctor — доктор (ғылыми дәреже), mister — мистер, мырза және т. б., сыпайылық сөздерімен қатар жүретін заңды, ресми есімдер болып келе жатыр, мысалы, Dr. (doctor) Billy, Hon. (honorable) Jimmie, Rev. (reverend) Ikie, Rev. (reverend) Tommy және т.б [Brewer's Dictionary of Names 1997,20 б].

Қазіргі кездегі ағылшын есімдері номенклатурасын толтыруда тегінің рөлі маңызды атқарады. Бүгінгі күндері тегінен жаңа кісі есімдерін жасау Ұлыбританияға қарағанда АҚШ-та кеңірек тараған. Ұрпақтарын тегімен атау тәжірибесі, ақсүйектер отбасында XVII—XVIII ғасырларда болғанымен, Англияда XIX ғасырда анығырақ көрінеді. Осы тәжірбие бойынша кең тараған әйел есімі Шарлотта Бронтеның аттас романының кейіпкерінің есімі – Shirley қарапайым мысал бола алады (1849). Сөздікке тегінен туындаған көптеген есімдер енген, мысалы: Bradley, Chester, Clifford, Clifton, Courtenay, Coventry, Digby, Dudley, Dwight, Egerton, Graham, Grant, Hamilton, Lincoln, Melville, Morton, Seymour, Stewart, Talbot, Wallace, Washington, Warwick, Winston, Winth-Rop және т.б.

Кең таралған әйел есімдерінің ішінде этимологиялық жағынан гүлдер мен өсімдіктердің атауларымен және сонымен қатар бағалы тастардың атауларымен байланысты салыстырмалы түрде жаңа есімдердің екі тобы ерекшеленеді:

а) Blossom — түс, гүлдеу; Buttercup — сарғалдақ; Clover — жоңышқа; Daffodil — сарғыш наркес; Flower — гүл, гүлдеу; Heather — аршагүл; Ivy — мақпал; Lilac — жұпаргүл; Magnolia — магнолия; Pansy — анютаның көздері; Poppy — көкнәр және т.б.

б) Amber — кәріптас; Beryl — сутас; Coral — маржан; Diamond — гауһар; Opal — жылтыр тас; Pearl — інжу; Ruby — лағыл және т.б.

Екінші жағынан, ерлер есімдері ішінен саны жағынан аса көп емес, этимологиялық жағынан түрлі лауазым, атақтармен байланысты «ізгі есімдер» тобы ерекшеленеді: Baron — барон; Count — граф; Duke — герцог; Earl (e) — граф (ағылшындарда); King — патша; Marquis — маркиз және т.б.

Blossom, Buttercup, Clover және т.б. әйел есімдерінің және ерлердің «ізгі» есімдерінің келесі ағылшын есімдерінің туындауына үлгі болған: Susan (еж.-евр. "лалагүл"), Anthea (грек. "гүл"), Daphne (грек. "лав"), Viola (лат. "шегіргүл"), Basil (грек. "патшалық"), Canute (еж.-сканд. "текті адам"), Cyril (грек. "мырза, билеуші"), Cyrus (еж.-перс. "тақ") және т.б. қалыптасқан оған дейінгі нұсқалары бар.

Ағылшын газеті «Таймста» жыл сайын ең кең тараған есімдердің тізімі жарияланып отырады. Бұл шамамен болса да бүгінгі күндегі ағылшын антропонимдерінің даму сатыларын көруге мүмкіндік береді. 1949 жылы мысалы, ең көп тараған ерлер есімдері: 1) John, 2) Richard, 3) Peter, 4) David, 5) Charles, 6) Michael, 7) William, 8) Robert, 9) Christopher және 10) James болды. Белгілі әйел есімдерінің бірінші ондығына сол кезде 1) Ann (e), 2) Mary, 3) Elizabeth, 4) Jane, 5) Susan, 6) Margaret, 7) Sarah, 8) Caroline, 9) Jennifer және 10) Frances енді. 1966—67 жылдары ерлер және әйел есімдері ондығында біраз өзгерістер орын алды. Ерлер есімдері келесідей орналасты: 1) James, 2) John, 3) Charles, 4) David, 5) William, 6) Andrew, 7) Richard, 8) Edward, 9) Robert және 10) Mark. Әйел есімдері сәйкесінше келесідей орналасты: 1) Jane, 2) Mary, 3) Louise, 4) Elizabeth, 5) Ann (e), 6) Sarah, 7) Emma, 8) Lucy, 9) Clare және 10) Catherine. Сыпайылық формалары бейтаныс адамдар ер адамға сөйлегенде фамилиясының алдынан mister – мырза сөзін, қыз балаға – miss

«қыз бала»,әйел адамға – «mistress» «ханым» сөздерін қосуды талап етеді (жазғанда — Mr., Miss және Mrs.).

Бұл терминдерді фамилиясысыз қолдану қаратпа сөзге дөрекі бояу дарытады. Жақсы таныс адамдар, мысалы бірге жұмыс істейтіндер, бір біріне сөйлегенде тек фамилиясын немесе есімін қолдана алады. Біріншісі, алайда, біраз ресми түрде болса, екіншісі достық қарым-қатынасқа тән. Отбасында ата-анаға қатысты туыстық терминдерін қолданады,балаларды есімдерімен атайды, туысқандарға есімдерін атайды немесе туыстық терминдері мен есімдерін қолданады: aunt Agatha, uncle James. Есімін білмейтін адамға қатысты ер адам болса sir "сэр" сөзі, әйел адам болса madam "мэдэм"сөзі қолданылады. Бірақ мұнда шаштаразда, салонда т.б. тұтынушыларға сөйлегенде қолданылатын екінші «а» әрпі созылыңқы келетін madame ("мэдэм") сөзімен салыстырғанда, екпін бірінші буынға түседі[Blanar V. 1970ж. 45б].

Кромвель дәуірінің атақты уағыздаушыларының бірі тақуалық есімге ие болған: Құдайды-Мадақта Бэрбоун (Praise-God Barebone). Оның есімдері Құдайдан-Қорық Бэрбоун (Fear-God Barebone), Иисус-Христос-Әлемге-Келді-Оны-Құтқару-Үшін Бэрбоун (Jesus-Christ-came-into-the-world-to-save Barebone) және Егер-Христос-Сен-Үшін-Өлмегенде-Сені-Қарғыс-Ататын-Еді Бэрбоун (If-Christ-had-not-died-for-thee-thou-hadst-been-damned Barebone) болып келген үш ағасы болған. Соңғысы есімін жай ғана "доктор Қарғыс атқан Бэрбоун" (Dr. Damned Barebone) деп жазатын болған.

Құдайды-Мадақта Бэрбоун ағасының құрметіне болу керек, баласын Иисус-Сен-Үшін-Өлгенге-Дейін-Сені-Қарғыс-Атқан (Unless-Jesus-Christ-Had-Died-For-Thee-Thou-Hadst-Been-Damned) деп атаған.Бірақ ұлы тақуа уағыздаушы әкесінің таңдауына көңілі толмай, өзінің ерекше есімін нәтижесінде «адамша» атқа – Николас деп өзгертіп алған.

Қазіргі кездегі есімдер. Уақыт өте келе сәнге айналған тақуалық есімдердің дәурені өте бастады. Ағылшындар мен американдар оны басқа тілден енгендер мен жаңадан шығарылған есімдермен байыта отырып, есім қоюдың дәстүрлі жолына қайта көшті. Жаңа толқындар негізінен әйел есімдеріне әсер етті: XIX ғасырдан бастап қыздарды Эмбер (кәріптас), Эйприл (сәуір), Берил (сутас), Рубин (лағыл), Джесмин (ақтамақгүл), Дэйзи (түймедақ) деп атай бастады. АҚШ пен Ұлыбританияда француз, испан, итальян есімдері көп қолданыла бастады: Jacqueline (Жаклин немесе, ағылшынша, Джеклин), Michelle (Мишель), Anita (Анита), Angela мен Angelina (Анджела, Анджелина). Ағылшын тіліндегі есімдердің шетелдік формаларын алуға деген қызығушылық басым. Mary орнына Marie, Catherine орнына Katrina, Julia орнына Julie (соңғысы бірақ французша- Жюли емес, ағылшынша – Джули деп айтылады). Кей кезде ата-аналар есімді ерекшелеу мақсатында оның жазылу ретін әдейі өзгертеді: Olivia-ның орнына Alivia, Alicia-ның орнына Alysha, Abigail-дың орнына Abigayle.

Алдында айтқанымыздай, ағылшын тілді елдердің көпшілігінде кез келген сөз баланың есімі бола алады. Кей ретте ата-аналарының ерекшеленуге деген ұмтылыстары шектеу дегенді білмей кетеді: мысалы, Microsoft-тың вице-президенттерінің бірі Бил Симсер өз қызының атын Windows Vista мен Windows Presentation Foundation-ның кодтық сөзі – Avalon-ның құрметіне Виста Авалон деп қойған. Фотомодель Спонтаниэс Гранттың есімі медицина термині spontaneous delivery сөзінен шыққан (ағыл. "өздігінен туу"): кезінде қыздың анасын ауруханаға апарып үлгермей, толғағы дәл көліктің ішінде басталған. Ал режиссер Кэвин Смит жаңа туылған қызының есімін Бэтмен туралы комикстардың кейіпкерінің құрметіне Харли Квинн деп қойған.

АҚШ-тың мемлекеттік хатшысының есімін тіптен адамның сауатсыздығының ескерткіші деп атауға болады: кезінде оның ата-анасына музыкалық термин «con dolcezza» («кон дольчецца» деп айтылады) ұнаған, итальян тілінен аударғанда «нәзік, ақырын ойнау» дегенді білдіреді. Сол себепті қыздың есімін Condolcezza деп қоймақ болады, алайда құжат толтыру кезінде біреу екінші «с» әрпін «е» әрпімен шатастырып алған. Нәтижесінде американша «Кондолиза» деп айтылатын ешкім естімеген Condoleezza есімі пайда болған.

Есімдері ерекше көптеген адамдар кәмелеттік жасқа толғаннан соң оны өзгертіп алады. Джизес Крайст Аллен (Jesus Christ Allin) деген бір адам, өмірінің жартысы бойы дінге беріліп кеткен ата-анасының қиқарлығынан қиындық көріп, ақыр соңында есімін Кэвин Майклға өзгертіп алған. Литтл Пикси Гелдоф (англ. "кішкентай пикси"), музыкант Боб Гелдофтың қызы, есейген шағында өзін жай ғана Пикси Гелдоф деп атайтын болған. Жаңа Зеландияда туылған, ата-анасы есімін Number 16 Bus (" №16 автобус") деп қойған бақытсыз балаға да атын өзгертуі керек шығар [Ling, L.E. 2005,243 б].

Тілдік және тілдік емес факторлардың айқын өзара әсерлесуі американдық антропонимдер жүйесінде көрінуі мүмкін. Вашингтондағы Американдық Университет, халықаралық қатынастар факультеті мұғалімі Гэри Вивер «Американдық мәдениеттің әшекейі» мақаласында, үлкен мәдени әртүрлілікке қарамастан, АҚШ-та үстем мәдениеттер болған және әлі де бар екенін айтады. Әрбір жаңа көшіп келушілер үстем болған мәдени қоғамға үйлесу үшін, өздерінің көптеген ерекшеліктерін артқа тастап, осы мәдениеттің бір бөлігіне айналды. Үлгі ретінде дайын мәдени қалып – белгілі бір сипаттамалар жинағы қолданылды: ақ тәнді, англосакс, протестант, еркек.

Көшіп келуші ақ тәнді еркектер ағылшын аттарын иеленіп, протестантизмге өтіп, осы үлгіге тез бейімделетін болған. Сондықтан, американдық есімдердің негізгі қаңқасын ағылшын аттары құраған, олар кельт, датчан, нормандар және британдардан кірітілген, сонымен қатар ескірген және інжілдік есімдерден алынған, бұлар қазіргі күнге дейін Американдағы әйгілі есімдердің алғашқы ондығына кіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., 509 бет.
2. Тіл білімі терминдерінін түсіндірме сөздігі — Алматы. "Сөздік-Словарь", 2005.
3. Жанузаков Т.Дж. Лично-собсвенные имена в казахском языке. Автореферат дисс. кан. филол. наук. –Алма-Ата, 1960. – С. 56, 45.
4. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – С.59,86.
5. Brewer's Dictionary of Names (people and places and things). London.1997-206.
6. Bakken K. Form and Meaning//You Name it/. Perspectives on Onomastic Reasearch.1997-456.
7. Blanar V. The Problem of System of Personal Names.// Onomastica. Wroslaw-Warscawa-Krakov, 1970-456.
8. Ling, L.E. An Introduction to Singapore English / L.E. Ling, A. Brown. – Singapore: McGrawHill, 2005-243 б.
9. Longman Dictionary of English Language and Culture-Pearson Education Limited, England, 2005 – 1626.

ҒТАХР 16.21.49

САЙЛАУКЕНОВА ӘЙГЕРІМ ЕРЛАНҚЫЗЫ
1 курс магистранты
Қиыр Шығыс кафедрасы
Шығыстану факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

БЕЛЯЛОВА АЙГЕРИМ ЕРМЕКОВНА
PhD, педагогика ғылымдарының докторы
Қиыр Шығыс кафедрасы
Шығыстану факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«КӨҢІЛ-КҮЙ,СЕЗІМ» ТАҚЫРЫБЫНА ҚАТЫСТЫ КОРЕЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ МЕН ПАРЕМИЯЛАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Түйін. Қазақ және корей тілдері типологиялық агглютинативті тілдер болып табылады және екі тіл де алтай тілдер тобына жатады. Осылайша, олардың жүйелі түрде көптеген синтаксистік және морфологиялық ұқсастықтары бар. Осы фактілерді негізге ала отыра, бұл зерттеудің мақсаты – адамның дене мүшелері атауларынан құралған эмоцияларды білдіретін паремияларды салыстыру арқылы екі тіл арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты анықтап салыстырмалы талдау жүргізу. Мақалада көңіл-күй, сезім тақырыбындағы паремиялар қуаныш, қайғы, махаббат, ашу-ыза және қорқыныш сынды бес негізгі эмоционалдық топқа бөлініп қарастырылады. Адамның дене-мүшесіне қатысты немесе тілге тірек ету арқылы жасалатын паремиялар мен фразеологиялық бірліктер тек дененің бір бөлігін ғана емес, сондай-ақ ол арқылы түрлі адам эмоцияларын, іс-қимылдар мен өмір салтын білдіреді. Бұл зерттеудің нәтижелері корей және қазақ тілдеріндегі паремиялар мен фразеологиялық бірліктерін игеру мен оларды одан әрі зерттеушілерге көмек болады деп үміттенеміз.

Түйінді сөздер: қазақ тілі, корей тілі, паремиялар, фразеологиялық бірліктер, толық эквиваленттер, ішінара эквиваленттер.

Резюме. Казахский и корейский языки по типологии являются агглютинативными языками и оба языка относятся к группе алтайских языков. Таким образом, они систематически имеют множество синтаксических и морфологических сходств. Основываясь на этих фактах, целью этого исследования является сопоставление паремий, выражающих эмоции с использованием частей тела человека, путем их сопоставления сходства и различия между двумя языками. В статье рассматриваются паремии на тему эмоций, чувств, разделяемые на пять основных эмоциональных групп, таких как радость, печаль, любовь, гнев и страх. Паремии и фразеологические единицы, которые состоят из названий частей тела человека представляют собой не только часть тела, но и различные человеческие эмоции, действия и образ жизни. Мы надеемся, что это результаты данного сравнительного анализабудут способствовать изучению и дальнейшим работам исследователей паремий и фразеологических единиц в корейском и казахском языках.

Ключевые слова: казахский язык, корейский язык, паремии, фразеологические единицы, полные эквиваленты, частичные эквиваленты.

Summary. Kazakh and Korean languages are typologically agglutinative languages and both languages belong to the group of Altai languages. Thus, they systematically have many syntactic and morphological similarities. Based on these facts, the purpose of this research is to compare paremias expressing emotions using parts of the human body, by comparing the similarities and differences between two languages. The article discusses paremias on the topic of emotions, feelings, divided into five main emotional groups, such as joy, sadness, love, anger and fear. Paremias and phraseological units, consisting ofnames of human body parts, represent not only a part of body, but also various human emotions, actions and lifestyle. We hope that the results of this comparative analysis will promote studyand further worksof paremias researchers and phraseological units in Korean and Kazakh languages.

Keywords: Kazakh language, Korean language, paremias, phraseological units, full equivalents, partial equivalents.

Соңғы уақытта Корея мен Қазақстан арасындағы экономикалық, мәдени және саяси қатынастар нығайып,іскерлік әріптестіктің зор әлеуеті күн сайып кеңейіп келеді.2017 жылдың 27 наурызында Корея Республикасының Білім министрлігі мен Халықаралық білім беру ұлттық институты

2017-2021 жылдар аралығында арнайы шет-тілдерін оқыту жоспарын(First Special Foreign Language Education Promotion five-year basic plan for 2017 ~ 2021)жариялады. Бұл жоспар бойынша қазақ тілін қоса алғанда 53 елдің тілін оқыту басты назарға алынып,мемлекетаралық қарым-қатынастарды одан әрі нығайту үшін әр салада білікті мамандарды даярлау қажеттігін атап өткен еді. Қазіргі жаһандану дәуірінде екі тілде де еркін сөйлейтін мамандарға деген қажеттілік күн санап арта түсуде, сондықтан лингвистика саласында да екі тілді салыстыра және салғастыра талдау әдістері арқылы жасалып жатқан зерттеулер белсенді түрде дамып келеді.Тиісінше, екі елдің тілін оқып-үйрену кезінде лингвистика тұрғысынан елдің мәдениетін, сондай-ақ сөздік қорын және грамматикасын көрсететін фразеологиялық бірліктерді үйрену өте маңызды деп айтуға болады. Кез келген тілді мақал-мәтелдер, идиомалар, тұрақты сөз тіркестері арқылы зерттесе, онда сол тілде сөйлейтін халықтың менталитетін, ой-өрісінің ерекшеліктері мен мәдени құндылықтарын, әлемге немесе басқа ұлттарға, халықтарға деген көзқарасын білуге болады. Сондай-ақ кез келген шет тілін білетін аудармашы үшін шет тіліндегі мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді біліп, орынды қолдана алуы оның тілді қаншалықты жоғары деңгейде меңгергенінің дәлелі болары хақ.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап паремиялар жеке ғылым ретінде паремиологияның зерттеу нысаны болып қарастырыла бастағанымен, жалпы тілтанымдық зерттеулерде оларды құрылымдық-мағыналық тұрпат және коммуникациядағы қызмет тұрғысынан фразеологизмдерге ұқсауы себебінен бұл мақалада фразеологиялық бірліктер деп қарастыруға шештік. Паремиялар мен фразеологиялық бірліктер әрбір тілдің бірегей аспектісі ретінде сол тілде сөйлейтін ұлттың сипатын жақсы түсіну үшін ең негізгі және қажетті құрал болып табылады[Ә.Сайлаукенова, 2020, 109 б]. Мақал-мәтелдер «халық даналықғының қоры» және ол «ескі дүние» мен «заман талабына сай жаңғыратын жаңа ұғымдармен толығып отыратын» екі жақты тілдік процесстердің «ұйытқысы» ретінде айқындалады[Исаева Ж.И. 2014, 232 б].Бұл зерттеудің мақсаты – корей және қазақ тілдеріндегі паремиялар мен фразеологиялық бірліктерді талдау негізінде екі тіл арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін эмоцияны білдіретін паремиялар мен фразеологиялық бірліктер салыстырмалы талдау нысанына алынды. Осындай тілдік бірліктерге қатысты жарияланған зерттеулер мен ғылыми мақалалардың көптігі бір жағынан паремиялар мен фразеологиялық тіркестердің құрылымын зерттеудің теориялық, тәжірибелік тұрғыдан өзектілігін айғақтаса, екінші жағынан, бұл мәселенің тіл білімі үшін маңыздылығы мен аса күрделілігін де көрсетеді.

Корей және қазақ тілдері типологиялық классификация бойынша агглютинативті тілдер қатарына жатады және екі тіл де алтай тілдер тобынан болады.Себебі сөйлем құрылымы, яғни, сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі ұқсас, агглютинативті тұрпаттағы сипаты бойынша сөз түбіріне бір аффикстен соң бірнеше аффикстердің бірінен соң бірінің жалғануы, фонетикалық сипат бойынша дауыс ырғағы мен екпіннің қойылуы да ұқсас келеді.Осыған байланысты, екі тілдің жүйелі ұқсастығы бар екенін мойындай отырып, бұл зерттеуде паремиялар мен фразеологиялық бірліктерді морфология мен семантика тұрғысынан талдап, екі тіл арасындағы ерекшеліктер мен ұқсастықтарды салыстыратын боламыз.

Екі тілді грамматикалық тұрғыда салыстырып, сараптама жасаған зерттеушілер көп[G. Batyrkhanova, 2013; A.Kadyrova, 2014;Song Sooyoung,2016; Jung Ta-mi,2016], дегенмен эмоцияны білдіретін паремиялар мен фразеологиялық бірліктерді зерттеген еңбектер мен ғылыми мақалаларсаусақпен санарлық. Зерттеудің осы қиындықтарының орнын толтыру үшін қазақ және корей тіліндегі фразеологиялық сөздіктерді, сонымен қатар онлайн деректер базасы қолданылды. Біріншіден, корей және қазақ сөздіктеріне шолу жасалды, Пак Ен Джун және Чхве Кен Боннының(1996)«Фразеологиялық сөздігі», Корей тілі ұлттық институтының «Стандартты корей тілі сөздігі»(2008), ал қазақ тіліндегі сөздіктерден Ісмет Кеңесбаевтың(2007) «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі»негізгі деректер ретінде қолданылса, паремияларға салыстырмалы талдау жасалынған ғылыми мақалалар, сондай-ақ паремиялар мен фразеологиялық бірліктер туралы жазылған ғылыми зерттеу жұмыстары қосымша деректер ретінде қолданылды.Зерттей келе адамның эмоциясын білдіретін паремиялар мен фразеологиялық бірліктер көп жағдайда мынадай дене мүшелерінің қатысымен жүзеге асатыны анықталды: бас, көз, құлақ, бет, мұрын, ауыз, тіл, қол, аяқ, кеуде, иық, арқа, бауыр, жүрек және т.б.

Дене мүшелері атауларымен байланыстымақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер тек дене бөліктеріне ғана қатысты емес, сонымен қатар олар арқылы түрлі эмоциялар мен сезімдер, мінез-құлық, тіпті, адамның өмір салтын дабілуге болады[A.Belyalova, 2017, 155 б]. Бұл зерттеуде екітілдегі эмоция, көңіл-күй, ішкі сезімдерді білдіретін паремияларды салыстыратын боламыз. Және осы зерттеу жұмысы алдағы зерттеулерге бастау болады деп сенеміз.

Әдетте, тіл білімінде екі немесе одан да көп сөздер бірдей немесе ұқсас мағынаға ие болса, синонимдер деп аталады. Жалпы алғанда лингвистикада бүгінде толық синоним бола алатын лексикалық бірліктер жоқ. Сондықтан «синоним» дегенге қарағанда, мағынасы ұқсас сөздерді ма-

ғыналас сөздер деген әлдеқайда дұрысырақ болады деген ойдамыз.Бұл жұмыстағы негізгі мақсат корей және қазақ тілдері арасындағы нақты айырмашылықтар мен ұқсастықтарды зерттеу болып табылады, сол себептіформасы мен мағынасы бойынша ұқсас «толық эквиваленттер» мен «ішінара эквиваленттер» әдістері арқылы аударуға келетін фразеологиялық бірліктерді қарастырамыз. Осы тұста, «ішінара эквиваленттер» әдісінің екі түрлі формасы бар екенін айта кеткен жөн. Оның біріншісі – формасы әртүрлі, мағынасы бір фразеологиялық бірліктер болса, екіншісі – формасы бір, мағынасы әртүрліфразеологиялық бірліктер болып табылады. Оларға сәлден соң нақтырақ анықтама беріп тоқталатын боламыз, алдымен «толық эквиваленттерді» қарастырайық.

Толық эквиваленттер. Толық эквиваленттер – формасы да, мағынасы да бірдей фразеологиялық бірліктер. Лингвистикалық және материалдық тұрғыдан алғанда, қазақ және корей тілдерінің арасында ішінара бірдей элементтерді қоспағанда, біршама айырмашылық бар[A. Belyalova, 2017, 163 б]. Бұл зерттеуде семантика мен морфология тұрғысынан екі тілдің ұқсастығы мен айырмашылықтарының зерттеу пәні ретінде қаралғанфразеологиялық бірліктер бес негізгі эмоциялық диапазон шеңберінде талданды. Сондай-ақ біз бұл жерде күнделікті өмірде жиі қолданатын паремиялар мен фразеологиялық бірліктерді негізге алдық. Алдымен қазақ тілі мен корей тілінің ұқсастықтары анық көрінетін толық эквиваленттерді қарастырдық.

1-кесте. Толық эквиваленттер кестесі(формасы да, мағынасы да бірдей)

Қазақ тілінде	Корей тілінде	Мағынасы	Эмоция түрі
Көз жасы шығу	눈물이나다	Қуаныштан/қайғыдан көзіне жас алу	Қуаныш/қайғы
Басын салбырату	고개를숙이다	Жерге қарады, тұнжырады/	Қайғы
Жүрегі алып ұшу	가슴이설레다	Ғашықтықтан жүрегі дүрсілдеу	Махаббат
Тісін қайрау	이를갈다	Қатты ашулану	Ашу
Беті ағару	얼굴이하얘지다	Қатты шошу	Қорқыныш
Жүрегі лүпілдеу	심장/가슴이뛰다	Жүрегі қаты соғу	Махаббат
Көз алдында тұру	눈(앞)에선하다	Түрі есінен кетпеу	Махаббат
Жүрегі ауыру	가슴이아프다	Қайғыру, жаны ашу	Қайғы
Жүрегі жарылу	가슴이찢어지다	Қайғы-мұңан жүрегі қатты ауыру	Қайғы
Көзін алайту	눈을부릅뜨다	Ашулы көзбен қарау	Ашу
Алақан ұру	손뼉을치다	Шаттану, қол соғу	Қуаныш
Белін жазу	허리를펴다	Серпілу, ұзақ уақыт қайғыдан кейін жақсылықтың болуы	Қуаныш

Толық эквиваленттер кестесінде көрсетілген эмоцияны білдіретін фразеологиялық бірліктер мағыналары бір-біріне сәйкес келетін, аударма кезінде аса қатты қиындықтар туғызбайтын күнделікті өмірде жиі кездесетін тұрақты тіркестер болып табылады. Алайда кейбір фразеологиялық бірліктер екі түрлі мағына беретіндіктен контекстке байланысты аударуға тура келеді. Яғни, «көзінен жас шығу» «қуаныштан» немесе «қайғыдан көзіне жас алу» сынды екі түрлі эмоцияны, «қуаныш» пен «қайғыны» бірдей білдіреді. Екінші жағынан, бір эмоцияны әртүрлі фразеологиялық бірліктер арқылы бейнелеуге болады. Толық эквиваленттер кестесіне сүйенсек «қуаныш» эмоциясын «көз жасы, алақан, бел» сынды дене мүшелеріне байланысты паремиялар арқылы өрнектеуге болады. Ескерте кететін жай, бұл жердегі «белге» байланысты паремия тек «қуанышты» ғана білдіре алады. Ал «қайғы» эмоциясы «көз жаспен» қоса «бас» пен«жүрекке» қатысты паремиялар арқылы беріледі. Сол сияқты «махаббат» сезімін білдіретін тұрақты тіркестер көбінесе «жүрек, кеуде, көзбен» байланысты.«Ашуға» келетін болсақ, қарсыластың үрейін тудыратын қару ретінде «көз» бен «тісті» пайдалану арқылы өрнектеледі. Соңғысы ол – «қорқыныш» сезімі. Оны көбінесе «бетке» байланысты тұрақты тіркестер арқылы береді. Адамдар қорыққан кезде, олардың бетінде эмоциялар пайда болады және оларды қазақ тілінде де, корей тілінде де бірдей бет терісінің түсі өзгеру белгілері арқылы түсіндіреді.

Осылайша адамдардың сыртқы факторлардың әсерінен бастан кешіретін психологиялық

феноменді «эмоция» деп атайды[A.Belyalova, 2017, 165 б]. Эмоциялар сананың өзгеруін сезініп, ақыл-ойдың түрлі жағдайларын өрнектейтін дене бөліктеріне қатысты паремияларды зерттеудің негізі болып табылады. Демек, толық эквиваленттердің бар болуы қазақ және корей тілдерінің ұқсастығының бар екенін растайтын факт. Ол мәдениеттен бастау алатын екі ұлттың ұқсас психологиялық когнитивті моделге ие екендігіне байланысты деуге әбден болады. Толық эквиваленттер кестесінде көрсетілгеннен басқа, пішіні мен мағынасына бірдей көптеген паремиялар бар, алайда біз ең жиі кездесетін паремияларды мысал ретінде алдық.

Ішінара эквиваленттер. Ішінара эквиваленттер – формасы әртүрлі, мағынасы бір фразеологиялық бірліктер. Екі тілдегі паремияның мағынасы бірдей болғанымен, құрылымы мен пішіні жағынан әртүрлі болуын ішінара эквиваленттер деп айтады. Мысалы, қазақ тіліндегі «аяғын тұсау» және корей тіліндегі «тобығын/ тобығынан ұстау» деген паремиялардың сөздік құрамы сәйкес келмегенімен, екеуі де ауыспалы мағынада «ісі алға баспай, бір орында тұрып қалу» дегенді білдіріп тұр.

2-кесте. Ішінара эквиваленттер кестесі (формасы әртүрлі, мағынасы бір)

Қазақ тілі	Корей тілі	Мағынасы	Эмоция түрі
Кеудесі көтерілу	어깨가올라가다 (иығы көтерілу)	Көңіл-күйі көтеріңкі болу	Қуаныш
Жүрегіне жара салу	가슴에못을박다 (жүрегіне шеге қадау)	Жанына жаралады, қинады	Қайғы
Көзін қысу	눈이맞다 (көзі түйісу)	Махаббат сезімін бөлісу	Махаббат
Көзі шығу	눈이둥그레지다 (көзі дөңгелену)	Қорқыныштан немесе шошығаннан көзін кеңінен ашу	Қорқыныш

Ішінара эквиваленттер кестесінде көрсетілген паремиялар құрылымы жағынан бір-біріне сәйкес келмегенімен, семантика тұрғысынан екі тілде де бірдей мағынаға ие болып тұрғаны белгілі. Яғни, қазақ тіліндегі «кеудесі көтерілу» тіркес пен корей тіліндегі «иығы көтерілу» деген тіркестердің мағынасы бір-біріне сәйкес келіп, құрамындағы сөздер әртүрлі болғанымен, екеуі де көңіл күйі көтеріңкі болу» деген мағынаны беріп тұр. Келесі салыстыратын фразеологиялық бірліктер ол қазақ тіліндегі «жүрегіне жара салу» мен корей тіліндегі «жүрегіне шеге қадау». Бұл екеуі де «ЗАТ ЕСІМ-не+ЗАТ ЕСІМ+ЕТІСТІК» формасында тұрғанымен құрамындағы «жара», «шеге» сынды сөздері әртүрлі. Дегенмен екі тілде де «жанын жаралау» деген мағынада қолданылады.

Жоғарыда айтылғандай, сүйіспеншілік пен махаббат сезімдерін білдіретін тұрақты тіркестердің көпшілігі «жүрек, көз және кеуде» сөзері арқылы құралады. Ішінара эквиваленттерде де құрамында «көз» сөзі кездесетін фразеологиялық бірлікті кездестіруге болады.Сәйкесінше, «көзін қысу (ЗАТ ЕСІМ-н+ЕТІСТІК) мен «көзі түйісу»(ЗАТ ЕСІМ+ЕТІСТІК) деген қазақ және корей тілдеріндегі тіркестер махаббат сезімін білдіреді. Ал қорқыныш эмоциясын «көз» лексикалық бірлігі құрамында бар тұрақты тіркестер арқылы білдіруге болады. Корей тіліндегі «көзі дөңгелену» тіркесі қазақ тіліндегі «көзі шығу» деген тіркеспен сәйкес келіп, екеуі де «қорқыныш» сезімін білдіру мақсатында қолданылады.

Ішінара эквиваленттер. Ішінара эквиваленттер – формасы бір, мағынасы әртүрлі фразеологиялық бірліктер. Екі тілдегі фразеологиялық бірліктердің құрылымы немесе мағынасы жағынан айырмашылығы болуының ең негізгі себебі психологиялық факторлар болып табылады.Атап айтсақ, формасы бірдей фразеологиялық бірліктер бір тілде заттардың ұқсастығын білдіретін метафора немесе тілдер арасындағы жақындыққа сәйкес пайдаланатын метонимияны қолдана отырып, фразеологиялық мағына құру үшін қолданылады және мұндай тіркестердің мағыналары бірдей немесе әртүрлі болады[A.Belyalova, 2017, 166 б.]. Қазақ және корей тіліндегі формасы мен құрылымы бірдей, бірақ мағыналары бөлек фразеологиялық бірліктер төмендегі кестеде көрсетілген.

3-кесте. Ішінара эквиваленттер кестесі (формасы бір, мағынасы әртүрлі)

Қазақ тілі	**Мағынасы**	**Корей тілі**	**Мағынасы**
Іші ауыру	Өкіну	배가아프다	Қызғану
Беті ашылу	Ұяты кеткен	얼굴이펴지다	Уайымы жоғалу
Жанын беру	Біреу үшін жанын қию, өлу	마음을주다	Жақсы көру
Беті қату	Ашулану	안색이굳어지다	Қобалжу
Іші күю	Қызғану	속이타다	Уайымдау

3-кестеде көрсетілген формасы бір мағынасы бөлек фразеологиялық бірліктер қазақ және корей тілдері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсететін екі негізгі факторды анықтайды. Біреуі «объективті фактор» болса, екіншісі «субъективті фактор». Бұл жердегі объективті фактор – ол басқа тілдер мен этникалық мәдениеттерде жоқ, тек бір ғана елдің тіліне тән табиғи немесе мәдени шынайылық, ал субъективті фактор дегеніміз керісінше екі елдің тілі мен мәдениетіне тән шынайылықтар олардың фразеологиялық бірліктерінен көрініс табады.Бұл зерттеуде біз «қуаныш», «қайғы», «махаббат», «ашу» және «қорқыныш» сынды негізгі эмоциялық диапазондар шеңберінде эмоциялар мен сезімдерді сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді салыстырып, олардың семантикалықжәне морфологиялық ерекшеліктеріне талдау жасадық.

Бұл зерттеудің мақсаты – адамның дене мүшелері атауларына байланыстыкөніл-күй, эмоцияларды сипаттайтын паремияларды салыстыру арқылы қазақ және корей тілі арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарды анықтап салыстырмалы талдау жүргізу болды. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін біз алдымен, фразеологиялық бірліктерді аударудың әдістерін түсіндіріп, кейін екі тілдің түсіндірме сөздіктері мен фразеологиялық сөздіктердің, ғылыми мақалалардың көмегіне жүгіне отырып қазақ және корей тілдеріндегі эмоцияны білдіретін паремияларға салыстырмалы талдау жасадық. Эмоцияны білдіретін паремиялар «қуаныш», «қайғы», «махаббат», «ашу» және «қорқыныш» сынды 5 түрлі эмоциялық диапазон шеңберінде және 3 түрлі фразеологиялық аудару тәсілінің негізінде қарастырылды. Олар: толық эквиваленттер және ішінара эквиваленттер(формасы әртүрлі, мағынасы бір/формасы бір, мағынасы әртүрлі). Салыстырмалы талдау нәтижесінде бұл екі тілде де «мәні, құрылымы, компоненті және эмоция түрі» сияқты критерийлер бойынша салыстыруға келетін паремиялар мен фразеологиялық бірліктердің бар екендігіне анық көз жеткіздік. «Жүрегі алып ұшу», «басын салбырату», «көз жасы шығу», «тісін қайрау» сынды фразеологиялық бірліктер осыған мысал бола алады. Сондай-ақ құрылымдық сипаттамалар мен формалар бойынша ішінара ұқсас фразеологиялық бірліктер де болды. Ол әрине екі тілдің лингвистикалық ерекшеліктерін көрсететін факт. Бұл лингвистикалық ерекшеліктердің болуы корей және қазақ фразеологиялық бірліктерінің арасындағы екі негізгі факторға байланысты: «объективті факторлар» және «субъективті факторлар». Корей және қазақ тілдерінің бұл паремияларын салыстыра талдай отырып, әр елде мәдени тұрғыда әртүрлі қабылданатын эмоционалдық формалардың сипаттамасын білдік. Жоғарыда айтып өткендей бұл зерттеу жұмысы, сөздіктер мен ғылыми мақалалар аясында жазылды. Келешекте зерттеу жұмысының аясын қазақ және корей тілдерінде жазылған әдеби шығармаларды сараптауға дейін кеңейтетін болса, онда екі тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын одан әрі тереңірек түсініп, сондай-ақ әрбір тілге тән ерекшеліктерді де молынан анықтауға болады деп сенеміз. Паремиялар мен фразеологиялық бірліктерді зерттеп жүрген көптеген ғалымдар айтқандай, шет тіліндегі әртүрлі ұғымдарды қамтитын мақал-мәтелдерді түсіну оңай болмайды. Алайда, әртүрлі тақырыптағы паремия концептілеріне, тұрақты тіркестерге салыстырмалы талдау жасау арқылы олардың зерттеу аясын кеңейте аламыз. Себебі олардың семантикалық, мағыналық сипатымен қатар, құрамындағы лексикалық бірліктер мен басқа да грамматикалық компоненттерінің этимологиялық шығу тегін зерттеп білу де маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сайлаукенова Ә.Е., «Оқу, білім» тақырыбына қатысты корей мақал-мәтелдерін қазақ тіліне аударудың фразеологиялық әдісі// Фараби әлемі:халықаралық ғылыми конференция материалы, Алматы, 2020. – 109-112 б.
2. Исаева Ж.И. Паремиялар құрамындағы «тірек» сөздердің ішкі құрылымдылық мағынасы // Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». – Астана, 2014. № 6 (27) – 231-236 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
4. Belyalova, A. (2017). A comparative study of emotional expression idiomatic phrases in Korean and Kazakh languages. The Linguistic Association of Korea Journal, 25(3), 153-171 p.
5. Jung Ta-mi. (2016). A Study on the Acquisition Patterns of Korean Sub-Terms: Focusing on Kazakh Learners. Master's thesis. Hankuk University of Foreign Studies. Republic of Korea.
6. National Institute of Korean Language. (2008). Standard Korean Dictionary. Seoul. Republic of Korea.
7. Park Young-jun, Choi Kyung-bong. (1996). Idiomatic Dictionary, Paju,Taehaksa. Republic of Korea.
8. Song Sooyoung. (2016). A study on Korean unit noun education plan for Kazakh learners. Master's thesis. Kyunghee Cyber University. Republic of Korea.

УДК 1751

СЕЙДЕХАНОВ САНАТБЕК АЗАТБЕКОВИЧ
PhD докторант 3 курса
Кафедры общего языкознания и европейских языков
Факультета филологии и мировых языков
КазНУ им. аль-Фараби

ДОСАНОВА АЛЬБИНА МАРАТХАНОВНА
PhD, старший преподаватель
Факультета филологии и мировых языков
КазНУ им. аль-Фараби

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОПИРАЙТИНГА И РЕРАЙТИНГА В СФЕРЕ ТЕКСТОВОГО КОНТЕНТА ДЛЯ КОРПОРАТИВНЫХ САЙТОВ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Түйін. Мақалада авторлар Интернеттегі мәтіндердің қазіргі заманғы проблематикасын қарастырады, корпоративтік сайттар мен корпоративтік блогтар үшін мәтіндерді жасау бойынша қызмет талданады, мәтіндерді копирайтинг және рерайтинг өніміретінде олардың когнитивтік тиімділігі тұрғысынан талдау әдісі ұсынылады, сайттарды органикалық жылжыту контексінде іздеу жүйелерінің жұмыс істеу принциптері мен мәтіндердің өзара әрекеттесуі сипатталады, копирайтингтің лингвопрагматикалық және психолингвистикалық аспектілеріне талдау жасалады.

Түйінді сөздер: копирайтинг, reauting, интернет-контент, маркетингтік дискурс, контент-маркетинг, коммуникативтік стратегия, коммуникативтік тактика, латентті-семантикалық индекстеу, іздеу оңтайландыру.

Резюме. В статье авторами рассматривается современная проблематика текстов в Интернете, анализируется деятельность по созданию текстов для корпоративных сайтов и корпоративных блогов, предлагается метод анализа текстов как продукта копирайтинга и рерайтинга на предмет их когнитивной эффективности, описываются принципы работы поисковых систем и взаимодействия текстов в контексте органического продвижения сайтов, дается анализ лингвопрагматических и психолингвистических аспектов копирайтинга.

Ключевые слова: копирайтинг, рерайтинг, интернет-контент, маркетинговый дискурс, контент-маркетинг, коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика, латентно-семантическое индексирование, поисковая оптимизация.

Summary. In the article, the authors consider the modern problems of texts on the Internet, analyze the activity of creating texts for corporate websites and corporate blogs, propose a method for analyzing texts as a product of copywriting and rewriting for their cognitive effectiveness, describe the principles of search engines and interaction of texts in the context of organic website promotion, and analyze the linguistic and psycholinguistic aspects of copywriting.

Keywords: writing, rewriting, Internet content, marketing discourse, content marketing, communication strategy, communication tactics, latent semantic indexing, search engine optimization.

МЕСТО КОПИРАЙТИНГА И РЕРАЙТИНГА В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ КОММУНИКАЦИЙ ИНТЕРНЕТЕ

Современный Интернет в основе своих технологий и принципов, направлен, прежде всего, на удовлетворение потребностей аудитории в качественной и полезной информации (контенте). В основной своей массе интернет-контент представлен текстовыми материалами (преимущественно статьями), видео и фото. При этом наиболее распространенным информационным форматом в Сети являются статьи, или, как их называют в маркетинговой среде, статейный контент. Это особенно заметно в тех тематических сферах, где для интернет-пользователя важны практически полезные знания и прикладная информация. Причина такого преобладания статейного контента кроется в относительно низкой, в сравнении с видеопроизводством, стоимостью его создания, в удобстве использования. Кроме того, интернет-пользователи с развитым читательским мастерством (наиболее активная экономически и актуальная для владельцев сайтов аудитория) часто предпочитают читать тексты будучи в поисках нужной информации, нежели смотреть видео. И конечно же, третьим и технически наиболее важным аспектом статейного контента служит возможность улучше-

ния ранжирования сайта в поисковых системах посредством регулярного размещения на нем уникальных и качественных статей, релевантных тематике сайта и соответствующих интересам его аудитории.

Сферами применения статейного контента служат сайты различной направленности. Также небольшие статьи размещаются в аккаунтах некоторых социальных сетей и в мессенджерах (примеры:Facebook, Telegram). Однако, стоит особо отметить тот факт, что для веб-сайтов статейный контент имеет существенно большую значимость, поскольку алгоритмы поисковых систем построены таким образом, чтобы индексировать интернет-ресурсы по степени уровня качества текстового и, особенно, статейного контента. Опять же, делается это в угоду интересам пользователей Сети.

В данной статье мы рассматриваем копирайтинг и рерайтинг как процесс создания маркетингового дискурса, разновидностью которой является контент-маркетинговый дискурс и являющийся его неотъемлемой частью вид деятельности в контексте создания и потребления именно статейного контента , размещаемого на сайтах. Актуальность данной темы обусловлена тем, что для сайтов, в отличие от аккаунтов в социальных сетях, текстовый контент, в частности, статейный, служит инструментом влияния на их индексацию и ранжирование в поисковых системах. Благодаря важности статей для веб-ресурсов как инструмента формирования лояльной аудитории и органического (то есть бесплатного) продвижения в поисковых системах в публикациях на тему маркетинга и копирайтинга часто встречается термин «статейный копирайтинг», указывающий на существование отдельного вида копирайтинга, связанного исключительно с написанием статей. Кроме того, важным аспектом статей на сайтах как медийного контента является возможность выполнения сайтом роли СМИ, ориентированного на удовлетворение информационных потребностей аудитории сайта [Загоруйко И.Н., с. 58, 2012].

КОПИРАЙТИНГ И ПОИСКОВЫЕ СИСТЕМЫ

Глобальное развитие интернет-коммуникаций идет рука об руку с формированием специфической информационной инфраструктуры, которая в значительной мере трансформирует информационное пространство в целом. Поскольку современный Интернет все еще остается преимущественно пространством с доминированием письменной речи (об этом можно судить по количеству результатов поисковой выдачи по самым разным запросам), то есть печатного текста, то на первый план выходит текст. По этой же причине поисковые системы более всего ориентированы на работу с текстовой информацией. Однако с лингвистической точки зрения нас интересует именно процесс понимания текста как такового читателем-человеком, поскольку поисковые машины стремятся, так сказать, «подражать» человеческому восприятию в данном контексте. К слову, поисковые роботы понимают поисковые запросы (также являющиеся текстами) и собственно текстовый контент сайтов на естественном языке, Например, ключевые слова и фразы они оценивают в контексте вашего персонального поискового дискурса, т.е. предыдущих запросов, а также по смыслу и интенции длинных запросов. Не секрет, что часто пользователи вводят в строке поиска достаточно длинные фразы для того, чтобы дать поисковику достаточное количество семантических «зацепок» для поиска. Причем в таких запросах зачастую не встречаются ключевые слова, на которые рассчитывают администраторы веб-ресурсов [Прокофьева А.В. 2017, с. 26]. Отсюда возникла проблема понимания поисковых запросов и это, прежде всего, лингвистическая задача в поисковом дискурсе. Так были созданы специальные алгоритмы поисковых систем. В настоящее время специалисты в данной области все чаще оперируют термином LSI (англ. LatentSemanticIndexing – латентное семантическое индексирование). Это метод индексирования скрытой семантики, меняющей значение в зависимости от контекста. Именно благодаря LSI поисковики учатся понимать естественный язык запросов. Робот не просто цепляется за ключи как якоря, а сканирует и анализирует все содержание (контекст), что делает его оценку близкой к оценке человеком. Данная технология зародилась в 2011 году с созданием алгоритма Panda. Этот алгоритм Google использовался для борьбы с некачественными текстами в Интернете и для оценки взаимодействия пользователя (читателя) с сайтом. Также он оценивал степень вовлеченности читателя (involvement) при просмотре содержимого веб-страницы. Далее, в 2013 году был внедрен алгоритм “Колибри” (Hummingbird). Теперь машина могла полностью перефразировать ключевой запрос пользователя в соответствии с общим предполагаемым смыслом. По контексту, истории поиска – например, запрос «где их купить» преобразовывается в «где купить фиалки», поскольку до этого именно ими интересовался пользователь. По семантике – в простейшем случае речь идет о возможности замены, например, «снимок» на «фото» или «авто» на «машина», если по контексту запроса эти слова признаются синонимами. В 2019 году Googleвнедрил новый алгоритм BERT, который на самом деле является не алгоритмом ранжирования сайтов, а технологией понимания смысла длинных поисковых запросов пользователей. Все это позволяет сегодня поисковым машинам быть умнее и обладать когнитивными способностями, близкими к человеку.

В данной статье авторы рассматривают текстовый контент, который регулярно обновляется и не является базово-презентационным, к которому, в свою очередь, можно отнести текст главной страницы, текст о компании или проекте, текст страницы контактов и пр. Такой тип контента применяется в специальных разделах корпоративных сайтов, как правило, именующихся «Новости», «Статьи» и т.п. В сущности, подобные разделы, содержащие публикации, касающиеся общей тематической направленности сайта, являются корпоративными блогами. Известно, что корпоративный блог бывает как самостоятельным и со своим доменом первого уровня (standaloneblog), так и составной частью (разделом) корпоративного сайта. Термин «статья» в данном контексте является унифицирующим, скорее используемым для удобства. На самом же деле, с научной точки зрения, статья есть отдельный жанр публицистики. По этой причине в маркетинговом дискурсе нередко вместо термина «статья» встречается термин «пост», что означает публикацию того или иного типа. В целом, текстовый контент регулярного типа является важнейшим элементом контент-маркетинга [Гульшина А.Е., 2012, с. 47].

Как мы уже упоминали выше, условно все тексты корпоративных сайтов можно разделить на базовые и регулярные. Базовые тексты являют собой по сути описание тех или иных разделов (страниц) сайта. К ним относятся, по большому счету, тексты главной страницы, тексты о самом сайте/организации/проекта (то, что часто обозначается как «О нас», «О компании», „Aboutus“), тексты разделов о продуктах/услугах и т.д. К регулярным текстам следует относить тексты разделов статей, новостей организации. Все эти типы текстов играют существенную роль в органическом продвижении сайта. Если они уникальны, релевантны тематике сайта и качественно написаны, то это очень хорошо отражается на поисковой оптимизации веб-ресурса (SEO). Почему так важна уникальность (оригинальность) статьи? Потому что поисковые системы индексируют веб-ресурсы и отдают предпочтение тем из них, которые содержат именно оригинал текста статьи (это указывает на важность индексации сайтов, что является темой для отдельной публикации). И если на двух проиндексированных сайтах размещены одинаковые статьи, то поисковик отдаст приоритет в ранжировании тому сайту, на котором данный текст появился раньше, тем самым, считая его источником оригинальной статьи. Второй же сайт будет игнорироваться роботом при выдаче соответствующих поисковых запросов.

КЛЮЧЕВОЙ ВЫЗОВ ДЛЯ СОВРЕМЕННЫХ КОПИРАЙТЕРОВ И РЕРАЙТЕРОВ В ИНТЕРНЕТЕ

Сразу скажем, что этот вызов происходит не от поисковой системы, т.е. читателя-робота, а от читателя-человека. Современный мир интернет-коммуникаций характеризуется изменением качества читателя-человека. Данное явление способствовало формированию целой проблематики длинного текста в цифровой среде. Вместе с развитием поп-культуры и клипового сознания, возникли поколения малочитающих людей, чей уровень читательского мастерства требует от авторов текстов новых профессиональных навыков. Как отмечает Цветкова М., у нечитающих людей (коих в наше время огромное количество, если не сказать большинство) мозг работает по-другому: они не могут воспринимать крупные тексты, их внимание сильно дезорганизовано и рассеянно, они нетерпеливы и склонны перескакивать с одной информации на другую, у них плохо развито воображение, они обладают формальным мышлением, теряют способность к сложным логическим функциям и углубленному анализу. Столкнувшись с переизбытком цифровой информации, такие люди склонны расходовать все меньше и меньше интеллектуальных усилий для ее восприятия и, естественно, у них падает мотивация к осмыслению слоев смысла того, что они читают [Борисова Е.Г., 2016 с. 64].

Такая проблема характерна для текущей эпохи цифровизации, когда мир переходит от “цивилизации текста” к “цивилизации образов”. Психотерапевт Андрей Курпатов приводит в качестве иллюстрации эксперимент, при котором аудитории показывали слайд, на котором слева изображался документ с длинным сплошным напечатанным текстом, а справа – скриншот инстаграм-аккаунта известной телеведущей и певицы Ким Кардашьян. Отмечалось, что все респонденты больше рассматривали правую часть слайда. Человеческое сознание устроено таким образом, что мы всегда интересуемся информацией, которая требует от нас меньших затрат усилий головного мозга. Ведь, занимая всего 3% от веса всего тела, мозг один потребляет 30% всей энергии организма. Являясь самым энергозатратным органом в теле, мозг инстинктивно стремится экономить энергию и не совершать лишних усилий.

Сегодня в современном цифровом обществе мы имеем как минимум уже два поколения людей, выросших в культуре нового типа, для которой характерно так называемое клиповом сознание, клиповое мышление. Для данного явления характерно неспособность, либо низкая способность концентрировать внимание. Психотерапевт Андрей Курпатов приводит интересный факт: в результате экспериментов было установлено, что сознание человека, в среднем, нуждается в 23 минутах на то, чтобы полностью сосредоточиться на изучении чего-либо. Например, сфокусировать свое внимание на чтении книги. Если индивид способен заставить себя погрузиться в информацию на 23 минуты и при этом не отвлекаться на мессенджеры, видеоро-

лики, социальные сети и пр., то результатом может стать эффективная работа мозга над потреблением и обработкой информации. А. Курпатов также приводит статистику, согласно которой, в среднем, современный человек отвлекается на смартфон по 4 раза в течение часа. Получается, что каждые 15 минут он проверяет сообщения и новости, получаемые посредством мобильных гаджетов. И это практически лишает его шансов сосредоточиваться на чтении каких-либо серьезных текстовых документов. Человеческому сознанию свойственно упрощать всё сложное. И это, в первую очередь касается речевой коммуникации. Немецкий специалист по рекламе Вальтер Шенерт (Шенерт В. "Грядущая реклама") приводит пример из жизни, который иллюстрирует вышеприведенное нами явление. Жена по причине своей занятости отправила мужа одного в церковь на воскресную проповедь. В тот день священник вел речь о разводах и их пагубном влиянии на общество. Через несколько часов муж пришел домой и, как обычно, был немногословен. Жена спросила у него: "О чем рассказывал священник?" Супруг ответил: "О разводах". Жена продолжала любопытствовать: "И что же он сказал?" Муж ответил коротко: "Он против разводов".

ТИПОЛОГИЯТЕКСТОВОГО КОНТЕНТА ДЛЯ КОРПОРАТИВНЫХ САЙТОВ

Условно все тексты корпоративных сайтов можно разделить на базовые и регулярные. Базовые тексты являют собой по сути описание тех или иных разделов (страниц) сайта. К ним относятся, по большому счету, тексты главной страницы, тексты о самом сайте/организации/проекта (то, что часто обозначается как «О нас», «О компании», „Aboutus"), тексты разделов о продуктах/услугах и т.д. К регулярным текстам следует относить тексты разделов статей, новостей организации [Борисова Е.Г., 2016, с. 62]. Все эти типы текстов играют существенную роль в органическом продвижении сайта. Если они уникальны, релевантны тематике сайта и качественно написаны, то это очень хорошо отражается на поисковой оптимизации веб-ресурса (SEO). Многие владельцы сайтов недостаточно упускают из виду чаще всего такой вид текстового контента, как статьи. Между тем, сайты с надлежащим образом наполняемыми разделами статей ранжируются поисковиками заметно выше [Варфоломеева Ю.Н., 2016 с. 54]. Ниже приведены виды статей для сайтов, которые встречаются в Интернете часто ввиду своей полезности и интересности для аудитории. Каждый из вышеперечисленных видов публикаций на сайте имеет свои жанровые признаки и заслуживает отдельного исследования. В данной работе авторы решили привести этот список для того, чтобы показать разнообразие жанров так называемого в среде практикующих копирайтеров и контент-менеджеров статейного контента. Стоит отметить, что применяемый в данном случае термин «статья» на практике используется в качестве универсального определения текстовых произведений любого типа в большей степени для удобства.

- Рекламные статьи (адверториалы)
- Имиджевые статьи
- Обзоры продуктов
- Опросы
- Эксперименты
- Увлекательные истории
- Новостные заметки
- Статьи-инструкции
- Статьи-памятки
- Проблемные статьи
- Обучающие статьи
- Кейс-стади
- Статьи-подборки (идей, инструментов, рецептов, источников)
- Статьи-чеклисты
- Познавательные статьи
- Очерки
- Репортажи
- Интервью

При этом важно отметить, что публикации в целом бывают простыми и мультимедийными. Простые характеризуются тем, что состоят из текста и дополнительно какой-либо статичной визуализации, как то: фотография, рисунок или график. Мультимедийные же публикации отличаются наличием различных медийных форматов: тексты, фото, видео, инфографика, эффекты типа параллакс (это графический эффект, при котором фон изображения двигается медленнее фигур). Важна также и жанровость текстов, поскольку в зависимости от цели коммуникации понимание условной роли копирайтера и адресата (и его ситуации) влияет на конечный результат, Эти экстралингвистические факторы, с одной стороны, формируют текстуальные паттерны и, с другой стороны, за ожидаемое содержание жанра [UrsulaDoleschal, SonjaKuri, 2016, с. 10].

КОММУНИКАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ КОПИРАЙТИНГА В ИНТЕРНЕТЕ

Рассмотрим копирайтинг (к рерайтингу это так же относится) с позиций прагмалингвистики. Любой текст, размещаемый на сайте, имеет определенную коммуникативную цель и, соответственно, коммуникативную стратегию. Стратегия представляет собой комплекс продуманных и мотивированных речевых актов, направленных на достижение коммуникативной цели. Стратегия (замысел речевого общения), как правило, планируется заранее [Загоруйко И.Н., 2012, с 58].Вместе со стратегией в тексте всегда присутствует также коммуникативная тактика, которая имеет отношение прежде всего к коммуникативными намерениями, зависящими от

многих факторов. Так, копирайтер ставит своей стратегической целью повлиять на читателя-человека (представителя целевой аудитории) и, в то же время, на читателя-робота (поисковую систему). Копирайтер пишет текст исходя из понимания особенностей восприятия этих обеих аудиторий [Кардович И.К., 2017, с. 33]. Тактические же задачи в данном случае – удержание внимания читателя-человека, управление его вниманием в процессе чтения текста, максимальное ясное и понятное донесение смыслов (предмета коммуникации) и оставление нужного впечатления от текста. Для достижения нужного результата важна когнитивная эффективность текста.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТЕКСТА: МЕТОД СЕМАНТИЧЕСКОЙ ЛЕСТНИЦЫ ТЕКСТА

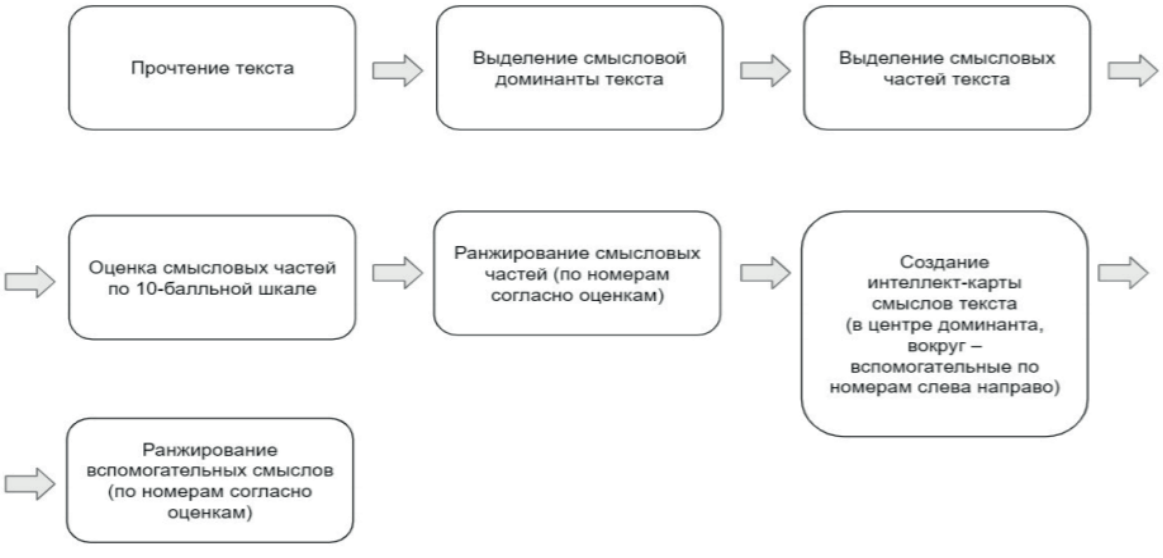
КОПИРАЙТИНГ И СЕМАНТИКА

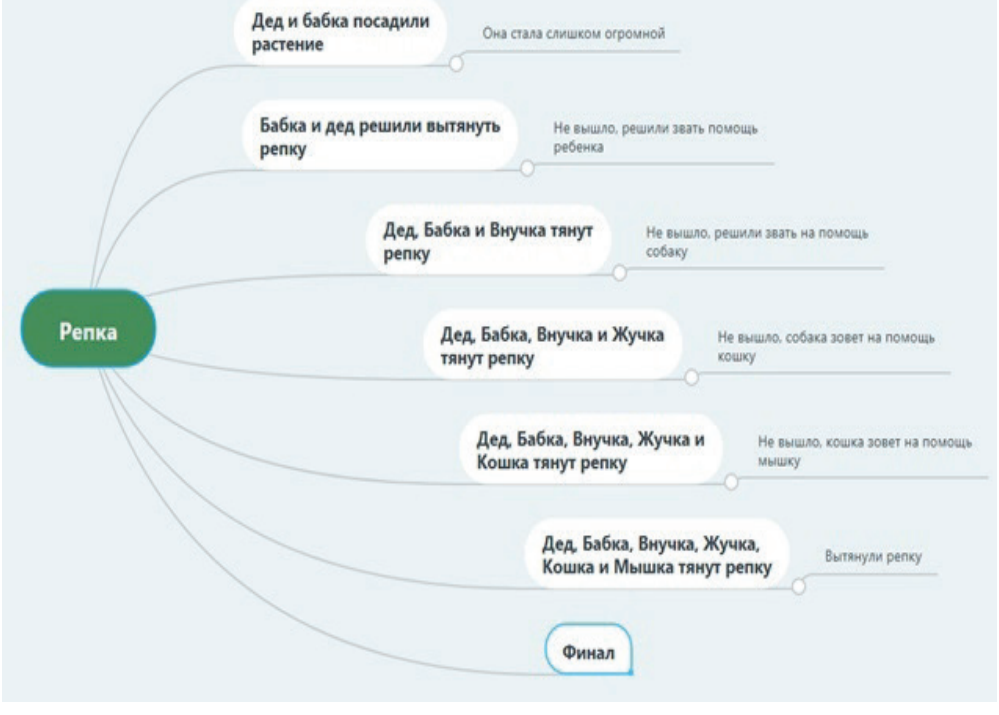
В реалиях современной цифровой коммуникации лингвистика имеет высокую актуальность в работе копирайтера/рерайтера текстов в Интернете и работы поисковых систем в целом. Более точным было бы сказать лингвистика интернет-текста, которую стоит рассматривать как подраздел лингвистики текста в силу особенностей онлайн-среды. Она имеет отношение к семантике текста. Семантическая эффективность текста – особо значимый и измеряемыйкритерий качества текста для решения задач корпоративного блога и связь когнитивной эффективности со стилистикой текста – к вопросу о когнитивной стилистике. Значение и применение выдвижения в текстах (фокусирование внимания читателя на определенных элементах сообщения), а также экспрессивности(свойство текста или части текста, которое передает смысл с увеличенной интенсивностью и имеет своим результатом эмоциональное или логическое усиление, которое может быть или не быть образным.Все это имеет большое значение в виду того, что сам по себе язык является неотъемлемым компонентом сознания, его инструментом и выступает как посредник между человеком и картиной мира, отображаемый им в языковых формах [Ибраева Ж.К., 2010, с. 90].

Предлагаемый нами метод исследования рекомендуются для объективной оценки работы копирайтеров, которые ежедневно трудятся над написанием текстов для сайтов и блогов, учитывая принципы работы современных поисковых систем. Метод позволяет выделять главный смысл текста, на котором акцентирует свое внимание читатель и который, скорее всего, и запомнит. В ходе исследования нами был проведен эксперимент, направленный на выявление степени понимания читателями смысла длинных текстов, опубликованных на сайте www.voxpopuli.kz. Суть данного эксперимента состоит в следующем: группе людей (студентов) из 10-ти человек было предложено прочитать по 5 разных текстов статей, предварительно распечатанных на листах А4. Каждый респондент после прочтения должен был выделить в тексте смысловую доминанту (BigIdea), т.е. главную (центральную) идеюкаждоготекста, а такжедругиесмыслы. Затем респондентам предлагается нарисовать интеллект-карту, в которой в центре располагается главный смысл текста, а вокруг него – вспомогательные смыслы. И обозначить стрелками логические взаимосвязи между ними, включая входящие и исходящие связи. После этого мы производим подсчет количества входящих и исходящих связей и сравниваем эти данные между респондентами. Кроме того, учитываем ответы респондентов по BigIdea и вспомогательным смыслам. В результате выводим статистику и видим общую картину того, как участники эксперимента поняли предложенные тексты. В заключение эксперимента участники разрезали каждый текст ножницами на смысловые части и перераспределили их согласно иерархии выставленных оценок. Прочитав заново получившиеся в результате перераспределения смысловых частей тексты, участники эксперимента субъективно определили, что тексты стали значительно более интересными, легкими для понимания и коммуникативными. Также нами было выявлено, что написанные авторами вебсайта статьи не соответствуют когнитивным механизмам читателей. В этой связи авторами ставится задача для последующих исследований: разработать систему объективного оценивания соответствия, либо несоответствия текстов в Интернете системе когнитивных механизмов читателя и создать на ее основе индекс когнитивности текста. Также в результате проведенного исследования на основе концепции семантической лестницы авторами данной публикации предложена идея интерактивной компьютерной программы дляавтором текстов статей для сайтов и лонгридов, постов для блогов. Предполагаемое название программы – "Семантическая лестница текста". Ее идея состоит в следующем: пользователю предлагается ответить последовательно на ряд наводящих вопросов с целью помочь спланировать текст, его ключевые смыслы, вывести центральную идею, направить стилистически. В результате пользователь лучше понимает как написать максимально качественный с точки зрения читателя и поисковой системы текст [Борисова, 2016, с. 38]. Игровой компонент данного программного продукта выражен творческой идеей лестницы, по которой спускается человек-читатель. Верхняя ступенька лестницы символизирует заголовок текста. Далее виртуальный читатель-герой компьютерной игры последовательно спускается вниз по лестнице, сталкиваясь с другими элементами текста (первый абзац, сле-

дующие абзацы, промежуточные подзаголовки и пр.). Задача автора текста состоит в том, чтобы не дать читателю упасть с лестницы, поскольку, например, при нарушении логических связей в тексте читатель срывается и падает на землю. Таким образом, в игровой форме пользователь обучается основным навыкам написания эффективного текста. Авторы данного исследования в результате проведенного эксперимента пришли к выводу, что в условиях потребления текстового контента в Интернете посредством экранов различных гаджетов, помимо прочих, наиболее важным элементом является особая последовательность смысловых частей текста, при которой они располагаются в нем от наиболее важного и далее по ниспадающей важности сверху вниз. Данное явление авторами настоящего исследования было названо «семантической лестницей текста». При этом мы рекомендуем доминирующий смысл публикации отображать непосредственно в заголовке статьи и развивать в первом абзаце.

Схема проведения эксперимента.

Пример интеллект-карта смысловых частей текста.

ВЫВОДЫ

В результате проделанной работы нами были сделаны следующие выводы. Реалии современного интернет-пространства диктуют новые требования к копирайтерам и рерайтерам в силу изменения привычек потребления контента у людей, изменении уровня читательского мастерства. Современный интернет-читатель испытывает трудности с восприятием длинных и сложных текстов в то время как длинные тексты, тем не менее, оказываются необходимыми в деле донесения до аудитории важного контента в его полноценном смысловом объеме.

Для успешного восприятия текста читателем-человеком первостепенное значение имеет смысловая доминанта текста, т.е. его центральная идея, или BigIdea. Копирайтерам следует придерживаться принципа центральной идеи для того, чтобы текст был более понятным и полезным для читателя. Если читатель, прочитав текст, способен выделить BigIdea среди всех прочих смыслов, то это свидетельствует о хорошем уровне коммуникативности текста. Это можно тестировать посредством интеллект-картирования[Екшембеева Л.В., 2013, с. 54], когда респондентам предлагается прочитать текст и выделить главную идею, а также логические взаимосвязи между остальными смыслами в тексте. В этой связи нашей рекомендацией практикующим копирайтерам является семантическая оптимизация текстов, т.е. выделение смысловых доминант в каждой смысловой его части и исключение лишних слов, препятствующих пониманию смысла. С помощью предлагаемого авторами данной публикации методавозможно выявить смысловые доминанты всего текста, смысловых частей текста, абзацев, предложений и ранжировать их по степени важности. И, как результат, оптимизировать текст семантически.

Когнитивные механизмы читателя-человека являются преимущественными по отношению к таковым у поисковых роботов. Одной из главных особенностей современных поисковых систем является их способность понимать контекст текста, его общий смысл и определять релевантность поисковым запросам, если в буквальном значении ключевые слова и фразы не присутствуют в тексте. Поэтому современным копирайтерам и рерайтерам рекомендуется придерживаться стилистики текста, привычной обычному читателю-человеку при условии соблюдения некоторых требований, заложенных в подходе латентно-семантического индексирования.

В целом, исходя из вышесказанного на тему копирайтинга и рерайтинга в Интернете, авторы данной статьи считают своевременным, актуальным и логичным внедрение термина «SEO-лингвистика», который, на наш взгляд, обозначает самостоятельный раздел внутри маркетинговой и компьютерной лингвистики и означает сферу языкознания не просто в интернет-пространстве, а именно в плоскости взаимодействия поисковых систем и их пользователей исходя из специфических задач и потребностей обеих сторон. При этом прагматическая особенность данного лингвистического явления заключается в том, что обе стороны попеременно выступают в роли адресата и адресанта. Сначала пользователь отправляет поисковой запрос поисковой системе, пребывая в этом процессе адресантом. Затем поисковая машина направляет информацию в форме результатов выдачи пользователю, делая таким образом его адресатом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гульшина А.Е. «Лингвостилистические особенности текста веб-сайта: проблема смыслового восприятия : на материале презентационных текстов веб-сайта»//диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.19.- Москва, 2006.- 155 с.: ил. РГБ ОД, 61 06-10/1646.
2. Кардович И.К. «О когнитивном анализе текста»//Вестник МИЛ, УДК 81.
3. Прокофьева А.В. «Развитие дискурса интернет-пространства на современном этапе и особенности его языковой организации, вестник московского государственного областного университета»//Серия: Лингвистика 2017 / № 5 (с. 54).
4. Борисова Е.Г. «Маркетинговая лингвистика: направления и перспективы»// Верхневолжский филологический вестник, 2016, №4 (с. 38).
5. Варфоломеева Ю. Н. «Стилистика текста: учебное пособие»//Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2016 (с. 19).
6. Загоруйко И.Н. «Интернет-дискурс в современном коммуникационном пространстве»//Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, № 3, 2012 (с. 58).
7. Екшембеева Л.В. «Научный текст. Организация. Усвоение. Анализ. Интерпретация»// LAPLambertAcademicPublishing, 2013 (с. 54).
8. Ибраева Ж.К. «Язык политики и политика языка. К обоснованию политической лингвистики»// Тарихтағылымы, 2010 (с. 90).
9. Ursula Doleschal, Sonja Kuri «On-line Reading and Writing Laboratory for Czech, German, Italian and Slovenian L2»//c LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien, 2016 (с. 10).

УДК 1751

СЕЙДЕХАНОВ САНАТБЕК АЗАТБЕКОВИЧ
PhD докторант 3 курса
Кафедры общего языкознания и европейских языков
Факультета филологии и мировых языков
КазНУ им. аль-Фараби

ДОСАНОВА АЛЬБИНА МАРАТХАНОВНА
PhD, старший преподаватель
Факультета филологии и мировых языков
КазНУ им. аль-Фараби

ТИПОЛОГИЯ ТЕКСТОВОГО КОНТЕНТА ДЛЯ КОРПОРАТИВНЫХ САЙТОВ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Түйін. Мақалада авторлар қызметтік принцип бойынша оның типологиясы тұрғысынан корпоративтік сайттардың мәтіндік контентін қарастырады. Корпоративтік сайтқа медиалық алаң ретінде қолданылатын копирайтинг, рерайтинг және іздеу жүйелерінің рөлі талданады.

Түйінді сөздер: корпоративтік сайт, корпоративтік блог, копирайтинг, рерайтинг, интернет-контент, іздеу жүйелері, маркетингтік дискурс, контент-маркетинг, іздеу оңтайландыру.

Резюме. В статье авторами рассматривается текстовый контент корпоративных сайтов с точки зрения его типологии по функциональному принципу. Анализируется роль копирайтинга, рерайтинга и поисковых систем применительно к корпоративному сайту как медийной площадки.

Ключевые слова*:* корпоративный сайт, корпоративный блог, копирайтинг, рерайтинг, интернет-контент, поисковые системы, маркетинговый дискурс, контент-маркетинг, поисковая оптимизация.

Summary. In this article, the authors consider a text content of corporate websites from the point of view of its typology on the functional principle. The role of copywriting, rewriting, and search engines in relation to a corporate site as a media platform is also analyzed.

Keywords: corporate website, corporateblog,copywriting, rewriting, Internet content, search engines, marketing discourse, content marketing, search engine optimization.

В данной статье мы рассмотрим ту категорию текстового, контента, который регулярно обновляется и н е является базово-презентационным, к коим в свою очередь можно отнести текст главной страницы, текст о компании или проекте, текст страницы контактов и пр. Нами исследован называемый практикующими копирайтерами (их также нередко называют вебрайтерами и контентрайтерами) статейный контент, который применяется в специальных разделах корпоративных сайтов, как правило, именующихся «Новости», «Статьи» и т.п. В сущности, подобные разделы, содержащие публикации, касающиеся общей тематической направленности сайта, являются корпоративными блогами. Известно, что корпоративный блог бывает как самостоятельным и со своим доменом первого уровня (standaloneblog), так и в составе корпоративного сайта, будучи неотъемлемой его частью. Термин «статья» в данном контекте является унифицирующим, скорее используемым для удобства, поскольку статья есть отдельный жанр публицистики. Также в маркетинговом дискурсе часто встречается термин «пост», что означает публикацию того или иного типа. В целом, текстовый контент регулярного типа является важнейшим элементом контент-маркетинга [CorneliusPuschmann, 2010, с. 45].

Условно все тексты корпоративных сайтов можно разделить на базовые и регулярные. Базовые тексты являют собой по сути описание тех или иных разделов (страниц) сайта. К ним относятся, по большому счету, тексты главной страницы, тексты о самом сайте/организации/проекта (то, что часто обозначается как «О нас», «О компании», „Aboutus"), тексты разделов о продуктах/услугах и т.д. К регулярным текстам следует относить тексты разделов статей, новостей организации. Все эти типы текстов играют существенную роль в органическом продвижении сайта. Если они уникальны, релевантны тематике сайта и качественно написаны, то это очень хорошо отражается на поисковой оптимизации веб-ресурса (SEO). Почему так важны уникальные (оригинальные) статьи для сайта? Потому что поисковые системы индексируют веб-ресурсы и отдают предпочтение тем из них, которые содержат именно оригинал текста статьи (это указывает на важность индексации сайтов, что является темой для отдельной публикации). И если на двух проиндексированных сайтах размещены одинаковые статьи, то поисковик отдаст приоритет в

ранжировании тому сайту, на котором данный текст появился раньше, тем самым, считая его источником оригинальной статьи. Второй же сайт будет игнорироваться роботом при выдаче соответствующих поисковых запросов.

КОРПОРАТИВНЫЕ САЙТЫ, КОПИРАЙТИНГ И ПОИСКОВЫЕ СИСТЕМЫ

В классическом понимании копирайтингом является профессия и процесс написания текстов для рекламы. Здесь необходимо учитывать, что реклама по большому счету разделяется на рекламу брендов и рекламу прямого отклика. В первом случае речь идет о работе на узнаваемость бренда и напоминании о его существовании, а во втором – о рекламе, которая побуждает аудиторию к совершению конкретного действия в указанные сроки. В эпоху Интернета стало развиваться другое понимание копирайтинга, связанное с написанием любых текстов для веб-ресурсов. Это могут быть информационные тексты, описательные, развлекательные, инструктирующие и пр. Текстовый контент крайне важен для органического продвижения сайтов поисковыми системами, поскольку последние оценивают качество текстового контента и, во многом, на этом основании ранжируют веб-страницы в поисковой выдаче. При этом четко подразумевается, что копирайтинг имеет место быть только когда тексты на каком-либо уникальные, то есть оригинальные, ни на каких других сайтах не встречавшиеся ранее в таком же лексическом составе. Поскольку писать каждый раз оригинальные тексты достаточно трудоемко ввиду необходимости проведения самостоятельного сбора данных и их обработки, зародилось родственное копирайтингу направление работы по созданию текста – рерайтинг. Он отличается от копирайтинга тем, что не предполагает написания текста, так сказать, с нуля. Вместо этого, берется готовый текст на каком-либо схожем по тематике сайте и переписывается другими словами, перераспределяются смысловые части текста и пр. В итоге получается уникальный с точки зрения поисковых систем текст с таким же смысловым содержанием, поскольку поисковая машина не видит плагиата. Поэтому когда встречаются термины «копирайтинг» и «рерайтинг» вместе, то присутствует стойкое понимание того, что речь идет о текстовом контенте для сайтов и важности его для органического продвижения и сайтов и взаимодействия с поисковыми системами, мы имеем в виду копирайтинг и рерайтинг.

Многие практикующие рекламу прямого отклика копирайтеры не соглашаются с подобным подходом и дифференцируют копирайтинг от вебрайтинга, считая копирайтинг и рерайтинг в вышеупомянутомтрактованииформой веб-райтинга. Если исходить от самого термина «вебрайтинг» (webwriting – англ. написание текстов для сети Интернет), то мы получаем обобщенное понимание копирайтинга и рерайтинга в контексте создания текстов для сайтов, то есть текстового контента сайтов (ТКС). Таким образом, копирайтеры, специализирующиеся на рекламе прямого отклика пытаются отстроить сферу копирайтинга прямого отклика (копирайтинга продающих текстов) от копирайтинга Интернет-контента, и даже некоторые из них называют его контент-райтингом[Загоруйко И.Н., 2012, с. 63]. Однако авторы данной статьи обращают внимание на актуальные аспекты, связанные с важностью текстового контента для поисковых систем и сложную технологию их работы в данной плоскости. Поэтому отмечают целесообразность сохранения применения термина «копирайтинг» к сфере разработки уникальных текстов для сайтов, причем текстов как рекламного, так и нерекламного характера. Последняя категория текстов все равно относится к маркетинговому дискурсу, поскольку является частью сайтов, которые направлены на влияние на аудиторию с целью получения в итоге определенной выгоды (коммерческой и некоммерческой). Более точно будет указать в данном случае на сферу контент-маркетинга, в котором копирайтинг и рерайтинг играет, пожалуй, ключевую роль. Более корректно было сказать, что контент-райтинг подразделяется на копирайтинг (уникальные тексты, написанные впервые в результате исследования копирайтером темы статьи/поста) и рерайтинг (творческое переписывание оригинального, либо взятого рерайтером за исходный и трансформированный в другой уникальный с точки зрения поисковых систем текст) Таковы, на наш взгляд, требования современной системы интернет-коммуникации в целом, которая может быть как маркетинговой.

Современный Интернет в основе своих технологий и принципов, направлен, прежде всего, на удовлетворение потребностей аудитории в качественной и полезной информации (контенте). В основной своей массе интернет-контент представлен текстовыми материалами (преимущественно статьями), видео и фото. При этом наиболее распространенным информационным форматом в Сети являются статьи, или, как их называют в маркетинговой среде, статейный контент. Это особенно заметно в тех тематических сферах, где важны практически полезные знания. Причина такого преобладания статейного контента кроется в относительно низкой, в сравнении с видеопроизводством, стоимостью его создания и в удобстве использования. Кроме того, интернет-пользователи с развитым читательским мастерством (наиболее активная экономически и актуальная для владельцев сайтов аудитория) часто предпочитают читать тексты будучи в поисках нужной информации, нежели смотреть видео. И конечно же, третьим и

технически наиболее важным аспектом статейного контента служит возможность улучшения ранжирования сайта в поисковых системах посредством регулярного размещения на нем уникальных и качественных статей, релевантных тематике сайта и соответствующих интересам его аудитории.

Сферами применения статейного контента служат сайты различной направленности. Также небольшие статьи размещаются в аккаунтах некоторых социальных сетей и в мессенджерах (примеры:Facebook, Telegram). Однако, стоит особо отметить тот факт, что для сайтов статейный контент имеет существенно большую значимость, поскольку алгоритмы поисковых систем построены таким образом, чтобы индексировать интернет-ресурсы по степени уровня качества текстового и, особенно, статейного контента. Опять же, делается это в угоду интересам пользователей сети.

В контексте создания и потребления так называемого статейного контента корпоративных сайтов/блогов копирайтинг и рерайтингпредставляют собой процесс создания маркетингового дискурса, разновидностью которой является контент-маркетинговый дискурс. Актуальность данной темы обусловлена тем, что для сайтов, в отличие от аккаунтов в социальных сетях, текстовый контент, в частности, статейный, служит инструментом влияния на их индексацию и ранжирование в поисковых системах. Благодаря важности статей для веб-ресурсов как инструмента формирования лояльной органической (создаваемой без помощи рекламы, например, контекстной) аудитории и продвижения в поисковых системах в публикациях на тему маркетинга и копирайтинга часто встречается термин «статейный копирайтинг», указывающий на существование отдельного вида копирайтинга, связанного исключительно с написанием статей. Кроме того, важным аспектом статей на сайтах как медийного контента является возможность выполнения сайтом роли СМИ, ориентированного на удовлетворение информационных потребностей аудиторию сайта.

ТИПОЛОГИЯ ТЕКСТОВОГО КОНТЕНТА

Многие владельцы сайтов недостаточно упускают из виду чаще всего такой вид текстового контента, как статьи. Между тем, сайты с надлежащим образом наполняемыми разделами статей, ранжируются поисковиками заметно выше. Ниже приведены виды статей для сайтов, которые, по нашим наблюдениям, встречаются в Интернете часто ввиду своей полезности и интересности для аудитории.

- Адверториал (рекламнаястатья)
- Имиджеваястатья(PR-статья)
- Обзор
- Опрос
- Эксперимент
- Развлечение: юмор, короткая история
- Новости
- Рейтинг
- Инструкция
- Памятка
- Лайфхак
- Развенчивание мифов
- Проблемнаястатья
- Обучающая, или полезнаястатья
- Кейс-стади
- Подборки (идей, инструментов, рецептов, источников)
- Прогнозы и аналитика
- Чеклист
- Познавательнаястатья
- Очерк
- Репортаж
- Интервью
- Рассказ

При этом важно отметить, что публикации в целом бывают простыми и мультимедийными. Простые характеризуются тем, что состоят из текста и дополнительно какой-либо статичной визуализации, как то фотография, рисунок или график. Мультимедийные же публикации отличаются наличием различных медийных форматов: тексты, фото, видео, инфографика, эффекты типа параллакс (это графический эффект, при котором фон изображения двигается медленнее фигур). Необходимо добавить также, что поисковые системы высоко оценивают данный формат контента.

Каждый из вышеперечисленных видов публикаций на сайте имеет свои жанровые признаки [HeshamSuleimanAlyousef, AsmaMohammedAlyahya, 2018, с. 78]. Рассмотрим этот вопрос более детально.

АДВЕРТОРИАЛ (РЕКЛАМНАЯ СТАТЬЯ)

Термин «адверториал» в профессиональной среде распространен довольно широко. Его этимология показывает суть формата: advertorial: advertising + editorial (*англ.* реклама + редакционный материал). Практика «маскировки» рекламы под редакционный материал наблюдается с давних времен. Она оправдана тем, что к журналистским публикациям читатель питает больше доверия, нежели к типичным рекламным объявлениям. Как правило, и это является этической нормой для рекламодателей и требованием СМИ, адверториал тем или иным образом обозначается как рекламный материал. В противном случае речь может идти о так называемой на журналистском жаргоне «джинсе», то есть тайно оплаченной лично сотруднику редакции статье, что связано с упущенной выгодой для СМИ и нарушением профессиональной этики журналиста [Костенко Е.В., 2014, с. 104].

ИМИДЖЕВАЯ СТАТЬЯ (PR-СТАТЬЯ)

Имиджевая статья обычно повествует об определенной организации, ее философии, достижениям, проектах и пр. Цель такого контента состоит в формировании известности (awareness) бренда компании, укрепления ее репутации. Подача информации может быть разнообразной, но, как правило, авторы и заказчики тяготеют к стилистике того издания/сайта, в котором статья размещается.

ОБЗОР

Это довольно распространенный вид контента в интернете. Обзоры бывают о продуктах и услугах, индустриях, направлениях деятельности, проектах. Автор обзора ставит перед собой задачу подать предмет обзора в увлекательной форме, пытаясь создать впечатление экспертности и вызвать доверие читателей к информации.

ОПРОС

Опросы интересны читателям, поскольку людям интересно мнение других людей. Такие посты обычно имеют небольшой текстовый объем и акцентированы на фактологическом материале.

ЭКСПЕРИМЕНТ

Являясь одновременно занимательным и познавательным видом контентом, эксперименты требуют от авторов умения находить актуальные и интересные темы, собирать и обрабатывать данные, анализировать их с целью создания и представления выводного знания.

РАЗВЛЕЧЕНИЕ: ЮМОР, КОРОТКАЯ ИСТОРИЯ

Посетители корпоративных сайтов, несмотря на целенаправленное чтение текстового контента, бывают не прочь почитать что-либо более легкое и развлекательное, но, тем не менее, не отвлеченное от тематической направленности сайта. Такой вид контента предполагает широкий спектр творческих подходов, от анекдотов до историй о забавных или поучительных случаях.

НОВОСТИ

Стандартно новости компании освещаются по мере их поступления в разделах сайта, которые чаще всего значатся под названием «Новости» или «Блог». Также нередко встречается такое распространенное название как «Статьи». Владельцы корпоративных сайтов типично стараются подавать свои новости на манер информационных агентств – коротко, сухо, по существу. Новости соответствуют публицистическому жанру заметки.

РЕЙТИНГИ

Успешность данного вида контента обусловлена потребностью читателей знать и понимать место той или иной вещи в иерархии подобных ей вещей. Это могут быть рейтинги брендов в определенной индустрии, рейтинги экспертов или технологий. Опять же, важное значение имеет принадлежность всего этого к тематика сайте.

ИНСТРУКЦИЯ

Весьма распространенный и актуальный для целевой аудитории контент, посредством которого осуществляется важная функция обучения потенциальной клиентуры, повышения уровня знаний в сфере деятельности организации с тем, чтобы в последующем иметь возможность более конструктивно выстраивать диалог с ней.

ПАМЯТКА

Это полезный контент также в обучающем формате с целью качественного удовлетворения информационных потребностей аудитории. Зачастую встречается в форме набора советов, например, «5 способов как правильно выбрать холодильник» или «Руководство по хранению оборудования...» и пр.

ЛАЙФХАК

Термин «лайфхак» происходит от английских слов „life“ (жизнь) и „hack“ (взламывать). В переносном значении это означает бытовую хитрость, легкий способ решения проблемы. Чаще всего понимается как полезный совет. Современный Интернет наводнен полезными советами на все случаи жизни.

РАЗВЕНЧИВАНИЕ МИФОВ

Мифотворчество в том или ином виде и в той или иной области знаний присутствует в жизни всех социальных слоев общества. Современный пользователь Интернета как человек думающий и ищущий, безусловно имеет потребность проверять свои знание и понимание на предмет следования неактуальным стереотипам и устаревшим знаниям. Поэтому если заголовок статьи обещает развенчать какой-либо стереотип, то ее текст с высокой вероятностью будет прочитан.

ПРОБЛЕМНАЯ СТАТЬЯ

Согласно теории жанров публицистики, статья является произведением, в центре отображения которой всегда стоит проблема. И в этом смысле данный вид текстового (статейного)контента является соответствующим своему месту в классификации жанров публицистики.

ОБУЧАЮЩАЯ, ИЛИ ПОЛЕЗНАЯ СТАТЬЯ

В отличие от предыдущего вида контента, данный вид подразумевает обучающую функцию, но отличается от приведенных выше обучающих форматов большей свободой творческой реализации материала.

КЕЙС-СТАДИ

Это всегда надежный в плане привлечения внимания и создания интереса у аудитории жанр контента. Причина кроется в том, что читатели обычно не имеют лишнего времени и энергии, чтобы долго изучать информацию общего характера и предпочитают получить конкретные практические примеры того, как тот или иной товар или услуга решила проблему реального клиента.

ПОДБОРКА

В контексте контент-маркетинга подборки идей, инструментов, рецептов, источников и пр. на корпоративных сайтах весьма полезны и интересны читателям, т.к. позволяют экономить время на поиск информации. Для удобства пользователей копирайтеры часто размещают в статьях такого типа гиперссылки, ведущие на нужные веб-страницы с предлагаемым контентом.

ПРОГНОЗЫ, АНАЛИТИКА

Аналитические материалы дают возможность формировать владельцу сайта образ эксперта и позволяет развивать доверие аудитории. Кроме того, прагматический аспект публикаций такого рода трудно переоценить в случае со сложными продуктами и услугами.

ЧЕКЛИСТ

Чеклист (*англ.*check – проверять, list – список) – это в сущности проверочный список-перечень, по которому пользователи могут сверяться, правильно ли они выполняют определенное действие и в требуемом ли объеме. Изначально чеклисты были придуманы для американских пилотов в 30-х годах двадцатого столетия. Поскольку в голове сложно удерживать многочисленные операции, то для безопасности были внедрены специальные списки действий с отметками «сделано». После заполнения таких чеклистов пилоты могли быть уверены в надлежащем исполнении процедур. Применительно к контенту сайта чеклисты являют собой перечни, кратко описывающие алгоритм действий и в этом смысле являются видом контента, родственным памяткам.

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ СТАТЬЯ

Познавательный контент, как правило, подается в виде занимательных фактов. Таким образом, сайт, можно сказать, осуществляет свой вклад в самообразование своих посетителей. Обычно он используется в целях формирования лояльности аудитории.

ОЧЕРК

Очерк как разновидность малой формы эпической литературы, можно отнести к развлекательным видам контента сайтов. Это довольно сложный жанр, и не каждый копирайтер способен в нем работать. Очерк предполагает отсутствие вымысла, остро разрешающейся конфликтной ситуации, наличие реальной истории, повествования о событиях и героях из настоящей жизни, обилие описательного изображения. Автор очерка в большинстве случаев дает свой анализ, оценку и личное мнение относительно того, о чем пишет.

РЕПОРТАЖ

Как известно, для жанра репортажа характерна оперативность и беспристрастное описание событий. Репортаж относится к новостному формату и может применяться как дополнение к официальной новости компании.

ИНТЕРВЬЮ

Интервью считается наиболее классическим жанром контента. Здесь также копирайтеры многое перенимают от журналистов. Таким образом, сайт как бы подражает полноценному средству массовой информации и, тем самым, производит впечатление серьезного медиаресурса, что подчеркивает его авторитетность.

РАССКАЗ

В отличие от очерка рассказ, допускает вымышленных героев и события. Это наиболее редкий вид контента корпоративных сайтов в силу меньшей актуальности для пользователей и трудоемкости для копирайтеров.

ВЫВОДЫ

Корпоративные сайты служат тем или иным организациям (коммерческим и некоммерческим) в качестве площадки-представительства в Интернете, а также в качестве медиаплощадки (своего рода тематического СМИ) для воздействия на свою аудиторию, и, наконец, в качестве инструмента генерирования целевого органического трафика. Для реализации всех трех задач применяется копирайтинг и рерайтинг как вид профессиональной деятельности и процесс создания маркетингового дискурса и контента, адресованного посетителям сайта и интернет-пользователям, производящим поиск интересующей их информации в сети. Для того, чтобы максимально качественно удовлетворить информационные потребности пользователей/посетителей сайта [Екшембеева Л.В., Нуршаихова Ж.А., Мусатаева М.Ш., 2017, с. 78], а также соответствовать требованиям поисковых систем по релевантности, уникальности и естественности текстового контента, последний систематизируется на основе предложенной авторами в данной публикации типологии текстового контента корпоративных сайтов по функциональному принципу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Cornelius Puschmann„The corporate blog as an emerging genre of computer-mediated communication: features, constraints, discourse situation"//UniversitätsverlagGöttingen 2010 (с. 45).
2. ЗагоруйкоИ.Н. "Интернет-дискурс в современном коммуникационном пространстве"//Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, №3, 2012г. (с. 63).
3. HeshamSuleimanAlyousef, AsmaMohammedAlyahya "The conceptualization of genre in systemic functional linguistics"//Jurnal RETORIKA: JurnalIlmu Bahasa, 2018 (с. 78).
4. Костенко Е.В. «Копирайтинг и рерайтинг в сетевых СМИ – новые виды журналистики?»//Известия Саратовского университета, серия «Филология. Журналистика», 2014, т.14, вып. 1 (с. 104).
5. Екшембеева Л.В., Нуршаихова Ж.А., Мусатаева М.Ш. «Технологии и методики дискурсного воздействия»//КазНУ им. Аль-Фараби, 2017 (с. 78).

СЕЙСЕНБАЕВА ЖАНАР АЙТБЕРГЕНҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры м.а.
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
Абай атындағы ҚазҰПУ

БАҚҚОЖА МҰҚАЙДЫҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Ғылыми мақалада Баққожа Мұқай әңгімелерінің көркемдік ерекшелігі туралы зерттеу жасалған. Әңгімелеріндегі өмір шындығының көркем шындыққа айналу жолындағы бейнелеуші әдіс-амалдардың негізгі қызметін баса көрсетіп, суреттелген кейіпкерлердің адами болмысының барынша ашылуына айрықша көңіл бөліп, көркемдік тұрғыдан тұжырымдалуы туралы сараптама жасалған. Мақаланың мақсаты әңгімелерінің өзіндік болмысы мен дара қолтаңбасы шындықтың әсерлі көркемделуін, ой мен образға, адамгершілік парасаттылыққа, терең философиялық мәнін ашуға бағытталған.

Түйінді сөздер: көркем шығарма, образ, кейіпкер мінезі, тақырып, идея, ұлттық болмыс, ұлттық характер.

Резюме. В научной статье рассматривается художественные особенностей рассказов Баккожа-Мукаи.В его рассказах делается акцент на главную роль визуальных методов в превращении реальности жизни в художественную реальность с акцентом на максимальное раскрытие человеческой натуры изображенных персонажей и анализ их художественной формулировки. Целью статьи является раскрытие оригинальности и индивидуальности рассказов, впечатляющей иллюстрации реальности, мыслей и образов, морального разума, глубокого философского значения.

Ключевые слова: художественная литература, образ, тема, идея, национальная идентичность, национальный характер.

Summary. The scientific article discusses the artistic features of the stories of Bakkozh Mukai. His stories emphasize the main role of visual methods in transforming the reality of life into artistic reality with an emphasis on the maximum disclosure of the human nature of the characters depicted and the analysis of their artistic formulation.The aim of the article is to reveal the originality and individuality of stories, an impressive illustration of reality, thoughts and images, moral reason, and deep philosophical significance.

Keywords:fiction, image, theme, idea, national identity, national character.

Қазақ прозасында өзіндік орны бар Б. Мұқай әңгіме жанрының шеберлігін жетік білген сөз зергерінің бірі. Шағын әңгімелері арқылы жазушы өзінің үлкен концепциялы суреткер екенін таныта білді. Қаламгер әңгіме саласында да нақты өмір шындығын суреттеп, сол арқылы терең азаматтық ойлар, философиялық толғамдар айта білді. Көркем дүниелерінде қайсыбір тақырыпқа қалам тербемесін, қандай да бір идеяны өзек етпесін, оны ең алдымен зерттеп, өз ой елегінен өткізіп қана қоймай, сол құбылысқа баға беріп, қоғам мен замана мәселелері тұрғысынан түйіндейді. Жазу машақатының бар қыр-сырын жете түсінетін қаламгер әрбір туындысында әлеуметтік өмірдің шындығын характерлер бойына жинақтап сомдап, нанымды жеткізуге тырысады. Оқырман жүрегінен терең орын алып, тамырын тап басатын толғамды тұжырымдарды мазмұндайды. «Дәуірдің әлеуметтік қайшылықтарын көре білу, ірі характерлер ашу, поэтикалық жаңа формалар туғызу жөніндегі ізденістер де жас таланттардың қолынан келеді. Олар еңбектегі құрбыларымен бірге бүгінгі тіршіліктің романтикасын жақсы сезінеді, болашаққа оның қиялын өсіріп қызықтыратын ертеңгі күнге көрегендікпен қарай алады» [*Қирабаев С., 1998, 28 б.*] – деп академик С. Қирабаев жазушыларға баға береді. Ендеше жетпісінші жылдардан бастап жазылған Баққожа Мұқайдың көркем дүниелерінен адам характерін, өмір шындығын, сол уақыттың әлеуметтік проблемаларымен байланыста, астастыра тұлғалау, бейнелеп көркемдеу шеберлігі аңғарылады. Шын жазушыға заңды қасиеттер болып саналатын қаһармандарының жан дүниесіндегі толғаныс-толқуларды тура танып, әсерлі бейнелеу мен кейіпкер келбетіне көбіне – көп ой ағыны тән болып келетіндігі аңғарылады.

Қаламгер әңгімелері мән-мазмұнының терендігімен, қоғам тынысын терең сезініп, оқырманға ой-сана дәйектеуімен құнды. Кейіпкер мінезі тарамдалып, адамгершілік іс-әрекеттерінің нанымдылығымен ерекшеленіп, жинақталған бейнелер ұлттық болмысқа сай сомдалады. Қаламгер шығармасына негіз болатын тақырып пен идеяны халықтың ортасынан алып, психологиялық мәнді шығарманы қоғамдық жағдайларға сәйкестендіре суреттейді. Әңгіме тақырыбы жазушы көкірегіне тың ойдың ұялауынан туындайды. Қаламгер өзі өмір сүрген уақыт тынысымен ілесіп, ең өзекті мәселелерді саралап, шығарма тақырыбының өзегіне айналдыра білді. Замана тынысын, замандас бейнесін айта келе, өзекті мәселенің тартыс желісін жүйелеп әкеліп жазушы әңгіме соңында шағын мазмұнмен терең ойларды зерделеді.

Әр заманның айтылуға тиісті шындығын, дәуір тынысын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін – қаламы ұшқыр қаламгер, ал әдебиеттің көсегесін көгертетін – көркем проза. Әдебиет – адам тану

ғылымы. Ал, әдебиеттің негізгі нысаны адам – кейіпкер. Жазушы оқырманға кейіпкерді танытуы қажет. Танытудың түрі көп. Солардың бірі – кейіпкерді толыққанды танытатын тек оның аузымен айтылатын сөздері. Сонымен қатар шығармадағы замана шындығының көркем шындыққа айналу сенімдігінің бірден бір кепілі кейіпкер сөзі десек, жазушы шығармаларында әр кейіпкер өз сөйлеу мәнерімен дараланады. Бұл дегеніміз персонаждардың рухани-ұждандық эволюциясы тұрмысы мен іс-әрекеттері нәтижесі арқылы көрініс табуының айғағы. Б. Мұқай әңгімелерінде адам мінезінің сан қыры қоршаған ортамен байланысқа түскен сайын жан-жақты ашыла түседі, адамгершілік тұлғасы кеңейеді. Кейіпкердің жан дүниесі шығарма барысында толығымен ашылады. Жазушының шығармаларының өн бойынан баяндау мәнеріндегі табиғилық, образ мінездеуіндегі өзгеше сүйіспеншілік, мәнерлі ерекшелік, адам сезімдерін дөп басып суреттеудегі өзіндік ерекшелігі анық аңғарылып тұрады. Өйткені жазушы әрбір шығармасына жауапкершілікпен қарайды. Қайсыбір туындысында да өз халқына, ұлтына деген сүйіспеншілігі мен жанашырлығы қатар өріліп жатады. Айналадағы болып жатқан уақиғалалар тізбегін кейіпкер болмысымен байланыстырып, өрнектей келе азғындық пен адамгершілікті, жақсылық пен жамандықты, жауыздық пен мейірімділікті, надандық пен көрегендікті шендестіре қозғайтын, философиялық мәні терең шығармалар жазған. Жазушының көркемдік жағынан да, мағыналық тереңдігі жағынан да адамның ішкі жан-дүниесін, күйініші мен сүйінішіндегі өзгерістерді бейнелеп көрсетіп қана қоймай, адамгершілік қасиеттерді мазмұндайтын туындылары өмірдің сырлы сипаттарын алға тартады. Әңгімелерін талдау барысында жаңаша сипаттағы көркемдік ізденістерге, осы жолдағы өзіндік жетістіктерге қол жеткізгенін байқаймыз. Өйткені қашанда қаламгер шеберлігі адам образын, кейіпкер сезімдерін нанымды жеткізе білуіне қарай танылатыны белгілі. Жазушы көркемдік құрал мен әдіс тәсілді табиғи жолмен тұтастырып, шығармадағы адам характері, бүгінгі замандас бейнесін жан-жақты ашуға тырысады.

Әңгіме жанрынан бастап, повесть, романға қалам сілтеген жазушының кез-келген туындысының сарқып құяр ұясы ұлттық таным мен халықтық болмысқа тіреліп жатады. Қаламгер қолтаңбасына адам характерін терең философиялық ойларымен тербеп, саяси оқиғаларымен байланыстыра отырып кескіндеу тән. Қаламгер өзі өмір сүрген дәуірдің өзекті проблемаларын көтере отырып, тың замандас бейнесін бейнелейді. "Жеке бастың мүддесінен мемлекеттің, егемен елдің мүддесі жоғары тұруы керек" [*Мұқай Б., 1995, 7 б.*] – деп түсінетін жазушы халықтың әлеуметтік-қоғамдық мәселелерін, замана ақиқатын шығармалаларының басты арқауына айналдырды. Оқушы қауымға нанымды оқиғалалар тізбегін тың өрнектермен батыл суреттеп, көптеген амал-тәсілдерді ыждаһаттылықпен пайдаланады. Күнделікті өмірдегі сан қилы жағдайлар мен тағдырларды қиюластыра байланыстырып, поэтикалық ізденістер нәтижесінде философиялық тәрбиелік мәні терең сипаттағы қаламгер әңгімелері кейінгі көлемді шығармаларының іргетасы іспеттес. Сонымен бірге, жетпісінші, сексенінші жылдардағы жарық көрген қазақтың әдебиет туындыларында адамның жан әлемін суреттеу, олардың психологиялық қасиеттеріне бойлау тән. Б. Мұқай әңгімелерінде де жалпы адамға тән құндылықтардың замана шындығымен таразылануын – ұлттық рухани болмыстың, қадір-қасиеттің терең тамырын танытуға деген ұмтылысы көрініс табады.

Б. Мұқайдың қаламынан туған дүниелер аз емес. Көркем шығармалары заман мәселелерін әр қырынан зерделеп, терең мазмұнмен дәйектеледі. Осы орайда жазушының көркемдік сапасы мен идеялық мазмұны қоғамдық әлеуметтік мәні бар күрделі де қомақты шындықтарды көтеріп, соған байыпты тың ойлар түйіндеген «Қара талқан» атты әңгімесінің мазмұндық-құрылымдық сипаты терең. Жасан –бүгінде қылтамақ ауруымен төсек тартып жатқан қария. Жалғыз ұлы жоғары жақта бастық. Бірақ осы «құдайдан тілеуін тілеп отырған» [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*] жалғызынан жаны азапқа түсіп жатқанда көріп жатқан жақсылығы шамалы қария өткен күніне авторлық баяндаумен шегінеді. Баяндаудың қаламгер суреттеу тұрғысы туралы ғалым В.В. Виноградовтың "Рассказчик – речевое порождение писателя и образ рассказчика, который выдает себя за "автора", – форма литературного артистизма писателя. В силу этого образ рассказчика колеблется, иногда расширяясь до предела "образа писателя", "автора". Соотнешения между образом расказчика и образом "автора" динамично... Динамика форм этого соотношения меняет непрестанно функции основных словесных сфер..."[*Виноградов В.В., 1980, 122-123 с.*] дейтін пікіріне сүйенсек, жазушы кейіпкерінің "шіркін-ай, бір уыс қара талқан болсашы. Бір-ақ уыс..." деп ойлады. Тамсанып еді, сілекейі шұбырды. Мұрнының қара талқанның иісі қытықтап, ұзақ тамсанды. "Бір уыс қара талқанға зар болдым-ау ақыры" [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*], – дейтін сөздерінде терең салмақ жатқанын аңғарамыз.

Жасан шалдың қара талқанға аңсары ауғалы біраз күн. Талқанды керек етсе ауруынан ада-күде арылыпкетердейболады да тұрады. Мұнысынұлынаайтуғақаймығады. Жәнібектіңмінезіморт. Жәнеоныңталқантабатынжері де жоқ" [*Мұқай Б., 1993, 9 б.*]. Осы қиналыстың құшағында жатқан кейіпкер өткен күн елесімен ой жүгіртуі арқылы оқырманға ашыла түседі. Әңгіменің әлеуметтік салмағын бағдарлау кейіпкер характерімен, психологиясынан көрінеді. Бір уыс қара талқанға зар болып жатқан Жасан қарттың қиналысы баласы Жәнібекке шыбын шаққан құрлы әсер ете қоймайды. Ал келіні Рауза қарияға тіпті қарамайды. Шығармада безбүйрек ұл мен ұятсыз келін образы жан-жақты бейнеленеді, қарияның немересі Дастан образы қосалқы тұрғыда қарастырылады. Алайда осы образдың әңгімедегі жазушы жақтап

отырған ізгілік пен мейірімнің көрінісі ретінде бағасы зор. Әңгіме басында атасының бөлмесіне кіріп жағдайын сұраған немересінің сөзіне оқырманның іші жылып, үміті оянады. "Сыртқы есік ашылғандай болды. Кірген адамның кім екенін біледі. "Да-а-с-тан" деп қинала дауыстады. Бөлмеге он жасар қара тәмпіш кірді.

- Су ішесің бе ата! – Шал үнсіз бас изеді. Дастан әкелген орта кесе суды сарқып ішті, құсқан жоқ, маңдайынан бұрқ етіп суық тер шықты. "Е, тәубә!" деп күбірледі ол. Бойы сергіп, бір қиырда жылтырап көрінген жалғыз шырақ жақындай түскендей шабысынан жаңыла беретін жүрегі лүп ете түсті. Өзіне бөтен көзбен шошына қарап тұрған немересіне мойын бұрап, ептеп езу тартты да бара ғой дегендей кеудесінен итерді. Дастан соңына жаутаңдай қарап, бөлмеден шығып кетті" [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*]. Автор алып отырған идеяда ата-анасына жаны ашымайтын сүйкімсіз, мансапқа берілген ұл мен келін бейнесі арқылы оқырман жүрегіне қаяу түсіп, көңілі қобалжыса, немеренің қылығы мен ата мен немере арасындағы бір сәттік жылылыққа куә болу арқылы көңілі марқаяды. Қария өмірінің жалғасы бар екендігіне, қайырым-мейірімнің жоғалмайтындығына көңіл тоқтатады. Автор өзінің қаламгерлік ерекшелігі мен терең талантының нәтижесінде айтар ойын түсінікті, әрі оқырманға нанымды жеткізе алады. Келіні мен баласына күні қарап қалған ауру қарттың жан-күйзелісі арқылы қоғамда белең алып бара жатқан ата-ана, отбасының күрделі проблемаларын көтеріп, соған байланысты философиялық ойлар таразылайды. Автор осы мәселелерді кейіпкерінің жан-дүниесіндегі өзгеріс, сезімдер арқылы жеткізеді. Халқымыздың дәстүрлі салтына жат, күнделікті күйбең тіршілікте ата-анасынан безген безбүйрек бала проблемасы жазушының нысанасына алынып, қоғамның нақты шындығын кейіпкерінің өмірге көзқарасы, дүниетанымы арқылы береді. Осы әңгімедегі кейіпкерлердің психологиялық, рухани, адамгершілік мәселелері арқылы заман тынысы терең танылады. Соңғы дәмі таусылуға жақын қалған Жасан қарттың бір аңсары – қара талқан болады. Дегенмен, ауру қарт осыны өз баласына айтуға қаймығады. Себебі, «ата-анамның қабағына қарайын деген ұл жоқ» [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*]. Автор қарт күйзелісін тереңдете отырып, безбүйрек Жәнібек образын аша түседі. Жазушы Жәнібек характерін сомдау жолында пайдаланған әрбір көркемдік деталь, амал-тәсілдерді жазушы өз орнымен, мүмкіндігінше, негізгі идеяны жан-жақты мазмұндауға қолданады. Кейіпкер келбетін өрнектеудегі қаламгер ізденістері өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырған жазушы шеберлігінің нәтижесі екені анық. Қаламгер Жәнібек образын арнайы бір әрекеттермен немесе портретін сомдап оқушы көз алдына келтіруге тырыспайақ, қарт жан-дүниесінде болып жатқан арпалыс ой-толғаулармен жеткізе білуі еді. Осы Жәнібек әкесінің жанына келіп біраз отырып кетеді, бірақ әкеге деген жылу жоқ. Автор ол жөнінде аз ғана жылдың ішінде тасы өрге домалап, абыройы өсіп, бір трестке бастық болғандығын баяндайды. «Орталықтан үй алды, төрт бөлмені шет елдік мебельдерге толтырып қойды. Бәрі бар, бәрі жетеді. Бірақ шалдың көңілі әмсе олқы. Қашан да осы үйде бірнәрсе жетпейтіндей болып тұрады. Жиырма жыл бойы араның ұясындай екі бөлмеде тұрғанда да бұлай жабырқаған емес-ті... Иә, ол кезде табысы аз еді, бірақ негізгісі бар болатын, қазір артық нәрсе көп, негізгісі жоқ. Жылылық жоқ» [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*]. Осы бір үзінді арқылы өмірдің тірегі дүние мен мансап емес, кез-келген шаңырақтың шуақ шашыратар шырағы ата-ананың перзентіне, перзентінің ата-анасына деген мейірімі, жылуы екендігіне назар аудартады. О баста перзентінің ештеңеден мұқтаждық көрмей, емен-жарқын өмір кешуін ғана ойлап, бала тәрбиесіндегі кеткен кейбір бармақ тістететін жайттарға мән бермеген. Шығармаының басты кейіпкері төрінен көрі жақын қалған Жасан қарт үшін бәрі де кеш. Туындыдағы басты авторлық ұстанымның бұлақ-бастауы да, арнасы да осыған саяды. Жазушы кейіпкер ой-толғанысы арқылы оқиғаны өрістетіп, көркем тәсілдерді орынды қолдану барысында шығармаға эстетикалық, әлеуметтік – философиялық жүк артып қояды. Қарияның жалғыз ұлының әкесіне деген мейірімінің жоқтығы, жылуының болмауы кейіпкердің жан-күйзелісі ішкі монолог арқылы шынайы жеткізілген. Қарттың жан-дүниесі, ішкі ой толғамы авторлық баяндаулармен, ішкі монологтың орынды қабысуымен шешімін тапқан. Б. Мұқай аталмыш әңгімеде әрбір кейіпкерін кескіндеп, өрнектеумен қатар, оның аузына ой-санасының таразысы болар сөздерді салып береді. Сондықтан да, оқырман олардың әрбір сөздерінен таным-талғамын, мақсат-мұратын, ең бастысы адамдық тұлғасын толық тани алады. Әрбір жазушының адамның қартайған шағын суреттеуі арқылы өткен мен бүгінгінің арасын, ұрпақтар арасындағы байланыс сипаттарын дәйектеуі әрқилы десек те тәрбиелік мәні мен айтар ой астары үндесіп жатады. Бүгінгі заман келбетіне қалам тербеген қаламгерлеріміз жаппай тың көркемдік – эстетикалық ізденіс бағытында жұмыс жасауда. Сондай жазушының бірі Б. Тілегенов "Көңіл" әңгімесі арқылы өзінің творчестволық өзгешелігін, шағын ғана детальдармен уақыт шындығын бейнелеп, халықтық шынайы психологияны көрсетіп береді. Жалғыз қызының бақытынан өзгені ойламаған ананың ішкі жан дүниесіндегі толқуларын тани отырып жазушы үлкен мәселенің ұштығын аңғартып өтеді.

Б. Мұқай қайсыбір тақырыпқа қалам тербеп немесе қандай да бір ойды мазмұндағысы келмесін өткен күнмен сабақтастыра баяндайды. Сонымен қатар, жазушы асықпай бастап, әбден иін қандыра жазуға машықтаған. Бұл туралы жазушы-сыншы Ж. Дәуренбеков былай деп ой түйеді: "Жазушының әрбір туындысы – өмірдің өзінен ойып алынған тағдырлар тоғысынан тұрады. Махаббат, адамгершілік, әділетсіздік, өмірдің сан қилы сындары, қайғы мен мұң... бәрі-бәрі жазу-

шының көзі мен көңілінен суарылып шығып, бар бояуымен алдымызға жайылғанда жанды толқытады, қанды шымырлатады. Өйткені, қаламгер прозасы өмірдің шындығын ашады, өмірдің қатыгездігі мен әділетсіздігін, сонымен қоса, тәттілігі мен тұщылығын тұнық қалпында кестелейді" [*Дәуренбеков Ж., 1994, 10 б.*].

Б. Мұқайдың осындай өмірдің тұңғиығына үңіліп, ішкі рухани әлемінің қатпарларына сүңгіп, жазған шағын туындысы – "Тіршіліктің жүрегі" деп аталады. Шығарма – философиялық толғамдарға толы.

Әңгіменің мазмұны мен сюжеті жоғарыда біз сөз еткен шығармаға қарама-қарсы. Әлеуметтік мәселелерді психологиялық талдаумен шебер қиюластыра білген жазушы тағдыр тауқыметін көп көрген қарт ананың өмірге көзқарасын, көрген бейнеті мен кешкен қиыншылығын зерделей отырып, адамгершілік мәселе иірімімен бедерлейді. Кейіпкердің басындағы тауқыметін авторлық баяндаулармен жеткізе отырып, ішкі монологпен қабыстырады. Жалғызілікті кемпірдің сәби деп елжіреген жан-дүниесі әрқилы детальдармен бейнеленген. Перзент аңсаған қарапайым қазақ әйелінің сана-сезімі, көзқарасы арқылы ұлттық жан-дүниесін таразылай түседі. Әйелдің балаға деген ерекше сүйіспеншілігін қарапайым кейіпкер бойына жинақтап баяндау арқылы жазушы қазақ әйелінің ұлттық сипаттағы типтік характерін сомдаған.

Көрші балалардың әженің туған күніне жиналып, арнайы өлеңдер, тілектер жаттап, қолдарынан келген сыйлықтарын сыйлап құрметтеуі оқушының жүрегін жылытса, бұл жайтты автордың тегіннен – тегін алып отырған жоқ, әрине. Өмір құбылысының бір ғана сәті арқылы автор кейіпкер характерінің болмысын аша түседі. Қарапайым қазақ әйелінің сана-сезімі, көзқарасы арқылы адамдық келбетін таразылай түседі. Әйелдің балаға деген ерекше сүйіспеншілігін дәріптеп, қарапайым кейіпкер бойына жинақтап баяндау арқылы жазушы қазақ әйелінің ұлттық сипаттағы типтік характерін сомдаған. «Әлеуметтік талдау жеке адам характерін ашуға қызмет етсе» [*Мұқай Б., 1993, 29 б.*], суреткер алып отырған туындысында әлеуметтік мәні терең өмір мәселесін алға тартады. «Қара талқан» әңгімесінде жалғыз ұлынан жылылыққа зор болған қария бейнеленсе, бұл әңгімеде жөргек иісіне зар қарт әженің образы сомдалады. Өзгенің баласын бауырына еркін тартып құшуға қашанда құштар әженің жан-дүниесі алай-дүлей. "Тас емшегі жібімесе де әйел деген аты бар, кішкене сәбиді көргенде емешегі езіліп, бауырына басып еміренгісі келіп кететін" [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*]. Өз үйінің кең бөлмесін босатып, жанына жақын тартқан Қанат пен Гүлсім қыздары Жанаттың кемпірге жақындағанын қаламайды. Әрине, әркімнің өз перзенті өзіне. Дегенмен, бауырына тартып, бар мейірімін төге қарайтын кемпір шіркінге осыны артық көрген ақылсыз ата-ананың бейнесі оқырман көңіліне ұнамайды. Бұл безбүйрек ата-ананың жинақталған образдары. Автордың аталмыш әңгімесіндегі әлеуметтік мәселенің мәні тереңде. Маңдайына жаратушысы жазған тағдырды кешіріп, әйел біткеннің бұл жалғандағы ештеңеге айырбастамайтын ең асыл бақыты – ана болуды көре алмаған бейбақ қарттың жүрегіндегі мейірім мен шуақ арқылы тұлғасы биіктей түседі. Ол алғашқы әңгімедегі Жәнібек образы мен осы әңгімедегі Қанат пен Гүлсім бейнелерінен өзінің сезім тереңдігімен, адамға деген махаббатымен биік тұр. Қаламгер жазған әңгімелері қилы жағдайды қамтығанымен, мазмұнының мәні терең де жатыр. Иә, әңгімедегі суреттелген уақыт жазушының өзі өмір сүріп отырған орта мен заман. Ендеше автор өзі өмір сүріп отырған кезеңнің әлеуметтік проблематикасын көркемдік деңгейде оқушыға шынайы жеткізіп отыр. Баққожа Мұқай әңгімесінде алынған тақырып әр қилы көркемдік шешім тауып, әрине, жазушының характер сомдауындағы ізденісі мен өмір шындығын көркем шындыққа шебер айналдыра білуімен шебер ұштасып жатуы. Мінезі мен адамдық қасиетінің нанымдылығымен ерекшеленетін Сәния әжейдің көрші балаларды алданыш тұтып, оларды қуантуға тырысып отыруы шынайы суреттелетін сәттері оқушы көз алдына оның қайсар да қайырымды бейнесін әкеледі. Ал, қатыгез Қанат бейнесі шығарманың ортасында терең ашылады. Туған күніне дайындық жасаған әжейдің сол қуанышы болар сәтте жүктерін жинап, машинаға салып, жеке бөлініп шығып қана қоймай, өзіне де, балаларына да аналық мейірімін аямаған кейуанадан құтылғанына қуанышты сәттерін беру арқылы кейіпкердің нағыз характерін ашып береді. Бұл көркемдік детальдар арқылы өте ұтымды беріледі. Соңында қызы Жанаттың қоштасып тұрған сәтін де көп көріп, "Жанат үйге кір! – деді балконға шыққан Қанат зілді үнмен. Сәнияның жүрегі ине шаншылғандай шым ете түсті. – Ал, Сәке, сау болыңыз! Жаңа қонысыңыз құтты болсын!" [*Мұқай Б.,1993, 9 б.*] деген кейіпкер сөзі, әңгіме басындағы басты образ Сәнияның "Неткен жұмбақ адамдар?" Бетіне қарасаң жымиып күліп тұрады, бейне бір жаны бар қуыршақ тәрізді екеуі де. Күлкісі бірақ адамның жүрегін жібітпейді" [*МұқайБ., 1993, 8 б.*], деген ішкі монологы арқылы берілген ойы оқырманға ой тастайды.

Автор осы әңгімеде замана мәселелерін барлық қырынан бейнелеп, кейіпкерлер келбетін жекелеген мінездеу, мүсіндеулерді жарқырата ашып көрсетуде ең алдымен күрделі көркемдік компонент – диалогты пайдаланады. "Диалог арқылы сыртқы әлем бейнеленеді, пейзаж бен портрет сипатталады, предметтік заттық орта, жекелеген кейіпкерлер, субъективті түйсінулер әрекетімен суреттеледі. Драмадағы диалогтың бұл қызметі шындықты объективті тұрғыдан пайымдау міндетін толық атқара алмағанымен, көрермен, тыңдаушыларға оқиға, құбылыстар сырын дұрыс ұғуға біршама жол сілтейді. Көркем проза жүйесіндегі диалогқа тиісті үлес, салмақ та зор" [*Балтабаева Г., 1999, 244 б.*], дер болсақ, автор пайдаланған жоғарыдағы Қанат диалогы оқырманға оның ішкі әлемі бейнесінің бар бол-

мысын жайып салады. Бұл шығармадағы осы диалогтан сарказмның ащы ирониясын көруге болады.

Автор ұлт болашағының келелі мәселесін алға тартып отыр. "Нағыз жазушы әлеуметке ортақ өз кезінің таза моральдық атмосферасының рухани бейнеленушісі болумен қатар, өмірдегі келеңсіздікті батыл айыптаушы, жалпы адамзатқа ортақ гуманистік моральдық насихатшысы, әрі берік қалыптастырушысы қайраткер екенін ұмытпаған жөн. Сонда ғана заман мен замандастар алдындағы суреткер парызы өтелмек" [*Әлімбаев М., 1976, 79 б.*] – деп М. Әлімбаев тұжырымдағандай Б. Мұқай күнделікті өмірдің ащы шындығын оқырман жүрегіне барынша жеткізіп, жеке адам сезімін өмірлік мұраттарын толық танытуға тырысады. Басында апалап бауырына кіріп, өз қолдары ауыздарына жеткен соң алғыс тұрмақ жылы сөз айтуға жарамаған ата-ананың тәрбиесін көрген бүлдіршін Жанаттың болашақта қандай болып өсері туралы ой тастайды. Автордың алғашқы әңгімесіндегі Жәнібек пен Рауза мен Гүлсім мен Қанат бейнелері ұқсас. Себебі, бұлар нағыз адамға тән адамгершілік қасиеттерінен жұрдай, жанашырлық, үлкенді құрметтеу, ата-ананы аялау, мейірімділік, т.б. қасиеттерден құр қалған, ешбір жанға тигізер септігі жоқ, қарақан басын ғана ойлайтын адамдар бейнесі. Бұл ұлттық мінез бен санаға қабыспайтын зиянкес адамдардың жинақталған бейнелері. Автор осындай жандардың шынайы келбеті мен жан-дүниесін ашуда көркемдік компононттерді сәттілікпен қолдануға қадамдар жасаған. "Апыр – ау, осы Қанат пен Гүлсім неге кісікиік! Кінәсі бар кісілердей ешкімге жуымайтыны, көрші болып араласып тұрмайтыны қалай? Неткен жұмбақ адамдар өздері?!", – деп ойлады Сәния" [*Мұқай Б., 1993, 8 б.*]. Екі түрлі ұғым мен түсініктің соқтығысы арқылы жазушы қоғам, адам өзгерісі жөнінде ой сабақтайды. Автордың көркемдік тәсіл ішкі жан толғанысындағы көзқарасы тұрғысымен оқырман Қанат пен Гүлсім туралы пікір қалыптастырады. "Ішкі монолог ой сезімін жеткізетін автор сөзі тұрғысында берілуі мүмкін немесе тура кейіпкердің өз атынан айтылуы да ықтимал" [*Пірәлиева Г., 1996, 16 б.*] деген, зерттеуші Г.Пірәлиеваның тұжырымы біз сөз етіп отырған шығармадағы көркемдік барысын айқындайды.

Қаламгер шығармасына негіз болатын тақырып пен идеяны халықтың ортасынан алып, психологиялық мәнді шығарманы қоғамдық жағдайларға сәйкестендіре суреттеуі туындының эстетикалық мәнін аша түседі. Жазушы өзі өмір сүрген уақыт тынысымен ілесіп, проблемалық мәселе көтеріп отыр.

Белгілі ғалым-сыншы Ж. Дәдебаев "Көркем әдебиет өмір шындығын образ, адам образы арқылы танытады. Көркем әдебиеттің басты пәні – адам өмірінің шындығы. Көпке белгілі осы қағидаға орай, шығармада адамдардың азаматтық-әлеуметтік өмірі ғана емес, от басы, ошақ қасы, тіпті түрлі "бармақ басты, көз қысты" ұсақ-түйек істері де кеңінен суреттеледі. Жазушы бұл ретте де адам өмірінің шындығын суреттейтініне сөз жоқ. Алайда, бұл шындық қаншалықты мән-мағынаға иеленеді, қалай суреттеледі. Көркемдіктің басты мәселесі осы төңіректе анықталуға тиісті" [*Дәдебаев Ж., 1992, 38 б.*], – дегенді бүгінгі күндегі жазушылардың шығармаларындағы замана мәселелерінің суреттелу деңгейіне байланысты айтса керек. Сондықтан да, Баққожа Мұқай жазушылық жолында кейіпкер бойындағы заман рухына лайық болмыс бітім мен адамгершілік сапаларды көре біліп, оны бейнелеуде жаңаша суреттеу ерекшеліктермен дараланатындығын айта кету қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қирабаев С. Шындық және шығарма // Таңдамалы: 2т. – Алматы: Жазушы, 1998. – 1т. – 120-145 бб.

2. Мұқай Б. Жазушының жан сыры // Қазақ әдебиеті. – 1995. – 6 қаңтар.

3.Мұқай Б. Алғашқы махаббат: Хикая мен әңгімелер. – Алматы: Рауан, 1993. – 184 б.

4.Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 360 с.

5.Дәуренбеков Ж. Маздайды шабыт шырағы // Жас алаш. – 1994. – 5 ақпан.

6.Балтабаева Г. Қазіргі қазақ әңгімесі (1980-1990): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1999. – 120 б.

7.Әлімбаев М. Қалам қайраты. Эсселер, сын, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1976. – 22 б.

8.Пірәлиева Г. Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1996. – 289 б.

9.Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Жазушы, 1992. – 210 б.

СЕЙСЕНБАЕВА ЖАНАР АЙТБЕРГЕНҚЫЗЫ
қауымдастырылған профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
Абай атындағы ҚазҰПУ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Ғылыми мақалада қазақ әдебиетіндегі замана шындығын суреттеудегі көркемдік құралдар мен әдістердің рөлі сөз болады. Көркем туындылардағы өмір шындығының көркем шындыққа айналу жолындағы бейнелеуші әдіс-амалдардың негізгі қызметін баса көрсетіп, суреттелген кейіпкерлердің адами болмысының барынша ашылуына айрықша көңіл бөліп, көркемдік тұрғыдан тұжырымдалуы туралы сараптама жасалды. Мақаланың мақсаты қазақ көркем прозасындағы өзіндік болмысы мен дара қолтаңбасы айқындалған шығармалардың шындықтың әсерлі көркемделуіне, ой мен образға, адамгершілік парасаттылыққа, терең философиялық мәнін ашуға бағытталған.

Түйінді сөздер: көркем шығарма, образ, тарихи тұлғалар, замана шындығы, сөз өнері, ұлттық характер, патриотизм, сюжет .

Резюме. В научной статье рассматривается роль художественных средств и методов в описании реалий современной казахской литературы.Анализ художественной формулировки реальности жизни в произведениях искусства, подчеркивающий главную роль визуальных методов в преобразовании художественной реальности, с особым акцентом на максимальное раскрытие человеческой натуры изображаемых персонажей.Целью статьи является впечатляющая иллюстрация реальности, мышления и образа, морального разума, раскрытие глубокого философского значения произведений казахской художественной литературы, которые имеют свою индивидуальность.

Ключевые слова: художественная литература, образ, исторические личности, реалий времени, риторика, национальный характер, патриотизм, сюжет .

Summary. In the scientific article, modern artistic means and methods are available in the description of modern Kazakh literature. Analysis of artistic reality, which focuses on the disclosure of the human nature of the characters depicted. Disclosure of the deep philosophical significance of the works of Kazakh fiction, which have their own personality.

Keywords: fiction, image, historical figures, realities of the time, rhetoric, national character, patriotism, plot.

Ұлттық әдебиетіміздің тереңнен тамыр тартқан тарихымен бірге бүгінгі кескін-келбетін айқындауда да қаламгерлік қабілетпен талант даралығының маңызы зор. Неғұрлым талантты жазушылар мол болса, ұлттық әдебиеттің керегесі кеңейіп, күмбезі көркейе түсері анық. Қазақ халқының сөз өнерінде өзіндік ой-танымымен дараланып, қаламгерлік қуатымен жаңа өрістерге жол ашқан жазушылардың шығармаларын оқытып, заман шындығын суреттеу, оның көркемділігін түсіндіру – әдеби дүниеге деген қызығушылықты арттыратыны сөзсіз.

Білім мен ғылымның даму бағдарында, қазақ руханиятының көркею деңгейінде көркем әдебиеттің алатын орны ерекше. Бұл әдеби, мәдени және рухани жоба ертеңіміз, еліміздің болашағы, кең байтақ Қазақстанның түкпір-түкпірінде бүгінгі күні білім алып жатқан күллі студент жастар көркем әдебиетке деген сүйіспеншіліктері артып, сол шығарма бойынан рухани мәдени болмыстарын қалыптастырса. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев: «Адам баласының бүкіл ғұмырындағы ең сенімді және ең сабырлы серігі – кітап»[*Назарбаев Н.Ә., 2007,15 б.*], – деп атап өткеніндей, студент жастардың кітап оқуға ден қоюы бүгінгі күннің басты талабы болып отыр.

Көркем шығарманың басты сипаты – адамгершілік қасиеттерге барып тіреледі. Адам мінезін, жан-дүниесін рухани ұлылыққа дейін шыңдау – көркем әдебиеттің негізгі қызметі екені даусыз. Көркем әдебиет ең алды-мен адамның ішкі ойының дөп басып, нақ қалпында нанымды суреттеліп, оқушы жүрегіне жол табуын ескереді. Шығарма бойында адам жанын тебірентерлік шынайы адамгершілік пен ар-ождан философиялық толғам-дармен көмкеріліп жатса, ол жазушылар қауымы ізденісінің жемісі.

Әрбір ұлттың ұлттық құнды қасиеттері сол ұлттың ұлттық тәрбиесіне (халық педагогикасына) байланысты қалыптасып отырады. Ұлттық тәрбие, халық педагогикасы ұлттық әдебиет пен сол ұлттың салт-дәстүрлерінен құралады. Әдебиетте шығарма кейіпкерлері арқылы олардың тілін, ойын, іс-әрекеттерін, мінез-құлқын, ұлттық қасиеттерін көрсету арқылы үлгі ретінде баяндаса, содан кейін оны көркемдеп көрсету арқылы жеке тұлғаның адамдық қасиеттерін қалыптастырып, сана сезімін арттыра түседі. Ал, ұлттық салт-дәстүрлер игі әдеттердің әдет-ғұрыпқа (әдепті іс-әрекетке) айналып, одан әдеп (ұлттық мәдени көрініс), әдептен дәстүр (мәдени үрдістің ұлттық дәрежедегі көрінісі), дәстүрден салт (дәстүрдің

ұлттық санаға сіңіп, сөзсіз қолданыста болуы) қалыптасқанын көрсетіп, жеке тұлғаның ұлттық мәдени қасиеттерін қалыптастырады.

Әдебиет – адам психологиясына әсер ететін дүние. Жақсы жазылған көркем дүние адамды өзіне баурап, дуалап алғандай болады. Ол сөзбен салынған сурет іспетті. Ол тілмен бірге дамиды, тілден әдебиетті бөліп-жара алмайсың. Әдебиетке жақын адамның жаны, рухани жақтан бай болады. Әдебиет арқылы бізді әлем таниды. Әрине ол тілі мықты орныққан, дамыған ел болса. Жазушы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында халқымыздың отбасы тәрбиесіндегі әке мен ананың рөлін ұғындыратын төмендегідей тағылымды эпизод бар. «...Семей қаласында үш жыл оқып, жайлаудағы әке үйіне күн кешкіре жеткен, 13 жасар шәкірт бала – Абай аттан түскен бетте, амандасу үшін, шешеге қарай жүреді. Сонда ақылды да байсалды ана Ұлжан: «Әй балам, анда әкеңдер тұр, әкеңе барып, сәлем бер!» – дейді. Бір сәтке балалық сезім жеңіп, қателік жіберіп алғанын түсінген жас Абай кілт бұрылып, ортасында әкесі Құнанбай бар шеткерірек тұрған оқшау топқа қарай адымдай жөнеледі». Мұны халықтың жүрекке жылы осындай тамаша дәстүрінен хабардар ету үшін ғана емес, оның тәрбиелік зор маңызын жоғары бағалағау деп ұғынғанымыз абзал.

Ә. Нұршайықовтың жазушылық кеңістігіндегі қамтыған тақырыптары адамзат үшін әрқашан өзекті мәселе: достық, махаббат, адамгершілік, тазалық пен адалдық төңірегінде болды. Сонымен қатар, Ұлы Отан Соғысына қатысқан бұрынғы жауынгер, қазіргі ардагер Отанды сүю, ерлік пен батырлықты үлгі ету мәселесін де басты қағида еткен. Сондай-ақ, еңбек адамдарының ауыр тірлік жолындағы жан аямас ерлігі мен өзіне қойған қатаң талабын – еңбекқорлығын да өз очерктерінде оқырмандарына шебер де сенімді жеткізе білді.

Оның қаламгер ретінде халқына қалдырған көлемді туындыларының бірегейі саналатын еңбектері: «Махаббат жыры», «Махаббат, қызық мол жылдар», «Ақиқат пен аңыз», «Автопортрет», «Өмір өрнектері», «Қалам-гер және оның достары», «Халима», «Боздақтар», «Мәңгілік махаббат жыры», балаларға арналған «Батырдың өмірі», «Алтын соқпақ» және т.б.

Тәлімгер-жазушы өз заманының саяси-әлеуметтік мәселелеріне де салауатты үн қосудан қалыс қалмады. Өзінің шығармашылығындағы тәлім-тәрбиелік идеяларды заманның тарихи-саяси, идеологиялық ықпал-дарымен ғана тудырмады, оған өмірлік тәжірибесін, халқының тәлімі мен мәдениетін арқау етіп, адамзатқа мәңгілік тақырыптарды шығармашылық нысанына айналдырды.

Сондай-ақ, ұлттық қаһарманымыз Б. Момышұлы туралы жазған «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы арқылы батырды халық алдында биіктетті. Оның шығармалары – жастарды ерлік пен отансүйгіштікке шақыратын тәрбие құралы. Роман-сұхбатында Бауыржан Момышұлы өзі көріп, куәсі болған жайттарды байыпты саралып, жүйелі сөз етеді. «Жастарымыз отаншыл болсын. Отаншылдық – әр адамға керекті ең ұлы қасиет. Ал, отаншылдық өз үйіңнен басталады. Кімде кім ата-анасын ардақтаса, сол ата-анадан бірге туған бауырлармен тату болса, өзінің өскен ауыл, қаласын, туған ұлтын сыйлап, қадірлесе, сол адам отаншыл болады» [*Нұршайықов Ә., 1976, 85 б.*] – деп, тәрбиенің ұғымдарына нақты анықтама бере отырып, оның мағынасын адами мінез бен іс-әрекет, қарым-қатынас пен мәдениет, ұрпақтар сабақтастығы тұрғысынан да жан-жақты ашып көрсете біледі. Сол сияқты патриотизм ұғымын да батыр оқырманға түсінікті тілмен ашады: «... Елді, жерді, Отанды сүйетіндігіңді сөзбен емес, іспен дәлелде. Ата-анасын сыйлаған шәкірт, студент сабағын да жақсы оқиды, тәртібін де дұрыс ұстайды, шаруакер, адал, әділ болып өседі. Іс деген – осы, патриотизм осыдан басталады».

Бауыржан Момышұлының болмысы мен қаһармандық ерліктері әр алуан оқиға, түрлі шегіністер, дерек пен дәйек көздері, тәлім-тәрбие арна-лары негізінде ұлттық құндылықтарды бағалауға үйретеді.

Жазушы Ә.Нұршайықовтың «Ананың абзал қасиеттері, әдептілік пен ақылдылық, сыпайылық пен сыйласа білушілік туралы, жалқаулық – жаман әдет, шарапқорлық – бойға қорлық, темекі – тәннің жауы екендігі жайында жұртқа ғибрат боларлық мақалалар көбейсе, қыздар тәрбиесіне келтірер пайдасы көп болар еді деп ойлаймын» деген пікірі – бүгінгі қоғам тәрбиесіне өзіндік үлес қосуға жанашырлығы. Қазақтың қыз бала тәрбие-сіндегі өзіндік ерекшеліктерін жазушы шығармалары арқылы ұтымды пайдаланады. Меңтайдың «Апамның айтқандары» деп аталатын дәптерді қыз балаға қатысты қазақ халқының ұлттық педагогикасындағы өнеге-өсиет ретінде шығарманың тәрбиелік сипаттын арттыру мақсатында ұсынады.

Кейінгі белес жазушыларының бірі Б. Мұқайдың өмірдің тұңғиығына үңіліп, ішкі рухани әлемінің қатпарларына сүңгіп, жазған шағын туындысы – «Тіршіліктің жүрегі» ұлттық болмысты суреттеуге арналған туындылардың бірі. Шығарма – философиялық толғамдарға толы. Әңгіме-нің мазмұны мен сюжеті әлеуметтік мәселелерді психологиялық талдау-мен шебер қиюластыруымен қатар тағдыр тауқыметін көп көрген қарт ананың өмірге көзқарасын, көрген бейнеті мен кешкен қиыншылығын зерделей отырып, адамгершілік мәселе иірімімен бедерленген. Жалғызілікті кемпірдің сәби деп елжіреген жан-дүниесі әрқилы детальдармен бейнеленген. Перзент аңсаған қарапайым қазақ әйелінің сана-сезімі, көзқарасы арқылы ұлттық жан-дүниесін таразылай түседі. Әйелдің балаға деген ерекше сүйіспеншілігін

қарапайым кейіпкер бойына жинақтап баяндау арқылы жазушы қазақ әйелінің ұлттық сипаттағы типтік характерін сомдаған. Қарапайым қазақ әйелінің сана-сезімі, көзқарасы арқылы адамдық келбетін таразылай түседі. Әйелдің балаға деген ерекше сүйіспеншілігін дәріптеп, қарапайым кейіпкер бойына жинақтап баяндау арқылы жазушы қазақ әйелінің ұлттық сипаттағы типтік характерін сомдаған. Мәселен, «Тас емшегі жібімесе де әйел деген аты бар, кішкене сәбиді көргенде емешегі езіліп, бауырына басып еміренгісі келіп кететін». Қазақ қауымындағы әйел ананың балаға деген мейірімі мен шынайы сүйіспеншілігі арқылы ұлттық болмысты көркемдей білген осындай туындыларды білім алушыға ұғындыра білсек, қоғамдағы бүгінде белең алып жатқан келеңсіз жайттардан арылтуға үлес қосқан болар едік.

Әдеби шығармадағы кейіпкерлердің ұлттық болмыс сипатымен ерекшеленген мінез-құлығы, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешеліктері болады. Ұлттық болмыс – тарихи категория. Ол қоғамдық, рухани, әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайларғасәйкес қалыптасып отырады. Дүниені ұлттық түсінікпен қабылдау жолы қай адамға болсын тән қасиет. Өнерде, әдебиетте адам бейнесіндегі бұл қасиет толық көрініп отырады. Әр халықтың өз эпикалық туындыларын олардың талай замандар ұлт болып қалыптасуынан бөліп қарауға болмайды. Сондықтан шығармада ұлттық характер жасау үшін оның дүниетанымын, психологиясын, әдет ғұрыптарын тағы да басқа қасиеттерін білу керек. Бұл жөнінде Н.В. Гоголь: «Ақын өмірге өз халқының көзқарасымен қарап, әр нәрсені ұлттық психологияғасәйкес құбылыстай сезініп, толғанғанда ғана ұлттық сипатты бейнелеп беруі мүмкін», – деген ой айтады. Мысалы «Игорь полкы туралы жыр» орыстардың, «Махабхарата» Индия халқының, «Нибелунга туралы жыр» немістердің, «Манас»жыры қырғыздардың, «Ер Тарғын» жыры қазақтардың дүниетанымын, мінез-болмысын айқындайтын шығармалар.

Қазақ әдебиетіндегі қалыптасқан, өз дәстүрі мен арналы асуы бар әңгіме жанрына: "Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделеген, қарасөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгімеде, әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиғаайтылады. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктеріалдымен оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, кейіпкер жүйесіарқылы айқындалады" [*Қабдолов З., 1996, 56 б.*], – деп «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» анықтама берілген. Ал, жанр табиғатын академик З. Қабдолов былайша тұжырымдайды: "Алдымен көлемі шағын. Ол жазушыдан барынша жинақы болуды талап етеді. Содан соң оқырманды бірден баурап әкетуі үшін, сол шағын көлемдегі шағын өмір эпизодының өзіндік тартымды, сюжет желісі қызғылықты болуға тиіс. Сюжеткеене бастаған беттен-ақ оқырманның көз алдынаіші-сыртын, мінез-құлқын, іс-әрекетін аттаған сайын аңғартып, адам келе бастауы тиіс. Адам тұл көрінбейді, оның өзін, қоршаған айналасы айқын көзге түсуі, сол арқылы белгілі бір әлеуметтік топ, қоғамдық орта танылуы шарт. Әлгіадам – соның өкілі, типтік тұлға болуы қажет. Осылардың бәрі жазушыдан өмірді терең білумен қабат, шұрайлы сөз байлығын, жіті байқампаздықты, асқан талғампаздықты, тілдегі тамашасуреттілікті, бір сөзбен айтқанда, қалам тиген жерді өмірдің өзінеайналдырар нағыз шеберлікті, соған қоса кемел идеяға апарар терең білім мен биік мәдениетті талап етеді" [*Кәкішев Т., 1985, 230 б.*]. Әдебиеттің өзге жанрларына қарағанда, өте қысқа, әрі терең талант пен шынайы шабытты талап ететін әңгіме – әрбір қаламгердің жазушылық жолындағы шеберлік мектебі болып саналады. Сондай-ақ, әңгіме – бір оқиға немесе жекелеген өткір тартыста қоғам өмірінің заңдылықтарын ашып көрсетуге бірден-бір ыңғайлы жанрдың әрбір кезеңдердегі даму жолы әркилы болды. Қазақ прозасындағы әңгіме жанры, әсіресе, жетпісінші жылдарда эстетикалық тұрғыдан кемелденіп, толыса бастады. Осы уақытта жазылған әңгімелердің қайқайсысында дастильдік, тілдік, тақырыптық тұрғыдан тың ізденістер көрінді. Кез-келген жанр секілді әңгімеде де өмір шындығы шашыраңқы тізбектелмей, таңдап, талғап алынып, қоғамдық-әлеуметтік шындыққасай жинақталып, көркемделуі шарт. Соның ішінде өмір мәселесін, заманаақиқатын шағын ситуациямен көрсетіп, бейнелейді.

Көркем шығарма дарынды жүректен туған болса, ол міндетті түрде өз заманы мен уақытында тұрған ең маңызды қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шыншылдықпен, суреткерлікпен бейнелеп береді және сонысы арқылы өз мезгілінің рухын оқырманға айнытпай жеткізеді. Өз заманының мұңы мен мұқтажын суреттеуді мақсұт тұтқан жазушыдан оқырманның күтетіні – ең алдымен шындық. Әрбір шығарманың негізгі көтерер жүгі шындық. Шындық болғанда да заман туғызған, қоғам туғызған ақиқат.

Көркем шығармада кейіпкер характерін жанжақты сомдап, даралау жолында қазақ әдебиетінде қыруар еңбектер жасалуда. Оқырман назарын аударалықтай бейне жасау нағыз суреткердің ғана қолынан келерісөзсіз. Өмір құбылыстарынан поэтикалық шығарма жасап, классикалық үлгіде ұсыну қазіргі күнде жазушылар ізденісіне тән. Қаламгерлер өз туындылары арқылы күнделікті өмірдің мәселелерін әлеуметтік проблемаларымен ұштастырып, оқырман көкейіндегі көптеген сауалдарға жауап беруге тырысады.

М. Горький: "Әдебиетші тек қаламмен жазбайтынын, сөзбен сурет салатыны өзі түсінуі

керек. Және де ол живописьтің шебері сияқтанып, адамды қимылсыз суреттемейді, тынымсыз қозғалыс, ұдайы әрекет, өзара қақтығыс үстінде таптардың, топтардың, жекелеген күресі жағдайында суреттеуге тырысады. Ал, әлемде қарсылық жүрмейтін қозғалыс жоқ" [Горький М., 1984, 317 б.] – дейді.

Әдебиетте өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан, өрнек-айшығы, оқшау тәсілімен дараланған жазушы сөз өнерін жаңа образдар мен соны ізденістерімен байытты. Оның сомдаған кейіпкерлері күнделікті өмірде кездесетін, өмір шындығынан жаралған шыншыл бейнелер. Автор шығармашылығының барлығы дерлік тақырыптық-идеялық, проблемалық мәселелерден туындайтын автордың ізденіс жүйесін танытады, қаламгердің стильдік даралығын айқындайды.

Әрбір қаламгер – өз дәуірінің айнасы ғана емес, жоқшысы болып та саналады. Бұл жазушылардың ұлт болашағын тереңнен ойлайтын қайраткерлік тұлғасын даралай түсумен қатар, өз шығармалары арқылы ұлттық болмысты қалыптастыруға қосқан үлесі деп бағалауымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Назарбаев Н.Ә. «Көркем шығарма оқымауға болмайды». /Қазақ әдебиеті. – 2007, 13 сәуір
2 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. – Алматы: Жазушы,1976. –350б.
3 Қабдолов З. Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996. – 254 б.
4 Кәкішев Т. Қазақ әдеби сынының тарихы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 439 б.
5 Горький М. Әдебиет туралы. – Алматы: Жазушы, 1984. – 424 б.

ӘӨЖ 951/959

ТАШИМБАЕВА САКЫПЖАМАЛ ЖАЯНОВНА
аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПОЭЗИЯ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ СЫН-ПІКІРЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу-Насыр әл-Фарабидің әдебиеттануға қатысты еңбектері талданған. Оның поэтика, образ, ақын типі, жанр түрлері, стиль, шеберлік жайлы айтылған пікірлеріне талдау жасап, қазіргі әдебиет теориясындағы орнын айқындаған. Ғалымның барлық ғылым саласын талдай келе, логиканың саласы ретінде көрсеткен поэтика бөліміне жалпы әдебиеттану, сын тұрғысынан анализ жасалған. Ғалымның ой-пікірлері қазақ әдебиеті сынының бастау арнасындағы құнды ой-еңбектер болып табылады. Тек қазақ әдебиеті сыны емес, жалпы әлемдік сын тарихында әл-Фарабидің ойлары арна басында тұратын құнды пікірлер болып табылады.

Түйінді сөздер: поэтика, ақын, жанр, стиль, трактат.

Резюме. В этой статье анализируются работы Абу Насира аль-Фараби, второго учителя мира. Он проанализировал свои взгляды на поэтику, образ, тип поэта, жанры, стиль, мастерство и определил свое место в теории современной литературы. Анализируя все отрасли науки, отдел поэтики, который ученый определил как раздел логики, был проанализирован с точки зрения общей литературной критики. Взгляды ученого являются ценными работами начала критики казахской литературы. Мысли Аль-Фараби ценны не только в истории казахской литературной критики, но и в истории мировой критики.

Ключевые слова: поэтика, поэт, жанр, стиль, трактат.

Summary. This article analyzes the work of Abu Nasir al-Farabi, the second teacher of the world. He analyzed his views on poetics, image, type of poet, genres, style, craftsmanship and determined his place in the theory of modern literature. Analyzing all branches of science, the poetics department, which the scientist defined as a branch of logic, was analyzed from the point of view of general literary criticism. The views of the scientist are valuable works of the beginning of criticism of Kazakh literature. Al-Farabi's thoughts are valuable not only in the history of Kazakh literary criticism, but also in the history of world criticism.

Key words: poetics, poet, genre, style, treatise.

Шығыс ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби – әлемнің екінші ұстазы ретінде танылып, еңбектерінде Аристотельдің пікірлерін талдап, талқылап, қалың жұртшылыққа таныстырды. Оның екінші ұстаз болуының себебі – әлемнің алғашқы ұстазының еңбегін қайта таратуында еді. Өйткені Аристотельдің еңбектері түсінуге қиын, кез келген адамның өресі жете бермейтін, оқып-талдауға ауырға соғатын дүниелер еді. Ал әл-Фараби осы Аристотельдің еңбектерін ұғынықты тілде қайта жазып, халыққа қайта қауыштырды. Сол себепті екінші ұстаз болатыны сондықтан. Әбу Насыр әл-Фараби – өзіміз білетіндей, көптеген еңбектердің авторы. Ол логика, астрономия, метафизика, математика, философия, психология, поэтика – жалпы барлық саланы меңгеріп, осы бағытта көптеген өлшеусіз мұралар қалдырды. Жалпы саны 150-ге тарта еңбектерінде осы тақырыптар қамтылып, ой-пікірлері қазіргі ғылым жүйесіне етене кірігіп, осы бағытта түрлі ғылым салалары дамып, негізін осы еңбектерден алады. Соның бірі ретінде әдебиеттану ғылымын алатын болсақ, ғалым қалыптастырған теориялық пайым-тұжырымдар жалпы әдебиеттанудың негізі болып табылады. Жалпы, поэтика, әдебиеттану ғылымы бойынша ол "Өлең өнері туралы трактат", "Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат", "Әдебиеттегі пікірталас туралы трактат", "Риторика туралы трактат", "Аристотель "Риторикасына" түсіндірменің үлкен кітабы" секілді еңбектерін жазды. Ол «Ғылымдардың жіктелуі туралы трактатында» жалпы ғылым атауларына түсінік бере келе, логика атты ғылым негізіне сүйеніп, оны жіктеп, саралай келе, сегізінші саласы ретінде поэтика бөлімін айтады. Поэтика ұғымы – өте кең ұғым, жалпы біздің қолданып жүрген әдебиет теориясы саласы осы ұғымға келіп саяды негізінен деп ойлаймыз. Осы сала бойынша жазылған ең көлемді туындысы – «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» шығармасы. Еңбектің кіріспесінде ол Аристотельдің «Поэтика» еңбегін талдап, соған түсініктеме беруді жөн көргенін айта да кетеді. Осылайша ол бұл еңбекте барлығын талдап, соңына дейін жеткізіп, талқылап, ғылыми негіз жасамайтынын, тіпті әйгілі деген философтардың өзі философияның софистикасын толық талдамағанын алға тарта келе, тек мысалдармен, жалпы поэтикаға түсінік беріп, мағлұмат беретінін айтады. Әл-Фарабидің мына бір поэтикалық пайымдауын мысалға алайық: «Сөздің мағынаны

жеткізе алуы да, жеткізе алмауы да мүмкін. Мағыналы сөз жай немесе күрделі болады. Күрделі сөздерді "пайымдаулар" немесе "пайымдауға жатпайтындар" деп бөлуге болады. Пайымдаулардың кейі – айқын, кейі – бұлыңғыр. Айқын пайымдаулардың кейі – шынайы, кейі жалған болады. Жалған пайымдаулардың бір бөлігі қарастырылып отырған затты тыңдаушы санасында айқын бейнелесе, екінші бір бөлігі олардың ойында затқа еліктеу туғызады, осы соңғысы поэтикалық пайымдаулар болып табылады. Мұндай еліктеулердің кейбірі – кемел, кейі толыспаған болып келеді. Олардың толысу-толыспауының табиғатын зерттеп-зерделеу – ақындардың немесе түрлі тілдер мен диалектілердегі поэзияларды зерттеп, солар туралы еңбек жазып жүргендердің үлесіндегі дүние» [Әл-Фараби., 1975, 528-б.]. Бұл пікірінде ғалым сөздің құдіретін түсіндіреді, сөздің діттеген ойды жеткізуі де жеткізбеуі мүмкін, алайда ол сөзді кімнің және қалай қолдануында. Күрделі сөздерді пайымдаулар және пайымдауға жатпайтындар» деп бөліп, олардың кейбірі жалған, кейбірі шынайы болатынын айтады. Ғалым қолданысындағы «еліктеу» сөзіне назар аударатын болсақ, ол қазіргі әдебиеттану ғылымында «образ» сөзімен байланысты деп қарай аламыз. Аристотель де осы еліктеуді өнер түрлерінің (би, мүсін, музыка, кескін) негізгі атрибуты ретінде қарады. Ал әл-Фараби осы ойды жалғастыра келе, еліктеу сөзін образ ұғымымен алмастырды. Фараби сондай өлшем мен мазмұн мәселесін де жіті қарастырады. Ол өлшем бойынша жіктеулерді көбінесе музыканттардың саласына қарай негіздеп, тәл мен әуеннің негізіне жататынын айтады. Ал мазмұн жөніндегі түсініктерін поэзия талдаушы өкілдерге, мектептерге қалдырады. Фараби көп халықтарда өлшем мен мазмұнның араласып, кірігіп кеткенін, тек қана грек поэзиясы осы қағиданы негізге ұстанғанын айтады. Грек поэзиясын негізге алуы оның осы халық поэзиясын жақтап, дұрыс деуінде емес, тек барлық халыққа ортақ классикалық дүниелер болғасын, талдау үшін ыңғайлы болғандықтан, осы грек поэзиясын негізге ала отырып жіктейді. Осылайша, ол поэзияның жанрлық түрлерін бөле отырып, түсініктерді ортаға тастайды [Аль-Фараби., 1993, 345-б.]. Осылайша ғалым, осы поэзиялық түрлердің даму сатысын, жетілуі уақытын, жалпы поэтикасын кең зерттей келе, нақты мысалдар арқылы дәлелдейді. Мәселен, осы терминдердің арасындағы амфигенезис ұғымының қалай пайда болғанының төркініне тоқталады. Ежелгі мәдениет пен ғылым-білімнің енді дамып, қарыштап жатқан дәуренінде басқа ғылым салалары өзінің тұжырымдарын поэзия түрінде жазған. Мәселен, ибн-Синаның «Емшілік өнері жайлы трактаты» поэзия түрінде жазылып, халыққа өтімді, ұғынықты әрі әсерлі болуы үшін осы кейіпте танылған. Міне, осы тұста поэзия өнерінің басты қағидаттары негізге алынуы керек, поэзия осындай мақсатта сауатты түрде жүзеге асуы керек ойды алға тастайды ғалым [Аль-Фараби., 1993, 354-б.]. Бірақ сол кездерде осы жаратылыстану бағытындағы ғылым салаларын өлеңмен жазамыз деп жүргенде, өлеңнің, поэзияның құны түсіп, өлшемі мен мазмұнына дақ кіріп, өзіндік бояуын жоғалтып алды дейді. Ғалымның болжауынша, өлең – кез келгеннің қаруы емес, кез келгеннің қолжаулығы емес, кез келген тыға беретін зат емес, оның өнер екенін, оның тек өлшемі мен мазмұны ғана емес, көркемдігі, жеткізілу мәнері болатынын да ескертеді. Оның осы амфигенезиске берген бағасына қарап-ақ поэтика саласындағы талғампаздығын көреміз.

Сондай-ақ трактатта ғалым ақындарды үш топқа жіктейді. Бірінші топқа дарынды ақындар, яғни өлең өлшемдерін толық меңгермесе де, табиғатынан өлең болмысын туып, тумысынан логикалық жүйесінің әсерінен өз дарынымен көкірегі танып тұратын ақындарды жатқызады. Екінші топқа өлең өлшемін жетік меңгерген, барлық қыр-сырын білетін, көркемдегіш құралдарды өте сауатты пайдаланатын, бір сөзбен айтқан, өлең техникасын жетік меңгергендер. Ал үшінші топтағы ақындар – екі топқа да еліктеп, бірақ иа дарыны, иа өлең техникасына қабілеті жоқ, сол себепті екі кеменің құйрығын ұстап, жиі қателік жіберетіндер. Фараби осылайша жіктеуінің құны әлі мәні кеткен жоқ, қазіргі поэзиямызда да осы үш топ ақындарының өмір сүріп жатқандығы белгілі. Ғалым шығармашылықтағы ең басты ұстанатын қағида – еркіндік дейді. Еркіндік болған жағдайда ғана нағыз өнер туындысының туатынын айтады. Еркіндік деген – ой, қиял, шеберлік еркіндігі. Осындай шеберліктің аясында ол түрлі көркемдегіш тәсілдер – теңеу, эпитет, метафора, шендестіру, параллелизм секілді ұғымдарға да түсінік береді. Автор осы бір трактатының соңын жалпы өнер атаулыға тән ортақ белгілерді атап, өнер ұғымын синкретті құбылыс деп қарайтынымен аяқтайды. Кез келген өнер болсын, кескін, сурет, би, музыка, сөз – бәрінің ортақ қасиеті – еліктеу тудыру, оқырманға ләззат сыйлау, иландыру деп келе, барлық өнер саласының арасында байланыс болу керек дегенді айтады.

Фараби ғалымның әдебиеттану ғылымына, жалпы поэтикаға қатысты келесі бір еңбегі – «Поэзия өнері туралы трактат». Бұл еңбектің кіріспесінде ол араб өлеңінің құрылысы, пішімі, жалпы жүйесі туралы сөз қозғап, талдайды. Осы ретте ғалым өлең мен әуен мәселесіне жіті назар аударады, кей халықтар поэзиясы музыка мен өлең ажырамас тұтастықта жырланатын айта келе, олардың арасына «абай» болу керектігін теориялық тұрғыдан жіктеп береді. Ал «Ғылымдардың жіктелуі туралы трактатында» логикадан поэтиканы таратып, оның қарастыратын мәселесі үшеу деп қарастырады. Олардың біріншісі бөлімі – қарапайым және күрделі өлең өлшемде-

рін, буын мен бунақтың дыбыстық құрылымын, толымды және толымсыз өлшемдерді, олардың өзіндік ерекшеліктерін қарастырса, екінші бөлімі әрбір өлшемге тән ұйқас түрлерін, ұйқас құрамындағы дыбыс сандарының өзгеру ерекшеліктерін, толымды, толымсыз, моноримдік ұйқастар мәселесін қамтиды. Ал үшінші бөлімде поэзияда ғана қолданып, прозада қолдануға болмайтын сөздер зерделенген. "Әл-Фараби және Абай" атты еңбегінде көрнекті ғалым А.Машанов Әл-Фарабидің дүниенің сегіз сипатын математикалық тұрғыдан дәлелдегенін жаза келіп, осы сегіз сипатты Абайдың адам бойынан іздеп, өзі тудырған өлең түрін "Сегізаяқ" деп атағаны жайлы ой айтады [Машанов А., 1994, 105-б.]. Шын суреткердің көркем бейне тудыруы – қашан да адам қатынасымен, қайғы-мұң, қуаныш-сүйініш сияқты көңіл-күй әсерімен қанаттанған шынайы өнер туындысы дейміз. Қандай суреткер болмасын, оның қиялынан туған ой, ұғым, бейне қай жанрда да бағалы, көрнекі болады. Қаламгердің рухани жан байлығы, ойшылдығы, тереңдігі қоршаған орта, дүниені, жаратылыс мәнін ойнақыландыра ашуға жан-жақты көмегін тигізеді. Жеке тұлға – тек психологияның ғана емес, көркем әдебиеттің нысаны. Өйткені әдебиеттің басты пәні – адам дейтін болсақ, әдебиеттің күші мен қуаты адам игіліктеріне, яғни антропологиялық сипатқа ие. Кез-келген өнер туындысында адам бейнесінің сомдалуы, оның жан-жақты шынайы ашылуы неғұрлым жұртшылыққа айқын жетсе, бұндай басты ерекшелік әдебиетті соғұрлым жоғары нәтижелі белеске шығуына кепіл бола алады. Қандай өнер атаулы болмасын, оның басты мұраты – адамзат баласына қызмет ету. Өйткені шартараптағы, бүкіл дүние жүзіндегі барлық істер адамдардың игілігіне байланысты болғандықтан, өнердің жалпы тақырыбы – адам тағдыры болып есептеледі.

Адам мәселесі қай кезде болмасын, сол қоғамдағы көзі ашық, көкірегі ояу қайраткерлердің көзқарасындағы негізгі мәселе болатыны сөзсіз. Адамның тұрмысы мен тіршілігі үшін, тағдыры мен бақытты өмірі үшін күресе біліп, оны жырларына арқау ету – халқы дегенде жүректері қарс айырылатын ұлдардың жырларындағы маңызды мәселе. Дегенмен, заманына қарай адамы сәйкестенетіндей, адам мәселесін әр қаламгер өзінше қарастырады. Философияда адам өміріне, оның дамуына қатысты пікірлер де аз емес.

Адам – дүниедегі ең саналы, асқақ рухты, ардақты есім. Ал сол адамның басты қасиеті – адамгершілік мәселесі- мәдениеттану мен этиканың мәні мен өзегі. Адам адам болғалы оларға қойылатын негізгі талап – адам болу проблемасы. Адам өзінің адамгершілігімен, өмір сүру ерекшелігімен, өзін қоғамдағы орнын белгілеуімен, олардың танымдық, мәдени, психологиялық әрекеттерімен айқындалады. Қандай зерттеушіні алып қарасақ та, оның шығармашылығының ең өзекті мәселелерінің бірі – адамды жырлау, яғни адамтану мәселесі. Мұны ақынның идеялық мұрасын философиялық, қоғамдық, этикалық, саяси, танымдық, психологиялық, мәдени, ұлттық жағынан талдап, зерттеу арқылы аңғаруға болады.

Әл-Фараби мұрасының жалпы адамзат ғылымында алар орны ерекше. Оны біз З.Қабдоловтың мына бір пікірінен байқаймыз: «Осы трактаттарының қай-қайсысында болсын, ұлы ғалым өнер атаулының ақиқат өмірден ғана туатынын терең білгірлікпен тап басып, дәл түйген. Бұдан мың жылдан астам бұрынғы «соқтықпалы, соқпақсыз» бұлыңғыр дәуірде мұншалық сара ой-сана иесі болу адам баласының парасат тарихында дара туған даналардың ғана үлесіне тиген» [Қабдолов З., 1983, 62-б.]. Сайып келгенде, әл-Фарабидің мұрасы – ұшан-теңіз, біз тек әдебиеттану тұрғысынан ой-түйгенімізді атап өттік. Оның барлық ғылым салалары ғана емес, бір ғана поэтикасы бойынша біршама еңбектер жазуға болады, оның әдеби мұрасының өзі, бізге жеткен өлеңдерінің өзі бір төбе. Ғалым және оның мұрасы қазақ ойшылдарының басты үлгі тұтары болды десек қателеспейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әл-Фараби. Логикалық трактаттар. – Алматы, 1975. – 600 б.
2. Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. А., 1993, стр. 368.
3. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. –Алматы, 1994. – 192 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1983.

ББК 81’367

ТЫМБОЛОВА АЛТЫНАЙ ОРАЗБЕККЫЗЫ
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ДӘРМЕНҚҰЛОВА РАЯ НҰРСҰЛТАНҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ тіл білімі кафедрасы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕҢГЕРУ АМАЛЫМЕН ҚҰРЫЛҒАН ЕТІСТІКТІ СӨЗ ТІРКЕСТЕР НОРМАСЫ

Түйін. Мақалада қазақ тіліндегі меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестердіңжұмсалу ерекшеліктері мен нормалық сипаты қарастырылған. Меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестердің жарыспа вариантары талданып, олардың қолданыстағы көрінісі, құрылымдық жайы айтылады. Тіліміздегі жарыспалы вариантта жұмсалатын меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестердің жасалуына қатысты тұжырымдар беріледі.

Түйінді сөздер: әдеби норма, меңгеру, құрылым, сөйлеу тілі, жүйе.

Резюме. В статье рассматриваются нормы и особенности использования глагольных словосочетаний в казахском языке, образованных методом управления. Анализируются аналогичные варианты глагольныхсловосочетаний, образованных методом управления, а такжеих структураи применение в речи. Сделаны выводы о способах образования глагольныхсловосочетаний, созданных путем управления ииспользуемых в речи в аналогичных вариантах.

Ключевые слова: литературная норма, управление,структура, разговорная речь, система.

Summary. The article considers the norms and features of the use of verbal phrases in the Kazakh language, formed by the assimilation method. Similar variants of verbal phrasesformed by the assimilation method, as well as their structure and application in speech are analyzed. Conclusions are drawn on the methods of forming verbal phrases created by control and used in speech in similar variants.

Keywords: literary norm, control, structure, colloquial speech, system.

КІРІСПЕ

Қазақ тілінің сөз тіркесіндегі құрылымдық өзгерістерді, жұмсалуындағы ерекшеліктерді анықтау, ондағы тіркесімдердің жүйелік және құрылымдық даму үдерісін айқындауға мүмкіндік береді. Тілдің қат-қабат жүйесінде сандық, сапалық өзгерістер болуымен қатар, грамматикалық құрылымның жетілуі ыңғайында кейбір тұлғалардың орындарының алмасып қолданылуы кездесіп жатады. Бұл көбіне меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестерінен көрінеді.

Тілдің синтаксистік жүйесінің даму барысында меңгеріле байланысқан сөз тіркестер құрамындағы өзгерістер туралы айтқан К.С. Горбачевич, «Меңгеру – бұл лексикалық және грамматикалық факт, форма, бұл жерде, әсіресе, сөздің негізгі мағынасы мен табиғатына, белгілі бір синтаксистік потенциясына тығыз байланысты» деген пікір білдіреді *[Горбачевич К.С.,1978,162-б.*].

Қазіргі тіл білімі тілдің бірізді жүйені құрап қоймайтындығын көрсетіп отыр. Тіліміздe қолданылу аясы жағынан жіктелетін параллель амалдар көп, ондай ұқсастық болмағанның өзінде де форма жүйенің әлеуметіне қарай кең ауқымда қолданылмай, белгілі бір нормаларға бағынып, лексикалық топтармен, грамматикалық көлеммен шектеледі. Осы тұста профессор Р.С. Әмірдің сөз тіркесі жүйесіндегі өзгеріс-құбылыстардың орнымен болуы туралы айтқан пікіріне назар аударайық: «Сөз тіркестерін орнымен дұрыс жұмсау – оның әр түрінің ішкі мағыналық, функциялық топтарын тілдік фактіге орай дәл тануға байланысты. Бірақ бұл оңай емес. Өйткені әр типтегі сөз тіркестері белгілі бір грамматикалық амал бойынша жасалады *[Әмір Р.С.,1997,9-6.]*. Тіліміздегі лексикалық байлығымызды сала бойынша саралап, норма тұрғысынан зерттеу стильдік талғам мен тіл мәдениеті дәрежесінің артуына ықпал етеді.

А.М. Щербак түркі тілдеріндегі септік жалғау-

ларға сипаттама бере отырып, олардың өзара алмасып жұмсалуы туралы өз көзқарасын былай білдіреді: «Септіктердің өзара алмасып жұмсалуы немесе бір септіктің орнына басқа бір септікті қолдану – өте сирек құбылыс. Бұл әр түрлі жағдайға байланысты, өзінің тарихи дамуының ішкі жағдайына, тілдік қатынасқа және септіктердің болмашы семантикалық ажыратылуына байланысты» *[Щербак А.М.,1972, 8-б.]*. Сондай-ақ септік жалғауларының алмасып жұмсалуы орыс ғалымдарының (К.С.Горбачевич, В.Е.Ицкович т.б.) еңбектерінде де айтылады. Л.К. Граудинаның пікірінше, барлық грамматикалық формаларда септік жалғауының вариантарынан стилистиканың түрлерінің өзара әсерін байқауға болады *[Граудина Л.К.,1977,164-б.]*.

Тіліміздегі жекелеген қосымшаларды көптеген сөзге жалғап айтуға болғанымен, олардың көбінің жалғану шегі бар. Сөйлемдер құрылысы мен сөздердің синтаксистік байланысының белгілі жүйесі болады. Сөз тіркестерінің ішінде бағыныңқы сыңарға қосылатын септік жалғауларының жалғану тәртібі бар.

Септік жалғаулары сөйлем құрамына енген сөздерді бір-бірімен байланыстырып, оларды өзара синтаксистік қатынасқа түсіруде шешуші рөл атқарады. Әдетте, септік жалғаулы сөздер сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары болып келеді. Мысалы: көлге (*барыс септік*) барды, ағасымен (*көмектес* септік) сөйлесті, ауруды (*табыс септік*) емдеді. Зат есім және субстантивтенген басқа сөз таптары да септеліп, сөздердің байланысуына септігін тигізеді. Сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен жақсы байланыста болуы мен ойды дұрыс жеткізуде септік жалғауының орны ерекше.

Профессор М. Серғалиевтің «Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы» атты оқу құралында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі синтаксистік (еркін) сөз тіркестерінің синоним болу мүмкіндіктері қарастырылған. Мұнда, әсіресе, септік жалғаулырының бірінің орнына екіншісінің қолданылуы арқылы синоним тудыру ең өнімді тәсіл екенін мысалдармен дәлелдеген *[СерғалиевМ. С.,1991]*.

Тілші ғалымдарды меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары мен басыңқы сыңарларының байланысу дәрежесінің біркелкі болмайтындығы ертеден-ақ ойландыра бастады. Көп жылғы зерттеулердің қорытындысы меңгеруді іштей «берік және әлсіз меңгеру» деп бөлуге жол ашты.

Берік меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарының белгілі бір тұлғада (септік жалғауында) тұруы басыңқы сыңардың тікелей лексика-грамматикалық мағынасына байланысты болады. Ал *әлсіз* меңгеруде бағыныңқы компоненттің белгілі бір септік жалғауында тұруы айтылмақшы ойға, сөйлемнің мазмұнына, басқаша айтқанда меңгеруші сыңардың қосалқы грамматикалық мағынасына қатысты болады. Байланысқан сөз тіркестерінің берік және әлсіз меңгеру түріне қарап, берік меңгеру дәстүрлі нормаға лайық байланыстар тобын құрайды. Әлсіз меңгеріле байланысқан сөз тіркестердің ішінде басыңқы сыңар қызметіндегі сөздер арқылы нормалық көрінісі әр қырынан танылатындары бар.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіліміздің фактілеріне сүйенсек орын, мекен мағынасын көрсететін сөз тіркестерде барыс, жатыс, шығыс септіктерінің бірінің орнына бірінің жұмсалатынын байқауға болады. Грамматикалық тұлғалардың нормаға түсу процесі ұзақ уақытты, ұзақ қолданылу дәстүрін қажет ететін құбылыс екендігін ескерсек, бүгінге дейін етістіктердің меңгеру жүйесі толығымен аяқталды деп айта алмаймыз.

Септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің ауысып қолданылуы ауызекі сөйлеу тілінде ғана емес, көркем шығармалар тілінде де ұшырасады.

Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары мен басыңқы сыңарларын шартты таңбалармен белгілейміз және бұдан былай солай жазылады. **ME** – меңгеру амалы арқылы құрылған етістікті сөз тіркестері, $\mathbf{М_бЕ}$, $\mathbf{М_тЕ}$, $\mathbf{М_жЕ}$,$\boldsymbol{М_шЕ}$, $\boldsymbol{М_кЕ}$ *мұндағы б- барыс септік, т- табыс септік, – жатыс септік, ш-шығыс септік, к-көмектес септік*. Құрылымдық типі (бұдан былай шартты түрде осылай беріледі) $\mathbf{М_бЕ}$болып келген сөз тіркесі былай оқылады: барыс септіктегі сөзді меңгерген етістік.

Септіктердің даму ерекшеліктері, олардың бір-біріне қатысы жөніндегі мәселелелер арнайы зерттеуді қажет етсе, қай жұмсалым нормаға лайық, қайсысы нормаға жатпайды деген мәселе де тереңірек мән беруді қажет етеді. Зерттеу жұмысымызда меңгеру амалымен құрылған етістікті сөз тіркестерінің қолданыстағы нормалық деңгейін арнайы қарастыру мақсаты көзделеді. Сондай-ақ олардың негізгі, басты нормаға лайық жұмсалымын табу, синоним варианттардың мағыналарын саралап, оларды бір-бірінен ажырата білу мәселелері де назардан тыс қалмайды.

Кез келген септік бірінің орнына бірін ауыстыруға көнбейді. Мәселен, *дәрігермен сөйлесті, суретті көрді, үйге кетті, есікті ашты* тіркестеріндегі бағыныңқы сөздерді басқа септікке қойып осы объектілік қатынасты сақтай алмаймыз. Тіліміздің фактілеріне сүйенсек орын, мекен мағынасын көрсететін сөз тіркестерде барыс, жатыс, шығыс септіктерінің бірінің орнына екіншісінің жұмсалатынын байқауға болады. Грамматикалық тұлғалардың нормаға түсу үрдісі ұзақ уақытты, ұзақ қолданылу дәстүрін қажет ететін құбылыс екендігін ескерсек, бүгінге дейін етістіктердің меңгеру жүйесі толығымен аяқталды деп айта алмаймыз.Септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің ауысып қолданылуы сөйлеу

тілінде ғана емес, көркем шығармалар тілінде де ұшырасады.

I. Барыс жалғаулы етістікті сөз тіркестері. Барыс септік жалғауы жатыс, табыс, шығыс және көмектес септік жалғауларына алмасып жұмсалады. Оны мына мысалдардан көруге болады.

Септіктер		
Жатыс	***Табыс***	***Көмектес***
Айт намазы кезінде мешітке жұрт сыймай *далаға оқыр еді* *(*С. Мұқанов).	Ауылда жүргенде іші пысып *қалағааңсаса*, енді *ауылғааңсады* (Ғ. Мұстафин).	Ал Вотинцевке келіп сәлемдесуден бұрын Бейми Ташкенттегі АҚШ консулы Тредуэлл *мырзаға жолығып шыққан* (Ш. Мұртаза).

$М_6Е \rightarrow М_жЕ$ сөз тіркестері.

Барыс, жатыс септіктері алмасып қолданылғанда мекендік, мезгілдік мағына береді. Өздерінің мағынасына орай мекенді білдіретін сөз тек жатыс септік тұлғада меңгерілуге тиіс болып көрінгенімен, бірқатар етістіктер тілімізде барыс септік тұлғасында да тіркеседі: *суда шомылды- суға шомылды, далада ойнады- далаға ойнады*. Қазір тілімізде осылай айтыла береді. Дегенмен, әрбір сөз бен грамматикалық тұлғаның мәнін, қызметін саралап отыратын жазба тілде мұндай параллельдерге талғаушылықпен қарау бар. Екеуі де пысықтауыштық қатынаста жұмсалса да, қазіргі әдеби нормада бағыныңқы сыңары барыс септік жалғауында келетін тіркестер басым орын алады. Махмуд Қашқари сөздігінде мынадай фактілер де ұшырасады: сөз барыс жалғауында қолданылса да, жатыс жалғауын қабылдаса да, оның синтаксистік құрылым құрамындағы қызметі де мәні де өзгермейді: *оғлан сувда чөмді- бала суға сүңгіді*.Бұл құбылысты Е. Ағманов екі септіктің де бір күйде қалыптасу сыры сол меңгеруші етістікте болу керек деп есептейді *[Ағманов Е.,1992,16-б.]*.

Түрколог Н.К. Дмитриев «Грамматика башкирского языка» атты еңбегінде барыс, жатыс септіктерінің ара жігінің ажырамағанын айтады. Оның пікірінше, «Кейбір түркі тілдерінде барыс септігі мен жатыс септіктерінің қызметі араласап келеді, яғни барыс септік жатыс септіктің орнына қолданылады және керісінше» *[Дмитриев Н.К.,1948, 63-б.]*.Мысалы, *Мен өйде бардым* (я пошел домой) және *Мен өйге қалдым* (я остался в доме). Якут тілінде бұл екі сөйлем бір септікпен (барыс септік) беріледі: *мен жиеге бардым* және *мен жиеге каллым*.

Тілші ғалым Р.Досжан «XI-XII ғасыр ескерткіштерінің тіліндегі септіктердің алмасып қолданылуы» атты мақаласында септіктердің алмасып жұмсалуын салыстырмалы түрде алғанда сирек құбылыс екенін айта келіп, олардың өзіндік себептерін атап өтеді. Оның біріншісі, ежелгі дәуірлердегі септіктердің семантикалық жіктелуінің толық айқындалмауы болса, екіншіден, етістіктердің контекстегі қызметтерінің бүгінгіден бөлек өзіндік сипаттарында болуы деген тұжырым жасайды *[Досжан Р.,2001,38-б.]*.

II. Табыс жалғаулы етістікті сөз тіркестері. $М_тЕ \rightarrow М_6Е$ сөз тіркестері.

Табыс септік жалғауы өзі жалғанған сөздерді тек етістіктермен қиюластырып, қимыл әрекеттің тікелей бағытталған объектісін көрсетеді де, сөйлемде *тура толықтауыш* қызметін атқарады. Мұндай жағдайда тура толықтауыш етістіктің жетегінде айтылып, өзі тіркескен сөзге мағыналық және тұлғалық жағынан да түгелдей тәуелді болады. Жалпы алғанда адамның еңбек процесімен, іс-әрекетімен байланысты етістіктер сөздердің табыс жалғауында тұруын қажет етеді, ал кісінің көңіл-күйін, қозғалыс-әрекетін, қалпын білдіретін етістіктер, әдетте, сөздердің *барыс, жатыс шығыс, көмектес септік* жалғауларында келуін талап етеді. Табыс септіктегі сөзді меңгеріп тіркес құрайтын сабақты етістіктер: *тазалады (бөлмені), ашты (есікті)*.

Мысалы: Бұл Әбубәкірді *еліктегені* (Ғ. Мұстафин). *Еліктеді* сөзі сабақты етістік болғандықтан объектіні атайтын сөзді табыс септікте меңгереді. Дегенмен, өзімен мағыналас келетін етістіктердің ықпалымен (*қызықтады,сүйсінді) еліктеді* тура объектіні жанама объект ретінде (барыс септікте- *досына еліктеді*) меңгеретіні бар: *досын еліктеді- досына еліктеді*. Сөйленістерде мұндай фактілер көптеп кездеседі. Сөздердің тіркесу заңдылықтарына олардың басқа сөздермен семантикалық, грамматикалық қатынастың әсерін профессор Р.С. Әмір *ұрысты* сөзінің табыс және барыс септігіндегі сөздерді (*баланы ұрысты- балаға ұрысты*) меңгеруін келтіреді *[Әмір Р.С.,Әмірова Ж.Р.,1998, 47-б.]*.

$М_тЕ \rightarrow М_шЕ$ сөз тіркестері.

Меңгеру амалы арқылы құрылған басқа етістікті сөз тіркестері сияқты тура объектілік қатынасқа түсетін сөздің табыс, шығыс септік формаларында меңгеріліп келуін мына жағдайдан байқауға болады. Объект қамтылу мөлшері жағынан бейтарап аталса, ол сөз табыс септік формасында тіркеседі. Мысалы: Үлкендердің *қолын ұстады* (Ғ.Мұстафин). Объект түгел қамтылмай, мөлшерлеп қамтылғанын атау қажет болғанда, бағыныңқы сөз шығыс септік тұлғасында меңгеріледі. Мысалы: Қарасұңқар бір сәтке үнсіз қалып, тамағын жібіткісі келгендей *қымыздан сімірді* (Ә.Әлімжанов). Көркем әдебиеттерде мұндай тіркестердің ішінен **$М_тЕ$** сөз тіркестерінің басым қолданылатынын байқадық.

III. Жатыс жалғаулы сөз тіркестері. $М_жЕ→ М_6Е$ сөз тіркестері.

Бұл екі септік алмасып қолданылғанда мекендік, мезгілдік мағына береді. Мысалы: Осы кездескеннен бастап, Абай Ерболды бес күндей жібермей, өз *аулында қонақ етті* (М.Әуезов) деген сөйлемдегі *аулында* сөзін барыс септігіне қойып айтуға болады: *аулына қонақ етті*. Бұл екі септіктің жалғаулары жарыса қолданылса да, көп ретте жатыс жалғауының жұмсалуы орын алады.

$М_жЕ$ сөзтіркестері мен **$М_6Е$** сөз тіркестерінің алмасып жұмсалуы көне дәуір тілінде де болған. Бұл туралы Е. Ағманов «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі» атты зерттеу еңбегінде **$М_жЕ$** және **$М_6Е$** сөз тіркестерінің байланысу тәсілінде өзгешелік болғанымен, мағыналық жағынан да, грамматикалық қызмет тұрғысынан да бір- бірінен ешбір айырмашылығының жоқтығын және етістіктердің септік жалғаулы сөздерді талғап меңгеруі сол кездің өзінде біртіндеп орныға бастағанын айтады. Ол барыс, жатыс септік жалғауындағы сөздерді қатар меңгере алатын етістіктер тобына (V-VIII ғасырда) мына етістіктерді атайды: бол, адарыл (айырыл), тег (тию), қыл, йәт (жет), бэр, бар, көр т.б. *[Ағманов Е.,1992,174-б.]*. Жатыс септік жалғауының барыс септік орнына қолданылуы кейінгі қыпшақ ескерткіштерінде де бар. Э. Наджип бұған мынадай мысалдар келтіреді: *Оғрының йолында бырақты*«Ұрылар жолына тастады», йүгүн йерде қойуп «Жүгін жерге қойып»*[-Наджип Э.Н., 1965, 45-б.]*.

$М_жЕ→ М_кЕ$ сөз тіркестері. Жатыс септігі табиғатында мекенді, орынды білдіретіндіктен, мұндай септік жалғауы арқылы қалыптасқан сөз тіркестері, ең алдымен, көлемдік қатынасты білдіреді. **$М_жЕ$** сөз тіркестерінің даму барысында мына ерекшеліктерді аңғаруға болады: етістіктердің ішінен жатыс жалғаулы сөздермен тіркесуге бейім тұратын қалыпты білдіретін етістіктер (*отыр, тұр, жүр, жатыр*), олар Орхон-Енисей ескерткіштер тілінде қазіргі кезбен салыстырғанда сирек қолданылады.

Бірқатар етістіктер *(сақтау, қалу, жұмыс істеу, болу, көрсетілу, тәрбиелену)* сөздердің жатыс жалғауында тұруын белгілі дәрежеде қажет етеді.Мұндай етістіктермен тіркесетін жатыс жалғаулы есімдер объектілік (толықтауыштық) және пысықтауыштық қатынастарда жұмсалады.

Мысалы:Сол кезде *жылағанда* біздерді *кім жұбатады*(А.Мекебаев). Мына мысалдан байқағандай **$М_жЕ$**сөз тіркестері**$М_6Е$**және **$М_кЕ$**сөз тіркестеріне синоним болып, етістіктермен тіркесетін жатыс жалғаулы есімдер объектілік (толықтауыштық) және пысықтауыштық қатынастарда жұмсалады **($М_жЕ$ □ $М_кЕ$); ($М_жЕ$ □ $М_6Е$).**

Орхон-Енисей ескерткіштер тіліндегі жатыс жалғаулы сөз тіркестері өз міндетінен тыс шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің де қызметін атқарған. Бұл туралы С.Е. Малов пен Н.К. Дмитриев VIII ғасырдағы Орхон ескерткіштерінде шығыс септік жалғауының болмағандығын, оның қасиетін жатыс септік жалғауы атқарғандығын айтады *[Малов С.Е.,1951,61-б]*.

Жатыс септіктің шығыс септік мәнінде қолданылу фактісі кейінгі Алтын Орда ескерткіштерінде де байқалады*[Наджип Э.Н.,1965, 45-б.]*. Қазіргі қазақ тілінде жатыс септік тұлғасының мекендік мағынада шығыс қызметінде қолданылуы актив құбылыс емес. Дегенмен, кейде жатыс септік пен шығыс септіктің осындай семантикалық мәнде қолданылуы сирек болса да ұшырасады: *көшеде тауып алды– көшеден тауып алды.*

Мұндай құбылыс мағыналық жағынан тек контексте айқындалған. Егер жатыс септік тұлғалы сөз тіркестері көлемдік, мезгілдік мағыналарда жұмсалса, онда олар өз міндетін атқарады да, қимыл әрекеттің басталар орнын, шығар жерін білдірсе шығыс жалғаулы сөз тіркестерінің қызметін атқарған.

IV. Шығыс жалғаулы сөз тіркестері. $М_шЕ→ М_6Е$ сөз тіркестері.

1. Саурық батырдың келгенін айтып үлгерген сәтте, білтелі мылтықпен атылған оқ, Қаракісі *батырдың кеудесінен тиді* (Т. Алмабеков). Бұл сөйлемдегі *кеудесінен тиді* сөз тіркесінен бағыныңқы компоненті негізінен барыс тұлғасын (*кеудесіне тиді*) қабылдайтыны белгілі. Соған қарамастан шығыс септігінің жалғауы арқылы байланысуы тіл икемділігінің, орамдылығының бір қырын танытса керек. Бұл тіркестердің айырмашылығы қолданылу ыңғайында көрінеді. Барыс септігі жұмсалатын вариант тек ауызекі сөйлеу тілінде ғана емес, жазба тілде де мол, әрі өнімді ұшырасады.

$М_шЕ→ М_тЕ$ сөз тіркестері. 1. Үстіне қалың киім киген ақсақал біз құдайы қонақпыз, – деп *табалдырықтан аттады* (Т.Әсемқұлов) деген сөйлемдегі *табалдырықтан аттады* сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарына табыс септік жалғауын (*табалдырықты аттады*) жалғап айтуға болады. Бірақ олардың әрқайсысына тән нәзік мағыналар бар. Етістік оқиғаның, қимылдың тез, шапшаң болғандығын білдіргенде, өзімен қатынасқа түскен сөздің шығыс септігінде (*табалдырықтан аттады)* тұруын керек етеді. Егер ол етістік іс-әрекеттің созылыңқылығын немесе баяу болуын көрсетсе, оған қатысты тура объект табыс септігінде *(табалдырықты аттады)* тұрады.

Л.К. Граудина грамматикалық жүйенің тұрақтылығы көптеген факторларға, соның ішінде элементтердің әсері мен өзара әрекетінің дәрежесіне байланысты екенін атап өтеді*[Граудина Л.К.,1977,146-б.]*. Осы пікірден ұғатынымыз белгілі бір тілдік фактінің орнықты сипат алуына әсер ететін тілдік құбылыстарды, элементтердің өзара қарым-қатынасының деңгейін ажырата білуіміз керек. Бұл меңгеру амалымен жасалатын сөз тіркестеріне де қатысты.

Бір септік жалғауының орнына екінші септік

жалғауының қолданылу ерекшелігі қазақ тілінде ғана емес, басқа түркі тілдерінде де бұрыннан бар заңдылық. Куман тілінде (X-XVғ.) шығыс жалғауы *ілік, табыс, көмектес,жатыс*септіктердің орнына жұмсалатын болған*[Құрышжанов Ә.,1958, 80-б.]*. Куман тілі мен қазіргі қазақ тілдерінің арасында шығыс септіктің мағыналары жөнінен айта қаларлықтай айырмашылықтар жоқ. Тек қазақ тіліндегі шығыс септік куман тіліндегідей ілік септіктің орнына қолданылмайды*[Құрышжанов Ә.,1958,81-б.]*.

Қазіргі қазақ тілінде шығыс септік жалғауының табыс септік орнына қолданылу фактісі көне түркі ескерткіштерінде де байқалады: Сувдан кечүрді (МҚ) «Суды ішкізді». Отдан кечіріп сынады. (ҚҚ) «Отты кешіріп сынады». Тілші ғалым Е. Ағманов өзінің зерттеуінде шығыс септік V-VIII ғасырларда (оған дейін де) үш түрлі формада берілген болу керек деген пікір айтады: жатыс жалғауы арқылы, 2) шығыс жалғауы арқылы, 3)атау түрінде*[Ағманов Е., 1992, 178-б.]*. Бұл жерде автордың айтайын деген ойы нөльдік форманы атау септігінің шығыс септік қызметінде қолданылуы емес, шығыс септік жалғауының түсіріліп айтылуы болып табылады.

V. Көмектес жалғаулы етістікті сөз тіркестері. $М_кЕ \rightarrow М_бЕ$ сөз тіркестері.

Меңгеру жолымен құралған синонимдердің ішінде барыс және көмектес септік жалғауларының алмасуы арқылы жасалған синонимдер көп кездеседі. Қимылдың мақсаттылығын білдірсе, көмектес септік жалғауын керек етеді, ал қимыл, іс кездейсоқтықты танытса, барыс септік жалғауында тұрады. Мысалы:Жолға шығарының алдында Асқар Ақтұмадағы Дәмеш апайдікінде болып, Сапар *ақсақалғакездесті (*Ә.Әлімжанов). Сөйлемдегі *ақсақалға кездесті*тіркесті *ақсақалменкездесті* деп алмастырып айтуға болады.

Септік жалғауларының алмасып жұмсалуына орыс тілінің ықпалы туралы профессор М. Сергалиевтің жоғарыда аталған еңбегінде*[Сергалиев М. С., 1991]*.

сөз болады. Мұндай әсер барыс және көмектес септіктегі сөздердің орын ауыстыра қолданылуында көзге түседі.

$М_кЕ \rightarrow М_шЕ$ сөз тіркестері. Көп жағдайда тіркестің іс-қимылға құрал ретіндегі заттық қатынасын білдіретін қызметі мен себептік мағынаны білдіру қасиеті басымырақ болғандықтан, оларды дәл ажыратып табуға қиындық келтіреді. Мысалы: *Адаммен* мансап қасиет *табады* (М.Әуезов). Бұл сөйлемдегі *адаммен табады* тіркестің бағыныңқы сыңарын шығыс септігіне қойып айтсақ, айтарлықтай өзгеріс байқалмайды, әрі қимыл әрекеттің себебін білдіреді: *адамнан табады*.Себептік мағына анық, басым көрінетін жағдайда **$М_кЕ$**тіркес**$М_бЕ$**және**$М_шЕ$**тіркестерге қызметтес болып келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдеби тілдің негізгі белгісі болып табылатын норма – тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс.

Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестеріндегі вариантылықтың болуына тілдің дамуы мен сыртқы және тіл жүйесіндегі ішкі факторлар себеп болады.

Тілдің жекелеген бөлшек элементтерінің жұмсалу заңдылығы бар. Ондайлар тілдің ішкі даму заңы бойынша жүйелілік қасиетке ие болып, тіл жұмсау дағдысы арқылы үйреншікті қалыпқа түседі. Әдеби тіл өзінің ілгері даму бағытында қазақ тілінің табиғатына тән заңдылықтарды бойына сіңіріп, тілдің қазіргісі мен болашағы үшін тірек болатынын аңғарамыз.

Ауызекі сөйлеу тілінде септік жалғауларының алмасып жұмсалуы жиі ұшырайды. Тілде әр типті сөз тіркестер белгілі бір мағынаны білдіріп жеке дара не оқшау жұмсалмайды. Бұл құбылыс қолданысқа түскенде анық көрінеді. Олар көп жағдайда қызметі, білдіретін мағынасы жағынан бір-біріне жуықтасып, бір-біріне синонимдес болып келетін жайлары өте көп болады. Бұлай болуы септік жалғауларының сөйлем ішіндегі, сөз тіркестеріндегі қызметіне байланысты. Екінші жағынан басыңқы сөздің жұмсалу жағдайына да қатысты.

Сонымен, қазақ тіліндегі меңгеру амалымен құрылған етістіктісөз тіркестерінің жұмсалым ерекшеліктеріне байланысты мынадай жайларды байқауға болады:

- Барыс, шығыс, көмектес септіктер негізгі басты мағынасы, қызметі жағынан жеке дара жұмсалады.
- Аталған септіктер себептік қатынасты білдіруде синонимдес болып келеді. Тіркестердің синонимдес болып келуінің өзі белгілі бір сөздерді жалғастыру тұсында ғана көрінуі мүмкін.
- Тіркестегі басыңқы сөздің жұмсалу реттілігіне де қатысты.
- Септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің жұмсалуы септеулік шылаулардың тиісті орнында жұмсалмай, басқа септік жалғауларының орын алмастырып жұмсалуына жағдай жасайды.
- Жазба тіліне ауызекі сөйлеу тілінің ықпалы ерекше. Сөйлеу тілінде мәтін ыңғайына қарай септіктер орын ауыстырылып және түсіріліп айту жиі ұшырасады.

Сөз тіркестері мен сөйлемдердің де құралуында, жеке стильге тән жұмсалуында жалпыға ортақ қалып болады. Ол қалыптың сақталуы грамматикалық құрылыстың жетіліп жақсаруына, тіл негіздерінің біршама орнықты, тұрақты болуына, олардың қасиеттерінің арта түсуіне ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.:Просвещение, 1978. – 239 с.
2. Әмір Р.С. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 100 б.
3. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания // Советская тюркология. – 1972. – №4 –С 3-11.
4. Граудина Л.К. Словоизменительные варианты: вес переменных элементов в грамматике (формы существительных) // Грамматика и норма. –М.: Наука, 1977. – С. 144-170.
5.Серғалиев М.С. Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. -80 б.
6. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. –Алматы: Рауан,1992. -240 б.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М.-Л.: Изд-во Ан СССР, 1948. – 276 с.
8. Досжан Р. XI-XII ғасыр ескерткіштерінің тіліндегі септіктердің алмасып қолданылуы // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2001. -№ 11. -35-38 бб.
9. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. –Алматы: Санат, 1998.-192 б.
10.Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV в., АДД. –М., 1965. –С. 117.
11. МаловС.Е. Памятникидревнетюркскойписьменности. –М.– Л.: Издат-воАНСССР, 1951. – 452 с.
12. Құрышжанов Ә. Codex Cumanicus тіліндегі мекендік ұғымды білдіретін септіктердің мағыналары //Вопросы истории диалектологии казахского языка. –Алматы: Изд-во АН Каз. ССР, 1958. – Вып.1.–С. 74-82.

УДК 323.28

TAZHITOVA GULZHAKHAN ZARUBAEVNA
PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

SAGIMBAYEVA JANNAT ELEMESOVNA
Associate Professor of Foreign Languages Department of
L.N. Gumilyov Eurasian National University

KUSSAINOVA RAISA ESENOVNA
Senior Teacher of Foreign Languages Department of
L.N. Gumilyov Eurasian National University

REALIZATION OF REGIONAL APPROACH IN TEACHING ENGLISH AT UNIVERSITIES

Түйін. Мақалада жоғары оқу орындарында ағылшын тілі сабақтарында аймақтық тұғырды жүзеге асырудың ерекшеліктері қарастырылған. Білім беруде аймақтық тұғырды жүзеге асыруөнегелі, ұлт сүйгіш, отансүйгіштік дәстүрді жастардың бойына дарыту, патриоттық рухта тәрбиелеу үшін аса құнды болып саналады.

Түйінді сөздер: аймақтық тұғыр, білім беру, ағылшын тілін оқыту, аймақтық, әдіс тәсілдер.

Резюме: В статье рассматриваются особенности реализации регионального подхода к преподаванию английского языка в высшей школе. Реализация регионального подхода в образовании неоценима для воспитания у молодежи традиции любви и уважения к нации, Родины, патриотическогодуха.

Ключевые слова: региональный подход, образование, преподавание английского языка, региональный, методы и приемы.

Summary. The article discusses the features of the implementation of a regional approach to teaching English in higher education. The implementation of a regional approach to education is invaluable for educating young people in the traditions of love and respect for the nation, homeland, and patriotic spirit.

Key words: regional approach, education, teaching English, regionality, activities.

One of the trends in improving the domestic education system at the present stage is regionality, reflecting the specifics of Kazakhstani society – the diversity in the socio-economic development of the regions, the difference in their natural, cultural, national and historical features.

The word “regionality”means the geographical position of the city orvillage, the position of the population in the region [J.Butterfield, 2009, p.517].

In the process of implementing the principle of regionality in the educational process, educational institutions solve such problems of humanizing education as level and profile differentiation of education, intersubject integration, practical orientation of education, stimulating cognitive interest and expanding students' knowledge about the national and regional identity of the region of residence. Moreover, it fulfills the order of society for an active and socially adapted person under the influence of socio-economic transformations. With the culturally-oriented nature of modern education, taking into account the principle of regionality, education is aimed at introducing the student to ethnic, regional, Kazakh and world culture, contributes to his ethnic and civic identification, the formation of universal values, the general culture of the personality, the creation of conditions for its self-determination and self-realization.

The state program "Orientation to the Future: Spiritual Revival" has shown a vivid example of development of independent Kazakhstan and its concrete steps. The President emphasized the importance of knowing history: "We need to look into the past, both in order to understand the present and to visualize the future"[Nazarbayev.N.A., 2017,p.18]. This is connected that students should know their regions, history and culture of the regions.

Many Kazakh and world scholars were dealing with the issue of regionality. For example, a scholar Kalkeeva K.R. raised the problem of transforming historical knowledge into classes, Kurmanayeva D.K. devoted her scientific work to the improving the content of teaching a foreign language of students of non-linguistic specialties based on regional material (on the example of the Zhezkazgan region) [Kalkeyeva K.R.,2010, p.180, Kurmanayeva D.K., 2012, p115].

A Russian scholar E.A.Aksentyeva noted that the need for regionalization of the content of education is determined by the modern development of education in changing socio-economic and political conditions. The trends of social development set

the task of creating a person who owns the sum of knowledge, methods of activity, systemic values that would allow them to adapt to the local social and natural environment, to the renewed economic situation, would prepare for fulfillment of social functions necessary in the conditions of the region[E.A.Aksentyeva, 2015, p.11].

Sri SupiahCahyati, CynantiaRahmijat stated that "Local knowledge is formed as a local culture of excellence as well as the geographical conditions in the broad sense. Local wisdom is reflected in the values, customs and maxims and other forms of public life. With the implementation of value-laden local wisdom, the younger generation can be formed in terms of education holistically and preserve their culture better [Sri S.C., 2019, p.21]. This means that use of regional values should be involved into teaching process and students are able to benefit from it keeping in mind their own history and culture.

In the practice of teaching English at universities, an approach has been developed in which English acts mainly as a means of familiarizing the culture of the countries of the language being studied. As a result, students are not always able to describe the facts and phenomena related to the culture of their native land in English in the process of real communication, talk about the originality of their native land and make it the property of world culture.

Thus, the need arises to include the regional component of the content of education in teaching English at universities. The solution to this problem is provided by the implementation in the practice of teaching English of a personality-oriented and culturally-oriented approaches, within which regional knowledge acquires not only applied value, but also helps prepare students for life in modern conditions, to form their moral position as a citizen of Kazakhstan – a citizen of the world, to foster preparedness and desire to participate in a dialogue of cultures with other peoples.

To highlight the need for the introduction of the regional component in English lessons, we note the characteristics of our time: an increase in migration flows; increase in the number of transnational corporations in the Kazakhstan market; tourism development; the development of cultural ties at different levels; expansion of cooperation between educational institutions of Kazakhstan and other countries. Objectively, a situation arises in which students are members of a multicultural society. That is, they will study in it, work and just live.

Therefore, the goal of teaching English at the present stage is the development of the learner's personality, who wants to and is able to participate in intercultural communication, which implies the development of students' desire and ability to enter into a dialogue of cultures with other people, education in the spirit of perceiving other languages and cultures as equal, original and valuable. The need to teach English, taking into account the ethnocultural and regional component, is dictated by the fact that understanding a different culture is possible only on the basis of one's own knowledge. Lack of knowledge about the culture of their region, as well as about the culture of the countries of the language being studied, is a source of misunderstanding, conflicts and crises in the process of intercultural communication. Therefore, one of the leading tasks of language education at the present stage is the formation of students' sociocultural competence, which involves the ability to navigate various types of cultures, understand, compare, and be able to explain the phenomena and facts of native and foreign cultures in the process of intercultural communication. The elements of regional culture in comparison with the culture of the countries of the studied language in combination with linguistic phenomena act as the basis of communication, a means of creating situationality, maintaining the motivation of learning.

For a successful existence in a multicultural society, it is necessary to become a multicultural linguistic personality, able to recognize the features of own culture and recognize other cultures. Naturally, in addition to the relevant knowledge and skills, it is necessary to form a tolerant attitude towards other cultures.

In order to realize the regional component in teaching process the authors tried to incorporate the material related to regions in English classes for non – linguistic specialties. For teachingthe theme "Family" students were offered the material about Kazakh family and the activities were created for practice. Forexample:

Students had to listen to the dialogue in the Kazakh family where the grammar theme was introduced.

Son: Do you know that we are working tomorrow?

Daughter in law: We don't know what to do with our kids? What are you doing tomorrow, dad?

Father: I am going to meet my relatives from Almaty at the train station tomorrow. Ask your mother.

Mother: I am going shopping with my sisters to Khan Shatyr. I have planned it since last week.

Son: Granny, What about you?

Granny: I think I can't. My back is really hurts today.

Son: Granny, we love you, please.

Granny: Ok, I will stay with my lovely kids.

During the listening task students had to find the Future forms in the dialogue. Then, they were given a small text about Kazakh family.

Kazakh family values

A family is a group of people ***affiliated by consanguinity, affinity,*** *or* ***co-residence consumption****. A Kazakh family is a group of strongly related people where the* ***best spiritual and moral values*** *of the people of Kazakhstan – tolerance, hard work,*

love for their native land, respect for elders, ***hospitality,*** *and focus on the future* ***are passed from generation to generation****. Families* ***strengthen*** *these qualities: young people get key knowledge about the importance of* ***responsible marriage****, constant care of the children, and respect for the older generation. The family is* ***at the core*** *of society in Kazakhstan. It is the basis of all new developments in our country's economy, culture, and social policy*[Sagimbayeva. J.E., 2015, p.213].

Active vocabulary and definitions:

affiliated by consanguinity – related by blood

affinity – related by marriage

consumption – the act of consuming something

best spiritual and moral values – holy and ethical importance

tolerance – patience

hospitality kindness – in welcoming guests and strangers

are passed from generation to generation – to give from one age group to another age group

strengthen – to make strong

responsible marriage – accepting all responsibilities of the relationship between a married couple

at the core – in the centre

When students have introduced with a vocabulary and skimmed the text they were offered practice exercises such as: match the words and word combinations with their definitions, complete the table, fill in the gapsand do the test tasks.

1. Match the words and word combinations with their definitions

from generation to generation	acceptingallresponsibilities
hospitality	holyandethicalimportance
responsiblemarriage	from one age group to anotherage
bestspiritualandmoralvalues	patience
consumption	relatedbyblood
affiliate by	inthecentre
strengthen	relatedbymarriage
at the core	theactofconsumingsomething
tolerance	tomakestrong
affinity	kindnessinwelcoming

2. Complete the table

Noun	Verb	Adjective
consumption		
		responsible
	strengthen	
	Affiliate	
hospitality	-	

3. Fill in the gaps with the correct form of the future forms

1. I'd love a cup of tea. – Good idea. I … make some tea.

2. What is Temirlan studying? – Medicine. He …. be a doctor.

3. Will you invite him to your party? – No, he … leaving tomorrow.

4. Don't forget to give him your keys. No, I … give them now.

5. What are you doing over the summer?- We … spend it in Burabay.

6. Is your sister happy with her new job? No, she … resign.

4. Test. Choose the correct future form.

1. I don't understand a word I think I ...

A) fail.

B) am going to fail

C) am failing

2. They love each other very much. They ...have responsible marriage.

A) are having

B) will

C) are going to have

3. I think that two countries ... their relations soon.

A) strengthen

B) is going to strengthen

C) will strengthen

4. When you are in Kazakhstan you ... astonished by hospitality of Kazakh people.

A) will be

B) will be going to

C) are being

5. He ... talk about Kazakh family traditions on his first lecture next week.

A) is

B) will talk

C) is going to

Having practiced the above given exercises students had to compare the family values of Kazakhstan and the English speaking country.

Thus, the training in the framework of the implementation of the regional component in the English lessons is aimed at improving communicative and cognitive skills, systematizing and deepening knowledge about the native land, comparing, finding general and private with the corresponding elements of English and world culture, sharing this knowledge in conditions foreign language communication and education.

The realization of a regional approach in English lessons is considered as a powerful component of state policy in the field of strengthening the self-consciousness of the younger generation, understanding the identity, uniqueness of our culture, traditions and historical heritage.

REFERENCES:

1. Butterfield J. Oxford Dictionary of American Englis. Oxford University Press. 2009.p. 517
2. NazarbayevN.A.«Orientation to the future: spiritual revival» 2017
3. Kalkeyeva K.R. Theoretical and methodological foundations for the systematization and construction of the content of the history of pedagogy and education in Kazakhstan.Dissertation Abstract. Karagandy.2010. p.180
4. Kurmanayeva D.K. Improving the content of teaching a foreign language to students of non-linguistic specialties based on regional material (on the example of the Zhezkazgan region) Bishkek. 2012 – p.115
5. E.A.Aksentyeva "Role of a regional component in the higher education in the process of training of a foreign language". Education and Pedagogy. 2015 – p.11-16
6. Sri S.C., Cynantia R. Exploring local values and culture in English textbook.SocialSciences, 2019 -p.21
7. J.E.Sagimbayeva and othersDigital Educational Resources. www.moodle.enu.kz 2015. p.213

УДК 316.422.4

ХАМИТОВА НАЗЕРКЕ ЕРМЕКОВНА
магистрант 1 курса
Кафедры Дальнего Востока
Казахского Национального университета им. Аль-Фараби

ЦЕНТРАЛЬНО АЗИАТСКАЯ ПАРАДИГМА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Түйін. Бұл мақалада Орталық Азия елдерінің мәдениетті аспектілері қарастырылады. Соңғы кездері иммиграциялық ағымдар мен жаһандану процесінің нәтижесінде әлемнің көптеген аймақтары мәдени өзгерістерге ие болды, сондықтан олар мәдени проблемаларға ұшырайды. Мақалада Орталық Азияның мультимәдениеті туралы түсінік берілген және келесі мәселелер қарастырылған: «Кеңес Одағының мәдениетке әсері», «Тарихи талаптар мен қазіргі болжамдар», «Тіл құқығы», «Позитивті ықпал», «Әйел және отбасы құндылықтары». Қорытындылай келе, біз кеңестік өркениеттің шынайы мәдени құндылықтардың қалыптасуына қалай әсер еткендігін көруге болады.

Түйінді сөздер: мультимәдениеттілік, Орталық Азия, Кеңес Одағы, мәдениетаралық қатынастар, ислам діні.

Резюме. В этой статье рассматривается мультикультурный аспект стран Центральной Азии. В последнее время из-за иммиграционных потоков и процесса глобализации многие регионы мира становятся культурно разнообразными, вследствие чего испытывают успехи и неудачи, связанные с культурными проблемами. В статье дается обзор мультикультурализма Центральной Азии и обсуждаются следующие вопросы: "Влияние Советского Союза на культуру", "Исторические претензии и современные прогнозы", "Языковые права", "Позитивные влияния", "Женщины и Семейные ценности".В конце приводится заключение того, насколько советская цивилизация оказало влияние для формирования настоящих культурных ценностей.

Ключевые слова: мультикультурализм, Центральная Азия, Советский Союз, межкультурные взаимоотношения, религия, ислам.

Summary. This article about the multicultural aspect of the Central Asian countries. Recently, due to immigration flows and the process of globalization, many regions of the world have become culturally diverse, which is why they experience successes and failures related to cultural problems. The article reviews the multiculturalism of Central Asia and discusses the following issues: "The influence of the Soviet Union on culture", "Historical claims and modern forecasts", "Language rights", "Positive influences", "Women and family values". At the end, the author concludes how much influence the Soviet civilization had on the formation of real cultural values.

Keywords: multiculturalism, Central Asia, Soviet Union, intercultural relations, religion, Islam.

Понятие «мультикультурализм» часто используется как синоним культурного разнообразия. Говоря о Западной, Центральной и Южной Азии, важно проводить различие между существованием и сожительством культурно разнообразных групп с явной политикой или программой процесса развитиямультикультурализма в стране, которые были желательны и приняты современным государством. В странах Азии, особенно в Центральной и Южной Азии, нередко встречается сосуществование большого числа этнолингвистических и религиозных групп.

Что такое «Центральная Азия» и гдеона находится? Центральная Азия расположена в самом сердце Евразийского континента, между Китаем и Каспийским морем. Сегодня к этому региону относят пять независимых стран (бывшие республики СССР), чья общая площадь суши составляет более 3,9 миллиона квадратных километров. Он граничит с высокими Памирскими горами на юге и обширной русской тайгой на севере. Люди Центральной Азии представляют собой разнообразную смесь культур, языков и религий. На территории проживают также этнические русские, украинцы, поляки, евреи, корейцы и немцы, которыенаселены по степям, пескам и горам Средней Азии.

Этническое разнообразие, присутствующее сегодня в Центральной Азии, является результатом многовековых контактов между многими народами Евразии. Центральная Азия была домом для множества разных народов, которые представляют большое количество языков и культур. Как мы знаем, любая культура и в то же время любые изменения в этой же культуре исходят из внешнего влияния.

В VIII веке мусульманские армии вторглись в оседлые оазисы Центральной Азии и способствовали распространению ислама среди коренных иранских народов. В XIII веке армии Чингисхана пронеслись по степям Центральной Азии, привезя с собой тысячи тюркских кочевников,

которые внесли свои языки и традиции в культуру и историю региона. Процесс исламизации и смешения тюркских и иранских практик преобразовались в важные черты разных культурных структур Центральной Азии[Шарипова Р., 2016, с. 125-126].Каждый из них имеет уникальное культурное наследие, десятки различных этнических групп в Центральной Азии и имеют более чем столетнюю историю русского, а затем и советского господства.

Таким образом, мы говорим о цивилизации тюркского мира, о цивилизованной самоидентификации. Эта близость несомненна по многим причинам: языковым – все тюрки говорят на близких языках; культурным-элементы их культур сходятся во многом, для них характерны одинаковые эпосы, мифы; историческим-их объединяет общая история; экономическим – экономики за время их жизни стали взаимосвязаны. Следующие интегративные факторы характерны для этих стран:

– Общая для всех вера – ислам. Хотя и нет так широко распространенный во всех них в смысле единой приверженности к нормам ислама и разбавленности классических канонов веры местными элементами.

- Привнесенная исламом арабская культура, что нашло свое выражение в письменности, по крайней мере, до советских времен грамота была основана на арабском письме и связана с Кораном и богословием.

– Корневое родство всех тюркоязычных народов центрально-азиатского региона, особая культурная среда, созданная языком, который варьируется от этноса к этносу не настолько, чтобы нельзя было понять друг друга, сравнительно позднее выделение современных этносов, составляющих центральноазиатский тюркский мир, из общего субстрата[Нурбекова Ж.А., Жаназарова З.Ж., Рыскулова М.М., 2017, с. 42-46].

Коренные жители Центральной Азии – это люди тюркского и персидского (иранского) происхождения, культурно связанные с турками, иранцами и монголами. Взаимодействие России с местными народами в 18-м и 19-м годах стало первым контактом жителей Центральной Азии с промышленно развитым европейским обществом. Русские царские силы установили колониальное правление на большей части территории в середине и конце XIX века, но только в середине 1920-х годов, примерно через семь лет после большевистской революции, территории Бухары и Хивы попали непосредственно под российскую власть. В 20-30-х годах советские правители дали республикам Средней Азии большую часть своих современных границ. Создавая подразделения, определенные в те годы, советское руководство не собиралось укреплять национальное самосознание. Тем не менее, границы подготовили почву для культурного и лингвистического развития, которая многое сделала для формирования национальностей, присутствующих сегодня в Центральной Азии. В 1930-х и 1940-х годах сталинская параноидная политика привела многих изгнанников из европейской части СССР в Центральную Азию, иногда откладывая целые деревни в степи. После Второй мировой войны центральноазиатские республики подвергались интенсивному периоду индустриализации и русификации, что навсегда изменило образ жизни жителей [Кукушева Н.Э., 2016, с. 117-120].

Выражение «из истории Центральной Азии» или даже просто слово"центральноазиатский народ" заставляют думать о древних кочевниках, которые гордо сражались за свою страну и народ. Поэтому слова кочевники и центральноазиатские страны выражают одинаковые чувства у многих из нас. Согласно истории этих стран, особенности жизней северных и южных кочевников отличались. Если северные кочевники защищали население южных оазисов, то в свою очередь они обеспечивали их взамен пищей и бытовыми необходимостями. По определению в словарях, слово «кочевник» означает тех жителей, которые имеют большое количество скота для корма и лошадей для защиты и охраны своих территории. Можно сказать, что кочевники таким образом, не могли заниматься сельским хозяйством и всегда из-за нужд продуктов питания прибегали к помощи жителям оседлых регионов. И точно также ситуация обстояла с оседлыми жителями, так как они нуждались в животном продукте, им помогали кочевники. Вследствие этого, происходил взаимообмен продуктами питания и сближение культур. Можно сказать, что каждый из них ведут независимую жизнь, но в то же время нуждаются друг в друге, чтобы выжить. В конце концов, люди в Центральной Азии имеют симбиотические отношения в своей жизни. Таким образом, никому не остается секретом, что их общество легко превращается в многокультурное посредством культурной конвергенции в соответствии с их исторической и региональной спецификой обеих жителей. В то же время развитие Великого Шелкового Пути можно назвать одним из истоков начала мультикультурализма на территории стран Центральной Азии. Так как он положил начало не только обмену товарами и доступом каждой из стран на экзотическую вещь, но и открыла огромные возможности на пути к познанию каждого народа в этом мире. И именно благодаря бывшему Советскому Союзу, процесс мультикультурализма приобрела более современный вид и продолжила свое распространение.

Советский Союз на территории центральноазиатских стран, с одной стороны, пытался гомогенизировать и «русифицировать» культурно разнообразные регионы, а с другой стороны,

установил произвольные границы и создал «страны», которые все еще оспариваются. Например, города Бухара и Самарканд, являющиеся частью современного Узбекистана, были объявлены исторически таджикскими ипринадлежат Таджикистану. Установление границ между странами не предназначалось для создания общей культуры, оно определило некоторые основания для формирования будущей отдельной нации в Центральной Азии. Кроме того, в 1930-х и 1940-х годах имело место широкомасштабная иммиграция из европейских регионов бывшего Советского Союза в регионы Центральной Азии, что приводило к богатому культурному разнообразию. В первые десятилетия XX-го века ряд регионов в Южной Азии находился в центре антиколониальных движений или движений за независимость, пытаясь консолидировать единую национальную идентичность. Культурное разнообразие иногда признавалось, но в значительной степени подчинялось стремлению к более однородной национальной идентичности, основанной на религии (ислам в Пакистане, буддизм тхеравады в Шри-Ланке), языке (сингальский язык в Шри-Ланке, бангла в Бангладеш) и этнической принадлежности (пуштун/ Афганец в Афганистане). В Центральной Азии эта консолидация национальной идентичности произошла вместе с распадом бывшего Советского Союза. Если многие современные постсоветские нации столкнулись с крупными этническими и внутренними социальными конфликтами уже в ходе или после провозглашения своего суверенитета, в Казахстане это произошло ранее – в 1986 году. Это обстоятельство на долгие годы отодвинуло ротацию правящих элит, не привело к приходу к власти представителей национально-освободительного движения. [Сарым А., 2017, с. 48-52].

Силы природы также повлияли на жителей Центральной Азии. Центральная Азия – яркий пример того, как среда обитания людей влияет на их культуру и отношение. Узбеки поселились в плодородных долинах Центральной Азии и поэтому имеют богатые традиции приготовления изысканных блюд. Киргизы исторически являются кочевым, горным народом. Многие из их современных традиций берут свое начало от такого изолированного, пастырского образа жизни, который, вероятно, был связан с кыргызским щедрым отношением к гостям издалека.

Центральная Азия является засушливым регионом, но люди, которые там живут, также зависят от аграрного производства. Поэтому вода является ценным товаром для всего региона. Утечка притоков Аральского моря для орошения сельскохозяйственных культур привела к тому, что четвертое по величине внутреннее озеро в мире потеряло более 80% его объема. Иногда вода и орошаемые земли так мало, что люди готовы бороться за них. В 1990 году в Ошской области Кыргызстана произошли беспорядки между узбеками и кыргызами, якобы по поводу прав на землю, пригодную для ведения сельского хозяйства[Чотаева Ч.Д., 2018, с. 75-88].

После обретения независимости в Таджикистане началась гражданская война с различными интересами, борющимися за власть. Конфликт в Таджикистане на самом деле имеет гораздо более сложное происхождение, и поэтому путь к мирному урегулированию чрезвычайно труден. Помимо кровопролития, Центральная Азия сталкивается со многими проблемами разнообразия. Для многих в этом регионе идея мультикультурализма перекликается с отголосками «интернационализма» или «слияния наций», советской политики, направленной на то, чтобы заставить различные народности СССР принять идеологию. Ниже приводится краткое изложение некоторых моментов, когда культурное разнообразие сталкивается с современными реалиями.

Влияние Советского Союза на культуру. Одна из главных дискуссий среди жителей Центральной Азии касается влияния Советской власти на развитие социальной культуры в регионе.

С одной стороны, советское руководство подвергло народы Центральной Азии насильственной коллективизации сельского хозяйства, голоду, деградации окружающей среды, русификации и жесткой цензуре всех средств массовой информации. С другой стороны, режим, возможно, помог модернизировать Центральную Азию путем индустриализации региона и обеспечения всеобщего образования. Уровень грамотности взлетел с 10% до 1917 года до 99% в 1980-х годах. Хотя русский язык активно продвигался в правительственных органах, советское правительство разрешало и даже поощряло издание книг на родных языках и их распространение среди широкой аудитории. Центральная Азия породила всемирно известных ученых, авторов и спортсменов, которые, возможно, не имели возможности развить свои навыки без советской системы образования [Арутюнова М.А., 2012, с. 155-177].

В настоящее время люди из Центральной Азии все еще обсуждают положительные и отрицательные последствия 70-летнего советского правления. Исторические претензии и нынешние политические предрассудки: уважение к культурам включает в себя элемент признательности за их историю. Исторические претензии на определенные территории, однако, не всегда отражают нынешний политический ландшафт. Центральная Азия была разделена на пять стран, которые до 1917 года почти не имели сходства с политической и территориальной ситуацией в Центральной Азии. Фактически большинство специалистов сходятся во мнении, что советская власть целенаправленно создавала сложные и произвольные границы в попытке “разделяй и

властвуй". Некоторыедеятели истории Н. Мингбаев, А. Максудов, Р. Абдуллаев утверждают, что города Бухара и Самарканд (в современном Узбекистане) исторически таджикские и, следовательно, должны принадлежать Таджикистану. На юге Кыргызстана много людей узбекского происхождения. Некоторые россияне претендуют на территории северного Казахстана. Трудно сопоставить исторические и современные территории, особенно когда история подвергается множественным интерпретациям. Некоторые аналитики опасаются, что Центральная Азия может превратиться в другую Югославию, в то время как другие опасаются, что Россия может захотеть восстановить себя в качестве «миротворца» для региона.

Права на язык. В системе американских учебных заведении дебаты о двуязычном образовании пытались сбалансировать социальную полезность общего языка с социальной ответственностью равных возможностей, независимо от родного языка. В Центральной Азии проблемы еще более актуальны. Будучи частью Советского Союза, республики Центральной Азии подвергались как тонкому, так и явному давлению, чтобы принять русский язык как общий, часто за счет местных языков. До 1980-х годов в столице Кыргызстана, Бишкеке была только одна школа, в которой кыргызский язык был языком обучения. Местные ученые были обеспокоены тем, что местные языки исчезнут под повышенным давлением со стороны Москвы. Многие протестовали за право изучать и использовать языки в 1980-х годах. Тем не менее, в то время значительная часть наиболее образованных казахов, кыргызов, таджиков, туркмен и узбеков уже говорила по-русски лучше, чем их "родной" язык, и в каждой республике было трудно найти консенсус относительно "правильного" языка обучения. Бывали моменты, когда казахская интеллигенция газеты «Қазақ» «выступала против блока с «татарами». Она настаивала на необходимости развития казахского языка, считая, что блок с «татарами» приведёт к ассимиляции казахов. Эта группа была и против оседания, полагая, что резкое изменение казахского хозяйственного быта отразится крайне вредно и болезненно на казахском хозяйстве. По существу, интеллигенция стояла на позиции деятелей, идеализировавшие казахский хозяйственный строй, как наиболее «целесообразный» наиболее приспособленный к условиям природы. Они считали вредной всякую ломку казахского быта и придерживание модной «либеральной» «географической» теории общественного развития» [Садыков С., 2014, с. 222-226].

Теперь, когда государства Центральной Азии стали независимыми, проблема стала еще более сложной. Все страны Центральной Азии приняли свой родной язык в качестве "официального" или "государственного" языка, хотя большая часть населения говорит на другом языке, особенно русском, дома, на работе и в школе.

Позитивные влияния. Параллельно с акцентом на русском языке советский режим временами отдавал предпочтение людям русского этнического происхождения для профессиональной и административной работы. Будь то соблазненные новыми возможностями на границе или поощряемые высшими должностными лицами, обеспокоенные ростом рождаемости среди местного населения, русские миллионами иммигрировали в Центральную Азию, став самым крупным меньшинством в регионе. Многие из них занимали важные технические и административные должности. Некоторые утверждают, что этнические русские дискриминируют местное население, в то время как другие подчеркивают присутствие России в качестве основного актива регионального развития. После обретения независимости отношения с этническими русскими остаются неоднозначными. Многие из тех, кто всю жизнь прожил в Центральной Азии, покинули регион, оставив некоторые отрасли экономики без экспертов и специалистов, которые помогли бы им управлять.

Женщины и «семейные ценности». Некоторые утверждают, что Советский Союз много сделал для продвижения прав женщин в регионе. Советская доктрина поддерживала равенство между полами и обучала многих женщин-специалистов, хотя в основном в области образования и медицины. В условиях независимости и экономических реформ многие женщины потеряли свою профессиональную работу. Некоторые были вынуждены выполнять более традиционные роли, присматривая за детьми дома или работая в неформальном секторе экономики. Другие сталкиваются с двойным бременем, им приходится одновременно дополнять или заменять доход своего мужа и вести домашнее хозяйство без поддержки своего мужа. Роль женщин изменилась в советское время и сегодня развивается. Многие обсуждают роль, которую женщины должны играть в то время, когда общество в целом пытается сбалансировать традиционные культурные корни с требованиями современного общества. Как и все дискуссии о культурного разнообразия, проблемы, с которыми сталкивается центральноазиатскиймультикультурализм, проистекают из разных представлений о личности. Добившись независимости, страны Центральной Азии сталкиваются с проблемой достижения консенсуса относительно того, кем они являются как народы или нации и каковы их цели. Принятие и понимание различий в самоопределениях людей в других местах не устранит всех недоразумений между различными группами людей.

Рассматривая мультикультурализм как поли-

тику нациестроительства в странах Центральной Азии, мы неизбежно сталкиваемся с проблемами толерантности, национализма и ксенофобии. В рамках марксистской советской и постсоветской традиции общество понимаетнационализм как нечто негативное, противостоящее пролетарскому интернационализму. Такое понимание национализма глубоко вошло в массовое сознание и во многом еще сохраняется на всем постсоветском пространстве. Таким образом, организация культурного пространства в странах Центральной Азии зависит от культурно-цивилизационной ориентации как молодых и развивающихся стран.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шарипова Р. Иранская история. // Научная статьяпо специальности История и археология. – 2016.– с. 125-126
2. Нурбекова Ж.А., Жаназарова З.Ж., Рыскулова М.М. Значение религии в современном Казахстане: социологический анализ. // Вестн.КазНПУ им. Абая, серия «Социологические и политические науки» – 2017. – № 1(57). – с. 42-46
3. Кукушева Н.Э. Мультикультурализм как теория нациестроительства в Казахстане.// журнал "Грамота"Омский государственный педагогический университет – 2016. – № 12 (74), часть 1. – с. 117-120
4. Сарым А. О нациестроительстве Казахстана. // Сборник эссе Центральной Азии. Программа изучения Центральной Азии Институт европейских, российских и евразийских исследований Школа международных отношений им. ЭллиоттаУниверситетДж. Вашингтона. – 2017. – с. 48-52
5. Чотаева Ч.Д. Мультикультурализм города Бишкек: этничность и язык в советский и постсоветские периоды. // Народы и религии Евразии. – 2018. – №3 (16). – с. 75-88
6. Арутюнова М.А. Языковая политика и статус русского языка в СССР и государствах постсоветского пространства // Вест. Моск. ун-та. Международные отношения и мировая политика. – 2012 – №1(25) – с. 155-177
7. Садыков С. Зарождениеказахской периодической печати и вопросынациональной самоидентификации // Международный научно-популярный журнал "Наука и жизнь Казахстана" – 2014. – № 6 (27) – с. 222-226

УДК: 81-22

ШЫНЫБЕКОВА АЙЖАН САХАНОВНА
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
«Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының меңгерушісі
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

ТҰРАБАЙ ГҮЛДАНА КЕЛІСҚЫЗЫ
магистр, оқытушы
«Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасы
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНДЕГІ ТІЛДІК ҚАТЫНАСТАР

Түйін. Бұл мақалада автор қазақша сөйлеу тіліне тән формулалардың әмбебап табиғатын ашатын тілдік белгілерді, драма тіліндегі сөйлесімнің ұлттық ерекшеліктерін айқындауға тырысқан. Сонымен қатар, сөйлеу этикетінің микрожүйесі – тілдік қатынас барысында әлеуметтік-реттеу қызметін атқаратын тілдік амалдардың жиынтығы. Бұл жүйенің екі жақты бағыты бар, біріншіден, сөйлеу этикеті тілдік жүйеге жатады, оның бірліктері тілдік нормаға тәуелді. Ал, екіншіден, сөйлеу этикеті жалпы этикеттің құрамдас бөлшегі ретінде адамның тәртібін басқаратын басқа формалармен тығыз байланысты екенін түсіндіріп, . объективті шарттар адамдардың әрекетін реттейтін болғандықтан, мұндай әрекетті өзіне сай ережелер, нормативтер бақылауын көрсетті.

Түйінді сөздер: тіл, тілдік қатынас, сөйлеу этикеті, этикет формулалары, сөйлеу тіліне тән импликатуралар, тіл мәдениеті, әлеуметтік этикет, хабардың семантикалық пресуппозициясы.

Резюме. В этой статье автор рассматривает универсальную природу языковой единицы, национальные особенности речевых актов в драматическом произведении. Так же, обьясняет что микросистема речевого этикета – совокупность языковых действий, выполняющих социально-регулятивные функции в процессе языкового общения. Эта система имеет двустороннюю направленность, во-первых, речевой этикет относится к языковой системе, единицы которой зависят от языковой нормы. Во-вторых, речевой этикет тесно связан с другими формами, управляющими поведением человека как составной частью общего этикета . так как объективные условия регулируют действия людей, такие действия показали контроль соответствующих ему правил, нормативов.

Ключевые слова: язык, языковая коммуникация, речевой этикет, формулы этикета, импликатуры характерные для речевого языка, культура речи, социальный этикет, семантическая пресуппозиция сообщений.

Summary. In this article, the author examines the universal nature of the language unit, national features of speech acts in a dramatic work. It also explains that the speech etiquette Microsystem is a set of language actions that perform socio-regulatory functions in the process of language communication. This system has a two-way orientation. first, speech etiquette refers to a language system, the units of which depend on the language norm. Second, speech etiquette is closely connected with other forms of controlling human behavior as an integral part of the overall etiquette . since objective conditions regulate the actions of people, such actions showed control of the corresponding rules and regulations.

Key words: language, language communication, speech etiquette, etiquette formulas, implicates characteristic of speech language, speech culture, social etiquette, semantic presupposition of messages.

Әрбір халықтың салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы, әдеп нормалары уақыт бойынша өзгеріп отырған тарихи құбылыс. Олар тілде көрінеді және сөйлеу әдебінің арнайы ережелері ретінде сөйлеу этикетін анықтайды. Адам қатынасының әлеуметтік детерминациясы сөйлеу этикеті әр уақытта қайтадан пайда болады дегенді білдірмейді, олар әлеуметтік мұраның тәсілі ретінде мәдени дәстүр механизмі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Мысалы, қонақ күту, оны қарсы алу, дастархан басындағы әңгіме тақырыбы, тамақ беру (сыйлы қонаққа берілетін ас түрлері) тағы басқа дәстүрлі этикеттер. Ауызекі қатысым, немесе тілдік қатынас адамдардың қоғамдағы әдебін қалыптастыратын маңызды үрдіс болса, тіл олардың объективті дүниетанымының деңгейін көрсетеді. Осы тұста әңгіме тақырыбына қатысты, тұрмысқа байланысты, әдеттегі қаты-

сым жағдаяттарында жиі қайталанатын типтік фразалар біздің санамызда дайын тұрады. Мәселен: – Хал қалай? – Жақсы; Мейрамыңыз құтты болсын! – Рахмет; Нәрестенің бауы берік болсын! –Айтқаныңыз келсін т.б. Жалпы типтік фразалар стереотиптердің нақты тобын, тұрақты сөйлеу формулаларын құрай отырып, адамдар арасындағы қарым-қатынастың орнауына қызмет етеді. Коммуниканттар осы формулалардың көмегімен ынтымақтастықтың белгілі ережелеріне сүйенетін жоғары мәдени деңгейлі, сәтті қатысым қалыптастырады. Бұл тұрақты формулалар сөйлеу этикеті бірліктерінің микрожүйесін құрайды. Сөйлеу этикетін нақты тілдік құбылыс деп жүйелеп зерттеуге арналған еңбектердің бары сөзсіз.

Қазақстандық ғалымдар мен зерттеушілер де бұл мәселені назардан тыс қалдырған емес. Отандық тіл білімінде біраз зерттеу жұмыстары қазақша сөйлеу тіліне тән этикет формулаларының әмбебап табиғатын ашатын ерекшелігін әртүрлі бағытта қарастырған. Белгілі бір коммуникативті интенциямен жұмсалатын кез-келген тілдік бірліктердің пресуппозициясына, фатикалық компонентіне, иллокутивті қызметіне бағытталған дайын жауаптардың да бар екенін айта кеткен жөн. Мысалы: Ораза қабыл болсын! – Айтқаныңыз келсін!; Сапарыңыз сәтті болсын! – Айтсын!; Жолың болсын! – Аумин!; Үй-іші тегіс аман ба? – (Құдайға) Шүкір; Ертең кездесеміз ғой. – (Құдай) Бұйыртса. т.б. Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, кез-келген қазақ тілінде сөйлеуші бұл жауаптардың түпкі семантикалық пресуппозиясын айқындай алады. Қазақ сөйлеу тіліне тән импликатуралар арқылы адресат стимулдың иллокуциясын қалай қабылдағанын, яғни, стимул бойындағы реактивті тапсырмамен келісетінін не келіспейтінін, болмаса оны растайтынын не қарсы келетінін көрсетеді. Мұндай жауаптар стимул интенциясымен ұтымды үйлесіп, коммуниканттар арасында түсіністік орнатуға қызмет етеді. Өйткені олар тыңдаушы санасында орныққан. Осындай тілде бар дайын жауаптар қандай сөйлеу жағдаятында жұмсалса да, өздерінің иллокутивті қызметін орындайды. Адресаттың бұл тіл бірліктерін қолдана алуы, яғни, белгілі халықтың мұндай тілдік ерекшелігін білгені оның дүниетанымы, тәрбиесі, білім қоры деңгейінің көрінісі. Қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесінде құрылымдық және мағыналық тұрғыда ерекше лексикалық топ құрайтын тілдік таңбалардың бірі – қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді сөздер саналады. Сөздердің мұндай тобы мазмұны жағынан этностың менталь дүниесіне тән тілдік және тілден тысқары білімдер жүйесінің бар екенін көрсетеді. Бұл қазақ тіліндегі тілек атауына қатысты ассоциациялық өрістің мәнін ашып береді. Дегенмен, қазақ тілінің ұлттық мәдениетіне сәйкес қазақ тіліндегі тілек білдіру мәніндегі сөздер оң тілек және теріс тілек деп бөлінетінін байқаймыз. Біз қарастырып отырған драмалық шығармаларда да сөздердің мұндай лексика-семантикалық тобы бар сөйлеу актілері жиі кездеседі. Мысалы, «Уа, өркенің өссін, Аманкелді! Еліміздің ер ұлы!» оң тілек, алғыс айтуды білдірсе, «Өк-әй, өк. О, қарасан келгірлер. Колхоздың жинаулы шөбі болмаса іштеріне жақпай ма» ?-267б. Д.И. «Атаңның басы.. Тфу, қызталақ. Қайдан ғана шығып кетіп еді аузымнан»-29 бет. Д.И. Аман-сау жүрсің бе, иттің күшігі» -278б. Д.И; «Көрегең көгергір, сөйтпейсің бе бағанадан»-275б. Д.И.; «қарыстыр жағыңды!-201 бет. Д.И;» «Бір анадан ала да туады, құла да туады деген осы екен ғой. Тартпай тарпаң үзілгіре-ер!-208 бет.Д.И.;» т.б. сөйлемдерде кейіпкердің ашулы эмоциялық көңіл-күйін білдіреді. Мұндай дөрекі, тілдік нормаға сәйкес емес, ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездеседі, бұл экспрессивтік негативті сөздерді қолдану – сыпайылық принципіне қарамақайшы болғанымен, драмалық сюжетті берудің, кейіпкердің мінез-құлқын сипаттаудың ұтымды құралы болып табылады. Соңғы жылдары тіл білімінде стилистика өзімен шектес ғылымдармен тоғысып, экспрессивті стилистика, коммуникативтік-прагматикалық сияқты бағыттарының негізі қаланды. Стилистика риторика, шешендік өнер, сөйлеу коммуникативтік теориясы, сөйлеу актілерінің теориясы, психолингвистика, прагмастилистика аспектілері негізінде зерттелінуде, жаңаша ғылыми теориялық мәліметтермен толығуда.

Қазіргі қоғамда ғылымның барлық саласында жаңа бағыттары қалыптасуда. Әлемдік лингвистикада соның ішінде стилистика ғылымын көп аспектілі салада зерттеуге үлкен көңіл бөлініп келеді, сондықтан сөйлеудің жаңа коммуникативтік-прагматикалық қызметін, шешендік стиль мәселесін қайта жаңғырту, барлық стиль түрлерін толықтырып, түлетіп көрсету үшін прагматикалық мақсат әрекетімен байланыстыра зерттеу қажеттілігі туып отыр. Стилистикалық нормамен қатар тілдік нормалар бар, ол негізінен тіл мәдениетінің категориясына жатады, стилистикалық норма стилистиканың категориясы болып табылады. Тілдік норманың проблемалары тіл мәдениеті мәселесіне барып тіреледі. Тіл мәдениеті дұрыстық қана емес сөз мәдениеті, өнер мәдениеті жоғары деңгейінде стилистикамен түйіседі. Белгілі ғалым Н.Уәлиев: «Сөз шеберлігі тек нормаға тән дұрыстықты көздемейді, сонымен қатар толып жатқан тілдік амал-тәсілдердің ішінен мағына, стильдік жағынан аса дәл, бедерлі, ұтымды түрін талғау дегенге саяды» деген пікір айтады [Уәлиев Н .,1993, 362 б].

Тілдік норма – тіл мәдениетінің қарастыратын мәселесі. «Сөйлеу мәдениетіне жетілу, тілді тиімді пайдалана білу талабы арғы көне замандардың өзінде болған. Адам баласы өзінің өмірлік серігі, бүкіл тіршілігінің құралы, рухани айнасы – тіліне, оның тағдырына бейтарап қарамаған, оны қызғыштай қорып, мәпелеген. Қоғамның мәдени

дәрежесін көтеру бағытындағы әрбір қадам алдымен тіл мәдениетін, жазу өнерін дұрыс жолға қою, жетілдіру талабынан бастап отырған» [Уәлиев Н .,1993, 118 б]. Тіл мәдениеті тілдік норманың 3 түрін қамтиды. Олар: тілдік норма (лексикалық, сөзжасамдық, грамматикалық, дыбыстану нормасы); этика – сөз нормалары (сөйлеу этикасының ережелері); коммуникативті норма (сөйлеу қарым-қатынастың тиімділік қағидалары).

Тіл мәдениеті тілдік норма туралы Р.Сыздықова, М. Балақаев, М.Серғалиев. Н.Уәлиев өз еңбектерінде жан-жақты қарастырған болатын. Тілдік норманың проблемалары тіл мәдениетінің аясында қарастырылады. Қазіргі уақыт талабына сай, сондай-ақ, әлемдік тіл ғылымында тіл мәдениет «сөйлеудің тиімділік теориясы» ретінде аталып, әсер ету әрекеттестік (яғни, екі жақтың өзара қатынасының) бағытында зерттеліп жатыр. Осы әлемдік тіл мәдениеті көтерген проблемаларын қазақ тіл ғылымында жан-жақты зерттеудің прагматикалық аспекті арқылы шешу міндетін алға қоюда. «Тіл мәдениетінің басты мәселесі – тілдік құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасау барысында адамға ықпал ету. Әрине, мұндайда тілдің эстетикалық, әдемілік жағынан әсер етуі басты назарға алынады. Демек, әркімнің жүріс-тұрысында, жалпы болмысында мәдениетті болуының қажеттілігі сияқты, сөйлеу, жазу үстінде де адамның, әр сөзді, сөз тіркесі мен сөйлемді тиісті мағынасында емес, соған қоса, тартымды, әсерлі қолдана білуі кең мағынадағы рухани мәдениеттіліктің бір саласы ретінде қаралуы тиіс. Тіл мәдениетінің ерекшелігін айқындайтын негізгі белгілер мен сапалар болады. Олардың бастылары мыналар: дұрыстық, дәлдік, логикалық, тазалық, мәнерлілік, сөздің байлығы және қисындылық» [М.Балақаев, М.Серғалиев., 2004, 114 б].

Тіл мәдениеті сөзді дұрыс, тәртіпті ғана пайдалану болып саналмайды, тіл мәдениеті эстетикалық бағдарды қамтамасыз етеді. Ол өзінің ең жоғары деңгейінде стилистикамен түйіседі, оның проблемалық мәселелеріне игі ықпал етіп, стилистикалық норманың қалыптасуына толық мүмкіндік жасап береді. Стилистикалық нормадан тілдік норманың өзгешелігі мынада: әдеби тілдің тілдік нормасын қолдану аясы шектеулі емес. Тілдік норма жалпы қолданыстың дұрыстық сапаларын игеріп отырады. Тілдік норма тіл мәдениетінің аясында қарастырылады, сондықтан тіл мәдениетіне иек артады. Тілдік норманың функционалдық табиғаты варианттылықтың бар болуымен байланысты. Тілдік тәсілдердің варианттылығы әдеби тілдің функционалды-стилистикалық жіктелуін қамтамасыз етеді. Тіл нормасы белгілі жүйелілік пен бірізділікке бағынады. Әр халықта бір-біріне ортақ болып келетін лексикалық мағынасымен бірге сыпайылық мағына білдіретін сөздер көп екенін байқауға болады. Дегенмен, ортақ сыпайы сөздер әр елде өз талап ережелеріне сай қолданылады.

Қарасай. Е, олай болса, үйге жүріңіздер. Алыстан келген қонақты ата дәстүрмен қарсы алу парыз емес пе?

Алагөзов. Рақмет! Рақмет! Күн кешкірмей «жаңа талапқа» жетуіміз керек. Әлі Моргун қонақ болады ғой... [С.Жүнісов.,1978. 234-б]

Сафура. Ә-ә сәлемат па? Қалай, жұмысың.. жақсы ма?

Сапар. Жаман емес.

Құлахмет. Кешірерсіз... Смағұл Толыбаевич... сіз, немене, сонша асығыс па едіңіз? Отырсаңызшы, тым болмаса, мына дастарқаннан дәм татыңыз. Сафура, бөтен келгендей состиып тұрғаның не? Үйге келген қонақты жатырқатпасаңшы... [Д.Исабеков, 1987, 145-б]

Нәзила. Әпке, сүйінші.

Қамажай. Тілеуіңді берсін, күнім-ау. Ол не қуаныш. [Д.Исабеков,1987,88-б]

Әр заманда әр халыққа тән әдептер мен дәстүрлер өмірге келіп, соларға сай сыпайылық қағидалар туындап, ғасырлардан ғасырларға жалғасып, ұласып жатады. Тыңдаушының сөйлесім мазмұнын дұрыс қабылдауы пікірлесімге қатысушылардың сөйлесу тәжірибесінің ортақ сипатына тікелей байланысты. Осы тұста П.Грайстың атақты ынтымақтастық қағидасы да адресаттың коммуникативті қызығушылығын есепке алу керектігін көздейтінін айта кеткіміз келеді. Басқаша айтқанда, бұл қағиданың негізінде қатысымның сәтті жүзеге асуы алдымен тыңдаушыға тікелей байланысты екендігі жатыр. Сонымен П.Грайс ұсынған ынтымақтастық қағидасы:

1) белгілі хабарды айт,
2) тек қана шындықты айт,
3) тақырыптан ауытқыма,
4) анық сөйле,
5) сыпайы бол дейді. Бұл адресатқа дегенде сөйлеушіге қойылатын коммуникативті міндеттердің талабы. Сонымен адресаттың ролін сөйлеудің тек әлеуметтік этикет формасы қана белгілемейді. Ол сөйлеушіні өз сөйлеу әрекетін дұрыс ұйымдастыруға итермелейді. Демек кез-келген ауытқу тыңдаушының қайта сұрауларымен әшкереленуі мүмкін, себебі «сөйлеуге өндеу жасау адресат факторының қысымымен жүзеге асады» [Арутюнова Н.Д.,1981,358б]. Н.Д.Арутюнова адресат факторын оның сөйлеу актілеріне қатысы тұрғысынан сипаттайды. Ғалым алдымен сөйлеу актілерінің барлығы дерлік адрестелген бе, және сөйлеу актілерінің әр түріндегі адресат қызметіне көңіл аударған. Әрине Остин – Серль жіктеген сөйлеу актілерінде адрестелу бар, соның ішінде адресатқа жақыны императивтер мен сұрақтар. Бұлардағы адрестелу перлокутивті әсерімен түсіндіріледі. Себебі нақты тыңдаушысы жоқ сөйлеу актісі өзінің коммуникативті мәнін жоғалтады. Бұл дегеніміз, мысалы, сұрақтың риторикалық сұрақ болып кетуі және т.б. Мәселен, Мұны әурешілік деуге бола ма? Сөйлеу актілері ішінде адресат факторына тікелей байланысты комис-

сивтерді атап айтуға болады. Себебі комиссивтер әрекеттің немесе әрекетсіздіктің сөйлеу реакциясының категориясына жатады. Бұл стимул-өтініштің аралық реакциясы. Өйткені тыңдаушыны уәде беруге сөйлеушінің өзі итермелеп тұрады.

Сен... сен ренжімейсің бе? Ренжімеймін деп уәде бер, әйтпесе айтпаймын.

Ал ренжімеймін. Сағаң ренжіп жын ұрып па? Айтшы, кәне? [Д.Исабеков.,1987, 81-б]

Әлеуметтік этикетке жататын (Остин бойынша, бехавитивтер мен Серль бойынша, экспрессивтер) және адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін барлық сөйлеу актілерінде адресатқа бағытталудың бар екені сөзсіз. Оларда адресатқа қажет жаңа мәлімет жоқ. Этикет сөйлесімдердің болуы да, болмауы да өте маңызды.

Амансыңдар ма, жауынгерлер?

Амансыз ба?

Саламатсыз ба?

Төрлетіңіз, қойшы атай?

О, Ертегіші атай, төрге шығыңыз.

[С.Жүнісов, 1978, 184-б]

Сөйлеу актілері арқылы тыңдаушыға әсер ету үшін сөйлеуші белгілі тіл бірліктерін қолданады. Кез-келген перлокутивті қызмет негізінде сөйлесімнің үш салаға: әрекетке, ойға, эмоцияға бағытталған перлокутивті мақсаты жатыр. Сөйлеу актілерінің прагматикалық типтерінде (репрезентатив, рогатив, директив және т.б.) тілдік бірліктермен берілген авторлық интенция перлокуцияны да болжайды. Сөйлеу әрекетін жоспарлап, оны жүзеге асыру кезінде коммуникант қатысымға қатысушының әлеуметтік сипатын, соның ішінде рольдік сипатын есепке алады. Себебі сөйлесу барысында адамдар не тыңдаушы не сөйлеушінің ролін қабылдайды да, әрекетке қатысты өз бағаларын береді. Қарым-қатынас процесін әлеуметтік тұрғыдан бақылау қатысымдағы адамдардың рольдік репертуарына сай жүргізіледі. Психологияда роль дегеніміз – әркімнің әртүрлі әлеуметтік позицияда өзіне тағайындалған, белгіленген әдебі. Әрине, бір адам жағдаят түріне қарай әртүрлі роль (әке, отбасының мүшесі, маман, тұтынушы, жолаушы т.с.) орындайды. Бұл жерде оның әлеуметтік ролінің алатын орны ерекше. Себебі әлеуметтік рольдер қатысымға қатысушылардың сөйлеу әдебін анықтайды. Жағдаят кез-келген коммуникативтік актіге әсер ету есебімен қатысушылардың әлеуметтік рольдерінің, олардың психологиялық күйін толық қарастырады. Сөйлеуші де, тыңдаушы да өз ниеттерін сөйлеу қадамы арқылы білдіруі вербалды және әрекет түрінде жүзеге асатыны белгілі. Қатысымға қатысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты. Қатысымға қатысушылардың қоғамның мүшесі ретінде, сол қоғам белгілеген әлеуметтік нормалар мен ережелерді қолдануын, сөйлеу этикетімен есептесуін қадағалайтын – уәж. Мақсат – мүмкін нұсқалардың қолайлысын дұрыстап таңдау. Сөйлеу әдебінің нормасы әлеуметтік және мәдени факторларға сүйенеді де, ұлттық ерекшелікпен ерекшеленеді. Кең тараған көзқарас бойынша прагматика ұғымы адамның тіл бірліктеріне деген қатынасын зерттейтін сала. Ал тіл бірліктерін де адам қолданатын болғандықтан, қатысым прагматикасын тіл бірліктерінің өзара қарым-қатынасынан іздемеу керек, оны коммуникацияға қатысушы – адамдардың қарым-қатынасынан іздеген жөн. Себебі прагматиканың орталық категориясы – субъект категориясы, әлеуметтік жағдаят категориясы, яғни, адресат факторы. Әрине, бұл сөйлеу әдебінің қоғамдық белгіленген, дағдылы тәртібі екені рас, және сол қоғам мүшелері ұлттық ерекшеліктің осындай сөйлеу формулаларында бекітілгенін біледі. Дей тұрғанмен, сөйлеу формулалары тарихи құбылысқа, оқиға байланысты өзгермелі болады.

Сөйлеу этикетінің табиғатына келсек, сөйлеу этикетінің микрожүйесі – тілдік қатынас барысында әлеуметтік-реттеу қызметін атқаратын тілдік амалдардың жиынтығы. Бұл жүйенің екі жақты бағыты бар, біріншіден, сөйлеу этикеті тілдік жүйеге жатады, оның бірліктері тілдік нормаға тәуелді. Ал, екіншіден, сөйлеу этикеті жалпы этикеттің құрамдас бөлшегі ретінде адамның тәртібін басқаратын басқа формалармен тығыз байланысты. Объективті шарттар адамдардың әрекетін реттейтін болғандықтан, мұндай әрекетті өзіне сай ережелер, нормативтер бақылайды. Сондықтан да әлеуметтік нормалар әлеуметтік келісімнің маңызды механизмі қызметін атқарады. Демек сөйлеу тілінің қозғалысты, субъективті сипатымен байланысты сөйлеу нормасы болады. Ал сөйлеу нормасын «тілдік қолданыста таңдап, белгілеп пайдаланатын тұрақты, дәстүрлі тілдік құрылымның элементтерін сыртқа шығару» деп анықтайтын болсақ, онда бұл дегеніміз, нені айтуға болады емес, белгілі қоғамдағы дәстүр бойынша қалай айтуға болатынына көңіл бөлу керек . Мысалы:

Сапар. Сіз, Құлахмет ағаймен ажырасып, бақытты бола алатыныңызға кәміл сенесіз бе?

Сафура. Мен өмірден көпті талап етпеймін, өз үлесімді ғана талап етемін. Басқаның маған қажеті жоқ.

Сапар. Сонда, сіздің даулап отырған өмірдегі үлесіңіз Құлахмет ағаймен ажырасу ма? Және онымен арқан кесіскеннен кейін ұстайтын жібіңіздің «өз үлесіңізге» жеткенше үзіліп кетпей жететкей беретініне көзіңіз ете ме?

Сафура. Жетеді.

Сапар. Дұрыс-ақ, солай болсын делік. Сіз бас қамыңызды ойлап, жасыңыз қырыққа жетпей тұрған сәтте аман-есен өзіңіз туылғаннан бері сарғайып күткен жатқан «үлесіңізге» жеттіңіз. Сонда, Құлахмет ағайдың кісі аярлық халіне инедей де қабырғаңыз қайыспай ма?... Қате айтсам, кешіріңіз, сіздің Смағұлыңыз да өмірден «өз үле-

сін» талап етіп жүрген жанның бірі ғой, шамасы. Ол «Бақыт тауына» жеткенше ентігіп қалмай ма? [Д.Исабеков..1987, 149-бет.]

Бұл мысалдағы адресат сөйлеушінің стимулындағы хабардың семантикалық пресуппозициясына шамданып, наразылық білдіріп тұр. Өйткені бұл қазақ тілді ортаға сыймсыз әңгіме тақырыбы. Мұны тыңдаушы жауабының интенциясынан анық байқауға болады (Құлахмет ағаймен ажырасып, бақытты бола алатыныңызға кәміл сенесіз бе?). Сонымен тілдік норма әр деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара тіркесім қабілетін белгілесе, сөйлеу нормасы нақты бір уақыт кесіндісінде сөйлеу жағдаяты, өзге де прагматикалық көрсеткіштердің ықпалымен қалыптасады. Сондықтан сөйлеу тіліне коммуникативтік-прагматикалық нормалар тән. Оған сөйлеу жағдаятына қарай тіл бірліктерін таңдау ережелері жатады. Коммуниканттар мейлінше сыпайылық ұстанымдарын бұзбастан, коммуникативті-прагматикалық нормаларға сүйенді. Бұл нормалардың түрі адамдар арасындағы қарым-қатынас үстінде қалыптасады. Сөйлеуші санасында аталған нормалар тәрбие, тәжірибе, білімнің арқасында қалыптасып, қабылданып, сөйлеу жағдаятының түріне қарай, сөйлеуші қажеттілігіне қарай қолданысқа түседі. Мәселен:

Бала – асау тай, әке – атбегі, тәрбие – жүген. Демек, атбегі нашар, жүген жоқ, тек асау тай ғана болған.

Сен адам болмассың. Ойлашы, қазір жасың жиырма бірде, төртінші курстың студентісің. Ақыл тоқтатар кезің болды. Сен туғанда мен жиырма бірде болғанмын, яғни әке болғам.

Перзент дүниеге келгенде жасы жиырма бірдегі адамға атақ әперу үшін емес, биологияның заңы бойынша келеді. Қайдан білесіз, бәлкім, осы тұрысыммен менде де әке деген атақ бар шығар.

Сенен туған бала да оңбас. [Д.Исабеков, 1987, 5 б]

Бұл жерде өзінің жақын адамына деген наразылығын жеткізу мақсатымен бірінші коммуникант сөйлеу стратегиясын ұтымды ұйымдастырғанымен, коммуникативті-прагматикалық норманы бұзды. Сөйлеуші де тыңдаушы да қоғамда қалыптасқан, адмгершілік, қағидатынан әлдеқашан аттап кеткен, әке мен бала арасындағы ыстық сезім, зор құрмет жоқ. Тек қана интенциялары қарама-қайшы адресанттың да адресаттың да сыйластық принципін бұзып, қатынастың тез арада тоқтатылуына әкелген қоғамға жат, жағымсыз әрекеттерін байқаймыз. Ол тұлға аралық қатысымның ережелерін есепке алмады да, тыңдаушының қатысымды тоқтатуына себеп болды. Себебі қандай қоғам, тілдік орта да болмасын әке мен бала арасындағы өзара қарым-қатынастан құрмет, сыйластық сияқты адамгершілік сипаттарын талап етеді. Жоғарыдағы мысалдар қазақ халқы тілдің көбіне прагматикалық қызметіне мән беретінін нақтылай түседі. Ауызекі қатысым барысындағы әрбір сөйлесімнің ықпал ету күші адресат факторымен қатаң түрде санасуы керек.

Қатысым орнатудың сәттілігі коммуникативті-прагматикалық нормаларды сақтауға да көп байланысты. Өйткені қатысым нақты коммуникативті жағдаят, әңгімелесушілердің интенциясы мен ниетін негіздейтін үйлесімді тілдік амалдарды таңдау, олардың (әңгімелесушілердің) ара қатынасы, жеке сөйлеу дағдылары мен қатысым жағдайы арқылы реттеліп отырады. Осы факторладың негізінде тілдік норманы қалыптастырудың негізгі өлшемі ретінде коммуникация барысындағы тілдік бірліктердің қолданысының функционалды-жағдаяттық сәйкестігін атауға болады. Ауызша қатысымның прагмалингвистикалық заңдылықтары әдістемелік тұрғыдан күрделі жүйе. Бұл жүйені қатысым субъектісі, әлеуметтік нормалар мен конвенциялар, тілдік амалдар, сөйлеу стратегиясы және тағы басқалар құрайды. Өйткені осы аталғандармен қатар, тілдік қарым-қатынасты сипаттау мен моделдеуге диалог тақырыбы, әлеуметтік ережелер, диалогтың интенциялық құрылымы және модалділігі жатады. Себебі диалогты өрбіту, қатысымдағы әңгіме тақырыбын ұйымдастыру, коммуникацияны сәтті орнату шарттарының заңдылықтары – қатысымды коммуникативті процесс ретінде зерттеуде кездесетін әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектесуі мүмкін.

Әлеуметтік нормалар мен конвенциялар ұғымы жоғарыдағы белгілердің маңыздысы. Осылардың көмегімен нормалық шектеулер, яғни, коммуниканттардың рольдері, әңгіме тақырыбы, диалогты аяқтаудың шарттары, қандай сөйлесімнің және кинесиканың қатысым барысында сыймсыз, үйлесімсіз болатындығымен реттеліп, жүзеге асады. Сондықтан конвенцияны ынтымақтастыққа ұмтылу деп түсінуге болады. Сөйлеу әрекетіндегі нормалардың қызметі – жалпыланған, белгілі үлгіге сай, болжамды, сенімді әдепті қамтамасыз ету. Әлеуметтік нормалар – шекаралары белгіленген бағдарлама емес, әрине. Мұның өзіндік тәртібі бар жүйе. Бұл дегеніміз субъективті уәж қоғамда бекітілген нормаларға сай болуы керек. Ауызекі қатысым барысында мұндай принциптелген нормалар имплицитті сипаттағы сөйлеу стереотиптерінде және әрекеттесудің коммуникативті құрылымында көрінеді. Сөйлеу әрекетінің осындай әлеуметтік түрі: жазғыру – ақталу, нақтылау – қарсы келу, әрекетке итермелеу – бас тарту т.б. сияқты болып келеді.

Егер тілдің фатикалық функциясы макроинтенцияның бір түрін құраса, тақырып соны жүзеге асыру құралы болып есептеледі. Коммуникацияның иллокутивті аспектісімен қатар, тақырып та диалогты ұйымдастырушы принцип болып келеді. Әңгіме тақырыптарын бір-бірімен байланыстыра алу әлеуметтік құзіретке жатады. Қатысым орнатуға бағытталған коммуниканттардың екеуіне де қызық, өзекті тақырыпты енгізу оңай емес. Өйткені сөйлеу әрекетінің негізінде мәлімет пен оны қабылдаудың арасындағы күрделі қатынас жатыр. Бұл қатынасты жүзеге асыруға коммуниканттардың психологиялық қабілеттілігін вербальді тәсілдер жүйесі арқылы бере алуы көмектеседі. Коммуникативтік рольдердің алмасуы П.Грайстың ынтымақтастың принциптерін, Р.Лакоффтың сыпайылық ережелері мен Дж.Личтің әдептілік ережелерін қолданатыны мәлім. Себебі коммуниканттар

әлеуметтік қарым-қатынасты реттейтін өздерінің сөйлеу әрекетін ережеге сай жүзеге асыруға тырысады. Мұндағы адресатқа деген бағытталу – оның жасын, жынысын, ұлтын, білімін, мамандығын, қызметін қамтитын әлеуметтік ролін анықтау. Қатысымға қатысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты. Қатысымға қатысушылардың қоғамның мүшесі ретінде, сол қоғам белгілеген әлеуметтік нормалар мен ережелерді қолдануын, сөйлеу этикетімен есептесуін қадағалайтын – уәж. Мақсат – болуы мүмкін нұсқалардың қолайлысын дұрыстап таңдау. Сөйлеу әдебінің нормасы әлеуметтік және мәдени белгілерге сүйенеді де, ұлттық ерекшелікпен ерекшеленеді. Мәселен:

Ректор. Жарайды, ақсақал. Сонау жақтан әуре боп келген екенсіз, сөзіңізді жықпайын. Балаңызды институтқа қайтадан қабылдау жағын қарастырармыз.

Шал. Көсегең көгерсін, дегеніңе жет, қалқам. Үлкен сыйлап өскен шаңырақтан шыққан азамат екенсің. Көп-көп рақмет. Қолың босаса ауылға кел. Қазір жерге қарап отырған ешкім жоқ. Бүкіл ауыл боп, ағайын боп жер бастырмай күтіп аламыз.

Ректор. Жарайды, жарайды, ақсақал. Ол жағын көре жатармыз. Әзірге сау болыңыз! (Қолын ұсынады). [Д.Исабеков, 1987, 238-б]

Бұл мысалдардың біріншісінде қазақ тілінде сөйлеуші реципиент үшін ақсақалдың батасын алу, сыпайы сөйлесу, алғыс алу – мерейлі, мәртебелі іс, қоғамда белгілі бір қалыптасқан дәстүріміздегі үлкенді сыйлау, кішіге құрмет жасау, қонаққа шақыру, бата алу сияқты әдеп ережелері тұрғанын бірден түсінеді.Сонымен сөйлеуші де тыңдаушы да немесе адресант пен адресаттар – белгілі бір әлеуметтік жіктің өкілдері. Адамның дағдылы іс-әрекеті немесе әлеуметтік әдебі, оның ішінде сөз әдебі, сол әлеуметтік қоғамға, ортаға лайық болады. Қатынасқа қатысушылардың жас ерекшелігі, жынысы, мекені, кәсібі, жұмысы, отбасындағы орны оның әлеуметтік белгілері болып табылады. Кез-келген қатынасқа қатысушы адам өзінің әлеуметтік белгілеріне қарай, рөліне қарай сөйлейді. Оны біз драма кейіпкерлерінің сөйлеу тілдерін талдау барысында байқап отырмыз. Коммуникативтік тұлғалардың сөйлеуі тек жасына ғана емес, алған білім деңгейіне, өскен ортасына, қызметі мен кәсібіне, бір сөзбен айтқанда әлеуметтік мәртебесіне байланысты болып келеді. Тілде бар айла-тәсілдерді, тактикаларды ұтымды қолдану арқасында сәтсіз коммуникативтік жағдаятты болдыртпайды. Әдетте коммуникативтік тұлғаның жүріс-тұрысы, әлеуметтік әдебі сол ортада қалыптасқан нормаға сай болады. Сол нормаға сай тілдік қатынас жасайды. Алайда, сол қоғамда қалыптасқан нормадан, принциптерден ауытқыса, қатынас бұзылады. Сондықтан әрбір сөйлеуші сөйлеу барысында барынша сыпайылық сақтап, бірлестік, ынтымақтастық принципін орынды қолдануға тырысады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Уәлиев Н. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер жәнне тілдік норма. – Алматы, 1993. -199 бет.
2. М.Балақаев, М.Серғалиев: Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы, Зият-Пресс, 2004 жыл. -114 бет.
3. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. Том 40, №4. – С.356-367.
4. Д.Исабеков. Жеті желкен. Ертеңді күту: драма. Алматы: Өнер, 1987. -298 бет.
5. Д.Исабеков. Жеті желкен. Әпке: екі бөлімді драма // Алыстан келген ананас: драма. Алматы: Өнер, 1987.-298 бет.
6. С.Жүнісов. Қызым сағаң айтам. Қос анар: екі бөлімді драмалық уақиға // Ажар мен ажал: үш актілі драма. Алматы: Жалын, 1978. -286 бет.

УДК 81’25

SHAMEYEVA SHYNAR
PhD Student
of international relations and world languages
of Kazakh Ablai khan university

COGNITIVE FEATURES OF ENGLISH-LANGUAGE ECONOMIC MEDIA DISCOURSE

Түйін. Берілген мақалада ағылшын тілді экономикалық медиадискурс және оның негізгі когнитивті-коммуникативтік ерекшеліктері қарастырылады. Жұмыста когнитивті лингвистиканың негізгі мәселелері қарастырылады, экономикалық медиа-дискурстың когнитивті құрылым және экономикалық саланың маңызды тұжырымдамаларының семантикасы ретіндегі ерекшелігіне талдау, сондай-ақ экономикалық медиа-мәтіндерді аударудың негізгі ерекшеліктері ұсынылған.

Түйінді сөздер: экономикалық медиа-дискурс, когнитивті лингвистика, тұжырымдамалық метафора, лингвистикалық концепт, гибридтік.

Резюме. В предлагаемой статье исследуется англоязычный экономический медиа-дискурс и его основные когнитивно-коммуникативные характеристики. В работе рассматриваются ключевые вопросы когнитивной лингвистики, представлен анализ особенностей экономического медиа-дискурса как когнитивной структуры и семантики важных концептов экономической сферы, а также основные особенности перевода экономических медиа-текстов.

Ключевые слова: экономический медиа-дискурс, когнитивная лингвистика, концептуальные метафоры, лингвистический концепт, гибридность.

Summary. This article explores the English-language economic media discourse and its main cognitive-communicative characteristics. The paper considers the key issues of cognitive linguistics, presents an analysis of the characteristics of economic media discourse as a cognitive structure and semantics of important concepts of the economic sphere, and also the main features of the translation of economic media texts.

Keywords: economic media discourse, cognitive linguistics, conceptual metaphors, linguistic concept, hybridity.

INTRODUCTION

In modern linguistics, interest in media discourse is growing, and a comprehensive study of media texts is necessary, since they reflect the changes and processes taking place in public life. Media discourse is one of the specific varieties of modern discourse. Various media constantly discuss the economic downturn, and describe in detail problems and prospects. Discursive and cognitive approaches to the language of the media have recently become very popular.

Cognitive linguistics has been dealt with by many famous scientists, such as S.A. Aristov, I.P. Susov, N.D. Arutyunova, E.G. Belyaevskaya, Yu.V. Kalugina, Sh.R. Nagieva, V.Z. Demyankov, including Kazakhstani scientists represented by G.G. Gizdatova, A.B. Ordakhanova, E.N. Ormakhanova, Z.K. Akhmetzhanova, M.Sh. Musataeva. In his study, G.G. Gizdatov writes about the cognitive strategy as follows: «Within the framework and perspectives of the cognitive approach, linguistics acquires explanatory power, since cognitive models appear in it as specific formations «from consciousness» that preserve the essence of the language. Cognitive models in this interpretation can and should act as well-defined «strategic rules» of the practice hidden behind perception» [G.G. Gizdatov, 2014, p. 306].

This article explores the cognitive-communicative characteristics of English-language economic media discourse. Cognitive-communicative theory makes it possible to combine various aspects of research, which include methods of linguistic objectification in the English-language economic discourse about the cultural and ethnic specificity of this type of discourse.

MAIN PART

A huge number of works by such famous linguists as V.I. Karasik, A.A. Kibrick, F.B. Beshukov, among which are the works of domestic scientists: B.A. Akhatova, A.Islam, B.Mizamkhan, G.G. Burkitbaeva, B.S. Zhumagulova, A.B. Ordakhanova G.S. Sultanbayeva, E.D. Suleimenova. The main concept of these studies is taken as a basis in this article.

M.K. Bisimalieva writes that the concept of “discourse” is most common in English and French, and the concept of “text” is more often used in German [M.K. Bisimalieva, 1999, p. 78]. G.G. Burkitbaeva considers discourse as “the sum of interrelated linguistic, cognitive, extra-linguistic and other features that are direct factors of its production, functioning and perception” [G. G. Burkitbaeva, 2010, p.141].

Among the many currently known formulations of the concept of “discourse,” the most accurately

cognitive-communicative paradigm is conveyed by M. Foucault's formulation: in his concept, discourse is the social practice of obtaining knowledge [M. Foucault, 2004, p. 73].

The famous linguist V.I. Karasik in his study identifies two types of discourse – personal and institutional [V.I. Karasik, 2004, p.208]. English economic media discourse is a type of institutional discourse that characterizes the verbalizable, thoughtful activity of professional media communication in mass media. The study of the English economic media discourse showed that the main characteristic of this type of discourse is hybridity, which is reflected in the duality of concepts and is implemented in all planes and in all directions that form this object. According to V.I. Karasik, an important component of the discourse are the central concepts that have great generative power. Around them is concentrated an extensive semantic field, for the description of which it is necessary to compile a sufficiently voluminous dictionary [V.I. Karasik, 2002, p. 280]. The language of economic discourse is not just a combination of words and phrases, but in a sense a complex structured education, the functioning of which is determined by its basic concept – economy.

The concept has a multi-level representation in the language. The most informative is the lexical level. Based on this level of research, we can distinguish a group of features that form the structure of the concept and express a certain way of conceptualization [M.V. Pimenova, 2005, p. 18].

It is assumed that the linguistic concept is always verbalized and can be expressed by lexico-phraseological units [S. V. Ivanova, 2004, p. 75]. In order to emphasize the key points, as an example, we analyze the semantics of the English word *economy* («экономика»). The Oxford Advanced Learner's Dictionary defines economics as the relationship between production, trade, and money (finance): *the relationship between production, trade and the supply of money in a particular country or region*. In the proposed example, the analyzed term is intertwined with another concept of the economic world – «money». It should be noted that the concept of «money» is also closely related to the second important concept of the economic sphere «finance». The described relationship can be observed based on the study of the dictionary definition:

Finance –

1) money used to run a business, an activity or a project;

2) decisions on how money is spent or invested.

According to Sh.R. Nagiyeva, "The main informational characteristics of economic terms in speech actualize the genre parameters of discourse." For example, Nagiyeva gives a definition of the term *money* in various educational monographs: *money as means of exchange, money as a unit of account, money as a standard of deferred payment, money as a store of value* in the texts and in the titles of paragraphs [Sh.R. Nagieva, 2015, p. 347].

When studying discursive acts, the analysis of linguistic discourses takes into account the cognitive communicative function of the language as a system of verbal signs – using the language to create a conceptual model of the world, positioning and identifying objects and phenomena of reality, describing events and facts.

The field of cognitive linguistics, which allows to expand the vocabulary in the chosen subject, is the theory of conceptual (cognitive) metaphors. It examines aspects of how we project our knowledge of specific, well-known objects in our life into abstract areas. The meaning of the cognitive structure of the source (source area) affects the cognitive structure of the target (target area), where words and expressions are associated with the source, but at the same time acquire other semantic meanings. According to the concept of the founders of the theory of conceptual metaphor J. Lakoff and M. Johnson, «the metaphor permeates our entire daily life and manifests itself not only in language, but also in thought and action. Our everyday conceptual system, within which we think and act is metaphorical» [G. Lakoff, M. Johnson, 1980, p. 387], «a metaphor is not just a phenomenon in the language, but a metaphor is the speaker's feelings, feelings and thoughts» [G. Lakoff, 1993, p. 5].

An analysis of linguistics allows us to state that the English-language economic media discourse is characterized by the presence of a huge number of stable phrases, figurative expressions that contain the following approximate meaning in their structure:

– the crown jewels (the most impressive or valuable possessions that you have):

– ultra-loose monetary policy (it occurs when the money supply is expanded and is easily accessible to citizens to encourage economic growth); [T.A. Orlova, O.A. Tremaskina, 2018, p. 47]

– boiler-room (a place where high-pressure salespeople use banks of telephones to call lists of potential investors by telephone often using dishonest or illegal methods of selling) [T.A. Orlova, O.A. Tremaskina, 2018, p. 47].

After analyzing the translation of the above-mentioned stable phrases, we can identify some linguistic features that the translator often faces in the process of work:

1. Rejection of the means of literal translation in favor of adequacy. However, it is important to accurately convey the meaning of the original text. For example, the expression «*mission creep*» has no equivalent in Russian, it means "the performance by organizations or people of functions unusual for them." It can be translated into Russian as "departure from the main direction", "distraction to secondary tasks" [A.B. Borisov, 2009].

2. Replacing parts of speech. For example, re-

placing an adjective with a noun: *Given how fast European economies are shrinking, nobody doubts that worse lies ahead.* – Given how fast the economies in Europe are shrinking, no one doubts that the worst is yet to come.

3. Translation of economic metaphors and sustainable expressions. During this process, difficulties may arise when trying to correctly translate. The problem is that if the text is translated by economists who speak the language and understand what it is about, but have no education or experience in translation, and beautiful English-speaking metaphors are translated very poorly. If economic texts are translated by highly qualified experienced translators without an economic education, the opposite is possible – a wonderful metaphor has been born, but the meaning may be lost or distorted. *He said that the money Bancorp took from the government "was a good investment, it was not a bail-out".* – He said the money taken from the Bancorp government was a good investment, not a *parachute jump*. *«But it has come at a heavy price in depleted natural resources»*. – However, the urbanization process has caused significant damage to natural resources. In the translation «it» had to be defined, and the stable expression «heavy price» had to be passed by means of translation of the value.

The cognitive features of the translation of the English-language economic media discourse consist in a variety of stable combination of words and conceptual metaphors. Many economic metaphors are based on a person's characteristics, feelings, skills, actions, and physical condition. For example: *The oil price will have its* ***revenge*** *[URL: http://hkr.diva-portal.org/smash/get/diva2:321193/FULLTEXT01].* The word "revenge" in this example is a natural human behavior, and also helps to describe the economic situation. *That is the reason why inflation targets should have a* ***floor*** *below which inflation is allowed to drop as well as a* ***ceiling***. In this case, the words «floor» and «ceiling» are used not as part of a building, but to indicate price limits. The word «ceiling» means that the price reaches its maximum value. *Foreign subsidiaries are proving a* ***headache*** *for big Spanish banks [URL: https://www.researchgate.net/publication/321403959_Economic_metaphors_in_business_English].* Here, the physical malaise of a person also conveys the difficult economic situation for Spanish banks. There are such cases when economic situations are personified with animals or plants. For instance, *Korea has a* ***blossoming*** *and diverse economy.* Here, «blossoming» means the successful development of the economy and business. *In essence, the pair thought they could survive only by moving like* ***sharks***. In this case, comparison with sharks means that in the modern world in order to achieve success, an entrepreneur must «borrow» some features of the behavior of these animals.

Conclusion

In the proposed work, the cognitive features of the English economic media discourse were studied. Summing up, we can conclude that the main cognitive feature of discourse is considered informative – ideas that the speaker exchanges in the process of communication. The cognitive-communicative approach makes it possible to combine different stages of the reserach, including methods of linguistic materialization in the economic media discourse of the English language about the cultural and ethnic specificity of this type of discourse. With the growing popularity of media discourse, as well as the formation of various approaches to the language of mass media, there is a need to study media texts, as they are large-scale transmit phenomena, changes and processes that occur in public life. The discursive practice of perceiving and creating media texts is a very complex phenomenon. Economic media texts are characterized by the use of lexical and syntactic language tools aimed at informing and simultaneously influencing the reader's consciousness. The duality of central concepts proves the hybrid nature of this type of discourse, which is formed by the intersection of mass information discourse and economic discourse and is limited by the volume of professional activity, participants and goals. Thus, the duality of the goals of economic English-language media discourse leads to their updating at the language level as a result of multidirectional strategies of language verbalization – strategies of expressiveness and standardization. These strategies interact in the media discourse, leading to the emergence of hybridity, which is one of the features of economic media text in English as a cognitive structure.

REFERENCES:

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Большой энциклопедический словарь. Языкознание.

2. Борисов А.Б. Большой экономический словарь: 10 000 терминов. – 2-е изд., переработанное и дополненное. – М.: Книжный мир, 2009. – 864 с.

3. Бисималиева М.К. О понятиях «текст» и «дискурс» // Филологические науки. – 1999. – №2. – С. 78-85.

4. Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс и уровни его исследования // Наукові записки. Випуск 89 (5). Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. С. 140-145.

5. Гиздатов Г.Г. Речевые стратегии постсоветского дискурса (реалии нового казахстанского слова)

// Преподаватель XXI век. – 2014. – №3, ч. 2. – С. 305-312.

6. Иванова С.В. Лингвокультурология и лингвокогнитология: сопряжение парадигм. – Уфа: РИО БашГУ, 2004. – 152 с.

7. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Москва: Гнозис, 2004. – 390 с.

8. Нагиева Ш.Р. Когнитивные особенности англоязычного экономического дискурса // Научный альманах. 2015. № 11-5 (13) – С. 342-350.

9. Орлова Т.А., Тремаскина О.А. Своеобразие языкового пространства англоязычного экономического медиадискурса кризисного периода // ВЕСТНИК ВГУ. СЕРИЯ: ЛИНГВИСТИКА И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ. 2018. № 1 – С. 46-49.

10. Пименова М.В. Антология концептов / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Том 1 – Волгоград: Парадигма, 2005. – С.15-19.

11. Фуко М. Археология знания. – СПб: ИЦ «Гуманитарная академия», 2004, – 416 с.

12. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 441 p.

13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 456 p.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

ӘӨЖ17.07.01

ЖАҚАН ДҮЙСЕНГҮЛ СОВЕТҚЫЗЫ
фольклортану бөлімінің аға ғылыми қызметкері
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ЖАСАМПАЗ ӨНЕР ЖАЙЫНДА

Түйін. Бұл мақалада Қытай қазақтарындағы айтыс өнерінің даму жолы жайындағы Зейнолла Сәніктің еңбектері қарастырылды. Зерттеушінің жинаған аймақтағы айтыс өнерінің бізге белгісіз тың мәтіндері мен өзі төрелік еткен айтыс жайындағы ойлары ғылыми тұрғыдан талданып, ғылыми айналысқа енгізілді.Сондай-ақ, оның айтыстағы суырыпсалмалық қасиет, айтыстың түрлері, айтыстағы тіл құнарлылығы, қазіргі айтысты дамыту жолдары жайлы пікірлері талданып, бағаланды**.** Бүгінгі заманғы айтысқа қажетті өзекті ойлары сараланды**.**

Түйінді сөздер: импровизация, қағысу, қайым айтыс, ақындар айтысы, жасампаз айтыс, жаттамалы айтыс, дәстүр.

Резюме. В данной статье рассмотрены труды Зейноллы Саник, посвященные развитию искусства айтыса китайских казахов**.** А также исследованы неизвестные тексты искусства айтыса, анализируютсяимпровизации в регионах, с научной точки зрения. Также о свойстве импровизации, виды айтыса, язык калорийности, научные мнения о путях развития современного айтысапроанализированы и оценены.Были проанализированы ключевые идеи, необходимые для современного айтыса.

Ключевые слова: кағысу, кайым айтыс, айтыс акынов, импровизиционный айтыс, подготовленный айтыс, традиция

Summary. This article considers Zeinolla Sanik's works on the development of the art 'aitys' in the Kazakhs of China. New texts of 'aitys' art in the region unknown to us were collected by the researcherand his thoughts on the aitys he judged were scientifically analyzed and put into scientific circulation. He also analyzed and evaluated the views of the aitys, the types of aitys, the language of the aitys, the ways of development of modern aitys.The topical issues of modern 'aitys' were analyzed.

Keywords: improvisation, kaiym aitys, akyns' aitys, creative aitys, memorized aitys, tradition

КІРІСПЕ

Айтыс – халқымыздың ғасырлар бойғы өмірінің талап-тілектеріне сай туып, кең өркен жайған жанр. Осыған орай М.Әуезов кезінде: «Ауызша әдебиет ішінде айтыстан көп кездесетін өлең жоқ. Бұл өлеңдер өте көп, көптігі жұрттың бәріне мәлім. Бұл күндері баспаға басылып, ол жазба күйінде жиналып жүрген айтыстардан басқа талай-талай жақсы айтыстардың әлі күнге жазылмай, жиналмай жүргені де толып жатыр. Бұдан айтыс сөз қазақ ескілігінде өте жанды, өте қызулы, бағалы болғанында дау жоқ» [*Әуезов М., 1985,36 б*]–деп жанр тарихының тамыры тереңде екенін атап көрсеткен. Ақындардың бойындағы көптен ерек өнердің пайда болуы жөнінде ақындардың өзінде де әртүрлі көзқарастар бар. Олардың бірқатары ақындықты киелі, әруақты, бір жат сырлы қасиет деп есептейді. Зерттеуші З.Сәнік те ақындық өнердің даму жетілу жолдарын да алғаш рет ғылыми тұрғыдан негіздеген ғалым Е.Исмайыловтың [*Исмайылов Е., 1956, 14-21б*], ақындықтың түп-тамырын шаманизм, бақсылық өнермен байланысты қарастыратын Ш.Уәлихановтың [*УәлихановШ.Ш.,1985,27б*], Г.Н. Потаниннің[*Смирнова Н.С., 1972, 48-54 б*],В.В.Радловтың [*В.В.Радлов, 1994, 33б*],пікірлеріне сүйене отырып, ақындық-

тың киелілігі жайындағы ұғым түркі халықтарына ортақ деп есептейді.

Яғни оның ой- тұжырымдары М.Әуезовтің айтыс ақынының өткірлігін «қынаптан суырылған қылышқа», ал шапшаңдығы мен байқампаздығын «бабындағы қыранға»[*Әуезов М., 1985, 35б*], ал С.Мұқановтың [*Мұқанов С.,1965, 556б*], «бәйгіге қосылатын тұлпарға» теңейтін балама-ларымен өзектесіп жатыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Халқымыздың күні бүгінге дейін рухани азығына айналған айтыс өнері өзінің бойына сан түрлі өнер сипатын тоғыстырған синкреттілігімен ерекшеленеді. Халқымыздың бұл ғажайып өнерінің кеңес дәуірінде шынайы табиғаты көмескіленіп, мазмұнына саяси астар сіңдіріліп, идеологияның құралына айналған кезеңі де болды. Көшпелі дала мәдениетінің бар қасиетін бойына жинақтаған асыл өнеріміздің тынысы тарылып, нұсқаулар ұсынған тақырыптармен шектеліп, ақпа ақындардың арынын тежелген тұстардың өзінде «айтарын айтып» қалатын қазақтың ақиық ақындары аз болған жоқ. Қазақстандағы айтыс күнінінің қайта туған сәті 80 жылдардан кейін-ақ бұл үрдіс өз арнасын қайта тауып, әсіресе тәуелсіздік тұсында түр жағынан да мазмұн жағынан да жаңғырып, бір ғажайып даму биігіне көтерілді. Халықтың бұлттан шыққан күндей жарқыраған еркін, азат көңілін жырлайтын жыр семсеріне айналды. Айтыстың қайраткерлері дәрежесіне жетпегенімен, еркін ой айта алған, өзіндік бет-бейнесі бар айтыскерлердің жаңа толқыны өсіп шықты. Әрине, тәуелсіздіктен кейінгі Қазақстандағы айтыс өнерінің өкілдерінің өзі алдыңғы толқын, орта , және кейінгі буындар деп бөлінеді. Алайда олардың кейбір ұтымды айтыстары мен бір жарқ еткен жасын жолдары мен шумақтары болғанымен , сол өнерді кәсіп етіп, киесін қадірлеп, қадірінің қашпауына қызмет етіп, шәкірт тәрбиелеп жүрген аға буын ақындар сирек. Алғашқы жылдардағы мектеп, оқу орындарындағы жүйелі түрде, облыстық, республикалық деңгейдегі аламандардың өткізілуі талай ақынның есімін елге әйгілегені белгілі. Бірақ бұл ұзаққа бармай, аяулы өнерімізге қайтадан саясаттың салқыны тиіп, тәуелсіз ақындардың тілі тұсалып, бір сарындылық, жаттанды, жасандылық басымдық алып, беделі түсе бастағаны жасырын емес. Жаттандылық, суырып салмалық өнердің табиғатынан алыстау, жазба жаттандылық пен алдын-ала дайын текстi айту, алдын-ала сценариін құрып алу фактіліері айтыстың шынайы бейнесін көмескілеп, оған деген халық ықыласының суынуы, күрт төмендеуіне соқтырғаны белгілі. Осы орайда Қытайдағы қандастарысмыздың айтыс өнерін қаншалықты қадірлеп, оның өшірмеу жолында атқарған істерін тілге тиек еткенде Шыңжаң қазақтарының мұрасын зерттеуші Зейнолла Сәнік ой-тұжырымдарын тілге тиек етеміз. Өйткені, ол бұл тақырыпқа бірнеше қайта соғып, айтыстың өзекті мәселелерін қозғайтын проблемалық мақалалар жазып, жариялап отырған. Әрі осы жанрдың табиғатын терең танитын білімдарлығы мен тереңнен талдай білетін ғылыми сараптауларының мән-маңызы бүгінгі айтыс маңында жүрген кім-кімге де ой саларлық құнды пікірлер.

Сәніктің «Қазақтың айтыс мәдениеті» [*Зейнолла С.,2017,28б*] атты мақаласы айтыс жанағына алғы сөз іспетті жазылған. Зерттеуші бұл ғылыми –танымдық мақаласында айтыстың пайда болу, дамуын дұрыс жүйелеп, жанрлық жігін айыра біледі.

Зерттеуші –ғалымның сөз додасына айналған айтыс өнерінің түп-төркіні мен оның даму жолдарын, айтыскер ақындар тұлғасының жіктелуі мен мамандану жағдайларын терең зерделей білген пікірлері Қазақстандағы осы тақырыпты қаузаған зерттеушілермен өрелес келіп жататындығымен бағалы.

Зейнолла Сәнік айтыс өнерінің ең басты қасиеті – табан астынан жанынан суырып салып айтатын тапқырлық екендігін көлемді мақаласының «Айтыстағы ой даналығы» деген тараушасында өзі де өрелі оймен астасқан ақынға тән сөз саптасымен, терең тиянақтаған. «Айтыс — аттың жалы, түйенің қомында жүргізілетін тіл сайысы, сөз сайысы. Оған ойлануға, толғануға мұрса жоқ, сәл кідіріп қалса ол жеңілгенге, сүрінгенге есеп. Әлдебіреумен кеңесіп акыл алуға да мүмкіндік жоқ. Осындай жөпелдемеде жауап тауып, қару қайтарудың өзі біздің айтыскерлеріміз бен ақындарымыздың ой даналығын сынайтын қысылтаяң кезең. Айтыскердің жанында отырып олардың өлеңіне ден қойып тыңдар болсаңыз: «Япырым-ай, мынаған не деп жауап қайтарар екен?», — деп айтыскерлерден бұрын өз жанының киналатыны даусыз. Міне, осындай кезде сұрауға өз лайығында дұрыс жауап қайтару үлкен тапқырлық, нағыз ой даналығы есептеледі. Қазақ айтыс өнері, міне, осындай ой негізінде құрылған» » [*Зейнолла С., 2017,35 б*].

Әрине ақпа ақындық қасиет тынымсыз ізденіс пен сөз сайыстарында жетілудің арқасында дамиды. Суырыпсалмалық ақындық өнердің табиғатын терең тексерген ғалым Е,Ысмайылов, ақындық талант пен қоса іздену, төселудің орны жоғары екендігін ғылыми тұрғыдан дәйектеген ғалым. Оның пікірінше: «Суырып салып өлең айтатын ақындар қандай жағдайда, қандай тақырыпқа болсын іркілместен көсіліп, жырлап кету үшін өмірді, халықтың бұрын-соңды тарихи тіршілігін терең, мол білуге тиіс.Өмірді аз білетін ой-өрісі тар ақын, таланты қанша зор болса да айтыс үстінде, суырыпсалма өлең айтуда сүрінеді, ұтылады, бір сілтеуі, бір серпілуі кем соғып отырады» [*Ысмайылов, Е., 1968, 27 б*].

3.Сәніктің аталмыш мақаласын айтыс өнерінің әу бастағы арнасы ретінде екі адамның өзара өлеңмен қағысуына ерекше көңіл бөлуі-

нен бастауының да мәні бар.Себебі,айтыстың ең көне бастауы әріде жатқандығын ғалым Е.Тұрсынов негіздеген болатын [*Тұрсынов Е.Д., 1976, 11-19 б*]. Себебі қарсылас жақтың сөз аңдысын аңдап, оған жөпелемде, табан астынан өлеңмен жауап беру іштей ұзақ уақыт жетілген ізденістің, мол сөз, білім қорының ұшқыр қиялмен ұштасу әсерінен ғана сәтті болмақ. Ал оған жететін жол ұзақ.Ол ең алдымен ауыл арасындағы, құрбы-құрдас, т.б. сөз қағысудағы тапқырлықтан бастау алады. Сондықтанда зерттеуші: «Айтыстану ғылымы тұрғысынан талдау жасағанда казақтың айтыс мәдениетін қағысулар, айтыстар, ақындық айтыстар (күрделі айтыстар) деп жіктеген жөн болар деп қараймыз. *Қағысулард*а замандастар арасындағы ұшқыр тілді қалжың, әзілі араласқан ата-бала арасындағы базыналық, ағайын-достар арасындағы сыйластық, қимастық жәйіттер келте-келте жауаптасулармен аяқталып отырады. Мұндай қағысулар мазмұн жағынан бірер детальға құрылып, көлем жағынан бірнеше немесе он неше шумақ өлеңмен тиянақ табады» – деп , дұрыс тұжырым жасай білген.

Яғни дәстүрлі айтыс әлеміне енудің ең алғашқы кілті – өмірдің кез-келген мәселесіне кез келген уақытта өлең арнап я болмаса қарсы жақтың тұтқиылдан қойылған сұрағына табан асты мүдірместен табан асты тапқырлық жауап беруге ғана ол табиғи талант деп есептеліп, көп құрметіне бөленіп, есімі ел аузына тарап кететін болған. Ондай ерекше қасиеттің қартайтаған шақта да адам бойынан өшпейтінгі жайлы қызықты жайтты З.Сәнік келтірген мәтіннен айқын тануға болады.

«...Бұрынырақта Жың ауданында өткен бір тойдың кешінде бір қария қымыздың күшімен болса керек, өзі замандас бір кемпірге «айтысам» деп әлек салыпты. Бұрын тойларда айтысып жүргендігін көлденең тартып, тепектеп болмаған соң кемпір:

«Өлеңіңе сиейін өлгенше айтқан,
Жетпіс-сексен жастарға келгенше айтқан.
Отыр ғой ұл ұяда, қыз қияда
Кеудеңе ұялаған қандай сайтан –

деген екен. Жүйесін тапқан бір ауыз сөзге жығылатын халық кемпірді қоштай жөнелген екен. Ескеуілдеп отырған қария төбеден ұрғандай отырып қалыпты.» [*Зейнолла С., 2017, 42 б*]. Бұл мысалдан байқалатыны: халықтың табан астында тауып айтылған сөзді айрықша қастерлеуі мен бірге сөзді орынды жерде айтудың өз әдебі мен жөн-жосыны болатындығына орынды көңіл аудартады. Аталмыш мақалада автор екі адамның арасындағы *қағысу* үлгісіндегі өлеңдердің тақырыптық ауқымы кең екендігін таныту мақсатындағы келтіретін тың мәтіндері арқылы біздің айтыс жайындағы ой-пікірлерімізді толықтырып,, айтыс мәтіндерінің аясын кеңейте түседі.

Қағысулар арнайы айтыс кезінде емес, көбінде айтыскерлер мен ақындардын кездейсоқ кезігуі кезінде, айтыс алдындағы өнер сынасу кезінде туатын көрінеді.

Қазақтың әзіл-қалжыңның астарына ерекше мән беріп, күлкі тудырудың өзінің жөн-жосығы қалыптасқан. Айтысқа епті ақындар тіліндегі әзіл-мен қалжыңның қасиеті тіпті арта түседі.

Зерттеуші кейде бойын ақындық шабыт билегенде қызығып кеткені сонша өз келінімен айтысып қалатын жәйіттері де кезігетіндігін айтып өтеді.. «Күш атасын танымайды» дегендейін кейде акындық та атасын танымай кететін тәрізді. Тарбағатайда өткен Танытбай деген ақын қызба табаңда келінімен айтысып қалған екен. Соның салдарынан ел арасында «Танытбай беттеніп» деген сөз калған. Бұл сөз сол өңірде «ұятсыз, арсыз, беті калың» деген сөздін баламасы ретінде колданылады. Ел ішіне кең тараған Алтайдағы «Манан ақыннын келінімен айтысы» да осының бір мысалы, өлендеріне карағанда оларды тіпті өмірі айтысып өткен деуге болады» –дейтін қызғылықты мәліметтер ұсынады. Бір өкініштісі: мұндай сирек айтыстар мәтіні көп томдығына ілікпеген. Мұның бәрі З.Сәніктің фольклорлық жанрларды ыждағатты түрде ел арасынан жинағандығын және жиналған мәтіндерді іштей саралап, тақырыптық-мазмұндық жағынан ғана емес, жанрлық жікке сауатты түрде ажыратып, саралап отырғандығын көрсетеді

Мұндай *сөзқағысулары* қазақ арасында жоқ қарау, жөн сұрасу, ас ішу кезінде де туындап отырған[*Зейнолла С., 2017,44 б*].

Оның өлең түрінде ғана емес, қара сөз түрінде кездесетін сирек нұсқаларының бірінің мазмұнын келтіреді. Бұл әрине,жекелеген сөз қағысулардың, тапқырлықтардың мысалы ретінде алынған. Жалпы біздің халқымыздың ең бір аяулы ізгі қасиеттерінің бірі – сөзөнеріндегі қыз баланың ой еркіндігіне мүмкіндік беру. Әрине, қазақи әдепте өскен қазақ қызы өзінің ибалы мінезі мен қылығының жөн-жобасын сақтай отырып айтысқан. Бұл – қыз бен жігіт айтысында қызға ғана емес жігітке де қойылатын қатал талаптардың бірі болған. Айтыс мазмұндарын тыңғылықты тексерген зерттеуші кейбір айтыстарда ақырында кімді-кімнің жеңгені анық айтылғанымен, айтыстын тиянақ тапқан жеріндегі айтылған өлендердің нәріне, қайтарылған жауаптың қаруын тапқан-таппағанына қарап оны айыру қиынға соқпайтындығын, жалпы айтысқа түскен ақындар айтыста өлең шығара алмағандықтан жеңілмейтіндігін тұжырымдап жеңіліс әкелетін екітүрлі мәселенің мәнісін талдайды: Зейнолла ақсақал тұжырымдағандай, «... жеңілу мен жеңу өлеңнің ұзын-қысқалығына да байланыстысты емес. Бажайына түскен, жүйесін тапқан бір ауыз өлең болса болғаны соның өзіне қарсы жақ сылқ етіп жығыла салады. Сөзге тоқтау халқымыздың ежелгі сөздегі анты» [*Зейнолла С., 2017, 52* б].

З.Сәнікте айтыс жайлы зерттеу еңбектерінде осыған баса назар аударып, «Айтыстағы дәстүр-

лілік» аясында қарастыратын ойларын « Қазаққындар айтысы ұрпақтан- ұрпаққа жалғасқан, атадан балаға мұра болып отыратын дәстүрлі касиетке ие. Айтыскер ақындар өзінен бұрын өткен ақындардың майталмандарын пір, ұстаз тұтып, олардың айтыс өлендеріне мұрагерлік етіп, ауыздан-ауызға, елден-елге таратып отырған. Сонымен бірге өз өлендерін де, өздерінің кіммен айтысқандықтарын, әріптесінің не дегенін, онан өзінің қалай қару қайтарғандығын жұрт арасында әңгімелеп жүрген. Айтыстағы адалдық принципі – осындай қасиеттерімен қоса жазба мәдениетке емес, ауызша дәстүрге сүйенетін кезеңде айтыс үлгілерінің ұрпақтан-ұрпаққа бұлжымай жетуінің бірден-бір жолы болған.

Сөз зергері айтысқа қатысты әр кезеңдерде жазылған проблемалық мақалаларында ақындарға қойылатын басты талап ретінде тілдің құнарлылығын арттыруды міндеттеп отырған. Сондықтанда айтыстың жинағы жайында «жинақты үлкен жыр айдыны» – деп есептесек, оның сәнсәулетін келтіріп, арыстан жал асау толкындар тудырып, жан бітіріп тұрған нәрсе – жырдын шұрайлы тілі деуге болады. Зерттеуші еңбегін ақтарып отырсаңыз, онда небір хикмет суреттеулер, тамаша символдар, небір тайпалған образды ойлар, құнарлы тілдер кездеседі. Сәніктің қазақ айтыстарының тіл құнарлығын талдайтын тұстағы келтірген мысалдарына қарап отырып, оның бүкіл қазақ айтыстарының мәтінімен танысып, талдап, шыққандығын байқауға болады.Ол айтыстың тарихын танытып қана қоймай оның бүгінгі заманғы даму барысына да зер салып,бары мен жоғын түгендеп болашағына жөн сілтейді. Түрлі мәдени қысымдар мен шектеулерден кейінгі Шыңжаң өңіріндегі бұлттан шыққан күндей сәулелі шақтарындағы айтыс өнерінің даму қарқынын қуана масаттана жазады. Ақынның шабытына дем беріп, айтыстың көрігін қыздыратын *көрермен мәселесі* жайлы да арнайы тоқталып, оның айтыстағы мәнін айқындайтын тұжырымдар түйіндеген.

Шынында да айтыс – халқымыздың ой даналығы мен білім шанағының кеңдігін көрсететін өнер. Ал қытай қазақтарындағы бұл ғажайып өнердің жалпы қазақ халық мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі ретіндегі даму тарихын түгендеп, айтыскер ақындарының шеберлігін талдаған аталмыш еңбектер біздің айтыс мәдениетіміздің басқа халықтардан ерекшелендіріп тұратын даралық қасиеттерімізді танытатын, сөз құдіретіне тәнті еткен тамаша дәстүріміздің бірегей болмысы екендігін тереңдте, таныта түседі. Бұл тұжырымдарымызды халық мәдениетінің білгірі С.Қасқабасовта: «Айтысты шынайы өнер деңгейіне көтеруіміз керек»[*С.А.Қасқабасов, 2010, 176*] – дейтін мақаласында: «Халық сүйіп тыңдайтын, елді жақын тартатын бір керемет өнер – осы айтыс. Сонау көне заманнан күні бүгінге дейін өмір сүріп келе жатқан жаһар. Өйткені, айтыстың атқаратын міндеті мәнді әрі көп болған. Ең алдымен айтатын болсақ, айтыс – өнер. Бұның ең басты қызметі тыңдаушыға эстетикалық ләззат беру. Неге? Себебі, айтыс синкретті өнер. Онда әрі ән, өлең, домбыра және орындаушы бар. Осының бәрі жиналып келіп айтысты үлкен деңгейге көтеріп, көп тармақты, көп түрге айналдырып отырған. Тіпті, сахналық өнер мәртебесіне дейін көтерілген. Сол тұрғыдан келгенде айтыстың басты мақсаты елдің көңілін көтеру, эстетикалық ләззәт беру, рухтандыру болған. Сондықтан да қазақта суырыпсалмалық қасиет жоғары бағаланған»– деп жан-жақты дәйектеген.

Қай қырынан қарастырып, қандай тұжырымдар түйінделсе де айтары таусылмайтын айтыс өнеріндегі қазақтың ақындық қасиетінің, айтысқа дарындылығының ерешелігіне қатысты З.Сәніктің де зерттеуші ретіндегі жасайтын өзіндік тұжырымдары қызғылықты әрі көңіл аударарлық. Халық өнерінің бағасын осылайша биік бағалаған зерттеуші тек айтыс тарихын зерделеп, оның ғажайып табиғатына тамсанумен ғана шектелмейді.Еңбектерінен, байқағанымыздай, өмірінің соңына дейін осы бір киелі өнердің алтын арқауын босатпаудың жай-жапсарын безбендеп, мәселе көтеріп, мақала жазып, ел ішінде айтыстар ұйымдастыруға мұрындық болып, сол айтыстардың жақсысына сүйініп, байқаған келеңсіздіктерді жоюдың міндеттерін тиісті орындар мен ұйымдардың есіне ұдайы салып отырғанға ұқсайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы айтыс мәтіндеріне зер салсақ, айтысқа түскен сөз басындағы жеңіл қағысулардағы ақындар ұсақ-түйек қалжыңдардан бастап, күрделі ойларға жетелейтін, үлкен дау тудырып тайталасты шешімді жауаптарға жетелейтін жағдайлардың айтыскер ақындардың өзінде ширықтырып, шамырқандыра келіп, көкірегін жара жарыққа шыққан жаһар жыр жолдарының төгілуіне дейін жеткізетіндігі байқалады. Біз де, халқымыздың қайталанбас ғажайып өнері айтыстың бала жастан жанкүйері, жыр сүйген қазақтың бір перзенті ретінде Зейнолла Сәнік ақсақалдың айтысқа деген керемет құштарлығын түйсініп, күні бүгінге дейінжалғасып, халқымыздың рухани азығы, жан жадыратар тамаша сауығына айналған киелі өнер жайындағы жанайқайын, жаңашырлық сезімін жанымызбен сезіндік. Себебі, Сәнік көтерген айтысқа қатысты мәселелердің біразы әлі де болса біздің айтыс өнерімізді дамыту, жаңғырту жолында ең алдымен, айтыскер ақындарымыздың, екінші кезекте оны ұйымдастырушылардың ой, өнер безбеніне салып өлшеп, өз кәдесіне жарата аларлық құндылығымен қымбат.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы,1985. 16-т. 400-б.

2. Исмайылов Е. Ақындар. (Жамбыл және халық ақындарының творчествосы туралы монография). – Алматы: Қазмемкөркем әдебиет баспасы, 1956. –366 б.

3. Уәлиханов Ш.Ш.Таңдамалы. – Алматы: 1985. –Жазушы, –557 б.

4. Смирнова Н.С. Потанин–собиратель и исследователь казахской народной поэзии //Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина (архивные материалы и публикации) – Алма-Ата: Гылым, 1972. 690 с.

5. Ел қазынасы – ескі сөз. В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. Жинақты баспаға әзірлеп, құрастырғандар: Б.Уахатов, С.А.Қасқабасов, К.С.Матыжанов. – Алматы: Ғылым, 1994. – 680 б.

6. Мұқанов С. Айтыс. Алматы: Жазушы , 1965. – 556 б.

7. Зейнолла С. Көптомдық шығармалар жинағы.– Алматы: Ан-Арыс. 2017. Т.1**2**. Мақалалар,рефераттар. – 316 б.

8. Ысмайылов, Е. Әдебиет жайлы ойлар: Ақындық өнер мен ақындар туралы. – Алматы: Жазушы, 1968. –320 б.

9. Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы, Ғылым, 1976.– 200 б.

10. Зейнолла С. Мақалалар, рефераттар.Қазақ емшілігі мен дәрігерлігі. Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: Ан-Арыс. 2017.б.13.376 б.

11. Қасқабасов С. Айтысты шынайы өнер деңгейіне көтеруіміз керек. // С.А. Қасқабасов Ой-сана. Сұхбаттар – Алматы: Тіл оқу-әдістемелік орталығының баспаханасы, 2010.–210 б.

ӘОЖ 37.036-053.6: 7.031

ЕРАЛИН ҚУАНДЫҚ ЕРАЛЫҰЛЫ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ЕРАЛИНА АЙГҮЛ ҚУАНДЫҚҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

СТУДЕНТТЕРДІ ЭТНОСЦЕНОГРАФИЯ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ДАЯРЛАУ

Түйін. Мақалада студенттерді этносценография шығармашылығына даярлау мәселелері, театрлық сценографияны құрудың білімі, дағдылары мен қабілеттері талданады, сценография көмегімен студенттердің мектеп сахынасын безендіруге даярлаудың мазмұны, формалары мен әдістері көрсетілген, мектеп сахынасындағы тәжірибелік жұмыстарды ұйымдастырудың кезеңдері және көркемдік зерттеулердің нәтижелері анықталған.

Түйінді сөздер: этносценография, этнобұйымдар, сценография туралы білім, этносценография дағдылары, көркемдік өлшем, өлшем бірлігі.

Резюме. В статье анализируются вопросы подготовки студентов к этносценографии; знания, навыки и умения по созданию театральной сценографии; содержание, формы и методы подготовки студентов к оформлению школьной сцены; этапы организации практической работы по школьной сцене и результаты художественного исследования.

Ключевые слова: этносценография, этнопродукция, знание сценографии, умение этносценографий, художественное измерение, единица измерения.

Summary. The article analyzes the issues of preparing students for ethnoscenography, knowledge, skills and abilities for creating theater scenography, the content, forms and methods of preparing students for school design by scenography, the stages of organizing practical work on the school stage and the results of artistic research.

Key words: ethnoscenography, ethno-production, knowledge of scenography, ethnoscenography, artistic measurement, unit of measurement.

Өндірістік, технологиялық және ақпараттық салалар қарқынды дамып жатқан қазіргі жағдайда оның эстетикалық жағы адамның дамуы жүйесінде үлкен маңызға ие [Назарбаев Н.Ә., Жолдауы2018, 44 б]. Жеке тұлғаның эстетикалық қалыптасуының маңызды факторы, оның жалпы адамзаттық мұраттарға деген ұмтылысы, сондай-ақ мәдени және тарихи жетістіктерді құруға қатысуы театр өнері, атап айтқанда театр жиынтығының дизайны ретінде танылады. Бүгінгі таңда жеке тұлғалардың рухани дамудың санының төмен деңгейімен, жұмыста шығармашылық белсенділіктің аздығымен, әлеуметтік салада пассивті және халықтық эстетикалық мәдениеті ережелерін сақтағысы келмегендіктер қатарыны артып келеді. Біздің зерттеуімізге этносценография мен оның сценографиясының ерекшеліктері ерекше қызығушылық тудырады, өйткені олар студенттердің кәсіби қызметке деген даярлығының маңызды факторы болып табылады.

Соңғы жылдардағы зерттеулерде жоғары оқу орындарының студенттерін кәсіптік даярлауда өнер мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылады. Соның бірі мектептегі театр сахынасын безендіруге болашақ бейнелеу өнері мұғалімдерін даярлау мәселесі. Бұл мәселе театр өнерімен, мектеп сахынасын ұлттық тақырыптағы қойылымға арнап безендіру,болашақ мұғалімдерді мектеп сахынасын безендіру қызметіне даярлау проблемаларымен байланысты[Ералин К.Е., 2009, 220 с.,Пронкин Н.С., 2007, с.128].

Бірақ жоғары білімнің теориясы мен практикасында сценография көмегімен студенттерді мектеп сахынасын безендіру қызметіне даярлау мәселесі әлі зерттелген жоқ. Сонымен, студенттерге сценография және оны мектептегі сахына қызметінде қолдануға даярлау қажеттілігі арасындағы; оқу процесінде студенттерді сахынаны безендіру қызметіне даялау қажеттілігі мен оны жүзеге асыратын оқу кешенінің болмауы арасында қарама-қайшылық бар. Осы қарама-қайшылықтардың шешімін іздеу «Студенттерді этносценография шығармашылығына даярлау» тақырыбын таңдауға мүмкіндік берді. Зерттеу мақсаты: студенттерді этносценография шығармашылығына даярлаудыңмазмұнын өнерта-

нымдық-педагогикалық талдау, оны тәжірибеде қолдану әдістерінің ұтымдылығын айқындау. Ғылыми әдебиеттерді талдау студенттерді этносценография шығармашылығына даярлаудың әртүрлі мәселелерін, оның жан-жақтылығы мен өзектілігін айқындады. Студенттерді этносценография шығармашылығына даярлау бағытындағы зерттеу барысында этносценографиятуралыөнертанымдықматериалдарды талдау мен сахынаны көркемдік безендіру тәжірибесін сараптау нәтижелері сахынаны безендіру өнерінің теориясы мен практикасы туралы мынандай тұжырым жасау қажеттігін көрсетті.Студенттерді сценография шығармашылығына даярлау бағытындағы зерттеу үш бағытты қамтыды: олар, сценография және этносценография айырмашылығы мен байланыстары; сахынаны көркем безендіру өшемдері; сахына этнобезендіруін оқыту мәселелері. Этносценография- театр сахынасын ұлттық сипатта көркем безендіру; этносценография – этно-ұлт, сцена- сахына, графия –бейнелеу деген мағынаны береді; сахына безендіруі -ұлттық дәстүрлермен байланысты,жаңа технология көмегіменбезендіру деп түсіндіруге мүмкіндік берді[Разумный В.А.. 1985, 190 б.].

Сахынаны көркем безендіру: сахына безендіруі қойылым мазмұнында көрсетілген кеңістіктіктің мынандай өлшемдерімен және жұмыс түрлерімен сипаталады:бір қойылым ішінде бірнеше көрініс кеңістерді жеке-жеке безендіру; әр кеңістік көріністері үшін жаңа көркемдік жоба жасалуы; жаңа қойылымға жаңа суреттер, қондырғылар мен бұйымдар даярлау; сахына қойылымы үшін ең бірінші қадам – эскиздер жасау; онан соңғылары: сахына көріністерінің кеңістіктік безендіру сипатын көрсететін бірнешемакеттері жасау; көлемді суреттер – паннолар салу; ағаштан, басқада маталардан қойылымсюжетіне сайбутафорлық бұйымдар дайындау іс-әрекеттерімен өлшенеді.

Сценография сахынаны спектакель мазмұнына сай безендіру.Сахынаны безендіруші суретші – сценограф деп аталады. Сценограф жасайтын жобасы – сахынаның артқы қабырғасын үлкен өлшемді панно суретін салу, сахына шымылдығын ою-өрнектермен безендіру, сахына кеңістігін көлемді немесе жазық формалы бұйымдармен, суреттермен жабдықтау. Сахына суреттері мен бұйымдары ілінетін және ілінбейтін болып жіктеледі. Ілінетіндер: көлемді паннолар, ою-өрнектер, ұлттық құрал жарақтар, бутафорлық әдіспен жасалған бұйымдар. Ілінбейтін бұйымдар: тұрмыстағы көлемді заттар, ғимараттың қабырғалары, есік терезелер,столдар, шкафтар, орындықтар мен сандықтар т.б. құрал жабдықтар.Сценография – сахына суретшісінің көркем безендіруқызметінің нәтижесі.Сахына суретшісінің қызметі: даярлық эскиздерін жасау, дайын эскиз бойынша көркемдік жобаны материалда орындау болып екі бағытты қамтиды.Сахна суретшісінің мақсаты –қойылымның идеялық мазмұнын, кейіпкерлердің психологиясын безендіру жұмыстары арқылы ашып көрсету болып табылады.Көрермендерге эстетикалық эмоциялық әсер ету.Сахынаны безендірудің мәні – кейіпкер образын бейнелеу мүмкіндіктері арқылы ашу, көрерменнің көңіл күйіне сахынадағы форма, түстер композициясы, колорит арқылы әсер ету, әсемдік талғамдарын арттыру, отансүйгіштікке тәрбиелеу [Коган Л.Н.,1989. 48 б.]

Студенттердісценография шығармашылығына даярлау моделі мотивациялық, мазмұндық және іс-әрекеттік компоненттері арқылы құрамдалады: мотивациялық компонент білімгерлердің сахына безендіру өнеріне деген қызығушылығының болуымен анықталады; мазмұндық компоненттер – сахна безендіруінің теориясы мен практикасынан білімінің болуымен; іс-әрекеттік компонент – этносценографиялық суреттер салу, панно жасау, жеке спектакелге арнап безендіру жобасын жасау, оларды материалда орындау іскерліктері мен дағдыларының болуымен сипатталады.

Студенттердің сценография шығармашылығына даярлау мақсатындағы элективтік курсын оқытудың педагогикалықшарттары: курстың мамұнының анықталуымен, курсты оқытуды жоспарлаумен, әдістерінің анықталуымен, тәжірибелік сабақтарды ұйымдастырумен, өткізілген сабақтарды талдаумен сипатталады.Сахына этнобезендіруін студенттерге оқытубағдарламасыекі бөлімді қамтиды. Бірінші бөлімде –сценографияның теориясы қарастырылады:сахна эстетикасы, сценографияның түрлері, сюжет пен сахна көріністерінің бірлігі,кейіпкер образы мен сахна колориті,этносахына композициясы,сахына декорациясы, сахына колориті,сақына кеңістігі: алдыңғы көрініс, ортаңғы көрініс, соңғы көрініс; бутафориялық бұйымдар жасау, сахналық панно,сахына киімдері композициясы,сахына колориті мәселелері талданады.Екінші бөлім – сценографияның практикасына арналады.Бұл бөлімде сахына эскизін, костюмдер эскизін, қойылымдар эскиздерін, жеке заттар эскизін жасау жаттығуларын орындау қарастырылады [Абдуллина О.А.,1990, 65 б.].

Біздің зерттеуіміздегі этносценаграфия жеке тұлғаның эстетикалық және эмоционалды сезімдерін, еңбек және эстетикалық қабілеттерін, эстетикалық қажеттілік пен көркемдік белсенділіктерін, рухани-адамгершілік құндылықтарын дамытудағы білім мен тәрбиенің ажырамас бөлігі болып табылады, сонымен қатар сіз этносценографиялық өнердің бір түрі ретінде қарастырылады[Разумный В.А., 1985, 9 б.].

Әдетте «даярлық» ұғымы белгілі бір алдағы тұрған іс-әрекетке алдын ала бағытталған жоспарлы бағыт бағдарлы қызметке жаттығу нәтижесін білдіреді. Белгілі іс-әрекетті процесс ретінде ғалымдар А. Абдуллина, Ю.К. Бабанский,В-

.А. Сластенин және басқалардың еңбектерінде қарастырылған, бұл адамның қоршаған ортаға, әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық, психологиялық әсерге қалай әсер ететінін білдіреді және соның нәтижесінде ол әлеуметтік жан ретінде қалыптасады [Абдуллина О.А.,1990, 208 с., Бабанский Ю.К.,1989, 558 с., Сластенин В.А., 1986, 160 с]

Этносценография көмегімен студенттердің сценография шығармашылығына даярлау – бұл оның өмірдегі сұлулықты толығымен және толығымен қабылдауға және түсіне білуге, өзінің қабілеттерін дамытуға, алған этносценографиялық білімі мен дағдыларын өмірде қолдана білуге бағытталған процесс. Осы негізде зерттеу тақырыбына сәйкес үлгіні құру қажет болды. А.М. Довгялло ұсынған талаптарды басшылыққа ала отырып, біз оқу процесінің ерекшеліктеріне сүйене отырып, зерттеу мәселесінің құрылымдық моделін жасадық. [Довгялло А.М., 1998, 14 б]. Модельдің артықшылықтарын іске асыру мақсатында студенттерді сценография шығармашылығына даярлаудын өлшеу бірліктері белгіленді, сценография көмегімен білімгерлердың осы даярлығы көрсеткіштері, деңгейлері, өлшемдері мен ерекшеліктері көрсетілді [Ералин Қ., 2018, 25 б]. Модельді бекіту және оның тиімділігін тексеру мақсатында эксперименттік жұмыстар жүргізілді. Зерттеу барысында біз этникалық көріністі безендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін ұйымдастырушылық жағдайларды анықтадық, оны жүзеге асыру үшін қажет материалдық-техникалық база құрдық. Қатысушы оқытушылар мен студенттер өзара көмек қағидатына негізделген өзара түсіністік жағдайында жұмыс жасады. Этносценография көмегімен студенттерді сценография шығармашылығына даярлаудың педагогикалық шарттары үш ережемен сипатталады: ұйымдастырушылық: облыстық, республикалық байқауларға қатысуды ұйымдастыру; этносценографияны форма құру ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне және қызығушылық пен қажеттілік деңгейіне қарай бөлу; дидактикалық: этносценографияны оқытуда саналы түрде жұмыс істеуге мүмкіндік беретін формалар, әдістер мен құралдарды қолдану, кәсіби актерлер шеберлігі мен оқытудың инновациялық технологиясын қолдану негізін алынды. Зерттеу жұмысында жоғарыда аталған жағдайлар басшылыққа алынды.

Эксперименттік жұмыстар мектеп сахнасында жүргізілді, 121 оқушы қатысты: олардың 61-і эксперименттік топта, 60-ы бақылау тобында. Сараптамалық пікір этносценография бойынша студенттердің эстетикалық мәдениетін қалыптастырустуденттерді сценография шығармашылығына даярлау деңгейінің жеткіліксіз екендігін көрсетті. Бұл олардың қызығушылығының жеткіліксіз деңгейімен, осы салада олар туралы ақпараттың жеткіліксіздігімен, этносценографияның сахналық дизайнының мазмұны, ерекшеліктері, функциялары мен классификациясы туралы теориялық білімнің төмен деңгейімен, эстетикалық белсенділіктің болмауымен және этносценография туралы білмейтін, мысалы, жалпақ және көлемді бұйымдар жасау, эскиздермен сипатталады. этникалық көріністер; сценографияға қызығушылықтың төмен деңгейі, элективті сабақтарға қатысу және т.б. Мұны сауалнама барысында алынған жауаптар дәлелдейді [Ералин Қ.,2019, 210 б].

Экспериментальды қалыптастыру кезінде этносценография саласындағы теориялық білімді толықтыру үшін арнайы пәндердің пәні қолданылды. «Өнер тарихы» пәніне 6 тақырып енгізілген. Олардың көмегімен студенттер сценографияның пайда болу, даму тарихымен және сахнаның мазмұнымен, этникалық бұйымдармен жабдықталуымен, сахнаға арналған декоративті панельдердің суреттерімен танысты. Зерттеу барысында студенттердің «Сценография тарихы» пәні мазмұнына кіретін материалдарды игеру деңгейін бақылау үшін қосымша тапсырма ретінде студенттерге «Сценография» пәнінен эссе жазу тапсырмасын бердік. Нәтижесінде оқушылардың 63% -ы қосымша материалды толық меңгергендіктерін көрсетті. 5 тақырып «Сахна қозғалысы» енгізілді және осы тақырыптар бойынша сабақтар өткізілді. Нәтижесінде студенттер сценографияның әлеуметтік-танымдық маңызын, өнерде қалыптасқан адамгершілік қағидаларын, осы этносценографияның эстетикалық сипаттамаларын, этностар мен сценографиялық фрагменттермен сахна дизайнының күрделілігі мен әмбебаптығын түсінді. Олар көрнекті философтар мен қазақ ағартушыларының өнері туралы көзқарастармен танысты. Этносценографияның дизайнын ұғынуды, оны сақтауды және дамытуды үйрену қажет болды. «Сахналық киім» бойынша – 6 тақырып, «Сахналық безендіру» бағдарламасында мамандықтың білім беру бағдарламасының мазмұнына 8 тақырып енгізілді, соның арқасында студенттер сценография туралы қосымша ақпарат алды, эмоционалды және эстетикалық қабылдау сезімдерін дамытуға ықпал етті. Бірақ мазмұнға енгізілген толықтырулар студенттердің сценография және этнографика туралы білімдерін толық қалыптастыра алмайды. Бұл жағдайлар «Сценография» деп аталатын элективті курс бағдарламасын құруға әкелді.Таңдау курстары студенттермен бітіру курстарына дейін өткізілді.

Элективті курстың сабақтарында оларға сценографияның мазмұны мен ерекшеліктері, функциялары мен классификациясы туралы ақпарат берілді, эстетикалық сипаттамаларына, әлеуметтік, танымдық және практикалық маңыздылығына ерекше назар аударылды. Сценография туралы білімді оқыту барысында келесі әдістер қолданылды: ауызша (әңгіме, әңгіме, дәріс, репортаж, нұсқаулық, кеңестер), иллюстрациялық

(суреттер, техникалық жаттығу құралдарын, табиғи объектілерді, әдістемелік кестелерді және т.б. көрсету), практикалық (жаттығулар, құрастыру бойынша жұмыс сценографиялық жоба, шығармашылық жұмыс және т.б.), сонымен қатар оқытудың инновациялық технологиялары қолданылды: проблемалық оқыту, сценография туралы презентация, дамытушылық жаттығулар және т.б.

«Сценографияны игеруге арналған студия» бағдарламасы жасалды және бекітілді. Студияның жұмыс бағдарламасын құрастыру барысында студенттердің этникалық сахнаның артқы қабырғасының эскизінің белгілі бір түрін дайындаудың, осы салада олардың дағдыларын қалыптастырудың және оны театрлық жобалау іс-әрекетінде қолданудың жүйелік шеберлігі ескерілді. Біздің жағдайымызда этникалық көріністің эскизін құра отырып, біз сценографияның келесі түрлерін алдық: сахнаға композициялық шешім, эргономикалық шешім, сахналық кеңістік, түс схемасы және материалдық шешім; Этноөнімді көркемдік-метрикалық өлшеу: форманы талдау, өнімдердің эргономикасын талдау, түсті шешімдерді талдау, этносенографтың шеберлігін талдау және т.б. Мұның себебі «Сценографиялық өнер» бағдарламасында этносценографияның бұл түрлері негізгі бағдарламада қарастырылмағанымен, мәселенің толық шешімін таба алмауында болды. Осы мәселе бойынша жіберілген қателіктерді түзету үшін біз «Сценография» сайлау курсы жұмысының мазмұнын театрдың этносенографының жоғарыда аталған қызмет түрлеріне арнадық. Бұл студенттердің театртану саласындағы таным көкжиегін кеңейтуге, теориялық және сценографиялық білімді толықтыруға, этносценографияны шығаруға арналған әртүрлі материалдарды көркемдік өңдеудегі білім мен практикалық дағдыларды игеруге ықпал етті [Ералин Қ., 2019, 210 б].

Топта сабақтар өткізу барысында жеке жұмыс әдістері, жеке топ, топтық, ұжымдық әдістер қолданылды. Осы пән бойынша сабақтарды өткізу әдістемесі кезең-кезеңмен ұйымдастырылды (1 – тапсырмаларды түсіндіру; 2 – жұмыс орнын дайындау; 3 – материалмен жұмыс; 4 – сахнаға жобалық жоба дайындау; 5 – нәтижені көркемдік-өлшеу).Курс аясында шеберлермен кездесу ұйымдастырылды, «Сценография және этнография» және «Сценография және этнография» кешкі пікірсайыстары және «Сценография шеберлерінің эстетикалық талғамы» және «Халықтың эстетикалық дәстүрлері» тақырыптары бойынша пікірталастар ұйымдастырылды. Студенттер этникалық театрдағы облыстық жарыстарға қатысты. Театр өнері мұражайына саяхаттар ұйымдастырылды. «Оқу-әдістемелік кешенді» тиімді жүзеге асыру үшін студенттерге арналған «Сценография» арнайы курсының мазмұнын құрастырдық және бекіттік. Арнайы курс 30 академиялық сағатқа есептелген, оның 10 сағаты дәрістер, 20 сағаты практикалық. Бұл курс мұғалімдерге сабақтарды тиімді өткізуге, студенттерге сценография саласындағы материалдарды тиімді үйренуге мүмкіндік береді. Студенттермен жұмыс істеуге және оларға эстетикалық тәрбие беруге тек сабақ кезінде ғана емес, сонымен қатар студияда, мектептегі практика кезінде жүзеге асырылды. Қайталанған сауалнамалар негізінде эксперименттік жұмыстың соңғы кезеңінде студенттерді сценография шығармашылығына даярлау деңгейі анықталады. Нәтижелер мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік, белсенділігі студенттерді сценография шығармашылығына даярлау бекітілген өлшемге сәйкес жүзеге асырылды. Студенттерді сценография шығармашылығына даярлауды анықтау мақсатында эксперимент қалыптастыру барысында 3 бөлім өткізілді. Тәжірибелік топтарда келесі өзгерістер байқалды: бастапқы байқаудың нәтижелері: төменгі деңгей – 36%, орташа деңгей – 56%, жоғары деңгей – 8%. Ақтық сынақтың нәтижелері көрсетті: төменгі деңгей – 0%, орташа деңгей – 36%, жоғары деңгей – 64%.

Біздің зерттеуіміз, қойылған міндеттер мен эксперименттік жұмыстың нәтижелері студенттерді сценография шығармашылығына даярлау әдіснамасының тиімділігін, этносценографияны қолдана отырып студенттерді сценография шығармашылығына даярлау үшін ұсынылған модельдің дұрыстығын дәлелдеді. Бұл бізге келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді: «Сценография», «сценография шығармашылығы», «даярлық» ұғымдарын зерттеу нәтижесінде олардың анықтамалары жүйеленіп, жан-жақты сипаттама беріліп, олардың өзара байланысы көрсетілді, «Студенттерді сценография шығармашылығына даярлау» ұғымы біздің зерттеу тақырыбына сәйкес нақтыланған шығармашылыққа даярлықтың құрамдас бөліктерін анықтауға ықпал етті, «сценография» ұғымы зерттелді, анықтамалар мен ұғымдар, эмоционалды және эстетикалық сезімдер жүйеленді және тұлғаның, эстетикалық қабілеті мен эстетикалық талаптары мен көркем шығармашылығы, адамгершілік құндылықтарын дамыту қарастырылды [Разумный В.А., 1985, 63 б.].

Этносценографияның мазмұнын зерттеу оның көркемдік және эстетикалық, практикалық, еңбек, шығармашылық функцияларын, анықтауға және олардың толық сипаттамасын беруге мүмкіндік берді, сонымен қатар студенттерге өз бетінше мектеп театрына қажетті заттарды жасауға үйренді және этносценографияны әр ұлттың театр өнерінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға дағдыланды. Этносценография көмегімен студенттердісценография шығармашылығына даярлаудеңгейі мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттіккомпоненттердің бірлігі ретінде қарастырылды. Студенттерді сценография шы-

ғармашылығына даярлаупроцесінің педагогикалық жүйесі дидактика тұрғысынан эстетикалық тәрбие мазмұнын, сонымен қатар осы мазмұнға сәйкес сабақта және сағаттан кейін өз іс-әрекетін ұйымдастырудың формалары мен әдістерін қарастыруды мақсат етеді.Этносценографияның мазмұнын жүйелеу және педагогикалық жіктеу негізінде жасалған бағдарламалар, студенттерге сабақта және сағаттан кейін қолдану үшін арнайы курстың бағдарламалары мен нұсқаулықтары бұл мәселенің оң шешімін табуға көмектесті.Этноценография өнері дегеніміз сахынаны ұлттық қойылымның мазмұнына сәйкес, бутафориялық бұйымдармен, сахналық костюмдермен, көлемді паннолармен, ою-өрнектермен, көлемді конструктивтік безендіруменсипатталатын көркемдік безендіру жұмыстардың жүйесі деп анықтадық. Студенттердіэтносценография шығармашылығына даярлаудың моделі мен оның көрсеткіштері суретші педагогтың көркемдік безендіру жұмыстарына даярлығының деңгейлерін өлшеуге мүмкіндік берді.Болашақ мұғалімді мектеп сахынасын безендіру қызметіне даярлауға арналған курсты ұйымдастырудың эксперименттік бағдарламасы мен әдістемесінақты мазмұнға, бағдарламаға, оқыту әдістемесіне негізделгенде барып өзінің ұтымдылығын көрсетіні анықталды.Болашақ ұстаздардың сахынаны безендіру ісіне деген қызығушылығының болуы, оның теориялық білімдерін меңгеруі,сахынаны безендірудің іскерліктері мен дағдыларының қалыптасуы даярлық жұмыстарының нәтижесін көрсетті.Теориялық мәліметтер мен сахына тәжірибелерін сараптау нәтижесінде студенттерді этносценография шығармашылығына даярлау дегеніміз – сахынаны қойылым мазмұнымен, ұлттық дәстүрлермен байланысты, жаңа технология көмегімен безендіру білімдерін менгеруі мен безендіру дағдаларын қалыптастыру деп анықтауға мүмкіндік берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә.Қазақстан халқына Жолдауы.Астана:«Елорда»,2018.–44 с.
2. Ералин К.Е. Дизайн негіздері. Түркістан.Тұран, 2009. – 220 с.
3. Пронкин Н.С Основа метрологии. -М. Логос, 2007. с.128;
4. Коган Л.Н.Теория культуры.Екатеринбург: Екат. гос. ун-т,1989.–212 с.
5. Разумный В.А.Методика формирования эстетической культуры личности.– М.: Мысль, 1985. – 190 с.
6. Ералин Қ.Этнодизайн.Алматы.Эверо.2019.-210 б.
7. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. – М., 1990. – 208 с.
8. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. – М., 1989. – 558 с.
9. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки. – М.: Просвещение, 1986. -160 с.
10. Довгялло А.М. Математические модели в исследовании программного обучения//Организация учебно-воспитательного процесса. Программированное обучение. Вып. 2. – Новосибирск, 1998. – С. 27-28.
11. Ералин Қ.Бейнелеу мамандық пәндерін оқыту әдістемесі.Алматы.Эверо. 2018.-100 б

УДК 7.013

КУНЖИГИТОВА ГУЛЬНУР БЕКТЕМИРОВНА
старший преподаватель
Кафедра«Изобразительное искусства и дизайн»
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

РСМАХАНБЕТОВА ШАХРИЗАДА ЕРКИНКЫЗЫ
старший преподаватель, магистр
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

СИЛЬНЫЕДУХОМ И НЕЗАВИСИМЫЕ. КАЗАХСКИЕ БАТЫРЫ В ЖИВОПИСНЫХ ПОЛОТНАХ ДАУРЕНА КАСТЕЕВА

Түйін. Мақалада 5В041300-«Кескіндеме» және 5В010700-«Бейнелеу өнері және сызу» мамандықтарының студенттеріне арналған «Өнер туындыларын талдау» сабағына қолдануға болатын материалдар ұсынылып отыр.

Мақала Қазақстанның қазіргі заманғы суретшісі – Қазақстанның реалистік кескіндемесінің негізін салушы Әбілхан Қастеевтің немересі – Дәурен Қастеевтің қазақ батырларын бейнеленген кескіндемелерін талдауға арналған.

Бүгінгі таңда Қазақстанның бейнелеу өнері қазақ мәдениетін ерекше өркениетті кеңістік ретінде сақтауда, ұлттың өзін-өзі тануында шығармашылық және ағартушылық рөл атқарады. Дәл осы жерде суретшілердің тарихта, этнографияда, ... дәстүрлі мәдениеттің төлсипатты рөлі мен маңызы жатыр.

Өзінің туындылары арқылы суретші, бір жағынан, ағартушылық, екінші жағынан, көрерменнің тарихжәне мәдениетке деген қызығушылықты оятады, ғаламға өзіндік көзқарастарын білдіреді. Көркемдік кескіндер ... суретшінің, құпияға толы әлемге деген жеке көзқарасының айнасы [Г.Шалабаева, Электронды қор].

Түйінді сөздер: кескіндер, Қазақстан Республикасы, қазақстандық суретші, патриотизм, Қазақстан тарихы.

Резюме. В статье собран материал, который можно использовать как дополнительный на занятиях «Анализ художественных произведений» для студентов специальностей 5В041300-Живопись и 5В010700- Изобразительное искусство и черчение.

Статья посвящена анализу живописных полотен современногохудожника Казахстана – внука основоположника реалистического живописи Казахстана Абильхана Кастеева – Даурена Кастеева, отображающегоказахских батыров.

Сегодня изобразительное искусство Казахстана выполняет созидательную и просветительскую роль в сохранении казахской культуры как уникального цивилизованного космоса, в самоидентификации нации. Именно в этом заключается роль и значение обращения художников к истории, этнографии, ...атрибутике традиционной культуры. Через свое творение художники, с одной стороны просвещают, с другой – актуализируют интерес к истории и культуре народа, передают собственное отношение к мирозданию. Художественные полотна проявляют индивидуальный взгляд художника на мир, полный тайн [Шалабаева Г.К., Электронный ресурс].

Ключевые слова: живописные произведения, Республика Казахстан, казахстанский художник, патриотизм, история Казахстана.

Summary. The article collects material that can be used as an additional in classes “Analysis of artistic works” is offered for 5B041300-Painting and 5B010700-Fine arts and drawingmajoring students.

The article shows the analysis of paintings by the contemporary artist of Kazakhstan – grandson of the founder realistic painting of Kazakhstan AbilhanKasteev – DaurenKasteev, reflecting the Kazakh batyrs.

Today, the fine art of Kazakhstan plays a creative and enlightening role in preserving the Kazakh culture as an unique civilized space, self-identification of the nation. That is the role and significance of the artists' appeal to history, ethnography, ... the attributes of traditional culture. Through their creation, artists both enlighten and actualize interest in the history and culture of the people, convey their own attitude to the universe. Artistic canvases exhibit ... an individual view of the artist on a world full of secrets.

Keywords*:* paintings, Republic of Kazakhstan, Kazakhstan artist, patriotism, history of Kazakhstan

Независимость - привилегия сильных, говорил великий философ Фридрих Ницше. Только сильные духом народы издавна стремились к свободе, добывая ее в битвах и войнах, и платя за нее высокую цену.

Художники Независимого Казахстана стремятся осмыслить свою историю по новому, проникая в глубину веков, с обширными знаниями, большим вниманием и пониманием. Они изображают все перепетии жизни народа на сложном историческом пути – и тяжелые испытания, и доблестные сражения, и храбрость батыров, и беззаветную их любовь к Родине, вкоторых отразилась национальное самосознание народа.

Художники Казахстана создали своеобразную изобразительную «летопись» жизни нации, ее духовная культура находит свое художественное воплощение, где реальное сочетается с игрой воображения.

По словам Г.Шалабаевой директора Музея искусств имениА.Кастеева, заслуженногодеятеля РК: «Художники наряду с историками и учеными, писателями и философами являются летописцами истории и духовности страны.Уверена, яркое художественное произведение порой может сыграть более весомую роль в познании национальной истории, нежели самый правдивый и глубокий научный трактат» [Шалабаева Г.К., Электронный ресурс].

О событиях в период «Великого бедствия» писал знаток истории, публицист МухтарМагауин: «Несомненно, никто не сможет защитить казахов, кроме их же самих. Если бы не было таких побед, как в сражении при Буланты, Аныракайской битве, то еще три века назад Казахская Орда совсем бы исчезла...»

О великом бедствии и скитаниях народа, случившихся в 1723–1727гг. «рассказывают» произведения живописи. До этих событий хан Тауке, последний хан независимого Казахского ханства, давал джунгарам отпор. Но после его смерти пришло разделение, и народ стал легкой добычей для неприятеля[Магауин М., 1995ж., 208б.].

«В картине «Утро перед битвой» мне хотелось показать воина. Молодого, но в его глазах чувствуется, что он познал и горечь потерь, и вкус победы. Он понимает, что за ним родная земля, его близкие. ...Я хотел передать атмосферу того времени — холодного дождя, гор, жайляу, воинов, которые уходят на бой с надеждой вернуться. Бирюзовый цвет олицетворяет очищение перед боем», — рассказываетавтор картин Д.Кастеев.

Десятки сражений, решивших судьбу Казахстана – были славными страницами истории казахского народа. Значение каждой победы для дальнейшей судьбы Казахстана в целом трудно переоценить: была предотвращена угроза вторжения джунгар на территорию Казахстана. В результате сраженийтерриторииКазахстана, ранее находившегося во владении джунгар, отошли казахам.

Художник работая над произведениемисоздал, в первой картине (Рис.1), собирательный образ батыров, где вовзглядах молодых батыров ясно читается готовность умереть за родную землю, родных, любимых; оставшихся дома и молящихся за них. Пророк Мухаммед (С.А.У.) в хадисе поведал: «...молитва человека, подвергшегося злодеянию, исполнится» [Омарова А., 2016ж.,Электронный ресурс].

При разделении живописного полотна«Утро перед битвой» по диагоналям можно определить, что лицо батыра первого плана находится радом с центром полотна и оси симметрии, что придает картине динамику. Батыры второго плана изобрадены почти симметрично друг другу по оси симметрии, батыр справа изображен ближе чем батыр справа, что придает картине движение. Войско третьего плана изображено с учетом воздушной перспективы, с развивающимися знаменами в полном боевом снаряжении.

Центр смотрения передан в тоновом контрасте на светлом фоне темным бирюзово-коричневым пятном, с развевающимися на холодном, морозном ветру флагами.(Рис.1)

Вторая картина (Рис.2) – портретный образ Кабанбай батыра.По словам мастера, перед тем, как написать эти картины, он изучил множество исторических книг, побывал в музеях, чтобы достоверно изобразить воинов Казахского ханства. «Приходится опираться не только на свою интуицию, но и на исторические описания известных личностей. Если о батыре рассказывают как о волевом человеке, естественно, интуитивно стараюсь придать ему соответствующие черты лица», – повествует художник.

Рис. 1. «Утро перед битвой».Кастеев Д. (х.м.) 2015г.

Рис. 2. «Кабанбай батыр». Кастеев Д. (х.м.) 2015г.

Формат полотна вертикально расположенный прямоугольник.Внушительная фигура скакуна и гордая фигуру всадника занимает всю поверхность полотна (Рис. 2). По мощной фигуре батыра видна его решительность, смелость, упорство, сила военного духа и готовность к самопожертвованию.Возвышающийся над линией горизонта изображение всадник – такимкомпозиционнымрешением художник акцентирует внимание зрителей на стойкости, мужестве, героизме батыра. Художник изобразительным мастерством отображаетидею и замысел произведения;которому подчиненыкаждый элементы полотна.

После великого бедствия казахи поднялись на освободительную войну против джунгарскихзахватчиков – это 1726-1727 годы [Аяган Б., 2005г., 560с.]. Казахскийнарод под руководством Богенбая, Кабанбая,Санрыка, Жанибека, Малайсары, Абулхаира и Абылаябатыров поднялся на борьбу с джунгарами.

«История Казахстана очень интересна, многолика и сложна. Мы – потомки великой тюркской культуры. Батыры олицетворяют нашу силу, независимость, они были защитниками нашей земли. Думая об этом, просыпается гордость и патриотизм. ... Это мост между прошлым и настоящим. Мы изучаем прошлое, через эту призму мы смотрим на наше время и начинаем ценить свою независимость», – отметил Даурен Кастеев.

Художник создал реалистичные полотна, тщательно прописывая и точно воспроизводя фактуру и детали художественных образов. Оригинальные ракурсы, пространственные сдвиги, мерцания и пульсации света и тени с их прихотливыми эффектами придают картинам соответствующее, нужное художнику, настроение, проявляющегося во взгляде художника на исторические события прошлых лет.

Живописные полотна Даурена Кастеева поражают исторической достоверностью,подтвержденыелетописью и научными исследованиями. Картины выполнены на высоко-профессиональномтехническомуровне.Раскрыты темы, которые до этого были мало показаны в изобразительном искусстве. Исторический живописец – это художник самого высокого уровня. Исторический жанр – это синтетический жанр, включающий в себя все другие жанры. Проанализированные изобразительные полотна поражают своими масштабами, сложностью и трудоемкостью – это широкоформатные полотна, со сложной композицией и разнообразной трактовкой темы. Но главное в том, что они смогли представить высокохудожественную «летопись» Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шалабаева Г.К. Цветущие сады и знойное лето. К вопросу об особенностях творческого метода. Категория: исследования. [Электронный ресурс]. http://www.gmirk.kz/ru/issledovaniya/387-lang-ru-lang-lang-kz-lang-lang-en-lang
2. Магауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995ж. 208б.
3. Омарова А. Балаңыз үшін дұға жасаңыз! 09.10.2016ж.[Электронный ресурс]. https://alashainasy.kz/din_islam/balanyiz-ushn-duga-jasanyiz-88442/
4. Годы великого бедствия // Казахстан. Национальная энциклопедия. Т. II/ Гл. ред. Б.Аяган. – Алматы. Главная редакция: Қазақэнциклопедиясы, 2005г. — 560с.

18.49.01
18.49.07

КУСАНОВА АНИПА ЕРЛАНОВНА
PhD докторант
КазНАИ имени Т.Жургенова

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЕЖИССЕРСКОГО ИСКУССТВА В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Бұл мақалада режиссерлік өнердің Қазақстандағы заманауи даму үрдістері жайлы айтылады. Қазіргі таңда осы мамандықтың әрі қарай дамуына не қажет, мамандардың пікірлері қандай деген сұрақтар айналасында жазылады.Сондай-ақ осы салада қызмет ететін мамандардың пікірлеріне ерекше назар аударылып отыр.

Түйінді сөздер: режиссерлік өнер, актер шеберлігі, режиссерлік шеберлік, пьеса, спектакль, режиссер.

Резюме. В статье обсуждаются тенденции развития режиссерского искусства в современном Казахстане. Также ключевым моментом исследования является определение необходимых требований, для дальнейшего разватия и усовершенствования данной специальности. Внимание автора уделено на рассмотрение мнений специалистов в данной сфере.

Ключевые слова: режиссерское искусство, актерское мастерство, режиссерское мастерство, пьеса, спектакль, режиссер.

Summary. This article discusses the modern principles of directing art Nowadays it is written around the question of what is needed for further development of this profession, opinions of experts.

Keywords: directing, actor skills, directing skills, play, performance, director.

ВВЕДЕНИЕ.

Режиссерское искусство заключается в творческой организации всех элементов спектакля с целью создания единого, гармонически целостного художественного произведения [*Захава Б.Е., с.163*]. Данной цели режиссер достигает на основе своего творческого замысла, путем руководства творческой деятельностью всех участников коллективной работы над сценическим воплощением пьесы. Понимание режиссерского искусства в таком аспекте сформировалось два века назад. В частности данное понимание, можно сказать, пришло с приходом в режиссуру таких имен, как: Кронек и Рейнгардт, Антуан, Крэг, Ленский и т.д. К слову, деятельность А. Антуана расширяет понятие "le metteur en scene" (режиссер), которое дается в «Словаре театра» П. Пави: «лицо, в обязанности которого входит постановка пьесы.

Основная часть. Режиссёр берет на себя ответственность за эстетическую сторону спектакля и его организацию, подбор исполнителей, интерпретацию текста и использование сценических средств, находящихся в его распоряжении», добавляя к этому еще и свое собственное видение инсценируемого произведения [*Защепкина В.В., Молодой ученый 2011. №11. 191-193*]. А до этого обязанности режиссера носили не столько художественно-творческий, сколько административно-технический характер и мало отличались от обязанностей теперешнего ассистента режиссера. Творческие обязанности были у того, кто был наиболее значимым участником работы: автор пьесы, главный актер, или художник. При таких обстоятельствах разногласия, разнобой между элементами спектакля были неизбежны. Ранее и публике, и художественному коллективу приходилось мириться с этим, довольствуясь малыми успехами при постановке того или иного спектакля. Уже теперь никто не посчитает спектакль полноценным произведением искусства, несмотря на успешное выступление актеров и красивых декорации, если данный спектакль будет без стилистического единства и общей идейной целеустремленности. *Данная миссия невыполнима без режиссера.* Поэтому единовременно с ростом спроса на идейно-эстетические требования к спектаклю, расширялось понятие режиссерского искусства, и его значимость в сложном составе различных элементов театра тоже возрастала. Нужно отметить важность того, что уже в процессе создания замысла у режиссера должно быть ощущение целого, чтобы все элементы замысла выходили из одного корня. Слово корень, искусствовед-режиссер Вл. И. Немирович-Данченко связывал со словом «зерно». То есть все элементы режиссерского замысла должны вырастать из единого «зерна». «Зерно» – это не рассудочное определение, это не только мысль, но и чувство в душе режиссера

[*Е. Вахтангов, 2016, 703с.*]. Одним из *важных составляющих* режиссерского искусства является понятие *режиссерский замысел.* «Режиссерский замысел (так называемый «план постановки») должен охватить и привести к художественному единству все стороны, все грани того необычайно сложного, синтетического произведения искусства, каким является спектакль» [*Немирович-Данченко В.И., 2003. 368 с*]. То есть, данный замысел должен быть таким фурорным плодом ума и духа режиссера, чтоб все элементы спектакля должны играть как в цвете всех красок «творческой радуги». «Творческая радуга» в нашем понимании и употреблении воспринимается весь эталон художественного искусства. Творческая радуга, это когда и зритель, и режиссер, и все участники того или иного театрального искусства были довольны, и в момент исполнения спектакля сердца всех бились в унисон. Это понимается как предощущение общего духа и направленности спектакля в единстве мысли и чувства. Мы бы от своего имени добавили, что зерно будущего спектакля – это маленькое чадо, которое выйдет в свет через душу и мысль своего творца. Творцом мы тут называем режиссера, потому что, каждый спектакль рождается новым творением после появления режиссерского замысла. Режиссерский замысел и режиссерское решение тесно связаны между собой понятия. На эти две понятия влияет так называемые «три правды», предложенные Вл. Немировичем-Данченко. По его мнению, эти три правды – жизненная правда, социальная правда и театральная правда, тесно связаны между собой. Без этой триады невозможно создать реальную постановку. «Нельзя раскрыть социальную правду без жизненной правды, без социальной правды жизненная правда будет звучать банальной, но они обе не могут полностью раскрыться, если они в своем единстве не найдут для себя яркой театральной формы и не превратятся таким образом в театральную правду» [*Защепкина В.В., Молодой ученый, 2011, №11, 191с*]. По мнению Е.Б.Вахтангова, театральная правда возникает сначала в режиссерском замысле и потом в его воплощении, под воздействием трех важных факторов: а) самой пьесы со всеми особенностями ее содержания и формы; б) того общественно-исторического момента, когда пьеса ставится (фактор современности); в) того коллектива, который ставит данную пьесу (с его творческими взглядами, традициями, возрастом участников, профессиональными навыками, степенью и особенностями мастерства) [*Е. Вахтангов, 2016, 703с.*]. И по нашему мнению данные три фактора имеют важность в становлении режиссерской личности в театральной карьере. Он должен обладать чувством пьесы, чувством современности и чувством коллектива. Без этого он не достигнет пика своего личностно-профессионального роста. Как вы думаете, который из этих данных трех факторов должен быть ведущим? Несомненно, произведение драматурга, то есть сама пьеса. А пьеса – это основа будущего спектакля. Режиссер, прежде чем примет решение ставить пьесу или нет, или же в какой форме будет ставить спектакль, должен почувствовать саму идею и сущность пьесы. То есть, понять идею пьесы – одно, а вот прочувствовать, увлечься данной пьесой, гореть желанием ставить именно эту пьесу – вот самое главное, что требуется от режиссера. Он обязан пережить идею пьесы. Нужно, чтобы она охватила всю душу режиссера. Желание ставить эту пьесу должно идти от сердца режиссера. Это – во-первых. Во-вторых, как мы ранее упоминали, режиссер должен обладать чувством современности. То есть он должен шагать в ногу со временем, знать чего желает публика, хочет зритель. Спрос социума – вот что должен угадать режиссер. Вот поэтому режиссер не должен отрываться от реальной жизни, он должен тесно общаться с народом. У режиссера должно быть чувство крепкой связи с новыми впечатлениями жизни, реальной жизни, потому что, жизнь не стоит на одном месте, она меняет свои окраски ежеминутно, ежесекундно. При рассматривании новой пьесы, от режиссера потребуется тщательное внимание и понимание сущности пьесу путем иска правды жизни, действительности. Только через понимание и увлечение он сможет вжиться в сущность пьесы. Только тогда он сможет распознать в пьесе оригинальность или ложность. Достойна ли эта пьеса той цены, которую сможет дать зритель при знакомстве в пору игры данного спектакля? Зритель оценивает спектакль с точки зрения правдивости данной пьесы, как близка ее сущность к истине. А режиссер – как синтезатор и катализатор формирования тесной душевной связи между спектаклем и зрителем. Поэтому он должен судить пьесу с позиций самой жизни. То есть, сначала – жизнь, потом – театральная жизнь. Если же он будет держаться данной позиций, он не ошибется! В ходе реализации оценивания и рассматривания той, или иной пьесы, если у режиссера и автора пьесы – драматурга возникнет схожесть видения истины, чувства совпадения взглядов на правду жизни, то рождение желания поставить пьесу во чтобы-то ни стало, считаем законно. Рождение страстного желания поставит ту или иную пьесу, можем приравнять на влюбленность режиссера в данное художественное произведение. И только полюбив пьесу, режиссер получит моральное право на постановку данного спектакля. Работа режиссера на данном этапе не заканчивается, конечно.

Режиссер не только руководитель театрального коллектива, он еще и учитель. Третий фактор, который влияет на рождение театральной правды, это коллектив, который ставит ту или

иную пьесу. Коллектив состоит из артистов, которые считаются главным материалом спектакля, театра. Но мы не должны понимать под словом материал – тело актера. Материалом для спектакля, режиссерского искусства нужно понимать – творчество актера, его душа, мировоззрение, его психология. В данном плане, режиссер не должен быть диктатором для актера, он должен быть отцом-учителем, другом-психологом. Мы ранее упоминали о системе К.С. Станиславского. Великий режиссер в свое время был и диктатором для актеров в своих постановках, потом со временем, с ростом его опыта и профессиональных навыков он понял, свою оплошность по отношению к своим актерам. В своих записках он упоминает, что очень радуется, что нынешняя методика режиссера (его новая) помогает ему находить общий язык с артистами, и он является для них вдохновителем и учителем в актерском искусстве. Творческое взаимодействие между режиссером и актером является основой режиссерского метода в современном международном театральном искусстве. Сама профессия режиссуры очень сложная по своей природе. Вчитываясь выше указанных обязанностей данной профессии, уже читатель понимает сложность и трудность режиссерского искусства. Мастерству режиссера нельзя научиться на основе теоретических знаний. Нужно познать весь вкус стези данной профессии в жизни. По словам профессора и режиссера А.С. Рахимова, «Режиссура – это процесс самосгорания, и при этом согреть остальных» [*Рахимов А.С.,2015. с.18*]. В этих словах все сказано. Данная профессия требует от режиссера максимальной самоотдачи и новаторства во всем! Я, как молодой искусствовед, от своего имени хотела бы добавить, что профессия режиссера – это профессия-отношение. Потому что, мастерство, профессионализм режиссера проявляется в его отношений к театральному искусству, к жизни, к артистам, ко всему, чему касается его личность.

Заключение. Роль режиссера в жизни театра, его деятельность, права и художественные решения важны не только театральной труппе, но и тем, кто дорожит театральным искусством. Они ждут новизны, вестей. А настоящий режиссер является для актера не только учителем театра, но и учителем жизни. Станиславский утверждал, что самое важное в театре – это «творческое чудо самой природы», т.е. естественно, органично возникшее переживание артиста в роли. Помочь рождению этого чуда и потом поддерживать этот огонь, не давать ему погаснуть – самая главная, самая важная задача режиссера, не сравнимая по своему значению ни с одной из других многочисленных его обязанностей и задач. Только выполняя эту задачу, можно создать театр глубокой жизненной правды. Режиссуру важно понять через мастерство актера. Потому что, актер – самая главная личность в театре. Актер является самым главным инструментом режиссера, в его находке художественного решения.

В нашем обществе сейчас данные компетенции, навыки несут за собой тренд идти в ногу со временем. А это важно и для режиссуры. Поэтому в подготовке обучающихся в данной профессии нужно внести в содержании курсов режиссуры. Внедрение и принятие во внимание данных навыков очень важно для усовершенствование также профессиональных качеств будущих режиссеров. Мы считаем не лишним, включение данных навыков в один из важных составляющих режиссерского мастерства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Захава Б.Е. Мастерство актера и режиссера. М., «Просвещение», 1978
2. Защепкина В. В. Понятие «режиссер» в европейской лингвокультуре на рубеже XIX-XX вв. // Молодой ученый. – 2011. -№11. Т.2. -С. 191-193. — URL https://moluch.ru/archive/34/3853/ (дата обращения: 27.02.2019).
3. Евгений Вахтангов в театральной критике / Ред.-сост. В.В. Иванов. М.: Театралис, 2016. – 703 с.; илл. ISBN 978-5-902492-36-8.
4. Немирович-Данченко В.И. Из прошлого= переизд., 2003. (368) – ISBN 5-98262-003-3.
5. Рахимов А.С. Мастерство режиссера. А., 2015. -ISBN 978-601-265-210-9

УДК 741:75.01

МАТЕЕВА МОЛДИР АДИЛБЕКОВНА
магистр-оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БЕЙНЕЛЕУ ШЫҒАРМАЛАРЫН ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада бейнелеу шығармаларын қабылдау ерекшеліктері қарастырылады. Оқушыларға бейнелеу өнерінің шығармаларының ерекшеліктерін қалыптасқан көркемдік білімдерін, икемділік дағдыларын тұрмыс жағдайында, еңбек процесінде, қоғамдық жұмыста пайдалана білуге баулиды. Ол дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер туралы ой айтылады.

Түйінді сөздер: оқушы, бейнелеу, өнер, эстетика, кеңістік, дәстүр, қиял.

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности восприятия визуальных композиций. Студентам рекомендуется использовать художественные знания, навыки гибкости, образ жизни, трудовую и социальную работу. Это дает представление о том, как развивать личность, специальный способ влияния на конкретную цель.

Ключевые слова: студент, живопись, искусство, эстетика, пространство, традиция, воображение.

Summary. This articleds cusses the featuresof the perception of visual compositions. Students are encouraged touseartistic know ledge, flexibilityskills, lifestyle, laborandsocialwork. Thisgivesanidea of howtodevelop a personality, a specialwayofinfluencing a specificgoal.

Key words: student, painting, art, aesthetics, space, tradition, imagination.

Оқушыларға бейнелеу өнерінің құралдарын жүйелі меңгерту арқылы айналадағы өмір шындығына эстетикалық көзқарасты қалыптастырады. Өмір шындығы көріністеріндегі , табиғаттағы және өнердегі бояу түстерін , оның сезімдік әсерін оқушылардың көре,сезіне білуін, бейнелеу іс – әрекеті барысында олардың кеңістік туралы түсінігін қиялын , елестету қабілетін жүйелі түрде дамытады, көркем мәдениет және оның қоғамдағы алатын орны туралы түсінікті дамытуда бейнелеу өнері шығармаларының орны ерекше. Оқушылардың бойында халықтың дәстүрлі өнерін, тарихи ескерткіштерін эстетикалық тұрғыдан бағалай білуге баулитын жүйелі білім шығармашылық икемділік пен дағдыны қалыптастыруда да маңызы зор екенін түсінуге басымдылық берілген [Мұқашев М., Сейтімов А., Хамзин Н., 2008].

Бейнелеу өнері – бұл адам баласының заманнан заманға рухани, эстетикалық байлығы ретінде ұласып келе жатқан өнер саласы, ал сурет-бұл шежіре, ондаған ғасырлар бойы бүкіл адам тарихтарын, тіршілік тарихын шашауын шығармай, жоғалтпай жеткізген бірден-бір куәгер. Бейнелеу өнерімен айналыса отырып, адам тек суретшінің практикалық дағдыларын ғана меңгеріп, шығармашылық ойларын жүзеге асырып қана қоймайды, сонымен бірге өзін талғампаздыққа тәрбиелейді.

Егеменді еліміздегі мектептерде қазақ бейнелеу өнерінің шығармаларын оқыту, оқушылардыңөз халқына сүйіспеншілігін арттырады, жастардыңөз отанына деген мақтаныш сезімін тәрбиелейді. Өйткені бейнелеу өнері бейнелеудің перспектива, жарық пен көлеңке, композиция, түстану, симметрия, өнердің даму заңдылықтарын оқытып үйретуді мақсат етіп ғана қоймайды, сонымен қатар қазақ бейнелеу өнері шығармаларын оқушыларға терең және жан-жақты таныстыруды міндет етеді.Бейнелеу өнерін көркем мәдениетке деген оң көзқарасын қалыптастыруға және қоғамның белсенді болашақ мүшесін тәрбиелеуге лайықты үлес қосады. Оқушылар бейнелеу өнері арқылы табиғат пен қоғамның дамуының, қоршаған ортадағы әсемдікпен, адам қолымен жасаған әсемдіктің мәнін түсініп, олардың даму заңдылығына көз жеткізеді.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін түсініп алуды қажет етеді. Философияда «қабілеттерді» тұлғаның белгілі бір әрекетті орындауға жағдай жасайтын жеке ерекшеліктері дей келе, олар қоғамдық -тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасқан, әрі қарай дамып отыратындығын атап көрсеткен.

Бейнелеу өнері сабақтары барысында дамып, қалыптасқан көркемдік білімдерін, икемділік дағдыларын тұрмыс жағдайында, еңбек процесінде, қоғамдық жұмыста пайдалана білуге баулиды.

Қазіргі кезде жасөспірім жеке тұлғаны тәрбиелеуде өнердің, соның ішінде бейнелеу өнерінің ықпалы зор екендігін педагогика, психология ғылымдары дәлелдеп берді.

Бейнелеу шығармаларын қабылдаудың ерекшеліктері оқушылардың ойлау қабілетін, есте сақтау шығармашылық қиялын, көркемдік икемділігін, адамгершілік және сұлулық сезімдерін дамытады , әрине бұл қасиеттер жеке тұлғаның жан – жақты дамуына негіз болары сөзсіз.

Бейнелеу өнерінің шығармалары оқушылардың қоршаған ортаға қызығушылығын арттыру арқылы сұлулық сезімін оятады, дүниетанымын қалыптастырады , шығармашылық белсенділігін арттырады . Сонымен қатар жеке тұлғаны ұқыптылыққа, дербестікке, еңбексүйгіштікке бейімдей-

ді деген ойлар айтылған [Қазақстан:Ұлттық энциклопедиясы Алматы, 1198].

Бейнелеу өнерінің шығармаларын орындау барысында сурет салу біліктілігі мен іскерлігін меңгеріп, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды байқап зерттеуді үйренетіндігі айтылған [Ералин Қ., Жолдасова Б.,2012]. Демек,бейнелеу қоршаған ортаны тану, кеңістікті қабылдау, есте сақтау, қиял, сезім сияқты тағы басқа психологиялық процестердің дамуына көмектеседі.

Оқытушы білім алушығақарап сурет салу арқылы,қол ептілігін дамытуды,күнделікті қоршаған ортадан табиғй өрнектерді байқап көре білу қабілетін тәрбиелеуі керек. Шығарманы толыққанды қабылдау үшін оқушылардыңлогикалық көркем ойлауын дамыту. Бұл үшін барлық сабақ немесе сабақтыңүзінді бөлігі кейбір жекеленген кезеңдерге бөлінуі тиіс.

1. Оқушының өз бетімен ойлау қабілетін дамыту.

оқушыға шығарманы өзінің жеке басымен қабылдауы үшін 1-2 минутберу керек. Оқушы тыныштықта көркем шығарма мазмұнына, бейнеге енеді.Оқушының қызу сезім әрекеті оның ұзақ үнсіз қалуына жол бермейді. Олар

салынған суреттен көргендеріне байланысты өзінің сезімін дауыстап айтуға

кіріседі.

2. Оқушының қызу сезімдік қабылдауының дамуы.

Бұл жерде оқушының оқиғаны бастан кешіру үрдісін қызу сезім арқылыкөрсететін бет- әлпетін сақтап қалатын сұрақ қажет. Сұрақ олардың қызу сезімкешкен сезім арнасына қосылып бірігіп кететіндей сұрақ болуы шарт.

3. Оқушылардың көркем ойлауын дамыту.

Бұл кезеңде оқушыларға суретшінің сурет салу барысында пайдаланғанмәнерлеу құралдарын ашу міндеті тұрады. Бұл жерде оқушының шығарманы қабылдауын сауатты түрде бағыттау қажет. Сонымен қатар, суретшіңоқушылар толғанысы, қуанышы қайғыруы , қорқынышы, қамығуы және т.б. сезімдеріне әсер етуші мәнерлеу құралдарын ашуға көмектесетін сұрақтар қажет.

4. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту.

Мұғалім оқушылармен бірге көркемдік мәнерлеу құралдарын анықтап болғаннан кейін олардың танымдық белсенділігін арттыру үшін материалистіккөзқарасын қалыптастыру мақсатында салынған сурет мазмұнына талдаужасау кезеңін жүргізгені жөн.

5. Оқушының танымдық белсенділігін арттыру.

Мұғалім салынған суретті қабылдау үрдісін қорытындылай келе суретші жайлы, оның шығармашылығы жайлы қысқаша түсінік береді.

6. Салынған суретті қабылдауды қортындылау.

Оқушылар мұғаліммен бірлікте салынған суреттің мұратты мазмұнының негізгімағыналық міндетін айқындайды.

Көбінесе бейнелеу өнерінің шығармаларын орындау барысында оқушының ерекше белсенділігін байқауға болады. Ол,әсіресе танымдық шығармашылық белсенділік тұрғысында байқалады. Бұдан жеке тұлға өз белсенділігін қоршаған ортамен сезімдік қарым-қатынас,жұмыс процесінде арттыратындығын көруге болады.Педагогтың ұйымдастыруымен өткізілген сабақтағы немесе сыныптан тыс шаралардағы танымдық, эстетикалық тәрбие оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырады.Сондықтан да педагогика ғылымының оқыту мен тәрбиені ажырытпай тұтас қарастыруы бейнелеу өнерін оқытудың негізі болып табылады.Бейнелеу өнері сабақтарында дәстүрлі бейнелеу өнерінің түрлерімен,жанрларымен бірге дизайн,оригами,коллаж,жапстырмалау жұмыстарын да қарастырады.Бұл жұмыстар оқушылардың ой-өрісін,шығармашылық белсенділігін дамытумен қатар,олардың санасында бейнелеу өнерінің адам тіршілігінде,қоршаған ортада үлкен орын алатындығын дәлелдейді.Түрлі материалдардың көркемдік қасиеттерімен танысып,оларды өндеу тәсілдерін меңгереді.Бейнелеу сабақтарында немесе сыныптан тыс жұмыстарда оқушылар шетелдердің белгілі бейнелеу өнері шығармаларымен және көп ұлтты Қазақстан бейнелеу өнерінің даму кезендерімен танысып, жекелеген белгілі бейнелеу өнері туындыларының композициялық шешімін, түс ерекшеліктерін талдап өз түсінігін,пікірін әңгімелейді.Бұл оқушыларды өнер танығыштыққа тәрбиелеп,коммуникативтік қабілеттерін арттырады.Осыған орай,қазіргі кездегі тәуелсіз еліміздің білім және ғылым жүйесін реформалау нәтижесінде алғаш жарық көрген бейнелеу өнерін оқыту бағдарламалары мен оқулықтарына батыс Еуропа,Ресей бейнелеу өнерінің кейбір белгілі суретшілері,сәулетшілері,мүсіншілерінің шығармалары,ұлттық қолөнері енгізілген.Соның ішінде,әрине көп ұлтты қазақ бейнелеу өнері,ұлттық қолөнер кеңінен орын алған.Ол оқушыларға басқа да елдердің бейнелеу өнерімен терезесі тең дамып келе жатқан өз елінің өнерін талдап,танып,үлкен отансүйгіштік сезімге бөленуіне мүмкіндік жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқашев М., Сейтімов А., Хамзин Н. «Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі Фолиаит баспасы Астана-2008
2.Қазақстан:Ұлттық энциклопедиясы Алматы, 1198
3. Ералин Қ., Жолдасова Б. Бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясы. Лекциялар жинағы. Шымкент, «Әлем» баспасы. 2012

ҒТАХР 18.45.09
УДК 792.09

МОМЫНЖАНОВ БОЛАТ
«Актерлік өнер» мамандандығы бойынша 1 курс магистранты
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

ҚАЗАҚ ҚУЫРШАҚ ТЕАТРЫНДАҒЫ ЕРЕСЕКТЕРГЕ АРНАЛҒАН СПЕКТАКЛЬДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ҚАРҚЫНЫ

Түйін. Мақалада 1935 жылы ашылған Республикамыздағы тұңғыш қуыршақ театрының бүгінгі репертуарындағы ересектерге арналған спектакльдердің қалыптасуы мен тәжірбиелеріне талдау жасалды. Зерттеу жұмысының өзектілігі ұлттық ойындарымыздан бастау алып, әлемдік театр тәжірбиелерін кеңінен қолданып жүрген Мемлекеттік қуыршақ театрының ересектерге арналған спектакльдерінің қуыршақ тіліндегі интерпретациялары талданады. Аталмыш тақырып бұрын-соңды қазақ театр ғылымында зерттеуге арқау болмаған. Сонымен қатар, балаларға арналған қойылымдар мен ересектерге арналған спектакльдерге тақырыптық жағынан салыстырмалы түрде талдау жасалып, ұсыныстар білдірілді.

Түйінді сөздер: қуыршақ театры, спектакль, репертуар,заманауи бағыт,ұлттық ойын, өнер.

Резюме. В статье наряду с анализом формированиия нынешнего репертуара первого республиканского театра кукол, созданного в 1934 году, и практики спектаклей, в основном предназначенных взрослым, всесторонне изучены тенденции развития и художественный уровень данных спектаклей. В исследовательской работе проанализирована репертуарная политика Государственного театра кукол, берущая начало из казахских национальных игр и широко использующая мировой театральный опыт, и интерпретация кукольных спектаклей для взрослых на кукольном языке. Также был проведен сравнительный тематический анализ детских постановок и спектаклей для взрослых, представлены рекомендации.

Ключевые слова: кукольныйтеатр, спектакль, репертуар,современные направления (веяния, альтернативы классике), национальная игра, искусство.

Summary. The article, along with the analysis of the formation of the current repertoire of the first Republican Puppet Theater, created in 1934, and the practice of performances, mainly intended for adults, comprehensively studied the development trends and artistic level of these performances. The research work was analyze the repertory policy of the State Puppet Theater, originating from kazakh national games and widely using the world theatrical experience, and the interpretation of puppet performances for adults in the puppet language. Also, a comparative thematic analysis of children's productions and performances for adults was carried out, recommendations were presented.

Keywords: puppet theater, performance, repertoire, modern direction, national game, art.

КІРІСПЕ

«Қуыршақ театры басқа сахна өнері түрлерінен ерекше жасалатын, яғни қуыршақ арқылы дүниеге келетін, өзіндік өнер» *[Жуасбек Е. 2017, б.154]*, – деп белгілі қазақ қуыршақ театын зерттеуші Е.Жуасбек айтқандай, көпшілікті құпиясы қызықтырып, қыр-сыры қызығушылықты арттырып жүрген қуыршақ театры өнері бүгінде терең зерттеуге сұранып тұрған өнер саласы.

Балалардың тәрбиелік-тәлімдік ұлағатын қалыптастырып, эстетикалық талғамының қалыптасуына және жоғарылауына ықпал ететін қуыршақ театр өнерінің ұлттың рухани жаңғыру жолындағы қызметі зор. Себебі, саналы ұрпақ білімді тұлғаға айналуы үшін тек сауат ашу жеткіліксіз. Қоршаған ортаны тануға, ой-пікірін қалыптастырып, балаларға адами асыл қасиеттерді бойына сіңіруде театрдың әсері мол. «Өнер – өмірдің көркем көшірмесі» деп қарастыратын болсақ, театр қоғамның дертті мәселелерін сахналаумен шектелмей, жалпыадамзаттық ортақ құндылықтарды дәріптейді.

Осы ретте, Мемлекеттік қуыршақ театр ұжымының бүгінгі репертуардағы ересектерге арналған спектакльдерің әлемдік қуыршақ театрлары тәжірибелерімен салыстыра отырып талдау, болашақ «қуыршақ театры әртісі» мамандандығы бойынша білім алатын ізденуші студенттерге тәжірбиелерді қолдануды ұйымдастыру басты мақсаттарымыздың бірі болып табылады.

Қазіргі таңда, Мемлекеттік қуыршақ театрында жаңаша бағыттағы қойылымдар дүниеге келіп жатыр. Кеңес кезеңінде «қуыршақ театры тек балаларға арналған» деген жаңсақ пікір қалыптасып қалған. Бұл жұмыста алғаш рет ересектерге арналған қуыршақ қойылымдарының көркем идеясы мен сахналаудағы ерекшеліктері айтылады. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін мынадай **міндеттер** қойылды:

- театрда жаңа бағытта сахналанған ересектерге арналған қойылымдардың қалыптасурын жүйелеу және талдау;

- әлемдік классикалық шығармалардың қуыршақ театрындағы интерпретацияларының ерекшелігін зерттеу;

- қуыршақ театрының даму үрдісіндегі драматургия мен режиссура қызметінің маңызы жөніндегі мәселелерді қарастыру;

- театрдың бүгінгі шығармашылық келбетін айқындау;

- балаларға және ересектерге арналған қойылымдарды салыстыра отырып, қуыршақ театры өнерінің қоғам мен мәдениеттегі орынын анықтау.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысында қуыршақ театры өнеріндегі театр мисиясының өз деңгейінде көрсетілу идеясындағы кейбір мәселер және оларды шешу жолдары қарастырылады.

ӘДІСТЕР

Ғылыми зерттеу жұмысының әдістемелік және теориялық негізін шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері құрайды. Зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау жасай отырып талдайтын әр-түрлі тұжырымдар, жүйелі-құрылымдық, теориялық, институтционалды әдістер қолданылған. Қазақ қуыршақ өнеріндегі алғаш рет қадамдар жасалған ересектерге арналған спектакльдердің бүгінгі даму қарқыны жөнінде сауалнама және театртанушылар пікірін негізге ала отырып анализ жасалды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Театр өнері жайлы сөз болғанда барлық шығармашылық ұжымның (драматург, суретші, композитор, хореограф, режиссер) еңбегін сахнаға алып шығатын басты тұлға ретінде «актерді» атайтынымыз белгілі. Музыкалық, драма, опера т.б театрларда көрермен тікелей актер ойыны арқылы бүкіл ұжымның еңбегін бағалайды. «Ал, қуыршақ театрында актер «шеберлігі» көрінеді де, актердің «өзі» көрінбейді. Мұнда нәтиже қуыршақ қимылы арқылы, оның шынайылығы мен жалпы көркемдік бейнесі арқылы анықталады» [*Жуасбек Е. 2017, б.51*]. Өзі зерттеген кейіпкерінің ұсынылған тосын жағдайын, зерттеп зерделеп болып, енді өз жадындағы бейнесін қуыршақ арқылы көрерменге жеткізуге тырысады. Бұл екі есе ауыр жауапкершілікті, шексіз табандылықты және айналып келгенде мамандығына деген махаббатты талап ететін құбылыс. Осы тұрғыдан алғанда біз зерттеу нысаны ретінде отырған ұжымның өзара шығармашылық байланысы, кейіпкер қуыршақтарына деген махаббаты бір де бір көрерменіне күмән туғызып, кәсіби мамандарға күмән келтіруге мүмкіндік берген емес.

Театрдағы басты «тұлға» қуыршақ екенін біле тұра, актерлер өз бейнелеріне бей – жай қарамай, тамаша образдар жасай біледі. Өйткені, «Труд актера театра кукол – это ручной труд, связанный с управляющими и формирующими действиями рук, и вместе с тем, это высокое искусство, которое становится таковым лишь при условии виртуозного владения техникой управления куклой» *[Образцов С.В., 1981, с. 12*]. Сан түрлі сахналық бейнелер жасау арқылы шеберліктерін шыңдап жүрген шығармашылық ұжымның бүгінгі бағыты зерттеуге тұрарлық ерекше қарқынмен өсіп келеді. Режиссер – сахналық қойылымдардың көркемдік тұтастығын, кейіпкерлердің өзара қатынастары арқылы саяси-әлеуметттік, фәлсапалық, азаматтық және басқа көптеген келелі мәселелерді көтеретін спектакльдің қоюшысы, шығармашылық процесстердің ұйымдастырушысы әрі авторы білеміз. Алғашқы ұғымы XIX ғасырдың соңында пайда болды дегенімізбен, бүгінде бұл мамандық өнердің қай саласына болмасын ауадай қажетке айналған. Ал, жалпы театр өнерінде режисссура ұғымының іргетасын қалап, жас таланттардың бағын жаққан Ж.Шанин, Ә.Мәмбетов, А.Тоқпанов, С.Асылхан, Р.Сейтметов, Мен Дон Ук, М.Байсеркенов, В.Пұсырманов, А.Кенжеков есімдері алғашқы болып аталатыны анық. Біразы кәсіби білім алмағанымен «дала академиктері» деген бағалауға ие болып, туа бітті таланттарымен қайталанбас дүниелер жасай білген.

К.С.Станиславский: «Менің тәжірбием – режиссерді дайындауға болмайды, режиссер болып туады. Тек, оның өсуіне жақсы жағдай жасауға болады» дейді. Ия, «шын мағынасында режиссер болу адамнан асқан білімділік пен санқырлылықты талап етеді. Режиссер медицинадан да, экологиядан да хабардар болуы тиіс, ал әдебиет пен тарихты бес саусағындай білуі керек. Қазіргі режиссерлерге жетіспейтіні осындай жан-жақтылық. Ол бір кейіпкерді сахнаға шығару үшін, шартты түрде айтсам, актердің бас сүйегін ашып, миында не болып жатқанын көре білуі керек...» *[Байсеркенов М., 1993, б. 35]*, – дейді Маман Байсеркеұлы. Жоғарыда аты аталған режиссерлеріміз театр өнерін қалыптастырып қана қоймай, биікке көтеріп кетсе, бертін келе сол көшті Е.Обаев, А.Әшімов, Т.Жаманқұлов, Ж.Хаджиев, Ә.Рахимов, Б.Ұзақов, А.Маемиров сынды жас режиссерлер жалғады. Ал, қуыршақ театры режиссерлері дегенде алғашқылардың бірі болып кімді атаймыз? Театр қалыптасқалы тынбай еңбек еткен, Алматыдағы I – балалар үйінің жанынан алғаш қуыршақ үйірмесін ашқан Б.А.Федорченкодан бастап, С.Телғараев пен Қ.Бадыров та қуыршақ өнерінің алғашқы режиссерлері ретінде аталады. Одан кейінгі даму сатысында А.Анчаров, М.В.Соколовский, И.Г.Боров сынды режиссерлер қуыршақты ұлттық сипатта толықтырып көрермен назарына ұсынды.

Театр репертуарындағы соңғы жылдары сахналанған қойылымдар деңгейі көпшілік көрерменнің де, театр мамандарының да көңілінен шығып жүр. Дегенмен, аталмыш қойылымдарға режиссерлер арнайы шақыртылуда. Себеп – «қуыршақ театры режиссері» ретінде кадрлар дайындалмайды. Театр өнерінде алғашқылардың бірі болып дүниеге келгенімен кенжелеп

қалған қуыршақ өнері өз кәсіби режиссерлеріне мұқтаж. Алдымен, режиссер Д.Жұмабайды, кейін Өскемен Жастар театрының режиссері А.Салбанды арнайы шақыртып қуыршақ қойылымдары сахналанды. Аталмыш режиссерлер қуыршақ актерлерінің жұлдызын жақты десек артық айтқанымыз емес. Еліміздегі өнер саласы бойынша мамандар даярлайтын жоғарғы оқу орындары режиссерлерді тәрбиелеуді қолға алса, бұл қуыршақ театры өнеріне ғана емес, күллі қазақ театры өнеріне жасалар жақсылық болмақ. Тек балаларға арналған спектакльдер емес, бүгінгі әлем театрлары тәжірбиесінде жұмыстар жасап, жаңа бағытқа қадам жасаған ұжымға қолдау көрсетілсе әлі талай биіктерді бағындырары хақ. Дегенмен, ауызды құ шөппен сүртпей, театр соңғы үшжылдықта жаңа бағыттарға, қуыршақтың да, актерлердің де мүмкіндіктерін ашатын үлкен қадамдар жасап келеді. Аталмыш зерттеу жұмысында біз отандық театртанушылар мен шетелдік театр теоретиктерінің еңбектерін негізге ала отырып, ересектерге арналған спектакльдердің көрермендерінің пікірлерін да назарға ала отырып, бірнеше әдіс түрлерін кеңінен қолдандық. Мәселен, тіл білімінде: сипаттамалық әдіс, салыстырмалы-тарихи әдіс, структуралық әдіс, статистикалық немесе сандық әдіс т.б. түрлері болса, біз қарастыратын театр өнеріндегі қуыршақ саласы жайлы жұмыс өзіндік әдісті талап етті.

Театрдың репертуарындағы ересектерге арналған алғашқы спектакль, театрдың жаңаша дамуына негіз болған қойылым 83-ші маусымда жарық көрген «Ана жүрегі» қойылымы. Бұл театрдың ғана емес барлық қуыршақ театрларының үздік спектакльдерінің бірі ретінде бағаланды. Режиссер Антон Зайцев сахналаған туынды +12 жастан жоғары жасөспірімдерге арналған. Танымдық, тәрбиелік мәні ғана емес, қойылым заманауи театр кеңістігіндегі тәжірбиелерді қолдана отырып сахналанған. Хореография, сатира элементтерін де өз орнымен пайдаланып, қуыршақ жүргізудің де жаңаша әдістерін қоса білген. Спектакльдің көркемдік деңгейі төңірегінде талдау жүргізсек.

«Қуыршақ театрында негізгі екі-ақ компонент бар, біріншісі актер өнерінің ерекше түрі, яғни, актер-қуыршақшыда, екіншісі бейнелеу өнерінің ерекше түрі, яғни – қуыршақ» *[Голдовский Б., 2007, б. 154]* дейді. Біз куә болған аталмыш спектакль екі компоненттің де үлесін теңестіріп, біртұтас көркем туындыға айналған. Режиссер балалар психологиясын тереңінен талдап, автордың айтайын деген ойын қуыршақ тілі арқылы ұғынықты жеткізе білген.

Актер ым-ишарасы мен ишараты актердің кестелі жүріс-тұрысының, мінез құлқының ишараттар көрінісі ретінде танылып, бұндай ым-ишаралар, ишараттар өрнегін М.Чехов «психологиялық ишараттар», Е.Б.Вахтангов «фантастикалық шындық», А.Я.Таиров «әсерлі ишараттар» – деп С.М.Эйзенштейн «күш-қуат ым-ишарасы, ишараттары», У.С.Михоэлс «ой әлпеті» -деп, алуан түрлі құбылта ат берген. Бұл ым-ишара, ишараттар В.Э.Мейерхольд үшін биомеханика болса, Б.Брехт үшін ым-ишара-қоғамдық позиция, А.Артоға салса ым-ишара рухты іс асырушы тәсіл. Жоғарыдағы айтылған алуан түрлі айшықтағы пікірлерді К.С.Станиславскийдің тұжырымымен түйіндесек, ым-ишара – жаңа түрге айналған, құнарлы және мақсатқа сәйкестелген әрекет шоғыры. Ым-ишаратты пластикалық шешімдермен үндестіріп, көрермендерге ерекше әсер еткен қойылымдардың бірі «Ана жүрегі» спектаклі.

«Фестиваль – қазіргі театр үдерісіне үңілуге мүмкіндік беріп, информациялық алмасу, театр жетекшілерінің қарым-қатынасы, жаңа жобаларды құру сынды қазіргі заман театр өмірінің негізгі бөлігін құрайды. Соңғы жаңалықтардың көптігі мен сан қилылығы, театр көрермендерінің өзгеруі, коммерцияланған театр ұжымдары сияқты көптеген факторлар бүгінгі сахна өнеріне өз әсерін тигізіп келеді» – *[Еркебай А. 2018, 20 б.]* дегендей, қуыршақ театры да соңғы жылдары үзбей фестивальдерге қатысуда. Бірнеше шетелдік театр фестивальдерінде алдыңғы қатардан көрініп жүрген театрдың репертуарындағы А.Зайцев режиссурасымен сахналанған спектакльде сөзден гөрі іс-әрекет, қуыршақ жүргізудің жаңа тәсілдеріне басымдық берілген.

«Жас режиссер А.Зайцевтің алғашқы туындыларының (аталмыш театрда «Буратиноны» қойған) бірі бүгінгі қоғамымызда аса маңыздылыққа ие Ана мен баланың ара-қатынасына арналған. Өзекті тақырыпты арқау еткен бір сағаттық қойылым семантикалық астарымен, күрделі метафоралық тілімен қызықтырады. Режиссер сахнада қарапайым қолданыстағы заттарға жан бітіру арқылы әрбір реквизитке жаңаша мағына сыйғызған. Соның нәтижесінде спектакльдің астарлы контексті түзіледі» *[Жақсылықова М., 2018]*. Сонымен бірге, қым-қуыт өмір ағымын ұзын-сонар арқандар арқылы шебер оқиға астарын түсіндіреді. Ортақ қимыл, үндескен әрекет – қуыршақ жүргізудегі басты қағида. Екі әртіс төрт қолымен бір қуыршақты жүргізудің өзі үлкен шеберлікті талап етеді. Балаларға арналған спектакльдерді сахналаумен шектеліп жүрген ұжымның алғашқы аяқалыстары, яғни ересектерге арналған қойылымдардың алғашқысы болып саналатын бұл қойылым ұжымының шеберлігін көрсете білді.

Қойылым актерлердің тоқтаусыз жүгіріп бара жатқан кейіп танытуынан бастау алды. Олар бір де шалынып, бір де сүрініп, қайта тұрып жүгіруде. Арасынан біреуі ғана қалды. Бұл ананың жатырындағы ұрықтың тіршілік үшін күресін көрсететін семантикалық шешім. Көрермен залынан Толқын Тлеулиева шықты. Баласын қолына алып әлдейлеп, себеттің ішіне жатқызды. Нәрестені бейнелеген қуыршақты ойнатып тұрған Руслан

Абу. Қуыршақ басқалардан ерекше, іші бос себет тәрізді. Демек, нәрестенің ойында ештеңе жоқ екенін аңғартқандай. Оны үш жақтан басы адам тәрізді денесі құсқа ұқсас, қанаттарын қағып әрі қонып, бері қонып ақыры баланы қызықтырады. Ертеңін ойламай ұшып қонып жүрген жарлының балалары. Өздеріне қызықтырып ұшып барып, бір-бір алманы іліп алып кетеді.

Келесі көріністе анасының жан дүниесіндегі күресті пластикалық шешіммен береді. Бөшкелерді итерумен болады. Бұл жан жақтан келіп жатқан сынақтарды бейнелейді. Еңкейіп, әрі ентігіп маңдайындағы терін сүрініп, жығылып, қайта тұрып әрекет етуін қоймауда. Мұндай күрделі сахнаны би элементтерімен, сөзбен жеткізу көңілге қонымсыз дүние болар еді. Пластикалық шешімнің сахна қозғалысын қолдана отырып бейнеленген образ нанымды әрі әсерлі. Клубтың ішіндегі көрініспен жалғасқан спектакльдегі бұл сахнада да сөз қолданылмайды. Арьресценадан басы жылқы болып бір қыз шығады. Барлығының назары сол қызда. Бүгінгі қоғам көрінісін жасөспірімдердің сөйлемейтін «өз тілінде» ұғындырады.

Осы іспетті физикалық театрды бақылаушылар ретінде «Ана жүрегі» спектаклі Қуыршақ театрында алғашқылардың бірі болып бастау алды десек артық емес. Спектакльдің мына сәтін ерекше атап өтсек болады. Басты кейіпкер үйінде туған күнін тойлап жатыр. Жанындағы достары екі жүзді. Оны бірнеше маска кигенінен байқаймыз. Актерлер иықтарына тізелеріне маска киіп алған. Ал беттеріне үлкен езудің маскасын киген. Демек, адамдар өз пайдалары үшін жымиып жүр. Сол мезетте қолында шырағы бар анасы келеді. Анасының жүрегі дәл осы шарақ тәрізді қараңғы түнекте жанып тұрған жалғыз, әлсіз шырақ. Ананың жүрегі ыстық, әрі әрдайым лаулап жанып тұрады.

Соңғы сахна, анасын көміп жатқан сәт. Жоғарғы жағында басты кейіпкер қайта жүгіріп баруда. Иә, ешкім мәңгі емес. Тіпті, өз перзенті үшін тау қопаратын ананың да, шырағы мәңгі жанып тұрмасы анық. Бірақ, тіршілік мұнымен тоқтамайды. Актер алғашқы сахнадағыдай жүгіре бастайды, бұл туылудың белгісі. Яғни, жаңа перзент өмірге келмек. Енді, келесі қандай оқиғаға арқау болары беймәлім. Соңғы сахна да сөзсіз, тек әрекетпен шешіледі.

Аталмыш спектакль бүгінге дейін онға жуық отандық және Халықаралық театр фестивалінен жүлделі оралып жүр. Бұл алдымен режиссер мен автордың айтулы еңбегі болса, екіншіден актерлік ансамбльдің потенциалының жоғарылығын дәлелдейді.

А.Б.Немировский былай деп жазған: «Актердың рөл ойнау кезінде орындаған жекпе-жек, семсерлесу, күресу қимылдары батыл, әсерлі бола тұра ойынсерігі үшін қауіпсіз болуы қажет. Сонымен қатар сахналық айқас көрерменді өзінің «қатерлі қауіптілігіне» сендіретін болуы шарт. Қауіпсіздік ережелерін сақтау – сахналық сайысуды үйренудің міндетті шарты. Актерден де талап етілетін басты нәрсе: ыңғайлы киім мен аппараты яғни денесінің сол процеске дайындығы деп білемін. Сахналық айқас техникасының элементтерін игеру барысына қарай сахналық күрделі қимылдарға көшуге болады. Дәріс сабақтарында техникалық машықтану кезінде студенттердің назары өзінің қол-аяғының іс-қимылына және ойынсерігінің іс-қимылына өте сақ әрі қырағы болуы керек» *[Немировский 2013, б. 22]*. Қорыта айтқанда, әртістің назарына, ең алдымен техниканы игерумен қатар, қажетті техникалық қимылдардың үйреншікті болып қалыптасуына қол жеткізу керектігі бірінші деңгейге көтерілгенін орынды. Аталмыш қойылымда да өте ауыр сахналар, яғни бөшкелерден арқанға секіру сынды хореографиялық шешімдер мол.

Зерттеу жұмысының алғашқы бөлімінде қарастырған мақсаттарымыздың бірі – ересектерге арналған қойылымдардың қуыршақ театры сахнасындағы спектакльдердің тақырыптық ерекшеліктеріне байланысты өзге де қуыршақ театрларының репертуарымен салыстыра отырып талдау болатын. Аталмыш мақсатты жүзеге асыру үшін облыстық бірнеше театрдың ересектерге арналған тақырыпты арқау еткен қойылымдарын көріп, зерттеу жүргіздік. Сонымен қатар, Мемлекеттік қуыршақ театры репертуарындағы қазақ драматургиялық шығармаларының аздығын ескере отырып, жұмыстың келесі бөлімдерінде қуыршақ театрына сұранып тұрған пьесалар мен ертегілер жөнінде кеңінен қарастырып, ұсынатын боламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ театры пайда болған күннен бастап өзінің өміршеңдігін, мәдени көкжиегінің кеңдігін көрсетіп келеді. Қазақ сахна өнері саласында өлшеусіз еңбек етіп келе жатқан театр ұжымдары бірнеше белесті бағындырып үлгерді. Тұңғыш ұлт театрының бастауы ғасырға жуық уақыт бұрын десек, жас театрлардың саны да күннен күнге өсіп келеді. Десек те, еліміздің мәдениетін әлемдік өркениетпен ұштастырып жүрген театр ұжымдарының көпшілігі (оның ішінде қуыршақ театры) зерттелмей, тарихы таңбаланбай келе жатқаны жасырын емес. Тұңғыш президентіміз Н.Назарбаев: «Біззаманауи мәдениетіміздің қандай өкілдері әлемдік аренаға жол тартуы керектігін анықтап алуымыз керек. Сол арқылы ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін дәріптеп, әлемге таныстыруымыз қажет» *[Назарбаев Н.А. 2017]*, – деген пікірі толықтай дұрыс. Демек, мәдениетіміздің ең үлкен жетістігі театр өнері саласы болуы қажет. Бір ғасырға жуық ұлт мәдениеті мен руханиятына зор үлес қосып келе жатқан Алматы Мемлекеттік қуыршақ театрының жаңа бағыттағы шығармашылық жолы, ересектерге ар-

налған спектакль сахналаудағы жетістіктері мен еңбектері бұрын-соңды зерттеу нысаны ретінде алынбады.

Мақаланы қорытындылай келе, бүгінгі театр-репертуарындағы ересектерге арналған «Ана жүрегі» (реж.:А.Зайцев) қойылымының жалпы көркемдік тұтастығына кеңірек тоқталып талдау жүргіздік. Ғылыми зерттеу жұмысының келесі тарауында Ш.Айтматовтың «Құс жолы» повесінің негізінде Д.Жұмабай сахналаған «Ана Жер Ана», Еврипидтің «Медея» (реж.:А.Салбан), У.Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» (реж.:Д.Жұмабаева) спектакльдерінің сахналануы және қуыршақ өнерін дамыту мен оның қоғамдағы рөлі және заманауи театр стилистикасында сахналанған спектакльдердің көркемдік деңгейі мен жетістіктері терең талданып зерттелетін болады. Ұсынылған мақсат пен міндеттерді шешу үшін театр тарихымен қоса репертуар саясатымен толық танысып, зерттеу жүргіздік. «Қуыршақ театр әртісі» мамандарын дайындайтын жоғарғы оқу орындары үшін қуыршақ театры режиссерлері мен балаларға арналған драматургия мәселелері екінші орында болмауы керектігін қарастырамыз. Ол үшін бүгінгі қазақ драматургиясындағы қуыршақ театрына сұранып тұрған бірнеше драматургтің пьесаларының тізімін жасап, арнайы ұсыныс ретінде кестемен көрсететін боламыз.

Қуыршақ театрларының әлемдік тәжірбиесі мен бүгінгі үдерісіне көз жүгіртетін болсақ, бүгінгі қуыршақ театрлары тек техникалық жабдықталу жағынан ғана емес, репертуар, қойылымға арналған кеңістік, қажетті құрылғылар, әртістердің кәсіби біліктілігі, қуыршақ театры артістеріне білім беру жүйесі, сценография рөлі және театр техникасына дейін өзгеріске ұшыраған. Тек театр кезеңі ғана емес, қуыршақтар да түрлі формаларға ие болды.

Ал, ұлттық ойындарымыз бен ұлттық драматургиямызбен астасып барып халықтың қошеметіне бөленген өнер түрі бүгінде маңызы талас тудырмайтын жаңашылдығы көрерменнің назарын еріксіз аударатын өнерге айналды. Жаңашыл бағытта жұмыс жасап театрдың тынысы терең зерттелгенде ғана заман тынысымен үндеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жуасбек Е. Қазақ қуыршақ театры. – Алматы, 2017. – 199 б.
2. Образцов С. В. Моя профессия. – М.: Искусство, 1981. – 464 с.
3. Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 325 б.
4. Голдовский Б.П. Историческое развитие и сценическая жизнь русской драматургии театра кукол XVIII-XX вв. – СПб., 2007. – 246 с.
5. Еркебай А.С. Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі театр фестивалі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Алматы, 2018 – № 4 (60). – Б. 20-23.
6. Жақсылықова М. Қуыршақ театрында Ана тақырыбы. //www.oner.kz 2018. Ақпан – 22
7. Немировский А.Б. Актердің пластикалық айқындығы. – М.: ГИТИС, 2013. – 256 б.
8. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // 12 сәуір 2017. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleketbasshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.

МУКАНОВ МАЛИК ФЛОБЕРОВИЧ
доктор PhD искусствоведения, доцент
кафедры «Изящных искусств»
Казахской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова

НУРБЕКОВА АЯУЛЫМ МУСАБЕКОВНА
магистрант 2-ого курса специализации «Станковая живопись»
Казахской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ БОГИНИ УМАЙ В СОВРЕМЕННОЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХСТАНА

Түйін. Мақалада ежелгі түркі әйел құдайы Ұмайдың Қазақстанның бейнелеу мәдениетіндегі этнографиялық және өнертану тарапынан көркемдік бейнесінің суреттелу ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: түркітану, тенгрианизм, тенгриандық дүниетаным, Ұмай құдай бейнесі, Қазақстанның авторлық кескіндемесі, Қазақстанның қазіргі өнері.

Резюме. В статье рассматриваются этнографические и искусствоведческие аспекты отражения художественного образа древнетюркской богини Умай в современной изобразительной культуре Казахстана.

Ключевые слова: тюркология, тенгрианство, тенгрианское мировоззрение, образ богини Умай, авторская живопись Казахстана, современное изобразительное искусство Казахстана.

Summary. The article see into the ethnographic and art history aspects of picturing the artistic image of the ancient Turkic goddess Umai in the fine art culture of Kazakhstan.

Key words: Turkology, Tengrianism, Tengrian worldview, the image of the goddess Umai, author's painting of Kazakhstan, modern art of Kazakhstan.

На рубеже XX-XXI веков, с момента обретения Казахстаном независимости, в среде профессиональных казахстанских художников стал проявляться неподдельный интерес к национальным истокам, этнокультуре и мифотрадициям древнетюркских кочевых цивилизаций Великой Степи. Данный процесс наиболее объемно выразился в стремлении художников к созданию авторских произведений, отражающих образы, символику и парадигму тенгианства, как мировоззрения. Интерес творческой когорты казахстанского социума к архаико-мифологическому прошлому минувших веков своего народа, в бытность ведшего кочевой образ жизни, конечно, не случаен. В первую очередь, он формировался благодаря процессам национальной самоидентификации, охватившим социально-культурные сферы казахстанского общества. Вот как формулировала упомянутые процессы казахстанский искусствовед Х.Х. Туруспекова в своем эссе «Авангардные идеи XX века в живописи и актуальном искусстве Казахстана»: «Пробуждение национального самосознания привело казахстанских художников к поискам истоков этнической культуры и выразилось в создании историко-стилевого направления, а также в реконструкции страниц искусства древнего периода отечественной истории» [Туруспекова Х.Х., 2011, с. 331].

Вторым, немаловажным фактором, является то, что с распадом СССР на независимые республики в корне изменились эстетико-визуальные каноны изобразительного искусства. Ушел в прошлое, практически сошел на нет, изобразительный стиль советского соцреализма. И как следствие этого, художники в своих произведениях стали отходить от школы реалистической живописи. Почему нужно обязательно подчеркнуть данный факт? Причина в том, что реалистический живописный стиль изображения является не совсем подходящим изобразительным инструментом при решении художественно-композиционных задач по созданию произведений, отражающих образы и символику тенгрианской культуры. А если все же, художник применяет его, то в конечном итоге зачастую получается живописное произведение книжно-иллюстративного характера. И, напротив, в ситуации, когда живописец, график, скульптор или художник по гобелену сюжетно-композиционными средствами пытается отобразить нечто нереальное, архаико-мифологическое, он обращается к декоративно-образному, символическому изобразительному языку, или к языку «знаковой» живописи, основоположником которой в казахстанском изобразительном искусстве по праву считается художник-живописец АбдрашидСыдыханов. Во многом благодаря этому обстоятельству – соответствию декоративно-образного изобразительного стиля решаемой художественной задаче, мы будем рассматривать отображение образа богини Умай в современной изобразительной культуре Казахстана не только в творчестве живописцев,

но и художников-графиков и мастеров казахстанского художественного текстиля.

Со времен советской истории нашей республики, многие отечественные и зарубежные культурологи и историки подчеркивали, что тенгрианство являлось основой национального самосознания и мировоззрения казахского народа до периода его исламизации. При этом, оно идеологически не формировалось как некий религиозный культ, а воспринималось особенным, с присуще только ему, национальным мировоззрением, которое было основано на интересе к своим тюркским корням, гармоничном воссоединении с природой, к тюркской рунической письменности и номадизму вообще. То есть, к интересу этического и эстетического образа номада-кочевника.

Считается, что в тенгрианской иерархии богов, Умай занимает второе место после самого Тенгри. Но есть и другие мнения. Некоторые культурологи рассматривают ее как зеркально-женственное олицетворение Тенгри, которые вместе формируют двуединое неразрывное божественное начало. «Коктюрки считали ее супругой небесного божества Тенгри, хотя изначально оппозиционной пары Тенгри-Умай не существовало. Они были образами разного происхождения и имели, соответственно, различные функциональные характеристики. Реконструкция мифологической системы, предпринятая И. Стебловой, где Умай занимала второе по значению место после Тенгри, является не общедревнетюркской, а всего лишь коктюркской, то есть не изначальной системой» [Кондыбай С., 2005, с. 230 – 231]. Рассмотрение нюансов данного положения не входит в тему исследования, поэтому мы не будем акцентировать свое внимание на нем, а упомянем, что среди современных прототюркских народов богиня Умай (Умай энэ) до сих пор почитается у алтайцев, казахов, башкир и хакасов.

Умай (Умай энэ) – это высокочтимое женское божество, дух, несущий доброжелательный характер, покровительница детей и рожениц. Под ее защитой от злых и потусторонних сил и духов находились новорожденные и дети колыбельного возраста. В других случаях, Умай также олицетворяет собой силы природы и плодородие. По мнению многих культурологов, в древнетюркском мире Великой Степи женщина считалась земным воплощением Умай. Интересный момент, в древности «…те или иные состояния детей связывались с действиями Умай. Если ребенок улыбался во сне, это значило, что с ним общается Умай. Если плакал – значит его пугают злые духи, а Умай, соответственно, на время отлучилась» [https://dipifr1968livejournal.com]. Болезнь ребенка без очевидных причин воспринималась как признак отсутствияУмай. В таких случаях обязательно прибегали к помощи шамана, который камланием проникал в эзотерический мир богов и узнавал – не похищена ли душа ребенка злым духом, поскольку это грозило ему смертью.

Вызывает интерес тот факт, что иногда Умай характеризовалась не доброжелательностью, а наоборот, играла роль злого духа, который в виде ангела смерти спускался на землю за душой умирающего ребенка. Но такая транскрипция ее роли в мире тенгрианских божеств, несомненно, входит в противоречие с не только ее положительным образом, но и тем обстоятельством, что за сопровождение душ в мир ушедших отвечал бог подземного мира Ерликбий. Здесь мы опять отвлекаемся от темы, поэтому необходимо вернуться в канву исследования.

Первые попытки художественными приемами отобразить образ Умай, запечатленные на «каменных холстах», принадлежат мастерам древнего мира, чьи имена, конечно, не дошли до наших дней. Пожалуй, самым известным изображением является петроглиф на валуне из погребения Кудыргэ (Алтай), на котором выбиты резцом древнего художника фигуры женщины с ребенком и коленопреклоненными перед ними тремя всадниками. «На женщине трехрогий головной убор, похожий на венец Культегина. Сюжет отражает обычай поклонения предкам при посещении их гробниц» [Маргулан А. Х., 1986, с. 46 – 48].

Таким же головным убором – трехрогой тиарой, украшена голова Умай на другом известном петроглифе, обнаруженном советскими археологами на камне у озера Бийликуль, в предгорной зоне Малый Каратау Южного Казахстана.

На основе этого, во многих смыслах иконографического, изображения богини женского начала Умай, казахстанские художники Муканов Малик и Жамхан Айдар в 2010 году создают авторский гобелен с одноименным названием. (Рисунок 1) Изобразительно не видоизменяя иконографику петроглифа, авторы помещают круглоликую головуУмай, украшенную древней короной, в самый центр квадратного по размеру гобелена. Все пространство вокруг нее наполнено различными орнаментально-пластичными изобразительными элементами, трансформирующимися то в традиционный казахский орнамент, то в арабесково изящные волнообразные линии. Вся тканая поверхность гобелена также наполнена большим количеством белых лепестков, напоминающих то ли тяжелые хлопья снега, плавно опускающихся на землю, то ли стайку мелких рыб, плывущих в едином строю. Под изображением Умай – как-бы под ее покровительством, уютно расположились стилизованные фигурки всадниц на лошадях и верблюды, один из которых несет на себе легкий походный шатер.

Рисунок 1. Муканов М., Жамхан А. Гобелен «Умай», 2010 г., размер: 130 х 130 см.

При созерцании гобелена невольно понимаешь, что авторы в своей работе добились удивительного ощущения спокойствия и гармонии, образно противопоставив в композиции бушующие архаичные силы природы с надежной непоколебимостью их матери-хранительницы Умай.

Цветовой колорит гобелена выдержан легких, полупрозрачных, сдержанных и благородных меланжевых цветосочетаниях, (меланж – это особый способ подбора цветовых колеров в искусстве гобелена, при котором в процессе ткачества создается иллюзорный эффект старины – «патины времени) поэтому кажется, что он создан не современным художником, а древним мастером времен Тюрского каганата, эпохой расцвета тенгрианства (от Тенгри) – древнетюркского монотеистического культа Вечного неба с элементами шаманизма.

В несколько ином ключе интерпретирует ту же иконографику известного петроглифа казахстанский художник АхметАхат в своем живописном произведении «Умай», 2003 г., размер: 77 х 107 см. (Рисунок 2) Здесь божество женского начала образно представлено как сосредоточие архаичных, гармонично взаимосвязанных, но все же неуправляемых человеком сил природы. Возможно, как было упомянуто ранее, Умай несла в себе и темное начало.

В немалой степени образу гармонии духов и сил первозданного мира в произведении способствует ясно читаемое противоборство холодных сине-фиолетовых и теплых охристо-красно-коричневых цветовых пятен, стилистически и изобразительно решенных в виде нагромождения каменных валунов, обветренных до фактуры шагреневой кожи прошедшими веками.

Рисунок 2. Ахат А. «Умай», 2003 г., размер: 77 х 107 см., холст, масло, акрил, сусальная позолота.

Рассматривая произведение А. Ахата, возникает чувство соприкосновения с чем-то первородно-архаичным, представляющим собой некую сложную замкнутую и самодостаточную систему, живущую по своим дуалистическим законам мироздания. Такое гармонистическое сосуществование противоборствующих сил добра и зла характерно для всей парадигмы тенгрианского космоса, в которой экзистенциалистическое начало номадического бытия определяется категорией «подобия времени» и мудро-бесконечном равновесии светлого и темного начал. «Подобие времен в тенгрианстве порождает подобие миров и их обитателей. Казахская демонология на фоне других культур не богата, и не поражает особыми отличиями обитателей разных миров. Это особенность самого тенгрианства и следствие его взаимоотношений с другими религиями. Тенгрианство никогда не вступало с ними в борьбу, не ставило задач ниспровержения или дискредитации их богов, превращая их в демонов, бесов, и т. д., столь обогативших демонологию до христианства. Спокойно позволяя существовать различным религиозным системам рядом с собой, заимствуя порой отдельные их элементы, тенгрианство не изменяло своей сущности, изначальная основа которой – *гармония времен, гармония миров*» [Мухамбетова А.С., 2002, с. 41].

Теперь, продолжая тему интерпретации казахстанскими художниками в своих произведениях образа богиниУмай посредством известных петрографических знаков, обратимся к творчеству БатуханаБаймена, в 2015 году создавшего графический лист под названием «Умай-Ана» из графической серии «Тюрки». (Рисунок 3) В сюжетно-композиционное решение графического листа Баймен Б. привлекает петроглиф с изображением Умай, обнаруженном на валуне из погребения Кудыргэ (Алтай), описанное нами ранее. (Приложение А, рисунок 1) Художник в своем произведении выстраивает образ Умай оригинально и необычно, поскольку соотносит ее с каноническим изображением Пресвятой Богородицы. «Богоматерь, Дева Мария, Пресвятая Дева, Мадонна – в христианстве земная мать Иисуса Христа, одна из самых почитаемых личностей и христианских святых»[https://foma.ru/pochemu-bogoroditsa]. А если поточнее, художник использует, пожалуй, самое известное в наши дни произведения древнего искусства иконописи «Владимирская икона Божьей матери» – наиболее почитаемое изображение Богоматери на Руси (Византия, XII век), созданное неизвестным мастером.

Визуально-ритмический строй графического листа высокоорганизован и монументален благодаря композиционным приемам, более характерным при работе над созданием произведений монументально-декоративного искусства. Так, изображение иконы Богородицы с младенцем художник помещает в самый центр композиции и ее прямоугольный формат становится рефреном общему формату произведения. Сидящая по-восточному фигура богини Умай словно держит на руках и показывает зрителю икону Богородицы. Умай и Богородица, в свою очередь, как единое неразрывное начало вписаны художником в черный равносторонний треугольник, вытянутый по вертикали. Как известно, пирамидальный треугольник, стоящий на одной стороне как на основании, символически ассоциируется у человека с надежностью и непоколебимостью. Поэтому, выбранный автором художественный прием, когда он одновременно наслаивает изображения Богородицы и Умай друг на друга и замыкает их силуэт в треугольнике, привносит в композицию графического листа ощущение надежности и незыблемости духов и святых, охраняющих жизнь и покой младенцев. Оставшиеся изобразительные элементы композиции, не входящие в троицу – Богоматерь, Умай и черный треугольник представляют собой стилизованный изображения мифических духов и животных, а также казахского традиционного орнамента. Они занимают в графическом листе все оставшееся от черного треугольника пространство и зеркально повторяют друг друга относительно центральной вертикальной оси произведения.

И все же, несмотря на великолепные сюжетно-композиционные качества анализируемого произведения, есть один тревожный момент, о котором необходимо упомянуть. Дело в том, что главный визуальный элемент композиции – треугольник покоится на черном и слегка вытянутом по вертикале постаменте, богато украшенным разномасштабными по размеру деталями традиционного казахского орнамента. Если внимательным взглядом объединить в композиции фигуры черного треугольника и его постамента, то мы получаем довольно четко читаемый силуэт, очень характерный для наконечника стрелы. Именно он, подспудно и вызывает ощущение тревожности и воинственности при созерцании данного произведения. В оправдание автора произведения можно предположить, что этим он нам напоминает о темном начале, присутствующем в Умай, или иносказательно хочет довести до нас мысль о том, что добрые силы поэтому мудры и всепрощающи, поскольку физически вооружены вполне способны постоять за себя.

В заключении, завершая краткий искусствоведческий обзор данной темы, можно отметить, что: во-первых – воплощение современными художниками Казахстана в изобразительном искусстве символики и художественных образов древнетюркской тенгрианской культуры отображает стремление к сохранению и переосмыслению национальной самобытности в условиях процессов глобализации; во-вторых – одним из самых распространенных образов в творчестве современных казахстанских художников, обращающихся в своих произведениях к символике тенгрианской культуры, является образ богини женского начала – Умай; в-третьих: каждый из казахстанских художников, в силу индивидуального мировоззрения и творческого почерка по своему интерпретирует образ богини женского начала Умай, тем самым в целом обогащая современную изобразительную культуру независимого Казахстана.

Казахстанские мастера изобразительного искусства, опираясь на богатое наследие тенгрианской культуры и мировоззрения, с помощью композиционно-изобразительных средств и языка «иконических знаков», переосмысляя и подчиняя различные пласты и грани бытия, смыкая пространственные и временные категории, уравнивают индивидуальные и национальные масштабы, выходят к утверждению идеи цельности и гармонии мира, человека, Вселенной.

«Изобразительное искусство Казахстана XX века вошло в 3-е тысячелетие интеллектуально и духовно зрелым, – делает вывод искусствовед Р. Ергалиева, – ... в нем осмыслены и интерпретированы древнейшие корни казахской кочевой культуры. Заложенные в ней общечеловеческие ценности и национальное мироощущение, раск-

рываются художниками в творческом диалоге с традициями и новациями мирового искусства, новейшими явлениями философии и культуры XX и XXI века. Постижение основ национальной культуры рождает в искусстве Казахстана новые творческие концепции. В итоге, современное казахстанское искусство, возникшее на почве инноваций меньше века назад, смогло не только не растерять собственную духовную самобытность, но и создать адекватный ей неповторимый образно-символический язык» [Ергалиева Р.А., 2002, с. 172].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Туруспекова Х.Х. Авангардные идеи XX века в живописи и актуальном искусстве Казахстана. – Алматы: ИД «CREDOS», 2011. – С. 331.
2. Кондыбай С. Казахская мифология. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. 463 с.
3. https://dipifr1968.livejournal.com/441382.html (дата обращения к электронному ресурсу 12. 02. 2020)
4. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. Том I. – Алма-ата: Онер. 1986. – С. 46 – 48.
5. Мухамбетова А.С. Тенгрианский календарь как основа кочевой цивилизации // В кн.: Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 41.
6. https://foma.ru/pochemu-bogoroditsa-pochitaetsya-tserkovyu-vyishe-chem-vse-svyatyie.html(дата обращения к электронному ресурсу 14. 03. 2020)
7. Ергалиева Р.А. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. – Алматы: Гылым, 2002. – С. 172.

МУКЫШЕВ ТАЛГАТ КАРИПЖАНОВИЧ
Өнертану ғылымдарының кандидаты, доцент
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасы
«Дәстүрлі музыка» факультеті
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

СЫБЫЗҒЫ КҮЙЛЕРІНДЕГІ ЖАНРЛЫҚ СИПАТТАР

Түйін. Сыбызғы күйлері мазмұны жағынан сан-салалы, өте бай болып келеді. Бұл мақала халқымыздың өмір тұрмыстық кезеңдегі адам тағдырымен байланысты, салт -дәстүрдегі естірту, жоқтау, қоштасу, арнау күйлеріне арналған.

Түйінді сөздер: сыбызғы, салт-дәстүр, естірту күй, жоқтау күй, қоштасу күй , арнау күй, тартыс.

Резюме. Кюи сыбызгы по содержанию являются многообразными и очень богатыми. Эта статья посвящена тому, что жизнь нашего народа связана с судьбой человека в бытовом периоде, в традициях и обычаях кюй извещение, поминальный кюй, кюй прощанье, кюй посвящение.

Ключевые слова: сыбызгы, традиция, кюй извещение, поминальный кюй, кюй прощанье, кюй посвящение, состязание.

Summary. Sybyzgy kuies are very rich and multiform in content. This article is dedicated to the fact that the life of our people is connected with the fate of a person in the domestic period, in the traditions and customs of the notify kui, funeral kui, farewell kui, kui dedication.

Key words: sybyzgy, tradition, notify kui, memorial kui, farewell kui, kui dedication, competition.

Қазақ халқына күй өнерінің орны қандай биік зор болса, сол күй деген құдіреттің насихаттаушысы және орындаушысының бірі төл музыкалық аспабымыз – сыбызғы.

Сыбызғы өнерінің дүл-дүл күйшілері мен шебер орындаушылары ғасырлар бойы атадан балаға сыбызғы күйлерімен аңыз әңгімелерін қаймағын бұзбай, мұра қылып жеткізіп жалғастырған. Асыл мұрамыз сыбызғы күйлерінің бір ғажабы вариантық жағынан өте бай болып келеді. Бір күйдің өзі екі-үш вариантта тартылады. Аңыздары да өте көп, бір «Жорға ау» күйінің өзінде үш түрлі аңыз айтылады. Сыбызғы күйлерінің әуендері бір-біріне өте ұқсас болады және сол әуендер бірнеше рет қайталану арқылы түрленіп, құбылып орындалатын болған. Сыбызғы күйлері мазмұны жағынан сан-салалы, бұл күйлер бірде табиғат аясын суреттесе, енді бірде көне аңшылық замандағы аңыздар мен наным-сенімге байланысты да туындап отырған. Жан-жануарлар мен құс атаулары туралы күйлер де жетерлік *[Мұқышев Т., 2005.-96.]*. Сондай-ақ жаугершілік уақыттағы батырлар ерліктеріне, өмір тұрмыстық кезеңдегі адам тағдыры, әдет-ғұрып, салт -дәстүрге байланысты естірту, жоқтау күйлері де жиі ұшырасады.

Негізгі бұл мақаламызда айтқалы отырғанымыз ауыз әдебиетіндегі айтылатын салт-дәстүрлерінің күйлерде кездесуі. Сол дәстүрлердің аспаптық музыкада ауыз әдебиетінде айтылғандай міндеттерді атқарып, халық арасында сол салт -дәстүрді жалғастыра отырып өмір сүруі. Мысалы: ауыз әдебиетіндегі жыр-дастанмен аттас болып және сол жыр-дастан кейіпкерлермен байланысты күйлер.

Ауыз әдебиеттегі айтыс – аспаптық музыкада тартыс күйлер;

Ауыз әдебиеттегі естірту – аспаптық музыкада естірту күйлер;

Ауыз әдебиеттегі жоқтау – аспаптық музыкада жоқтау күйлер;

Ауыз әдебиеттегі қоштасу, арнау – аспаптық музыкада қоштасу, арнау күйлері болып аталады.

Сыбызғышылық өнерде ***тартыс*** күйлердің кездесуі, екі орындаушының күй тартысып сайысу арқылы өнерлерін сынға салу және бұл қазақ күйшілерінің арасында ертеден келе жатқан дәстүр. Күй тартыста ердің ғана намысы емес, елдің де намысы сынға түскен сәттер жетерлік. Бұған қазақ пен түрікменнің, қазақ пен қалмақ арасындағы болған сайыстарға, сол сайыста туған және тартылған күйлер куә. Күй сайыстары көбінесе домбырашылар арасында жиі болып тұрған. Өскенбай мен Құлбай бақшының күй тартыстары бүгінгі күнге дейін жетіп орындалып жүр. Жігіт пен қыз арасындағы тартыс, қазақ күйшілерінің көпшілігінде кездеседі. Сүгірдің «Жолаушының жолды қоңырында» жігіттің тартысы, қыздың тартысы деп келетін түрлері сақталған. Арқаның атақты күйшісі Тәттімбеттің қызбен күй тартысып домбыраны башпайымен шертіп жеңгені тарихтан мәлім. Міне осындай тартыс күйлерді XVI- ғасырда өмір сүрген қазақ сыбызғышылары Тілеке мен Жантелі арасында болған күй сайыстардан да көре аламыз ***[****Бекхожина Т., 1996, 216.]*.

XX-ғасырдың жиырмасыншы жылдары Шығыс Қазақстан өңірінде Шерубай мен Мұса бақсы тартыстары, 1950 жылдары өзімізге белгілі сыбызғышылар Шанақ Ауғанбаев пен Оспанғали Қожабергеновтердің күй тартысқандары жайында нақты жазылған деректер бар. Ш.Ауғанбаевтың репертуарында қазақ пен қалмақтың тартысы деп аталатын күйлер бүгінге дейін орын-

далып жүр. Сыбызғышылардың күй тартыстары жайында академик Ахмет Жұбанов «үстіміздегі XX-ғасырдың онынші жылдарында өз ауылымда сыбызғышылардың сайысын көрдім» – деп жазады өз еңбектерінде *[Жұбаов А.,1985, 215б.]*. Сыбызғышылар арасындағы күй тартыстың алпысыншы жылдарға дейін болып тұрғанын осы деректерден анық көруге болады. Белгілі сыбызғышы Кәлек Құмақайұлымен кездескен уақытта, қарт сыбызғышы өз әкесі Құмақайдың Құрыш деген сыбызғышыны жеңіп бірінші орынға тігілген қасқыр ішікті иемденеді, ал Құрыш екінші орынға тігілген түлкі ішікті алғанын баян етеді. Халқымыздың ғұрып-салтында кісі өмірден озған уақытта, қайтқан кісінің руынан үлкен адамдар келіп сол қаралы үйдің әйеліне, әйелі қайтса күйеуіне және бала-шағалары мен туған-туыстарына қаралы хабарды естіртеді. Бұл естірту қайтқан адамның артының қайырын берсін, балашағасы ол адамның көрмеген қызығын көрсін деп, қара сөзбен тоқтау айтып сабырлық сақтауларын өтінеді. Бұрындары жаугершілік заманда батырлардың қазасын Ханға жыраулар барып естірткен. Халқымыздың батыры Бөгенбайдың өлімін Абылайханға Бұқар жырау жырлап толғау арқылы естірткені тарихымыздан мәлім. Осындай ***естіртулерді*** қазақ халқы күй арқылы да баяндап естірткен. Сонау XIII-ғасырда Жошыханға баласының өлімін Кетбұға күйшінің домбыра тілімен баяндап естірткені «Ақсақ құлан» күйінің аңыз-әңгімесі растайды. Сары Тоқа күйші өзінің баласының өлімін әйеліне домбыра тартып естіркен. Сол оқиғаға байланысты тартқан күйі күні-бүгінге дейін «Естірту» деген атпен тартылып жүр *[Әбуғазы М., 2016, 156 б.]*. Күй арқылы естірту домбыра аспабында ғана емес, сыбызғы үні арқылы естірткендері аз емес. Көне аңшылық заманда аң аулап жүріп ағасын атып алған інісі жеңгесіне ағасының өлімін сыбызғы үнімен естірткен. Бұл күйдің аңызы былай баяндалады:

«Баяғыда ағайынды екі аңшы жігіт аңшылықпен күнелтіп өмір сүріпті. Екеуі де көздегендерін құр жібермейтін мергендер болыпты дейді. Күндердің бір күнінде әдеттегідей аң аулауға шыққан екеуі, жайылып жүрген бір топ бөкендерге тап болады. Сонда ағасы інісіне: «Сен бөкендерді тысынан айналып барып, маған қарай үркітіп жібер, мен осы тасада жасырынып жатып, жақындағанда атып алайын» – дейді. Інісі қырды айналып барып, бөкендерді үркітсе, бөкендер ағасы күтіп жатқан бағытқа емес, басқа жаққа қарай қыр асып кетіпті. Сөйтіп жүргенде біраз уақыт өтіп, екі мерген бір-бірінен көз жазып қалады. Күн де бұлттанып, дауыл соғып, арты жауынға айналады. Ағасы күні бойы бір аң кездестіре алмай шаршап келе жатса, оқ жетерлік жерде бір бөкен қараңдап көрініп тұр екен. Қылт еткенді құтқармайтын сұр мерген садағын құлаштай керіп тартып жібергенде, атқан оғы мүлт кетпей көздегенін мұрттай ұшырады. Бауыздап ала қояйын деп жүгіріп келсе бөкен деп атқаны, «бөкеннің үлкен бір текесін атып алып, терісін сыпырып ағашқа керіп қойып, сол терінің астында жаңбырдан ықтап отырған өзінің інісі екен» – дейді. Қапыда інісін «бөкен» деп атып алған ағасының жеңгесіне сыбызғы үнімен естіртіп тартқан күйі, ел арасына «Бөкен жарғақ» деген күй болып тарап кетіпті. XIX ғасырдың дарынды күйшілері Ханқожа мен Тулақ Шоқанның өлімін әкесі Шыңғыс Уәлихановқа біреуі қобызда, екіншісі сыбызғымен азалы күй тартып естірткені белгілі *[Сарыбаев Б., 1981,46-47б.]*. Естірту салты сөзбен, жыр, толғаумен айтылатын болса, халық өнерпаздары күй тілімен де жеткізе білген.

Тағы бір салт-дәстүрге байланысты ***«Жоқтау»*** күйлері де жиі кездеседі. Жоқтаудың негізі өлген кісіні жоқтап жылау, оның өзіндік әуені болады. Өмірден озған кісінің әйелі немесе қыздары жоқтау айтып жылайды. Қайтыс болған кісінің туған-туыстарына көңіл айтып келген адамдар бір-бірімен жоқтау айтысып көріседі. Халықтың аңыз әңгімелерінде күймен де ***жоқтағандары*** айтылады. Жоқтаудың мазмұны қайтыс болған кісіге қайғырып көңіл білдіру *[Мүптекеев Б., 2002, 123-126 б]*. Қазақ сазгерлері осы қайғыны аспаптың күй сазымен де білдірген. Жоқтау күйлер халық өнерпаздарының орындап жүрген репертуарларынан өзіндік орын алған. Оған Ықыластың «Ерден» күйі, Дәулеткерейдің «Салық өлген», Тоқаның «Жоқтау» күйлерінің аттарында айтылып тұр. Домбыра, қобыз аспаптарындағыдай жоқтау күйлер сыбызғы күйлерінің репертуарында да жиі кездеседі. Халық күйі «Арбияның қоңырда» қарт сыбызғышының баласының суға кетіп өлгенін жоқтап шығарғаны айтылады:

«Арбиян деген кедей шал аңшылықты кәсіп етіп өмір сүріпті. Оның өзіне қолқанат болған он сегіз жасар ұлы болыпты. Бірде қарт аңшы ұлымен аң аулап жүріп Буыршын деген өзеннің арғы бетінде жайылып жүрген маралға кез болады баласы өзінің мергендігіне сеніп судың бергі жағасында тұрып атқан оғы маралға дөп тиіп, жаралы марал сол орнында құлайды. Олжасына асыққан аңшы жігіт тасқын судан өтейін десе өткел таппай әрі жүгіріп, бері жүгіріп өзеннің үстінде құлап жатқан қарағайды көреді. Әкесі: «Су тасып жатыр, барма» дегенді елемей албырт жігіт әлгі қарағайдың үстімен өтіп бара жатып, судың ортасына жеткенде, табаны тайып суға түсіп кетеді. Ағыны қатты тасқын су жігітті толқынына орап, батырып ағызып әкетіпті. Сондағы қарт күйшінің баласынан айрылғанына қатты қайғырып тартқан жоқтау күйі екен дейді» *[МұқышевТ., 2005, 19б.]*.

Құмақай сыбызғышының ұзақ сапарда жүргенде, құрбысы өмірден озып, сонда құрбысының басына барып жоқтап тартқан күйі «Құрбыма» аталып сыбызғышылар репертуарында әлі күнге дейін орындалып жүр. Бұл жоқтау күйлер аспаптық жанрда қазіргі уақытқа дейін жалға-

сып, туындап отыр. Үстіміздегі ғасырдың өзінде де өмірден өткен қимас жандарын жоқтап шығарған күйлер бар. Мысалы: күйші Уәли Бекеновтың өмірден өткен ұлына арнап шығарған «Боздағым» атты күйінен көре аламыз.

«Қоштасу» атты күйлер қазақтың салт-дәстүрімен тығыз байланыста екені белгілі. Қоштасудың бірнеше түрлерін көруге болады.

Бірінші; қыз күйеуге ұзатылғанда ағайын-туғандарымен, құрбыларымен, өзі туып өскен жерімен, елімен қошатасады. Бұл той мезгіліндегі қоштасу, осы қоштасуда қайта көрісуге мүмкіндіктің бар екені белгілі. Екінші; ұзақ сапарға немесе майданға аттанғанда, сондай-ақ абақтыға айдалып кетіп бара жатқандағы қоштасу болады. Бұл тағдырдың жазмышына байланысты, елін ағайын-туғандарын енді қайтып көретіні белгісіздіктен туған қоштасу. Қоштасулар қазақ халық әндерінің сөзі өлеңдерде жиі айтылатынын білсек, осының тағы бір түрі күймен қоштасу. ***«Қоштасу»*** деп келетін күйдің өзінің атында да айтылып тұр. Мұндай күйдің қоштасқанда туғанын халық композиторларының туындылары Құрманғазының «Аман бол шешем, аман бол», «Қош аман бол Ақбикеш» күйлерінен көре аламыз. Сыбызғы күйлерінің ішінде «Қош есен бол» күйі Қозы-Көрпештің елімен, туған жерімен қоштасқандағы тартқаны деп баяндалады күй аңыздарында. Ал сыбызғыдағы халық күйі «Қоштасу» азаматтың басына күн туып абақтыға айдалып бара жатқанда елімен, бала-шағасымен сыбызғы тартып қоштасқанда туған күй екен дейді. Шебер сыбызғышы Шерубай Орасайұлы жиын-той отырысты сыбызғының қоштасу күйімен аяқтайтын әдеті болғанын шәкірті Ш.Ауғанбаевтың естеліктерінде жақсы айтылған.

Халық арасына кең тараған күйлердің тағы бір жанры ***«Арнау»*** күйлер ***[****Әбуғазы М., 2016, 1596.]*. Арнау күйлерді өзінің анасына, әкесіне, ұстазына, досына, елге, жерге болған оқиғаларға байланысты арнап шығарады. Сыбызғы күйлеріндегі бірнешеуіне тоқтала кетсек. Құмақай сыбызғышының «Кеңжайлау» күйінің аты айтып тұрғандай тарихы былай баяндалады:

«Жазда көк жайлауға ел қонып, бие байлап, есікті түріп қойып киіз үйде игі жақсылар бас қосып отырған кез екен. – Ау, Құмақай! Біздің осы отырған отырысымызды, мына көк жайлауды суреттеп бір күй тартсаңшы – деп жақсылар қолқа салыпты. Сондағы Құмақай күйшінің жасыл жайлауға арнап «Кең жайлау» деп шығарып тартқан күйі осы екен» ***[****МұқышевТ., 2005, 74 б.]*. Осындай тағы бір арнау күйдің тарихы: «Құсайын атты сыбызғышы абақтыдан қашып келе жатқанда Кенжетал деген талы көп жерге келіп жасырыныпты. Соңынан келген қуғыншылар қалың талдың ішінен адасып таба алмай кейін қайтқан екен. Еліне аман-есен жеткен Құсайын осы оқиғаға байланысты, жанымды аман алып қалып пана болған кенжетал мекені деп «Кенжетал» күйін арнап шығарған дейді аңызда». Арнау күйлер қазақ аспаптық күйлерінен көп орын алған. «Анама», «Қайран әке», «Саржайлау», «Сарыарқа», «Сансызбай» сынды көптеген күйлер арнау күйлердің куәсі болып саналады. Осы мақаламызда айтылған жанрлық сипаттағы күйлер бұған дейін домбыра өнеріне ғана тән болып келген болса, сыбызғышылық дәстүрде де өзіндік орынға ие болған. Бұл жанрлық күйлер халық арасында және сыбызғышылар мұрасында да жан-жақты сипатта сабақтасып ұрықтық, салт-дәстүр міндеттерін де атқарғандығын көруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. МұқышевТ. Сыбызғы сазы (МонғолиядағыБаян-Өлгий қазақтарының сыбызғы күйлері). – Алматы. Өнер, 2005.-80 б.
2. Бекхожина Т. Даламның назды саздары. – Алматы: Өнер, 1996.-208 б.
3. А.Жұбаов. Өскен өнер – Алматы: Ғылым, 1985.-248 б.
4. Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері. – Алматы: Нұрсәт, 2016.- 480 б.
5. Сарыбаев Б.Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: Өнер, 1981.-205 б.
6. Мүптекеев Б. Жоқтау күйлерінің құрылымы мен орындаушылық ерекшеліктері. // Орындаушылық өнерінің тарихы мен қазіргі кезеңдегі даму мәселелері: Халықаралық ғылыми практикалық конференция жинақтары. – Алматы, 2002.– Б.123-126.

МУКЫШЕВ ТАЛГАТ КАРИПЖАНОВИЧ
Өнертану ғылымдарының кандидаты, доцент
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедарасы
«Дәстүрлі музыка» факультеті
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

СЫБЫЗҒЫ КҮЙЛЕРІНІҢ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Монголиядағы Баян-Өлгей қазақтарының сыбызғы күйлеріне теориялық тұрғыдан музыкалық талдаулар жасалған.Онда сыбызғы күйлерінің құрылымы, өлшемдері, дыбыстық реті, ырғақтық ерекшеліктері талданып қарастырылды.

Түйінді сөздер: сыбызғы, дәстүр, күй, орыдау тәсілдері, әдістері, аймақ, орындаушы.

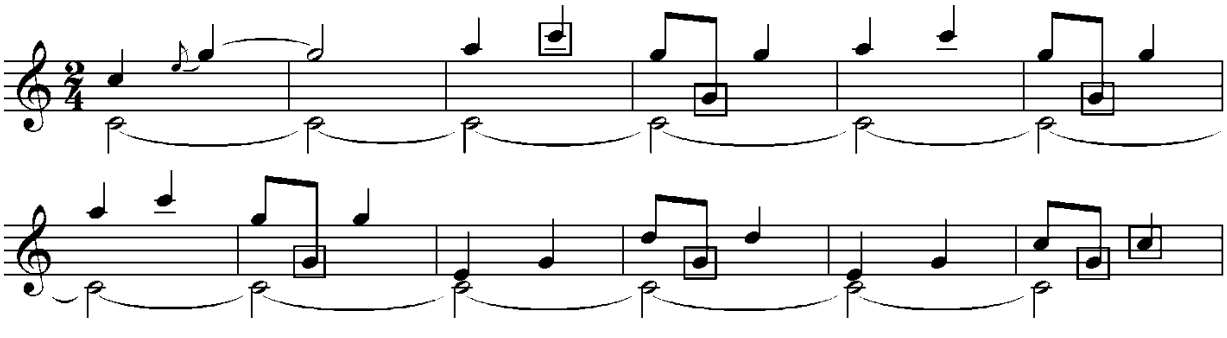
Резюме. Статья посвящена сохранению преумножению и преемственности традиций школы «сыбызгы» в культуре казахов, живущих в Баян-Ульгейском округе Монголии. В ней уделяется пристальное внимание ведущим исполнителям и особенностям интерпретации произведений.

Ключевые слова: сыбызгы, традиция, кюй, приемы игры, методы, округ, испольнитель.

Summary. The article is devoted to the preservation, multiplication and continuity of the traditions of the school «Sybyzgy» in the culture of the Kazakhs living in the Bayan-Ulgey district of Mongolia. It pays close attention to the leading performers and features of the interpretation of works.

Keywords: sybyzgy, tradition, kui, game tricks, methods, county, performer.
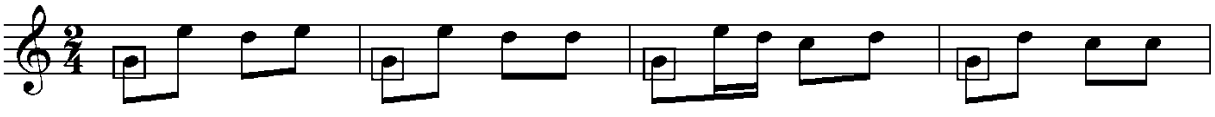
Баян-Өлгей сыбызғы күйлері диатоникалық мажорлы ладта тартылады. Бұл күйлердің дыбыстық реті көбінесе бес дыбысты (пентатоника) болып келетініне осы күйлерді нотаға түсірген кездерімізде көзіміз жетті. Дыбыс қатарындағы IV-ші және VII-шы дыбыстар осы күйлерде сирек кездесті, нотаға түсірген қырық күйдің ішінде бес-алты күйлерде ғана кездестіре алдық. Атап айтсақ «Жаралы ақбөкен», «Арбияның қоңыры», «Кенжетал», «Бейжін Сарыатан» «Көкбұқа» сияқты күйлерден көруге болады *[Ахмерұлы Қ., 1977, 101-132 б.]*. Күйлердің жетпіс пайызы бес дыбыстың аумағында құрылғанын байқатты. Кәлектің орнидауындағы күйлердің құрылымындағы көбінесе кездесетін дыбыстардың реті мынадай: I, II, III,V,VI яғни II – октаваның до мажорда до, ре, ми, соль, ля дыбыстары. Осыған қарағанда Баян – Өлгей сыбызғы күйлері диапазоны жағынан бір октава көлемінде ғана тартылатыны белгілі болды. Күйлер екінші октаваның «до» нотасынан үшінші октаваның «до» нотасы аралығындағы дыбыстардан құрылған, соған қоса бірінші октаваның «соль» нотасы бурдондық дыбыс ретінде қолданылған.

Халық күйі «Көк бұқа» Орындаған К.Құмақайұлы
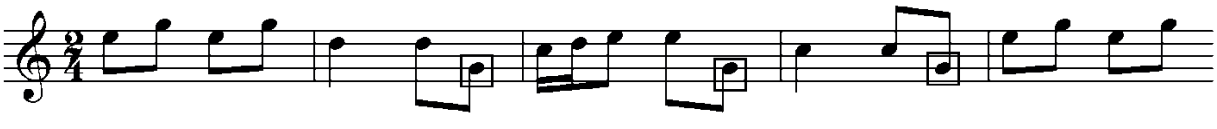
Бірінші октаваның «соль» нотасы, сыбызғының бурдоны ретінде қолданылып атқаратын міндеті айрықша. Шығыс Қазақстан аймағындағы домбыра, сыбызғы күйлерінде үлкен орын алатын және күйдің әуендік әсерін, бояуын, төлтума бейнелерін бурдон дыбысын қолдана отырып көрсеткен. Сыбызғының бұл «соль» бурдондық дыбысы Баян-Өлгей сыбызғы күйлерінің әуендік құрылымының ажырамас бөлшегі болып табылады *[МұқышевТ., 2005, 156.]*. Монғолия қазақтарының сыбызғы күйлерінің ең шебер орындаушысы дүлдүл сыбызғышы Кәлек Құмақайұлы тартқан күйлердің барлығында бірінші октавадағы «соль» аспаптың бурдондық дыбысы ретінде қолданылған. Өйткені барлық күйде кездесетін осы дыбыс бұл аймақтағы сыбызғы күйлері құрылымының негізгі тұғыры болып саналады. Әр тактта кездесетін бурдон дыбысты бұл күйлер, көне архаикалық аңыз күйлер құрылымдық жүйесіне жатады.

Баян-Өлгей сыбызғы күйлерін бурдондық дыбыссыз тартып қарасаңыз, ол күйлер әуендік мазмұны, мағынасы жағынан мүлдем айырылып, жалаң әуен ғана болып естіледі. Бірде күйдің әлді үлесінде бірде әлсіз үлесінде енді бірде араласып келетін бұл «соль» бурдон дыбысы Баян-Өлгей сыбызғы күйінің әуендік, ритмикалық жағынан әрлеп, құбылтып мән мағынасын кіргізіп отырады. Сыбызғыдан шығатын айландырған бес нотадан әртүрлі әуен тудырып, көркейтіп күй деңгейіне жеткізуі, күйшінің осы «соль» бурдон дыбысын өте шеберлікпен қолданып іске асыра білуінің арқасында. Халық күйі «Арбияның қоңыр» күйінде «соль» бурдон дыбысы әлді үлеске түсіп, шебер үйлестіргенін көруге болады;

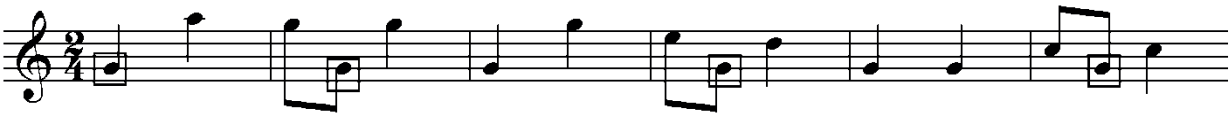
Халық күйі «Арбиян қоңыр» Орындаған К.Құмақайұлы

«Соль» дыбысы тек әлді үлесте ғана қолданылмай, әлсіз үлескеде келтіріп күйдің мазмұнын ашып тұрғанын байқауға болады. Кәлек Құмақайұлының «Арман» күйінде бурдондық «соль» дыбысы әлсіз үлесте тұрғанына қараңыздар;

Кәлектің күйі «Арман» Орындаған К.Құмақайұлы

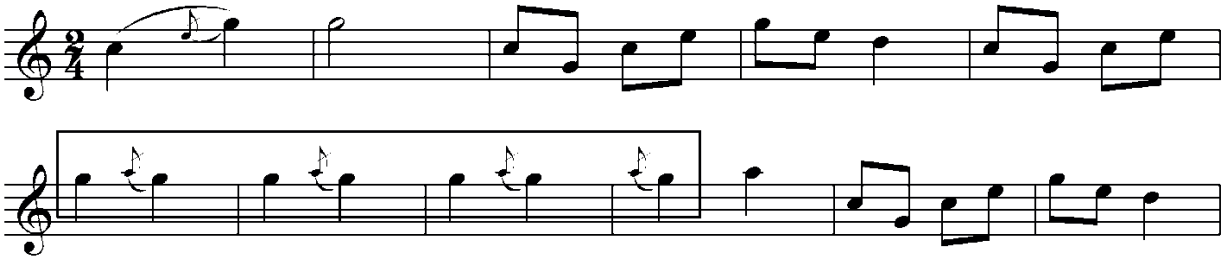
Сондай-ақ аралас үлеске түсіп өте шеберлікпен үндестірудің арқасында күйдің айтайын деген ойын жеткізіп, өзгеше мұңды оқиғаны суреттей білген халық күйі «Бөкен жарғақ» күйінде бурдондық «соль» дыбысы араласып, әлді үлесте бір, әлсіз үлесте бір келіп отырғанын көреміз;

Халық күйі «Бөкен жарғақ» Орындаған К.Құмақайұлы
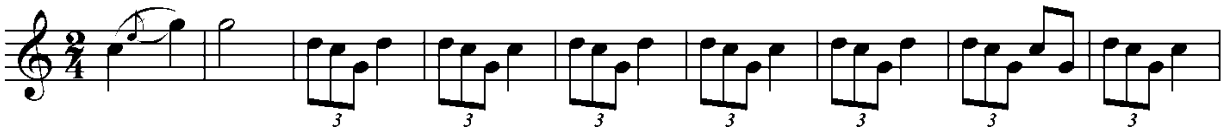
Бірінші октаваның бурдондық «соль» нотасы күйдің тұрақты тірегі ретінде жиі қайталанып тұрса, күйдің әуені екінші октаваның «до» дыбысынан бастап үшінші октаваның «до» дыбысы аралығында жүріп отырады. Қазақтың сыбызғы күйлерінің әуені көбінесе ортаңғы регистрларда орындалғанымен, төменгі бірінші октаваның «ми», «соль» дыбыстарын қамтып отырады. Дыбыстар жүйесі сатылап емес, скачок арқылы өрбіп құрылған және дыбыс ара қашықтықтары бурдондық «соль» дыбысынан бастап октава арақашықтығына дейін көтеріледі.

Бұл сыбызғы күйлерінің ырғақтық өлшемі көбінесе 2/4 өлшемінде орындалады *[МұқышевТ., 2005, 156.]*. Бірқалыпты ырғаққа бағынудың салдарынан көсіліп созатын дыбыстары аздау. Күйдің ұзақ созып көрсететін жерлеріне екінші октаваның «соль» дыбысын пайдаланады. Бастапқыда айтқандай квинта интервалдық созып ұстап тұру арқылы ғана шарықтату әсерлерін көрсете алады. Бұл күйлердің барлығы дерлік «соль» дыбысынан басқа қосымша, күй немесе фраза аяқталар шақта тоникалық «до» дыбысын ұзағырақ ұстаумен шектеледі, бөтен ешбір дыбыстар ұзақ созылып тартылмайды;

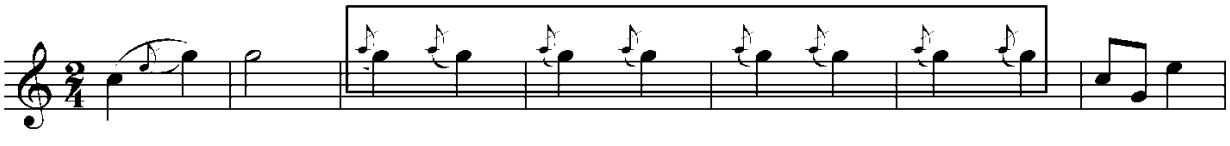
Халық күйі «Құрбыма» Орындаған К.Құмақайұлы

Тағы бір айтатын ерекшелік күйдің ырғақтық өзгерістерінде триоль тәсілінің жиі қолданылуы. Халық күйі «Тепеңкөк», бұл күйде аттың жүрісін бейнелеуде триоль ырғағы арқылы көрсеткен [*Райымбергенов А., Аманова С., 1999, 57 б.]. Бір әуеннің кейбір дыбыстарын өзгерте* отырып, күйдің басынан соңына дейін бірнеше қайталау арқылы ырғақты барған сайын екпіндете жылдамдатып барып аяқтайды. Триоль ырғағы монғол қазақтарының сыбызғы күйлерінің негізгі ырғақтық көркемдеуінің бірі және көбінесе күйдің аяқталар буынында жиі қолданыс тапқандығы анық байқалып тұр;

Халық күйі «Тепеңкөк» Орындаған К.Құмақайұлы
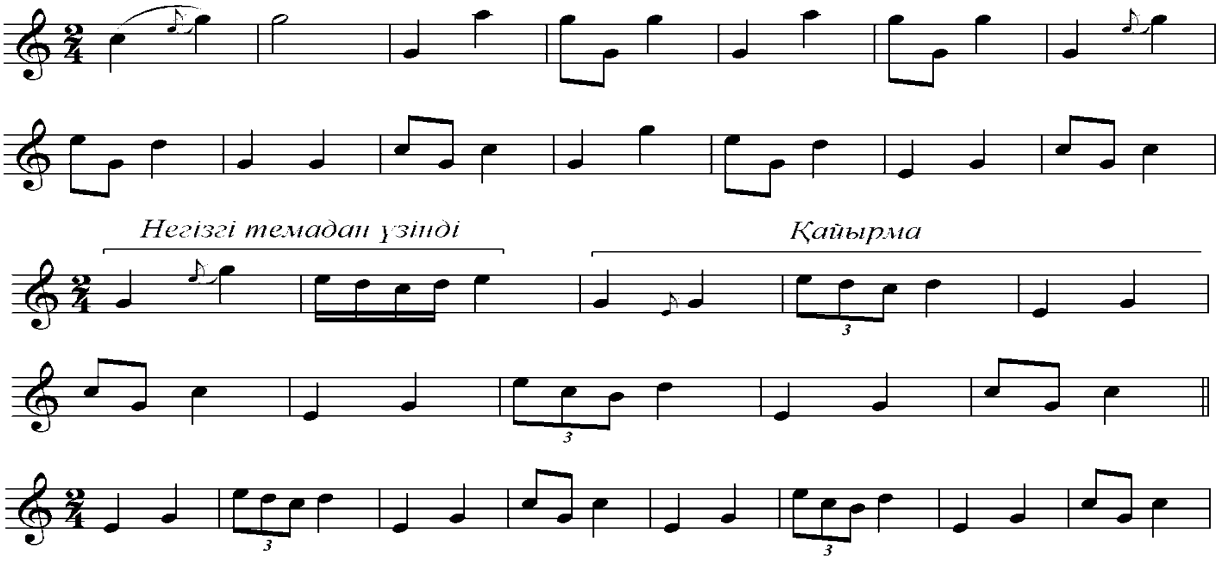
Бұл сыбызғы күйлерінде жиі кездесетін тағы бір белгі – **форшлаг** *[Мұқышев Т., 2017, 41б.]*. Форшлаг – сыбызғы күйлерінде бір дыбыстың бірнеше рет ұзақ тартылғанда, дыбысты даралап бөліп көрсету үшін саусақпен қағып орындалады. Күйдің аңызында айтылатын бір көріністерді, адамның зарлағанын немесе аюдың боздағанын суреттеуде дыбысты толқындата саусақпен қағып отырып форшлагпен көрсетуге тырысқан. Халық күйі «Жорға аю» – да күйдің басы аюдың күшігіне қарай жүгіріп, боздағанын осы форшлаг арқылы бейнелегенін көреміз;

Халық күйі «Жорға аю» Орындаған К.Құмақайұлы

Баян-Өлгей күйлерінің құрылымында негізгі айтар ойы басқы буындарда айтылып, содан кейін қайырма тартылады. Жалпы күйдің формасы екі әуеннен тұратынын байқатады.

Күйдің негізгі әуені басқы буында айтылады;

Халық күйі «Бөкен жарғақ» Орындаған К.Құмақайұлы

ҚАЙЫРМАСЫ

қайырма екінші қайталанғанда негізгі әуеннің үзінділері тартылып, осы қайырмаға вариация жасалынып отырады;

Осы айтылғандай күй аяқталып, қайтадан басынан бастап соңына дейін көп ауытқымай екі немесе үш қайталанып барып бітеді *[МұқышевТ., 2005, 16 б.]*.Талдап отырған «Бөкен жарғақ» күйінің формасыда екі бөлімнен құралып тартылатынын көре аламыз.

Баян-Өлгей күйлерінің құрылымында, аспаптағы «соль» дыбысының бурдондық болып қайталанып келуі – көне архаикалық аңыз күйлер дәстүрінің жалғастығын көрсететіндігі анықталды. Сыбызғышы К.Құмақайұлының тартуындағы күйлер, бурдон дауысының ұзақ созылып ұсталуы және негізгі әуен белгілі бір ырғақ желісінде орындалатын ерекшеліктерінің бар екендігі аңғарылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқышев Т. Сыбызғы сазы. – Алматы.:Өнер, 2005. –80 б.
2. Ахмерұлы Қ. Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғыға арналған күйлер. Өлгий, 1977. –203 б.
3. Мұқышев Т. Сыбызғы үйрену мектебі. Алматы:Курсив, 2017. –312б.
4. Райымбергенов А,Аманова С.Күй қайнары. Өнер,1999.–288 б.

МУСАПИРОВА ЖАНАРТОЛКЫМБЕКОВНА
докторант 3-курса
КНК им. Курмангазы

АМИРОВА ДИНА ЖУСУПБЕКОВНА
доцент КНК им. Курмангазы

«КОНЦЕРТМЕЙСТЕР И МУЗЫКАНТ: РАБОТА С ИСПОЛНИТЕЛЯМИ НА КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТАХ»

Түйін. Мақалада Қазақ халық аспаптарымен сүймелдеушінің жұмысы туралы нұсқаулар берілген. Домбыра, қобыз және сыбызғыға арналған жұмыстардың мысалдары келтірілген, онда сүймелдеушінің орындаушылық міндеттері қарастырылған, осы аспаптардың дыбысының ерекшелігі ескеріліп, халықтық аспаптардың техникалық және дыбыстық мүмкіндіктері туралы идеялар көрсетілген.

Түйінді сөздер: ансамблдік өнер, концертмейстер, домбра, қобыз, сыбызғы, дыбыстық теңгерім, ырғақ, соққылар.

Резюме. В статье изложены методические рекомендации по работе концертмейстера в классах казахских народных инструментов**.** Приведены примеры произведений для домбры, кобыза и сыбызгы, где рассматриваются исполнительские задачи концертмейстера, с учётом специфики звучания этих инструментов, раскрываются представления о возможностях народных инструментов, как технических, так и звуковых.

Ключевые слова: ансамблевое искусство, концертмейстер, домбра, қобыз, сыбызғы, звуковой баланс, ритм, штрихи.

Summary. The article provides guidelines on the work of the accompanist in the classes of Kazakh folk instruments. Examples of works for dombra, kobyz and sybyzgy are given, where the performing tasks of the accompanist are considered, taking into account the specifics of the sound of these instruments, ideas about the possibilities of folk instruments, both technical and sound, are revealed.

Keywords: ensemble art**,** accompanist**,** dombra, kobyz, sybyzgy, sound balans, rhythm, touch.

Аккомпанирование солистам-инструменталистам имеет ряд отличительных особенностей. Прежде всего важна тонкая слуховая ориентация пианиста, так как интонационная подвижность струнных, деревянных духовых и народных инструментов значительно превышает возможности человеческого голоса. Как подчеркивал Г.М. Коган, «концертмейстеру необходимо дирижерское начало, умение мыслить «оркестрово» – показывать различные инструменты, игру красок» [Коган Г.М., 1961, с. 65].

Для концертмейстера в данном случае очень важно не нарушать звуковой баланс, соотносить пианистическое туше с темброво-динамической окраской солирующего инструмента, уметь точно определить в аккомпанементе солирующие эпизоды, вычленить отдельные мотивы и снова перейти на аккомпанирующую функцию фортепианной партии. Концертмейстеру следует знать особенности нотации сольных партий для различных инструментов – обозначения различных штрихов исполнения.

Концертмейстер также должен учитывать степень общемузыкального развития солиста, его техническую оснащенность, наконец, возможности конкретного инструмента, на котором он играет. Не менее важным является вопрос о характере игры фортепианных вступлений. Играя в ансамбле с «неярким» солистом, пианисту следует исполнить вступление очень выразительно, но соизмеряя свою игру со звуковыми и эмоциональными возможностями солиста. В классе **кобыза** большое внимание уделяется работе над звуком, который зависит от скорости ведения смычка, смены смычка, различной атаки звука [Омарова Г.Н., 1989, с. 24]. В классе **домбры** основным является звуковой баланс между партиями солиста и концертмейстера, и темповая организация. В ансамбле с **сыбызгы** нужно учитывать, ограничения как в динамических, так и в технических возможностях инструмента. Концертмейстеру важно знать о жизненном и творческом пути народных композиторов-инструменталистов, об исполнителях на домбре и

кобызе, замечательных импровизаторов, так как с них начинается зарождение инструментальной культуры в Казахстане. Все эти моменты имеют значение в разрешении художественных задач полноценного ансамблевого исполнения.

Рассматривая вопрос о работе концертмейстера с исполнителями на казахских народных инструментах, от истории к современности, отметим, что в быту долгое время наиболее распространенными были три разновидности инструментов – домбра, кыл-кобыз и сыбызгы – духовой инструмент. Домбыра, кобыз и сыбызгы – были реконструированы и адаптированы к европейскому репертуару! 2 типа инструментов – аутентичный и реконструированный. В Казахской национальной консерватории на факультете народных инструментов еще в 1957 году были открыты специальные классы по изучению приемов исполнительства на домбре и кобызе, а класс сыбызгы был открыт лишь в 1993году [URL: http://www. conservatoire.kz].

В фольклорном кабинете консерватории, открытым выдающимся знатоком казахской музыки, композитором А.К. Жубановым, имелся специальный отдел, который занимался изучением многочисленных и многообразных традиций казахских народных исполнителей и композиторов [Джумакова У., Кетегенова Н., 1995, с. 48].

Эта работа представляла собой теоретический и практический интерес для дальнейшего развития и усовершенствования техники игры на казахских народных инструментах.

Благодаря реконструкции и усовершенствованию в современной казахской исполнительской практике используются традиционные и модернизированные музыкальные инструменты: струнно-щипковые (домбра, бас-домбра, жетыген), струнно-щипковые (кобыз, кыл-кобыз), духовые (саз сырнай, сыбызгы) [Утегалиева С. И., 2016, с. 151].

Постепенно уровень исполнительства на народных инструментах достигает больших высот, создаются музыкальные произведения, учебные и методические пособия. На домбре, кобызе и сыбызгы наряду с традиционнымикюями, исполняется русская и западная классика, современная джазовая музыка.

Появилось много ярких и интересных пьес, написанных специально для домбры, кобыза и сыбызгы с сопровождением фортепиано.

Среди произведений для ***домбры*** часто исполняются такие произведения, как:

1. Шабельский – Шаргородский – «Той бастар»;
2. Аубакиров – «Жасекпін»;
3. Тастанов – «Фантазия»;
4. Жаимов – «Концертная пьеса», «Шалқыма», «Отпан тау», «Дамылсызқозғалыс»;
5. Койшибаев – «Кызыл кум»;
6. Буркутов – «Отрар» поэма;
7. Усенов – «Косбасар», «Жігер», «Поэма», «Майра», «Түркі әлемі», «Шамші-Дастан»;
8. Ахмедияров – «Арпалыс»;
9. С. Мухамеджанов – концерт для домбры с оркестром, переложение А. Жайым;

Из произведений для *кобыза* отметим следующие:

1. А.К. Жубанов – «Вальс», «Ария», «Романс», «Коктем»;
2. Кумысбеков – «Поэма»; «Концертная пьеса»,
3. Койшибаев – «Романс»;
4. Тастанов – «Лирическая мелодия», «Алтай аясында», «Баллада о неизвестном солдате»;
5. Шабельский – Шаргородский – концерт для кобыза с фортепиано;
6. Е. Брусиловский – соната для кобыза и фортепиано, «Алтынай», «Бозайгыр»;
7. С. Мухамеджанов – «Размышление», «НазыкГюли»;
8. Н. Тлендиев – «Импровизация»;
9. Аубакиров – «Романс»;
10. А.Жайым – концерт для кобыза, концерт для кыл-кобыза;
11. Казакбаев – «Коныр», «Фатима сарыны»;

Для *сыбызгы* часто испоняемымипроизведениями являются следующие:

1. А. Жайымов «Көнілді би»;
2. К. Әзірбаев «Қордай»;
3. Б. Ғизатов, Ә. Исабаева, Ә. Асылбекұлы – Этюды

Из перечисленного видно, что произведений, написанных специально для домбры, кобыза и сыбызгы с аккомпанементом не так много. Репертуар исполнителей в классах народных инструментов расширяется за счет многочисленных переложений скрипичной, вокальной и другой музыки русских, западных, советских и современных композиторов.

Часто исполняются произведения, написанные для балалайки и домры-примы, в переложении для ***домбры*** – Будашкина «Концертные вариации», П. Борчунова Концерт №2, Петренко Концерт, пьесы – Ризоль-Городовской «Русские напевы», О. Метра «Серенада», Л. Дакена «Кукушка», Ж. Обер «Жига», Э. Маручелли «Вечное движение», М. Байганина – «Цыганская венгерка», обр. Бекназарова, А. Цыганкова «В стиле Кантри» и др.;

Концерты для скрипки, в переложении для ***кобыза*** – Венявского, Берио, Б. Годар, А. Хачатуряна; пьесы – Лало «Испанская симфония», Сарасате «Фантазия», А. Хачатурян «Песня поэма», Кармен «Фантазия».

Пьесы и сонатины для фортепиано, в переложении для ***сыбызгы*** – Д. Кабалевский «Маленькая полька», В. Моцарт «Аллегретто», Л. Бетховен «Сурок», К. Вебер «Хор охотников», П.

Чайковский «Старинная французская песенка», Д. Шостакович «Шарманка», Л. Бетховен «Сонатина».

Практически все народные исполнители обладали прекрасным даром импровизации. «Как вид творчества импровизация имела повсеместное и широкое распространение, и склонность к ней казахов как своеобразную особенность отмечали многие исследователи» [Нурланова К.Ш., 1987, с. 40].

Импровизация была своего рода жизненным «инструментом», поэтому поэтическое слово, пронизывая все сферы жизни, придавало только ей свойственный образ. Быт не был мыслим без поэтического слова, без устно-поэтической традиции. Об этом пишут в своих «обозрениях», «путешествиях» все, кто наблюдал казахские кочевые аулы в XVIII – начале XIX в. «Фольклор – непременный участник повседневного быта и обрядов. Песня сопровождала воина в походе, песней коштасу прощается отъезжающий со своей родиной, песни беташар, жар-жар, сынсу звучали на свадьбах, жоктау на похоронах**.** Через наставления и изречения, старейшины и аксакалы обращались к народу при разборе тяжб, споров [Советская фольклористика, 1968, с. 68-69].

Многие кюи и песни в результате импровизации видоизменялись превращались во множество других произведений. Это объясняет наличие большого количества обработок и переложений для инструментов с сопровождением. К наиболее ярким и известным ***обработкам Казахских народных песен и кюевдля кобыза*** относятся: «Дударай», «Сырнайлыкосбасар»; для ***сыбызгы*** – «Еркем-ай», «Илигай», «Ақдариға», «Бір бала», «Ақ баян», «Ақбақай», «Маусымжан», «Жезкиік» күй Ыхласа, обр. А.К. Жубанова, «Қарлығаш» А.К. Жубанова, «Бипыл», «Қара торғай» обр. Т. Гафиатуллина и др.

С. Жанузакова в своем интервью рассказывает, что на международном конкурсе им. У. Гаджибекова в Баку в 1986 году, молодые музыканты Казахстана – А. Улькенбаева, К. Жолдасова, А. Мустафаев, З. Измуратова, К. Каламбаева исполнили первые образцы произведений, написанных специально для народных инструментов в сопровождении фортепиано. Тогда это было ново и необычно, как для самих солистов, так и для концертмейстеров [Интервью Жанузаковой С.Т.].

На данный момент в музыкальных учебных заведениях все больше открываются классы, где ведётся обучение игре на народных инструментах. Преподаватели включают в программу произведения композиторов Казахстана XX века, обработки народных песен, кюйев и разные переложения. К числу концертмейстеров, успешно концертирующих в ансамбле с народными инструментами, начиная с последних двух десятилетий XX века, относятся: С. Жанузакова, А. Нурбаева, М. Темирова, И. Усачева, Г. Серкебаева и др. Их интерпретация композиций для народных инструментов отличается оригинальным стилем и во многом определяет музыкальный образ современного Казахстана. А. Ташимова, А. Ракишева, Е. Курмет, достойно переняли эстафету исполнительства и успешно выступают на сценах республики.

А.А. Нурбаева подчеркивает, что «домбра, кобыз и сыбызгы имеют камерное зучание, раньше эти инструменты предназначались для игры в малых аудиториях, чаще всего в юртах и без аккомпанемента, поэтому пианистам, аккомпанирующим этим инструментам, необходимо хорошо продумывать *соотношение звучаний*, а при исполнении на концерте или экзамене следует внимательно слушать солиста, стараясь не заглушать его» [ИнтервьюНурбаевой А.А.].

Труднее представляется проследить соразмерность звучания с солистом-инструменталистом в произведениях с быстрым темпом. Так, в пьесе А.Жайымова «Отпан тау» для домбры с фортепиано – это особенно сложно, фактура фортепианного сопровождения настолько загромождена аккордами и октавами, что в быстром темпе трудно все выиграть технически и сложно создать необходимое звуковое соотношение. В связи с этим можно предложить свой вариант облегчения.

Отметим, что *фактурные облегчения*имели и будут иметь место в практике любого пианиста. Необходимость в нем возникает у концертмейстера очень часто, поэтому считается полезным выработать некоторые навыки, чтобы различными облегчающими моментами пользоваться достаточно свободно. Упрощения необходимы, в основном, в особо трудных октавных, терцовых, аккордовых изложениях и в репетициях. Степень упрощений во многом определяется темпом. Именно быстрый темп в «Отпан тау» делает исполнение его достаточно серьезной технической задачей, и встречающиеся продолжительные репетиции, особенно интервальные и аккордовые, утомительны и трудны. При быстром темпе в неоднократном повторении триольная фигура аккорда становится утомительной для исполнения. Поэтому без ущерба для характера музыки ее можно играть упрощая фактурно, либо акцентируя сильные доли, давая возможность отдохнуть рукам.

Облегчив фактурное изложение, концертмейстер скорее найдет нужное соотношение звука, ему будет просто легче не заглушать солиста. Лучше всего эта пьеса слушается именно в быстром темпе, так что исполнители должны быть технически оснащены.

Но не только в произведениях написанных в быстром темпе трудно почувствовать правильное соотношение звука, необходимо учитывать

также индивидуальность исполнителя, звучание его инструмента. Аккомпанируя домбре, кобызу или сыбызгы надо найти особое, *мягкое прикосновение* к роялю, даже если композитором указан нюанс forte или темп Allegro.

Интересно композиционное решение композитора Қ. Ахмедьяровым в пьесе «Арпалыс». Известно, что Каршыга Ахмедьяров сочинилэту пьесу в последние годы жизни – как исповедь души. Болезнь, борьба за жизнь, отчаяние, боль, желание – все слышно в музыке, само название говорит за себя: «Арпалыс» – в переводе с казахского языка «борьба».

Концертмейстеру на протяжении всего произведения нельзя забывать о соотношении звучания партии фортепиано с партией домбры. Из шестнадцати-тактовоговступления, уже за два такта до появления сольной партии пианист сводит звучание рояля kpiano. Сопровождение должно звучать очень ритмично и тихо, создавая фон яркой, эмоциональной, решительной теме солиста. Форма произведения – 3-х частная, где крайние части в быстром темпе, в партии аккомпанемента есть пассажи, разложеные арпеджио и арпеджато, композитор использует разнообразные ритмические рисунки. В средней части меняется темп и характер произведения, у фортепиано звучит интерлюдия лирического характера, которая передает настроение размышления, воспоминания, сожаления, тоски. Фактура прозрачная – разложеные аккорды в партии левой руки и ясная, красивая мелодия в правой. 3-я часть – точный повтор 1-части, стремительные шестнадцатые ноты в аккомпанементе поддерживают неудержимый поток мелодии домбриста. Произведение сложно своим глубо-философским содержанием, также требует технической оснащенности как от солиста, так и от концертмейстера.

При работе с исполнителями на народных инструментах внимание концертмейстера должно быть привлечено к важнейшим сторонам исполнительского процесса: выразительности звучания, чистоте интонации, точности ритма, агогическим отклонениям и динамическим оттенкам.Следить за тем, чтобы звук кобыза был певучим, качественным, по звучанию напоминал пение скрипки или человеческий голос.

В певучем звучании инструмента – сила воздействия на слушателей. Концертмейстерам необходимо хорошо знать инструментальную партию солиста,чтобы слышать и уметь корректировать *чистоту интонации и исполнения.*

В качестве примера можно рассмотреть «Арию» Жубанова, известную пьесу, полюбившуюся и исполнителям, и слушателям за необычайно красивую, теплую, полную глубокого чувства мелодию. Написана пьеса для кобыза с сопровождением фортепиано в тональности соль минор, в духе классической инструментальной арии. Форма ее трехчастна. Начинается пьеса фортепианным вступлением,состоящим из семи тактов.Оно очень образно интонационно подгатавлиает появление темы у кобыза. Концертмейстеру предоставляется возможность проявить свою твореskую индивидуальность, музыкальность, сыграв вступление, певучим звуком, предельно легато.Солист в этом случае поведет свою элегическую мелодию с таким же предподнятым настроением. Средняя часть контрасна крайним своим взволнованным характером аккордно-триольного сопровождения. Пьеса требует от исполнителей красивого певучего звука,эмоционального настроя.В среднем эпизоде есть несколько тактов у солиста, где мелодия излагается в незвучащем регистре, а фортепианное сопровождение насыщено аккордами и октавами. Концертмейстер в этот момент должен быть особенно чутким к соразмерности звучания с солистом.

Играя с исполнителями на народных инструментах концертмейстеру много внимания надо уделять работе над *фразировкой*: ясной, выразительной, логичной, не теряя при этом из виду длинной мысли, целостного представления всего произведения.

Атмосфера работы концермейстера с солистом должна быть творческой. На занятиях выявляется и оговаривается музыкальное содержание произведения в целом, его общее развитие, форма, характер, темп, определяются исполнительские задачи.

Важным моментом в прцессе работы над музыкальным произведением является *ритм*. У некоторых инструменталистов – народников чувстворитма бывает неустойчивым.Это надо учитывать концертмейстеру в работе и уделять огромное внимание правильности претворения изложенного в нотном тексте ритмического рисунка.

Так же немаловажным является то, что при выборе *темпа* исполняемого или разучиваемого произведения приходится иметь в виду природную подвижность интрумента. Так, для домбры можно брать большие темпы, а кобыз – менее подвижный инструмент. Кроме того, учитывать индивидуальные возможности исполнителя, но стараясь при этом выполнять авторские указания темпа.

Существенным в работе над музыкальным произведением является правильный, логически выверенный *подборапплликатуры*, особенно в тех произведениях, где сопровождения представляется технически сложным или если есть неудобные ходы, скачки. Так например, в произведении Е. Усенова «Шамші-Дастан» – это одно из самых ярких его сочинений, написанных специально для домбры с сопровождением фортепиано и наиболее часто исполняемых в концертах и на экзаменах. Из-за частой смены

характера, темпа, ритмического рисунка, штрихов – домбристы его называют «мини-концертом». В медленных частях, движение должно быть довольно ровным, плавным, легатным. В быстрых частях произведения есть смысл хорошо продумать аппликатуру – так как сопровождение в обеих руках идет интервалами: кварты, квинты, октавы и аккордами.

Умение правильно брать *педаль,* концертмейстеру необходимо в работе с народными инструментами. Не следует злоупотреблять, а напротив надо внимательно вслушиваться в создаваемое общее звучание, следить не нарушается ли качество исполнения из-за излишнего использования педали. Концертмейстер должен продумать все, педаль может быть короткой или длинной, в зависимости от характера произведения, темпа, штрихов, она помогает фразировке и полностью сочетается с динамикой. Так при игре с домброй и сыбызгы часто используется левая педаль, для создания приглушенного звука, мягкого, красивого тембра. При аккомпанементе кобызу левая педаль применяется реже, больше правая.

Ярким примером применения педали служит концерт для кыл-кобыза и фортепиано Армана Жайым. Произведение имеет 3-части. Где первая и третяя звучат в быстром темпе, насыщенны фактурно и динамически, разнообразны штрихи. Вторая часть контрастна, характер спокойный, лиричный, умиротворенный. Для создания интересного тембрового звучания – применяется и левая, и правая педаль.

Чаще всего сопровождающие партии в современных произведениях для домбры и кобыза и сыбызгы сложные, разноплановые, темповые и поэтому, чтобы был хороший ансамбль с солистом, концертмейстеру необходимо выучить свою партию, знать ее, не мешать солисту, а наоборот, помочь ему как можно ярче исполнить произведение, лучше раскрыть его содержание. Если есть единый замысел художественных намерений и солиста и аккомпаниатора, если есть умение слушать и слышать друг друга, то *ансамбль* будет всегда.

Большая роль пианиста-аккомпаниатора проявляется в его *сольных эпизодах* – вступлениях, связующих частях, заключениях. Особое мастерство концертмейстеру нужно, чтобы сыграть вступление, если оно есть, а, особенно, если оно развернутое. Этим вступлением он должен предвосхитить все дальнейшее изложение содержания. Во вступлении концертмейстеру следует помочь солисту создать ясное представление о темпе, эмоциональном настрое, динамике исполняемого произведения, как бы вдохновить солиста.

Так, в пьесе «Алтынай» Е. Брусиловского, концертмейстер может эмоционально настроить своего партнера, найдя красивое глубокое звучания рояля.

Если же вступления к произведению нет, то задача осложняется, так как создать ансамбль в данном случае сложнее. Концертмейстеру желательно быть особенно внимательным к партнеру и, посмотрев на него, точно, вместе, в нужном настрое и темпе вступить одновременно с солистом, как например, в пьесе Е. Усенова «Жігер» («Быстрый») для домбры.

Одной из особенностей аккомпонирования домбыре и кобызу является распределение *штрихов*. Штриховые обозначения во многом условны и требуют особого внимания и уточнения.От штрихов зависит характер исполняемого произведения. Штрихи являются важным средством выразительности, обуславливают стиль исполнения данного произведения и поэтому концертмейстеру следует тщательно продумывать соответствие штрихов фортепианного сопровождения со штрихами инструментальной сольной партии.

В произведении «Бозайгыр»Е. Брусиловского с фортепианно средний раздел идет в темпе аллегро нон троппо. Начинается он с фортепианной партии, штрих, указанный автором, стаккато. Играть его нужно, приближая к оркестровому штриху пиццикато, то есть сухо, четко, предвосхищая появление этого штриха в партии солирующего инструмента. Одной из особенностей аккомпонирования домбыре и кобызу является распределение штрихов.Штриховые обозначения во многом условны и требуют особого внимания и уточнения.От штрихов зависит характер исполняемого произведения. Штрихи являются важным средством выразительности, обуславливают стиль исполнения данного произведения и поэтому концертмейстеру следует тщательно продумывать соответствие штрихов фортепианного сопровождения со штрихами иснтрументальной сольной партии.

Интересно композиционное решение композитора Жубановым аккомпонимента к кюи на тему «Жез киік».Свое прекрасное сочинение Жубанов создал на мелодию Ыхыласа. Существует легенда о том,что Жез киік олицетворяет собой свободу. Благодаря такой окраске – медной, сливайющейся с природой, сайгак чувствует себя в безопасности и привольно скачет по степным просторам, поэтому характер кюя стремительный, жизнеутверждающий. Изначально композитор написал это произведение для кобыза, однако оно одинаково красиво звучит и в исполнении жетыгена, и в исполнении сыбызгы.

Начинается пьеса с фортепианного вступления в темпе аллегретто, исполняться оно должно ритмично, задорно, стремительно.Остинатное звучание повторящегося звука «ре» должно изобретать танцевальный фон.Исполнителям необходимо сохранить светлое настроение на протяжении всей пьесы. Концертмейстеру во время исполнения нельзя забывать о соотноше-

нии звучания, так как сыбызгы звучит намного тише кобыза. Остинатное сопровождение должно звучать очень ритмично и тихо,создавая фон яркой теме солиста. Если в ансамбле с кобызом, нужно слушать ведение смычка, то играя с сыбызгы, важно играть по дыханию, как с вокалистом или с любым другим духовым инструментом.

Из вышеизложенного можно сделать выводы, что исполнительская деятельность ведущих концертмейстеров республики характеризуется необычайной широтой и размахом и способствует развитию казахстанского концертмейстерского искусства. За время многолетней творческой деятельности концертмейстеров, выкристаллизовались основные черты их исполнительского стиля, который включает в себя цельность интерпретации, совершенство техники, изящество и филигранность в отделке деталей музыкального текста, рациональный подход в использовании средств агогики, чувство меры в динамике, структурная уравновешенность, гибкость фразировки.Ряд особенностей отличает работу концертмейстера с исполнителями на народных инструментах. В этой работе пианисту необходимо знать специфику национальной традиционной музыки, своеобразные приемы игры на народных инструментах.

В статье раскрыты особенности аккомпанирования таким казахским народным инструментам, которые хорошо звучат в сочетании с фортепиано и для которых, как указывалось, есть специально написанная и переложенная музыкальная литература, т.е. для добмры, кобыза и сыбызгы в сопровождении фортепиано.

Опираясь на данные анализа практической работы можем отметить, что существуют основные моменты в аккомпанементе, учет которых обеспечивает целостность и законченность исполнения в ансамбле с народными инструментами это: *темпоритм, динамика, артикуляция, педаль, тембр, соотношение звучаний, штрихи.*

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Коган Г.М. У врат мастерства. М., Сов.композитор, 1961. – 115 с.
2. Омарова Г.Н. Казахская кобизоваятрадиция:д – Л. 1989. – 180 с.
3. Сайт Казахской национальной консерватории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http:// www. conservatoire.kz] /(дата обращения 10.05.2020).
4. Джумакова У., Н.Кетегенова. Казахская музыкальная литература (1920 – 1980г). – Алматы: Гылым, 1995. – 256 с.
5. Утегалиева С. И. Звуковой мир музыки тюркских народов: на материале инструментальных традиций Центральной Азии.: дис. ...докт. иск. 17.00. 02 / Утегалиева С. И. – М., 2016г. – 580с.
6. Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа.- Алма-Ата: Наука, 1987. – 176 с.
7. Советская фольклористика // История Казахской литературы: в 3т. – т. 1. Казахский фольклор. – М., 1968. – 264 с.
8. Из личных бесед Мусапировой Ж.Т. Жанузаковой С.Т.,Нурбаевой А.А., от 18-22 марта 2020 года.
9. Шендерович Е.М. В концертмейстерском классе: Размышления педагога. – М.: Музыка, 1996. – 206 с.
10. Кубанцева Е. Концертмейстерство музыкальная творческая деятельность // Музыка в школе. – 2001. №2. – С. 38-40.
11. Хавкина-Трахтер Р.А. Работа в концертмейстерском классе: некоторые общие соображения// Вопосы фортепианной педагогики: Сборник статей /Под общ.ред. Натансона В.А. Вып.4. М.: Музыка, 1976. – с. 134-146.

УДК 7.072

ОРМАНБЕТОВА КУНЖАН БАКДАУЛЕТОВНА
магистрант 2 курса специальности «Режиссура»
Кафедры «Киноискусство»
Факультета «Академия кино и телевидения»
Университет «Туран»

АНАЛИЗ ОБРАЗОВ КИНОГЕРОЕВ, ИХ ПЛАСТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ФИЛЬМОВ

Түйін. Мақалада қазақ тарихи киносы Кеңес заманының жарқын фильмдері мысалында қарастырылады. Кейіпкерлердің бейнелеріне талдау жүргізіліп, кинокартиналардың бейнелеу ерекшеліктерімен пластикалық шешімдері салыстырылады.

Түйінді сөздер: Қазақстан кинематографы, тарихи фильм, фильмдегі кейіпкерлері, бейнелеу ерекшеліктері.

Резюме. В статье рассматривается казахское историческое кино на примере ярчайших фильмов советского времени и проводится анализ образов героев, а также сравнение изобразительных особенностей и пластического решения кинокартин.

Ключевые слова: казахский кинематограф, историческое кино, образы киногероев, изобразительные особенности.

Summary. The article deals with Kazakh historical cinema in the case of Soviet films. It includes the analysis of movie characters and comparison of design features and plastic solutions.

Key words: Kazakh cinematography, history film, movie characters, design festures.

ВВЕДЕНИЕ

История казахского кинематографа берет свое начало в 1939 году, когда на киностудии «Ленфильм» был снят первый казахский художественный фильм «Амангельды». В то время, как история мирового кинематографа начала свой отсчет 28 декабря 1895 года. В этот день в Париже, на Бульваре Капуцинок прошел первый в мире кинопоказ. С этого момента, кино, как отдельный вид художественного визуального искусства, начало свое самостоятельное развитие.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Многообразие фильмов, быстрое развитие кинематографа и желание художников передать посредством кино свое яркое видение художественной реальности, привело к созданию уникальных авторских стилей. Также огромное внимание уделялось и образам героев и изобразительным особенностям фильма. Это особенно важно для исторических картин, ведь художественные образы героев фильма передают не только переживания, эмоции и чувства героев, но и настроение эпохи и налет времени. Рассмотрим два самых ярких казахских исторических фильма. Разберем фильм «Амангельды». Фильм посвящен Амангельды Иманову, одному из руководителей Средне-азиатского восстания и борьбы за Советскую власть в Казахстане. Амангельды Иманов первым выступил против царских карательных отрядов. Был убит контрреволюционерами. Фильм «Амангельды» был снят в 1939 году советским режиссером Моисеем Левиным и советским оператором ХечоНазарьяцем. Фильм про казахского национального героя, снятый на территории Казахской ССР с участием казахских актеров, создан в классическом стиле советского кино. Более того, в те годы преимущественно снимались фильмы о народных героях, что, в свою очередь делалось исключительно для поднятия боевого духа народа и прославления выдающихся личностей, выходцев из простого народа.

Такие советские фильмы, как «Броненосец Потемкин» (режиссер С.Эйзенштейн, операторы Э.Тиссе и В.Попов, 1925г.), «Мать» (режиссер М.Донской, оператор А.Мишурин, 1955г.), «Земля» (режиссеры А.Бучма, А.Швачко, оператор Н.Слуцкий, 1954г.) завоевали мировое признание и стали классикой советского кино. Это, в свою очередь, задало тему для фильмов, которые снимались на территории советского пространства, что прямым образом отразилось на первых казахских картинах.

И для Назарьянца, и для Левина фильм «Амангельды» стал вторым крупным проектом. Моисей Левин прежде, чем стать режиссером долгое время работал художником в театре. Возможно, именно поэтому художественной составляющей фильма было уделено очень большое внимание.

Отфактуренные национальные костюмы, поражающие своей красотой и самобытностью, казахские женские украшения и кожаные тесненные ремни с металлическими вставками приковывают взгляд и заставляют тщательно изучать внешний образ героев. Детализация внутреннего убранства юрты, обилие старинного обстановочного реквизита, аул, в котором разворачивается действие очень точно передают атмосферу того времени, позволяя зрителю погрузиться в тяжелые 1916-1919 годы.

Что же касается актерской игры – то учитывая, что картина «Амангельды» была снята в 1938 году (зрители увидели ее в 1939г.), то вероятнее всего актерская игра строилась на системе Станиславского (система была разработана педагогом, режиссером и театральным деятелем К.С. Станиславским в период с 1900 по 1910г.). Основные принципы строятся на «проживании» актером своей роли и в воспроизведении истинных эмоций и переживаний, а не в бездушном копировании наигранных чувств и в их поверхностном изображении. Главная роль в фильме «Амангельды» стала дебютной в кино для 40-летнего ЕлубаяУмурзакова.

Образ возлюбленной главного героя исполнен нежной красоты и мудрости. Исполнительница роли Балым – Народная артистка Казахской ССР Шара Жиенкулова сумела создать образ простой казахской женщины – любящей, кроткой, бесконечно мудрой, понимающей и восхитительно прекрасной. И этот образ получился собирательным. Смотря на нее понимаешь, что казахская женщина того времени была именно такой – гордой, смелой и всегда готовой помочь и поддержать своего любимого. Будучи профессиональной танцовщицей, Шара Жиенкулова придумала и поставила ряд национальных казахских танцев, что и стало началом казахской хореографии. Сцена с ее танцем в фильме «Амангельды» является украшением фильма. Отточенные пластичные движения, удивительная грация, хрупкость, невероятная легкость и обворожительная улыбка Балым приковывают к ней все внимание. Танцы, которые создатели внедряют в свой фильм не только привносят особую красоту, но и раскрывают героя, помогая ему самовыразиться.

Фильм «Кыз-Жибек» – это одна из самых известных легенд казахского эпоса, ожившая на экране. Фильм повествует о трагической любви прекрасной Жибек и храброго Толегена. Но им не суждено воссоединиться из-за межплеменных распрей.

Пожалуй, картина Султана Ходжикова «Кыз-Жибек» является одной из самых ярких и красивых советских картин. Прекрасные пейзажи бескрайней казахской степи, обилие народных песен, высокопарные речи героев, которыми они обмениваются друг с другом, неспешное повествование истории от лица рассказчика, красиво показанные казахские традиции – все это сплетается в восхитительное по своей красоте кинополотно.

Стоит отметить национальные костюмы, в пошиве которых большое внимание было уделено ярким деталям – оборки, жемчужины, металлические бляшки, мех и драгоценные камни. Одежда и женские украшения у казахов всегда были знаковыми – то, что позволялось надевать юным девушкам, еще не вступившим в брак, не разрешалось надевать замужним женщинам. И в фильме это можно заметить. Одежда Жибек отличается от одежды других девушек богатством, пышностью и обилием драгоценных украшений. Будучи самой красивой девушкой племени и дочерью хана, она отличается кротостью характера, острым умом, невиданной смелостью и нежной красотой. Таким образом складывается образ девушки XVI-XVIIвв. (именно в эти времена происходят события фильма).

Если Балым, героиня фильма «Амангельды» танцевала, через свой танец показывая зрителю тонкость своей души и твердость характера, то Жибек проявляет свой темперамент песнями и пылкими речами.

Оператор фильма АсхатАшрапов часто использует панорамирование, что позволяет зрителям насладиться красотами казахской природы без лишних склеек. Плавный медленный (а иногда и резкий, в зависимости от смысловой нагрузки сцены) наезд на героя во время того, как тот произносит реплику, усиливает драматургию сцены и делает акцент на эмоциональное восприятие душевного состояния героя и его реакция на происходящее. Вереница верблюдов, прекрасные пейзажи бескрайних казахских просторов и красивые панорамные кадры придают картине эстетическую красоту и каждый кадр передает неповторимое течение того времени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Казахское кино получило свое развитие намного позже, чем это произошло на Родине Французского Кинематографа. Однако, это никоим образом не мешает развитию отечественного киноискусства. На территории Казахстана ежегодно снимаются 70-80 полнометражных художественных фильмов, большая часть которых выходит в прокат. Среди них есть и исторические фильмы. Бесспорно, на создание исторического фильма уходит гораздо больше времени на подготовку, и, соответственно, требуется больший бюджет, ввиду сложности постройки декораций, поиска и изготовления необходимого реквизита, пошива костюмов, отвечающих эпохе времени фильма. Но несмотря на все эти сложности, в Казахстане есть много режиссеров, снимающих фильмы по мотивам исторических событий.

Фильмы любого жанра в первую очередь несут образовательный характер. В каждом фильме заложен глубокий смысл, посыл зрителям, который не всегда лежит на поверхности. Что же касается исторических фильмов, то они несут не только «месседж» от режиссера, но и мудрость времен. А созданные режиссером пластические решения и изобразительные особенности наделяют фильмы еще большим смыслом и особым очарованием и позволяют читать между строк, позволяя проникнуть в мир героя и прочувствовать его переживания и эмоции полноценнее и ярче.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Мусрепов Г. Возмужание // Мусрепов Г. Черты эпохи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 339-342.
2. Ауэзов М. Литература и кино // Искусство Казахстана. — Алма-Ата: Өнер, 1982. — С. 84-85.
3. Мусрепов Г. О некоторых проблемах казахского киноискусства // Г.Мусрепов. Черты эпохи. Статьи и речи. — Алма-Ата: Жазушы, 1986. — С. 195-204.

ҒТАХР 18.45.15
УДК 792.09

ТӨЛЕГЕНОВ МАДИЯР МАУЛЕТЖАНҰЛЫ
2 курс магистранты
Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

ЕРКЕБАЙ АНАР САИМЖАНҚЫЗЫ
доцент, өнертану кандидаты
Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

БҰҚАРАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН ТАРИХТЫҢ КӨРІНІСІ

Түйін. Мақала XXI ғасырдағы отандық бұқаралық қойылымдар мен театрландырылған көріністердің көркемдік деңгейін саралау және даму көкжиегін анықтау мақсатында Қазақ хандығының 550 жылдығы мен Нұр-Сұлтан қаласының 20 жылдығына орай ұйымдастырылған іс шаралар қарстырылады. Тарихи сананы жаңғыртудың бір тетігі ретінде бұқаралық қойылымдардың сахналану тарихы жасалуы тиіс. Содан кейін олардың көркемдік деңгейі сараланып, жүзеге асырылу сапасы анықталса, болашақта театрландырылған көпшілік қойылымдардың халыққа берер рухани-мәдени байлығы молаяды. Ғылыми мақалада бүгінгі көпшілік қойылымдарды сахналауда тарихи, ұлттық көріністерді анықтай келенәтижесінде қандай да бір көркемдік бағыттарды ашуға, табуға мүмкіндік аламыз.

Түйінді сөздер:режиссер, фольклор, опера, хореография, сценарий, 3D технология және т. б.

Резюме. В статье рассматриваются проведение мероприятий, посвященных 550-летию Казахского ханства и 20-летию города Нур-Султана с целью выявления и анализа художественного уровня отечественных массовых представлений и театрализованных представлений в XXI веке. В качестве одного из механизмов модернизации исторического сознания должна быть сформирована история инсценировки массовых постановок. Затем будет проанализирован их художественный уровень и качество реализации, а в будущем будет увеличено духовно – культурное богатство театрализованных представлений. В научной статье мы сможем раскрыть и найти какие-либо художественные направления, выявив исторические, национальные сцены на сценах современных публичных представлений.

Ключевые слова: Режиссер, фольклор, опера, хореография, сценарий, 3D технология и т. д.

Summary. the article deals with the events dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh khanate and the 20th anniversary of the city of Nur-Sultan in order to identify and analyze the artistic level of domestic mass performances and theatrical performances in the XXI century. As one of the mechanisms for modernizing historical consciousness, the history of staging mass productions shouldbe formed. Then their artistic level and quality of implementation will be analyzed, and in the future, the spiritual and cultural richness of theatrical performances will be increased. In the scientific article, we will be able to reveal and find any artistic trends, identifying historical and national scenes on the scenes of modern public performances.

Keywords: Director, folklore, Opera, choreography, script, 3D technology, etc.

КІРІСПЕ

Бүгінгі Қазақстан әлем таныған көкжиегі кең, болашағы баянды, іргелі мемлекет. Бірақ осы қалыпқа бірден жете қалмағанымыз аян. Ұлтымыз қаншама сындарлы сәттерді, өлім мен өмір арасындағы сұрапыл соғыстарды, саяси қуғын-сүргіндерді, зұлмат замандарды артта тастап, ел тағдырында кездесер қиындықтарды ерлікпен еңсерді. Бұл өткен тарихымыз, тар жол тайғақ кешкен ауыртпалық кезеңдер ұрпақтардың жадынан өшкен емес. Осы қасиетті ұғымдарды аңыз-әпсаналарға, жырлар мен көсемсөздерге айналдырып, келешек өкілдеріне азбас-тозбас мұраға қалдырып отырды. Осылайша, қазақтың этнос ретіндегі ерекшелігі қалыптасты. Сондықтан, қазақ халқы тарихи санаға бағынады. Өткеніне салауат айтып, бата жасап, болашағына мол үміт күтетін ел. Халқымыздың тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында халқымыздың осы ерекшелігі баса айтылады. Назар салсақ, «Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды... Көп қырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек» [*Назарбаев Н. 2018*] – деп жазды.

Ұлт руханияты мен ел мәдениеті әрқашанда халық шежіресімен өзектес болса, тарихымызды, біртуар ұлт тұлғаларын ұлықтау – азаматтық парыз. Тарихқа тағзым – ұлт болашағының адастырмас, жаңылдырмас негізігі бағыты.

Тарихты насихаттау, тұлғаларымызды мадақтау әрдайымда мемлекетіміздің приоритетті танытар жолы болғандықтан, оны жүзеге асыруда бағдарламалық бағыттар қарастырылып, жаңаша серпінмен дамуы маңызды. Сол себепті тарихи тұлғалар мен ел шежіресінің шешуші сәттері әрқашанда әдеби шығармалардың, театрлық қойылымдар мен көркем фильмдердің, жинақтай айтқанда өнер туындыларының негізгі өзегіне айналуы тиіс. Өйткені, С.К.Борисов айтқандай, театрландырылған қойылымдар «органическое сочетание реальности, связанной с бытом, социальными отношениями, религиозными воззрениями, идеологическими и политическими склонностями людей, и художественности, заключенной в эмоционально-образном (художественном) материале, созданном путем преобразования этой реальности» *[Борисов С.К., 2011, с. 16]*.

Отандық өнертану ғылымда енді ғана қозғала бастаған бұқаралық қойылымдардың, театрландырылған көріністердің мән-мазмұнын жете зерттеу ұлттық үдерістерді, тарихи сананы ұлықтаудың бір жолы екені рас. Сондықтан өнертану, соның ішінде, театр саласы үшін бұл өзекті тақырыптардың санатында.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұқаралық қойылым бір-ақ рет көрермен назарына ұсынылып есте сақталып қалуы басты міндетке саналады. Бір көргеннен көрерменнің жадында шегенделіп қалу үшін көпшілік шоу қойылымының құдіреті мен құпиясы қандай болмаққа керек. Бұл, ең алдымен, көпшілік қойылымның драматургиялық негізі мен режиссурасының айрықша болуымен байланысты екені сөзсіз. Театрландырылған көріністің көрерменнің «санасы мен қиялына сахналық символдар арқылы әсер ететінін» *[Рахимов Ә.,2010, 146 б.]* еске алсақ, онда драматургиялық материал мен режиссураның желісіне осы символдарды өрнегін бұзбай енгізудің маңызы зор.

Қазірде Қазақ хандығының негізін қалаушылар Керей мен Жәнібек хандардың, Абылай хан, Бұқар жырау, Абай Құнанбайұлы, М.Әуезов, Б.Момышұлы, т.б. кемеңгер тұлғаларымыздың бейнесін жеткізген іргелі мерекелік іс-шаралар өткізіліп, оларды халықпен жете таныстыру шаруалары атқарылып жүр. Қол жеткізген нәтижелер жаман емес. Дегенмен, тарихи тұлғалар мен шежірелік тақырыпты көпшілік қойылымдары арқылы жүзеге асырудың жаңаша тетіктерін ашу мен талдау мәселелері әлі де тереңнен саралауды күтіп тұрғаны рас.

Театрландырылған қойылым деңгейін бағалау, режиссердің талғампаздығы, қиялының ұшқырлығы және білімділігін бағалаумен тең. Сол себепті, осы үш нәрсе режиссердің негізгі айнымас қаруына айналу керекті.

Кең құлашты масштабта өткізілген дүбірлі той Қазақ хандығының құрылғанына 550 жыл толуымен байланысты өткізілді. Еліміздің басты қалаларында Алматы мен Астана, көне Тараз шаһарында өткізілген мерекелік іс-шаралар тарихымызды жаңаша топшылауға, тұжырымдауға мол мүмкіндік ұсынды. Ел шежіресінің ақтаңдақ беттері ашылды.

Бір қарағанда осындай мерекелік шараларды өткізе салу бір түкке тұрғысыз жеңіл іс болып көрінетіні рас. Дегенмен, осы екі сағатқа ғана созылар бір күндік ғана ғұмыры бар қойылымға кетер шығармашылық қажыр мен еңбек қандай күрделі екенін біреулер біліп, біреулер білмес.Атап айтсақ, 2015 жылыҚазақ хандығының 550 жылдығы қарсаңында Тараз қаласында Ә. Рахимов сахналаған «Қилы жол» қойылымы барысында әбден мүмкін болды. Атойлаған рух, жаңғырған тарих санасы адам баласының сәулесін түртіп оятып, жарық бір дүниемен қайта қауыштырғандай әсер қалдырды. Әсіресе күллі стадион толы халықты Керей сұлтанды ақ киізге отырғызып «Хан көтеру» рәсімі ерекше әсерге бөледі. «Қилы жол» қойылымының сахналық тағы бір ерекшелігі – Қазақ хандығының құрылу тарихы туралы бейнелі де жанды оқиғалы көріністер, сондай-ақ халқымыздың өмірлік салтын танытатын мағынасы терең де жарқын «Көш» сахнасы т.б. ашық аспан астында, үлкен алаңда көрсетілгендігі. Қойылымды осындай биік деңгейде жарқырата көрсетуге көп қажыр-қайраттарын жұмсаған белгілі өнер қайраткерлеріКСРО халық артисі А.Әшімов пен Қазақстанның халық артисі Е. Обаевтанбастап, қоюшы режиссері Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Ә. Рахимов, режиссерлер Е. Нұрсұлтан мен Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері А. Кәкішева, суретші Е. Тұяқовтың еңбектері зор.

Соғыс қимылдары мен қару қақтығыстарын актерлердің пластикалық әрі физикалық мүмкіндіктері арқылы жеткізіп, сахна қозғалысының қимылдарымен сендіре алған Ә. Байлин, В. Гончарев, М. Айдарқұлов, т. б. еңбектері нақтылығымен, кей түстарда синхрондық әдемілігімен көрінді. Қойылымды музыкамен көркемдеген Ш. Базарқұлова сұрапыл соғыстың дауысын, ұрандатқан батырларымызға рух беретін музыкамен қатар ұлттық мәдениетіміздіңшыңы саналған әйгілі күйлер мен әндерді жүйесімен ұсына білді. Сондай-ақ, 500-ге жуық адамның жартысын билеткен хореография маманы Г. Мұхамеджанова қойған би қимылдарынан кәсіби біліктілігі жоғары жұмысты көре алдық.

Бұл бұқаралық қойылымға ғасырға жуық тарихы бар М. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының шығармашылық тобы да қатысты. Терең әрі мазмұнға бай көріністерді қоса алғанда ашық аспан астында сахналаған қойылымда заманауи сценография, үлкен LED-экранмен, құлақ құрышын қандырар әуен, ашық түсті қазақ ұлттық киімдерінің дизайндарымен түрлене түсті.Тарихымыздың негізгі тұста-

ры түртіп, арнайы жазылған қойылым сценарийінің авторы – Ж.Ерғалиев. Әрине, драматургия заңдылықтарына сәйкес келмейтін, әр сахнасы бөлек эпизодтардан құрылған шығарманы сахнаға шығару өте қиын. Жалпы бұқаралық қойылымдарға арналып жазылатын драматургияда«нақты даярланған қарым-қатынастар тізбегі, оқиғалардың терең психологиялық дамуы жоқ. Бұқаралық мереке драматургиясы кинофильм сценариіне жақынырақ келеді, бірақ сонымен бірдей деп айта алмаймыз. Мысалы, кино сценариінде көп көңіл сөзге бөлінеді. Ал бұқаралық мерекенің ерекшелігі сөзді үнемдеп жұмсауды қажет етуінде. Мұнда көрермендерге сөзден де басқа әсер еткіш құралдар қажет болады. Мысалы, би, ән, жанды бейнелік композиция секілді құрауыштархалықтық қойылымда кейіпкерлердің мінез-құлқының психологиялық негіздемесін алмастырады. Бұл жанрға тән эмоционалдылық көрермендердің назарын бір нәрседен екінші нәрсеге лезде, ешқандай нақтылау мен психологиялық себепсіз-ақ аударуды қарастырады» *[Қоспағарова Ә., 2018, 67 б.]*.Шынымен, театрландырылған қойылымдар драматургиясының мақсаты – нақты фактілерді көркем публицистикалық, бейнелі түсіну деңгейіне жеткізу. Театрландырылған қойылымдарда символизм мен ассоциативті тізбектің әсер ету дәрежесі мәдени және демалыс іс-шараларының кез-келген түріне қарағанда айқынырақ, көркемдік білдіру құралдарының ауқымы кеңірек. Театрландыру– өмірлік, оқиғалық материалдарды әлеуметтік-көркемдік өңдеудің нақты тәсілі және халықтың эмоционалды өмірін арнайы ұйымдастыру екенін көп драматургтеріміз ойда ұстамайды.Дегенмен де, театрландырылған қойылымдарды сахналауда үлкен тәжірибесі бар режиссер Әубәкір Рахимов мағыналы, халыққа берері мол дүние шығара білді. Орталық стадионында өткен осындай үлкен масштабтағы қойылымды 5000-нан аса көрермен тамашалап еліміздің тарихына көз жүгіртіге мүмкіндік алды.

Қазақ хандығының көтерілген туын тарих беттерінен оқып, жыр-толғаулардан жаттап, көкейімізге түйіп өскен, аты аңызға айналған хандарымыз бен батырларымызды бейнесін көріп, елестетуге «Қилы жол» қойылымы үлкен септігін тигізді.Режиссер Ә. Рахимовтың қолтаңбасымен сахналаған бұқаралық іс-шарадаатойлаған рух, жаңғырған тарих санасы адам баласының сәулесін түртіп оятып, жарық бір дүниемен қайта қауыштырғандай әсер қалдырды.

Ұлы тарих көшінен өз орнын ойып тұрып алған халқымыздың рух мықтылығын, кешегі күніміз бен бүгінгі берекеміз және болашақтың жарқындығын таныту жолында жасалған мерекелік бұқаралық қойылым әр көрерменге тарихқа үңілуге мүмкіндік берді. Режиссер Ә. Рахимов Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Қилы жол» қойылымын заман талабына сай сахналағанын сценарийдегі тарихи-деректі және жергілікті материалдарды пайдалану арқылы оған шынайылық, эмоциялық, мазмұндылық бергендігі көрермендерінің қызығушылығын тудырады.

Театрландырылған қойылымдардың драматургиясы үшін бірқатар ассоциациялардың ішінен ең қажеттісін таңдау мүмкіндігі ғана емес, сонымен бірге арнайы театр тілін құратын аллегориялық экспрессивті құралдарды (метафора, символ, аллегория) пайдалану заңдылықтарын білу қажет. Метафора, әдетте, әдеби емес қабылдауға арналған және көрерменнен өзі жасаған бейнелік және эмоционалды әсерді түсініп, сезіне алуын талап етеді. Бұл жерде метафорада жасырынған салыстыруды көре білу керек. Режиссердің әлеуметтік құндылықтарды білдіретін символдарды шебер қолдануы қойылым кезінде эмоционалды әсерді арттыруға көмектеседі. Сондықтан, көркем образды жасау кезінде символдық бейнеге сүйену өте маңызды және дәл осы театрлық қойылымның сюжетінің қозғаушы күші. Бұл ретте Г. Шароевтың: «Театрализованные представления по своим выразительным средствам близки к плакату, ибо заключают в себе образы крупномасштабные, полные символики и обобщения, графически точно выражая основную идею и наглядно проводя её в жизнь» *[Шароев Г., 1980, с. 171]*.

Халықты қызықтырар – тарихтың көркем шежіресі екені рас. Дегенмен,көркемдікке, шығармашылыққа қол жеткіземін деп шектен шыққан, қиялға ұрынған бұқаралық қойылымдар қазіргі таңда жетерлік. Ондай қойылымдар көбінесе кәсіби білімі жоқ, шоу жасаймын деп жүріп соңында талғамын түсіретін режиссердердің қолтаңбасынан шығады. Әрине, тарихты терең біліп, зерттеген, ізденген, әдебиет пен музыкадан жалпы театр өнерін жетік түсінетін режиссер халыққа не ұсынарын жетік білді.

Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған бұқаралық театрландырылған қойылым Талдықорған қаласында да ұйымдастырылды. 500-ге тарта адам қатысқан бұл қойылымның желісі да еліміздің тарихи беттерін – атақты Орбұлақ шайқасынбейнеледі. Бұл қойылымда да негізгі шығармашылық күш М. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрының өнер ұжымында болды. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткерлері Т.Аралбай, Б.Қаптағай, Б.Қожа, Д.Темірсұлтанова, Ш. Асқарова және Г.Тұтовала сынды т.б. театрдың аға буын актерлеріқатысып, қойылымның жоғарғы деңгейде өтуіне атсалысты. Сондай-ақ ашық алаңға Жамбыл облыстық драма театрынан 50-ге жуық актерлік құрамы қосылып, «Салтанат» және «Гүлдер» би ансамблінің бишлері, жақын аудандардан 60 шақты атты әскер, 200 әскерлер жұмылдырылған болатын. Ал қиын әрі қауіпті трюктерді орындау үшін арнайы каскадерлер тобышақыртылды.

2018 жылдың Астанамыздың 20 жылдық ме-

рейтойы қарсаңында Бурабайда қазақ жерінің бай табиғатын көрсету мақсатында композитор Мұқан Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсы А. Маемировтың режиссерлігімен сахналанды. Қазақ операсының інжу маржанына айналған аталмыш операның ашық аспан астында қойылуы тегін жағдай емес. «Жерұйық» саналып кеткен бұл мекен кеудесінен сөзі төгілген, көмейіне бұлбұл қонған әрі ақын, әрі әнші Біржан салдың кіндік қаны тамған жер болуымен тұспа-тұс байланысты. Сұлу табиғатымен көпті тамсандыратын Бурабайдағы «Біржан – Сара»операсын режиссер заманауи техниканың озық жетістіктерін пайдалана отырып, жаңаша көзқараспен қоюға тырысқан.

Алғаш рет 1946 жылы сахналанғанмен әлі де өзектілігін жоймаған қойылымның мағынасы терең. Біржан партиясында шыққан М. Бейнеш пен Б. Таңарықой, Сараны сомдағанМ.Мұхамедқызы мен Ж. Бақтайдың орындауларынанекі дарын иесінің өшпес махаббат тарихы шынайы суреттелді.Білікті әншілер өз партияларын жоғары кәсіби шеберлікпен, кейіпкер жан-дүниесінің қалтарыста жатқан нәзік талшықтарына әсер етерліктей етіп орындады.

Жанбота партиясын Ж. Шыбықбаев пен Т. Мұсабаев, Аналық –Д. Хамзина, Алтынай – С. Ахметова мен А. Капонова, Жиенқұл – Е. Саипов, пен А. Мәлік, Қожақұл партиясын –Ш. Расылхан мен Е. Чайниковсынды т. б. талантты опера әншілері сахнаға алып шықты. Сондай-ақ, хор сахналары мен би сахналырын дайындаған хормейстер Е. Дәуітов пен балетмейстер М.Авахридің еңбектері қойылымғаерекше мән беріп тұрды.

Той думан көрінісімен басталған сахна көпшілік көрерменге қанат бітіргендей. Бастапқыда-ақ жәрменкенің қайнаған базары, ән-жырға толы думанды орта, өнерге құштар тойшыл қауым, дарынды халық зергерлері мен шебер қолөнершілер, цирк өнерінің хас шеберлері мен әккі саудагерлер сахнасы шынайылығымен заман келбетін нанымды жеткізе білді. Осыдан біз режиссердің көрермендерге мерекелік кеңістікке кіруге, ойын әрекеттеріне белсенді қатысуға мүмкіндік беретін фольклор мен халықтық дәстүрлер екенін де естен шығармаған байқадық.

Аталмыш туындыдының суретші-сценографтарыС. Тасмағамбетова мен П. Драгунов қиялынан 400-дей сахналық киім қойылым атмосферасын дәл берді. Сценографияға келетін болсақ ауыр да салмақты «ультра декорациялар» әзірленіп шынайы сарқырама құйылатын тау да табиғат сұлулығын толықтырып, қойылымның әсерлілігін аша түсуге үлкен роль атқарды.

Соңғы жылдары әлемде жаңа мультимедиялық технологиялардың дамуымен түрлі-түсті және жеңіл музыканың эволюциясы орын алды. Музыкамен үйлесетін кеңістіктік-графикалық жарық проекциялары көрермендерге музыкалық және фотографиялық суреттерді синтездеуге мүмкіндік береді. Эволюцияның нәтижесі лазерлік шоулардың, судың және электронды экстраваганаттардың пайда болуына әкелді. Қазіргі заманғы сандық, компьютерлік технологиялар және арнайы эффектілер мүлдем жаңа шынайы, фантастикалық және виртуалды кеңістік жасай алады, әсіресе теледидарлық шоулар мен жобалар үшін. Көрерменге эмоционалды әсер етудің көрнекі және акустикалық құралдарын мәжбүрлеу сонымен қатар теледидарда интерактивті байланыстың жаңа тәсілдерінің пайда болуымен байланысты. Осындай әлемдік жаңалықтарды қазіргі елімізде өтіп жатқан түрлі шоу-бағдарламалар мен бұқаралық қойылымдардан тамашалауға мүмкіндік туып жүр. «Біржан – Сараны» дайындауда Италиядан арнайы шақыртылған С. Металлидің бейнепроекциялары мен 3D технологияны пайдалану арқылы табиғат пен тұрмыстың бейнесі одан әрі ашыла түсуіне себеп болды.

Ең бастысы әуезді опера партияларын орындаушылармен мен оркестрдің кәсибилігі өз үйлісімін тапқандай. Ал актерлік ойынға келетін болсақ, Сараның Жиенқұлға ұзатылатын сахнасы сәтті шыққан, сонымен қатар Біржан мен Сараның айтысы, жеке ариялар мен ариозолар, жаржар сахнасы мен ондағы би көріністері, қосыла шырқалған дуэт-триолар т.б. шығармашылық тұлғалардың еркіндікке деген күресі, махаббат пен бақытқа деген ұмтылысы әрқайсысы да ұлттық өнеріміздің өскелен ұрпақ санасына ой салуға пайдасын тигізді.

Әдемілік пен әуезділікке толы көріністер, қос жүйріктің көркем де мағыналы сөздері кез келгенді елең еткізер нәзік сезімдер барлығы да бір қойылымның өң бойында үйлесім таба білді. Әйтсе де, қазақ халқының тарихы қайталанбас үлкен суреткерлік қойылымдарға сұранып тұрғанына ешкімнің таласы жоқ. Ұлттық бай фольклорымызды, тарихтың шешуші сәттерін бейнелейтін тың сценраийлерді жазу мен жүзеге асыруға мемлекеттік тапсырыстар әлі де аз. Шындығына келгенде, елімізге туристерді тартудың да бірден бір шешімі осы көпшілікке арналған фестивальдер мен атайулы мейрамдардағы театрландырылған қойлымдарды ұтымды ойластыру болып табылады. Италиядағы, Испаниядағы, Бразилиядағы карнавалдар сынды елімізде брендке айналатын театрландырылған қойылымдардың фестивальдерін, көпшілік шоу қойылымдарын өткізудің тетіктерін қарастыру да маңызды деп білеміз.

Фольклорлық бай мұраны халыққа насихаттауда тек шашуды, бесікке бөлеу немесе тұсау кесу, бет-ашар, жар-жар, үйлену салты сияқты кеңінен таралған сахналарды көрсете бермей, қымызмұрындық сынды ұмытыла бастаған салт-дәстүрлерді де қайта жаңғыртып, өскелең ұрпаққа жеткізуде аса маңызды. «Композиция фольклорной обрядовой программы является способом организации документального и художест-

венного материала средствами театра, где сценическое действие развивается в пространстве и времени. Именно совокупность народных традиций выражает способы организации и структуры праздника, диктует выбор выразительных средств и форм символического поведения» *[Черняк Е.Ф., 2019, с. 82]*, десек, салт-дәстүрдің көнерген үлгілерін қайта қараудың, насихаттауды да қолға алуға болады. Себебі, фольклорда ұлтымыздың ең байырғы негіздері, бастаулары жатыр. Көпшілік қойылымдармен жұмыс жасағанда осы маңызды қағиданы есте ұстау қажетақ. Сценарийлерге фольклорлық бейнелерді оңтайлы енгізіп отырсақ, оларды қызықтау да, есте сақтауда сәтімен өтеді. Сондықтан, фольклорды, салт-дәстүрлеріміздің өзегіндегі өнегелік қасиеттерді театрландырылған көрініске пайдаланудың жаңа жолдарын табуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Назарбаев. «Ұлы даланың жеті қыры» // http://www.inform.kz/kz/ -elbasy-zholdauy_a3118617
2. Борисов, С. К. Основы драматургии театрализованного действа : учеб. пособие. – Челябинск : Челябинская гос. акад. культуры и искусств, 2011. – 206 с.
3. Рахимов Ә. Режиссер шеберлігі. Пьесадан қойылымға дейін. – Алматы: Тарих тағлымы, 2010. – 248 б.
4. Қоспағарова Ә., Аманқұлова Л., Таджбағамбетова Ш. Бұқаралық мерекелердің тойлануы мен сахналануы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Астана, 2018. – № 2/3 (57) – Б.65-69.
5. Шароев, И. Г. Режиссура массовых театрализованных представлений. – Москва : Сов. Россия, 1980. – 150 с.
6. ЧернякЕ.Ф.,Черняк М.В.,Белов В.Ф.Режиссура фольклорного праздника // Мир науки, культуры, образования. – Москва, 2019. – № 2 (75) – С. 81-83.

ЯСТРЕМСКИЙ ЕВГЕНИЙ ПАВЛОВИЧ
магистрант
Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова

БЕГАЛИНОВА ГУЛЬНАР АБДРАХМАНОВНА
кандидат искусствоведения, профессор
Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова

ЗАРОЖДЕНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ КЛАССИЧЕСКОЙ ГИТАРНОЙ ШКОЛЫ В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ Г.АЛМАТЫ)

Түйін. Бұл мақалада Алматы қаласының мысалында классикалық гитараның дамуы мен оның Қазақстанда қалыптасуының ерекшеліктері талданады. Классикалық гитарада білім беру мәселелері қарастырылады. Зерттеудің негізінде автор республикадағы үздіксіз білім беру тізбегін енгізуді, бастауыш және жоғары деңгейлерде классикалық гитара сыныптарын ашуды, қалыптасқан орта буындарды жетілдіруді, еліміздің барлық музыкалық оқу орындарында классикалық гитараның филиалдары мен бөлімдерін құруды ұсынады.

Түйінді сөздер: гитаралық білім, классикалық гитара, Алматы гитаристер қауымдастығы.

Резюме В данной статье проанализированы характерные особенности развития классической гитары, и его становление в Казахстане на примере г.Алматы. Рассмотрены проблемы классического гитарного образования. На основе проведенного исследования автором предлагается внедрить в республике цепочку непрерывного образования, открыв классы классической гитары в начальном и высшем звене, усовершенствовав существующее среднее звено, создав отделения и кафедры классической гитары, во всех музыкальных учебных заведениях страны.

Ключевые слова: гитарное образование, классическая гитара, ассоциация гитаристов Алматы.

Summary. This article analyzes the characteristic features of the development of classical guitar, and its formation in Kazakhstan using the example of Almaty. The problems of classical guitar education are considered. Based on the study, the author proposes to introduce a chain of continuing education in the republic, opening classical guitar classes at the primary and higher levels, improving the existing middle link, creating branches and departments of classical guitar in all musical educational institutions of the country.

Keywords: guitar education, classical guitar, Almaty guitarists association.

Одним из самых известных, почитаемых и широко распространенных в мире инструментов является гитара. Гитара имеет долгую историюразвития, первые более точные сведения оней приходятся на XIII-XIV в., как показывают испанские иконографические источники, первые изображения придворных менестрелей с инструментами в руках встречаются в рукописи «Кантиги Святой Марии» (ок.1250), представляющей собой собрание песнопений в честь Девы Марии, которые сочинил или заимствовал из других источников король Кастилии Альфонс X Мудрый (1230-1284)» [Шарнассе Э., 1991,с.11].В книге «Благой любви» Хуана Руиса подробно описываются два инструмента того времени – это мавританская и латинская гитара. «Мавританская гитара, овальной формы, во многих чертах сходна с инструментами, представленными в манускриптах Беатуса: ее нижняя дека выпукла, металлические струны прикреплены у основания корпуса. Играют на ней преимущественно с помощью плектра.... Вопреки существующему мнению гитара не находит широкого распространения среди деревенских музыкантов, а привлекает, напротив, коронованных особ, о чем свидетельствуют изображения на миниатюрах» [Шарнассе Э., 1991,с. 11]. «Латинская гитара, более сложная по форме (овальная в нижней части, суживающаяся по направлению к грифу), имеет плоскую нижнюю деку. Жильные струны защипывают обычно пальцами. Ее слишком мягкое звучание не подходит (по мнению Хуана Руиса) для аккомпанирования пению арабов – этот инструмент, напротив, предпочитают любители утонченной музыки. Благодаря особенностям своей конструкции и звучания, латинская гитара оказывается более близкой предшественницей современной классической гитары» [Шарнассе Э., 1991,с. 12]. Форма, конструкция инструмента, способы игры, всё это подвергалось эволюции на протяжении многих веков. Мастера европейских стран экспериментировали, и в каждом регионе гитара была особенной. «Гитара, начиная с 1470 года уже имеет вид, близкий к современному. ... Замечательный образец гитары XV века запечатлен на стенах небольшой студии Изабеллы д'ЭстеМаятус. ... Истинно современно выглядит гитара в руках поэта Ассилиани на гравюре МарвинтонианаРаймонди, написанной спустя 15 лет (ок. 1510)»[Шарнассе Э., 1991,с. 16].Но всё же,-звание классического инструментаприписывают испанскому мастеру 19 века – Антонио де Торрес-Хурадо, признанному»одним из лучших мастеров гитар не только на испанском полуострове, но и во всей Европе, где его называют «Страдивариусом гитары» ... Как все большие мастера, Торрес начи-

нает с того, что производит эксперименты в целях повышения качества и силы звучания гитары. Он вырабатывает новые нормы конструирования инструмента. Это, в частности:

— увеличение объема корпуса, который делается более широким и глубоким;

— установление длины вибрирующей части струны (65 см);

— трансформация грифа, который становится более широким и чуть более выпуклым по отношению к плоскости деки; гриф продолжается вплоть до резонаторного отверстия;

— возврат к креплению струн с помощью завязывающихся узелков; подставка остается снабженной порожком;

— установление оптимального количества (семь) веерных пружин и новый принцип их расположения. «...» Отныне инструменты приобретают все типичные черты классической современной гитары. Они обладают округлым, чистым, богатым звучанием, достаточно мощным, чтобы заполнить концертный зал» [Шарнассе Э., 1991,с. 62-64].

«Эпоха первого расцвета гитары начинается приблизительно с 90-х годов XVIII столетия»,[Агофошин П., 1928,с.9] с творчества двух грандов классической гитары Фернандо Сораи ДионисиоАгуадо. «В то время как сочинения Сора и Агуадо не были достаточно оценены современниками и школы их лежали в забвении, наибольшее распространение получили школы и сочинения итальянских гитаристов и композиторов, как Джулиани, Карулли, Леньяни, Каркасси, Граньяни, Зани-де-Ферранти и Регони» [Агофошин П., 1928,с. 10].

Одним из основоположников современного исполнительства является Франсиско Таррега, им написано 78 оригинальных произведений и около 120 переложений для гитары. Таррега расширил мнение о возможностях исполнительства на инструменте, используя в своём творчестве большое количество приёмов игры. Наиболее ярко это отражается в его произведении «Арагонская хота». Высоко ценил мастерствоТарреги- АндресСеговия, часто исполнявший его сочинения и использовавший в своей работе его педагогические методы.

АндресСеговияс детства мечтал сделать гитару столь же признанным инструментом в области академической музыки, как фортепиано или скрипка. Уже в шестнадцатилетнем возрасте даёт сольный концерт в Мадриде, где исполняет произведения Ф.Тарреги, и собственные переложения И.С. Баха. Сеговия переложил большое количество произведений разных композиторов, разной степени сложности. Среди них такие произведения, как «Легенда»ИссакаАльбениса и ре-минорная «Чакона»И.С.Баха. Своим творчеством и исполнительским талантом Сеговия доказал всему музыкальному миру, что гитара является академическим инструментом, и должна быть на большой сцене, а не в гостиных салонах.

На сегодняшний день исполнительское искусство игры на гитаре находится на достаточно высоком профессиональном уровне. Благодаря техническому прогрессу «информация о гитаре, способах игры, стилевых особенностях стала доступной, резко увеличились объемы звукозаписи» [Руднев С., 2002,с.3].Конкурсы, фестивали проводятся по всему миру, число профессиональных исполнителей растет, как и растет спрос на высшее образование. «Одной из главных причин популярности инструмента, наверное, является гитарный репертуар, не похожий, ни на какой другой. Сегодня, когда гитара стала широко раскрывать свои возможности, во всем мире наблюдается тенденция к использованию различных авторских методик, которыевтой или иной степени отражают особенности и достижения национальных гитарных школ. Совершенно очевидно, например, различие в звучании гитар испанской, гавайской, латиноамериканской, а так жезвучания русской семиструнной гитары»[Руднев С., 2002,с. 3].

В Казахстане, благодаря наследию национальной музыки, гитара звучит красками народного колорита. В 60-е годы первым гитаристом-шестиструнником в Алма-Ате был С. Кабигужин, как пишетН.Сеитов в своей книге «Огонь сердца»: «Он первый вышел с волшебным инструментом на сцену Казахконцерта» [Сеитов Н., 2018,с.316].С. Кабигужинпо образованию виолончелист с дипломом консерватории, самостоятельно изучив инструмент,стал лидером шестиструнников.

В то время семиструнная гитара была в каждом доме, но уровень исполнителей был любительский. Популярность же шестиструнной гитары напрямую связан с гастролирующими гитаристами из Европы, Южной Америки, и конечно же России. Например, гастроли в Москву аргентинской гитаристки М.Л.Анидо в 60-е годы, а также выход крохотной пластинки с её блистательной игрой, на которой были такие композиции, как «Танец северных индейцев» и «Аргентинский танец». В 70-е годы гастролирующие музыканты приезжали и в Алма-Ату, такие как А. Иванов-Крамской, немного позднее ленинградский гитарист Л.Андронов, участник многих гитарных конкурсов. Позже интерес к инструменту был навеян испанской музыкой, а именно творчеством Пако де Лусия.

В Казахстане развитие гитары было неспешным, несмотря на то, что у нас были прекрасные музыканты,такие как – С. Кабигожин, Д. Поздняков, Н. Сеитов, В.Степенко. Отсутствие класса гитары в средних и высших музыкальных заведениях привело к тому, что многие гитаристы стали уезжать в Россию и Украину. Так В.Левадных, после окончания Свердловской консерватории, не найдя себе здесь применения, уехал в Россию. В Усть-Каменогорске был замечательный гитарист А.Ткаченко, который по той же причине покинул Казахстан. Основной доход гитаристов ложился на преподавание в музыкальныхстудиях, двери же филармонии для них, как солистов, были закрыты. Иногда они выступали на радио, телевидении,играли в ресторанах.

Первая попытка организовать клуб гитаристов была предпринята в 1986г. при научно-творческой

лаборатории «РУХ», основателем которой был нынешний вице-президент АГА (Ассоциациягитаристов Алматы) Анатолий Евсюков. Алма-атинских гитаристов знали в России, в 1987г. они были приглашены в Москву на 1-фестиваль гитаристов, посвященный Иванову- Крамскому, который организовала его дочь Наталья Иванова-Крамская. Однако,этот клуб просуществовал недолго из-за отсутствия государственной поддержки. В 1986 и 1991 году в филармонии им. Жамбылабыли проведены концерты гитаристов Алматы, которые проходили при переполненных залах.

В 2000 году, в апреле, Ким Геннадий Сергеевич (президент АГА) организовал при АКНЦ (Алматинский Корейский Национальный Центр) творческое объединение «Ассаламаллейкум – Аннёнг» (АсА). Творческое объединение, являющееся самостоятельной организацией гитариста Г. Ким и певицы Мун Гондя, цель и задачи которого – развитие и пропаганда многонационального, уникального по своему значению искусства Казахстана.В начале мая 2000 года, проводится первое собрание гитаристов Алматы, где коллективным решением было принято организовать ассоциацию гитаристов, которую возглавит Г.Ким. 31-го маятого же года был дан впервые «Большой концерт гитаристов Алматы», на котором присутствовали работники комитета культуры, посольств многих стран и любители гитарной музыки. В репертуаре концерта зрители впервые услышали обработки на казахские темы и других народов Казахстана.

Следом творческий тандем АсА и АГА организовывает в зале Академии искусств им. Т.Жургенова ноябрьский концерт, под названием «Новые имена в искусстве Казахстана», с участием Евгения Тяна и дуэта «Барокко».В апреле2001 годасостоялся повтор концертной программы, с небольшими изменениями, изменения коснулись состава участников. Их ряды пополнили – виртуозы Г. Стадниченко, Б. Нурмышева, и скрипичный ансамбль «Дивертисмент». Особенно, зрителей поразил своей филигранной игрой гитарист Г. Стадниченко, сыгравший в полной темноте «Полёт шмеля» Р. Корсакова не медиатором, а пальцами. СМИ Казахстана отметили высокий уровень концерта.

Главной задачей АГА было открытие класса гитары в средних высших учебных заведениях в Алматы и в Казахстане. В 2001г. Руководители Академии искусств им. Т. Жургенова- Кышкашбаев Т.А. и музыкального колледжа им. Чайковского – КожахметовС.Т.,принимают решение об открытии специального класса гитары в своих учебных заведениях. Это стало долгожданным событием для гитаристов Алматы и Казахстана. Сейчас также имеются классы гитары в Академии музыки в Астане, в музыкальных колледжах города Шымкента (класс А. Мурин) и в Караганде.

В 2002 году, посольство Королевства Испании в Казахстане, организовало фестиваль классической музыки и танца «Испания-2002», который проходил в стенах Казахконцерта. Открывая фестиваль, Франсиско Паскуальде ла Парте,посол Королевства Испании в Казахстанесказал: «Хочу поблагодарить своих казахстанских друзей за отличную организацию фестиваля! Откровенно говоря, я не думал, что в Казахстане есть отличные исполнители испанской музыки и танцев. К моему удивлению, я нашел так много исполнителей высокого класса, что мне не пришлось никого приглашать из Испании. Испания и Казахстан развивают свои отношения в области экономики, в области финансов. Это очень хорошо, но когда развивается сотрудничество в области культуры, это еще лучше. Потому что тогда страна дает больше-часть своей души. А это самое дорогое, что страна и человек могут дать друг другу» [Бовина О., 2002]. Программа фестиваля была пропитана наследием испанской культуры XIX-XX века. Завершали программу Владимир Степенко, Григорий Стадниченко и Геннадий Ким. ВладимирСтепенко исполнил «Ноктюрн» Морено Торроба. Гитара в его руках казалась маленькой и хрупкой, но, возможно, именно поэтому она была податлива и звучала так, как слышит ее только он. В исполнении дуэта Геннадий Ким и Григорий Стадниченкопрозвучало произведение «Меж двух вод» композитора Пако де Люсия, причем в своей импровизации они использовали элементы казахской музыки.

Своё двенадцатилетие ассоциация отметила в лучших музыкальных традициях– на сцене филармонии им.Жамбыла. «Участниками юбилейного концерта стали Ринат Саттаров, Павел Каторгин, БауржанЖылкибаев и Григорий Стадниченко.... Открыл вечер гитарной музыки ансамбль гитаристов детской музыкальной школы № 9. Ребята активно овладевают искусством игры на гитаре. Публика тепло приняла в их исполнении перуанский вальс. Следующим дебютантом юбилейного концерта стал дуэт Николая Гриценко и Евгения Ястремского. Они перенесли слушателей в Испанию, исполнив пьесы Габриэлло и Родригеса «Хануман» и «Хора Зеро». Хорошая техника исполнения, глубокое понимание произведений позволили музыкантам передать всю полноту мелодий. Стоит сказать, что ребята – студенты музыкального колледжа им. П. Чайковского, где их наставником является пропагандист гитарной музыки Геннадий Ким. Кстати, сам маэстро исполнил на концерте собственную музыку. «Вариации на корейские темы» поклонники встретили очень тепло»[Мустафина М., 2012]. Так же прозвучали знаменитые русские романсы в исполнении заслуженного деятеля Казахстана Мун Гон Дя, голос которой покорил присутствующих слушателей. «Не впервой выступают на сцене филармонии флейтистка Виктория Шахова и гитаристка МадинаМусурманкулова. В их исполнении прозвучала сюита Цезаря. Дебют дуэта «Барокко» состоялся более десяти лет назад, и благодаря высокому уровню исполнения в настоящее время музыканты одни из популярных в Казахстане и достаточно известные в СНГ. ...Этот праздник гитарной музыки был посвящен памяти основоположника казахстанской гитарной школыСерикаКабигожина»[Мустафина М., 2012].

В 2012 году гитарное общество словно ожило, ведь в Алматы за этот год приехал не один артист

с мировым именем, ипервая, кто порадовал жителей своим концертом – это Анастасия Бардина.«Уникальность ее творчества заключается в том, что она в одинаковой степени профессионально владеет как шестиструнной, так и семиструнной гитарой» [7]. Первый блок своего выступления Анастасия отыграла на семиструнной гитаре, с характерным для инструмента репертуаром, во втором же блоке господствовал репертуар с классической музыкой и джазом, исполненным на шестиструнном инструменте.

2-го марта 2012 г. состоялся концерт гитариста, Лауреата международных конкурсов Дмитрия Бородаева. Концерт вела профессор, заслуженный работник культуры Российской Федерации Наталья Иванова-Крамская. На следующий день после концерта была встреча-мастер класс с Натальей Иванов-Крамской, в которой она рассказывала о жизни своего отца А.М. Иванова-Крамского, советского классического гитариста, композитора, дирижёра, педагога, заслуженного артиста РСФСР, пропагандиста шестиструнной гитары в России, автора учебного пособия «Школа игры для шестиструнной гитары». Огромной заслугой А.М. Иванова-Крамскогоявляется созданный им в 1960 года класс шестиструнной гитары в музыкальном училище при Московской консерватории, благодаря чему искусство гитары шагнуло на новый профессиональный уровень развития.Среди его учеников — Николай Комолятов, Феликс Акопов и другие известные гитаристы, педагог и композитор Евгений Ларичев [Кельдыш Г.В., 1990, с. 205]

Завершающим концертом 2012 года в Алматы явилось выступление гитариста АртёмаДервоеда. Концерт прошел в здании Корейского центра, в зале аншлаг, но примечательно то, что не использовались микрофоны для усиления звука. «Невесомость звуков и чистота исполнения произведений были просто потрясающими. В прочем вот мнение одного из зрителей: Меня сложно чем-то удивить и порадовать. Но сегодня мои ожидания оправдались! Изумительная игра, передающая и порхание крыльев бабочки, и шум океана, и городскую суету, и эхо узких восточных улочек... Ещё могу много эпитетов написать теперь уже вдогонку своим пережитым чувствам, которые передал на кончиках пальцев талантливый исполнитель – Артём Дервоед!» [9]

Одним из примечательных событий в культурной жизни Алматы можно отметить концерт Сергея Руднева, автора методического пособия «Русский стиль», гитариста, которому удалось собрать утерянный опыт семиструнной школы и адаптировать его для шестиструнной гитары. Выступление музыканта состоялось в АМК им.Чайковского 16 ноября 2013 года, в лучших традициях концертов такого масштаба был и мастер-класс. Репертуар состоял из собственных аранжировок маэстро,которых насчитывается более 150 композиций, в основном это народные песни в обработке, также имеются в репертуаре оригинальные произведения.

«24 ноября 2017 года состоялся парад лучших гитаристов Алматы на сцене Казахконцерта». [Сеитов Н., 2018,с.341] Продолжительность концерта – более трех часов. На одной сцене выступили:Б. Жилкибаев,П.Каторгин,Г.Стадниченко, Г.Ким, инструментальная группа «Atman», А.Фендриков – гитарист, домбрист и ведущий этого вечера, Асан и ЗауреНарбутаевы,А.Лазарев и другие молодые гитаристы и ансамбли города. Это громкое событие прошло благодаря поддержке студии СейдуллыБайтерекова. Репертуар исполнителей был крайне многообразен, от классического репертуара, до современных композиций.

2019 год ознаменовался приездом РовшанаМамедкулиева, это долгожданное событие в гитарном обществе, концертный график у Ровшана расписан на год вперед, и его приезд в Казахстан – большой подарок, как для любителей гитарного искусства, так и для профессионалов. «Выступление лауреата престижных международных конкурсов Ровшана-Мамедкулиева состоялось благодаря Ассоциации гитаристов Алматы, регулярно приглашающей в наш город известных исполнителей. Гитарист-виртуоз, концертирующий по всему миру, представил программу, состоящую из произведений авторов минувшего века и композиторов нашего времени. Концерт стал своеобразной творческой перекличкой композиторов разных школ и традиций». [Каштелюк Ю., 16.03.2019] Концерт этого исполнителя не нуждался в рекламе, об этом красноречиво говорят продажи билетов, которые спустя две недели со дня продаж были раскуплены.

Ассоциация гитаристов за время своего существования при поддержке руководителей разных уровней профессионального музыкального образования способствовала открытию гитары среднего и высшего звена. В тесном сотрудничестве с концертными залами Алматы проведеномножество концертов отечественных, а так же гитаристов мирового музыкального искусства. 2020 год станет юбилейным двадцатым годом в жизни ассоциации, и в честь этого исторического события будет организован большой концерт. «Вместе с отечественными профессионалами на празднование круглой даты в будущем году планируется пригласить в Алматы известных российских музыкантов, в числе которых гитаристы, композиторы Александр Виницкий, Сергей Руднев, заведующий кафедрой классической гитары Московской государственной классической академии имени Маймонида Евгений Финкельштейн». [Каштелюк Ю., 11.06.2019]

Концертная деятельность музыкантов, направленная на популяризацию этого вида искусства, содействует привлечению любителей гитарной музыки к профессиональному образованию. К сожалению, профессиональное образование имеет ряд вопросов, подталкивающих к мысли о необходимости проведения реформ в этой области.

Первый, остро стоящий вопрос не только в Казахстане, но и в России, проблема академического статуса. Ганеев В. в своей диссертационной работе рассматривал неправильность традиционного представления о классическом инструменте.«Традиционное представление о классической гитаре

как инструменте народном сложилось в связи с бытованием на российской территории нескольких разновидностей гитар (в частности, так называемой русской семиструнной)» [Ганеев В., 2006, с.3]. Казахстан не был исключением, ведь на его территории семиструнная гитара была крайне распространена.При открытии класса профессионального образования среднего звена, классическая гитара получила статус народного инструмента, и дальнейшее обучение до настоящего времени проходит на кафедре русских народных инструментов. «Особенности развития классической гитары в контексте музыкального исполнительства (как европейского, так и российского) сходны с историей других академических инструментов (фортепиано, скрипка и др.). Профессиональное гитарное искусство обладает обширным оригинальным репертуаром, включающим произведения различных эпох и стилей, а система профессионального обучения – основами методики преподавания игры на инструменте»[Ганеев В., 2006, с.3], что позволяет отметить академическую природу музыкального инструмента, и является опровержением статусулюбительскогоинструмента.

Второй вопрос связан с рассмотрениемнепрерывной системыпрофессионального образования, в противовес существующей системы неполного обучения. Профессиональное музыкальное образование должно иметь начальное, среднее, и высшее звено. В настоящее время начальное звено задействует музыкальные школы дополнительного образования, но не использует специализированные государственные музыкальные школы города, такие как им.К.Байсеитовой, и им.А.К.Жубанова, также гитарного класса нет в консерватории. Многие гитаристы желающие получить высшее классическое образование вынуждены уезжать из Казахстана. Высшее образование можно получить в Академии Т.Жургенова на кафедре «Инструменты эстрадного оркестра», где после окончания обучения присваивается квалификация «Артист эстрады», что в современных условиях создает некоторую альтернативу обучения для классического гитариста, однако остается нерешенным вопрос о воспитании именно классического гитариста с получением соответствующего диплома в вузе.

Проблема академического статуса является основной проблемой в Казахстане, решение которой позволит преобразоватьгитарное образование во всей стране, в связи с чем требуется создание комфортных условий для обучения. Для этого необходимо внедрить в республике цепочку непрерывного образования, открыв классыклассической гитары в начальном и высшем звене, усовершенствовав существующее среднее звено,-создавотделения и кафедры классической гитары, во всех музыкальных учебных заведениях страны, учитывая большой потребительский интерес и рыночный сегмент экономики в области культуры, а также глобализационные процессы, происходящие в мире искусства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шарнассе Э. Шестиструнная гитара от истоков до наших дней. – Москва. 1991 г. – 86 с.
2. Агофошин П. Новое о гитаре. – Москва. 1928 г. – 60с.
3. Русский стиль на классической гитаре. -Тула. 2002 г.-207с.
4. Сеитов Н. Огонь Сердца. – Алматы. 2018 г. – 383с.
5. Бовина О. Мы – ваши благодарные слушатели. – Газета «Огни Алатау» 08.03.2002 г.
6. Мустафина М. Ассоциация гитаристов Алматы отметила свое двадцатилетие.- официальный сайт Zakon.kz [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: https://www.zakon.kz/4493512-associacija-gitaristov-almaty-otmetila.html 29.05.2012 г.
7. Живая легенда русской гитары Анастасия Бардина выступит в Алматы // Газета «Караван» – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: https://www.caravan.kz/art/zhivaya-legenda-russkojj-gitary-anastasiya-bardina-vystupit-v-almaty-11101/ 18.01.2012 г.
8. гл. ред. Кельдыш Г.В./ Музыкальный энциклопедический словарь /.- Москва. 1990 г. – 671с.
9. Артём Дервоед в Алматы – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: http://old.akbard.kz/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=1&Itemid=30&limitstart=32
10. Каштелюк Ю. Гитары маленький оркестр- [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: http://vecher.kz/how2rest/gitary-malenkij-orkestr 16.03.2019 г.
11. Каштелюк Ю. Юбилейные аккорды – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: http://vecher.kz/how2rest/yubilejnye-akkordy 11.06.2019 г.
12. Ганеев В. Классическая гитара в России: к проблеме академического статуса. Автореф.канд. иск...-Саратов. 2006 г. -23 с.
13. Из личного архива Ким Г.С

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА
SOCIOLOGICAL SCIENCE

ҒТАМР 316.775.3

ОМАРОВА АЙШАТ НИЯЗБЕКОВНА
1 курс PhD докторанты
Философия және саясаттану факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

КЕНЖАКИМОВА ГУЛЬНАРА АЛЯЕВНА
аға оқытушысы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

БАҚЫТ ИНДЕКСТЕРІ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ, ТЕОРИЛЫҚ ШОЛУ

Түйін. Бақыт жеке адам үшін және күллі қоғам үшін маңызы зор түсініктер жиынтығын біріктіретін әлеуметтік санат. Бақыттың негізінде адамның өмірі мағыналы және нәтижелі болған кездегі, өз болмысына деген ризашылық сезімінің қалыптасуы жатыр. Қазіргі жағдайда бақытты өмір сүру мәселесі өркениеттік құндылықтарымен (нарық, демократия, адам құқықтарын қастерлеу, т.б.) тікелей байланысты. Т. Джефферсон «Тәуелсіздік декларациясында» мемлекет өз табиғаты бойынша бақытқа ұмтылуды қорғап, дербестілігін ынталандыруы қажет екенін, бұл бақыт үшін мәнді болып табылатынын атап көрсетеді. Тұлғаның өмір сапасын субъективті бағалау, мемлекеттік басқарудың нәтижелілігін көрсетеді, соның ішінде, халықтың экономикалық, әлеуметтік, және саяси шешімдерді қабылдау индикаторы болып табылады.

Мақалада әр түрлі елдердегі «Бақыт» феноменын жүзеге асырылудың әлеуметтік факторларының индекстері қарастырылған, Қазақстанның орны айқындалған. Шетелдік және отандық тәжірибе негізінде, постиндустриалдық экономика үшін бақыт феномены мемлекеттік басқарудың мақсаты ретінде, экономикалық, әлеуметтік, саяси, психологиялық тұрғыда бағалау критерийлері дәлелденді. Мемлекеттер аралық салыстырмалы зерттеулер жүргізуге арналған негізгі әлемдік және ұлттық индикаторлар мен бақыт рейтингтері қарастырылды, олардың ұтымды және кем тұстары ұсынылды.

Түйінді сөздер: бақыт индексі, өмір сүру сапасы, өлшенетін көрсеткіштер, рейтинг, бақыт факторлары, бақыт феноменын өлшеу әдістемесі.

Резюме. Счастье определяется как социальная категория, состоящая из множества понятий, важных для отдельного человека, и всего общества. Счастье – состояние человека, удовлетворённости условиями своего бытия, осмысленности жизни, осуществлению своего человеческого призвания. В настоящее время проблема счастливой жизни связана с достижениями современной цивилизации (рынок, демократия, защита прав человека и др.). Т. Джефферсон в «Декларации о независимости» отмечает права, в числе которых находятся – жизнь, свобода и право на счастье. Субъективная оценка качества жизни является критерием оценки эффективности государственного управления, индикатором восприятия населением экономических, социальных и политических решений.

На основе имеющихся теоретических исследовании международного опыта обоснована значимость в современной экономике феномена счастья как одной из основных целей государственного управления и критерия оценки его эффективности с точки зрения политиков, экономистов, социологов, психологов. Рассмотрены основные мировые и национальные индикаторы и рейтинги счастья, позволяющие проводить межстрановые сравнения, и их достоинства и недостатки. В статье рассматриваются индексы социальных факторов реализации феномена «счастье» в разных странах, определяется место Казахстана.

Ключевые слова: индекс счастья, благополучие, измеряемые показатели, рейтинг, факторы счастья, методика измерения феномена счастья.

Annotation: Happiness is defined as a social category consisting of many concepts important to the individual and the whole society. Happiness is the state of man, satisfied with the conditions of his being, the meaning of life, the exercise of his human vocation. At present, the problem of a happy life is related to the achievements of modern civilization (market, democracy, protection of human rights, etc.). T. Jefferson in "Declaration of Independence" notes rights, among which are life, freedom and the right to happiness. Subjective assessment of the quality of life is a criterion for assessing the effectiveness of public administration, an indicator of the perception of economic, social and political decisions by the population.

Based on the available theoretical research of international experience, the importance of the phenomenon of happiness in modern economics as one of the main goals of public administration and a criterion for assessing its effectiveness from the point of view of politicians, economists, sociologists and psychologists is justified. The main world and national indicators and ratings of happiness, allowing to carry out intercountry comparisons, and their advantages and shortcomings are considered. The article considers indices of social factors of realization of the phenomenon "happiness" in different countries, determines the place of Kazakhstan.

Keywords: happiness index, wellbeing, measurable indicators, rating, factors of happiness, methodology for measuring the phenomenon of happiness.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда әлемде бақытты ғылыми тұрғыда зерттеуге арналған ауқымды зияткерлік күш құрылуда. Мәселе адамзаттың бақыт феноменін түбегейлі зерттеуге деген қызығушылығымен, әр адамның өз бетінше бақытты болуға деген табиғи ұмтылысымен өзекті болып отыр.

Ежелден қазақ қоғамында бақыт ұғымы адамның тұрмыс-тіршілігімен етене байланысты болған. Бақыт ұғымының қазақ халқына тән өзіндік философиялық түсініктемесі де қалыптасқан, оны «бақыт құсы» деп атаған. Тұлғаның бақытты болуын, бақыт құсының қонуымен байланыстырған, мәселен бастарына бақ қонғандар бақытты ғұмыр кешіп, ал бақыт құсы қонбағандар өмірлерін бақытсыздықта өткізеді деп сенген. Бақытты адамның ішкі және сыртқы жан дүниесі үйлесім тауып, айналасына позитивті шуағын таратумен болады. Шетелдік ғалымдардың зерттеулері бойынша, адамның бақытты болуы оның бүкіл өміріне әсер етеді. Денсаулығы түзу болып, өзге адамдармен жақсы қарым-қатынаста болуы, кез-келген әлеуметтік ортада сыйлы, абыройлы болған кісі, қоғамға да орасан зор пайдасын тигізеді. Бақыт – адамдардың кез-келген жерде жетістікке жету кепілдігі. Ал, табысты азаматтардан құрылған мемлекеттің өзі де табысты болмақ *[Д.Нәзімхан, 2020; 128 б]*.

«Егемен Қазақстан» газетінде 2013 жылдың 6 қаңтарында жарық көрген философия ғылымдарының докторы, профессор Әбдеш Қалмырзаевтың «Бақыт деген не?» атты ауқымды мақаласында келесідей сұрақтар қойылып, түсініктемелер келтіріледі. Бақыттың қандай ортақ мағынасы, негізгі арқауы бар? Мансапты болу бақыт па? Бай болу бақыт па? Шынайы бақыт дегеніміз не? Бақыттың өлшемі қандай? Бақыттың мәні бар ма? Бай-қаутты адамның бәрі бақытты ма? Адамның салмағы өлшенеді, дене қызуы да анықталады, қан қысымын да анықтайтын ғылыми дәлелденген өлшем бірліктері бар. Дені сау адаммен науқастарды анықтайтын көрсеткіштер шкаласы да енгізілген. Ал адамның бақытын өлшейтін арнайы шкалалар мен аспаптар жоқ. Бақытты, жоғарыда көрсетілгеніндей, әркім әр-түрлі түсінеді. Бұл күнде бақыт мәселесі бізде ғана емес, батыс қоғамында да кеңінен сөз болуда. Мұнда бұл проблеманы адамдардың саясатқа қатысуымен байланыстыра қарастыруда. Оларда «бақытты селқостық» (бақытты апатия) деген термин ғылыми айналымға түсті. Күнделікті өмірдің күйбеңімен, тұрмыс талабының көптігімен адамдар осындай селқостыққа душар болды. Техникалық прогреске қатынаста да селқостық пайда болды. Интернет шықты, бақыт әкелген жоқ. «Тәуелсіздік декларациясы» қабылданды: өмір сүруге, бостандыққа және бақытқа ұмтылуға жол ашылды, ал бақыт келген жоқ. Бұл күнде либералдық демократия ешқандай бақыт әкелген жоқ деген тұжырым белең алып отыр *[Ә.Қалмұрзаев «Бақыт дегеніміз не?», Егемен Қазақстан 2013ж., 6-7 б.]*.

Ә.Қалмұрзаевтың мәлімдеуінше, «батыстың бір ғалымы (Р. Лайн) бүгінгі бақытсыздық пен депрессияның көзін отбасылық ынтымақтың әлсіздігінен және басқа адамдар арасындағы қатынастардың сенімсіздігінен көреді. Мұның бәрі нарықтық экономикадан туып отыр, бірақ оны жақсарту жолында саяси институттар ештеңе істеп отырған жоқ, дейді ол. Бұдан әрі ғалым бақытсыздық жайлаған ортаны санамалап шығады: отбасы, жұмыс орны, қаржы, мекен жай, өзара қатынаста сенімнің азаюы, прогреске күдіктің көбеюі, қоғамдағы беделге деген құрметтің күрт кемуі және т. т. атап көрсетеді. Міне, осылай «бақытты селқостық» бақытқа қол жеткізудің күмәнділігі шағын бақытсыздықтардың жаһандық дәрежеге ұласу идеясына ұштасады. Батыстық санада ақшаға деген көзқарастың өзгеруі байқалады. Ол қуаныш қана емес, қайғының

да қайнар бұлағы ретінде бағалануда. «Бақыт тек ақшада ғана емес» деген түсінік те орныгуда. «Адам бақыты – ақшада» деген ұғым керісінше посткеңестік елдерде белең алып келеді. Адамдар бақыттың шын мәнін ақшадан іздемей, өзінің ішкі жан дүниесінің өмірде қанағат табуынан, адам қабілетіне деген сұраныстың бар-жоғынан іздейтін болады. Қазіргі кезеңде саясатқа, өмірге селқостықтың сырын бақыттың болымсыздығынан, оған жетудің үмітсіздігінен іздеу белең алып тұр» *[Ә.Қалмұрзаев «Бақыт дегеніміз не?», Егемен Қазақстан 2013ж., 6-7 б.]*.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ертеде, халық үшін өмірін құрбан етуді (альтруизм) адамдар өздеріне бақыт, парыз санайтын. «Альтруизм» – бөгде адамдарға жанаршырлық пен мейірбандық танытататын, өзге адам мүддесіне ерікті қызмет ететін, қоғам игілігі үшін әрекет етуге дайын адамгершілік қағидат. Латын тілінен аударғанда «басқа, басқалар» деген мағынаны білдіреді. Моральдық қағидаттар бойынша альтруизм эгоизмге қарама-қайшы құрылым. Альтруизм қоғамда тұлғааралық қарым-қатынас барысында әділдік принципіне сүйенеді. Мысалы, «Әрекет барысында басқа адамның қызығушылығы сен үшін өз мақсатыңа жетудің құралы болмауы тиіс; Өзіңнің іс-әрекетің барысында басқа адамның мүдделері мен құқығына нұқсан келтірме; Сонымен қатар адамгершілік принципі бойынша «Сенің іс-әрекетіңнің мақсаты өзге адамның мүддесі болсын;» *[Wuthnow 1993: 344-б.]*.

«Альтруизм» терминін ғылыми айналымға француз ойшылы Огюст Конт эгоизм ұғымына қарама-қайшы түсінік ретінде енгізгені белгілі. Альтруизм принципінің ұраны «өзгелер үшін өмір сүр» болды. XIX ғасырда утилитаризм ықпалының әсерімен, альтруизм ортақ қоғам пайдасы үшін жеке қызығушылықты шектеу деп түсіндірілді. Утилитаризм латын тілінен аударғанда «пайда» деген мағынаны білдіреді. Утилитаризм моральдық принцип негізінде ортақ игілікті қоғамға бағытталған буржуазиялық-этикалық теория. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап альтруизм адамның сана сезімінің және мінез-құлқының ерекше құбылысы ретінде арнайы әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық зерттеу барысында «көмек беруші әрекетке» айналды *[Pickering 2009; 89-б]*. Альтруизмнің бірнеше түрлері бар,соның бірі өзгелердің бақыты үшін өзін-өзі құрбандыққа шалу. Мысалы, Алаш қозғалысының ең ұлы мақсаты – ұлттық тәуелсіз мемлекет құру идеясы. XX ғасырдың басында ұлтының теңдігі үшін қауымдасумен де, қаламмен де, қарумен де күреске түсіп өмірлерін құрбан еткен Алаш қайраткерлерінің есімдері ел есінде. Енді индивидуализм («индивид» сөзі латыннан аударғанда «бөлінбейтін» деген ұғымды білдіреді) қоғамның негізгі құндылығы саналатын саясат тұсында көпшілік үшін, халқы үшін тер төгу, қалтқысыз еңбек ету, керек болса, өмірін құрбандыққа шалу адам бақытының тінін, өзегін құрай ма. Көптің қамын жеу, жақсылығыңды жеке басыңнан артылту гуманизмнің нышаны.

Батыстық ғалымдардың әр түрлі мемлекеттерде бақыт деңгейін өлшемдейтін бір қатар индекстері құрастырылған. Осы индекстердің тәсілдері мен нәтижелері жайында төменде салыстырмалы есеп ұсынылған.

Бақыт феноменын тек қажеттіліктерді қамтамасыз ету деп шектеуге болмайды. 2006 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы әлем халықтарының бақыт деңгейін «Әлемдегі бақыт индексі («The Happy Planet Index») әдісімен бағамдауды ұсынды. Бұл индекс базалық үш көрсеткішке негізделген:

- субъективті аман-саулық (Gallup әлемдік сауалнама жүйесінің «Өмір баспалдағы» нәтижесі қолданылады. Сұрақ барысында, респонденттерге 0 ден 10ға дейінгі бағамдардан тұратын баспалдақ ұсынылады, бұл жерде болуы мүмкін деген өмірдің «0» ең нашары, «10» ең жоғарғысы. Дәл қазіргі сәтте, өзіңізді баспалдақтын қай сатысында сезініп тұрсыз?);
- өмір сүрудің болжамды ұзақтығы;
- экологиялық із (табиғи ресурстарды толықканды тұтынып, қолдануға арналған жер, адам басына шаққандағы жердің гектары бойынша өлшенеді).

Индексті есептеудегі жалпы тәсіл: Happy Planet Index = (Субъективті аман-саулық х Өмір сүрудің болжамды ұзақтығы / Экологиялық із. Ары қарай, мәліметтер белгілі жүйеге келтіріліп, 0 мен 100 дін арасында мемлекеттер көрсеткіштері есептелінеді *[Marks N., Abdallah S., Simms A., Thompson S. 2019; 36-38 б.]*.

Алғаш рет «Әлемдегі бақыт индексі» 2006 жылы 178 мемлекет арасында жүргізілді, сол жылы ең бақытты болып, Коста-Рика, Доминикалық Республика, Ямайка болса, бақытсыздар үштігінде Африка мемлекеттері енді, Қазақстан 91 орынға жайғасты. Соңғы мәліметтер нәтижесі бойынша, 2019 жылы ең бақытты Финляндия, Дания, Норвегия мемлекеттері болып табылса, сәйкесінше ең бақытсыз ретінде Ауғанистан, Орталық Африка Республикасы, Оңтүстік Судан болып табылды. Аталмыш зерттеуге 156 мемлекет қатысқан, Қазақстан болса, Гондурас мемлекетінен кейінгі 60 орынды алып отыр *[Marks N., Abdallah S., Simms A., Thompson S. 2019; 36-38 б]*.

Бақыт индексін есептеудің әдістемесін, Нобель сыйлығының лауреаты Дэниэль Канеман атты ғалым құрастырған. Бұл индексті жарыққа шығару барысында, «Gallup World Poll» зерттеуі мәліметтері Канеманның тұжырмдамасы бойынша төмендегі индикаторларды есепке алған: құқық тәртібі индексі; баспана мен тамақтану индексі; жеке экономикалық жағдай индексі; жеке денсаулық индексі; азаматтық белсенділік индексі; аман-саулық индекстері (өркендеу, қиыншылықтар, қайғы-

ру); аман-саулық индекстері: позитивті оқиғалар; аман-саулық индекстері: негативті оқиғалар; ұлттық институттарға (әскер, сот, әділеттілік, сайлау жүйесі және т.б.) деген сенім индексі; жемқорлық индексі; жастардың даму индексі; қоғамның негізгі қажеттіліктері индексі; оптимизм индексі; респонденттердің электронды байланыс құралдарын пайдалану индекстері; зорлық, зомбылық индексі; діндарлық индексі *[Abdallah S., Thompson S., Michaelson J., Marks, N., Steuer N, 2012]*.

Белгілі халықаралық экономикалық бірлестік ұйымы (Organization for Economic Co-operationand Development) өзіндік «үздік өмір сүру индексі» (немесе «Better Life Index») атты зерттеуін 2011 жылдан бастап жүргізуде. Мемлекеттер рейтингісі ресми статистика мәліметтеріне және Гэллап институтының 11 тарауы бойынша: табыс, тұрғын үй, жұмыс, қоршаған орта, білім беру, жұмыс істеу мен демалыстың үлесі, қауіпсіздік, өмірге қанағаттану, азаматтық белсенділікке қатысу, денсаулық, қоғам сияқты параметірлер сауалға алынады. Базалық модель бойынша барлық индекстердің үлестері бірдей *[International Conference, 2007; oecd.org/site/worldforum06]*. Бастапқыда индекс тек Еуропа мемлекеттерін қамтитын, алайда кейіннен оған Латын Америкасы және Посткеңестік үкіметтері де енгізілді. Соңғы мәліметтер бойынша, рейтингтін көшін Норвегия, США, Дания, Канада, Швейцария, Нидерланды, Жаңа Зеландия және Люксембург жалғап отыр. Ал бірнші орынды Аустралия мемлекеті алып отыр. Мәселен, 2019 жылы Аустралиядағы жұмыссыздық деңгейі 5% құрады (Еуропа елдерінде орташа жұмыссыздық деңгейі 10,9%, АҚШта 8,1%). Сонымен қатар, Аустралияның экономикасы шикізатқа деген сұраныстың артуына байланысты қарқынды дамып келеді. Континент тұрғындарының өздерінің сүйікті істерімен айналысуға деген бос уақыттары да жеткілікті, шамамен тәулігіне 3 сағат *[Синицына Е., 2012, http://www.cloudwatcher.ru/analytics/1/view/90/]*.

Бақыт феноменының ғылыми аспектілерін зерттеумен әлемдік ғылыми кеңістікті мойындатқан голландиялық белгілі әлеуметтанушы Рут Винховен, бақыт мемлекеттік саясаттын негізгі мақсаты болуы керек екендігін жаңаша көзқараста ұсынды. Оның пікірінше, адамның толықканды өмір сүруі үшін, мемлекет тарапынан азаматтардың денсаулығы, қаржылай табысы қаншалықты маңызды болса, бақытты болуы да соншалықты ескерілуі қажет *[Veenhoven, R. Questions, F. Strack, M. Argyle, N. Schwarz 1991, 7-26 –6]*. Винховен қоғамның прогресс үрдісін түсіндіретін сенімді өлшем бірлігі ретінде бақытты қолдануға болатындығын негіздеді. Голландиялық әлеуметтанушы Әлемдік бақыт мәлімметтер базасының құрастырушысы, «Бақытты зерттейтін журнал» (Journal of Happiness Studies) негізін қалаушысы және бас редакторы болып табылады.

Экономикалық фактілердің өмірге қанағаттану үрдісімен жеткіліксіз байланысы батыс елдерінде жүргізілген сараптамадан көрініс табады. Мәселен, бүгінгі күні соңғы 40 жылдықпен салыстырғанда, американдықтардың материалды жағдайлары 4 есе жоғарылаған. Тәжірибе жүзінде олардың өмірге риза болулары субъективті өзгермегенін, ал кей бір 37 % бай-қуатты американдықтардың өздерін бақытты сезіну көрсеткіші орташа деңгейден әлде қайда төмендеген. М.Аргайылдың мәлімдеуінше, адамдардың өмір сүру сапасы мен табыс деңгейі жоғарлағанымен, өзін өзі бақытты сезінетін адамдардың саны мен сапасы еш өзгеріссіз қалуда екенін атап көрсетті. Адамдардың табысы жоғарлағанымен қалайтын дүниесінің бағасы мен сапасы да жоғарылай береді. Мысалы, бұрын адамдар жеке велосипедті аңсаған болса, бүгінде аулаларында қос қостан автокөліктердің тұрғанын қалайды. Өмірге субъективті қанағаттану қоғамдағы объективті жағдайға тікелей әсер ететінін мойындау керек *(М.Аргайл 1993; 7-26 – б.)*. Сол себепті, С.В.Степашинның айтуынша «Азаматтардың өмірлеріне субъективті риза болуы мемлекеттің ішкі тұрақтылығын, қоғамның билік институттарына деген сенімі мен қолдауын көрсетеді» *(С.В.Степашин 2008; 342-б)*. Бақыт туралы әлеуметтік сауалдардың қоғамдық саясатты құрудағы маңызды аспап екендігі туралы түсініктер қалыптасуда. Бүгінгі таңда екінші сатылы жаһанданудың бірінші деңгейлі жаһанданудан негізгі ерекшелігі: бастапқы мақсаты тек материалды қажеттіліктерді қанағаттандыратын экономика құру емес, адамдардың бақытты болуын қамтамасыз ететіндей өмір сапасын құру *[Лапин Н.И. 2011;228-б]*.

Жеке тұлғаның өзін өзі бақытты сезінуінің негізгі факторларының бірі болып «әлеуметтік зияткерлік» болып табылады. «Әлеуметтік зияткерлік» деп ғалымдар адамның өзінің іс әрекетін барабар (адекватты) басқару, жоспарлау және қоғам тарапынан дұрыс қабылдау деп түсіндіреді. Әлеуметтік зияткерлік идеясының (Ф. Вернон, Дж. Гилфорд, О.В. Лунева,А.И. Савенков, М. Салливан, Э. Торндайк, Д.В. Ушаков, М. Хендрикс) концепциясы Г.Айзенк, Р. Барон, Д.Големан, Д.В. Люсин, Д. Мэйер, П. Сэлловэй құрастырған эмоционалды зияткерлікпен тығыз байланысты. Әлеуметтік-экономикалық зерттеулер контекстінде бақыт И.В. Бестужев-Лада, Д. Бэлл, Д. Гейбор, Дж. Гэлбрейт, Л.А. Кривоносова, О. Тоффлер сынды ғалымдар зерттеген «өмір сапасы» түсінігімен түйіседі. Р. Аммонс, Дж. Хорвитц ғалымдардың зерттеулері бойынша, бақытты болу деңгейі ЖІӨ көрсеткішінің деңгейіне аса тәуелді емес екендігіне жете мән береді.

Көптеген зерттеулер адамның табысы қаншалықты жоғары болса, бақыт деңгейі де соншалықты жоғары болатындығын дәлелдеді. Ол белгілі мемлекет ішінде жүргізілген әлеуметтік зерттеу немесе, мемлекеттер аралық зерттеу

болса да нәтижелері үнемі ұқсас болады. Алайда, адамның бақыт деңгейінің жоғары болуы үнемі, тікелей қаржыға байланысты болмайды. Оған дәлел ретінде, Истерлин парадоксын айтуға болады, экономист Ричард Истерлинның құрметіне қойылған парадокс негізінде, адамның табысы тек белгілі бір деңгейге дейін толыққанды бақыт сыйлай алады Американдық экономист Ричард Истерлин (1926) 1974 жылы американдықтардың көңіл-күйлерінің өзгеру үрдісін зерттеу барысында, адамдардың табыстарының жоғарылауы әсерінен өмірге қанағаттану, немесе «бақытты болу» көрсеткіштері тек кедей адамдардан байқалып, ал орта тапты және бай адамдарда өзгермегеніне көз жеткізеді. Бұдан келесідей ой түйіндеуге болады дейді ғалым «Адамның табысы орта деңгейге (АҚШ үшін сол уақытта жылына 20 000 долар) жеткеннен кейін, табыстың жоғарлауы адамдарды бақыттырақ ете алмайды» *(Р.Истерлин 1974; 89)*. Осы заңдылықты «Истерлин парадоксы» деп атап кеткен (немесе happiness–income paradox). «Истерлин парадоксы» заңдылығы өте қарапайым. Ақша өмірдегі кез-келген зат секілді пайдалылығы мен өзектілігі уақыт өткен сайын азая түседі. Белгілі бір сәтте, табыстың пайдалылығы мен оны табу жолындағы қажеттілігі теңеседі. Содан кейін, қосымша қаражат бұрынғыдай «бақыт» алып келмейді. Сонымен қатар, өмірге қанағаттану субъективті көрсеткіш болып есептеледі. Сол себепті, өмірге риза болу абсолютты табыстан бұрын, адамның өзгелермен салыстырғандағы табысына тәуелді болып табылады. Табыс орта деңгейге жеткеннен кейін «бақыт» деңгейі басқа факторларға тәуелді болады. Истерлиннің принципі бойынша, бай адам кедей адамға қарағанда бақыттырақ, алайда барлық адамдарға бірдей табысты жоғарылатса, «бақыт» деңгейі өзгермейді. Бұл жерде «гедонистикалық шеңбер» принципі іске қосылады: «Адамның табысы өскен сайын, қажеттіліктері де жоғарылай береді. Негізгі қажеттіліктері қамтылғаннан кейін, толыққанды өмір үшін тікелей емес, салыстырмалы табыс маңызды болып табылады» *[Р.Истерлин 1974, 121-б]*. Р.Лэйардтың пікірінше, бұл табыс сомасы адам басына шаққандағы бір жылдық ЖІӨ 20 000 АҚШ доллары. Бұл белгіден асып өткен мемлекеттерде, адамдардың бақыт деңгейлері жоғарыламайды, кейде төмендеуде [13 *(Р. Лэйард 2011; 83-б.)*]. Бұл парадоксқа деген қызығушылық жыл санап артып келеді. 2003 жылы Р.Винховенмен М.Хэджерти Истерлин парадоксын жоққа шығаратын зерттеу нәтижелерін жария етті *[Р.Винховен, М.Хэджерти, 2003, 25-б]*. 2008 жылы Б. Стивенсон және Дж. Вольфатерс табыстың жоғарлауы өзін өзі бақытты ретінде бағалаудың жоғарлауымен тікелей байланысты екендігін дәлелдеді. Э. Диннер де өзінің жүргізген ауқымды зерттеулерінде, қажеттіліктері табысқа қарағанда баяу өсетін жағдайда, табыстың жоғарлауы бақытты болу деңгейінің көтерілуіне алып келетіндігін дәлелдеді. Алайда, 2010 жылы Истрелин 37 елде жүргізген парадоксынын дұрыстығын дәлелдейтін жаңа зерттеу нәтижелерін жариялады *[Р.Истерлин, 2010, 4-9 б]*. Сонымен, бақытпен байлықтын байланысы жайындағы ғылыми дау әлі де өзекті болып табылады.

Бүгінгі таңда, бір қатар мемлекеттерде бақытты өлшемдейтін ұлттық әдістемелер құрастырылып, жүргізілуде. Әлем мемлекеттері арасында алғаш рет ЖІӨ (жалпы ішкі өнім) емес «бақыт индексі» көрсеткіштеріне негізделетін мемлекеттік құрылым Бутан елінде енгізілді. Аталмыш елде, жемқорлық және қылмыспен күресу бағыты орасан нәтиже беруде. Ғаламторда шенеуніктердің табыс декларациялары жариялануда, мемлекетте адам өлтіру көрсеткіші төмен. Адам денсаулығын жақсарту мақсатында, шылым шегуге тыйым салынған, ал мемлекеттік салықты тек жылдық табысы 2000 АҚШ доларынан асатын тұрғындар төлейді, елдегі орташа жылдық табыс көрсеткіші 1300 АҚШ доларын құрайды. Осындай реформалар арқылы үкімет әлеуметтік тепе-теңдікті сақтап отыр. Себебі үкімет халық арасында материалды құндылықтарды салыстыру, мүлік жарысын болдырмауды көздейді. Алайда, дәстүрлі құндылықтарды: отбасы, мәдениет, табиғатты аялау, мемлекеттік дінді (буддизм), қаржыдан жоғары қоятын Бутан үкіметінде экономика баяу дамуда. Бірақ, бұл фактілерді жақсы білетін Бутан үкіметі адами құндылықтарды экономикадан жоғары қоятындығын мәлімдеп, алға қойған мақсаттарынан бас тартпайтындарына сендіреді *[16 (Abdallah S., Thompson S., Michaelson J., Marks, N., Steuer N. 2012; https://neweconomics.org/projects/happy-planet-index)]*.

2010 жылдың соңында Д.Кэмеронның тапсырысы бойынша, дәстүрлі статистикалық мәліметтерді толықтыратын бақыт индексін өлшейтін зерттеуге Ұлыбритания үкіметі екі миллион фунт стерлинг бөлген. Ұлыбританялықтардың бақыт деңгейі әлеуметтік сауалнама әдісі арқылы өлшенді. Респонденттерге «Дәл қазіргі сәтте өзіңізді қаншалықты бақытты сезінесіз?», «Өзіңіздің өміріңізге қаншалықты көңіліңіз толады?» және т.б. сынды сұрақтар қойылуы арқылы жүзеге асырылды. «The Independent» газетінде жария болған зерттеу нәтижелері, респонденттердің жасы мен жынысына тәуелсіз, өзін өзі бақытты сезінуі негізінде мықты денсаулық, үйлесімді қарым-қатынас және ләззат алып келетін жұмыс жатқанын атап өткен.

2011 жылы Қытай үкіметі өзіндік бақыт индексін енгізуі туралы шешімге келген. Қытайлық индекс 16 көрсеткішке негізделген, оның ішінде дәстүрлі және жаңаша индикаторларды байқауға болады. Индекс ғылыми зерттеулерге деген шығынды, білім беру, мәдениет және спортты ескереді. Сонымен қатар, тұрғын үйдің шаршы метрі, мың тұрғынға шаққандағы дәрігерлер саны, жасыл алқаптардың және ЖІӨ көлеміне деген кө-

мір қышқыл газының мөлшерін де есепке алады. Қытай премьеры Вэнь Цзябао пікірінше, шенеуніктердің жұмыс сапасын, салынған ғимараттардың санынан емес, астындағы адамдардың қаншалықты бақытты екендігінен бағалануы тиіс. Аталмыш тәжірибе Хэнань провинциясында іске енгізілген, шенеуніктердің жұмыс сапасын бақылайтын бақыт индексі бір қатар жауапсыз тұлғаларды жұмыссыз қалдырған *[С.Ткачук, 2011, https://www.vesti.ru/doc.html?id=432879]*.

Сондай-ақ, әлемдегі бір қатар мемлекеттерде өзіндік Бақыт министірліктері құрылған. Мысалы, сондай министірліктер Бутан, Біріккен Араб Әмірліктері, Эквадор, Венесуэлла және т.б. сынды мемлекеттерде жұмыстарын атқаруда. Алайда, Венесуэлла мемлекетінің аталмыш министірліктің бар болғанымен, қаншалықты бақытты екендігін бағамдау қиын. Дубайда смарт-камералардың негізгі міндеті бейне-бақылаудан бөлек, тұрғындардың келбеттері қаншалықты бақытты, күлімсірейтінін тіркейтін қосымша қызметтерді атқарады. Идея авторларының айтуынша, бұл тәжірибе арқылы үлкен сауда орталықтарға келген тұтынушылардың сауда үйіне кіруге дейінгі, және кейінгі көңіл күйін бақылау арқылы қызмет көрсету сапасын арттыру болып табылады. Араб Әмірліктеріндегі үкіметтің кез-келген шешімі алдымен Бақыт министірлігінің сараптауынан өткізіледі. Аталмыш министірлік үкіметтің еңгізіп отырған жаңа бастамаларының қоғам үшін қаншалықты пайдалы екендігін бағамдайды. Егер, заңнама министірліктің сыни талдауынан өте алмаса, қайта қарасытырылуға жіберіледі, немесе мүлдем енгізілмейді.

Дегенімен, кейбір сыншыл сарапшылардың айтуынша тек субъективті пікірге негізделген индекстерің тәжірибе жүзінде ешқандай мәні мен құндылығы жоқ. Себебі жеке мәліметтерден құрылған бұл индекстер тек субъективті шындықты көрсетеді, ал негізгі мәселелер әлде қайда өзгеше болуы мүмкін. Жалпы, бұл үрдіс барлық статистикалық зерттеулерге қатысты. Мәселен, бақытты елдер көшін бастап отырған Скандинав елдерінде суйцид деңгейі де өте жоғары.

Соңғы жылдары АҚШтың Йель университетінің ең танымал курстарының бірі болып, «Бақыт курсы» анықталған. Бұл үрдістің өзі курсқа қатысушылардың қаншалықты табысты не білімді болғанымен, кез келген адамның және қоғамның түпкі мақсаты бақытты болу екендігін білдіреді. Әрине курста ұсынылатын бақыт қағидаттары өте қарапайым, оның негізінде, дұрыс тамақтану, жақындарына көбірек көңіл мен уақыт бөлу, ұнататын ісіңмен айналысу және т.б. сынды кеңестер айтылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, бақыт феноменына деген теориялық қызығушылықпен қатар, әр түрлі деңгейлердегі мемлекеттер басшылары тарапынан аталмыш индексті тәжірибе жүзінде іске енгізіп отырғанын байқаймыз. Адамның өмір сүру сапасының субъективті бағамдауының тарихын және мемлекеттік басқарудың нәтижелігін бағалайтын критерийі ретінде зерттей келе, ойымызды қорытындылап төмендегіні түйіндеуге болады:

- ЖІӨ көрсеткіші әлі де мемлекеттің экономикалық дамуының басты және сенімді критерийі болып табылады. Алайда, белгілі саясаттанушы, экономист, психолог мамандарының пікірінше, оның өсімі «Бақытсыздық өсімі» арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін;

- бақыттың табысқа деген тікелей байланысы жайындағы мәселе әлі де ашық тақырып;

- бақыт деңгейін өлшейтін тиімді әдісін таңдау өзекті болып отыр.

Әлемде индексті және әлеуметтік сауалнама арқылы жүргізілетін зерттеулер түрлері өте көп. Индекстік зерттеу тәсілі маңызды факторларды ескеру арқылы есептелінеді. Мысалы, индексті тәсілдер көбіне: экономикалық даму, қоршаған ортаны қорғау, ұлттық мәдениетті насихаттау, мемлекеттік басқарудың тиімділігі, дамудың тұрақтылығы, қауіпсіздік, адамдардың саяси құқықтары, экологиялық жағдай, әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің қолжетімділігі, ғылыми зерттеулерге, білім беруге, мәдениет және спортқа деген шығын, адамдардың қоғамдық өмірге қатысуға деген мүмкіндігі, адамдардың территориялық және әлеуметтік мобильділік деңгейі және т.б. ескеру арқылы есептелінеді. Алайда, мемлекеттің мәдени өзгешелігін, дәстүрі, тарихи тәжірибесі, қалыптасқан жағдайы секілді аса күрделі факторлары елеусіз қалуда. Белгілі бір индексті тәсіл нақты және сенімді нәтиже береді деп тұжырмдауға болмайды.

Тәжірибеде қолданған индекстік тәсілдердің нәтижелерін сараптай келе, келесідей кем тұстарын атап өтуге болады:

- интегралды көрсеткіштер бағыттар бойынша жеке мәселелерді көрсете алмайды, сол себепті бір де бір индекс мемлекеттің әлемдегі орнын нақ белгілей алмайды;

- ЖІӨ сынды жедел және нақты есептеліне алмайды;

- индексті тәсілдер ұлттық ерекшеліктер, дәстүр, мәдениет сыңды маңызды факторларды ескерусіз қалдырады;

- бақыт деңгейін бағалайтын индексті тәсілдер көбіне, орташа ұлттық көрсеткіштерге негізделеді, мемлекеттік қордың ассиметриялық тұстарын ашпайды және кейбір тұлғалардың рухани-әдептілік даму факторларын ескерусіз қалудыруда.

Осы кем тұстардың әсерінен, бір уақытта жүргізілген «бақытты елдер» рейтингтер көшін әр түрлі мемлекеттер бастауда, ол Парагвайдан Норвегияға дейінгі тізім. Сауалнамалы әдістер нәтижелерін тұжырымдап, қорытындылау секілді процесстерде өзіндік қиындықтарымен ерекшелінсе де, бақытты субъективті бағамдаудағы

ен сенімді тәсіл болмақ. Сол себепті, зерттеудің келесі сатыларында, халықтың бақытты бағалаудағы субъективті пікіріне жете мән берілу жоспарлануда.

Альтернативті индекстер мен көрсеткіштер дәстүрлі ЖІӨ мәліметтерін толықтыруда, бірақ, әлі де түбегейлі ауыстыра алмайды. Алайда, бақыт феноменын ғылыми тұжырымдамаға келтіруге ұмтылған қозғалыстың пайда болуы және қоғамның, ғылымның, үкіметтің танытып отырған қызығушылықтары жыл санап артып келу үрдістері тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. https://www.bugin.kz/12336-baqyt-degen-ne
2. https://egemen.kz/article/20858-baqyt-degenimiz-ne
3. Pickering M. Auguste Comte. An Intellectual Biography. Vol. III. N.Y., 2009.
4. Wuthnow R. Altruism and sociological theory // Social Science Review. 1993. № 67. P. 344— 357.
5. Marks N., Abdallah S., Simms A., Thompson S. et al. The Happy Planet Index 1.0. New Economics Foundation. 2006. [Электронды дәйеккөз]. URL: http://www.neweconomics.org/projects/happy-planet-index (мәлімдеу датасы 27.07.2019).
6. Abdallah S., Thompson S., Michaelson J., Marks, N., Steuer N. et al.The Happy Planet Index 2.0. New Economics Foun-dation. 2012. [Электронды дәйеккөз]. URL: http://www.neweconomics.org/projects/happy-planet-index (мәлімдеу датасы: 27.07.2012).
7. 2nd OECD World Forum – Istanbul 2007 [Электронды дәйеккөз]. – Қолдану режимі: http://www.oecd.org/site/worldforum06/ishappinessmeasurableandwhatdothosemeasuresmeanforpolicy.htm
8. Синицына, Е. Индексы счастья: как измерить неизмеримое / Е. Синицына // Сайт лаборатории социальных инноваций CLOUDWATCHER. : http://www.cloudwatcher.ru/analytics/1/view/90/
9. Veenhoven, R. Questions on happiness: Classical topics, modern answers, blind spots. In F. Strack, M. Argyle, & N. Schwarz (Eds.), Subjective well-being: An interdisciplinary perspective (P. 7-26). – Oxford, England:Pergamon Press, 1991. – P. 14.
10. Степашин, С.В. Государственный аудит и экономика будущего / С.В. Степашин. – М.: Наука, 2008.
11. Лапин Н.И. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010). – М.: Весь мир, 2011.
12. Easterlin, R.A. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence / R.A. Easterlin. –1974.
13. Лэйард, Р. Счастье: уроки новой науки / Р. Лэйард. М.: Изд-во Инта Гайдара, 2011.
14. Hagerty, M.R. Wealth and Happiness Revisited Growing wealth of nations does go with greater happiness /M.R. Hagerty, R. Veenhoven // Social Indicators Research. – 2003. – Vol. 64. – P. 1-27.
15. Diener, Ed. Rising income and the subjective well-being of nations / Ed. Diener // Journal of Personality and Social Psychology. – Vol. 104 (2). – Feb. 2013. – P. 267-276.
16. Abdallah S., Thompson S., Michaelson J., Marks, N., Steuer N. et al.The Happy Planet Index 2.0. New Economics Foun-dation. 2009. [Электронды дәйеккөз]. URL: http://www.neweconomics.org/projects/happy-planet-index (мәлімдеу датасы: 27.07.2012).
17. Ткачук С. Китайцы поставили счастье на службу экономике [Электронный ресурс] / С. Ткачук // Вести FM. – Режим доступа: http://www.vesti.ru/doc.html?id=432879

ЧАЛГЫНБАЕВА АРАЙЛЫМ ТАЛГАТҚЫЗЫ
докторант
Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

БУРХАНОВА ДАНА КАМАЛОВНА
әлеуметтану ғылымдарының докторы, мұғалім
Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасы
Философия және саясаттану факультеті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ–ҚОН МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ИММИГРАНТТАРДЫҢ БЕЙІМДЕУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Түйін. Жаһандану кең қанат жайған кезеңде көші-қон процесіңжаңа түрлері пайда болып, көлемі, мәні, барысы, маңызы және салдарлары күрделенген сайын Қазақстан үшін өзекті мәселелердің біріне айналуда.Еліміздің иммигранттардың негізгі бөлігі Орталық Азия елдерінен келген еңбек иммигранттары, сондай-ақ оралмандар. Көші–қонның өсуімен мигрант фобиясының жоғары деңгейі байқалады . Мұны халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуімен, сондай-ақ әлеуметтік қорғау институттарының әлсіздігімен түсіндіруге болады. Бұл мақалада автор Егеменді Қазақстанның көші-қон тарихын, өзіндік кезеңдерін, динамикасын, қазіргі жай-күйі мен имигранттардың бейімделу жағдайларын қарастырады.

Түйінді сөздер: иммигранттар, Қазақстан, бейімделу, еңбек көші-қоны, бейімделу мәселелері, оралмандар.

Резюме. В эпоху глобализации появляются новые типы миграционных процессов, и их масштабы, значение, значимость и последствия становятся все более и более важными для Казахстана. Основную часть иммигрантов в стране составляют трудовые иммигранты из стран Центральной Азии, а также репатрианты. С увеличением миграции наблюдается высокий уровень мигранто фобии. Это можно объяснить снижением уровня жизни, а также слабостью институтов социальной защиты. В данной статье автор рассматривает историю миграции в независимого Казахстана, этапы, динамику, современную ситуацию и условия адаптации иммигрантов.

Ключевые слова: иммигранты, Казахстан, адаптация, трудовая миграция, проблемы адаптации, репатрианты.

Summary. In the era of globalization appear the new types of migration processes, and their scale, significance, and consequences are becoming more and more important for Kazakhstan. The bulk of immigrants in the country are labor immigrants from Central Asian countries, as well as returnees. With an increase in migration, a high level of migrant phobia is observed. This can be explained by a decrease in living standards, as well as the weakness of social protection institutions. In this article, the author considers the history of migration in independent Kazakhstan, the stages, dynamics, the current situation and the conditions for the adaptation of immigrants.

Key words: immigrants, Kazakhstan, adaptation, labor migration, adaptation problems, returnees.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасындағы көші-қонның себептері мен нәтижелері қандай, көші-қонның, кеңірек алсақ, демографиялық және әлеуметтік дамудың келешегі нені меңзейді? Осы сұрақтарға жауап алмайынша, тиімді әрі сенімді мемлекеттік саясат жүргізу мүмкін емес. Қазақстанның егеменді, тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу жолы оңай болған жоқ. Демографиялық ахуалға кезінде кері әсерін тигізген әлеуметтік-экономикалық дағдарыс еліміздің негізгі байлығы болып табылатын – адамдар ресурстары жағдайында көрініс тапты. Жеке дара мемлекет болып қалыптасып, дамып, өз саясатын жүргізе бастаған Қазақстанға алғашқы күннен бастап-ақ терең тарихы бар көші-қон мәселелеріне қатысты өз бағытын айқындауға тура келді. Егеменді Қазақстанның көші-қондық қозғалысына шамамен жиырма жылдан асты, оның өзіндік тарихы бар, оны өзіндік «кезеңдерге» бөліп, динамикасын, бағыттары мен көлемін талдау қажет. Көші-қонның соңғы кеңестік санақ кезінен бергі барысын көрсете отырып, негізгі заңдылықтары мен үрдісін анықтау сонымен қатар, халықтың әлеуметтік-демографиялық даму деңгейі оның мекендеген орта-сы, географиялық орналасқан жері, өмір сүретін елінің мәртебесі мен саяси-экономикалық даму деңгейі, әлеуметтік-мәдени ахуалы, әлеуметтік-құқықтық қамсыздандырылуы және тағы басқа тыныс-тіршілігінің барлық салаларымен өзара тығыз байланысты. Осындай кешенді фактор көші-қонның себептеріне, көлеміне, бағыттары

мен салдарларына әсер етсе, көші-қон, керісінше сол факторлардың туындауы мен кез-келген мемлекеттің ішкі және халықаралық көлемдегі даму деңгейінің өзгерістеріне ықпал етеді. Жаһандану кең қанат жайған кезеңде Қазақстанда көші-қон үдерісінің жаңа түрлері пайда болып, көлемі, мәні, барысы, маңызы және салдарлары күрделенген сайын көші-қон мәселесін зерттеудің қажеттілігі мен өзектілігі күшейе түсуде. Қазақстанның тарихи демографиялық мәселелерін зерттеудің өзіндік ерекшеліктері бар екені сөзсіз.

Негізгі бөлім

Көші-қон үдерістерін кезеңдерге бөлу мәселесіне тоқталып өтсек.Қазақстанда XVIII-XXI ғғ. жүрген көші-қон үрдерісін үш дәуірге бөліп қарастыруға болады:

1) XVIII ғ. ортасынан 1917 ж. дейінгі дәуір – Ресейлік империяның отары болған кездегі қоныс аударушылардың легі Қазақстанға бағытталған көші-қоны. Әсіресе, XIX ғ. екінші жартысынан басталған келімсектер көші-қоны қазақ жерін көп ұлт өкілдерінің мекендеп орналасқан жеріне айналдырды. Жалпы 1916 ж. Ұлт азаттық көтерілісті басып-жаншу, жазалау шараларынан қашқан қазақтардың сыртқа көші-қоны болмаса, бұл дәуірде қазақтар сыртқа кеткен жоқ;

2) 1917-1991 жж. кеңестікдәуір – әр түрлі саяси-экономикалық реформалар мен науқандар негізінде елімізге келімсектердің жаппай көші-қоны мен мәжбүрлі көші-қондар арқасында Қазақстан көп ұлтты халқы бар республикаға айналды. Кеңестік кезеңінде таптық мәнді ту етіп, ұлттық ерекшеліктерді елеусіз қалдырып, мемлекеттік көші-қон саясатының нәтижесінде қазақтарға ұлт ретінде құрып кету қаупі төнді. 1916 ж. Ұлт азаттық көтерілісті жазалау шараларынан қашқан қазақтардың көші-қоны кеңестік дәуірде өршіген қазақтардың жан-жаққа көші-қонының бастамасы болды. Осы дәуірде орын алған саяси-демографиялық катаклизмдердің нәтижесіндегі қазақтардың өлім-жітімі мен сыртқа көші-қоны және ең маңыздысы, қазақ жеріне аграрлық, өндірістік, қуғын-сүргіндік көші-қондар толқындары арқасында өзге ұлт өкілдерінің келуі тұрғылықты ұлт өздерінің тарихи жерінде азшылық ұлтқа айналдырды [Мажитов С.Ф., 2008, 81-б];

3) Тәуелсіздік алғаннан кейінгіжылдары – көші-қон қозғалысында ғасыр бойы Қазақстанға келген ұлт өкілдерінің тарихи отанына қайту көші-қоны күшейіп, керісінше, ғасыр бойы сыртқа қашқан қазақтардың тарихи отанына кері көші-қоны белсендірілді. Оралмандардың Қазақстанға бет бұруы мемлекеттің саяси-экономикалық, мәдени тұрақтылығы мен қауіпсіздігінің тірегі болып табылатын халықтың демографиялық мінез-құлқындағы негізгі шешуші ұлт – қазақтардың сандық және сапалық мәнін көтерді. Қазақтардың сыртқа көші-қоны еңбек көші-қонымен байланысты.

Кеңестікдәуіріндегікөші-қон үдерістеріқазақстандық тарих ғылымының тұжырымдамалық ұстанымы тұрғысынан ашылған жаңа көзқарастарға сай өзіндік ерекшеліктері бар алтыкезеңге бөліп қарастырылды:

1) 1917-1926 жж. – саябырсу кезеңі,
2) 1926-1939 жж. – қайта өрлеу кезеңі,
3) 1939-1945 жж. – мәжбүрлі кезеңі,
4) 1946-1959 жж. – өрістеу кезеңі,
5) 1959-1970 жж. – бәсеңдеу кезеңі мен
6) 1970-1991 жж. – кері бұрылукезеңі [Шонанұлы Т.,2008,224-б].

Кезеңдерге бөлуде басты назарда ұстанған ұстанымдар – көші-қон үдерісінің тарихи оқиғалар мен көші-қон тасқындарының басты бағыттарына байланысты негізгі үрдістері мен демографиялық салдарлары. Көші-қон үдерісі халықтың саны мен құрамының динамикасына, табиғи қозғалыстың негізгі үрдістеріне әсер еткен фактор ғана емес, ол қазақстандық қоғамның даму салалары мен ұлттық дамудың құлдыраулар мен өрлеулерге негізделген ерекшеліктерінің қалыптасуына әсер еткен басты фактор болды. [Бокейхан А.,2005, 28б].

Қазақстан халқының қазіргі республика аумағында қанша және қандай ерекшеліктері (ұлт, жыныс, білім деңгейі және т.б.) болғаны туралы алғаш рет Б.С. Сүлейменовтың еңбегінде көтерілді. Дегенмен де, онда қазіргі Қазақстан аумағының шекаралық межесі анық бөлініп алынбады. 1970-жж. басында жарыққа шыққан еңбектерде Қазан революциясына дейінгі көші-қондық үдерістің ерекшелігі түрлі деректер негізінде талданғанымен [Смаилов А., 2000, 130б], Қазақстан халқының саны нақты қазіргі аумағына сәйкес бермеген**.**

Қазақстанның қазіргі аумағындағы халқының саны алғаш рет 3 томдық «История рабочего класса Советского Казахстана» кітабының 1 томындағы М.Х. Асылбековтың зерттеулерінде 4,147 млн. деп көрсетілсе, кейін бұл сан М.Х. Асылбеков басшылығымен жүргізілген еңбектерде [Асылбеков М.Х., Козина В.В.,2010, 35 б] нақтыланды. Соның нәтижесінде, Қазақстан халқының құрамының (ұлты, жасы, жынысы, білім деңгейі және т.б.) XX ғ. соңына дейінгі өзгерістерін кейінгі өткен санақтармен салыстырып, демографиялық, әлеуметтік дамуын талдауға мүмкіндік берілді. XIX ғ. соңы – XX ғ. бойы жүрген көші-қон үдерістерінің, оның ішінде сырттан келген көші-қоншылар толқындарының әсері айқындалды.

Көші-қондық үдерістің кеңестік дәуірдегі ерекшеліктері және оның Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуына ықпалы мәселесі қарастырылған М.Б. Тәтімов, Ә. Ғали, Е.Н. Гладышева, Л.А. Квон және т.б. еңбектерінің ғылыми бағасы жоғары. Соның ішінде, көші-қон үдерістері мен Қазақстан халқының ұлттық құрамының қалыптасуы зерттеу нысаны болған

алғашқы еңбектер қатарына жататын Е.Н. Гладышеваның мақаласында қазақ жерін көші-қоншылармен, еңбек ресурстарымен толтырған көші-қон үдерісінің көпұлттануға тигізген әсері таптық тұрғыдан оңбағаланады [Каржаубаева А.И.,2009, 29 б].

Қазақстан репатриация проблемасымен тек қана Егемендік алғаннан кейін кең етек жая бастады.Шетелдегі қазақтардың жалпы саны 5,5 млн. адам болса, олардың негізгі бөлігі Қытай, Моңғолия, Түркия, Иран сол сияқты Ресей мен Өзбекстанда және басқа елде де тұрады. 1991-1995 жылдар ішінде Республикаға 137 919 адам келсе, оның жартысынан көбі 69 819 адам немесе 56 % жақын шетелдерден негізінен алғанда Ресей, Украина, Тәжікстан, Балтық елдері мен Кавказдан көшіп келді. Қазақтардың 49,4 % алыс шетелдерден келді. Моңғолиядан 61 040, Ираннан – 4 372, Түркиядан – 2 007, Қытайдан – 443, Ауғанстаннан – 18 адам оралды.

1991-1994 жылдары Монғолиядан Қазақстанға 10 461 отбасы, 54 201 адам қоныс аударды. Монғолиядан қоныс аударған қазақтар әрбір облысқа келген жанұя, адам санына қарай: Шығыс Қазақстан, Семей, Павлодар, Көкшетау, Жезқазған, Талдықорған, Ақмола, Алматы, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Қарағанды, Батыс Қазақстан облыстарына орналасқан. Осыған байланысты облыстарда көші-қон басқармалары құрылған [Қиянатұлы З.,2007,155-160бб].

1989-98 жж. тұрақты тұруға келген көшіп келушілердің айтарлықтай бөлігі ұрпақты болу жасындағы адамдар (65,9 %). Олардың ішіндегі ширақтары 15-19 жастағылар (52,7 %). Республикадағы қазіргі көші-қон себептерінің ішінде басым рөл экономикалық факторларға тиесілі. Көші-қон легін қалыптастыруда әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың анықтаушы маңызы бар. Көшіп-қонушылар шоғырлануының үлкен деңгейі республикалық экономикалық дамыған өңірлерінде және қалаларда байқалады. 1999 ж. көшіп келу квотасына сәйкес ұйымдасқан түрде: Пәкістаннан – 95 отбасы (419 адам), Түркиядан – 32 отбасы (147 адам), Моңғолиядан 50 отбасы (195 адам), Иран Ислам Республикасынан – 18 отбасы (65 адам) көшіріліп әкелінді; өз бетінше ҚХР-нан – 20 отбасы (105 адам), Тәжікстанан – 10 отбасы (49 адам), Өзбекстанан – 45 отбасы (226 адам), Ауғанстаннан – 10 отбасы (59 адам) көшіп келді. Көшіп келу квотасына сәйкес оралмандардың отағасына 15 еселенген айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде, отбасының әрбір мүшесіне 10 еселенген есептік көрсеткіш мөлшерінде біржолға жәрдемақы төленді. Келген кезде барлық оралмандар тегін медициналық тексеруден өткізіліп, оларға қажетті көмек көрсетілді. Көбіне Қытай, Иран, Ауғанстаннан келген қазақтардың орыс тілін білмеуі олардың Қазақстан жерінде тез сіңісіп кетуіне кедергі жасайтын себептердің бірі [Иватова Л.М., Құрманбаева Ш.А., Мейірманов С.Т.,2006,11-196б].

1993-2002 жылдар аралығында Қытайдан Қазақстанға 856 отбасы (3 331 адам) қандастарымыз оралған. Қытайдан келген оралмандардың көші-коны мен интеграциясы жолындағы кедергілерді талдау барысында мына факторларды атауға болады: құжаттарды дер кезінде реттеп, алудағы қиындықтар, экономикалық проблемаларға байланысты бейімделу күрделілігі, тіл мен мәдени алшақтықтар. Қытайдың ішкі аймақтарынан тұрғылықты халықтардың Шыңжанға қоныстануының көбеюі, қазақтардың біртіндеп ассимиляцияға ұшырау қаупін күшейте түсуде. Шыңжан қазақтарының тарихи отанына оралуының қазіргі кезде бәсеңсуі, екі ел арасындағы азаматтық алу мен орнықталуда кездесетін қиыншылықтар, сондай-ақ алғашқы келген оралмандардың бейімделу кезеңінің кейбір сәтсіздіктері де әсер етуде.

1991-2001 жж. шетелдерден 52 487 отбасы – 215 224 қазақ көшіп келіп, қатарымызға қосылған. 2003 жылы квота бойынша Қазақстанға 5 мың отбасы; Өзбекстаннан – 4 096, Түркіменстаннан – 91, Қырғызстаннан – 10, Тәжікстаннан – 10 отбасы көшіріп алынды. Бір жылда осы мақсатқа бюджет қаржысынан бір миллиард теңгеден артық бөлініп оның 768 миллионы баспана алуға, әлеуметтік және транспортқа – 358 миллион жұмсалды [Тәтімов М.Б., 1993,73-б].

Көші-қон және демография агенттігінің мәліметтері бойынша 1991-2006 жылдар арасындағы шет елдерден келген оралмандардың жалпы саны 143 343 жанұя (565 757 адам). Мемлекет оралмандарға қажетті әлеуметтік көмек пен қолдау көрсетіп келеді. Қазіргі уақытта біржолғы жәрдемақыны, тұрғын үй алуға берілетін қаражатты, жол ақысы және жүк тасымалдау шығыстарының өтеміне берілетін қаржыны ескергенде, қомақты қаражат бөлінеді. Елімізде 14 оралмандарды уақытша орналастыру орталықтары жұмыс істейді. 2008 жылдан бастап Қарағанды, Шымкент қалаларында және Оңтүстік Қазақстан облысының Ақсукент ауылында оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталықтары жұмыс істей бастады. Орталықтарда іске асырылатын бейімдеу бағдарламалары құқықтық мәселелер бойынша консультация беруді, мемлекеттік тілді, оралманның қалауы бойынша – орыс тілін оқытуды, кәсіби даярлауды, қайта даярлауды және біліктілігін арттыруды көздейді. Шеттен келген отандастарымызды өздерінің ата-қонысына дұрыс орналастырған жөн және өз қара шаңырағына қайтқан бауырластарымыздың ата кәсіпке, ұлттық дәстүрге, дін мен тілге бейімділігін орынды пайдалана білсек, өз Отанына қайтқан репатрианттардың Қазақстанға құт-береке алып келері сөзсіз.

Көші-қон және демография агенттігінің мәліметтері бойынша 1991 мен 2004 жылдың сәуір айының аралығында Қазақстанға оралмандар-

дың 83 936 отбасы немесе 322 432 адам келген. Олардың 70 % ТМД елдерінен келгендер. Өзбекстаннан 173 027 адам, Тәжікстаннан 10 705 адам, адам, Түркменстаннан 34 948 адам, Ресейден 13570 адам келген. Республика бойынша оралмандардың орналасуы біркелкі емес. Оралмандардың үштен бір бөлігі 30,48 % Оңтүстік Қазақстан, 15,3 % Маңғыстау, 12,79 % Алматы облыстарында орналасқан.

Оңтүстік Қазақстан облысы Көші-қон және демография агенттігінің мәліметі бойынша 1991-2002 жж. аралығында Оңтүстік Қазақстан облысына көшіп келген оралмандар 17 653 жанұя (82 563 адам). Тәжікстаннан келген алғашқы оралмандардың көбісі Махтаарал, Шардара, Сарыағаш аудандары мен Шымкент қаласында орналасқан. Шымкент қаласының Самал-2 ықшам ауданында Тәжікстаннан келген 14 жанұяға үй салуға жер телімдері беріліп, уақытша тұратын вагондармен қамтамасыз етілді. Сарыағаш ауданының көші-қон және демография бөлімі мәліметі бойынша ауданға 1992-2002 жж. аралығында 5 133 жанұя (30 188 адам) оралмандар келген. Келген оралман-дардың 80 % – ТМД елдерінен болса, 20 % – Иран ислам Республикасынан, Ауғанстаннан, Пәкістаннан, Монғолиядан, Түркиядан, Түркіменстаннан келгендер. Оралмандарды негізінен бір ауылда орналастыруға тырысқан. Ауғанстан, Пәкістаннан келгендер негізінен Сарыағаш қаласында, ал «Дастан» аулында Ираннан келген оралмандар орналасқан.

Марксистік терминологияны қолдана отырып, аймақтың экономикалық дамуы үшін белгілі бір өндірістік қатынастар аясында өндірісті дамыту қажет деп айтуға болады. Бұл үшін осы әрекетті жалғастыру мақсатында бір-бірімен байланысқа түсетін адамдар қажет. Бурдиенің пікірінше, әлеуметтік саланың агенттері арасындағы байланыс әлеуметтік кеңістікте жүреді, оның құрылымы агенттер арасында капиталдың әр түрлерінің біркелкі бөлінбеуімен сипатталады, осы салдар олардың арасындағы күрес құралы болып табылады. Бұл күрес белгілі бір қақтығыстармен бірге жүреді, олардың бейімделуін едәуір қиындатады. Сол себепті, көші-қон ағындары жоғары болатын аймақтарда әлеуметтік шиеленістің өсуін арттырады.

Көші-қон процестері жағдайында әлеуметтік бейімделу имигранттарды қоғамның әлеуметтік-мәдени өміріне қосуға бағытталған әлеуметтік процестің ерекше түрі ретінде қарастырылады.

Көші-қон проблемаларын түсіндіруде әдетте үш негізгі фактор бар:

1) бюджет шығыстарына ауыртпалық, өйткені иммигранттар қоғамдық тауарлардың белгілі бір үлесіне үміткер;

2) экономикадағы жұмыс орындарының саны шектеулі, бұл ретте келушілер жергілікті тұрғындардың жұмысыннан айырады деген сенім;

3) тікелей әлеуметтік-мәдени айырмашылықтар. Келушілер сыртқы түр келбеті жағынан, мәдениеті жағынан ерекшеленеді, көбіне қабылдаушы елдің тілін өте жақсы біле білмейді. Көптеген дамыған елдерде кеңінен таралған заңсыз иммиграция криминогендік ахуал мен әлеуметтік жанжалдардың шиеленісуіне алып келеді.

Т. Парсонс мінез-құлық бейімдеу стандарттарын «Мен» немесе «ұжым» мотивтерін пайдаланады. Атап айтқанда, Т.Парсонныңқұрылымдық және функционалдық талдауы. Мұнда қоғамдағықызметтің сол қоғамның өзінің талаптарына жауабыболып табылады , яғни иммигранттардың жаңа әлеуметтік-мәдени ортасына жауап, әлеуметтік өзара әрекеттестіктің жаңа формаларын тудырады.

Қазақстандық авторлар Садырова М. және Амитов С. жаңа экологиялық жағдайларға бейімделу тұрғысынан әлеуметтік бейімделуді қарастырады [Парсонс Т.,2012, 800 б]. Этникалық иммигранттардың қазіргі қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік бейімделуіне әлеуметтік зерттеулер жүргізілді, осы әлеуметтік топтың қазақстандық қоғамға сәтті интеграциялану процесіне әсер ететін факторлар анықталды. Авторлар сонымен қатар иммигрант балалардың заманауи қазақстандық білім беру жүйесінде тілдік бейімделуінқарастырады, бұл ретте мектепте оқитын осы балаларды анықтау қиын екенін көрсетеді.

Тілдік және әлеуметтік интеграция мәселелері иммигранттардың бейімделу процесін қиындатады. Алыс және жақын шетелден келген отандастарымыздың жергілікті ортаға енуіне кедергі келтіретін үлкен мәселе – орыс тілі мен қазақ әліпбиі. Мысалы, Өзбекстан және Түркіменстан келген иммигранттар Латын алфавитінің пайдалана отырып оқу мен жазуды үйренді, және Түркіменстаннан келген иммигранттардың көбісі орыс тілін мүлдем білмейді. Қытайдан келген имигранттар араб алфавитінде негізделген ежелгі қазақ алфавитін қолданады, сондықтанда олар да орыс тілін білмейді . Ал Моңғолия және Ресей иммигранттары кирилл алфавитін қолданады және орыс тілін түсінеді, Міне осы имигрантардың тілдік ортаға бейімделуі әлдеқайда оңай жүзеге асады.

Иммигранттардың бейімделуінің екі негізгі компоненті бар: психологиялық және әлеуметтік-мәдени. Психологиялық бейімделу, ең бірінші-ден иммигрантың келген жаңа мемлекеттегі өмір қанағаттану дәрежесіне байланысты. Әлеуметтік бейімделу белгілі бір дағдыларды игерумен және иммигранттардың белгілі бір қоғамның жаңа әлеуметтік жүйесіне интеграциялануымен байланысты, бұл өз кезегінде жаңа мәдени нормаларды игеру және нәтижесінде оларды қабылдауды білдіреді.

Қазіргі әдебиетте иммиграцияның бірнеше түрлері және имигранттардың жаңа ортаға бейімделуі қарастырылған [Нысанбаев А., 2015,352-б] .

1. Имигранттардың туған елінен кетуге мәжбүр еткен факторларды анықтауға баса назар аударылады. Осыған байланысты төрт негізгі түрлер бөлінеді: ерікті иммигранттар, босқындар, пана іздеушілер және уақытша тұрғындар. Түрлеріне қарамастан, олардың барлығы қабылдаушы қоғамға интеграциялануы керек.

2. Иммигранттар мен мемлекет резиденттері арасындағы мәдени қашықтықты анықтау: ол қаншалықты аз болса, иммигранттың қоғамға енуі оңайырақ болатыны анық. Мәселен, посткеңестік кеңістіктегі елдердің бір республикадан екіншісіне сапар шеккен азаматтары үшін мәдени қашықтықты жүріп өту, айталық, Еуропаға немесе Америка құрлығына барғаннан гөрі әлдеқайда жеңілірек.

3. Жұмыспен қамту контексті маңызды рөл атқарады , яғни қабылдаушы қоғамда қалыптасқан иммигранттарға деген көзқарас, сондай-ақ қабылдаушы ел иммигранттарды өзінің қоғамдық ортасына кіріктіру үшін әдетте қолданатын әдістер. Бұл процестерді шартты түрде төрт кіші түрге бөлуге болады:

• ассимиляция-бұл қабылдаушы қоғамның көзқарасын сөзсіз қабылдау;

• интеграция-бұл донор ел мен реципиент елдің қоғамы көзқарастарының үйлесімін білдіреді;

• бөлу-яғни қабылдаушы қоғамның көзқарасын қабылдамау және өздерінің көзқарастарын сақтау;

• маргинализация- бір жағынан, жаңа көзқарастарды қабылдамауы екінші жағынан, өз көзқарастарын жоғалтуы.

Соңғы төртінші түр үлкен қауіп-қатерді тудырады, өйткені ол жанжалдың әлеуетін қамтиды және қоғамдағы бөліну процестерінің күшеюіне ықпал етеді.

4. Қабылдаушы қоғамның басқа елдер мен аймақтардан келген қонақтарға қатынасы ретінде түсінілетін иммиграциялық топтардың мәртебесі.

Көші–қон процесінде иммигранттардың бейімделу стратегиясы және олардың бейімделу кезеңінде кездесетін проблемалары өте маңызды. Жалпы айтқанда, иммигранттардың қабылдаушы мемлекеттің әлеуметтік құрылымдарына бейімделу процесі оңай емес. Алайда бұл процесстің жүйелі түрде өтуі өте маңызды, өйткені қоғамның тұрақтылығы иммигранттардың қаншалықты бейімделгенінің нәтижелеріне байланысты болады. Қазіргі жағдайда иммигранттардың ағыны сөзсіз әрбір мемлекеттерді қамтиды. Бұл кезекте Қазақстан қоғамның қалыпты дамуы келген иммигранттардың бейімдеу стратегиясын қалай ойластыра алатындығына байланысты.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Арнайы баяндамашысы Франсуа Крепо [Біріккен Ұлттар Ұйымы, 2019, 15 б] иммиграциялық процестің көп бөлігін құрайтын еңбекші-имигранттар келесі критерийлерге байланысты әсіресе осал екеніне назар аударады :

- елге қайта оралушыларды қоспағанда (оралмандар), әлеуметтік қолдау жүйесінің жоқтығы;

- жергілікті мәдениет пен тілді, өзінің еңбек ету құқықтарын және және көші-қон туралы ұлттық заңдарды білмеу;

- заңды және әкімшілік жүйелерге қол жетімділігі шектеулі немесе тыйым салынған;

- құқықтық мәртебе немесе жұмыс берушілердің жұмыс орнынан кету бостандығын шектейтін қарыздары себебінен жұмыс пен жұмыс берушіге тәуелділік;

- отбасы мүшелерінің имигранттың жіберген ақша аударымдарына тәуелді болуы.

Қазақстандағы еңбек иммигранттарының жағдайының осалдығы олардың мәртебесінің белгісіздігімен одан әрі күшейе түсуде. Бір жағынан, жұмыс берушілер, делдалдар және құқық қорғау органдары өздерінің лауазымдарын пайдалану немесе қорқыту арқылы пайдаланады . Екінші жағынан, еңбекші-имигранттардың сот төрелігі мен әлеуметтік қызметтерге қол жетімділігі өте шектеулі, өйткені олар «заңсыз» болып саналады, сондықтан қылмыскерлер деп саналатын елде көрінуге қорқады.

БҰҰ анықтамасына сәйкес, «иммигрант - бұл азамат тұрып жатқан мемлекетте азаматтығы жоқ, бірақ келуінің мақсаты білім алу, жұмыс, баспана алу немесе отбасына қосылу және оның өтініші бойынша оң шешім қабылдаған адам». Соңғы бірнеше онжылдықтар бұрын-соңды болмаған көші-қон деңгейімен сипатталды. БҰҰ мәліметтері бойынша 1965 жылдан бастап 2000 жылға дейін халықаралық мигранттардың саны 75,2 млн-нан 175,0 млн-ға дейін өсті, яғни. екі еседен көп. Бүгінгі таңда әлемдегі әрбір 35-адам иммигрант болып табылады [Аня Рудигер, Сара Спенсер,2003,17-196б]. БҰҰ сарапшыларының пікірінше, тіпті «халықтардың жаһандық көші-қоны» басталды деп есептейді. Көші-қон ағындарының күрт артуытөмендегідей процестермен айқындалады: экономикалық жаһандану, жұмыс күші артық мемлекеттерден жұмыс күші жетіспейтін мемлекеттерге қозғалуын ынталандыратын процестер, дамыған елдердегі демографиялық құлдырау және халықтың қартаюы, әскери қақтығыстардан, әлеуметтік және саяси апаттардан қашқан босқындардың жаппай қозғалысы.Халықаралық мигранттардың негізгі жеткізушісі дамушы елдер болып табылады , және негізгі бағыттары сөзсіз дамыған елдер қатары.

Статистика бойынша шетел мамандарының саны жылдан-жылға өсіп келе жатқанын байқаймыз. Шетелдік жұмыс күшінің Қазақстандағы үлесі бойынша Түркия, Қытай, Ұлыбритания, Индия, Италия және Ресей мемлекеттері көшбасшы болып табылады. Бұл мемлекеттердің үлесіне бүгінгі күндері жалпы ресми шақырылған жұмыс күшінің 60%-70% пайызын құрайды. Мәселеге

үңілсек, шетел мамандарының (жұмысшы күштерінің) басым көпшілігі құрылыс салаларында (2011 жылғы дағдарысқа дейін 43477-ні құраған), тау-кен өнеркәсіптерінде (2011 жылы 5444 адам) жұмыс атқарады екен. Келуші мамандардың басым көпшілігі инженер мамандықтарының иелері. Яғни, қара жұмысшы емес. Дамушы біздің мемлекет үшін мамандардың келуі өте маңызды болып табылады.

2011 жылы «Стратегия» зерттеу орталығы жүргізген әлеуметтік зерттеуге көз жүгіртер болсақ. Бұл зерттеуде, «Шетелден жұмыс күшін тартуға қайлай қарайсыз?» деген сұраққа респондеттердің 30% ғана қолдаған. Сұралғандардың 57% бұл бағытты «дұрыс емес» деп бағалаған. Ал, қалған 13% жауап беруге қиналған. Бұл – Қазақстан Республикасының азаматтарының пікірі. Бірлікті ту еткен Қазақстан үшін ел азаматтарына шетелдік жұмыс күшінің мән-маңыздылығын түсіндірген дұрыс деп ойлаймын. Ал шетел мигранттарын біліміне, мамандығына, жалпы адамдық капиталына қарай шақыруды қолдаған респонденттер 55%; қарсы болғандар 23%; жалпы үлестің 22% жауап беруге қиналған [Тәтімов М.Б., 2005,83-88б). Мұндай жағдайды мемлекет ескеруі тиіс.

Ата заңымызда Қазақстан Республикасының азаматтары көшіп-қонуға ерікті, құқылы деп жазылған [Шаймерденова Г., 2008, 31-б]. Егер азаматтардың тұрғылықты мекенінде жұмысы болмаса, отбасының, балаларының болашағын жоспарлау қиындық туғызатын болса, өзіне ыңғайлы жерге көшетіні әлемдік тәжірибеден белгілі. Миграция заңдылығы бойынша миграцияға ең ақылды, еңбекке қабілетті адамдар түседі. Демек белгілі бір аймақтан білімді, интелектуалды һәм еңбекқор азамат өзге аймаққа кетіп жатса, сол аймақ үлкен капиталдан айырылды деген сөз. Осы мәселелерге әлеуметтанушылардың жүргізген зерттеуіне зер салсақ, соңғы уақытта ел азаматтарының басым көпшілігі ешқайда көшкілері келмейтіндіктерін айтқан. Ал статистика агентігінің мәлеметіне сүйенсек 2006 жылы 386247 адам ішкі миграцияға қатысқан болса, 2011 жылы 406251 адам қатысқан [Тәтімов М.Б.,2010, 19-б]. Енді сол социологиялық зерттеуге назар аударсақ. Алғашқы және негізгі сұрақ «өзіңіздің тұрақты мекенінізді ауыстырғыныз келе ме?» болды. Осыдан алынған ақпарат бойынша халықтың басым бөлігі, яғни 73% ешқайда көшкісі келмейтінің айтқан. 2004 жылы ешқайда көшкісі келмейтін тұрғындардың саны 58% болған. Сұралғандардың төрттен бір бөлігі (23%) әр түрлі деңгейде (көшкім келеді бірақ, қашан білмеймін, көшкім келеді, бірақ, анығында көше аламын ба?) өздерінің тұрақты мекенін ауыстырғысы келеді екен. Жалпы пайыздық көрсеткіштердің 4% өзге жерге тұрақты түрде көшуге дайын екендігін айтқан. Мен бұл сұраққа жауап беруге қиналамын деген азаматтар 4% құраған. Тұрғындар нақты қайда көшкісі келетінін білу үшін «Сіз қайда көшкіңіз келеді?» деген сұраққа сұралған 23% ел азаматтарының 25% «Ресей» деп көрсеткен. Басым көпшілігі Қазақстанның түрлі өңірлеріне көшкенді жөн санайды екен (47%). Жауап берушілердің 11% Еуропа және өзге шетелдерге көшкенді қалайтындықтарын айтқан [Биекенов К., Садырова М.,2006, 17-б].

Зерттеу барысында респонденттерге әр түрлі санаттағы көшіп келуші мигранттарға көзқарасы қандай екендігі сұралған. Нәтижесінде жаңадан келген мигранттарға жылы шырайлылық танытқандардың пайыздық үлесі 50% жетпеген. Яғни, респонденттердің 48% ішкі миграция қатысушыларына лоялъдылық танытса, сұралушылардың 47% сырттан келетін кәсіби жұмыс күшін дұрыс деп жауап берген. Бүгінде өте өзекті болып отырған этникалық қазақтар мәселесі назар аударуды қажет етеді. Респонденттердің 48% оралмандардың келуін дұрыс деп тауып, қолдау көрсетсе, қалғаны негативті көзқарас танытқан (аталған мәселе оралмандардың адаптациясына кедергі факторлардың бірі болуы мүмкін). Жалпы сұралушыларды этникалық жағынан алғанда қазақ ұлтының мигранттарға позитивті қарайтындығы сұрау нәтижесінде анық болған.

Иммигранттар үшін ең үздік мемлекеттердің тізімін Американдық Boston Globe басылымы US News and World Report рейтингінде жариялады. Басылымның ақпаратына сай, Қазақстан иммигранттар үшін үздік мемлекеттер қатарында 46 орынды иеленген. Сонымен қатар, рейтингте тек үздік мемлекеттер ғана емес, нашар мемлекеттердің де тізімі жарияланған. Басылым Америка туралы "АҚШ иммигранттар үшін үздік елдер қатарында бар болғаны 7 орынды иеленді"деп жазған. US News and World Report рейтингінде 80 елдің экономикалық тұрақтылығы, табысының тепе-теңдігі, еңбек нарығы және бизнес-көшбастылар мен элита мүшелерінің берген есептері негізге алынған. Зерттеу жұмысының авторлары Дүниежүзілік банк пен БҰҰ-ның миграция саласындағы ақпараттарын қолданған. Зерттеу бойынша иммигранттар үшін ең үздік ел Швеция болды. Алғашқы ондыққа Канада, Швейцария, Австралия, Германия, Норвегия, АҚШ, Нидерланды, Финляндия және Дания кірген. Постсоветтік елдер арасында Ресей (24 орын), Украина (31 орын), Беларусь (38 орын), Қазақстан (46 орын), Латвия (56 орын) және Әзербайжан (61 орын) бар. Қазақстан рейтинг бойынша Венгрия, Хорватия және Чехия сынды еуропалық елдердің алдына шыққан [Козыбаев И.,2007,82-88б].

Әлемдік көші-қон саясатындағы нәтижелі тәжірибелердің бірі ретінде Европа одағының «маусымдық еңбек ету бағдарламасын» айтуға болады. Біліктілігі төмен маман үшін мүмкіндіктер шектеулі болғанымен Европалық Одаққа заңды имигранттар үшін маусымдық имиграция маңызды ерекшелік болып табылады. Европа-

лық Одаққа мүше елдер, әлемнің басқа елдері сияқты, көбінесе ауыл шаруашылығы, қонақжайлылық және туризм сияқты салалардағы еңбек қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін басқа мемлекеттердің жұмысшыларына жүгінеді. Кейбір Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттер (мысалы Германия) Еуропалық Одақтың басқа бөліктерінен маусымдық жұмысшыларды жалдаса, ал көбінесе қалғандары негізінен тарихи, экономикалық немесе мәдени байланыстары үшінші әлем елдерінің еңбек имигрантарына жүгінеді. Еуропалық Комиссияның жұмысшыларға арналған маусымдық бағдарламаны жасау үшін ондаған жылдар бойы түзету мен өзгертулер енгізе отырып, жасау арқылы көптеген жетістіктерге ие болып отыр. Комиссия маусымдық жұмысшыларды жалдаудың жалпы стандарттарын жасау арқылы жылдар бойы имигранттардың кездесетін жұмысшыларды қанау, заңсыз визалар және тағы басқа проблемаларды алдын алуға тырысты. Осы бағдарламаны пайдалану мемлекет экономикасына, имигрантқа және жұмыс берушіге де ұтымды. Яғни үш жақты пайдалы әрі құқықтық нормалармен кепілдерілген, адамзаттың биік өркениетін көрсететін заманауи бағдарлама. Маусымдық еңбек ету бағдаламасы – кадрларды іріктеудің ашық және стандартталған процедураларының болуы, жұмыс берушінің талаптарына сай керек маманды таңдап алуы, жұмысшыны қорғаудың кеңейтілген мониторингінің болуы, визаны асыра пайдалануды болдырмау, құқық бұзушылықтың алдын алу сияқты істерді қамтиды.

Мемлекеттің көші-қон саясатының негізі — жұмыс күшінің елден шығуын; шетелде болуын; отанына қайтуын — қамтитын эмиграциялық циклдың үш фазасын реттеу болып табылады. Іс жүзінде бұндай реттеу төмендегі ұстанымдарды сақтаудан тұрады:

- жұмысшылардың қозғалыс еркіндігі мен жұмысқа орналасу құқығын қамтамасыз ету;
- мигранттардың отанына қайтуына кепілдік беру;
- еңбекші мигранттардың валюталық ақша аударымдарының елге келуін және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету;
- мамандықтарына сұраныс жоқ жұмысшыларды шетелге жіберу арқылы жұмыссыздықты азайтуды қолдау;
- экономиканың жұмыс күшіне деген сұранысы қанағаттандырылмаған секторларында жұмыс істейтіндердің елден кетуін шектеу;
- халық шаруашылығын дамытуға қажетті мамандықтарды шетелде игерген репатрианттарды қабылдау арқылы ішкі еңбек нарығын жетілдіру;
- еңбекші эмигранттарға әлеуметтік кепілдіктер беру.

Мигранттардың санының көбеюі оларға жаңа сапалық сипат береді, өздері шыққан елдердің ғаламдасу үдерісінің шеңберіне енуіне көмектесуші байланыстырушы буынға айналдырады. Соның ішінде иммиграция сыртқы сауданы жандандырады. Батыс ғалымдарының мәліметтеріне сәйкес, мысалы, АҚШ-тағы иммигранттардың санының 10%-ға өсуі экспортты 4,7%-ке, импортты – 8,3%-ке ұлғайтады[19](Франсуа Крепо, 2014ж.,35-б).

Елімізде заңсыз миграция шешімін таппай отырған мәселе болып табылады. Қазақстанда заңсыз жүрген мигранттардың саны бейресми ақпараттар бойынша бір миллионнан асып жығылады. Аталған сан одан да көп болуы әбден мүмкін. ҚР «Ұлттық қауіпсіздік туралы» Заңында: «Миграция ағымының бақылаудан, реттеуден шығып кетуі ұлттық қауіпсіздікке төнуі мүмкін қатер» екендігі жазылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлем тарихында миграция әсерінен тұтастай ұлттарды «қыспаққа» алып жаңа мемлекеттердің құрылғанын, белгілі бір титулды ұлттардың өз мемлекетінде үлес салмағы азайып, орнына өзге ұлттар басып алғанын факт келтірмей-ақ білеміз. Ал біздің мемлекеттің адамдық ресурсы мен көрші мемлекеттердің адамдық ресурсын салыстырып қарағанда, біздің мемлекет үшін миграциялық саясатты мықтап қолға алу керек екендігі түсінікті. Мемлекет үшін ондай қауіп болмағанның өзінде заңсыз мигранттар саяси тұрақтылықты бұзуға (Франция, Италия тәжірибелері), қылмыстың өсуіне, жергілікті халық пен мигранттар қайшылығын туғызуға, маргинал топтардың пайда болуына, ұлттық еңбек нарығындағы дисбалансты бұзуға т.б. проблемаларға алып келетін топ екендігін ғалымдардың зерттеулері мен халықаралық тәжірибе көрсетіп отыр.

Иммигранттардың қазақстандық қоғамға кіруі, қабылдаушы мемлекеттің кез-келген қоғамындағыдай, өте қиын, сондықтан бұл процестің күшеюі көбіне биліктің елге келетін көші-қон ағындарына қатысты теңгерімді саясатына байланысты. Жақсы бейімделуге және иммигранттар мәселесін шешуге ықпал ететін процестердің бірі – иммигранттар үшін бейімделу стратегиясын құру және жүзеге асыру. Мұндай іс-шараларды өткізудің көп тәжірибесі жоқ Қазақстан иммигранттардың бірқатар мәселелерін шешу үшін халықаралық қоғамдастықтың, оның ішінде Европа елдерінің атап айтқанда Германия, Ұлыбритания және Австралия, Жаңа Зеландия сияқты көші-қон саясатын белсенді жүргізіп жатқан елдердің бай тәжірибесін мұқият зерделеуі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мажитов С.Ф. Формирование исторического сознания в Республике Казахстан: реалии и перспективы // Современное состояние и перспективы развития исторической науки Казахстана и России: Сборник материалов международной научно-практической конференции (2008ж). – Алматы: Тарих тағлымы, 81-бет;
2. Шонанұлы Т. «Жер тағдыры – ел тағдыры» 2-басылуы. – Алматы: Жазушы, 2008жыл, 224-бет;
3. Бокейхан А. «Исторические судьбы казахского края и культурные его успехи» Таңдамалы. – Алматы, 2005жыл, 28-бет;
4. Смаилов А. «Миграция населения Республики Казахстан». Алматы 2000 жыл, 130-бет;
5. Асылбеков М.Х., Козина В.В. «Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета» – Алматы: Тарих тағылымы, 2010жыл 37-бет;
6. Каржаубаева А.И. «Роль миграционных процессов в формировании современного населения» – Алматы, 2009жыл, 29-бет;
7. Қиянатұлы З. «Монғолиядағы қазақтар» – Алматы: ДҚҚ, 2007жыл. 2-кітап. 155-160 бб;
8. Иватова Л.М., Құрманбаева Ш.А., Мейірманов С.Т. «Қазақстан Республикасындағы миграциялық процестер және саясат». Алматы, Қарасай 2006жыл 11-99 бб;
9. Тәтімов М.Б. «Қазақ әлемі. Қазақтың саны қанша» – Алматы: Атамұра, 1993 жыл 73-бет;
10. Парсонс Т., әлеуметтік әрекеттің құрылымы . Академиялық жоба., 2012жыл. 800-б.;
11. Нысанбаев А. Еуразиялық интеграция жүйесіндегі қазақ диаспорасы. Қазақ диаспорасы: бүгіні мен болашағы, Астана: Елорда . 2015жыл, 352-б;
12. Біріккен Ұлттар Ұйымы, Экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаменті, тұрғындар бөлімі (2019). Халықаралық көші-қон 2019жыл, 15-б;
13. Аня Рудигер, Сара Спенсер, «Иммигранттардың экономикалық және әлеуметтік аспектілері» зерттеу жұмысы, Брюссель, 2003 жыл, 17-196б;
14. Тәтімов М.Б. «Демография – халықтану» – Алматы: Қазақстан, 2005. – 83-88-бб;
15. Шаймерденова Г. «Миграция и развития международных отношений» // мысль, 2008 жыл, 31-бет;
16. Тәтімов М.Б. «Тарыдай шашылған, селеудей сиреген қайран қазақ!». Қазақ әдебиеті, ақпан 2010 жыл, 19-бет;
17. Биекенов К., Садырова М. «Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі» 2006жыл 17-бет;
18. Козыбаев И. «О репатриации казахов» // Analytic – 2007. № 17, 82-886б;
19. Мигранттардың адам құқықтары жөніндегі арнайы баяндамашысының есебі, Франсуа Крепо , Мигранттарды еңбекпен пайдалану, 3 сәуір 2014 ж., 35-бет; [http://www.ohchr.org/Documents/Issues/SRMigrants/A.HRC.26.35.pdf]

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫ
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА
ECONOMIC SCIENCE

МОВКЕБАЕВА ГАЛИЯ АХМЕТВАЛИЕВНА
доктор исторических наук, профессор
Кафедры международных отношений и мировой экономики
Казахского национального университета имени аль-Фараби

БИМАГАМБЕТОВА ЖИБЕК ТОБУЛБАЕВНА
кандидат филологических наук, доцент
Кафедры дипломатического перевода
Факультета международных отношений
Казахского национального университета имени аль Фараби

ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СТРАН ЕАЭС И ЕС В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Түйін. Зерттеудің маңызды міндеті екі одақты жақындастыруды қарастыру, сондай-ақ осы бірлестіктердің бірінде тұрмайтын серіктестермен қарым-қатынас құру бойынша ЕО және ЕАЭО мүмкін болатын келіспеушіліктерін талдау болып табылады. ЕО мен ЕАЭО арасындағы әріптестік туралы мүмкін болатын келісімді құрылымдау кезінде Тараптар олардың сауда жүйелерінің ықпал ету мәселесін және ЕАЭО мен ЕО елдерінің энергетикалық саясатының жай-күйімен келісімді пысықтау қажет. Мақалада ЕАЭО мен ЕО арасында ортақ экономикалық және гуманитарлық кеңістік құру идеясын жүзеге асыру мәселелері қарастырылған. Энергетика саласындағы Шартқа сәйкес ЕАЭО-ның әрбір елінің ЕО-мен ынтымақтастығының нәтижелері шығарылды. Жекелеген мәселелер бойынша алшақтықтарға қарамастан, ЕО-ның энергетика саласындағы позициясы барынша монолитті болады. Мысал ретінде Еуропалық комиссия әзірлеген Тұрақты энергетикалық одақты құру стратегиясын — ЕО-ға газ жеткізу көздерін, жеткізушілерді және бағыттарын әр тараптандыруды қамтамасыз етуге бағытталған құжатты келтіруге болады.

Түйінді сөздер: энергетикалық ынтымақтастық, энергетикалық қауіпсіздік, Еуразиялық экономикалық одақ, ЕАЭО, Еуропалық Одақ, ЕО, интеграция, энергия ресурстары.

Резюме. Важной задачей исследования заключается в рассмотрении сближения двух союзов, а также анализа возможных разногласий ЕС и ЕАЭС по выстраиванию отношений с партнерами, не состоящими в одном из этих объединений. При структурировании возможного соглашения о партнерстве между ЕС и ЕАЭС, сторонам крайне необходимо проработать вопрос влияния их торговых систем и соглашения состоянием энергетической политики стран ЕАЭС и ЕС. В статье рассмотрены вопросы реализации идеи создания общего экономического и гуманитарного пространства между ЕАЭС и ЕС. Подведены результаты сотрудничества каждой страны ЕАЭС с ЕС, согласно договора в энергетической отрасли. Несмотря на расхождения по отдельным вопросам, позиция ЕС в энергетической сфере будет все более монолитной. В качестве примера можно привести разработанную Европейской комиссией Стратегию создания устойчивого энергетического союза — документа, направленного на обеспечение диверсификации источников, поставщиков и маршрутов поставки газа в ЕС. Это самым серьезным образом повлияет на ЕАЭС, где энергетические компании занимают заметное место в экономике и обеспечивают существенную долю экспортной выручки.

Ключевые слова: энергетическое сотрудничество, энергетическая безопасность, Евразийский экономический союз, ЕАЭС, Европейский Союз, ЕС, интеграция, энергоресурсы.

Summary. An important task of the study is to consider the convergence of the two unions, as well as to analyze possible differences between the EU and the EAEU in building relations with partners who are not members of one of these associations. When structuring a possible partnership agreement between

the EU and the EEU, the parties urgently need to work out the impact of their trade systems and the agreement on the energy policy of the EAEU and EU countries. The article deals with the implementation of the idea of creating a common economic and humanitarian space between the EAEU and the EU. The results of cooperation between each EAEU country with EU, according to the agreement in the energy sector have been summarized. Despite the differences on certain issues, the EU's position in the energy sector will become increasingly monolithic. As an example, the Strategy for creating a sustainable energy Union developed by the European Commission is a document aimed at ensuring the diversification of gas sources, suppliers and routes to the EU. This will have a major impact on the EAEU, where energy companies have a prominent place in the economy and provide a significant share of export revenue.

Key words: energy cooperation, energy security, Eurasian Economic Union, EAEU, European Union, EU, integration, energy resources.

ВВЕДЕНИЕ

Сотрудничество ЕАЭС и ЕС является частью стратегии в многовекторной внешней политике двух союзов. Согласно последним статистическим данным Евросоюз и Евразийский экономический союз в 2018 году стали самыми крупными торговыми, инвестиционными и технологическими партнерами.

Основной целью взаимодействия ЕАЭС и ЕС является создание единого экономического пространства от Атлантического до Тихого океана – зоны свободной торговли (ЗСТ). Рассмотреть идею создания общего экономического и гуманитарного пространства в январе 2014 г. предложил президент РФ Владимир Путин. В феврале 2014 г. это предложение было поддержано президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым.

В 2014г. Крым присоединился к России и отношения ухудшились со странами ЕС. В отношении Российской Федерации были введены санкции, а переговоры приостановлены.

В сентябре 2014 г. официальную поддержку выразил еврокомиссар по вопросам расширения ЕС и политики соседства ШтефанФюле. Но в феврале 2015 г. Ангела Меркель заявила, что она поддерживает возможное сотрудничество по ЗСТ, но в долгосрочной перспективе, и только после решения украинского вопроса. По прогнозам специалистов, заключение соглашения о ЗСТ может произойти в 2020-х гг.

Перспективы взаимодействия — членов ЕАЭС в сфере энергетики базировались по следующим направлениям:

• обеспечение эффективного функционирования общих рынков энергетических ресурсов

• формирование согласованной энергетической политики

• дальнейшее сближение, гармонизация национальных законодательств

• углубление сотрудничества в целях обеспечения энергетической безопасности

• содействие созданию евразийских сетей в сфере энергетики

• удовлетворение потребностей экономик и населения в энергоносителях за счет эффективного их использования при снижении нагрузки на окружающую среду

• развитие возобновляемых и альтернативных источников энергии

• расширение участия государств-членов в реализации проектов в сфере атомной энергетики

• частичная либерализация доступа к освоению природных ресурсов

• формирование единых сбытовых каналов

• совместное развитие и использование современных технологий по добыче и переработке ресурсов

• формирование совместной научной платформы для разработки и коммерциализации энергоэффективных технологий по увеличению глубины переработки энергоресурсов, для строительства объектов энергетической инфраструктуры с минимальными отрицательными последствиями для окружающей среды

• развитие транзитного потенциала, в том числе путем формирования транспортных коридоров, реализации совместных инфраструктурных проектов в целях транспортировки сырья и транзита продукции, а также стимулирования сферы соответствующих услуг[Мансуров Т.А., с.47].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Вопрос развития европейской интеграции со странами постсоветского пространства поднимался на разных этапах, однако взаимодействия на уровне «ЕС – национальное государство» не привело к положительным результатам.

Европейский союз (ЕС) — политико-экономическое интеграционное объединение европейских стран. ЕС создан в 1993 г. на основе европейских сообществ (1957-1993). В настоящее время объединяет 28 стран, общая территория которых 4,3 млн кв. км, а население – около 508,5 млн человек. Совокупный валовой внутренний продукт стран-членов по итогам 2015 г. – $15,9 трлн. Охватывает территорию более 20 млн кв. км с населением 182,7 млн человек. Совокупный валовой в ЕС – крупнейший торговый партнер ЕАЭС, который, в свою очередь, является четвертым по объему торговли партнером Евросоюза.

Евразийский экономический союз (ЕАЭС) – международное интеграционное экономи-

ческое объединение. Его участниками являются Россия, Белоруссия, Казахстан, Армения и Киргизия. Союз начал работу 1 января 2015 г. (заменил Евразийское экономическое сообщество – ЕврАзЭС, действовавшее в 2000-2014 гг.). В январе-ноябре 2015 г. этот показатель составил 260,2 млрд. долларов (184,3 – экспорт, 75,9 – импорт), а доля ЕС в товарообороте ЕАЭС – 49,13%, внутренний продукт стран-членов в январе-сентябре 2015 г. – $1,1 трлн.

ЕС – является крупнейшим партнером ЕАЭС и четвертым по объему торговли партнером Евросоюза. Общий товарооборот с ЕС вырос на 20%, а экспорт – на 29%, поэтому взаимодействие двух союзов было озвучено на заседании рабочей группы по созданию единого экономического пространства «от Лиссабона до Владивостока» и на 27-м заседании «Берлинского Евразийского клуба». Об этом в частности говорил и член коллегии (министр) по экономике и финансовой политике ЕЭК Тимур Жаксылыков. Он отметил, что «в условиях смены мировой экономической архитектуры» настало время придания исключительного значения активному развитию сотрудничества между двумя влиятельными структурами.

Касательно сотрудничества ЕС и ЕАЭС в энергетической сфере, важно понимать, что в ближайшем будущем на долю Евразийского континента будет приходиться более половины общего мирового спроса на электроэнергию, а потому он будет оказывать существенное влияние на развитие глобальной энергетики.

Ожидается, что, несмотря на расхождения по отдельным вопросам, позиция ЕС в энергетической сфере будет все более монолитной. В качестве примера можно привести разработанную Европейской комиссией. Стратегию создания устойчивого энергетического союза — документа, направленного на обеспечение диверсификации источников, поставщиков и маршрутов поставки газа в ЕС. Это самым серьезным образом повлияет на ЕАЭС, где энергетические компании занимают заметное место в экономике и обеспечивают существенную долю экспортной выручки. Далее спрос на электроэнергию будет, вероятно, снижаться, не в последнюю очередь благодаря росту эффективности энергопотребления и изменению климата[Винокуров, 2016, с.3].

На первый план по значимости для успеха национальных экономик вышло формирование ключевых организационных доминант, которые смогли бы полноценно участвовать в определении формата концентрации ключевых факторов конкурентоспособности России и других государств-членов ЕАЭС с учетом возможных новых участников интеграционного объединения в борьбе за обеспечение национальных и союзных экономических интересов в мировой экономике. Критическая неравновесность мировых финансовых и товарных рынков обусловила необходимость эффективной организации рыночного регулирования цен и координирования объемов поставок топливно-энергетических ресурсов для стран-экспортеров этих ресурсов. Особенно остро такая проблема стоит перед странами-экспортерами нефти и нефтепродуктов, а также природного и сжиженного газа, цена которых часто привязана к цене на нефть[Винокуров, 2016, с.4].

Тем не менее на сегодняшний день по-прежнему сохраняются объективные факторы географической близости и экономической взаимозависимости. Следовательно, рассмотрим, на какой качественный уровень страны ЕАЭС продвинулись в сотрудничестве с ЕС.

Россия- ЕС

На сегодняшний день, мы можем наблюдать взаимовыгодное сотрудничество с Евросоюзом, несмотря на имеющийся политико-экономический кризис. Так, по данным Федеральной таможенной службы РФ, в 2018 году объем оборота внешней торговли между Россией и ЕС вырос более чем на 19%. Отмечается, что экспорт в ЕС увеличился на 28%, а импорт в Россию – почти на 3%. В целом доля ЕС в общем торговом обороте России выросла в годовом выражении до 43%.

«Москва, сейчас находится на этапе глубокой переоценки ценностей в том, что касается евразийской интеграции. За последние 7-8 лет, а особенно в последние годы, Россия прошла путь от восприятия евразийского вектора своей политики как наиболее приоритетного, через позицию, что главное – решить вопросы в отношениях с Западом и прежде всего ЕС, а затем «все приложится», к вполне рациональному пониманию того, что отношения со странами евразийского пространства, динамизм развития этих отношений – есть ключ к достижению устойчивости диалога с ЕС и другими странами, в прошлом составлявшими «коллективный Запад». То есть одно не заменяет другое, но отношения внутри евразийского пространства – все-таки первичные.

Из этого и вырисовывается главная задача Москвы как интегрирующего элемента ЕАЭС – вывод Союза на новый качественный уровень, которым в современных условиях может быть только превращение его из торгового блока в инструмент новой реиндустриализации Евразии и средство формирования в пределах евразийского и сопряженных с ним экономических пространств самодостаточных инвестиционных циклов. Другого просто не дано в условиях современных трансформаций глобальной экономики» [Естафьев Д,, 2018, с.4].

КАЗАХСТАН – ЕС

Энергетика является основополагающим фактором сотрудничества Казахстана с Евросоюзом – обе стороны стремятся к энергетической безопасности, но понимают ее по-разному. Для Казахстана ЕС является основным экспортным рынком энергоресурсов, источником инвестиций и технологий. Для ЕС казахстанские нефть и уран являются наиболее ценными энергетическими ресурсами Центрально-Азиатского региона [Иванов Д.А,, 2017, с.1733].

Евросоюз является вторым крупнейшим торговым партнером Казахстана после России, по официальным данным, за 2018 год товарооборот составил около 49% от общего объема. Кроме того, РК в обороте ЕС – основной партнер в Центральной Азии.

На долю ЕС приходится более половины казахстанского внешнеторгового оборота. ЕС является вторым торговым партнером Казахстана после России. В свою очередь Казахстан входит в 30 крупнейших торговых партнеров ЕС (26 место). Тем не менее оно направлено на расширение сотрудничества во многих сферах деятельности и поднимает вопросы, которые могут возникать в двусторонних отношениях ЕС и любого государства — члена ЕАЭС [ЕС и ЕАЭС диалог, соглашение, 2016, с.29].

Фото akorda.kz

В связи с экономической рецессией, вызванной неблагоприятной эпидемиологической ситуацией Президент КазахстанаКасым-Жомарт-Токаев предлагает создавать новые региональные производственно-технологические цепочки для стран ЕАЭС. Согласно опросу американской компании S&P GlobalRatings, аналитик Макс Макгроу, оценивая макроэкономические показатели Казахстана, заявил о прогнозе «Стабильный». «Прогноз «Стабильный» по суверенным рейтингам отражает, что в ближайшие два года фискальные и внешнеэкономические показатели Казахстана останутся сильными [Серикпаев Д,, 2020, с.15].

БЕЛАРУСЬ- ЕС

ЕС занимает второе место в товарообороте Белоруссии, на его долю приходится более 30% белорусского экспорта и пятая часть импорта. Двусторонние отношения между Беларусью и ЕС в разные периоды представлялись по-разному. 60% экспорта приходится на нефть, добытую на своей территории, и нефтепродукты, вырабатываемые из российской нефти. Хотя в 1992 году отношения были установлены с позитивным настроем, впоследствии вплоть до недавнего времени они носили исключительно напряженный характер. Как ни странно, именно усиление интеграционных процессов в рамках ЕАЭС оживило интерес Евросоюза к Беларуси. На данном этапе ЕС занимает уверенное второе место в структуре товарооборота страны. На долю европейских стран приходится более 27% экспорта из Беларуси и 20% импорта.

Сегодня на Евросоюз приходится 50 % внешнего торгового оборота страны и 52 % инвестиций. Не в меньшей степени рынок ЕС важен и для Беларуси. Это государство пытается себя позиционировать как «экспортныйхаб» ЕАЭС. Интересно то, что к 2020 году руководство страны поставило цель добиться следующих пропорций во внешней торговле: 1/3 товарооборота страны должна приходиться на ЕАЭС, 1/3 – на рынок ЕС и 1/3 – на другие страны [Толстухина А., 2017, с.24].

Президент БелоруссииАлександр Лукашенкосчитает, что пока страны ЕАЭС не вышли на общие энергетические рынки, и в складывающейся кризисной ситуации, в том числе с пандемией, цена на природный газ должна быть более гибкой. Об этом он заявил во вторник на рабочей встрече членов Высшего Евразийского экономического совета в режиме видеоконференции. «В первую очередь это касается цен и расчетов за газ. Очевидно, что при таком резком изменении экономической конъюнктуры цена должна быть более адаптивной, а механизм расчетов – подъемным для потребителей». В условиях пандемии цена на природный газ должна быть более гибкой, заявил Лукашенко.

Он отметил, что страны вошли в кризис с нерешенным базовым для устойчивой работы экономики вопросом. «Это энергетика, цены на ресурсы и расчеты за них. Такая негибкость негативно влияет на всю цепочку формирования добавленной стоимости. А значит, подрывает устойчивость функционирования союза», – заявил глава государства [www.tass.ru от 14.04.2020].

АРМЕНИЯ- ЕС

Ключевым торговым партнером Армении является ЕС. Так, порядка 30 % внешней торговли Армении приходится на ЕС. Данное государство пользуется системой преференций GSP+, что позволяет ему экспортировать более 6 тыс. наи-

менований товаров собственного производства в страны Евросоюза по обнуленным или существенно уменьшенным таможенным пошлинам. ЕС — крупнейший торговый партнер Армении, на ЕС пришлось 29,9% экспорта и 24% импорта Армении. Кроме того,

В этой связи определенное беспокойство в Ереване вызывает санкционная война России и Запада и неясная перспектива во внешнеторговых отношениях. По мнению экспертов Армении, подобные конфликты не способствуют наращиванию экономического сотрудничества с внешними партнерами и являются препятствием экономическому развитию [Алексеенко Е., 2017, с.5].

Обратимся к энергетике, точнее — к атомной энергетике. «Соглашение о всеобъемлющем и расширенном партнерстве между Европейским союзом и Европейским сообществом по атомной энергии». По сути был подписан договор не только с Европейским союзом, но и с организацией Евроатом, включающий 28 членов. Согласно соглашению, Армения в будущем должна закрыть АЭС в Мецаморе, поэтому данный договор противоречит концепции развития атомной энергетики. «Закрытие и безопасный вывод из эксплуатации Мецаморской АЭС и скорейшее принятие с этой целью «дорожной карты» или плана действий, учитывающих необходимость замещения АЭС новыми мощностями, обеспечивающих энергетическую безопасность Республики Армения и условий для ее устойчивого развития».

В целом, формулировки статьи 42 соглашения имеют некоторую свободу интерпретаций, предоставляющую определенное пространство маневра и оставляющую надежду на осторожный оптимизм. Однако, чтобы не повторять тяжелые ошибки прошлого, и не совершать новые, круг этих вопросов постоянно должен быть в фокусе внимания как властей республики, так и аналитического сообщества Армении. А главное, необходимо остановить тенденции технологического и научного вырождения республики, возродить и укрепить традиции долгосрочного планирования, моделирования и прогнозирования. Круг этих вопросов должен быть введен в каждодневную повестку дня Евразийского экономического союза [10].

КИРГИЗИЯ- ЕС

Доля Евросоюза в товарообороте Киргизии составляет 6,8%. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Кыргызстаном и ЕС было подписано в 1995 году. Став членом ЕАЭС, Кыргызстан продолжает активное двустороннее сотрудничество с ЕС. Согласно статистике ЕС, общий товарооборот в 2018 году по сравнению с прошлым годом вырос почти в три раза. В рамках многолетней индикативной программы ЕС, рассчитанной на 2014–2020 гг., предусмотрено выделение Киргизии 184 млн. евро в виде грантов.

В стратегии Кыргызстана на 2013 – 2014 годы речь в основном идет о создании отраслевых региональных программ: сельское хозяйство, гидроэнергетика с проектами по созданию новых мощностей, горнодобывающая промышленность. Что касается евразийского интеграционного проекта, то акцент в указанном документе делается главным образом на трудовую миграцию. Если посмотреть на более поздние программы, то у Кыргызстана главная задача – решить вопрос с возвратными мигрантами, которые выдворены из стран союза за несоблюдение законодательства.

Согласно данным Минюста Кыргызской Республики, на сегодняшний день в энергетическом секторе страны насчитывается 12 малых ГЭС. При этом гидроэнергетический потенциал страны используется всего на 10%. Содействие со стороны ЕАЭС в реализации данного потенциала определенно будет фактором, влияющимна улучшение восприятия Евразийского экономического союза в среднесрочной перспективе. Гидроэнергетические ресурсы Кыргызской Республики состоят из 268 рек, 97 крупных каналов и 18 водохранилищ, потенциал которых составляет около 143 млрд кВтч ежегодной выработки электроэнергии. Гидроэнергетический потенциал малых рек и водотоков составляет порядка 58 млрд.кВтч в год, из которых республика использует менее 1%. С технической точки зрения в отрасли скрыты значительные возможности для развития ввиду того обстоятельства, что потенциал энергии стока средних и малых рек и водоемов освоен слабо.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, взаимодействие ЕАЭС и ЕС развивается на «перспективу». В.В. Путин в своем выступлении на заседании Высшего Евразийского экономического совета отметил, что Союз прошел этап становления и пополнился новыми членами. Сегодня Союз является одним из крупнейших объединений – более 182 млн. потребителей – и четко функционирует на основе универсальных норм и принципов ВТО. «И мы готовы и дальше придерживаться этих норм и принципов», – заверил помощник президента. На заседании лидеры стран ЕАЭС, как рассказал господин Ушаков, согласуют концепцию формирования к 2025 году общих рынков нефти и газа. Он добавил, что уже начата подготовка к либерализации электроэнергетического рынка. Также к 2025 году в ЕАЭС начнет функционировать единый финансовый рынок.

В вопросе сроков реализации проекта следует рассматривать долгосрочную перспективу. Представляется, что соглашение об углублении экономического сотрудничества и интеграции между ЕС и ЕАЭС может стать реальностью уже к середине 2020-х годов, но в случае с пандемией, она затянется и это станет системной зада-

чей для экспертов и политиков [http://www.eabr.org/r/research/centre/projectsCII].

Также важно отметить, что так как до сих пор Беларусь и Россия, несмотря на все успехи в отношениях с ЕС, в той или иной степени находятся под санкциями, а Армения и Кыргызстан в силу малого объема экономик не могут претендовать на позиции в ЕАЭС, то на данный момент Казахстан является неким медиатором между двумя блоками [Винокуров, ЕС и ЕАЭС, 2016, с.6].

Таким образом, как нетрудно заметить, именно система двусторонних связей, оформленная еще в середине 1990-х годов, определяет современный этап сотрудничества ЕС и стран ЕАЭС. Наша цель — систематическая теоретическая оценка различных вариантов экономической интеграции, дезинтеграции и различных способов экономического сотрудничества, в первую очередь на региональном уровне. Второй компонент носит прикладной характер. Он призван обеспечить выработку вариантов углубления сотрудничества между ЕС и ЕАЭС и подготовку экспертных разработок по отдельным вопросам[ЕС и ЕАЭС долгосрочный диалог 2016, с.31].

Статья выполнена в рамках грантового финансирования научных исследований на 2018-2020 гг. Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (№AP05135081 «Проблемы энергетической безопасности и формирование энергетической политики в ЕАЭС»)

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. МансуровТ.А. Создание общих рынков энергоресурсов Евразийского экономического союза. Общий электроэнергетический рынок союза //2013.С.47 Сайт ЕЭК. URL:http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Documents/Статья%20Т%20А%20Мансурова%20в%20Энергорынок.pdf
2. ВинокуровЕС и ЕАЭС: вектор развития отношений.-01.09.2016-С.6. https://regnum.ru/news/economy/2173129.html
3. ЕстафьевД. О пределах дрейфа Евросоюза и Евразийского экономического союза //- 22.10.2018 – С.4 Сайт: https://www.ritmeurasia.org/
4. Иванов Д.А. Роль энергетического фактора во взаимодействии Казахстана с Европейским союзом // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2017. – Т. 13, № 9. – С. 1731 – 1746. https://doi.org/10.24891/ni.13.9.1731
5. Европейский союз и Евразийский экономический союз: долгосрочный диалог и перспективы соглашения. — СПб.: ЦИИ ЕАБР, 2016 — С.29
6. Серикпаев Д. Выдержит ли экономика Казахстана последствия нефтяного кризиса, падение тенге и пандемию?//03.04.2020 –С.15 Сайт: Forbes.kz
7. Толстухина А.ЕАЭС к 2025: перспективы развития//»Международная жизнь»-12.09.2017 –С. 24 Сайт: https://russiancouncil.ru/
8. Сайт: www.tass.ru от 14.04.2020
9. Алексеенко Е. Армения в ЕАЭС к 2025 году// 15.06. 2017-С. 5 Сайт: www.rsmd.ru
10. http://soyuzinfo.am/2017/12/armeniya-i-energeticheskij-aspekt-evrazijskoj-integratsii/
11. http://www.eabr.org/r/research/centre/projectsCII/
12. Европейский союз и Евразийский экономический союз: долгосрочный диалог и перспективы соглашения. — СПб.: ЦИИ ЕАБР, 2016 — 40 с. С.31

ЕСҚАЛИЕВ МҰРАТ ЕСҚАЛИҰЛЫ
технология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

НҰРҒАЛИ ДИНАРАӘДІЛБАЙҚЫЗЫ
Информатика мамандығының 2 курс магистранты
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ҚАРАПАЙЫМ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДА КОМПЬЮТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. Бұл мақалада Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдістерді кең көлемде қолдануды қажет етеді. Күнделікіті сабақта компьютерді пайдалану-заман талабы. XXI ғасырда қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр.

Түйінді сөздер: цифр, модель, субъект, компьютер, математика, алгоритм.

Резюме. В этой статье рассматриваетсяпериод развития современной науки и техники требует широкого применения новых технологических подходов в образовательной сфере. Дневник использование компьютера на уроке-требования времени. Для удовлетворения потребностей общества в XXI веке в сфере образования предусматривается решение следующих задач.

Ключевые слова: цифра, модель, субъект, компьютер, математика, алгоритм.

Summary. This article discusses the period of development of modern science and technology requires the wide application of new technological approaches in the educational sphere. Diary using a computer in class is a time requirement. To meet the needs of society in the twenty-first century in the field of education, the following tasks are envisaged.

Keywords: figure, model, subject, computer, mathematics, algorithm.

Цифрлық технологияның өркендеуі және инженерлік зерттеулерге математикалық әдістердің кеңінен қолданылуы, сол сияқты электронды техникаларының көптеп шығарылуы, олардың сапасының жоғарылауы халық шаруашылығының көптеген саласында компьютерді кеңінен қолдануға әкелді.

Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдістерді кең көлемде қолдануды қажет етеді. Күнделікіті сабақта компьютерді пайдалану-заман талабы. XXI ғасырда қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр. Олар: білім сапасын көтеру, компьютерлендіру, интернет, компьютерлік желі электронды және телекоммуникация, электрондық оқулықтар даярлау. Бұлар оқушылардың қазіргі заман талабына сай білім алуына, танымдық белсенділігін арттыруға әсері мол.

Компьютер арқылы есептеу және ойлау жылдамдығы бірнеше миллион есе артып, ғылым мен техниканың күрделі есептерінің математикалық модельдерін жасауға мүмкіндік туды.

Компьютер арқылы тәжірибелік зор мәні бар есептерді шешу бірнеше сатыдан тұрады:

1) қарастырылып отырған құбылысты сипаттайтын көп параметрлердің ішінен ең негізгілерін бөліп алып, оларды байланыстыратын заңдылықтарды пайдалану арқылы физикалық модельдер жасау.

2) физикалық модельдерге сәйкес математикалық модельдер құру. Жоғарыда айтылған параметрлер арасындағы сандық қатыстарды математикалық формулалар арқылы жазу. Бұл қатыстар алгебралық, дифференциалдық немесе

интегралдық теңдеулер арқылы берілуі мүмкін. Математикалық модельдердің үлкен бір ерекшелігі – бір модельмен бірнеше құбылыстар сипатталауы мүмкін екендігінде.

3) математикалық модельдердің дұрыс құрылғандығына көз жеткізу. Мысалы, теңдеулердің шешімдерін табуға болатынын және оның физикалық мағынасы бар екендігін дәлелдеу.

4) математикалық модельдерді сипаттайтын теңдеулерді немесе басқа математикалық есептерді сандық шешудің дұрыс және тиімді әдістерін табу және оның алгоритмін құру.

5) алгоритмдердің бағдарламасын құрып, оны компьютер арқылы есептеу.

Көп жағдайда есептерді математикалық әдістер арқылы компьютерде дәл шешу мүмкін болмайды. Себебі, біріншіден, компьютерді пайдаланар алдында математикалық есептер шекті өлшемге келтіріледі. Шекті өлшемге келтіру, әдетте берілген есепті дискреттеу арқылы орындалады. Бұл жағдайда функцияның үзіліссіз аргументтері дискретті аргументтермен алмастырылады. Есеп дискреттелгеннен кейін оның есептеу алгоритмі құрылып, керекті математикалық және логикалық амалдарын компьютер арқылы қай тәртіпте орындалатыны көрсетіледі.

Ғылыми эксперименттердің пайымдауынша қазіргі кезде ақпарат сағатына 200 миллион сөз немесе 500 парақ бетке дейін тез жылдамдықпен өсіп отырады екен. Ал адам баласы осы уақыт ішінде орта есеппен 0,1 парақ бет ақпаратты меңгеріп, «өңдей» алады.

Ендеше, Н.Ш.Киверина ғалым айтқандай«адам баласына үлкен көлемді ақпаратты сақтай білетін, тез арада өңдей алатын және оны шапшаң жеткізе білетін қуатты құрал, яғни компьютер керек» [Н.Ш.Киверина].

Қазіргі заман табыстарының бірі – компьютерді ғылыми салаларында пайдалануға мүмкіндік туып отыр. Компьютерді педагогикалық процесте (оқыту мен оқуда) кеңінен пайдалануға болады. Сондай-ақ, компьютерді математиканы мектепте оқытқанда, оның ішінде есеп шығаруда пайдалану мәселесі мектеп мұғалімдерін де, зерттеушілерді де ойландыруда. Әсіресе, бұл математик мұғалімдерді де ойландырады, себебі компьютер математиканың тілі негізінде құралатын программа негізінде жұмыс істейді. Кез-келген есептің программасын құруға бола ма? Бұл сұрақтарға жауап беру үшін есеп деген не екенін түсінуіміз қажет. Есепті қалай шығару проблемасымен көптеген ғалымдар айналысты, әлі де айналысып жүр. Бұл проблемалар А.А.Столяр «Педагогика математика», Л.М.Фридман, Е.Н.Турецкий «Как научиться решать задачи», Ю.М.Колягиннің докторлық диссертациясы т.б. ғылыми зерттеулерде, еңбектерде кеңінен қаралған. «Есеп деген не? » дегенге анықтама беретін болсақ, мен Ю.М.Колягиннің анықтамасын берер едім.

Ю.М.Колягин бойынша (S,R) жүйесі қаралады, мұндағы S-субъект (адам), ал R-жиын, нақты немесе абстракты жүйе құрайды[Ю.М.Колягин].

Егер субъектке ең болмағанда бір элемент, оның құрылымы мен мазмұны белгілі болса, онда субъектке қатысы R жиын проблема болады, ал егер субъектке, R-жиыннан барлық элементтің құрылымы мен мазмұны белгілі болса, онда жүйе стандартты деп аталады.

Олай болса, R-жиынының шешілу проблемасы тікелей субъектке байланысты, яғни есеп шығарушыға. Адамға белгісіз элементті табу қажеттігі туғанда, R-жиынының құрылымы мен мазмұнынан – есеп туындайды. Субъект R-жиынымен бірігіп, оның проблемасын шешкенде, есептің жауабы шығады. Есеп шешілгенде субъект жүйені стандартқа жатқызады, ал R-жиын есептің анықталу облысы болады.

Сонымен, проблема мен есеп субъектсіз және R-жиынсыз құрылмайды.

Есеп екі түрде болады:

а) шешілетін есеп,

б) шешілмейтін есеп, проблема.

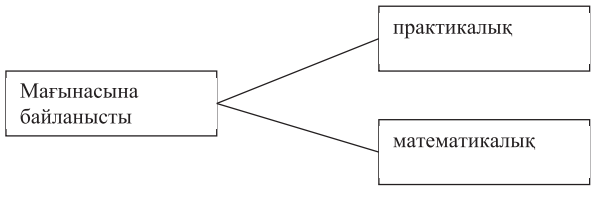
Біз педагогикалық процесте шешілетін, яғни алгоритмі белгілі есептерді, яғни белгілі алгоритмдерге келтірілетін есептерді қарастырамыз.

Математика курсында кездесетін есеп түрлері:

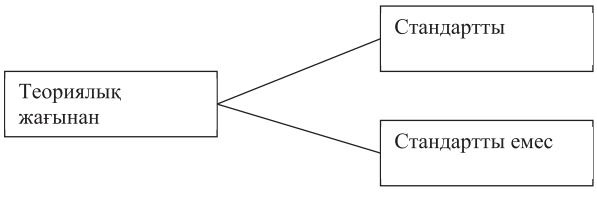
Ең болмағанда бір объект (мәселе) нақты өмірмен, яғни дайын емес алгоритмге байланысты болса, онда бұны практикалық есеп дейміз.

Барлық мәселе математикалық ториямен, яғни дайын алгоритмге байланысты болса, онда бұны математикалық есеп дейміз.

1.

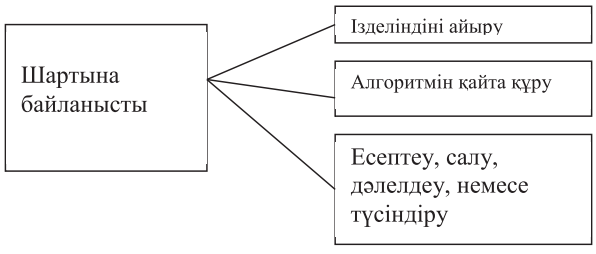
2.

Стандартты есеп деп- формула мен ережеге сүйеніп шығарылатын есепті (бұның өзі анықтама, теоремадан шыққан) айтамыз.

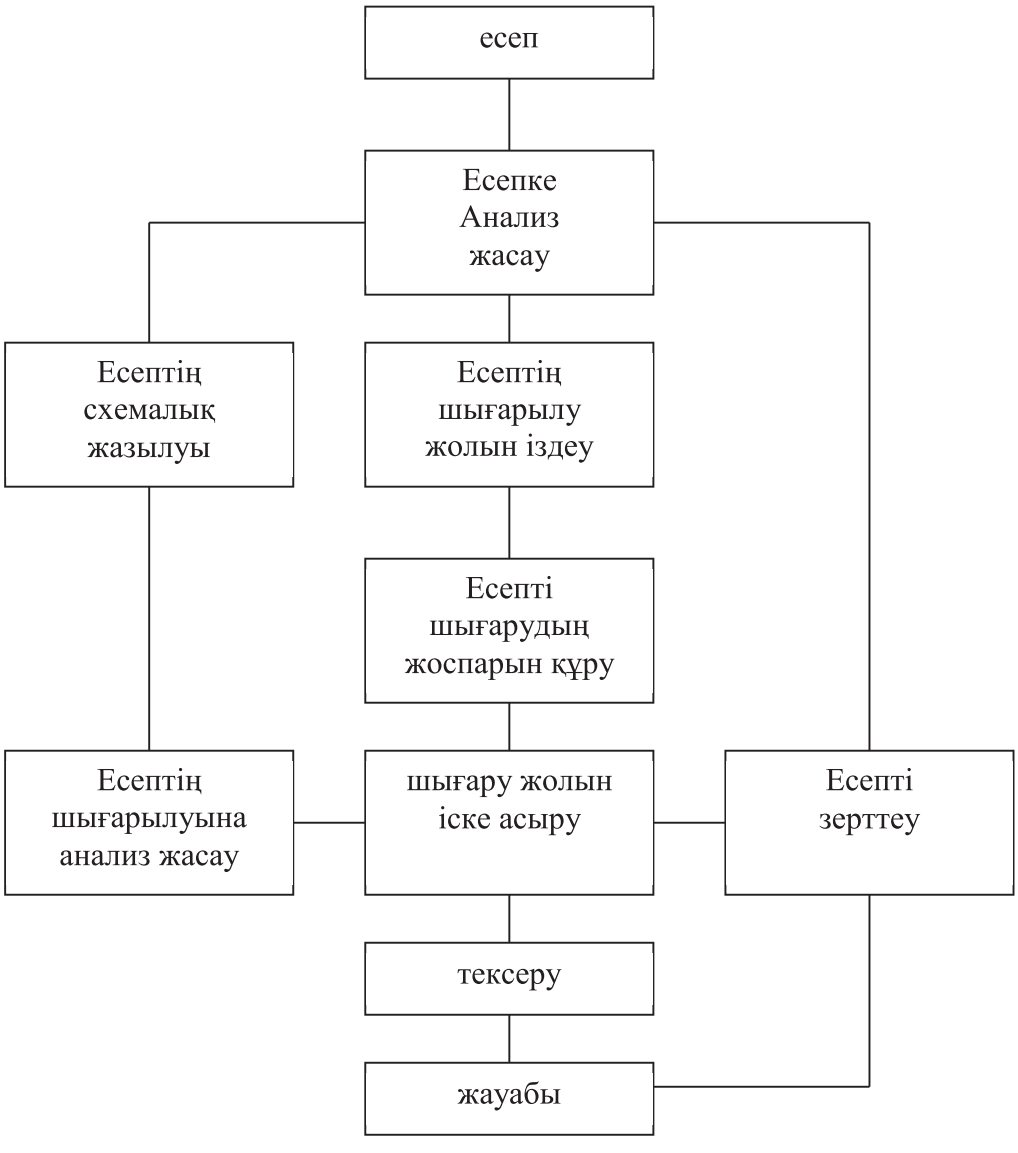
Стандартты емес есеп деп – математика курсында ортақ ереже мен анықтамаға сүйенбейтін, программа бойынша шығарылатын есепті айтамыз.

3.

1-схема

Есептің шығарылу процесі мына схема бойынша көрсетіледі:

2-схема

заңдылыққа бағынатынын біліп және кейбіреулерін адамзаттың игілігіне пайдалану үшін түрлендіріп әрекеттеніді, диалектикалық материализм көзқарасмен айтқанда **практика** дейміз осы әрекетті жүзеге асыру үшін түрлң әдістер керек. Әдістерді жасайтын-ғылым, соның бірі математика. Практиканың қолданылуын білудегі негізгі әдістер: эмпирикалық немесе сезімдік, тәжірибелік немесе эксперименттік, логикалық әдістер.

Бұндағы мақсат: теория мен практика араласса ғана-оқушы көзін математика мен информа-

Есеп құрылымы мен мазмұны бойынша да, шешілу әдістері бойынша да әр түрлі болады. Әрине есептерді оқылатын пәндер бойынша, олардың салалары бойынша топтауға болады. Дегенмен, мына мәселер белгілі, есепті:

- есептеу есебі;
- дәлелдеу есебі;
- салу есебі.

деп топтауға болады.

Біз осы көзқарасты ұсына отырып, құрылымы мен мазмұны жағынан өмірде, практикада кездесетін есептерді таңдап алдық. Өзімізді қоршап тұрған құбылыстарды зерттеп, олардың қандай

тиканың және есептеу техникасының бірін-бірі толықтыратындығы, себепті байланыстылығын көрсету оңайырақ соғады.

Әрі қазіргі заман, өзгеріс заманы. Математикалық білім беруді стандарттау кезеңі, нарықтық кезеңге көшу заманы. Ілімнің тиімділігін арттыру заманы. Білімді деңгейлеп беру заманы, демократия заманы. Олай болса, республика мектептерінде математикадан берілетін білімді жетілдіру осы бағытта жүруі тиіс деп ойлаймын.

Бұл мәселелер төңірегінде Ж.Қараев, К.А.Таңатаров, Қ.Ж.Аганина, Қ.Д.Дыбыспаев, А.Өмірбеков, А.Е.Әбілқасымова т.б. ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізді [Қ.Ж.Аганина,К.А.Таңатаров,А.Өмірбеков,А.Е.Әбілқасымова].

Компьютерлік оқыту жайында Ж.Қараевтың докторлық диссертациясы кең мағынада жазылған[Ж.Қараев].

Қ.Ж.Аганина мен А.Өмірбеков еңбектерінде оқу процесінде компьютерді пайдалану ебдейліктері қарастырылған [Қ.Ж.Аганина].

Ал К.А.Таңатаров «Обучение решению прикладных задач в школьном курсе матемаики в условиях использования компьютеров» деп аталғанмен қолданбалы есептерді компьютермен шығарудың нақты жүйесі көрсетілмеген, бірақ қолданбалы математиканы жан-жақты зерттеп көрсеткен. Қ.Ж.Аганина еңбегінде компьютерлік дағдыларын қалыптастыру процесін «мұғалім-компьютер – оқушы» жүйесінде іске асыру мәселесі қаралады [К.А.Таңатаров].

Міне, осы мәселелерге сүйене отырып, математика сабағында компьютерді пайдаланудың, білім мазмұнын жаңартудың, интеграциялаудың қажет екенін көріп отырмыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Киверина Н.Ш.Современные компьютерные технологии и информационные системы в социальной сфере, Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург, №5 (36) 2015, стр72
2. Столяр А.Н. Педагогика математики, Минск, 1986, 414с.
3. Фридман Л.М. Турецкий Н.Н. Как научиться решать задачи, Москва, Просвещение, 1989, 192 с.
4. Колягин Ю. М., Саввина О. А. Учебник и школьная программа: как все начиналось // Математика в школе. — 2013.- № 6. — С.58-68
5. Жәутіков О.А. Ақиқатты танып білудегі математиканың ролі, Алматы. 1975.
6. Қараев Ж. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения, Доктор. Дисс. Пед. Наук. Алматы, 1995.
7. Аганина Қ.Ж. Формирование учебно-компьютерных умений у учащихся в процессе обучения школьным дисциплинам. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Алматы, 1996.
8. Таңатаров Н.А. Обучение решению прикладных задач в школьном курсе математики в условиях использования компьютеров, Алматы. 1994.
9. Өмірбеков А. Оқушылардың компьютерлік – талдау ебдейліктерін дамыту. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Шымкент, 1995.
10. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық іздемпаздығын қалыптастыру. Алматы, Білім, 1994.

ШУКЕНОВА ҒАЛИЯ АБЕТОВНА
аға оқытушы
Инженерия факультеті
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

НАЗАРБЕК ТОЛҚЫН СҰЛТАНҚЫЗЫ
оқытушы
Компьютерлік ғылымдар кафедрасы
Инженерия факультеті
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ЭЛЕКТР ТІЗБЕКТЕРІНДЕГІ ӨТПЕЛІ ПРОЦЕСТЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ

Түйін. Бұл мақалада электр тізбектеріндегі өтпелі процестерді модельдеу жаңа жоғары тиімді (тізбектің күрделілігі, шешімнің тұрақтылығы, есептеудің дәлдігі және жылдамдығы бойынша) математикалық модельдер құру, жаңа мамандандырылған компьютерлік үлгілеу бағдарламалық кешендерін әзірлеу үшін база болып табылатындығы айтылады.

Түйінді сөздер: электр тізбегі, модельдеу, екіөлшемдімассив, вертуальды зертханалық жұмыстар.

Резюме. В данной статье утверждается, что моделирование переходных процессов в электрических цепях является основой для разработки новых высокоэффективных (с точки зрения сложности схем, стабильности решения, точности и скорости вычислений) математических моделей, разработки нового специализированного программного обеспечения для компьютерного моделирования.

Ключевые слова: электрическая схема, моделирование, двумерный массив, виртуальная лабораторная работа.

Summary. This article argues that the simulation of transients in electrical circuits is the basis for the development of new highly efficient (in terms of circuit complexity, solution stability, accuracy and speed of computation) mathematical models, the development of new specialized software for computer modeling.

Keywords: Electricalcircuit, modeling, two-dimensionalarray, virtuallaboratorywork

Электр тізбектеріндегі құрылғылардағы өтпелі процестерді модельдеу жұмыстары электр және магнит тізбектері үшін Кирхгоф заңдары, электромагниттік индукция заңы және толық ток заңы негізінде жасалатын күй теңдеуін айтарлықтай жеңілдетті. Дифференциалдық теңдеулерді сандық интегралдау әдістері күй теңдеулеріне қосылатын қосымша теңдеулер түрінде ресімделген. Нәтижесінде сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесі алынады, ол интегралдаудың әрбір қадамында жалғыз шешім болады.

Әзірленген әдістеме мен алгоритм электр тізбектеріндегі құбылыстар мен токтардың өзгеру динамикасын есептеу үшін компьютерлік бағдарламаны әзірлеуге мүмкіндік берді. Жобаланған үлгіге сәйкес бағдарлама бойынша орындалатын есептеу процесі басқа үлгілерге сәйкес орындалатын есептеу процесімен салыстырғанда аса жоғары жылдамдыққа ие.

Өтпелі процестерді талдау үшін құрылған компьютерлік бағдарлама есептеуге жұмсалатын уақытты қысқартуға мүмкіндік берді.Бұл бағдарлама коммерциялық маңызы бар әмбебап модельдеу бағдарламасын құру мүмкіндігін тудырды [Тиховод С. М.,2008, 16-23 б].

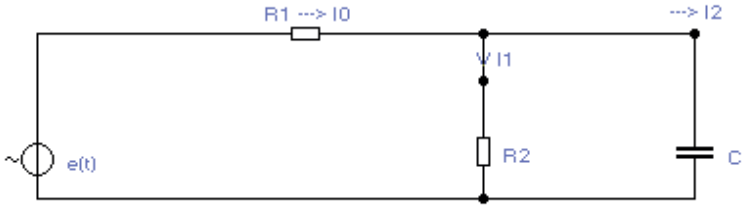
Электр тізбегіндегі барлық өзгерістер: қосу, өшіру, қысқа тұйықталу, қандай да бір параметр мәнінің ауытқуы және т.б. өзгерістер ондағы өтпелі процестердің бірден пайда бола алмайтындығын көрсетеді, өйткені тізбектің электромагниттік өрісінде сақталған энергияны бірден өзгерту мүмкін емес. Сонымен, өтпелі процес катушканың магнит өрісі мен конденсатордың электр өрісінің қордағы сақталған энергия шамасының тізбектің жаңа орныққан күйі үшін оның мәніне сәйкес келмеуінен туындайды. Өтпелі процестер барысында асқын кернеулер, шамадан тыс токтар, электромагниттік толқындардың пайда болуы мүмкін, олар құрылғының жұмысын бұзады. Екінші жағынан, өтпелі процестердің кейбір практикалық қолданыстарда пайдалы да жақтары бар, мысалы, әр түрлі электронды генераторларда. Бұл жайттардың бәрі электр тізбектің тұрақты емес жұмыс режимдерін талдау әдістерін терең зерттеуді қажет етеді. Зерттеу барысында виртуальды бағдарламасының мүмкіндіктерін пайдалану электр желілерінің жұмысын зерттеу, сондай-ақ жаңа кешендерді жобалау кезінде, желінің жеке бөліктерін, сондай-ақ жалпы энергожүйені пайдалану процестері мен режимдерін есептеуді жүргізумен байланысты бірқатар міндеттер туындайды. Солардың ішіндегі негізгі міндеттер:тораптағы қысқа тұйықталу режимдерін талдау, электр энергиясы мен жүктемелердің ағындарын есептеу, орнықтылықты талдау, электромагниттік өтпелі процестерді талдау. Ең күрделі және сонымен бірге неғұрлым ортақ электр энергетикалық жүйеде жалпы және жекелеген электр желілерінде және олардың құрамдас бөліктеріндегі өтпелі процестерді

есептеу мәселесі болып табылады. Желінің эксплуатациялық немесе апаттық режимдерін талдау кезінде әртүрлі коммутация, қозу және электр жабдықтары параметрлерінің уақытша өзгеруі және осыған байланысты токтар мен кернеудің жалпы жағдайда сызықсыз сипатқа ие өзгеруі ескерілуі қажет. Осындай жайттарды оңтайлы шешудің бірден бір жолы күрделі электр тізбектерін моделдеу және есептеу барысында өлшеу аспаптары бар қарапайым және оңай игерілетін техникалық және бағдарламалық құралдар қолдану болып табылады. Ол үшін дәстүрлі түрде жоғары деңгейдегі тілде жазылған бағдарламаларды пайдалану жоғары біліктілікті талап етеді. Стандартты компоненттерді пайдалана отырып типтік есептерді жүргізу графикалық интерфейспен жабдықталған және электр желілерінің стандартты компоненттерінің кітапханаларымен жиынтықта жеткізілетін бағдарламалардың көмегімен жүзеге асыруға ыңғайлы. Бұл бағдарламалардың ерекшелігі-онда басқаруды ұйымдастыру, сипаттамалары мен сыртқы түрі бойынша олардың өнеркәсіптік процестерге барынша ұқсастырылып жақындатылған бақылау-өлшеу аспаптарының болуы, алынған нәтижелердің жоғары дәлдігі және жұмыстарды орындау жылдамдығының жоғары екендігі болып табылады. Виртуалды зертханалық жұмыстарды қолдану кезінде қысқа уақыт аралығында өтетін процестерді, атап айтқанда электр және электрондық схемалардағы өтпелі процестерді зерттеу мүмкін екендігін атап өткен жөн. Дәстүрлі зертханалық стендтерді пайдалана отырып, мұндай процестерді зерттеу айтарлықтай қиындық тудырады [Александров Г.Н.,2005, 20-32 б].

Мысал ретінде сызықты электр тізбегіндегі орныққан синусоидалы емес токтарды есептеу әдістемесін жасайтын бағдарламаны құрастырамыз. Бағдарлама ортасы оқу және өндірістік мақсаттарға арналған виртуалды аспаптар технологиясы негізінде электрондық құрылғыларды әзірлеу және оларды тестілеу процестерін біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл платформа электрондық жабдықты әзірлеушіге виртуалды аспаптар технологиясының икемді мүмкіндіктерін ұсына отырып, тестілеу және жобалау процестерін байланыстырады, алынған нәтижелердің жоғары дәлдігін және орындау жылдамдығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Орныққан синусоидалы емес токтарды бет-тестіру әдісімен есептейміз. Бұл үшін синусоидалы емес ЭҚК ток көзін Фурье қатарына жіктейміз, яғни синусоидалы уақыт функцияларын шексіз қосынды түрінде қарастырамыз. Есептеулер нәтижесі көрсеткендей, практика үшін жеткілікті дәлдікті қамтамасыз ету үшін 5.....7 қатар мүшелерін қолдану жеткілікті болып табылады.

Суретте көрсетілген схема үшін тізбектің барлық тармақтарындағы токтарды есептейік.

Сурет 1. Синусоидалы емес токтар электр тізбегі схемасы

$$E := \left| \begin{array}{l} \text{for } k \in 1..N \\ \quad ak \leftarrow \frac{2}{T} \cdot \int_0^T e(t) \cdot \cos(k \cdot \omega \cdot t)\, dt \\ \quad bk \leftarrow \frac{2}{T} \cdot \int_0^T e(t) \cdot \sin(k \cdot \omega \cdot t)\, dt \\ \quad Ak \leftarrow \sqrt{ak^2 + bk^2} \\ \quad \psi k \leftarrow \left| \begin{array}{l} \operatorname{atan}\left(\frac{ak}{bk}\right) + \pi \text{ if } (ak < 0) \cdot (bk < 0) \\ \operatorname{atan}\left(\frac{ak}{bk}\right) \text{ otherwise} \end{array} \right. \\ \quad E_{k,0} \leftarrow Ak \\ \quad E_{k,1} \leftarrow \psi k \\ E_{0,0} \leftarrow \frac{1}{T} \cdot \int_0^T e(t)\, dt \\ E_{0,1} \leftarrow 0 \\ E \end{array} \right.$$

Көрсетілген MathCAD-E кішібағдарламасыекіөлшемді массив болыптабылады: бағандар саны қосынды мүшелерініңсанынатең; нөлдікжолға гармоник амплитудасыныңмәндеріенгізіледі, ал біріншіжолғаолардыңаргументтері енгізіледі.

к-шы гармоника үшін Кирхгоф теңдеуі мына түрге ие болады:

$$I_0 - I_1 - I_2 = 0$$

$$R_1 \cdot I_0 - \frac{i}{k \cdot \omega \cdot C} \cdot I_2 = E_{k,0} \cdot e^{E_{k,1}}$$

$$R_2 \cdot I_1 - \frac{i}{k \cdot \omega \cdot C} = 0$$

$$I := \left| \begin{array}{l} \text{for } k \in 1..N \\ \quad M \leftarrow \begin{pmatrix} 1 & -1 & -1 \\ R1 & 0 & \frac{-1i}{k \cdot \omega \cdot C} \\ 0 & R2 & \frac{1i}{k \cdot \omega \cdot C} \end{pmatrix} \\ \quad V \leftarrow \begin{pmatrix} 0 \\ E_{k,0} \cdot \exp(E_{k,1} \cdot 1i) \\ 0 \end{pmatrix} \\ \quad I^{\langle k \rangle} \leftarrow M^{-1} \cdot V \\ I_{0,0} \leftarrow \frac{E_{0,0}}{R1 + R2} \\ I_{1,0} \leftarrow \frac{E_{0,0}}{R1 + R2} \\ I_{2,0} \leftarrow 0 \\ I \end{array} \right.$$

Лездік синусоидальды емес токтарды гармоникалардың қосындысы ретінде есептейміз:

$$k := 1..N$$

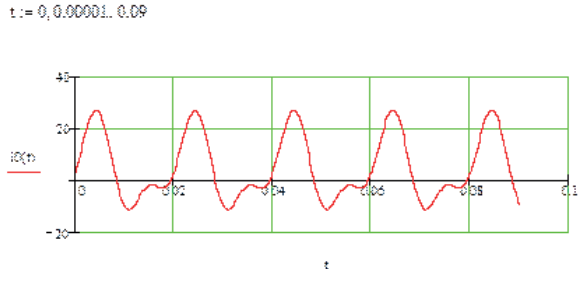
$$i0(t) := \sum_k \left(|I_{0,k}| \cdot \sin(k \cdot \omega \cdot t + \arg(I_{0,k})) \right) + I_{0,0}$$

$$i1(t) := \sum_k \left(|I_{1,k}| \cdot \sin(k \cdot \omega \cdot t + \arg(I_{1,k})) \right) + I_{1,0}$$

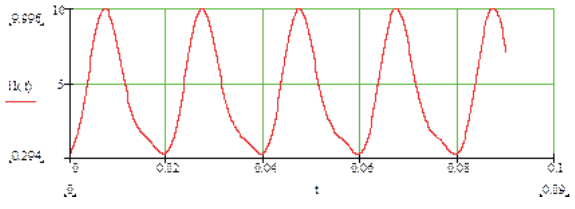
$$i2(t) := \sum_k |I_{2,k}| \cdot \sin(k \cdot \omega \cdot t + \arg(I_{2,k}))$$

Барлық тармақтардағы синусоидалы емес токтардың уақыт бойынша байланыстылық графигін тұрғызайық:

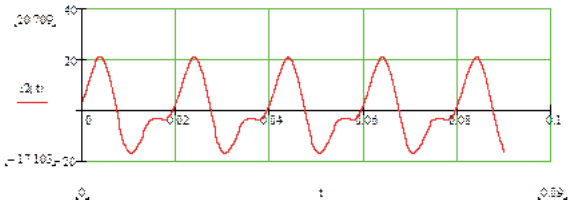
а)

б)

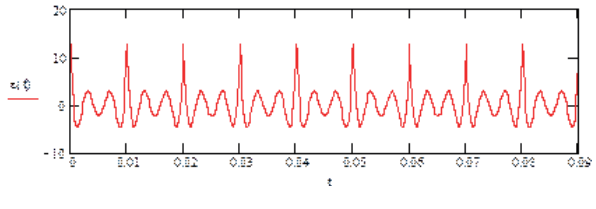
в)

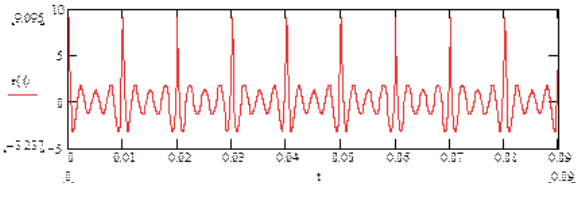
Сурет 2. Барлық тармақтардағы синусоидалы емес токтардың уақыт бойынша байланыстылық графигі

Кирхгоф заңдарына негізделіп құрастырылған теңдеулер бойынша белгісіз токтарды есептеудің қателігін есептейік.

$$e(t) := R1 \cdot i0(t) + R2 \cdot i1(t) - e(t)$$

Сурет 3. N=5 уақыт барысындағы есептеулер қателігінің байланыстылығы

Сурет 4. N=7 уақыт барысындағы есептеулер қателігінің байланыстылығы

Қорытынды: практика үшін жеткілікті дәлдікті қамтамасыз ету үшін Фурье қатарының 7 гармонигі бойынша есептеуді қолдануға болады. Дәлдікті жақсарту үшін N гармоникаларының санын арттыру керек.

Жұмыста[Тиховод С.М., 2008, 16-23 б]баяндалған әдістемеге сәйкес әзірленген бағдарлама бойынша және осы жұмыста ұсынылған әдістеме бойынша әзірленген бағдарлама бойынша қарастырылған мысал есебі барлық айнымалылардың уақытына байланысты графиктердің көзге көрінбейтінін көрсетеді (айырмашылық 0,01% – дан аспайды). Сонымен қатар ұсынылған әдістеме бойынша орындалатын есептеу процесі есептеу үдерістерімен салыстырғанда айтарлықтай жақсы орнықты екенін атап өтуге болады. Бұл жайт есептеу барысында интегралдау қадамын бес есеге дейін ұлғайтуға және сәйкесінше есептеу уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Бұл үлкен схемаларда процестерді модельдеу үшін құнды жайт болып табылады.

Трансформаторларда және басқа да электромагниттік құрылғыларда, электр тізбектерінде өтетін токтар мен магнит ағындарының динамикалық процестерін модельдеу үшін қолданылған әртүрлі әдістер табысты пайдаланылды.

Мұндай үлгіге сәйкес бағдарлама бойынша орындалатын есептеу процесі орнықты және басқа үлгілерге сәйкес орындалатын есептеу процесімен салыстырғанда өте дәл, өте тез атқарылатындығымен ерекшеленеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Буль О.Б. Методы расчета магнитных систем электрических аппаратов: Программа ANSYS. Учебное пособие. О.Б. Буль. – М.: Академия, 2009. – 288 с.
2. COMSOLMultiphysics (Femlab). – [Электронный ресурс].– режим доступа: http://matlab.exponenta.ru/femlab
3. Александров Г.Н. Исследование переходных режимов работы управляемого шунтированного компенсатора трансформаторного типа с помощью магнитоэлектрических схем замещения. / Г.Н. Александров, М.А. Шакиров // Электричество. – 2005. –№ 6. – с. 20-32.
4. Шакиров М.А. Расчет несимметричных режимов работы трансформаторов с учетом намагничивания стали. // Электричество. – 2006. – № 6. – с. 21-33.
5. Тиховод С.М. Система компьютерного моделирования динамических процессов в нелинейных магнитоэлектрических цепях / С.М. Тиховод // Технічнаелектродинаміка . –2008 . – №3. – С. 16-23.
6. Холоднокатанные электротехнические стали. / Б.В. Молотилов [и др.]; под ред. Б.В. Молотилова .– М.: Металлургия, 1989.– 168 с.
7. ГОСТ 12119.5-98 Сталь электротехническая. Методы определения магнитных и электрических свойств. Метод измерения амплитуд магнитной индукции и напряженности магнитного поля.
8. К. Де Бур. Практическое руководство по сплайнам. Пер. с англ./ К. Де Бур. –М.: Радио и связь. 1985. –304 с.

SHYNASSYL AZAT
PhD student
Faculty: Information Technology
Al-Farabi Kazakh National University

AKYLBEKOV OLZHAS
PhD student
Faculty: Information Technology
Satbayev University

CUSTOMER CHURN RATE PREDICTION AT BANK

Түйін. Бұл эксперименттің мақсаты қаржы институтындағы клиенттердің күйзелісін болжау үшін үш машиналық оқыту моделінің тиімділігін тексеру болды. Шикі деректерді алдын-ала өңдеу үшін екі бағдарлама қолданылды (IBM SPSS модельдеушісі) және оқу модельдері (Anaconda). Тәжірибенің нәтижесі өте жақсы болды және екі модель дәл дәлдікті көрсетеді. Сонымен қатар, бұл жұмыс банктің тұрақты клиенттерін сипаттайтын ең жақсы функцияны табуға көмектесті.

Түйінді сөздер: модельдер, алдын-ала өңдеу, трейн-тест сплиттері, банк

Резюме. Целью этого эксперимента было проверить эффективность трех моделей машинного обучения для прогнозирования оттока клиентов в финансовом учреждении. Для предварительной обработки необработанных данных (IBMSPSSmodeler) и моделей обучения (Anaconda) использовались два программного обеспечения. Результат эксперимента оказался довольно хорошим и две модели иллюстрируют одинаковую точность. Более того, эта работа помогла найти лучшую функцию, которая описывает постоянных клиентов банка.

Ключевые слова: модели, отток, первичная обработка, трейн-тест сплит, банк

Summary. The purpose of this experiment was to test the effectiveness of three machine learning models to predict the customer churn in the financial institution.In order to begin this work, the raw data set was retrieved from database, then this data was preprocessed by using standard approaches before training models.There are two software were used to pre-process raw data (IBM SPSS modeler) and training models (Anaconda).The result of experiment was a quite good and two models illustrates the equal accuracy. Moreover, this work has helped to find the best feature that describes the loyal customers of the Bank.

Key words: models, churn, pre-processing, train-test split, bank

BACKGROUND

The churn of customer is a financial term that refers to the loss of a client that is, when a customer ceases to interact with a company. Additionally, the churn rate demonstrates the speed rate of customers are leaving a Bank within a specific period.A higher customer churn rate with certain threshold may have both tangible and intangible influence on the success of company.Ideally, many companies desire to retain as many customers as they can because customers are the key of the business[https://academy.vertabelo.com/blog/python-customer-churn-prediction].

In recent decades, with the development of data science and machine learning fields, these days it is possible to predict the churn of potential customers.

This paper contains the vintage analysis to identify the target clients for the predictive models and period of time in which the Bank customer enters into the churn group. The details of the attribute used for the churn prediction are covered in the next section[KalimoldaevM.N., PakA.A., NarynovS.S., 2014]. The main aim of this work is to create several models in Python to predict customer churn and evaluate result of gained models.

METHODS

Random Forests (RF) and Gradient Boosting Machine (GBM) both are ensemble learning methods and predict (regression or classification) by combining the outputs from individual trees. Also usingLogistic regression is the appropriate regression analysis to conduct when the dependent variable is dichotomous (binary).

In order to implant this project, two tools were used IBM SPSS modeler and Anaconda Navigator. The first tool applied to the analysis and collection of initial data from data warehouse, whereas the second tool provides Python environment to pre-process data and train the models.

Solving tasks:

1. Identifying the time period in which customer

ceases to use Bankcards (churn period)

2. Retrieving data from data warehouse and aggregate required variables
3. Pre-processing data sets and splitting into train/test sets
4. Fitting models with data sets and evaluating results

1) Identifying the time period in which customer ceases to use Bankcards

In order to identify customer churn period, the vintage analysis was used. Vintage analysis is when you monitor the churn rate of a Bank customer churn month on month (). The concept is to determine whether a cardholder has become less active or not active after the certain period. Moreover, this analysis can determine the exact time of churn, which illustrates in the Figure-1.

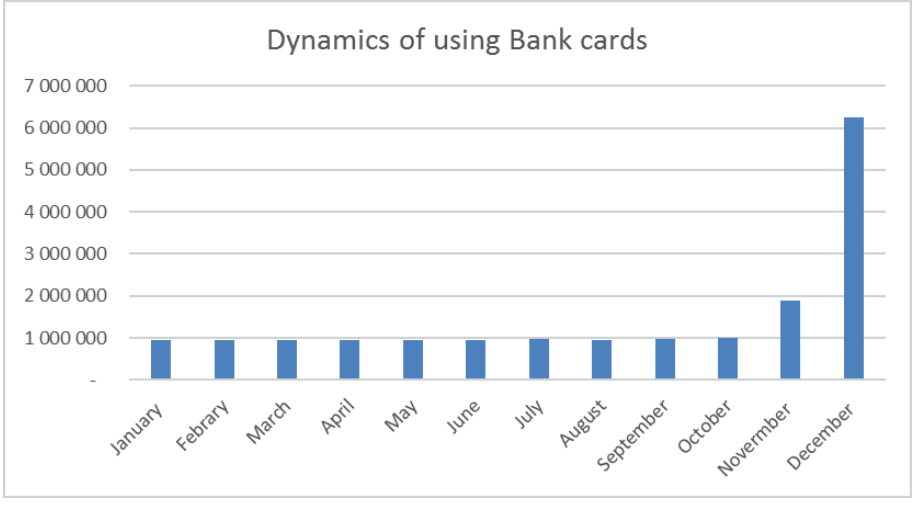

Figure-1

According to above graph, the churn of Bankcardholder's starts from 3 months. This means that if customer does not use Debit card longer than 3 months, this client may leave Bank or cease usage of Bank services.Therefore, Bank customer who does not have transactions during last three months, considered as churn customer. This is the target of model that should be predicted by predictive models.

2) Retrieving data from data warehouse and aggregate required variables

The dataset was collected from data warehouse of Bank to develop a customer churn prediction model with IBM SPSS Modeler. There are ten tables, which contains information for building predictive churn model. In the SPSS modeler, some data pre-processing was done such as customer age calculation, counting the number of products and etc. (Figure-2). Prepared data set was save the CSV to transfer data into Python environment to complete date pre-processing and build models.

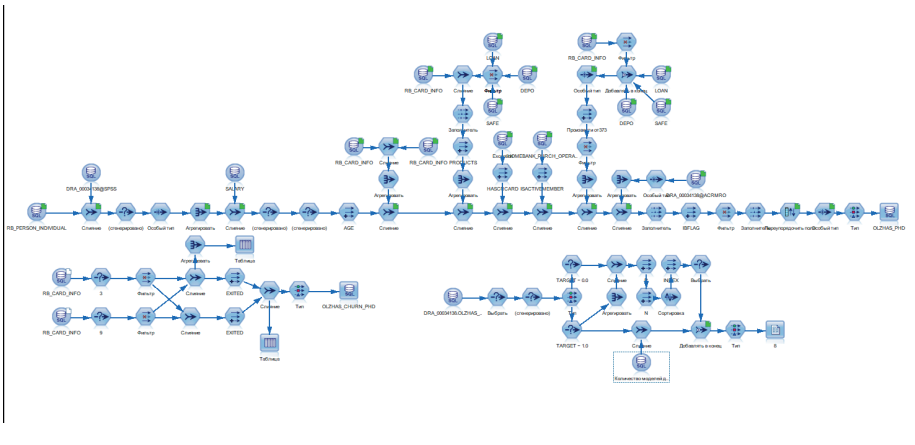
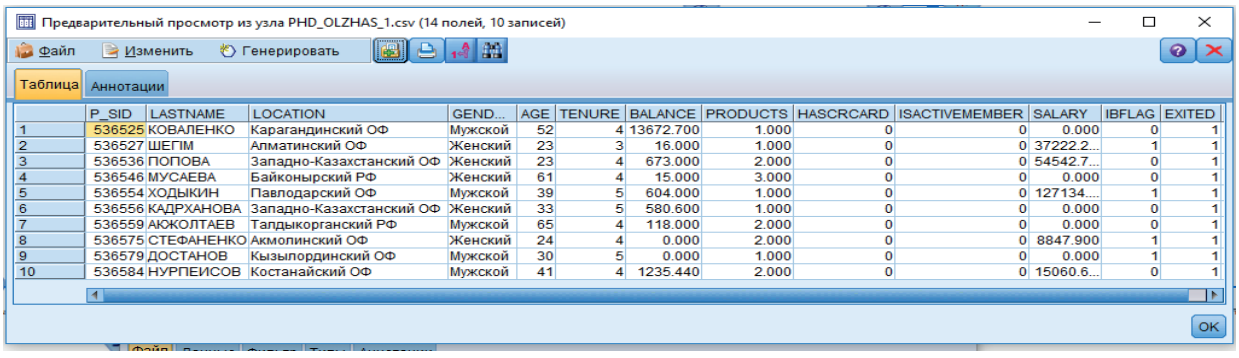

Figure-2

Initial data

Initial dataset was collected from scratch by using real time data warehouse of Bank. There is around 6 million customers who actively use bankcards. Approximately 800 000 customers' cards deactivated after 3 months. The dataset below is shown all valuables that are going to be used to predict churn.

	P_SID	LASTNAME	LOCATION	GEND...	AGE	TENURE	BALANCE	PRODUCTS	HASCRCARD	ISACTIVEMEMBER	SALARY	IBFLAG	EXITED
1	536525	КОВАЛЕНКО	Карагандинский ОФ	Мужской	52	4	13672.700	1.000	0	0	0.000	0	1
2	536527	ШЕГІМ	Алматинский ОФ	Женский	23	3	16.000	1.000	0	0	37222.2...	1	1
3	536536	ПОПОВА	Западно-Казахстанский ОФ	Женский	23	4	673.000	2.000	0	0	54542.7...	0	1
4	536546	МУСАЕВА	Байконырский РФ	Женский	61	4	15.000	3.000	0	0	0.000	0	1
5	536554	ХОДЫКИН	Павлодарский ОФ	Мужской	39	5	604.000	1.000	0	0	127134....	1	1
6	536556	КАДРХАНОВА	Западно-Казахстанский ОФ	Женский	33	5	580.600	1.000	0	0	0.000	0	1
7	536559	АЮКОЛТАЕВ	Талдыкорганский РФ	Мужской	65	4	118.000	2.000	0	0	0.000	0	1
8	536575	СТЕФАНЕНКО	Акмолинский ОФ	Женский	24	4	0.000	2.000	0	0	8847.900	1	1
9	536579	ДОСТАНОВ	Кызылординский ОФ	Мужской	30	5	0.000	1.000	0	0	0.000	1	1
10	536584	НУРПЕИСОВ	Костанайский ОФ	Мужской	41	4	1235.440	2.000	0	0	15060.6...	0	1

Figure – 3

Discussion of attributes

1. ROWID — this column corresponds to the record number and it has no impact on the output, so will be deleted from data sets.

2. R_SID — this column id of customer and it has no impact on customer leaving.

3. SURNAME — the surname of a customer has no effect on their decision to leave the bank and it will be deleted.

4. LOCATION — it is branch where customer was served last time and it can affect their decision to leave the bank. It can be informative column.

5. GENDER — it is interesting to find whether gender plays a role in a customer churn.

6. AGE — this is certainly relevant, as elder people are less likely to churn their bank than younger ones.

7. TENURE — refers to the number of years that the customer has been a client of the bank. According to the several articles, elder clients are more loyal and less likely to leave a bank.

8. BALANCE — also a very good indicator of customer churn, as people with a higher balance in their accounts are less likely to leave the bank compared to those with lower balances.

9. PRODUCTS — refers to the number of products that a customer has in the bank.

10. HASCRCARD — denotes whether or not a customer has a credit card. This column is also relevant, since people with a credit card are less likely to leave the bank.

11. ISACTIVEMEMBER — active customers are less likely to leave the bank, so we will keep this.

12. SALARY — as with balance, people with lower salaries are more likely to leave the bank compared to those with higher salaries.

13. EXITED — whether or not the customer left the bank. This is what we have to predict.

3) Pre-processing data sets and splitting into train/test sets

Converting Categorical Columns to Numeric Columns

Algorithms of machine learning work best with numerical data sets. Therefore, in the data set two columns that contains text will convert to numerical format (Figure-4).

```
In [65]: 1 LOCATION = pd.get_dummies(rows.LOCATION).iloc[:,1:]
In [66]: 1 GENDER = pd.get_dummies(rows.GENDER).iloc[:,1:]
In [67]: 1 LOCATION.head()
Out[67]:
```

	Акмолинский ОФ	Актюбинский ОФ	Алматинский ОФ	Астанинский РФ	Атырауский ОФ	Байконырский РФ	Балхашский РФ	Восточно-Казахстанский ОФ	Головной Банк	Жамбылский ОФ	...	Ма
128037	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	...	
491755	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	...	
470924	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	...	
491263	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	...	
836489	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	...	

5 rows × 26 columns

```
In [68]: 1 GENDER.head()
Out[68]:
```

	Мужской
128037	0
491755	1
470924	1
491263	0
836489	0

```
In [69]: 1 dataset = pd.concat([dataset,LOCATION,GENDER], axis=1)
In [70]: 1 dataset.head()
```

Figure-4

Train/test data sets

The data set was divide into two sets: Train set (80%) and test (20%). Due to the lack of time and RAM limitation, to train models the 100 000 random sample was taken (Figure-5).

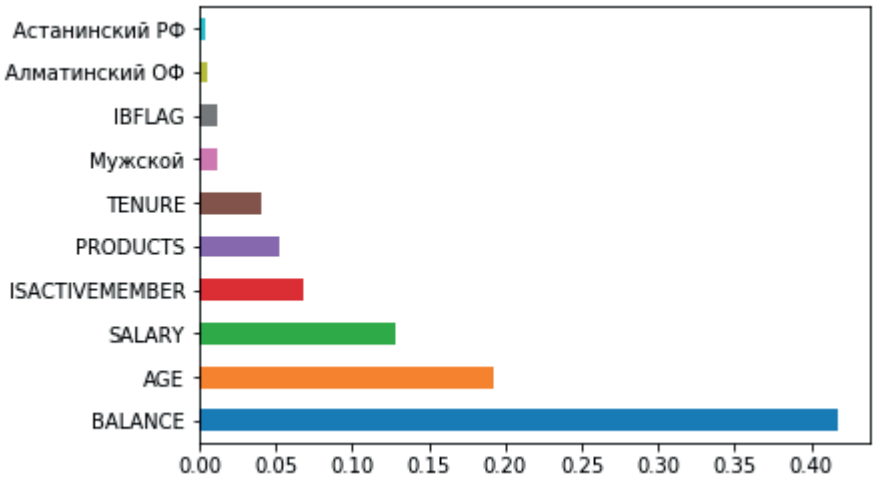

Figure-5

RESULT

In order to solve this issue, several simple machine learning algorithms was chosen. According to internet base dissociation about churn on Kaggle, it was recommend to start from Log regression[https://www.saksoft.com/is-logistic-regression-the-right-machine-learning-algorithm-for-customer-churn], Random Forest [https://academy.vertabelo.com/blog/python-customer-churn-prediction]and XGBoostalgorithms [https://www.kaggle.com/netzone/telecom-churn-prediction-xgboost]. This is because they are easy to implement and grated quite good results. The figure below (Figure -5) demonstrates a list of features that use to predict the churn customer for the following months. According to this figure, it is clear that the customer with the high account balance is not mainly committed to churn than other clients.

```
In [75]:  1 from sklearn.model_selection import train_test_split
          2 X_train, X_test, y_train, y_test = train_test_split(X, y, test_size = 0.2, random_state = 0)

In [77]:  1 X_train.shape

Out[77]: (139725, 35)
```

Feature importance

Figure-5

CONCLUSION

In conclusion models are shown quite good result. There are three algorithms, which recommended predicting the churn of customer. Random Forest and Boosting models are shown quite good accuracy at the same data sets (accuracy 84%), whereas Log Regression model demonstrates the accuracy only 63 %. In comparison with result of many productive models in the Bank, the result of churn model is quite high. Additionally, it has assisted to find the feature which describes the loyal customers of the Bank.The result of the model can be improved with adding new features such as: credit scoring, daily spending and behavior of using cards. Additionally, the different machine learning algorithms might be used to obtain the result that is more accurate.

REFERENCES:

1. Customer Churn Prediction with Python. [online] Available at: https://academy.vertabelo.com/blog/python-customer-churn-prediction/ [Accessed25 May 2020].

2. Right Machine Learning algorithm for Customer Churn | Saksoft. [online] Available at: https://www.saksoft.com/is-logistic-regression-the-right-machine-learning-algorithm-for-customer-churn/ [Accessed25 May 2020].

3. Telecom Churn Prediction: XGBoost | Kaggle. [online] Available at: https://www.kaggle.com/netzone/telecom-churn-prediction-xgboost [Accessed 25 May 2020].

4. Customer Churn Prediction Using Machine Learning: Main Approaches and Models – KDnuggets. [online] Available at: https://www.kdnuggets.com/2019/05/churn-prediction-machine-learning.html [Accessed 25 May 2020].

5. Hands-on: Predict Customer Churn. [online] Available at: https://towardsdatascience.com/hands-on-predict-customer-churn-5c2a42806266 [Accessed 25 May 2020].

6. Калимолдаев М.Н., Пак А.А., Нарынов С.С. Нейросетевой метод семантического вероятности вывода в задаче улучшения релевантности результатов поискового запроса // Проблемы информатики (электрон. журнал). 2014. №3 с.82-86

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абаділдаева Ш.К. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Шетел тілдері және аударма» кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі

Абдураев Ж.Е. – аға оқытушысы, академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар Достығы университетінің «Мұнай және құрылыс өндірісі» кафедрасы

Абдураева Г.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, физика-техникалық факультеті

Аймагамбетов М.Н. – магистрант, старший-преподователь Учреждение «Баишев университет»

Айтуғанова С.Ш. – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры

Алимбаева А.А. – Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы

Альпеисов Е.А. – т.ғ.д., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Амангелді А.Ж. – Жаратылыстану педагогтарын даярлау мамандығының магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Амирова Д.Ж. – доцент КНК им. Курмангазы

Апахаев Н.Ж. – кандидат юридических наук, профессор кафедры юридических дисциплин Академии Кайнар

Асаров А.А. – доктор философских наук, профессор, кафедра «Право и общеобразовательные дисциплины», Баишев Университет

Аутаева А.Н. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, психология ғылымдарының кандидаты, қаумдаст.профессор

Akylbekov O. – PhD student, Satbayev University, Faculty: Information Technology

Байтурсын Н. – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, физика кафедрасы, педагогика ғылымдарының магистрі

Байкадамова Л. – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, физика кафедрасы, физика магистрі

Беркутбаева М.З. – магистр, аға-оқытушы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті

Белялова А.Е. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті, Қиыр Шығыс кафедрасы, PhD, педагогика ғылымдарының докторы

Бимагамбетова Ж.Т. – кандидат филологических наук, доцент кафедры дипломатического перевода, факультета международных отношений, Казахского национального университета имени аль Фараби

Бисембаева Т.Ж. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Инновациялық білім беру факультеті, Психология және арнайы білім берукафедрасының аға оқытушысы, магистр

Бисенова Г. М. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Көптілді білім беру факультеті, Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының оқытушысы

Бурханова Д.К. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті, Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының әлеуметтану ғылымдарының докторы, мұғалім

Бутабаева Л.А. – ғылыми кеңесшісі, PhD

Bulatbayeva K.N. – L.N. Gumilyev National University, doctor of education, professor of foreign philology department

Васильева О.В. – Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, доцент кафедры русского языка и литературы, к.ф.н.

Даутова С.Б. – филология ғылымдарының докторы «Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының директоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Даулетова А. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

Дәрменқұлова Р.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент**,** Қазақ тіл білімі кафедрасы**,** әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Досанова А.М. – PhD, заместитель декана по научно-инновационной работе, старший преподаватель факультета филологии и мировых языков КазНУ им. аль-Фараби

Ералин Қ. Е. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.Бейнелеу өнері кафедрасының профессоры

Ералина А.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Еркебай А. С. – Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті, өнертану кандидаты

Елубекова А.К. – магистр юридических наук, старший преподаватель Университета «Туран Астана»

Есқалиев М.Е – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, технология ғылымдарының докторы, профессор

Елтаев А.Ж. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Ережепова Д.Т. – магистр, аға оқытушы Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Yermekbayev M. – candidate of pedagogical sciences, associate professor, Head of the Department of «Theory and Methods of Preschool and Primary Education» Faculty of «History and Pedagogy» M.Auezov South-Kazakhstan state university

Жақан Д.С. – фольклортану бөлімінің аға ғылыми қызметкері**,** М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Жақсылықбаева Р.С. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Жуматаева Е. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор**,** С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Жубайкулова Д.Ж. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Көптілді білім беру факультеті, Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Жумашева А.Ш. – доктор филологических наук, доцент педагогики,профессор кафедры дошкольного и начальногообразования Павлодарского государственного педагогического университета

Zhardimagliyeva Zh.K. – University of International Business, faculty of the graduate school of business, Department of language center, 2nd year master's

Zhumataeva S.N. – Master, teacher of MKTU named after them. X. A. Yasavi.
Faculty of pre-university training. Department of Kazakh and Russian languages

Иманбекова М.М. – старший преподаватель**,** Факультет социальных наук,кафедра юриспруденции, Международный казахско-турецкий Университет имени Х.А.Ясави

Исибаева Е.И. – доцент,т.ғ.к., Құқықтану кафедрасы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ихсанова Д.Т. – кандидат психологических наук, доцент кафедры «Социально-гуманитарные науки», Университет международного бизнеса

Калаганов Б. – академик Каз НАЕН и Европейский АЕН, кандидат юридических наук, профессор кафедры юридических дисциплин Академии Кайнар

Карабаева Н.Б. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Инновациялық білім беру факультеті, Психология және арнайы білім берукафедрасының аға оқытушысы, магистр

Каженбаева А.Е. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Инновациялық білім беру факультеті, Психологияжәне арнайы білім беру кафедрасының доценті

Кенжакимова Г.А. – философия және саясаттану факультеті, Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының аға оқытушысы, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты

Кенжебек Л. – Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қаласы 2 -курс Химия мамандығы магистранты

Колесников Ю.Ю. – кандидат юридичкеских наук, полковник полиции, заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б.Бейсенова

Кусанова А.Е. – PhD докторант КазНАИ имени Т.Жургенова

Кунжигитова Г.Б. –старший преподаватель,кафедра«Изобразительное искусства и дизайн», Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Кыпшакбаева С.А – аға оқытушы**,** «Педагогика және психология» кафедрасы**,** академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Kussainova R.E. – Senior Teacher of Foreign Languages Department of L.N. Gumilyov Eurasian National University

Қалдыбекова Т.Т. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының магистранты

Қожабекова Ж.Қ. – М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті тілдер кафедрасының оқытушысы, филология магистрі

Қуантаев Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Журналистика факультеті, баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының доценті,филология ғылымдарының кандидаты

Құрманбаева Д.П. – аға оқытушы, құқық магистрі**,** «Мемлекеттік жәнә әкімшілік құқық» кафедрасы**,** М.Х. Дулати атындағы ТарМУ

Махамбетов А.Б. – аға оқытушы, құқық магистрі**,** «Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасы**,**

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ

Матеева М.А. – магистр-оқытушы**,** Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Маликова А.М. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Көптілді білім беру факультеті, Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының оқытушысы

Матыжанов К.І. – филология ғылымдарының докторы, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Мешимбаева Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты, ЖАК доценті, Қазақстан-Американдық еркін университеті

Минажева Г. – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, и.о. профессора, доктор педагогических наук, доцент_

Мирхаликова Б.С. – магистр,аға оқытушы, «Педагогика және психология» кафедрасы» Академик Ә.Қуатбеков атындығы Халықтар достығы университеті

Момынжанов Б. – Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының «Актерлік өнер» мамандандығы бойынша 1 курс магистранты

Моменов Б. М. – кандидат педагогических наук, доцент, Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова

Молдалиев М.С. – старший преподаватель**,** Факультет социальных наук,кафедра юриспруденции Международный казахско-турецкий Университет имени Х.А.Ясави

Мовкебаева Г.А. – доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахского национального университета имени аль-Фараби

Молдабаева А.К. – дефектология» мамандығының 2курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Мырзатаев Н.Д. – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің мемлекеттік және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық құқық кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Муканов М.Ф. – доктор PhD искусствоведения, доцент, кафедры «Изящных искусств» Казахской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова

Мукышев Т.К. – Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, «Дәстүрлі музыка» факультеті «Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедарасының доценті өнертану ғылымдарының кандидаты

Мусапирова Ж.Т. – докторант 3-курса КНК им. Курмангазы

Мухатаева Қ. – филология ғылымдырының кандидаты, доцент**,** Баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мухтарова С.К. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Көптілді білім беру факультеті, Шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы

Назарбек Т.С. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Инженерия факультеті, компьютерлік ғылымдар кафедрасы, оқытушы

Нурланова А.Н. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан-Американдық еркін университеті,

Нурбекова А.М. – магистрант 2-ого курса специализации «Станковая живопись» Казахской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова

Нұрғали Д.Ә. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Информатика мамандығының 2 –курс магистрант

Нысанова С.К. – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин**,** Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

Narkulova B. – candidate of pedagogical sciences, associate professorof the Department of "Theory and Methods of Preschool and Primary Education" Faculty of "History and Pedagogy" M.Auezov South-Kazakhstan state university, Shymkent

Омарова А.Н. – философия және саясаттану факультеті, Әлеуметтану мамандығының 1-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Омар Е.О. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Педагогика және психология» кафедрасы**,** академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті

Оспанова Б.Р. – «Интеллектуалды ұлт» ғылыми орталығының қызыметкері Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Орманбетова К.Б. – магистрант 2 курса специальности «Режиссура»**,** кафедры «Киноискусство», факультета «Академия кино и телевидения» Университет «Туран»

Оразбаева Ф.Ш. – ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Латын» ғылыми-практикалық орталығының директоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Оралбекова А.К. – PhD докторы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Педагогикалық университеті

Ортаева А.С. – PhD докторы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Педагогикалық университеті

Орынханова Г.А. – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированный профессор Казахского Национального женского педагогического университета

Отаралиева Г.Е. – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры«Право и общеобразовательные дисциплины», Баишев Университет

Ospanova M.B. – University of International business, faculty of the graduate school of Business, Department of language center, 2nd year master's student

Пак Т.В. – факультет педагогический, кандидат медицинских наук, PhD, доцент кафедры психологии Павлодарский государственный педагогический университет

Паридинова А.Е. – Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ- түрік университеті «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы

Пиримжаров М.Х. – кандидат педагогических наук, Учреждение «Баишев университет»

Рахмет Y.P. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

Раджабов А.Р. – аспирант кафедры медиалогии, Беларусский Государственный Университет

Рамазан А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Журналистика факультеті, баспагерлік-редакторлық және дизайнерлік өнер кафедрасының меңгерушісі, профессор, филология ғылымының докторы

Рсмаханбетова Ш. Е. – старший преподаватель,магистр,«Изобразительное искусства и дизайн», Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Raikhanova L.K. – Master, teacher of MKTU named after them. X. A. Yasavi, Faculty of pre-university training. Department of Kazakh and Russian languages

Сабиева Е.В. – Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, директор Института Языка и Литературы, к.ф.н., доцент

Садырова М. – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, профессор, доктор социологических наук

Садртдинов А.В. – магистрант 1 го курса, научно-педагогическое направление, факультет – юриспруденция, Университет КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева

Садвакасова А.К. – факультет педагогический, магистрант Павлодарский государственный педагогический университет

Садықова Р.К. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Садырбаева Б.А. – магистр, аға-оқытушы,практикалық шетел тілі кафедрасы, Қазақ Ұлттық ҚыздарПедагогикалық университеті

Сайлаукенова Ә.Е. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті, Қиыр Шығыс кафедрасының 1курс магистранты

Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессорКазахского Национального женского педагогического университета

Сағи Ә.Ә. – магистрант**,** әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Сарыбаев К.Е. – начальник отдела планирования и контроля Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова

Сәбитбекова М.М. – М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті тілдер кафедрасының аға оқытушысы, қазақ тілі мен әдебиеті магистрі

Сәдірбекова Ж.Ә. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының магистранты

Сейтімбетова С. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Дефектология: Арнайы педагогика мамандарын даярлау мамандығының 1 курс докторанты

Сейтметова А.М. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Сейдеханов С.А. – PhD-докторант 3 курса кафедры Общего языкознания и европейских языков, факультета филологии и мировых языков, КазНУ им. аль-Фараби

Сейсенбаева Ж.А. – Абай атындағы ҚазҰПУ академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты

Сембаева А.М. – кандидат педагогических наук, и.о.доцент, Кафедра педагогика и образовательного менеджмента**,** КазНУ имени аль-Фараби

Сман А. – доктор юридических наук, профессор Университета «Туран Астана»

Сугуралиева А.М. – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, 3курс докторанты

Суюндикова М.К. – педагогика және психология мамандығы бойынша 2-курс докторанты**,** С.

Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Sagimbayeva J.E. – associate Professor of Foreign Languages Department of L.N. Gumilyov Eurasian National University

Saltanova G. – ASU name dafter H.Dosmukhamedov, associated professor, candidate of physical and mathematical sciences

Татаринова Л. Ф. – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Социально-гуманитарные науки», Университет международного бизнеса

Ташимбаева С.Ж. – аға оқытушы**,** Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Токкулова Г.Т. – кандидат педагогических наук, доцент Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи

Төлегенов М.М. – Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының 2 курс магистранты**,** әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Тұрабай Г.К. – Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті «Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының магистр, оқытушысы

Тымболова А.О. – филология ғылымдарының докторы, профессор**,** Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі**,** әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Тукешова А.С. – заң ғылымдарының магистрі**,** Құқықтану кафедрасы Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Турдалиев А.О. – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин, Атырауский Государственный Университет им. Х. Досмухамедова

Түлендина Ә.Ә. – Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қаласы, 2 -курс Химия мамандығы магистранты

Tazhitova G.Z. – PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

Takuova Z.S. – L.N. Gumilyev National University, PhD student of "Foreign language: two foreign languages" specialty of foreign philology department

Tuleshova K.T. – PhD Student**,** Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Tishkinbayev A.T. – Interior Design specilaty, 1st year Master student T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts

Умурзаков Е.А. – кандидат юридических наук, декан факультета Социальных наук и права, КазАТиСО

Утебаева А. – магистр педагогических наук, КазНацЖенПУ, кафедра «Физика»

Хамитова Н.Е. – магистрант 1 курса кафедры Дальнего Востока Казахского Национального университета им. Аль-Фараби

Чалгынбаева А.Т. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Философия және саясаттану факультеті,Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторанты

Шалабаева Ж.С. – PhD докторант, Гуманитарно-педагогический институт, Педагогика и методика обучения кафедры, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата

Шаймаханова М.К. – 1 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Шора Ә. – магистрант, Жаратылыстану жоғары мектебі**,** Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Университеті

Шукенова Ғ.А. – Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Инженерия факультеті, Электр инженериясы, аға оқытушы

Шуиншина Ш.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

Шыныбекова А.С. – Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

«Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)

Shameyeva Sh. – PhD Student of Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages

Shynassyl A. – PhD student,Al-Farabi Kazakh National University**,** Faculty: Information Technology

Shin V. – ASU named after H.Dosmukhamedov, teacher, master of Computer Science

Yanakieva E.K. – PhD **,** Southwest NeophytRilski University, Blagoevgrad, Bulgaria

Ястремский Е.П. – магистрант Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

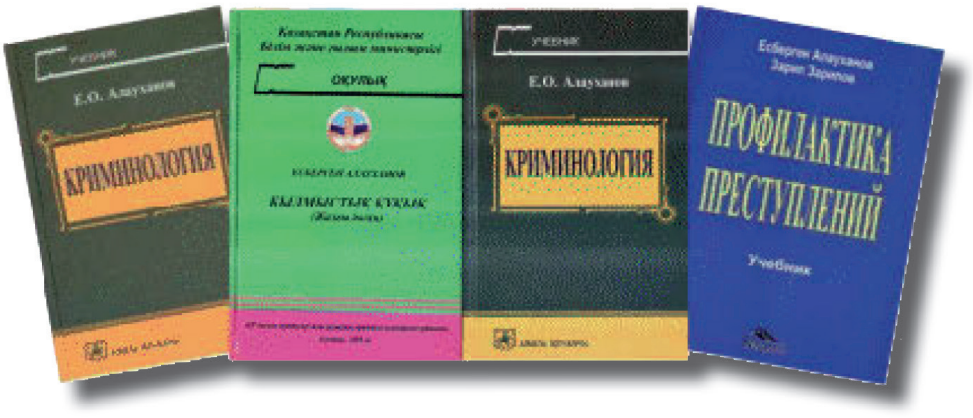
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6/4 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

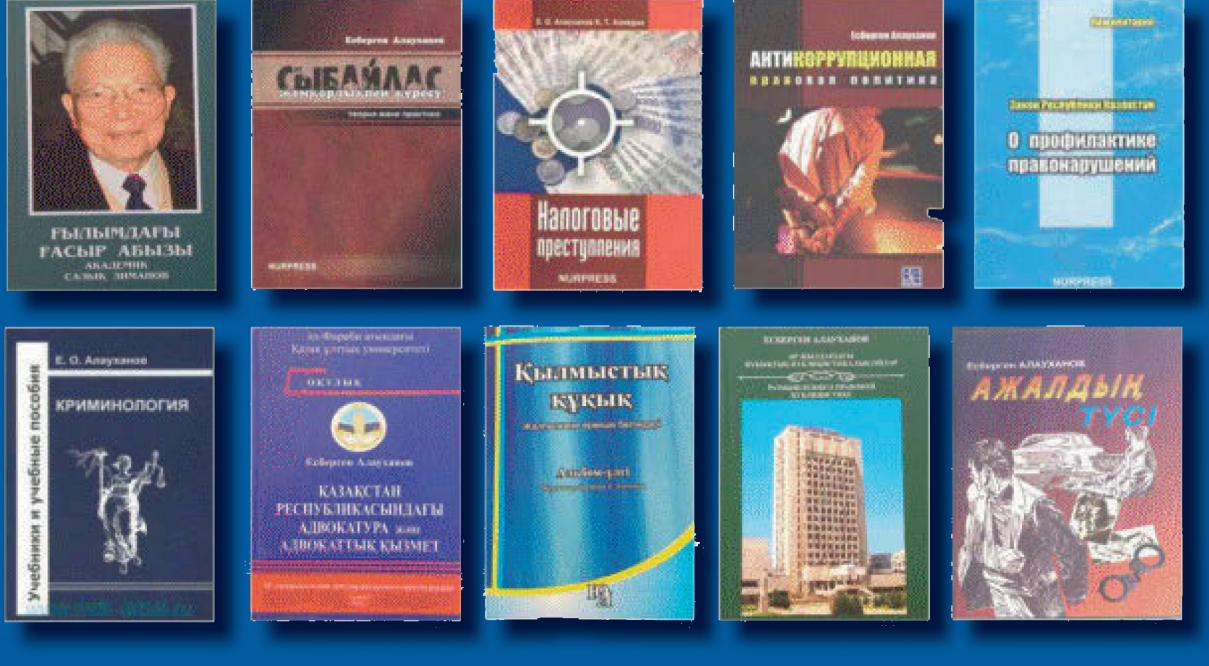
Басуға 17.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №695

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

